

Izdavač
Matica crnogorska

Redakcija

Dragan Radulović
Novica Samardžić
Marko Špadijer, glavni urednik

Savjet časopisa

Branko Banjević
Rade Bojović
Ljiljana Dufgran Boričić
Vesna Kilibarda
Dragutin Lalović

Sekretar Redakcije
Danka Barović

Lektura i korektura
Saša Živković

Prevod na engleski
Jelena Samardžić Kotri

Kompjuterska priprema
D&A

Štampa
Grafo Bale, Podgorica

Adresa

Beogradska 24 c
81000 Podgorica
Crna Gora

tel/fax (382) (20) 23 23 01
e-mail: maticacg@t-com.me
www.maticacrnogorska.me

Časopis izlazi četiri puta godišnje

Tiraž 700 primjeraka

Cijena primjerka 5 eur

Žiro račun:
520-389-72

MATICA

**ČASOPIS ZA DRUŠTVENA
PITANJA, NAUKU I KULTURU**

GODINA XIX, BROJ 73
PROLJEĆE 2018

ISSN 1450-9059

**CETINJE
PODGORICA**
2018

7 prizma

7 „U njega smo svi zakleti“:
dileme ustavnog patriotizma
Predrag Zenović

31 pravo

31 Pravno ustrojstvo rada u svijetlu
socijalne ontologije
Čedomir Bogićević

41 Ljudska prava i borba protiv
terorizma
Nikola Banićević

55 Zakonjače u Bogišićevom
Opštem imovinskom zakoniku
Milija Rašović

75 godišnjice

75 Povijesne pouke Ruske
revolucije 1917.
Dragutin Lalović

101 istorija

101 Odnosi Crne Gore i Venecije u
doba Crnojevića
Božidar Šekularac

115 Mustafa Dželalettin paša
Admir Adrović

145 Stjepan Radić i crnogorsko pitanje
(1923–1927)
Novak Adžić

163 Neprijatelji komunizma u državnoj
upravi barskog sreza 1945. god.
Milan Šćekić

Put Kneza Vladimira **187**

Miroljub Orlandić

književnost 199

Mirko Banjević – pjesnik vremena **199**

Slobodan Vukićević

Pjesmarica Nikole Mazarovića **229**

Aleksandar Radoman

Adnan Čirgić

Književno–kulturne aktivnosti **251**

Vukajla Kukulja u Makedoniji

Aleksandar Spasov

Rano književno stvaralaštvo **257**

Viktora Besalija

Savo Marković

Poetika književnosti za decu i **279**

mlade Jova Kneževića

Sofija Kalezić

njegošologija 295

Njegoš u ideologiji i propagandi **295**

Nikole I Petrovića

Boban Batrićević

likovna kultura 323

Anastas Bocarić **323**

Snežana Ivović

Jedan osvrt na Lubardu **345**

Mladen Zadrina

portreti 353

Crnogorski vajar i emigrant **353**

Janko Brajović

Nenad Stevović

PROLJEĆE 2017

393 sjećanja

393 Ljudi koje valja pamtiti
Velibor Čović

403 fenomeni

403 Margina
Mirjana Popović Radović

421 aforizmi

421 Lovac na trenutke
Rafael Arguiola
(priredila: *Tamara Đermanović*)

441 prostorno planiranje

441 Prostorno urbanistička iskustva
Podgorice u tranziciji
Miroslav Doderović
Zdravko Ivanović

459 muzeji

459 Kotorski Lapidarijum
Gojko Andrijašević

465 drevne kulture

465 Helenske muze i
hrišćanska civilizacija
Marko Višić

653 arhiv

653 Izvještaj Mića Ljubibratića
Matiji Banu
(priredio i komentarisao:
Danilo Radojević)

„U NJEGA SMO SVI ZAKLETI“: DILEME USTAVNOG PATRIOTIZMA

Predrag Zenović

The paper offers an analysis of constitutional patriotism, as a normative model of constitutional identity, citizenship and patriotic loyalty in the framework of contemporary Montenegrin state. The underpinning goal of the paper is to show that constitutional patriotism can be both a unifying integrative force in a highly plural, polarized and transitional Montenegrin society and a constructive tool in the process of state-building. The article starts with theoretical elaboration of constitutional patriotism as a relatively new concept in the kaleidoscope of political theory.

O ustavnom patriotizmu

Ustavni patriotizam je relativno nov koncept u političkoj teoriji. Pod ovim pojmom podrazumijevaju se različiti i često nespojivi politički fenomeni i teorijske kategorije. Postoje različiti pristupi ustavnom patriotizmu, a ti pristupi istovremeno i osvjetljavaju različite aspekte ustavnog patriotizma. Ustavni patriotizam može se odrediti kao tip patriotske privrženosti (lojalnosti), kao oblik ustavnog identiteta, kao model društvene integracije i konačno kao sveobuhvatna teorija građanstva¹.

¹ U politikološkoj misli bivših jugoslovenskih država autori koji su se bavili ustavnim patriotizmom uglavnom ga određuju kao oblik ustavnog identiteta.

Ustavni patriotizam kao patriotska privrženost tematizuje odnos građana, subjekata, podanika prema ideji *patriae*, domovine, političke zajednice. Glavni doprinos ovog koncepta polju političke teorije je u specifičnom obliku patriotizma, kao jednom racionalnom i/ili utilitarnom obliku patriotske privrženosti. Ustavni patriotizam kao oblik ustavnog identiteta akcentuje svojevrsnu tautologiju konstitucionalne teorije: u srcu ustavno-političkog samospoznavanja može biti jedino ustav, a ne vanustavne i predustavne kategorije.

Ustavni patriotizam može se definisati kao oblik građanstva koji uključuje identifikaciju i odanost skupu normativnih sastavnica ustavno-političkog poretka jedne zajednice. Ustavni poredak ovdje treba shvatiti kao politički i pravni poredak prije nego kao pisani, sveobuhvatni, kodifikovani pravni akt najviše pravne važnosti.

Ustavni patriotizam u kontekstu političkih prilika postreferendumske Crne Gore često je pominjan u akademskim

Prevod knjige Jan-Verner Milera u izdanju Fabrike knjiga iz Beograda značajno je uticao na recepciju ovog koncepta u našoj politikološkoj misli. Nenad Dimitrijević, Dragica Vujadinović, Milan Podunavac i Ilija Vujačić bavili su se ustavnim patriotizmom kao strategijom za stvaranje stabilne političke zajednice. Nikola Beljinac u svojoj doktorskoj disertaciji analizira koncept ustavnog patriotizma kao oblik patriotske privrženosti. Moja doktorska teza, čiji prevedeni dio navodim u uvodnom dijelu ovog rada, bavi se ustavnim patriotizmom kao konceptom građanstva, i nadalje primjenjuje nalaze na primjeru Evropske unije. v. Jan-Verner Miler, *Ustavni patriotizam*, Fabrika knjiga, Beograd, 2010, Dragica Vujadinović, „Evropski ustavni patriotizam – smisao, izazovi, perspektive“, u: *O identitetu*, Crnogorska akademija nauka, Podgorica 2015, Nenad Dimitrijević, „Ustavni identitet Evropske unije“, <http://pescanik.net/ustavni-identitet-evropske-unije-2/>, Nikola Beljinac, „Da li je ustavni patriotizam moguć u multikulturnim društvima“, *Godišnjak* br. 6, FPN, Beograd, 2011

debatama, ali i među praktičarima politike². Konsolidacija demokratije nužno vidi ustavnu demokratiju kao svoj normativno poželjni cilj. Ustavi su fundament političke legitimnosti, jedna od najpoželjnijih političkih vrijednosti iznova konstituise političke zajednice. Stoga ne čudi da se u političkom i akademskom diskursu javlja ideja ustavnog patriotizma. Ipak, Crnu Goru, u odnosu na druge suverene zajednice recentnog ustavno-pravnog utemeljenja kao suverene političke zajednice, pored navedenih izazova, karakteriše i jednovjekovna kontestacija državnosti što patriotizmu, posebno ustavnom, daje gotovo vitalni heuristički značaj u konkretnim političkim prilikama.

Sintagmu ustavni patriotizam skovao je Dolf Sternberger. Etiološki ovaj koncept se poziva na dva naizgled suprotna pojma: konstitucionalizam i patriotizam što Miler naziva „oksimoronom“. Konstitucionalizam se odnosi na skup pravila određene političke zajednice – pravila, norme, zakoni doneseni radi zaštite prava građana i ograničavanja državne, ali i moći same političke zajednice, koja može da naruši slobodu pojedinca. Patriotizam, međutim, ukazuje na važnost lojalnosti prema toj

² Čini se da je izvor u oba slučaja već pomenuti pregnantni doprinos ovom konceptu profesora i saradnika Fakulteta političkih nauka u Beogradu od kojih su neki uticajni i u crnogorskoj politikološkoj javnosti. Profesor Ilija Vujačić je sredinom 2017. godine u Crnogorskoj akademiji nauka i umjetnosti održao tribinu na temu ustavnog patriotizma. S druge strane, afirmativna viđenja ustavnog patriotizma u javnosti su uglavnom dolazila od Crnogorske demokratske unije (CDU), koja je na Kongresu na Cetinju 2017. godine promijenila ime u „Crnogorska“. Politički savjetnik lidera i budući lider ove partije, Vladimir Pavičević, takođe je predavač na FPN-u i bliski saradnik profesora Vujačića, pa je razumljivo što je ovaj koncept dobio toliki značaj. Putevi jedne ideje, ipak, ne govore sve o ideji i njenoj recepciji u javnom mnjenju. Pride, dalje reinterpretacije ove ideje u crnogorskoj javnosti značajno se razlikuju od načina na koji su ih prvobitno formulisali pomenuti autori.

političkoj jedinici, pripadanju jedinstvenoj cjelini i simboličko-normativnim svjetonazorima koje ta politička zajednica dijeli. Dakle, dok je prvi koncept pretežno liberalan i individualistički, drugi je komunitaran, kolektivistički. Konstitucionalizam poziva na racionalnu osnovu stvaranja poretka, dok je patriotizam jedan emocionalno nabijen pojam. Konstitucionalizam podrazumijeva univerzalne norme³, patriotizam je po definiciji okrenut partikularnom, specifičnoj kulturnoj ili političkoj zajednici. Budući da su ti pojmovi sveobuhvatni, ustavni patriotizam ne može biti puki spoj opsega tih dvaju pojmova. Drugim riječima, ove pojmove treba redefinisati kako bi činili smislenu leguru koju određujemo kao ustavni patriotizam.

U sljedećem dijelu daću pregled teorija na kojima se temelji ustavni patriotizam kao pojam u kaleidoskopu političke teorije. Potom ću ukratko izložiti moju koncepciju ustavnog patriotizma. Konačno, probaću da ovaj teorijski koncept primijenim na slučaj Crne Gore u njenom specifičnom povjesno-političkom kontekstu.

Sternberger

Pojam ustavnog patriotizma pojavio u kontekstu njemačke rasprave historičara (*Historikerstreit*) sredinom 1980-ih, između

³ Istina je da se ustavni poredak nalazi uvijek u specifičnom društvenom, političkom i povijesnom kontekstu i na taj način gubi mogućnost da bude interpretiran kao univerzalna kategorija. Ipak, na pojmovnoj razini, možemo reći da je konstitucionalizam zaista definisan univerzalističkim premisama. Univerzalizam ovdje treba shvatiti u dva značenja: univerzalizam opsega (odnosi se na sve subjekte koji čine političko biće i prostor zajednice, *ratione personae i ratione territoriae*) i univerzalizam sadržaja (značajno određeno jezikom prava na način na koji je ono bilo stvarano u evropsko-kontinentalnoj pravnoj baštini, kao opštevažeće norme „vanvremenog“ pravnog poretka). Ustavni patriotizam, u interpretaciji i argumentaciji koju slijedim, polazi od univerzalizma ali se prema njemu kritički određuje.

konzervativnih i lijevih intelektualaca, o ocjeni nacističkih zločina, kulturi sjećanja i pamćenja uopšte. Budući da im se zajednička prošlost činila punom zločina počinjenih u ime etničke pripadnosti, prošlost, nacija ili sama država nisu više mogli biti legitimni razlozi/motivi nacionalnog jedinstva. Postojala je potreba za drugačijim fokusom zajedničkog identiteta i odanosti. Razmišljajući da demokratsku osnovu identiteta treba tražiti u temeljnim normama politike, a ne u etničkoj pripadnosti, Dolf Sternberger je razradio svoj ustavni patriotizam u časopisu *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 23. maja 1979. godine, na dan 30. godišnjice njemačkog Osnovnog zakona (Grundgesetz):

Još uvijek žalimo, i dalje se nadamo. No, u međuvremenu nacionalni osjećaji ojačani su jasnom idejom o prednostima koje proizlaze iz ovog Osnovnog zakona. Ustav je nastao iz sjene u kojoj je stvoren. U takvoj mjeri da je sada oživljen, stvarajući moćne aktere i djelanje nastale iz pukih propisa, oblikovane političke organe, da smo sami iskoristili u njemu zajamčene slobode i da smo naučili kako djelovati unutar i sa državom. Novi, drugačiji patriotizam formirao se neprimjetno, jedan patriotizam utemeljen na ustavu. Nacionalni osjećaj ostaje ranjen. Ne živimo u cjelovitoj Njemačkoj. Ali živimo u punom ustavu, potpuno ustavnoj državi, i to je jedna vrsta domovine.⁴

Polje domovine je ustav, a ne teritorij naseljen sunarodnicima. Nacionalni osjećaj je ranjen, ali u ovoj Sternbergerovoj interpretaciji, čini se da on i nije nužan za patriotsku odanost. Proizvodnja političkog nastavila se uprkos odvojenim dijelovima Njemačke – kroz ustav i način na koji je izrazio i definisao novu političku zajednicu. Naposljetku, prema Sternbergerovom mišljenju, ustav je bio jamstvo građanskih

⁴ Dolf Sternberger, „Verfassungspatriotismus“ [„Constitutional Patriotism“] (1979), in *Schriften [Writings]*. Frankfurt am Main: InselVerlag, 1992, vol. 10, pp. 13-16. Prevod na engleski: Allison Brown.

sloboda u jednoj pravnoj državi. Drugim riječima, imamo prelaz u razumijevanju nacionalne države i odnosa između koncepcija nacije i države. Koncept nacije ustupa mjesto jednoj univerzalnijoj koncepciji prava koja sada postaje jedinstveni objekt patriotskog osjećaja. Za njemačku nacionalnu i ustavnu povijest ovo je bio istinski kopernikanski obrt.

Habermas

Ustavni patriotizam, kao društveno filozofska kategorija, vezuje se za Habermasovu političku filozofiju i, tek odnedavno, sa njegovim intelektualnim raspravama o budućnosti Evropske unije. Kao što objašnjava, univerzalistička jezgra ustavne države, koja su bila rezultat američkih i francuskih revolucija, sadržana su u demokratiji i ljudskim pravima. „Ovaj univerzalizam još uvijek ima svoju eksplozivnu snagu i vitalnost, ne samo u zemljama Trećeg svijeta i Sovjetskog bloka, nego i u evropskim zemljama, gdje ustavni patriotizam stiče novo značenje tokom transformacije identiteta.“ Habermasova teorija post-metafizičkog razuma, kao i razlika između društvenog i normativnog, činjenica i normi, odražavaju ovu dihotomiju koju on pokušava nadvladati idejom o suizvornosti (*cooriginality thesis*) demokratije i ljudskih prava, *ergo* republikanskog i liberalnog principa, javne suverenosti i lične slobode.⁵

Habermas smješta ustavni patriotizam unutar dihotomije – politička kultura i kultura uopšte. Ova distinkcija je važna jer prevazilazi argumentaciju komunitarista i kulturu posmatra kao okvir drugačiji od specifične političke kulture koju pojedinac gradi u zajednici, u stalnom susretu sa drugošću. „Liberalna politička kultura samo je zajednički naziv ustavnog patriotizma (*Verfassungspatriotismus*) koji povećava svijest o raznolikosti i

⁵ Jürgen Habermas, *Between facts and norms: contributions to a discourse theory of law and democracy* (Cambridge, Mass.: MI Press, 1996. Print.) 121

integritetu različitih oblika života koji su suživotni u multikulturalnom društvu.“ Dok se kultura odnosi na pretjerano impregnirane etičke, estetske i uopšteno – vrijednosti, politička kultura proizlazi iz intersubjektivne razmjene perspektiva različitih tradicija.

Ova dva ključna teorijska doprinosa Habermasa daju fundiranost konceptu ustavnog patriotizma. „Ustavni patriotizam Jirgena Habermasa (Jurgen Habermas) predstavlja verovatno najbolji izdanak obnovljene tradicije građanskog republikanizma. Radi se o uticajnom pokušaju pomirenja principa liberalnog univerzalizma (racionalno-legalnih procedura) i komunitarnog partikularizma (horizonta etičkog samorazumevanja zajednice).“⁶ Ideja o suizvornosti ukazuje da je moguće pomiriti republikansko i liberalno geslo, suverenitet i lična prava i slobode i da je ustavni patriotizam ništa drugo nego sofisticirana reartikulacija ideje liberalno-republikanskog građanstva, uz značajni normativni pomak. Drugi doprinos Habermasa u razdvajanju opšte i političke kulture čini da se kultura ne posmatra jednodimenzionalno i odveć romantičarski, već kao složena višeslojna mreža značenja i praksi od kojih su neke, prosto – političke.

Miler

Jan-Verner Miler (Jan-Werner Müller)⁷ jedan je od rijetkih autora koji su se, umjesto puke kritike, bavili konstruktivnom,

⁶ Beljinac, ibid. 228

⁷ Ustavni patriotizam, dakako, nastaje u određenom istorijskom okviru sazrijevanja njemačke demokratije. Kuriozitet je i to da su ključan doprinos ovom konceptu dala tri autora njemačkog porijekla. Gdje tražiti objašnjenje takve činjenice? U njemačkoj racionalističkoj filozofiji, otporu prema romantičarskom nacionalizmu, nacional-socijalizmu, ideologiji „krvi i tla“? Teško je dati odgovor. U tom svijetlu, je li kontekstualno uporediva činjenica da ovaj koncept preuzimaju autori jugoslovenskog područja, nakon iskustva etnofiletizma 90ih?

ali ipak kritičkom razradom koncepta ustavnog patriotizma. Drugim riječima, njegov je glavni cilj bio razviti teoriju ustavnog patriotizma i odgovoriti na kritike koje ga dekonstruišu. Miler definiše ustavni patriotizam kao novu teoriju građanske privrženosti unutar savremenih, kulturološki raznolikih, liberalnih demokratija. Milerov doprinos popularizaciji ustavnog patriotizma u akademskim raspravama je neupitan.

U središnjem poglavlju knjige, Miler razvija teoriju ustavnog patriotizma. Prva primjedba koju daje o ustavnom konceptu je njegova normativna zavisnost od drugih normativnih koncepcija političke teorije. Naime, ustavni patriotizam *per se* nije potpuno razvijena normativna teorija, on je samo dio „odgovora na izazov nastanka, opravdanja i održavanja političke vlasti“. To je prvenstveno način kolektivne samo-refleksije, „etičkog samorazumjevanja“ koji treba da se odredi prema izvoru i načinu samovlade. Ustavni patriotizam „koncipira uvjerenja i dispozicije potrebne građanima da održe određeni oblik političke vladavine“. Drugim riječima, Miler vidi ustavni patriotizam kao prazan i kritički koncept kojem nedostaje dodatni normativni doprinos. Tu moralnu pozadinu, etičku dopunu, Miler vidi u teoriji pravde, odnosno mogućim teorijama pravde na kojima se ustavni patriotizam može zasnovati.

Prema Milerovom mišljenju, opšta teorija ustavnog patriotizma trebalo bi da odredi tri kategorije: *objekt privrženosti, način privrženosti i razloge privrženosti*. Temeljni normativni impuls ustavnog patriotizma prema Milerovom mišljenju je „ideja o pojedincima koji se međusobno prepoznaju kao slobodni i jednaki i pronalaženje fer uslova zajedničkog života“. Drugim riječima, on ponavlja ugovorno načelo da politička vladavina „treba biti opravdana onima koji su podložni njenim odlukama“. Opravdanje nije potrebno za svaki pojedinačni pravni akt, već je to duh pravnog poretka koji treba

biti percipiran kao opravdan. Jednom kad je „ustavna esencija“ utvrđena, može se očekivati da građani legitimišu odluke poretka i onda kada se sa istim ne slažu. U takvoj situaciji „... i razumna nesaglasja o određenim tumačenjima samog ustava, trebala bi biti prihvatljiva čak i onima koji se nalaze u manjini“. Upravo u tome leže razlozi vezanosti za zajednicu, sociološka objašnjenja privrženosti specifične za ustavni patriotizam:

Što se tiče razloga privrženosti, već sam naznačio da građani koji žele tretirati jedni druge kao slobodne i jednake u zajedničkom društvenom prostoru imaju razloga da usvoje načela ustavne demokratije. Oni takođe imaju razloge za održavanje borbe za najbolju realizaciju tih načela tokom razumnih nesaglasja.

Za Milera, objekt vezivanja ustavnog patriotizma nije ustav shvaćen pozitivistički. Umjesto toga, u pitanju je „ideja građana da međusobno opravdavaju političku vladavinu jedni drugima“. U paradigmi ustavnog patriotizma, pravedni i demokratski postupci, doneseni pozitivnim zakonom određene države, a norme i vrijednosti koje su dio ustavnih osnova, predstavljaju konačni objekt privrženosti. U odnosu na objekt vezanosti, Miler objašnjava „zahtjev specifičnosti“, ustavnu kulturu koja proizlazi iz određenog povijesnog konteksta. Ta specifična ustavna kultura je veza između univerzalnih normi i posebnosti nacionalne kulture. Ustav i posebna kultura su u dijalektičkom odnosu, i međusobno se nadograđuju. Baš kao što norme koje proizlaze iz određene političke kulture pronalaze materijalizaciju u ustavu, neke ustavne norme tokom vremena postaju dio političke kulture. Odgovarajući na pitanje o načinu vezanosti, Miler ističe „reflektirajuću, kritičnu, ili ponekad i ambivalentnu“ prirodu ljubavi koju ustavni patriotizam podrazumijeva. Miler upoređuje ustavni patriotizam s habermasijanskim pojmom „kolektivnog procesa učenja“ – stalnim refleksivnim ispitivanjem *statusa quo* i potrage za

mogućim alternativama. Odgovarajući na kritiku liberalnih nacionalista da je ustavni patriotizam previše apstraktan i „bez krvi“, Miler tvrdi da će simbolički sadržaj ustavne kulture nužno izazvati specifične emocije. Među strastima ili emocijama koje se obično odnose na pripadnost, on smatra da bi *sram*, *srdžba*, *duhovitost*, *ljutnja* i *osjećaj krivice* mogli igrati značajniju ulogu poređenju s drugim mogućim skupovima emocija. Za razliku od nekih drugih pripadnosti, ustavni patriotizam je oblik *vjernosti načelima*. Konačno, on zaključuje da je ustavni patriotizam, kao oblik postkonvencionalne, post-tradicionalističke i postnacionalističke pripadnosti, refleksivan i nalazi „normativna sredstva za samoosporavanje“.

Opšta teorija ustavnog patriotizma, po Mileru, mora biti svjesna vlastitih granica. Prvo, to nije *freestanding* (samostalna) teorija političkog razgraničenja (demarkacije) te se mora oslanjati na već postojeće političke entitete (*polities*). Ustavni patriotizam je kompatibilan s onim što on naziva „transnacionalnim normiranjem“ – prekograničnom razmjenom političkih i moralnih veza i praksom uzajamnog učenja i deliberativnog angažovanja. Nadalje, ustavni patriotizam priznaje legitimne razlike među različitim ustavnim kulturama različitih političkih zajednica. To čini ustavni patriotizam pluralnim i otvorenim za različite varijacije i oblike.

Drugo, ustavni patriotizam ne stvara visok stupanj društvene solidarnosti, a solidarnost zavisi od ideje pravičnosti koju ovaj koncept usvoji. Uprkos tome, Miler objašnjava da povjerenje može takođe proizaći iz zajedničkog političkog projekta te spremnosti naroda da ostvare ciljeve tog projekta. U njegovim riječima „stvarna praksa i zajednička aktivnost, održavanje i unapređivanje ustavne kulture su ti koji stvaraju politički identitet, a ne unapred data postvorena (*reified*) nacionalna kultura“. Odgovarajući na tvrdnju liberalnog nacionalizma da je socijalna država normativno povezana sa zajedničkom

sudbinom zajednice, zajedničkim porijeklom itd., Miler navodi da je socijalna država prije svega „rezultat političkih borbi za sudjelovanje i pravdu“. Emocije gotovo religiozne žrtve i transcendentne apstrakcije ne smiju se, prema Milerovom mišljenju, miješati sa spremnošću građana da plate poreze i doprinose shemi socijalne zaštite. Drugim riječima, funkcionisanje socijalnog sistema zavisi od racionalnih odluka pojedinaca, a ne o iracionalnih osjećaja.

Ipak, uprkos tim zamislivim nedostacima, ustavni patriotizam još uvijek može izbjeći „izvore moralne opasnosti“ i služiti kao izvor građanskog povjerenja (*stability*) i građanskog osnaživanja (*empowerment*). Pod moralnim opasnostima ustavnog patriotizma Miler misli na mogućnosti da postane previše oslonjen na državu i neliberalan (etatistički) ili da postane oblik civilne religije. Kako objašnjava, obije ove primjedbe, iako s različitim teorijskim i praktičnim pozadinama, temelje se na nepovjerenju prema „identitarnoj logici“ koja nužno isključuje neke članove društva i stvara drugost. Međutim, ustavni patriotizam nije prvenstveno vezan za državu, već za političke principe, ne upućuje na homogenost partikularnih kulturnih uvjerenja, askriptivnih ili dobrovoljnih identiteta, a normativni fokus je na samim političkim načelima, a ne na državi ili političkoj zajednici. Važan aspekt Milerove koncepcije ustavnog patriotizma je njegova neprestana potraga za ostvarivanjem univerzalnih normi:

„...onda se čini vjerovatnijim reći da, budući da zapravo postojeći ustav ili postojeće državne strukture nikada ne mogu ispuniti očekivanja istinskog univerzalizma, kritika inspirisana ustavnim patriotizmom zapravo je oblik trajne kritike koja nikada neće rezultirati ničim poput neproblematične građanske identifikacije s postojećom politikom. Takav nedostatak zatvaranja (uokvirivanje) će istovremeno pružiti podsticaj za nastavak borbe za sve potpuniju – ali nikada potpunu realizaciju

univerzalističkih ideala. To je primamljivo nazvati Sizifovom koncepcijom ustavnog patriotizma.“

Na taj način, ustavni patriotizam se više smatra idealom nego zamislivim konceptom građanstva. Ustavni patriotizam je stalno samo-preispitivanje, pa je pitanje koliko se takav vid kritičkog odnosa prema poretku i zajednici može uskladiti sa neophodnim minimumom lojalnosti i pripadnosti koje taj poredak i ideje koje predstavlja, zahtijevaju⁸. Ipak, postoji jedna posve zavodljiva ideja koju Miler naslućuje, da ustavni patriotizam u sebi miri dva još od helenističke tradicije prisutna, ideala - jedan koji za cilj ima stvaranje poretka i izgradnju političke zajednice i drugi, koji taj poredak stalno preispituje kao moguću prepreku ostvarenju lične slobode.

Ustavni patriotizam kao oblik građanstva

U ovom ću dijelu definisati, odrediti opseg, sadržaj i normativni doprinos ustavnog patriotizma i dati svoje teorijsko gledište ovog koncepta. Kao što sam objasnio, ovaj se pojam koristi za određenje različitih, često suprotnih, značenja u političkoj teoriji. Ustavni patriotizam se nikad nije koncipirao kao „punopravna“ i nezavisnu teorija, čiji normativni sadržaj ne zavisi od drugih teorija. Jedan od heurističkih doprinosa ovog rada je da ukaže da je ustavni patriotizam rezultat složenog međusobnog djelovanja različitih načela i principa koji se fundiraju modernom i savremenom političkom teorijom i njihovim dijalogom sa klasičnim antičkim nasljeđem. *Ergo*,

⁸ Ovdje možemo napraviti paralelu sa dilemom između prirodnopravnog i pozitivističkog gledišta prava po kojem jedno garantuje pravičnost (utemeljenost u višim principima), a drugo pravnu sigurnost. Tako i u konceptu političke pripadnosti mora biti sjedinjen *ideal kritičnosti* koji dovodi u pitanje i preispituje postojeći poredak i *ideal lojalnosti* koji omogućava poretku da se reprodukuje.

ustavni patriotizam se može razumjeti kao samostalna teorija, sa sopstvenim normativnim poljem, ali kao i druge, ova teorija je u stalnom dijalogu sa istorijom političkih ideja.

Ustavni patriotizam moguće je odrediti kao postnacionalnu i postkonvencionalnu političku identifikaciju i odanost minimalnom skupu normativnih činilaca ustava, široko shvaćenog kao politički i pravni poredak određene političke zajednice. Svi elementi ove definicije zahtijevaju detaljnu razradu.

Ustavni patriotizam, po mom sudu, radikalno mijenja pristup dvama temeljnim pitanjima političke teorije: pitanju o najboljem obliku vladavine (teleološko pitanje) i pitanju suštine političkog (ontološko)⁹. Najbolji oblik vladavine je klasično pitanje, a ustavni patriotizam potvrđuje staru Platonovu ideju, prema kojem je najbolji oblik vladavine onaj koji se temelji na vladavini zakona, a ne ljudi¹⁰. Vjerujem da se dosljednom

⁹ Pojmove teleološkog i ontološkog, uz nešto drugačije određenje, vidjeti u Podunavac., „Konstitutivna moć u osnivačkim ustavima“, *Političke perspektive*, FPN, FPZ, Beograd, Zagreb, 2016

¹⁰ O konceptu vladavine prava kao, na nivou metafore ali i doslovnosti, suprotstavljenom vladavini ljudi, Dimitrijević, pozivajući se na dva važna autora, piše: „Preliminarni odgovor može biti samo jedan: svako mora na nesumnjiv i efikasan način biti podvrgnut apstraktnim pravnim pravilima... To je suština koncepta vladavine prava. To je lepo formulisao Džon Lok: „Mi smo svi sluge zakona, kako bismo bili slobodni“ Ili Harington. Pošto vladavinske pozicije zauzimaju ljudska bića, poznata formula Džemsa Haringtona o „državi u kojoj vladaju zakoni a ne ljudi“ predstavlja samo metaforu. Ipak, reč je o moćnoj metafori. Vladavinski proces koji se ne ostvaruje u skladu sa opštim, apstraktnim, unapred poznatim pravilima, uopšte ne zaslužuje da bude nazvan političkom vlašću. Radi se jednostavno o „ilegalnoj i nelegitimnoj zloupotrebi sile, kroz koju država postaje personalizovana, pristrasna i neodgovorna“ Nenad Dimitrijević, „O ustavu i demokratiji“, *Peščanik*, www.pescanik.net

primjenom koncepta ustavnog patriotizma ova ideja vladavine zakona tj. prava dovodi do krajnjih logičkih posljedica te, premda se odnosi na vrlo drevnu ideju praktično oličenu u povijesti britanskog parlamentarizma, ona radikalno mijenja pogled na moderni kontekst i prevlast nacionalnih država kao središta našeg političkog života. Treba ponovo razmotriti ideju vladavine zakona u kontekstu nacionalne države i dominacije nacionalne kulture u njoj, kako bi se uočili svi problematični elementi kojima vladavina prava treba da se suprotstavi. Isto tako, promijenjena „priroda“ zakona u savremenim pluralnim društvima s kritikom usmjerenom na temelje legitimiteta podstiče ovakav radikalni otklon od uvriježenog shvatanja pravne države kao neutralne i pravične. U takvom društveno-istorijskom kontekstu ustavni patriotizam postavlja ključno pitanje: koji bi zakoni trebalo da budu u temelju naših političkih zajednica i u kojem političkom i društvenom kontekstu treba da postoje kako bi postali legitimni i univerzalno obavezujući?

Pored odgovora na pitanje o najboljem poretku, ustavni patriotizam odgovara i na pitanje o suštini političkog. Ovo pitanje se u istoriji političke teorije odnosi obično na suštinu politike kao intersubjektivne realnosti, ali i na prirodu čovjeka kao političkog bića. Koncept političkog koji predstavlja ustavni patriotizam donosi, po mom viđenju, jednu pomirujuću političku ontologiju. Ona se, naime, ne usredsređuje ni na konfliktnu prirodu intersubjektivnih odnosa zagovaranih agonističkim modelima demokratije, niti na konsenzualnom pogledu na političke stavove tzv. „postpolitičkog“ pristupa Rolsa ili Habermasa¹¹. Političko, tako, znači nužnost traganja za najboljim rješenjem intersubjektivnih odnosa u kontekstu moralne i etičke, ustavom

¹¹ Za tvrdnju da ovi autori zagovaraju postpolitički poredak u kojem „politika kakvu znamo više ne postoji“ vidjeti kod Glen Newey, *After Politics: The Rejection of Politics in Contemporary Liberal Philosophy* (New York: Palgrave, 2001).

zajamčene, pluralnosti. Smisao politike kao praktične aktivnosti je pronaći najbolja praktična i normativna rješenja političkih i drugih izazova zajedničkog života pripadnika jedne zajednice, vodeći računa da su ona legitimna. Drugim riječima, ova pravila moraju (implicitno) priznati različita etička stajališta onih kojima su ova pravila usmjerena da bi bila legitimna. Politički se možemo međusobno razumjeti i međusobno komunicirati *politički*, sve dok jedni druge priznajemo *pravno*. Zato je o ustavnom patriotizmu najbolje razmišljati kao konceptu građanstva koji kao osnov intersubjektivog razumijevanja, ali i objekat patriotske lojalnosti kao mobilizatora političkog djelanja, stavlja minimum najšire prihvatljivih pravila, kao elementarnih odrednica zajedničkog života jedne političke zajednice.

Ustavnost i patriotizam: dijalektika oprečnih?

Ustavni patriotizam mijenja se u osnovi oba pojma sadržana u njegovu imenu. Ustavni patriotizam zadržava u sebi nekoliko značenja konstitucionalizma: a) konstitucionalizam kao osnovni skup načela zajedničkog života, b) konstitucionalizam kao zaštita manjina od tiranije većine, c) konstitucionalizam kao zaštita od proizvoljne moći skupina, pojedinaca, ali i diskursa, sveobuhvatnih doktrina, kulturnih obrazaca.

Posebno je zanimljiv odnos između konstitucionalizma i demokratije kao najšire prihvaćene platforme legitimacije političkog poretka. Ideja da demokratija nije dovoljna da bi jedna država postala sistem slobode i prava bila je očita i prvim kritičarima demokratije. U tom smislu, svrha ustavnosti je da bude korektivni mehanizam demokratiji, zaštititi pojedinca i manjine od arbitrarne vlasti države i većine, čak i po cijenu da bude anti-demokratska.

Zašto je patriotizam važan i šta je njegova normativna vrijednost? Patriotizam se može analizirati iz različitih

disciplina i teorijskih perspektiva od kojih su dvije izrazito važne: etička i politička. Ove dimenzije patriotizma su značajne za ukupni normativni uticaj ustavnog patriotizma. Etička supstancija patriotizma leži između krajnosti univerzalnog morala i posebnih, lokalnih ili ličnih privrženosti. Da li su naši osjećaji solidarnosti, bratstva i empatije usmjereni čovječanstvu kao cjelini, shodno nekom principu i opštosti ili su uvijek određeni posebnošću, pripadanju konkretnoj političkoj zajednici? Da li je priroda naših obaveza moralna (etička), te je dugujemo drugim ljudima prema nekom univerzalnog Kantovskom zakonu, ili je pravna i politička, te zato uvijek zavisi od postojanja strukture institucija jedne političke zajednice koje tu obavezu definišu?

Razumjevanje patriotizma kao lojalnosti i konkretne pripadnosti, a ne univerzalnog principa ogleda se u u analizi Endruja Oldenkvista (Andrew Oldenquist) koji moralnost tumači kao splet različitih lojalnosti, a ne apstraktnih načela i ideala. Nadalje, tu je i Makintajerov (Alasdair MacIntyre) argument da je patriotizam središnja moralna vrlina¹². Međutim, dok je za Makintajera vrlina, za Kateba patriotizam predstavlja pogrešku izgrađenu od sjećanja na uglavnom heroiziranu i lažnu povijest. Osjećaj srodstva uglavnom izmišljene čistote spojene sa društvenim vezama koje su uglavnom „nevidljive ili nelične, zapravo apstraktne“¹³.

U analizi patriotizma preklapaju se deskriptivne i normativne teorije, esencijalističke i instrumentalističke, objašnjavačke i one razumijevajuće, stvarajući dodatan problem da se ovom pojmu pristupi analitički i svrsishodno prema zahtjevima

¹² Andrew Oldenquist, "Loyalties," *Journal of Philosophy*, 79: 173–193, 1982, and Alasdair MacIntyre, *Is Patriotism a Virtue?* (The Lindley Lecture), Lawrence: University of Kansas, 2002.

¹³ George Kateb, "Is Patriotism a Mistake?" *Social Research*, 67: 901–924, 2009

političke teorije. U tome je i problem jasnog određenja normativne vrijednosti patriotizma u koncepciji ustavnog patriotizma. Ustavni patriotizam smatra se političkim patriotizmom koji namjerno izostavlja referenciranje na partikularne etike (koncepcije dobra). Čuvajući centripetalna obilježja patriotske privrženosti, političke obligacije koju stvara, ustavni patriotizam oslobađa se pregnantnih etičkih koncepata. U slučaju ustavnog patriotizma imamo istost predmeta patriotske odanosti i izvora političke obaveze i legitimacije - minimala pravila koja autonomno usvajamo kao vodeća načela zajedničkog života, što, makar s logičke tačke gledišta, omogućava čvršću i trajniju privrženost.

Ustavni patriotizam razlikuje se od ostalih oblika patriotizma ne samo zbog objekta privrženosti (ustavnih načela političke zajednice) nego i zbog vrste privrženosti koju pokreće. Ustavni patriotizam svakako čuva ideju patriotske solidarnosti kao nužnog stanja modernog građanstva u pluralnim društvima. Kao što je objašnjeno, on to čini kroz redefinisane objekta lojalnosti: umjesto nacije – *patriae* – postavlja osnovni skup ustavno-političkih načela. Promjena predmeta privrženosti redefiniše kvalitet lojalnosti – to je racionalnija, argumentovana odanost, koja ne isključuje potencijalnu emocionalnu privrženost. Ako se ustavni patriotizam pojavljuje u određenom povijesnom kontekstu, u njemačkom i našem slučaju jedne istorije međunacionalnog uzajamnog istrebljenja i netrpeljivosti, diskriminacije i denigracije, onda ovaj koncept treba uzeti kao novi način vrednovanja pluralnosti i identiteta. Sam po sebi ovaj koncept može zvučati prazno, previše akademski i hladno, čini se kao koncept koji se „teško osjeća, doživljava“. Ali, ako se uzme u svojoj istorijskoj kontekstualnosti, istoriji zloupotrebe etničke, nacionalne, jezičke i svake druge kulturne specifičnosti kao motiva dominacije, netolerancije, negacije, nepriznanja, ustavni patriotizam nije prazan koncept: on je simbol

prihvatanja različitosti i stavljanja tolerancije na pijedestal konstitucionalnih vrijednosti. To je novi način političkog samorazumijevanja, koji daje prednost ideji o ravnopravnosti građana i favorizuje *političko* u odnosu na *povijesno* ili *etičko*. Štoviše, to bi trebalo shvatiti kao razboriti pomak u razumijevanju politike kao zajedničkog života različitih pojedinaca i grupa?.

Ovaj patriotizam je kritičkiji, racionalniji i pragmatičniji, ali nije zatvoren za moguće vrednosno-afektivne odanosti. U tom smislu, ustavni patriotizam je inkluzivniji, dopuštajući i drugim načinima da se bude patriotom, postavljajući kao minimum potrebno poštovanje najčešće postignutih normi.

*Država, nacija i ustav:
gdje je zlatno runo crnogorske suverenosti?*

Za razumijevanje ustavnog patriotizma u kontekstu Crne Gore, valja istražiti neke od organizujućih principa svekolike društvenosti u povijesti ovog i sličnih društava: država, nacija i ustav. Istovremeno, ove tri kategorije predstavljaju tri moguća objekta identifikacije i patriotske lojalnosti, *ergo* različite modele građanstva.

Način na koji politička zajednica rangira političke pojmove i daje im normativnu, simboličku, i mobilizacijsku vrijednost rezultat je društveno-istorijskog iskustva, savremene političke deliberacije i težnji te zajednice u budućnosti. Političko-teorijsko gledanje ovih pojmova i rangiranje do kojih dolazimo argumentima normativne političke filosofije ne moraju se nužno poklapati sa tim vrednosnim redoslijedom.

Nacionalne države nakon legitimacijske krize apsolutističkih monarhija svoj poredak podređuju konceptu ustavnosti. Nacija se tu javlja kao novi nosilac suverenosti i kroz širenje političkih prava za sve šire slojeve građanstva ojačava svoju poziciju suverena.

Ustavnost kao koncept u sebi nužno sadrži antimažoratarne svojstva kojima se negativni efekti demokratije, kao moguće tiranije većine, usklađuju sa idejom neprikosновенosti sloboda i prava. Zato je ustavnost, u državama gdje se nacija konceptualizuje etnički ili onima u kojima je nacija određena kroz određenu partikularnu, isključujuću koncepciju dobra (etički, vjerski), korektivni mehanizam koji uspostavlja univerzalnost građanstva, jednakost pred zakonom (*isonomia*) i slobodu pojedinca.

Crnogorsko iskustvo je specifično. Na Berlinskom kongresu izborna suverenost u smislu moderne države ići će pod ruku sa začetim izvorom ustavnosti koji se u Crnoj Gori može pratiti kroz prve kodifikacije građanskih zakonika. Ustav iz 1905. godine, iako manifestacije knjaževne svemoći i primata istočno-pravoslavnog svjetonazora, nastaje u jednom kontekstu tad već plurikulture Crne Gore. Iako je ustav donijet (oktroisan) iz političkih pobuda i razboritog knjaževog razumijevanja konteksta vremena, on je došao u, za ustave, prirodni kontekst pluralnosti unutar jedne političke zajednice. Dakle, država je nastala prije ustava. Međutim, ustav je bio vrhunska potvrda njene relegitimacije. Ustav je bio, dakle, političko uobličenje pluralnosti koja drugačije ne bi mogla da opstane u okvirima jedne neograničene autokratije.

Nacije kao oblici političkog kolektiviteta nastaju krajem 18. i početkom 19. vijeka¹⁴. Poput evropskih, i crnogorska politička elita oličena u dinastiji Petrović, preuzela je na sebe proces nacionalnog preporoda. Škole, crkva, prvi štampani mediji bili su sredstva kojima je trebalo „popularizovati“ ovaj oblik

¹⁴ Stavu da su nacije produkt 19. vijeka, Francuske građanske revolucije, industrijalizacije i modernizacije, skloni su autori koji pripadaju tzv. konstruktivističkim teorijama nacionalizma: Gelner, Andersen i Hobsbaum. Ovaj pristup, nasuprot primordijalističkim teorijama koje nacije vide kao moderni oblik starih etnija, dominira u politikološkoj i istoriografskoj literaturi.

kolektivnog pripadanja, koji je do tada bio uglavnom plemenski, lokalni i vjerski. Međutim, koncept nacije usvojen od strane balkanskih i istočnoevropskih naroda bio je uglavnom etnički, a ne politički, što je i razumljivo s obzirom da je taj koncept uglavnom nastajao u kontekstu nepostojanja suverenih država. Nacija, pak, u crnogorskom istorijskom iskustvu, nastaje nakon države što je ne čini političkom. Nacionalna bipolarnost žitelja ondašnje Crne Gore, zapravo, dovešće kasnije do gubitka državnosti kao okvira političkog djelovanja, upravo u ime nacionalnog.

Ovom argumentacijom se dolazi do zaključka da je nacija u političkoj povijesti Crne Gore bila kategorija dekonstrukcije ili u najmanju ruku kontestacije državnosti, dok je ustavnost bila izvor njenog legitimisanja i pravnog utemeljenja.

Fridrih Majneke ukazuje na dva ključna obrasca formiranja modernih država u Evropi: *nacionalizacija države* – već postojeće teritorijalne države rekonstituišu se u države-nacije i *etatizacija nacija* – anticipiranu nacionalnu svijest širi propaganda koja zacrtava pozicije koje vode ka formiranju nacionalnih država.¹⁵ Nesumnjivo je da se upravo na ovim principima formirala moderna crnogorska država, jednako kao i druge evropske države. Nacija i država su fenomeni postnapoleonovske Evrope čija je sinergija i međuzavisnost, imajući u vidu temeljne kontradikcije u suštini ovih pojmova, može biti prevaziđena jedino kroz koncept ustavnosti.

Summa summarum, premda je suverenost istorijski pripadala državi, ona je danas normativno, ustavnim odredbama, data građaninu, a suštinski se i dalje poziva na koncept nacionalnosti. Ako država i nastaje prije ustava, istorijski i logički, šta je u temelju države ako ne njeno *političko tijelo*¹⁶ - politički subjekti

¹⁵ Milan Podunavac, „Rekonstitucija moderne države i nacije“, *Glasnik odjeljenja društvenih nauka*, br. 19, CANU, 2008., p. 143.

¹⁶ Na pitanje šta je nacija, Sjejes odgovara da je to tijelo udruženih članova

jedne zajednice koja još uvijek nije postala država. Zato se suverenost ustavom i vraća tom istom političkom tijelu, sada u formi građana, dok je ustav garant prava tih političkih, a sada već pravnih subjekata. Konstitutivna moć političkog tijela transformisana je u konstitucionalnu moć ustavne države.

Ustavni patriotizam u pluralnoj i polarizovanoj političkoj zajednici, čije je nacionalno i državotvorno samorazumijevanje oprečno, predstavlja najbolji okvir političke legitimacije i potencijalno osnov stabilnog i funkcionalnog političkog poretka. Pride, ustavni patriotizam je u saglasju sa idejom društvenog multikulturalizma jer državu rasterećuje simboličkih i vrednosnih balasta podjela i vladavinu prava, kao sistem zaštite ličnih i kolektivnih prava i sloboda, smješta na pijedestal patriotske privrženosti. Ukratko, ustavni patriotizam je i deontološki (principijelno/dužnosno) i utilitarno (konsekvencijalistički/korisno)¹⁷ najbolji okvir za razvoj ustavnog identiteta Crne Gore. Principijelno, jer u društvu pluralnih svjetonazora legitimnost daje onima koji garantuju međusobno poštovanje i suživot pojedincima i grupama, a ne partikularnim koncepcijama dobra koje se vežu za određenu

koji žive pod zajedničkim zakonom i predstavljeni istim zakonodavnim tijelom. “Qu’est-ce qu’une nation? Un corps d’associés vivant sous une loi commune et représentés par la même législatrice, etc.” Dakle, nacije kao političke zajednice nema bez njenog pravnog uobličenja. Vidjeti takođe: Podunavac, „Konstitutivna moć u osnivačkim ustavima“.

¹⁷ Određeni broj autora smatra da je nekoherentno istovremeno pristupati ustavnom patriotizmu iz obje etičke paradigme. Saglasan sam da su u pitanju dvije različite argumentacije, te da odabir iste podrazumijeva „kretanje“ unutar jednog etičkog pristupa. Ipak, vjerujem da u politikologiji nije rijetkost da se argumenti u prilog jednom konceptu osnažuju različitim paradigrama. U tom smislu, primarna linija argumentacije je bazirana na deontološkoj etici, tj. onoj koja uvažava sistem dužnosti i iz njih izvedenih principa, dok je konsekvencijalizam prilika da se ideja ustavnog patriotizma dodatno ojača.

društvenu, nacionalnu ili etničku grupu. Konsekvencijalistički, jer omogućava stabilnost poretka, prihvatanje državnosti Crne Gore kao neupitnog okvira za dalji razvoj njenog ustavno-demokratskog života.

Ustav Crne Gore - „u njega smo svi zakleti“?

Pitanje stabilnosti i trajnosti crnogorskog državotvornog projekta imaju svoju neuralgičnu tačku u načinu formulisanja poželjne forme patriotske privrženosti. Gotovo vijek nacionalne i političke bipolarnosti crnogorskog društva ukazuje da je potrebno tražiti one forme patriotizma koje dopuštaju identitetsku razliku, a ipak sjedinjuju različite grupe i pojedince u jedinstveni politički i ustavno-pravni poredak. Jedinstvo razlika identitetu, ali jedinstveni patriotski identitetu bio bi idealna formula, koja s jedne strane uvažava realnost različitosti i političke kulture, kulture sjećanja, a istovremeno obezbjeđuje jedinstvo neophodno svakoj društvenoj i političkoj zajednici, njenoj stabilnosti i legitimnosti.

U vremenu kada je pravo osnov intersubjektivne komunikacije, a demokratska deliberacija polje njenog kreativnog ispoljavanja, Ustav je vertikala koja uspostavlja poredak jedne političke zajednice. Ustav prevladava razlike, ne ignorišući ih već uvažavajući njihovu konstitutivnost za politički sistem kao mrežu moći, ciljeva, zahtjeva za priznanjem. Ustav je osnovno polazište u traganju za modalitetima političkog, državnog i opštedruštvenog razvoja. Zato se čini da je značaj ustava kao normativne i kreativne osnove u nas obesmišljen tradicijom fasadne ustavnosti. Dakle, treba iznova mobilisati potencijale ustava kao dokumenta sabornosti, zajedništva, društvenog ugovora, univerzalnosti ali i povelje jednakosti pred zakonom,

individualne slobode, prava na posebnost, dakle partikulariteta kao neodvojive odrednice identiteta savremenog čovjeka.

Ustavi su povelje slobode, ali i jezik samorazumijevanja savremenih političkih zajednica. Zato je stvaranje ustava kruna konstituisanja jedne političke zajednice u zajednicu prava i slobode. Osjećaj privrženosti ustavnim normama jednog poretka najbolji je znak odanosti političkoj zajednici. Posebno u uslovima kada su i država i nacija predmet kontestacije, ustav je tačka oslonca društvu i poretku.

Ustavni patriotizam bio bi za Crnu Goru ne samo oblik patriotske lojalnosti nego i oblik političkog samorazumijevanja njenih građana. Građani sebe razumiju kao konstituente političkog tijela koje nastaje društvenim sporazumom, baziranom na njihovom pristanku, slobodno izabranom suživotu u političkoj zajednici. Razumijevajući zajednicu kao rezultat političke volje a ne etničke pripadnosti ili istorijskog usuda, građani skloni ustavnom patriotizmu shvataju da su ustav i zakon osnovni instrumenti rješavanja sukoba unutar demokratskog društva.

Ustavni patriotizam postavljen je na temelje pravne države i vladavine prava, te je sudska grana vlasti izuzetno važna u njegovom ostvarenju. Pisani ustavi koji se ne mogu mijenjati prostom većinom i sudska revizija ustavnosti zakona, prema Lajphartu i njegovoj studiji trideset šest demokratija, su dvije od deset ključnih odrednica konsociacione (konsensualne) demokratije kao demokratije koja uvažava raznolikost i podstiče osjećaj povjerenja građana u institucije pluralnih društava¹⁸.

Najзад, ustavni patriotizam je forma legitimacije države u vremenu polarizacije, pluralnosti, razjedinjenosti. Crnogorski Ustav je mlad i mora za sebe naći širi konsenzus građana Crne

¹⁸ Arend Lajphart, *Modeli demokratije*, Službeni list SCG i CID, Beograd, Podgorica, 2003, 220-232.

Gore kroz aktivnu deliberaciju o temeljima političke zajednice i o njegovoj eventualnoj reviziji. To je preduslov da koncepcija ustavnog patriotizma bude prihvaćena kao važeća i da proizvodi normativna dejstva o kojima je ovdje bilo riječi. I zato, premda je nekima Lovćen simbolički i vrjednosno „sveti oltar“, za život pluralne političke zajednice jedina „svetinja“ je ustav, a pravna država ovjenčana vladavinom prava njen jedini „oltar“.

PRAVNO USTROJSTVO RADA U SVIJETLU SOCIJALNE ONTOLOGIJE

Čedomir Bogićević

In this paper, the author who is a renowned jurist deals with social and philosophical aspects of labour legislation and suggests the principles on which the Montenegrin Law on Labour should be based, as well as that the court protection of the rights of workers and public servants should be consigned to special labour courts.

*Svijet neće postići svoju
ravnotežu sve dok se ne bude
okretalo oko sunca rada*
(K. Marks)

Prolog

Svijet čine: civilizacija, rad, ljudi i međuljudski odnosi.

Vođeni socijalno-filozofskom doktrinom čuvene studije *Kuda ide ljudski rad* znamenitog francuskog sociologa rada i socijalnog filozofa, profesora humanističkih znanosti na pariskoj Sorboni, Žorža Fridmana (Georges Friedmann, 1902–1985),

kroz ovu raspravu želimo da ukažemo na neke osnovne ideje i teze za oblikovanje koncepta i skice Zakona o radu, kao i na izmjene i dopune Zakona o državnim službenicima i namještenicima, na kojima se radi u organima izvršne vlasti.

Socijalna filozofija objašnjava smisao društvene konstitucije i vrijednosti društvenog sistema i ljudske civilizacije, čuda nad čudima, kako je to isticao Karlajl, ili pak pojedinih njegovih strana i obilježja kao što su pravna filozofija, filozofija umjetnosti, istorija filozofije i sl. Za razliku od socijalne filozofije, socijalne nauke izučavaju pojedine vidove društvenog života – ekonomskog, političkog, pravnog, kulturnog i dr, svestrano sagledavajući njegove unutrašnje structure i međuzavisnosti.

Strukturni djelovi socijalne filozofije izučavaju posebne aspekte cjelokupnog sistema društvenih odnosa: socijalna deontologija – izučava strukturu društvene organizacije i sam sistem upravljanja društvenim odnosima sa aspekta određenih socijalnih ideja, socijalna gnoseologija – bavi se kritičkom opservacijom ontoloških i deontoloških sudova o sistemu društvene organizacije, socijalna ontologija – objašnjava smisao društvene statike i dinamike (E. Spektorski, *Istorija socijalne filozofije*)

Između nauke i filozofije postoji uzajamnost, interakcija i međuzavisnost, te jedna drugu inspiriše, nadahnjuje i dopunjuje. Empirijsko znanje daje jurisprudenciji tijelo, a filozofsko znanje daje joj duh (A. Foerbach, 1775-1835). Filozofija je gozba umova (Platon) ili poezija pojmova (A. Lange). Filozofija se oslanja na naučna otkrića i teološka otkrovenja, odnosno na naučno iskustvo i religijsko prosvjetljenje, čime dobija čvršće oslonce za svoja uvjerenja, a nauka i religija potpuniji smisao. Filozofija oplemenjuje nauku intuicijama, hipotezama, konstrukcijama i idejama, a nauka se integriše u filozofiju putem sublimacije svojih naučnih dostignuća. Kant je upoređivao nauku sa jednookim polifemom kojem je filozofija dala drugo

oko, čime se želi kazati da nauka prima od filozofije ideje i stanovišta o kojima nema odgovore na pitanja koja sebi postavlja, a koje često nema ni filozofija, ali je dužnost filozofskog mišljenja da postavlja pitanja što je Imanuel Kant definisao kao trojstvo filozofske deontologije: Što možemo da znamo, što treba da činimo, čemu treba da se nadamo? Prošlost, sadašnjost i budućnost čine jedinstvenu misaonu koheziju u kojoj mrtvi vladaju nad živima, a prošlost je jedina istinita stvarnost koju ni bogovi ne mogu da izbrišu, a što je njemački prirodnjak i filozof Lajbnic predstavio filozofskim sistemom koordinacije mišljenja: sadašnjost je puna prošlosti, a bremenita budućnošću, pa se ne može razumjeti ni sadašnjost ni budućnost bez uporišta na prošlost.

I Sistem radnih odnosa – ideas forces

Ideja za skicu crnogorskog zakonodavnog sistema rada motivisana je i determinisana potrebom da se organizacija tog sistema uspostavi na priznatim filozofskim načelima i idejama, kako u oblasti socijalne filozofije, tako pogotovo na idejama socijalne ontologije prihvaćenim u istoriji civilizacije i modernoj svijesti o bitku, mišljenju i vremenu, a opredmećene su u povodu projekta nadležnih organa izvršne vlasti na izradi novog Zakona o radu.

Radni odnosi su najvažniji društveni odnosi, koji su u temelju položeni na pravo na rad i slobodi rada, socijalnom blagostanju, ekonomskoj i industrijskoj demokratiji, pravičnom uređenju odnosa rada, socijalnom miru, u čijem je centru radnik kao subjekt rada i njegovo ljudsko dostojanstvo.

Postojeći Zakon o radu tipični je izraz negacije integriteta i subjektiviteta nosilaca svijeta rada koji radnika posmatra i statusno određuje samo kao sredstvo za proizvodnju profita, a ne kao ravnopravnog subjekta u odnosima sa svijetom kapitala,

redukujući supstancijalna svojstva rada na pravni položaj rada bez subjektiviteta, pretvarajući ga u objekt rada, ignorantski se odnoseći prema cjelokupnoj civilizaciji i istoriji za čovječno uređenje odnosa rada, dovodeći ga u položaj najamnog radnika putem ugovora o o kupovini radne snage (*locatio conductio operis*), čime je nekadašnji gospodar svih tokova društvene reprodukcije došao, kroz procese ekonomske i socijalne tranzicije, u položaj sredstva za stvaranje profita u kojem je i sam pravno-istorijski pojam *radnik* pretočen u termin *zaposleni*, što je ne samo juristička, nego i etičko-socijalno-filozofska preobazba koja nosioca rada od subjekta transformiše u njegov objekt. No, za ovu istorijsku konverziju (1989 – AB revolucija, kada su sami radnici srušili epohalno dostignuće ljudske civilizacije: samoupravni socijalizam), krivi su i sami radnici jer su dragovoljno prihvatili da breme slobode zamjene teretom najamne pozicije što će biti predmet neke buduće velike filozofsko-istorijske i naučne analize ovog društveno-istorijskog preobražaja položaja radnika u produkcionim odnosima i samom procesu uređenja rada.

Uređenje odnosa rada ne može da zavisi od pravnog režima svojinskih oblika jer je civilizacija stvorila objektivno međunarodno radno pravo univerzalnog i regionalnog karaktera, kako preko međunarodnih paktova UN, tako i preko međunarodnih konvencija i protokola MOR-a, tako da radno-pravni i drugi odnosi rada nijesu u korelaciji sa svojinskim režimom političkih zajednica, jer bi u suprotnom imali robovske i feudalne sisteme, nego je civilizacija rada ustrojila njihovo uređenje na temelju subjektiviteta i ljudskog dostojanstva činilaca rada.

Novi koncept Zakona o radu treba da počiva na principima:

1. Radnik i poslodavac, vlasnik kapitala, treba da budu saradnici u procesu izgradnje radnih, socijalnih, industrijskih i društvenih odnosa, gradeći poslovni uspjeh korporacije kao

zajedničko dobro na svojini kao socijalnoj funkciji, koja obavezuje.

2. Radnik treba da je građanin privrednog društva sa izraženim subjektivitetom, kako u pravnom položaju uređenja rada, tako u izgradnji proizvodnih i industrijskih odnosa.

3. Mora se dokrajčiti menadžerski despotizam kao izraz nedemokratskog uređenja rada i despotizma industrijskih odnosa.

4. Uređenje rada treba da počiva na principima ravnoteže subjekata rada, svijeta rada - kao nosilaca znanja, sposobnosti i kreacije, i nosilaca kapitala, koji je samo vlasnik proizvodnih sredstava, ali nije i vlasnik personalnog supstrata privrednog društva u bilo kojem organizacionom obliku. Kapital je mrtva kategorija bez znanja, uma i kreacije (*creatio nihil a intellectu*). Vlasnici kapitala u Crnoj Gori nijesu to postali svojim radom, nego tranzicijom svojinskih oblika čime su postali vlasnici egzistencije subjekata rada. Trgovački kapital u privrednim društvima je samo jedan strukturni element - materijalni, dok je drugi personalni - radnici, čije jedinstvo i ravnoteža doprinose unapređenju i stabilnosti industrijskih odnosa. Ravnoteža je temeljni princip prirodnih i društvenih zakonitosti.

5. Sistemu demokratije u sferi političkih pdnosa treba, analagno, da odgovara sistem ekonomske i industrijske demokratije u sferi privrednih odnosa (R. Dal, politički i ekonomski filozof).

6. Uređenje rada mora da se zasniva na oblicima radničke samouprave, kroz različite vidove učešća u odlučivanju i participaciji, kako u procesima odlučivanja, tako i u procesima konsultacija, jer su to zahtjevi ekonomske, pravne, psihološke, socijalne i moralne prirode. To je snažno zagovarao veliki francuski sociolog rada Ž. Fridman, dok je filozof Ž.P. Sartr, koji je 1971. bio u posjeti Crnoj Gori, snažno inspirisan idejom samouprave, rekao: *Vaša je zemlja otjelotvorenje mog filozofskog učenja o čovjeku i ljudskom društvu.*

7. Treba riješiti prethodno pitanje *rationae materiae* Zakona. Da li će to biti kodifikacija različitih oblasti uređenja rada, na što upućuje postojeći naziv Zakona, ili će se zadržati samo na unapređenju radnih odnosa? Potpuna kodifikacija je nemoguća i ne postoji nigdje u uporednom pravu. Razmisliti da se u opšti zajednički režim rada, inkorporiraju službenički odnosi, kao specifični radni odnosi državnih, javnih i lokalnih službenika, čime bi se dobio jedinstven i koherentan sistem uređenja rada, ali i izrazile specifičnosti u pojedinim oblastima.

8. Zakon o radu treba da je po svojoj jurističkoj vrijednosti minimum prava kojim se uređuju odnosi između svijeta rada i svijeta kapitala. Odnosi *sub plus ultra supstancionem i in favor laborem* (više od zakonskog, odnosno u korist radnika) uređuju se kolektivnim ugovorima, kao oblikom istorijske emanacije i slobode rada kojom poslodavci i radnici, na temelju jednakog položaja, autonomno uređuju odnose rada. Dakle, odnosi rada ne mogu se uređivati samo zakonom, a pogotovo ne individualnim ugovorom o radu koji je samo akt o inkorporaciji radnika u zajednicu rada čiji su odnosi zasnovani na izvorima međunarodnog radnog prava – univerzalnim i regionalnim, od Deklaracije o pravima čovjeka OUN 1948, Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima 1967, preko Konvencija i Preporuka MOR-a, prava EU – Povelje o osnovnim pravima EU i Evropske socijalne povelje, te nacionalnih pravnih izvora – ustava, zakona i kolektivnih ugovora o radu. Sloboda uređenja rada počiva na kolektivnom pregovaranju, bilo u oblastima, granama ili jedinstveno.

9. Novčana potraživanja po osnovu rada radnika prema poslodavcu ne mogu da zastarjevaju. Ta potraživanja predstavljaju radnikovu zaradu, koja se smatra, u teoriji radnog prava, imovinom radnika, pa kako imovinska prava čine svojinu, to svojinska prava ne zastarjevaju, iako svijet kapitala želi da postavi granice vremena njihovog potraživanja putem zastarnog roka.

Novčana potraživanja iz osnova rada – zarade, nijesu obli-gaciona potraživanja i zahtjevi, nego potraživanja iz osnova stvarnih prava i kao takva su nezastariva. U crnogorskom običajnom pravu zarada se zvala: muka, tekovina, stečevina, zamuka, krvoločina.

10. Korporacija (privredno društvo, preduzeće, kompanija) je ne samo ekonomska nego i socijalna institucija.

11. Razviti koherentno sistem pravnih lijekova – putem pravnog lijeka žalbe kao devolutivnog i suspenzivnog dejstva tog lijeka u sistemu interne zaštite prava radnika, jer je žalba jedini pravni lijek, dok su ostali instrumenti pravna sredstva – redovna i vanredna, što znači da odluka donijeta u prvom stepenu ne može biti konačna dok se ne iscrpe instancioni pravni lijekovi u drugom stepenu.

Treba reafirmisati, putem revandikacije, uvođenjem međunarodnih pravnih termina u naš pravni sistem: *radnik* umjesto pojma zaposleni (prvi pojam izražava stvaralački subjektivitet i esencijalnu poziciju u odnosima rada, dok je drugi odraz statusa koji se oblikuje subordinacijom, menadžerskim despotizmom i isključivanjem svakog subjektiviteta u odnosima rada, te pojma: *pravedna zarada* (plata), umjesto postojećeg ustavnog termina: odgovarajuća zarada, što su supstancijalne razlike. Prvi upućuje na ljudsko dostojanstvo u procesima vrednovanja ljudskog rada sa socio-ekonomskog i kulturološkog aspekta, dok drugi upućuje na isključivo pravo poslodavca da utvrđuje visinu zarade, na što je radnik prinuđen i pored instrumenata kolektivnog pregovaranja, jer je ekonomski slabija strana u radnom odnosu.

Socijalnu harmoniju organizacionih oblika rada – privrednih društava, ustanova i organizacija, sa stanovišta unutrašnje statike i sistema funkcionisanja, treba uspostaviti na idejama demokratskog uređenja rada po ideji – *per analogiam*: ako u političkoj sferi društva vladaju demokratski principi ustrojstva,

organizacije i upravljanja, to na istim idejama i principima treba da se zasniva unutrašnja organizacija rada, upravljanja i rukovođenja, a što znači sadejstvo i pluralizam demokratskih oblika organizacije između svijeta rada i svijeta kapitala, po načelima radničke samouprave i participacije i udjela vlasnika kapitala.

II Službenički sistem – specifični supstrat jedinstvenog korpusa radnog prava

Kada su u pitanju *službenički odnosi*, koji se odnose na pravni položaj državnih službenika u sferi državne i javne uprave i lokalnih uprava, treba iz našeg službeničkog sistema – Zakona o državnim službenicima i namještenicima izbrisati postojeću podjelu subjekata rada u ovoj oblasti na državne službenike i namještenike jer to ne odgovara crnogorskoj pravnoj, socijalnoj i etičkoj tradiciji. Još su Zakonom o činovnicima građanskog reda u Knjaževini Crnoj Gori iz 1902, svi angažovani u državnoj i javnoj upravi bili jedinstveno obuhvaćeni terminom činovnici, koji su razvrstani u devet platnih razreda. Pojam namještenik je odraz buržoasko-monarhističkog nasljeđa Kraljevine Jugoslavije, koji je Crna Gora ukinula 1953. godine jer je taj naziv negacija ljudskog dostojanstva, koji se preko namještenika odražava u vidu prostog izvršioca bez intelektualnih atribucija. Treba reći da je ovaj pojam ponovo uveden 2004. kada Crna Gora još nije imala definisan državno-pravni status, koji stiče 2006. kao nezavisni međunarodno-pravni subjektivitet. Ne stoje motivi da službenici vrše upravna ovlašćenja dok takve prerogative nemaju namještenici, jer i jedni i drugi vrše upravnu djelatnost države, a savremeno stanje jurističkih i tehnoloških odnosa upućuju na njihovo zajedničko funkcionalno dejstvo u vršenju upravnog rada, što savremena nauka u upravi smatra procesom interdisciplinarnog i multisaznajnog habitusa u vršen-

ju upravnih funkcija. Treba inkorporirati u crnogorski službenički sistem svečanu izjavu vjernosti, koje sada nema, osim kao preporuke putem Etičkog kodeksa da zaposleni u državnoj upravi trebaju biti lojalni državi, ali ne piše kojoj! Država Crna Gora nije imala subjektivitet 2004. čime se motivski anticipirao njen budući položaj u jednoj zajednici bez ikakvog subjektiviteta. Zakletva vjernosti nije što i stanje lojalnosti, jer prva etički, pravno i socijalno obavezuje na položeni zavjet putem griže savjesti, kao unutrašnje sankcije, za slučaj njenog kršenja, dok je druga izraz neželjnog i nevoljnog stanja u kome službenik državu doživljava kao nametnuti entitet kojoj samo služi inercijom svoga statusa ne prihvatajući u svojoj introspekciji njen državno-pravni i kulturološki subjektivitet.

III *Sudski sistem zaštite*

Potrebno je sudsku zaštitu prava radnika i državnih službenika povjeriti, *de lege ferenda* (u budućnosti), posebnim sudovima rada, jer su službenički odnosi dio radnih odnosa sa specifičnostima koje nameće priroda državne i javne službe, te je službeničko pravo dio radnog prava u procesima organizacije upravnog sistema. Time bi se stvorio jedinstven institucionalni sistem zaštite i jedinstvena judikatura pred jedinstvenim sudom rada, odnosno posebnim sudom za rad i sudom socijalnog osiguranja (a u drugom stepenu Sud rada i socijalnog osiguranja, kako je to zakonski uređeno u državi Sloveniji, ali i u mnogim zapadno-evropskim zemljama) u odnosu na sadašnji dualistički sistem: za zaposlene – osnovni sudovi, za službenike – Upravni sud, što je čisto vještačka, politička i neprirodna konstrukcija. Radno pravo je prije dva vijeka izašlo iz košulje građanskog prava, pa je veliki nazadak u kulturi radnog prava bilo ukidanje sudova rada, a još veći ukidanje pomorskih sudova. Time bi se doveo u ravnopravan položaj sistem sudske zaštite radnika i

službenika i jedinstven institucionalni sistem što bi vodilo koherenciji judikature i jednakog uređenja pravnih ustanova, u sada neprirodno udaljenim ustanovama čime bi se jače istakla i jednaka zaštita prava kao ljudskog prava, što upućuje na zaključak *de lege ferenda* da kontrolu i nadzor u službeničkim odnosima treba da vrši inspekcija rada, a ne upravna inspekcija koja treba da ima svoj djelokrug u procesima procesno-pravnog nadzora upravnog postupka u različitim pravnim oblastima. U pozitivnom sistemu sudske zaštite prava svih zaposlenih po osnovu rada vlada disharmonija i antagonizam sudske prakse. To vodi ka diskriminaciji pravne zaštite, kršenju ustavno-pravnih načela i negaciji svrhe sudskog sistema spram ljudskih prava i temelja međunarodnog prava.

Na zgradi Međunarodne organizacije rada (MRO, ILO – Ženeva), upisan je epitaf: *Si vis pacem corem iusticiam (Ako želiš mir primjenjuj pravdu). Neće biti slobode dok radnik bude rob* (K. Marks).

Literatura:

- Ž. Fridman, *Kuda ide ljudski rad*, 1958.
- E. Spektorski, *Istorija socijalne filozofije*, 1997.
- H. Hilf, *Nauka o radu*, 1963.
- L. Digi, *Preobražaj javnog prava*, 1935.
- A. Baltić – M. Despotović, *Osnovi radnog prava*, 1971.
- V. Brajić, *Radno pravo*, 1987.
- B. Šunderić, *Radni odnos*, 1989.
- J. Perlain, *Radni odnos*, 1978.
- B. Lubarda, *Leksikon industrijskih odnosa*, 1997.

LJUDSKA PRAVA I BORBA PROTIV TERORIZMA

Nikola Banićević

Human rights are inalienable part of each person. The additional challenge in the area of human rights and freedoms are the actions of terrorism, modern age safety risks and global threats. With their destructive potential which takes human lives and destroys property they created a field of various dilemmas and still unsolved problems, particularly in terms of safety. There is also the question whether terrorists after committing the act of terrorism should have right to human rights and freedoms. The idea of this paper is to shed light upon this matter from the scientific and expert point of view, as well as to establish the effectiveness of the legal system through the analysis of cases before competent courts.

*Čovjek se rađa slobodan,
a živi u lancima.*

Žan Zak Ruso

Da li teroristima treba priznati ljudska prava, da li ih treba poštovati i tretirati ih kao izvršioca bilo kog krivičnog djela? Direktno pitanje bi glasilo: imaju li teroristi pravo na ljudska prava? Nesumnjivo je da pravni akt najveće snage u državi garantuje ljudske slobode i prava. Iste garancije daju i međunarodna dokumenta, istorijski gledano od Magna Carta

Libertatum, preko Američke deklaracije o nezavisnosti, do Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima i Evropske konvencije o ljudskim pravima. Istorijski, postoji konstanta u njihovoj zaštiti i razvoju. Gdje se u toj konstanti nalazi terorizam? Kakav je odnos između ljudskih prava i terorizma?

„Između terorizma i ljudskih prava postoji međuzavisnost. Oni su u međudejstvu. Sa jedne strane, aktivnost terorista utiče na ugrožavanje ljudskih prava, a sa druge, mere koje se preduzimaju protiv terorista često su praćene kršenjem njihovih osnovnih prava garantovanih međunarodnim instrumentima o kršenju osnovnih prava samih žrtava koje su ciljane meta terorista.“¹ Zaključilo bi se da po pitanju ljudskih prava i sloboda postoje dvije suprotstavljene strane, teroristi na jednoj i njihove žrtve na drugoj strani. Ali, da li je baš tako? Mora se problematizovati i pitanje da li su neki od oblika terorizma u funkciji ostvarivanja ljudskih prava, preciznije rečeno da li je to jedan od načina borbe za realizaciju tih prava i na kraju, koliki su dometi državnog terorizma? Puno je pitanja, što samo ukazuje na složenost ove problematike.

Osnovno ljudsko pravo je pravo na život. Oduzimanje života, u kontekstu međunarodnih dokumenata koji štite ovo pravo, moguće je samo u predviđenim slučajevima (suzbijanju nereda ili pobune), uz zabranu nečovječnog postupanja. Prisutne su dvije suprotnosti: teroristički napad i antiteroristička reakcija. U oba slučaja dolazi do ograničavanja prava na život nanošenjem povreda smrtonosnog karaktera. Osnovni problem i najčešća tačka sporenja je prekomjerna upotreba sile od strane organa reda. Ova relacija ugrožava i ostala prava i slobode, kao što je sloboda kretanja. Suprotstavljene strane povezuje pitanje bezbjednosti. Stoga, „nameće se zaključak da ljudska prava treba da budu sužena i smanjena, jer čovečanstvo nema veliki prostor za

¹ V. Jončić, *Terorizam i ljudske slobode*, Udruženje za međunarodno krivično pravo Beograd, Tara 2010, str. 188.

izbor između ljudskih prava i bezbednosti.“² Suženje ljudskih prava u zaštiti ličnih podataka i tajnosti prepiske, ukoliko je motivisano osnovanom sumnjom u mogući teroristički napad, lično smatram opravdanim, ali onda i samo onda, pod jasno zakonom utvrđenim uslovima, bez prava i mogućnosti na zloupotrebu.

Bez sumnje, teroristi uživaju prava i slobode i bez obzira na efekte koji nastaju izvršenjem krivičnog djela, svako suprotno postupanje smatralo bi se kršenjem ljudskih prava i sloboda, odnosno diskriminacijom. Terorista, na prvom mjestu, ima pravo na život. Antiteroristička reakcija koja teroristu lišava života treba da bude posljednja opcija, uz sagledavanje svih okolnosti slučaja na terenu. Terorista ne smije biti nezakonito hapšen i pritvaran na nezakonit način ili u produženom trajanju i ima pravo na pravnu sigurnost i pravedno postupanje. Zaključuje se da teroristi imaju jednak tretman kao i sva ostala lica. Njihova prava i obaveze izjednačavaju se sa licima koja su učinioci krivičnih djela, jer terorizam i jeste krivično djelo propisano zakonom, za koje je predviđena određena kazna. Za njih važi presumpcija nevinosti, pravo na pristup sudu i pošteno suđenje. Polazeći od povezanosti bezbjednosti i ljudskih sloboda, terorizam nastaje potcjenjivanjem ova dva elementa.

Zaključak je sljedeći: potrebno je poštovati ljudska prava i slobode terorista. Sa tim u vezi, potrebno je poštovati i vrhunsko pravo, pravo na život i prava prilikom lišenja slobode. Suženje ovih prava moguće je jedino u za to zakonom predviđenim slučajevima.

Države mogu antiterorističko zakonodavstvo zloupotrijebiti u cilju jačanja organa reda i davanjem većih ovlašćenja. Na taj način, građanske slobode ostaju u drugom planu u odnosu na zaštitu javne bezbjednosti koja se može definisati kao „preterana reakcija na terorizam, cenzuru, kriminalizaciju političkih

² Ibid, str. 197.

aktivnosti i militarizaciju policije.“³ Neke države napravile su pravnu ravnotežu između poštovanja ljudskih prava i sloboda kada su u pitanju teroristi, a sa druge strane i posebne mjere koje se odnose na njih. Primjeri su: donošenje zakona u slučajevima krize i o prevenciji terorizma. Države koje su se rukovodile ovim zakonom su Velika Britanija u odnosu prema Irskoj i Španija u odnosu prema Baskiji, u smislu vanrednog zakona.⁴ Ova zakonska regulativa ima uporište u filozofskom pravcu neokonzervativizmu. Kombinacija navedenih zakona i neokonzervativizma potiče od istorijski poznatog dvojca – Margaret Tačer i Ronalda Regana. Koliko su oni bili djelotvorni u praksi i koliko su se njima zaista štitila ljudska prava, pokazaće jedan od primjera u nastavku rada.

Prava terorista se moraju poštovati i ne smije postajati diskriminacija u bilo kom pogledu. Pravo na život, sloboda kretanja i sva druga prava i slobode moraju se poštovati, kada se ona odnose na lica koje nemaju predznak terorista. Na državi je da pronađe model pravne regulative u sve prisutnijoj suprotnosti terorističkog i antiterorističkog djelovanja.

Pojedine odredbe iz dokumenata EU i UN

Temeljni dokument u kojem su sadržane odredbe ljudskih prava i sloboda je Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, donijeta na zasijedanju Generalne skupštine UN, u Parizu 1948. godine. Iako na samom početku djelovanja UN, Deklaracija je

³ Dž. Vajt, *Terorizam*, Aleksandria Press, Beograd, 2004, str. 340.

⁴ Neokonzervativizam – „Inicijative koje počivaju na strategiji pozitivne segregacije obično nose zvučne nazive dok se žrtvi, odnosno, projektovanoj, ispolitizovanoj slici žrtve daje privilegovano mesto pri racionalizaciji tvrde kontrole. Osećanja žrtve postala su opravdanje za sve mere penalne represije.“ D. Garland, *Kultura kontrole: kriminal i socijalni poredak u savremenom društvu*, Oxford University Press, 2002, str. 48.

predstavljala temelj za donošenje svih kasnijih dokumenata sa tematikom zaštite ljudskih prava. Njen značaj najbolje ilustruje rečenica Elenore Ruzvelt – da bi Univerzalna deklaracija mogla biti Magna Carta za čitavo čovječanstvo. Dokument od izuzetnog značaja takođe je i Evropska konvencija o ljudskim pravima koju je donio Savjet Evrope, a koja je potpisana 1950. godine i temeljni je dokument u radu Evropskog suda za ljudska prava. U nastavku ovog poglavlja biće ukazano na samo neka u velikom korpusu ljudskih prava i sloboda.

Pravo na život

Član 2. stav 1. i Protokol br. 6 Evropske konvencije o ljudskim pravima kaže: pravo na život svakog čovjeka zaštićeno je zakonom. „Niko ne može biti namjerno lišen života, sem prilikom izvršenja presude suda, kojom je osuđen za zločin za koji je ova kazna propisana zakonom.“⁵ Ovo pravo može se ograničiti, što po automatizmu predstavlja i pravo na lišenje života, ako je upotreba sile više nego neophodna, a usmjerena je na odbranu lica od nezakonitog nasilja, sprečavanje bjekstva lica koje je lišeno slobode. Za pitanje odnosa terorizma i ljudskih prava interesantna je konstatacija u članu 2, pragraf c, u kojem se navodi: „zakonite mjere koje se preduzimaju radi suzbijanja nereda ili pobune.“⁶ Ko je objekat zaštite? Ako je to svako ljudsko biće, onda šta se smatra ljudskim bićem? Tu su mišljenja različita. Američka konvencija o ljudskim pravima predviđa da se prva zaštita odnosi na period od začeca. Ovaj pojam se različito tumači u zavisnosti kako države definišu abortus. Kako god bilo, „država je dužna, dakle, da uredi svoj državni aparat tako da ovaj efikasno istraži svaki slučaj nasilnog lišenja života,

⁵ D. Gomien, *Kratak vodič kroz evropsku konvenciju o ljudskim pravima*, Vijeće Evrope, Strasbourg, 1998, str. 14.

⁶ Ibid, str. 14.

te da primijeni krivičnu sankciju u slučaju nezakonitog lišenja života.“⁷ U presudi u slučaju McCann i drugi (v. UK od 27. septembra 1995, serija broj 324, stavovi 146 i 147), Sud je objasnio kako shvata tumačenje člana 2. U predmetnom slučaju Sud je ocijenio da od strane UK postoji kršenje člana 2.“⁸

*Zabrana mučenja, nečovječnog i
ponižavajućeg postupanja i kažnjavanja*

Veći broj propisa tretira ovu zabranu, što samo govori o njenoj važnosti i važnosti prava i sloboda vezanih za ovu zabranu. Međunarodni pakt, Konvencija UN o pravima djeteta, Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i Povelja Evropske Unije su pravni dokumenti koji tretiraju ovu zabranu. Član 3. Evropske Konvencije o ljudskim pravima kaže „niko neće biti podvrgnut mučenju ili nečovječnom ili ponižavajućem postupanju ili kažnjavanju.“⁹ Koliki stepen okrutnosti je potreban da bi se neka radnja mogla podvesti pod ovaj član? „Ne postoji neki opšti standard minimalnog nivoa okrutnosti, te on zavisi od konkretnih okolnosti, trajanja zlostavljanja, fizičkih i psihičkih posljedica, starosne dobi, pola, stanja zdravlja žrtve“.¹⁰ Tri su nivoa zabrane i to: mučenje, nečovječno postupanje i kažnjavanje i ponižavajuće postupanje i kažnjavanje. Licu lišenom slobode država mora obezbijediti sva prava koja mu pripadaju i ne smije

⁷ R. Etinski, *Međunarodno javno pravo*, Službeni glasnik, Beograd, 2010, str. 376.

⁸ Više: Ž. Diterur, *Izводи iz najznačajnijih odluka međunarodnog suda pravde*, JU Službeni glasnik, Beograd, 2006, str. 35.

⁹ D. Gomien, *Kratak vodič kroz evropsku konvenciju o ljudskim pravima*, Vijeće Evrope, Strasbourg, 1998, str. 17.

¹⁰ R. Etinski, *Međunarodno javno pravo*, Službeni glasnik, Beograd, 2010, str. 378. , preuzeto iz *Kalashnikov v. Russia* (pred. br. 47|095|99), Presuda od 15. jula 2002, pra. 95.

prema njemu primjenjivati bilo koje od metoda mučenja, zlostavljanja ili nečovječnog postupanja. Država ima obavezu da lice koje izdržava kaznu ne trpi više nego što to nalažu objektivne okolnosti izrečene kazne. Evropski sud za ljudska prava bilježi jedan od slučajeva kršenja ljudskih prava u smislu člana 3, i to u slučaju *Irska v. Ujedinjeno Kraljevstvo i Ribitsch v. Austrija*. Ekstradicija se može odbiti ukoliko država koja treba da je izvrši smatra da bi se izručeno lice moglo tretirati kao politički prestupnik u državi koja traži ekstradiciju. Ovo bi za posljedicu moglo imati činjenicu da će se prema ovom licu primjenjivati metode koje su zabranjene ovim dokumentima. Kao primjer može poslužiti slučaj *Soering v. Ujedinjeno Kraljevstvo*.

Zaštita ličnih podataka

Antiterorističko djelovanje u direktnoj je vezi sa sa zaštitom ličnih podataka. Po svojoj profesionalnoj orijentaciji, službe i ustanove koje se bave sprečavanjem kriminalnih djela, između ostalog i terorističkih akata, dužne su djelovati preventivno. To se može jedino postići pribavljanjem podataka, kako onih koji su sadržani u praćenju prepiski i presrijetanju telefonskih poziva, tako ponekad i direktnim miješanjem u zaštitu ličnih podataka. Kako Evropska Konvencija definiše lične podatke? „Pod ličnim podacima se razumijevaju informacije koje se odnose na identifikovanu osobu ili osobu koja može da bude identifikovana, dok se pod automatskom obradom podrazumijeva njihovo sakupljanje, logička ili automatska obrada, promjena, brisanje, vraćanje ili distribucija ovih informacija kada se čini automatizovanim sredstvima.“¹¹ Granica između povrede ovog prava i potrebe prikupljanja podataka radi pravovremene

¹¹ R. Etinski, *Međunarodno javno pravo*, Službeni glasnik, Beograd, 2010, str. 383.

antiterorističke aktivnosti je gotovo nevidljiva. Koji je razlog za ovu konstataciju? Kao prvo, sama pomisao da podatke o личности može posjedovati neko drugi, kao i da može imati pristup telefonskim pozivima i prepisci, stvara određenu nesigurnost. Kao drugo, postoji opasnost koja nije neosnovana da se ti podaci, uzeti pod izgovorom bezbjednosti i zaštite, zloupotrijebe. Njihova zloupotreba je i zloupotreba samog čovjeka. Zato je Evropski sud za ljudska prava zauzeo stanovište da prikupljanje informacija koje se tiču privatnog života nekog lica od strane vlasti i njenih organa, a koja je suprotna pozitivnim propisima predstavlja kršenje člana 8. Evropske konvencije. Važni primjeri iz sudske prakse Evropskog suda za ljudska prava, a čiji se aplikanti pozivaju na ovo pravo, su: *Klass i drugi v. SR Njemačka* i *Malone v. Ujedinjeno Kraljevstvo*.¹²

Primjeri iz sudske prakse

Smatrajući da je nepohodno na primjerima pokazati složenost odnosa između ljudskih prava i terorizma, u nastavku će biti navedeno nekoliko slučajeva iz sudske prakse Evropskog suda za ljudska prava.

Slučaj *Brogan vs* Ujedinjeno kraljevstvo Škotske i Sjeverne Irske

T. Brogan, D. Kojl, V. MekFaden i M. Trejsi su državljani Velike Britanije. U jesen 1984. godine bili su lišeni slobode, shodno odjeljku 12. Zakona o sprečavanju terorizma (privremene mjere), a sve zbog osnovane sumnje da su uzeli učešća u vršenju, pripremanju i podsticanju na vršenje terorizma u Sjevernoj Irskoj. Pritvor je mogao trajati 48 časova, a oni

¹² Više: D. Gomien, *Kratak vodič kroz evropsku konvenciju o ljudskim pravima*, Vijeće Evrope, Strasbourg, 1998, str. 67-68.

su u pritvoru ostali znatno duže od Zakonom predviđenog vremena, i to odlukom državnog sekretara za Sjevernu Irsku. Sva četvorica pritvorenika su ispitivana, ali ni jedan nije bio optužen ili izveden pred sud prije nego što je oslobođen. Nakon puštanja iz pritvora, oni su podnijeli predstavku Evropskom sudu za ljudska prava, smatrajući da im je povrijeđeno pravo garantovano Konvencijom čl. 5, stavovi od 1 do 5 i čl 13. Konvencije. Naknadno su povukli iz svog tužbenog zahtjeva povredu člana 5. stav 2. Potrebno je napomenuti da je Zakon o sprečavanju terorizma donijet kao poseban zakon u cilju suzbijanja terorističkih napada pripadnika IRE u Sjevernoj Irskoj. Njegova primjena bila je pod stalnim nadzorom Parlamenta, kao i posebne komisije formirane od nezavisnih članova.

Podnosioci predstavke naknadno su pokušali da se pozovu na član 5. stav 2. Konvencije, ali je Sud takav zahtjev odbio sa obrazloženjem da bi ponovnim prihvatanjem predstavke u dijelu ovog člana bio pravno izigran mehanizam podnošenja predstavki, što bi u budućem periodu stvorilo pravnu nesigurnost.

Nadalje, podnosioci predstavke su tvrdili da im je povrijeđeno pravo iz člana 5. stav 1 (c) „zbog toga što nisu bili uhapšeni pod sumnjom da su izvršili krivično delo, niti je svrha njihovog hapšenja bila da budu izvedeni pred nadležnu sudsku vlast.“¹³ Sud je ovdje bio saglasan sa odjeljkom 12. Zakona o sprečavanju terorizma, rekavši da se za lišenje slobode u konkretnom slučaju ne zahtijeva umiješanost u izvršenje krivičnog djela, već sumnja umiješanosti u terorističke akte. Sud je smatrao da je pojam terorizam saglasan sa pojmom krivično djelo iz Konvencije. Na kraju, svaki od podnosilaca predstavke bio je ispitivan u roku od nekoliko sati po hapšenju.

¹³ http://www.bgcentar.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=608%3Abrogan-protiv-ujedinjenog-kraljevstva&catid=83%3Aopte-&Itemid=78

Što se tiče povrede člana 5. stav 1, Sud je ostao na stanovištu da, bez obzira što lišeni slobode nisu bili izvedeni pred Sud niti optuženi, njihovo hapšenje i zadržavanje u pritvoru ima uporište u činjenici da je na taj način postojala mogućnost da se unaprijedi policijsko djelovanje u konkretnom slučaju i dokažu ili opovrgnu optužbe koje su predstavljale osnov za lišenje slobode. Šesnaest glasova za i samo tri protiv bili su dovoljni da Sud ostane pri stavu da gore navedeni član nije povrijeđen.

Nadalje, Sud je smatrao da je došlo do povrede člana 5. stav 3. Konvencije.¹⁴ Povreda je nastala, jer i pored fleksibilnog tumačenja ovog člana koje je ipak ograničeno u konkretnom slučaju, nisu postojale dovoljno valjane okolnosti da bi kršenje člana 5. stav 3, a u vezi sa članom 5. stav 1 (c) bilo opravdano.

Podnosioci predstavke pozvali su se i na član 5. stav 4, smatrajući da im je pravo zagarantovano ovim članom prekršeno.¹⁵ Sud u slučaju pozivanja lica lišenih slobode na ovaj član, mora brzo razmotriti da li je pritvor nezakonit i, ako jeste, lica pustiti na slobodu. Ovo predstavlja pravni lijek pod nazivom *habeas corpus*. Domaći sudovi u Sjevernoj Irskoj poznaju ovaj pravni lijek, ali su podnosioci predstavke odlučili da ga ne iskoriste i stoga je Sud smatrao da nije došlo do kršenja člana 5 stav 4, jednoglasno.

Ujedinjeno Kraljevstvo je smatralo da nije povrijeđen član 5. stav 5 Konvencije.¹⁶ Država je tvrdila da se lišenje slobode de-finiše prema domaćem pravu. Vlada nije osporavala da kršenje

¹⁴ Evropska konvencija o ljudskim pravima, član 5 stav 3: Lica lišena slobode po članu 5 stav 1 (c) moraju odmah odmah biti izvedena pred sudiju ili drugog sudskog službenika.

¹⁵ Evropska konvencija o ljudskim pravima, član 5 stav 4: Lice lišeno slobode ima pravo da pred sudom ospori zakonitost svog lišenja slobode.

¹⁶ Evropska konvencija o ljudskim pravima, član 5 stav 5, utvrđuje pravo na nadoknadu štete za „svakog ko je bio žrtva hapšenja ili pritvora u suprotnosti sa...članom 5.“

člana 5. stav 3 ne bi dalo za pravo da žrtve zatraže i imaju pravo na obeštećenje kako prije, tako i nakon presude Suda i to pred domaćim sudovima. Sud je smatrao da je došlo do povrede člana 5. stav 3. Koliko je bilo složeno donijeti ovu odluku svjedoči i odnos glasova u korist podnosioca predstavke, prema kojem je trinaest glasova bilo za i sedam protiv.

Sud je smatrao da, pošto nije došlo do povrede člana 5. stav 4, nije potrebno razmatrati dio predstavke koji se odnosi na povredu člana 13. Konvencije.¹⁷

Tadag vs Turska

Slučaj se znasniva na činjenici da je lice oteto 1994. godine od strane policajaca u civilu. Podnosilac predstavke je žena ubijenog. Ona tvrdi da joj je muž otet i ubijen od strane državnih zvaničnika. Supruga je prijavila nestanak svog muža Glavnom javnom tužiocu Suda za bezbjednost, koji se upoznao sa predmetom. Tokom postupka on je tvrdio da njen muž nije otet, te da nije bio u pritvoru. Takođe, saopštio je da je njen muž odgovoran za brojne nezakonite radnje. Nakon ovog stava sudije, žalilac je podnijela još jednu predstavku. Vlada je i dalje nastavila da negira njegovu otmicu i sadržinu predstavke, saopštivši da je lice koje je predmet predstavke promijenilo identitet i pridružilo se PKK (terorističkoj grupi Radnička partija Kurdistana). Za ovu tvrdnju Vlada je relativno lako pribavila dokaze u vidu iskaza svjedoka iz Turske. Ovoj činjenici ide u prilog i iskaz zatvorenika da ga nisu vidjeli u zatvorskoj ustanovi. Oba iskaza iznuđena su na osnovu straha i moguće represije turske vlade.

¹⁷ Evropska konvencija o ljudskim pravima, član 13: Svako kome su povrijeđena prava i slobode predviđena u ovoj Konvenciji ima pravo na djelotvoran pravni lijek pred domaćim vlastima, bez obzira da li su povredu izvršila lica koja su postupala u službenom svojstvu.

Nije bilo kršenja člana 2. Konvencije koji tretira pravo na život u predmetnom slučaju. Nije bilo svjedoka otmice, kao ni svjedoka da je lice boravilo u pritvorskoj jedinici i lišeno života, pa je postojala samo i isključivo osnovana sumnja da lice koje je predmet predstavke moglo biti oteto i lišeno života od strane lica koja su djelovala u ime Vlade Turske. Odluka je donijeta jednoglasno.

Sud je zaključio da istraga nije sprovedena efikasno, stoga je prekršen član 2. 1 (efikasna istraga). Sud je zaključio sljedeće: „bilo je ozbiljnih nedostataka državnih organa o nestanku supru- ga podnosioca predstavke. Naročito je postojao manjak koordi- nacije između različitih činilaca koji su sudelovali u akciji.“¹⁸ Manjak kordinacije doveo je do činjenice da nisu ispitani svje- doci za koje je podnosilac predstavke tvrdila da su vidjeli njenog muža u pritvoru, te policajci koji su učestvovali u njegovoj otmici. Kako nije sprovedena efikasna i adekvatna istraga, član 2. povrijeđen je u proceduralnom dijelu. Odluka suda bila je jednoglasna.

U skladu sa kršenjem člana 2. prekršen je i član 13. Konvencije, jer je zahtjev za istragom po članu 13. širi od onog određenim članom 2 . Sud je donio odluku sa šest glasova za i jednim protiv. Takođe, došlo je i do kršenja člana 38. stav 1 (a), usljed činjenice da Vlada nije obezbijedila sve neophodne uslove da bi sudstvu pomogla da ustanovi činjenice.

Sud je na kraju donio odluku shodno članu 41. da se podno- siocu predstavke nadoknadi nematerijalna šteta u novčanom iznosu od 14.000 eura, kao i da mu se nadoknade administra- tivni troškovi.

Koliko je složen odnos ljudskih prava i terorizma, ljudskih prava i antiterorističkog djelovanja? Njegova izuzetna složenost ogleda se u činjenicama koje su prisutne u ova dva sudska pos-

¹⁸ <http://www.bgcentar.org.rs/images/stories/Datoteke/tekdag%20protiv%20turske.pdf>

tupka, kao i u tome da su „svi ljudi dragocjeni i svima podjednako pripadaju izvjesna ‘neotuđiva’ prava, i zato svako zaslužuje zaštitu od kršenja osnovnih, ljudskih prava“.¹⁹ Pored stalne potrebe balansiranja između antiterorističkog djelovanja i ljudskih prava, što je zadatak subjekata koji se bore protiv pojave terorizma, neophodno je shvatiti jedno: ljudska prava i slobode odnose se na sve i njihov obim treba da bude toliki da uživanjem tih prava pojedinac ne remeti uživanje prava drugih. Ako se zanemari ovaj princip ravnoteže ljudskih prava i sloboda, postoji opasnost da čovječanstvo sklizne u novi, ovog puta „teroristički aparthejd.“

Literatura:

- D. Gomien, *Kratak vodič kroz evropsku konvenciju o ljudskim pravima*, Vijeće Evrope, Strasbourg, 1998.
- D. Gomien, *Kratak vodič kroz evropsku konvenciju o ljudskim pravima*, Vijeće Evrope, Strasbourg, 1998.
- *Evropska konvencija o ljudskim pravima* („Sl. list SCG“ – Međunarodni ugovori, br. 9/2003 i 5/2005).
- R. Etinski, *Međunarodno javno pravo*, Službeni glasnik, Beograd, 2010.
- V. Jončić, *Terorizam i ljudske slobode*, Udruženje za međunarodno krivično pravo Beograd, Tara 2010.
- Ž. Džertur, *Izvodi iz najznačajnijih odluka međunarodnog suda pravde*, JU Službeni glasnik, Beograd, 2006.

¹⁹ Č. V. Kegli JR, J. R. Vitkof, *Svetska politika trend i transformacija*, Centar za studije Jugoistočne Evrope, FPN Beograd, Diplomatska akademija Ministarstva vanjskih poslova Srbije i Crne Gore, Beograd, 2006, str. 385.

- Č. V. Kegli JR, J. R. Vitkof, *Svetska politika trend i transsformacija*, Centar za studije Jugoistočne Evrope, FPN Beograd, Diplomatska akademija Ministarstva vanjskih poslova Srbije i Crne Gore, Beograd, 2006.

- Dž. Vajt, *Terorizam*, Aleksandria Press, Beograd, 2004.

- http://www.bgcentar.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=608%3Abrogan-protiv-ujedinjenog-kraljevstva&catid=83%3Aopte&Itemid=78

- <http://www.bgcentar.org.rs/images/stories/Datoteke/tekdag%20protiv%20turske.pdf>

ZAKONJAČE U BOGIŠIĆEVOM OPŠTEM IMOVINSKOM ZAKONIKU

Milija Rašović

The goal of this work is to shed some light upon the role and importance of legal maxim in Valtazar Bogišić's General Property Code, to describe their roots in the Roman law, as well as the application in the positive law of Montenegro. Legal maxims are articles of the eighth division of the sixth part of the General Property Code. Their role is not to create law, but to help interpret the law, which is the subject matter of the text.

Uloga i značaj Zakonjača u Bogišićevom Opštem imovinskom zakoniku, kao i uloga i značaj jednoga takvoga djela uopšte, tema je koja bi mogla biti predmet i nekih većih studija iz oblasti prava; tema koja uvijek mami svojom aktuelnošću. U ovome radu ćemo dati uvid u neke komponente značaja Bogišićeva šestoga dijela Zakonika koji, prema mišljenju brojnih proučavalaca ovoga spomenika crnogorske pravne tradicije, čini bitnu kariku u lancu Zakonika, bez koje on ne bi bio to što jeste.

U prvome dijelu rada skrenućemo pažnju na samu izradu i značaj Opšteg imovinskog zakonika, te na njegove strukturne komponente. Važno je istaći da, iako prije Bogišićevog imamo zakonike Petra I i knjaza Danila, Opšti imovinski zakonik

predstavlja pravu novinu na crnogorskoj pravnoj sceni. U periodu u kojem Crna Gora i njeni građani nailaze na brojne nejednakosti unutar samoga društva, pojavljuje se Valtazar Bogišić, koji na poziv knjaza Nikole dolazi u Crnu Goru sa zadatkom da napravi takav zakonik, koji će naići na pozitivan odziv među crnogorskim narodom. Vodeći se crnogorskom tradicijom i običajima, specifičnim crnogorskim duhom i mentalitetom, a sve to oblikujući crnogorskim narodnim izrazom, Valtazar Bogišić stvara kapitalno djelo iz oblasti prava na teritoriji Crne Gore.

Naredni dio rada bavi se šestim dijelom Opšteg imovinskog zakonika, kojega čine objašnjenja i nadopune članova smještenih u prethodnih pet djelova Zakonika. Sam Valtazar Bogišić bio je mišljenja da Zakonik ne bi bio potpun bez toga dijela, zbog čega je posebnu pažnju posvetio upravo njemu. I zaista, od velikog značaja je taj dio, ne samo za onovremenu Crnu Goru, već i za razumijevanje i shvatanje određenih članova Zakonika i dan-danas.

Na stranicama koje slijede, nakon objašnjenja šestoga dijela Zakonika, pokušali smo da osvjetlimo ulogu i značaj Zakonjača, kao i da opravdamo njihovo mjesto u samome Zakoniku. Toj temi pristupili smo sa istorijskog, sociološkog i pravnoga aspekta, trudeći se da kroz prizmu sva četiri navedena aspekta rasvijetlimo značaj i ulogu Zakonjača, kao svojevrsnog pravnog uzora narednim generacijama sličnih pravnih spisa.

Nadalje, analizirajući pojedinačno svaku od Zakonjača, nastojali smo da uvidimo njihove korijene u rimskom pravu, kao i njihovu primjenu u pozitivnom pravu Crne Gore.

Bogišićev rad na Opštem imovinskom zakoniku

Valtazar Bogišić rođen je 1834. godine u Cavtatu, gdje je stekao osnovno obrazovanje. Studije prava završio je u Beču,

pored toga bavio se i filozofijom, filologijom i istorijom. Na svakome od navedena četiri polja njegovoga djelovanja ostavio je značajan pečat, ali ipak će ostati upamćen po svome doprinosu pravnoj nauci. Njegov doprinos pravnoj nauci je nemjerljiv, autor je oko pedeset naučnih radova iz oblasti običajnog prava, pravne istorije, teorije i metodologije prava. Ipak, kao njegova kapitalna djela izdvajaju se: *Opšti imovinski zakonik za knjaževinu Crnu Goru* i *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih Slovena*. Bogišić je imao zvanje profesora Univerziteta u Odesi, na katedri za Istoriju slovenskih prava. Bio je član brojnih naučnih i akademskih zajednica, veoma cijenjen u naučnim krugovima toga vremena. U prilog njegovim intelektualnim sposobnostima ide činjenica da je govorio gotovo sve slovenske jezike, a bio je poznavalac više stranih jezika, na kojima je i pisao.

Godine 1872. prihvata poziv crnogorskoga knjaza Nikole da izradi građanski zakonik za Crnu Goru. Sa radom počinje naredne godine i na tome će provesti sljedećih petnaest godina, do konačnog objavljivanja *Zakonika* 1888. godine. Ovime se ne završava njegova služba na tlu Crne Gore, jer će 1893. godine stupiti na mjesto ministra pravde. Na ovoj poziciji biće do februara 1899, tj. nešto više od pet godina. Nakon 1899. godine, odlazi u Pariz gdje nastavlja svoj naučni rad. Godine 1908. Bogišić umire u Rijeci, ostavivši za sobom obimno i plodno naučno djelo, čija vrijednost vremenom nije oslabila, te je njegovo djelo aktuelno i danas.

Kao što smo već istakli, rad na Zakoniku Bogišić počinje aprila 1873. godine. U njegovome radu razlikujemo dvije etape koje su se za petnaestogodišnjega rada jasno izdiferencirale. Prva etapa obuhvatala je: sastavljanje ankete (upitnika) sa oko dvije hiljade pitanja, sprovođenje te ankete na prostorima Crne Gore, Hercegovine i Albanije, zatim sakupljanje spomenika staroga prava Grbaljske župe i sudskih isprava u Paštrovićima,

izučavanje naučne i stručne literature koja bi mu koristila u izradi Zakonika, da bi posljednji korak ove etape bio sastavljanje nacрта OIZ-a.¹ U drugoj etapi, Bogišić je izvršio detaljnu analizu svakoga člana nacрта, na oko sto sjednica u crnogorskome Odboru za pregledanje i pretresanje OIZ-a, zatim je pristupio i sačinjavanju konačne verzije Zakonika. Druga etapa rada na Zakoniku okončana je njegovim proglašenjem od strane knjaza Nikole.²

Prilikom izrade Zakonika, pored običajnog prava i pravne svijesti Crnogoraca, Bogišić se oslanjao na druge građanske zakonike toga vremena. Konsultovao se i sa drugim evropskim i svjetskim pravnicima, koji su učestvovali u izradama zakonika, sa ciljem da što potpunije i temeljnije obavi dobijeni zadatak. Komparativnom analizom tadašnjih aktuelnih evropskih zakonika, Bogišić dolazi do rješenja koja može primijeniti pri izradi svoga Zakonika, a koja će biti u duhu crnogorske pravne tradicije.

Rad na sakupljanju građe za zakonik, Bogišić je počeo proučavanjem usmenih i pisanih izvora, koji su mu u tome periodu bili dostupni, a do zaključaka je dolazio i na osnovu neposrednih opažanja u toku rada. Kako ističe Z. Rašović, konsultovao je arhivske materijale Senata, okružnih načelstava i kapetanskih sudova.³ Takođe, ugledao se i na građu njegovih prethodnika na teritoriji Crne Gore, odnosno na zakonike Petra I Petrovića i knjaza Danila.

Prije stupanja na snagu *Opšteg imovinskog zakonika* Valtazara Bogišića, formiran je Odbor za pretres i pregledanje teksta Zakonika, čiji su odbornici bili: vojvoda Đuro Matanović, član Velikog suda i Državnog savjeta; Jagoš Radović, član Velikog

¹ Vidi: Zoran P. Rašović: *Bogišićeve pravne izreke*, CANU, Podgorica, 2016, 110-111.

² Vidi: Zoran P. Rašović: op. cit, 111.

³ Vidi: Zoran P. Rašović: op. cit, 112.

suda i Gavro Vuković, takođe član Velikog suda, koji je ujedno i jedini od odbornika iz Crne Gore bio pravnik.⁴ Organizator Odbora i njegov predsjedavajući bio je dr Valtazar Bogišić. Organizovana su tri čitanja OIZ-a i to: na Njegušima, Cetinju i Rijeci Crnojevića. Nakon potonjeg čitanja, Bogišić odlazi u Pariz, gdje piše konačnu verziju Zakonika.

Godine 1888. Opšti imovinski zakonik za knjaževinu Crnu Goru stupa na snagu. Proglašenje je obavljeno na Cetinju, u prostorijama Biljarde. Ovim činom prestaje da važi Danilov zakonik, koji je do tada bio na snazi. U *Glasu Crnogorca* je ostalo zapisano da su se 26. aprila 1888. godine u devet ura oglasila velika zvona radi Božije službe povodom proglašenja Građanskog zakonika.⁵

O Opštem imovinskom zakoniku

Sam naziv Zakonika – *Opšti imovinski zakonik* - govori nam o njegovome sadržaju. Naime, on je *imovinski* jer reguliše stvarno i obligaciono pravo, dok termin *opšti* upućuje na njegovu primjenu na sve Crnogorce, kao i na to da pravila, koja on donosi, manje-više zna svaki pripadnik crnogorskoga naroda.

Kada je u pitanju struktura Zakonika, on je sačinjen od šest djelova. Svaki od djelova nosi poseban naslov, koji direktnije upućuje na ono što se članovima, koji se nalaze u tome dijelu, određuje. Prvi dio nosi naslov *Uvodna pravila i naređenja*, drugi *O vlastini i drugim vrstama prava ukorijenjenih u stvari*, zatim slijedi *O kupovini i o drugim glavnijim vrstama ugovora*, četvrti dio je pod naslovom *O ugovorima u opšte, kao i o drugim poslovima, djelima, prilikama od kojih dugovi potječu*, peti *O čovjeku i o drugim imanicima kao i svojevlasti i u opšte o*

⁴ Zoran P. Rašović: op. cit, 113.

⁵ Navedeno prema: Zoran P. Rašović: op. cit, 118.

*raspolaganju u imovinskim poslovima, dok potonji dio nosi naslov Objašnjenja, određenja i dopune.*⁶

Iako je uvriježeno mišljenje da Opšti imovinski zakonik reguliše stvarno i obligaciono pravo, od izuzetne je važnosti istaći činjenicu da, pored odredbi stvarnog i obligacionog prava, postoje odredbe ustavnopravne, međunarodnopravne, procesne i srodne prirode. Naravno, najveći dio odredbi jeste imovinskoga karaktera, ali to nikako ne isključuje postojanje odredbi drugoga karaktera. Tako se *pravne ustanove stvarnog, obligacionog „komunskog“, kućnog, međunarodnog i procesnog prava prepliću i uzajamno prožimaju sa moralnim normama i običajno-pravnom praksom.*⁷

U ovome Zakoniku nedostaju porodičnopravne i nasljednopravne odredbe, osim nekih koje u sebi sadrže imovinske elemente. Naime, nasljedno i porodično pravo u uskoj su vezi sa ne pravnim načelima i zavise od moralnih, vjerskih i porodičnih uslova, te ih Bogišić ne unosi u Zakonik. Pored toga, ova prava se ne mogu dijeliti, ne zastarijevaju i ne mogu se novčano iskazati.⁸

Specifičnost Bogišićevog Zakonika ogleda se i u posve neobičnoj upotrebi jezika, koji je u najvećoj mogućoj mjeri prilagođen narodu. Naime, on je pred sebe postavio cilj da izradi takav zakonik koji će biti razumljiv svakome čitaocu, odnosno bilo kojem stanovniku Crne Gore. Dobra upućenost u književnojezičke norme i osobenosti crnogorskoga jezika, umnogome mu je pomogla u tome poslu. Trudio se da, što je više moguće, izbjegava složene pravničke termine, čije je značenje poznato jedino ljudima *od struke*, već je za svaki od tih

⁶ Vidi: Mijat Šuković: *Istorija zakonodavstva Crne Gore 1769-1916*, CID i Pobjeda, 2006, 164.

⁷ Petar Đ. Stojanović: *Nastajanje savremenog prava u Crnoj Gori (1850-1900)*, CANU, Titograd, 1991, 167.

⁸ Vidi: Mijat Šuković: op. cit, 161.

termina tražio ekvivalent u narodnome govoru. Zbog svega toga, najčešći epiteti koji se pripisuju Bogišićevom jeziku u Zakoniku jesu: pitak, narodni, zgrušan i jasan.⁹

U pravnoj literaturi, Zakonik je obrađen najviše sa teorijskoga aspekta, dok je njegova primjena stavljena u drugi plan. Opšti imovinski zakonik je na snazi bio oko pedeset godina, a ukinut je *Zakonom o nevažnosti pravnih propisa donijetih prije 6. aprila 1941. godine i za vrijeme neprijateljske okupacije*. Primjena Zakonika na prostoru Crne Gore nije tekla glatko. Naime, gledajući presude crnogorskih sudova toga vremena, svjedočimo mali broj presuda koje se direktno pozivaju na OIZ.

Osnovni principi kojih se Bogišić držao prilikom sastavljanja Zakonika ogledaju se u sljedećem: ozakoniti pravne ustanove koje žive u narodu ili bar imaju korijena u običaju; između zakona i običaja valja da postoji saglasnost, jedno drugo da ne isključuje nego da nadopunjuje; Zakonik mora biti takav da isključuje svaku prinudu prilikom njegove primjene; građa zakonika treba da bude tako raspoređena da se postepeno ulazi od konkretnog ka apstraktnom; zakon ne smije smetati društvenom razvitku, i na kraju, zakon mora pružiti Crnogorcima opštu sliku o pravu u inostranstvu i inostranstvu o pravu u Crnoj Gori.¹⁰

Šesti dio – određenja, objašnjenja i dopune u OIZ-u

Šesti dio Opšteg imovinskog zakonika podijeljen je na osam razdjela, a sa sobom donosi objašnjenja, određenja i dopune u OIZ-u. Može se reći da tekst Zakonika sadrži dvije vrste objašnjenja: kratka objašnjenja riječi i fraza, koje su zastupljene u prvih pet djelova Zakonika, a sa druge strane, objašnjenja koja se nalaze u šestom dijelu OIZ-a¹¹. Ova, druga grupa objašnjenja,

⁹ Vidi: Ljiljana Jokić: *Istorija prava*, IVPE - Cetinje, Podgorica, 2009, 323.

¹⁰ Vidi: Ljiljana Jokić: op. cit, 321.

¹¹ Vidi: Zoran P. Rašović: op. cit., 153.

obuhvata 265 članova. Razlog za postojanje ovakvih objašnjenja i nadopuna pronalazimo u Bogišićevoj težnji da zakonske odredbe, koje se nalaze u tekstu, što više približi običnim ljudima crnogorskoga krša, među kojima nije bilo onih pravno pismenih. Bogišić je smatrao da je najbolje sva objašnjenja sakupiti na jedno mjesto *kao dodatak zakoniku nego ih razvijati po svemu zakoniku: od mojih pet prvih djelova nećeš naći ni jedne definicije, osim uzgrednih*¹², što je i sam istakao u jednom od svojih pisama.

Bogišić je vodio računa i pri sakupljanju građe za ovaj dio Zakonika, trudeći se da bude maksimalno precizan i jasan, pa se trudio da se ni među objašnjenjima ne nađu neka koja bi bila suvišna. Šesti dio Zakonika sadrži nekoliko vrsta materijala, kako to uočava Z. Rašović u svome radu, i to: objašnjenja neophodnih teorijskih razmatranja, opredjeljenja, određenja tj. definicije instituta i riječi, neke teorije koje nijesu našle svoje mjesto u prethodnih pet djelova Zakonika i *regulae iuris* iz osmoga razdjela.¹³ I kad su u pitanju definicije, koje su sastavni dio ovoga razdjela, Bogišić se držao već ustaljene prakse pisanja na narodnome jeziku. Naime, Bogišić se trudio da nađe u narodnome jeziku riječ koja u svome značenju sadrži upravo ono značenje koje se nameće pravnim terminom, a opet takvu riječ koja je poznata i bliska svakome govorniku toga kraja.

Ovaj dio, nerijetko od strane samoga autora označavan kao *šesta knjiga*, raspoređen je u 265 članova, od ukupno 1031, koliko ih Zakonik sadrži. Bogišić je htio da normativne djelove Zakonika oslobodi od objašnjenja, te ih je smjestio u ovaj dio. Ovaj dio Zakonika, sa svim svojim objašnjenjima, određenjima i dopunama, posjeduje didaktički karakter.¹⁴ Didaktički karakter napomena koje su pratile OIZ, koje su ponekad bile veličine eseja, će predstaviti opravdanje za

¹² Navedeno prema: Zoran P. Rašović: op. cit, 154.

¹³ Vidi: Zoran P. Rašović: op. cit, 155.

¹⁴ Vidi: Ljiljana Jokić: op. cit, 322-323.

prednost novih pravnih ustanova; one će biti odgovorne što će te ustanove zaživjeti u neposrednoj praksi.¹⁵

Bogišić je često nailazio na izreke koje imaju različito značenje, zavisno od slučaja na koji se odnose. Tako, na primjer, Z. Rašović navodi izraz *dužnik*, koji se u običnom životu upotrebljavao da označi ne samo lice koje je dužno, već i lice koje potražuje.¹⁶ Zbog poteškoća s terminima, Bogišić se često konsultovao sa umnim ljudima iz naroda, među kojima je bilo onih vještih s riječima koji su kadri da opišu i ono čemu ekvivalentan pravni termin nijesu znali. Kada bi pronašao odgovarajući termin, pustio bi da rešeto vremena odluči da li će se on ukorijeniti u narodu. S druge strane, pak, kada se ne bi mogao opredijeliti za određeni termin, posezao bi za običnim riječima¹⁷, jer zalud bi bilo upotrijebiti bilo kakav „visokoumni“ izraz, ako njega narod ne bi razumio.

Godine 1879, prilikom susreta s knjazom Nikolom u Beču, Bogišić je na uvid podnio tekst Zakonika pisan u pet knjiga, kao i posve novi dio nazvan šesta knjiga, pod nazivom „Objašnjenja, određenja i dopune Zakoniku“, koji se sastojao, u toj verziji, od 360 članova.¹⁸ Taj dio zapravo je preteča šestoga razdjela konačne verzije Zakonika, objelodanjene 1888, s jednom razlikom – prva verzija sadrži 360, a konačna 265. članova.

Bogišić je stalno imao na umu da istovremeno sa Zakonikom objavi i zabilješku o principima kodifikacije, koju bi štampao uz sam tekst Zakonika. Međutim, zbog nedostatka saradnika na tome poslu, nerijetko je nailazio na poteškoće te je zbog toga odlučio da u uvodu Zakonika objavi svoj princip kodifikacije, kao i metod kojim se služio prilikom izrade ovoga Zakonika.

¹⁵ Vidi: Petar Đ. Stojanović: *Nastajanje savremenog prava u Crnoj Gori (1850-1900)*, CANU, Titograd, 1991, 173.

¹⁶ Vidi: Zoran P. Rašović: op. cit, 161.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Vidi: Zoran P. Rašović: op. cit, 163.

Izradu bilješke koja bi nosila takva i slična objašnjenja, podržavali su i njegovi berlinski konsultanti.¹⁹

Atipičan je Bogišićev pristup izradi Zakonika, koji ne sadrži obiman opšti dio, kao što je to bila praksa u drugim sličnim pravnim spisima toga vremena. Iz toga razloga, u šestome dijelu imamo odredbe koje, prema nepisanome pravilu, pripadaju opštem dijelu građanskih zakonika, npr: odredbe o nazivu i sadržaju zakonika²⁰, o imaonicima²¹, o stvarima u imovini²², o imaoništvu²³, o mjerenju i računanju vremena u imovinskim poslovima²⁴. Uveliko se Bogišić trudio da svoj Zakonik načini tako da ide na ruku sudijama „iz naroda“, koji su, iako bez pravničkoga obrazovanja, bili dobri poznavaoči običajnih normi i pravila. Jer, kako objašnjava Rašović: *objašnjenja, određenja i dopune ovih instituta se nijesu mogli prepustiti pravnoj doktrini, imajući u vidu stanje stvari u Crnoj Gori onoga vremena.*²⁵

Inspiraciju za šesti dio OIZ-a Bogišić je našao u nekoliko pravnih izvora, Justinijanovim *Institucijama*, dvijema glavama na kraju pedesete knjige *Pandekta*, u *Corpus Iuris Fridericianu*, u *Einleitungu*, u engleskoj legislativnoj praksi, u građanskim zakonicima američkih država, posebno u kalifornijskom i, na kraju, u *Srpskom Građanskom Zakoniku*.²⁶

Zakonjače

Zakonjače je naziv koji se koristi u literaturi za označavanje osmoga razdjela šestoga dijela Bogišićevog OIZ-a. Naime,

¹⁹ Vidi: Zoran P. Rašović: op. cit, 165.

²⁰ Član 767-770.

²¹ Član 801.

²² Član 802-810.

²³ Član 953 i 954.

²⁴ Član 978-986, OIZ-a.

²⁵ Zoran P. Rašović: op. cit, 166.

²⁶ Vidi: Zoran P. Rašović: op. cit, 159.

zakonjače predstavljaju korpus *pravničkih izreka i postavki* koje ne predstavljaju ni preinaku zakona, još manje njegovu zamjenu ali, ističe Bogišić, predstavljaju *objašnjenje razuma i smisla* zakonskih odredbi OIZ-a.

Nadopuna zakonskih odredbi, koja je činila osnovu *Zakonjača*, je u građanskim zakonicima predstavljala odveć posebni dio koji nije bio predmet interesovanja zakonodavca, već podučavatelja prava. Zbog prilika u kojima se nalazila tadašnja pravna praksa Crne Gore, M. Šuković ističe da postoje dva osnovna argumenta za postojanje ovakvog posebnoga dijela u OIZ-a i to: *prvim da u CG ne postoji pravna škola*, i drugim *da se objašnjenja ne miješaju sa zakonskim naređenjima Zakonika*.²⁷

Ovoj tvrdnji se može pridodati još jedan argument. Naime, tadašnje prilike u Evropi i na Balkanu su svjedočile proces modernizacije i preoblikovanje pravnih oblića, te se pred kodifikatora (Bogišića) otkrio i problem razumijevanja odredbi OIZ-a. Da je OIZ i Bogišićev anagžman specifičan kulturni fenomen koji bilježi istorija zakonodavstva, nije potrebno posebno isticati. Šuković, u svojem radu, navodi sljedeće: *Svojim izuzetnim kvalitetom Zakonik je ime CG i vrh njene pravne kulture pronio, u posljednjoj deceniji XIX vijeka, širom Evrope i do Japana. Pronosi ga i dalje*.²⁸ Broj prevoda Opšteg imovinskog zakonika, kao i njegovo izučavanje od strane stranih teoretičara prava je dovoljna potvrda veličini imena Valtazara Bogišića. Toj tvrdnji ide u prilog i zaključak do kojeg je u svome radu *Državno-pravna istorija Crne Gore* došla Lj. Jokić: *preveden je na 5 jezika da bi u staroj Jugoslaviji, između dva svjetska rata, bio primjenjivan više i češće nego ostala dva tada važeća građanska zakonika – Srpski i Opšti austrijski*

²⁷ Vidi: Mijat Šuković: *Istorija zakonodavstva Crne Gore 1769-1916*, CID i Pobjeda, 2006, 172.

²⁸ Vidi: Mijat Šuković: op. cit, 189.

*zakonik. Time se ostvarila intimna želja knjaza Nikole da takvom uspjelom kodifikacijom podigne ugled svoje male i zatvorene zemlje u očima cijele kulturne Evrope.*²⁹

Originalnost koju bez izuzetka ističu teoretičari se najjasnije prepoznaje upravo u ovom osmom razdjelu šestoga dijela OIZ-a. Jezik, stil i obličje ovih članova (od 987 do 1031) su sinergija pravne tradicije, tendencija pravnih praksi u Evropi i crnogorskoga narodnoga duha. Šuković navodi da ovaj dio OIZ-a predstavlja *prvorazredni izvor za proučavanje ne samo pravne misli već i kulturne svijesti, kulture življenja u CG u drugoj polovini XIX vijeka i prvim decenijama XX vijeka.*³⁰

Ključ za razumijevanje prirode izreka iz osmog razdjela šestog dijela OIZ-a, trebalo bi potražiti u Bogišićevom stavu o 35 pravnih izreka sa kraja Kalifornijskog Građanskog Zakonika iz 1872. godine. U tom smislu Bogišić primjećuje: *Tako u građanskom zakoniku Kalifornije ne samo da se na jednom mjestu objašnjavaju nove skovane riječi, nego na kraju zakonika ima osobita part sa 35 članaka koji izlažu nekoliko maxims of jurisprudence - opštih pravila građanskog prava, koja opominje En abrege pomenutoj poslednjoj tituli Pandekta De (diversis) regulis iuris.*³¹

Dakle, izreke sa kraja Opšteg imovinskog zakonika mogu se shvatiti kao najopštija pravila koja se primjenjuju na brojne institute, na prvome mjestu stvarnoga i obligacionoga prava, ali i ustavnog prava. Rašović ističe da su gotovo sve izreke zapravo ritmom poslovice izražene *regulae iuris*.³² Njih možemo tumačiti i kao uputstvo sudiji da na pravi način dođe do stvarnoga, suštinskoga značenja pravnoga pravila iz prethodnih

²⁹ Ljiljana Jokić: *Državno-pravna istorija Crne Gore*, NJP Pobjeda, Podgorica, 2002, 117.

³⁰ Vidi: Mijat Šuković: op. cit, 188.

³¹ Navedeno prema: Zoran P. Rašović: op. cit, 188.

³² Vidi: Zoran P. Rašović: op. cit, 189.

pet djelova Zakonika. Izreke s kraja OIZ-a su zakonska osnova za sudijsku jurisprudenciju³³, kojima se izbjegava mehanička primjena zakonskog pravila, s jedne strane, a sa druge se pospješuje stvaralačka uloga sudije.

Uloga zakonjača u OIZ-u

Ovaj razdio sadrži 45 članova koji na lapidaran i zgrušan način čine jedinstvenu zbirku pravnih izreka koje imaju ulogu pravila, postavke koje, kako Bogišić ističe, nijesu zakoni niti zakone mogu izmijeniti, ali predstavljaju ona jedinstvena pravnička načela kojima se Bogišić pokazuje kao jedinstveni podučavatelj prava, a ne samo zakonopisac zakonodavnog angažmana.

Uloga ovoga dijela je skicirana od strane samoga Bogišića, i drugu ulogu osim te možemo razmatrati u širini konteksta koji sa sobom nose slične pravničke izreke. Istorijski kontekst nam nameće odgovor da je uloga Zakonjača razumijevanje zakona, kako od strane onih koji primjenjuju zakone, tako i onih na koje se primjenjuje zakon. Kako je OIZ predstavljao prvi moderni zakonik u Crnoj Gori i uslovio brz razvoj, zbog prilika koje je stvorio (ustavnosti)³⁴, tako nam se otkrivaju već iznešene tvrdnje da su istorijske prilike tadašnjice mogle jedino u potpunosti valjano i bez većih pravnih zastoja prihvatiti i u praksi Zakonik kojeg prate pravna pravila kojima se valja voditi, i koja će predstavljati smisao i razum zakona.

Istorijski kontekst nam otkriva još jednu ulogu Zakonjača. *Iako je tvrda riječ postala davna prošlost u crnogorskom pravnom poretku*³⁵, tradicija i narodni duh su i dalje držali do

³³ Vidi: Zoran P. Rašović: op. cit, 190.

³⁴ Vidi: Ljiljana Jokić: *Istorija prava*, IVPE – Cetinje, Podgorica, 2009, 324.

³⁵ Vidi: Branko Pavićević: *Stvaranje crnogorske države*, CID, Podgorica, 2007, 175.

svoje jedinstvene, individualne, nesporive želje da se zakon mora uobličiti prema običaju, što je Bogišić i učinio. Šuković dobro zaključuje da ovaj Zakonik karakteriše crnogorska originalnost i prstonarodnost.³⁶ Običajne norme, bez obzira na svoju dominantnu praktičnu realizaciju, su uvijek imale okvir narodnog duha tradicionalne mudrosti, koja je u Bogišićevim Zakonjačama u potpunosti racionalizovana i pravnom tradicijom oblikovana.

Istorijski kontekst je uslovio i da se ostvari sinergija između tradicionalnog pogleda na pravo, ali ne odstupajući od savremenih (tadašnjih) pravnih poredaka Evrope, te su Zakonjače odjek tradicionalnog u samom OIZ-u, ali opet, gledajući na njih kao na osnov pravnih pravila, postaju jedinstven savremeni korpus pravne nauke. Prvorazredni su izvor za proučavanje *ne samo pravne misli već i kulturne svijesti, kulture življenja u CG u drugoj polovini XIX vijeka i prvim decenijama XX vijeka*, kako navodi Šuković.³⁷

Istorijski kontekst koji otkriva ulogu Zakonjača nam otkriva i sociološki, koji se ogleda u već skiciranom da se tadašnja društvena struktura, koja nije imala adekvatno pravno obrazovanje i koja doživljava sociološke preoblike, morala najadekvatnije prihvatiti i saživjeti sa smislom i razumom zakona. Kako je didaktički karakter dominantan u Zakonjačama, uviđamo da nam taj sociološki kontekst otkriva i didaktičku ulogu svih 45 članova ovoga razdjela. Sociološki fenomen koji se uspostavlja u novonastalom pravnom okviru OIZ-a čini svakoga pojedinca svjesnim i angažovanim poznavaoцем suštine pravnih odredbi Zakonika; navedeno određuje da su Zakonjače imale i pravno-antropološku ulogu,

³⁶ Vidi: Mijat Šuković: *Istorija zakonodavstva Crne Gore 1769-1916*, CID i Pobjeda, 2006, 129.

³⁷ Vidi: Mijat Šuković: *Istorija zakonodavstva Crne Gore 1769-1916*, CID i Pobjeda, 2006, 188.

oblikujući svakoga pojedinca kao mogućeg razumjevaoca smisla zakona.

Pravni kontekst nam otkriva, i u Zakonjačama i u cjelokupnom OIZ-u, težnju saglasja običaja i zakona, što Zakonjače čini jedinstvenom sponom koja je reprezent uobličavanja običajnog prava do mjere teorije običajnog prava. Dvosmjerno razumijevanje, na koje je toliko stavljao akcenta Bogišić, predstavlja jedinstveni epistemološki kontekst, te ona didaktička uloga sa pravnim kontekstom čini jedinstvenu saznavnu ulogu Zakonjača.³⁸ Nijesu Zakonjače tek nabacane pravne izreke kojima želi Bogišić zabilježiti poglede na određene pravničke fenomene, već jedinstvena „prolegomena za buduće zakone“.

Treba istaći da uloga Zakonjača, iako višestruka, nema prirodu normativnoga, što i sam Bogišić ističe, ali imaju snažnu i zgrušanu strukturu pravnih načela koje su do te mjere podlegle procesu univerzalizacije da čine jedinstveni fenomen filozofičnosti prava V. Bogišića. *Ove izreke i postavke, očigledno je to, napisane su normativno, oblikom i ritmom poslovice, jezgrovito, lijepo po izrazu, razumljivim jezikom za narod.*³⁹ Govoreći savremenim jezikom, u pravnom kontekstu ovaj razdio ima poučni karakter, i obuhvata objašnjenja, određenja i dopune.

U teorijskom okviru, uloga Zakonjača je predstavljanje načela koja se predstavljaju kao produkt induktivne razrade samoga zakonika, jer V. Bogišić gradi OIZ suprotno od tadašnje prakse; one predstavljaju logičan ishod induktivnog oblikovanja koji je kod njega pratio metod apstrahovanja. V. Bogišić Zakonjačama prkosi stavovima Monteskeja i Bekona, i sinergiše djelovanje zakonodavca i kao učitelja i kao davaoca zakona.⁴⁰

³⁸ Vidi: Petar Đ. Stojanović: *Nastajanje savremenog prava u Crnoj Gori (1850-1900)*, CANU, Titograd, 1991, 173.

³⁹ Mijat Šuković: op. cit, 175.

⁴⁰ Vidi: Mijat Šuković: op. cit, 172.

Kako je nesporna vitalnost zakonjača u tradiciji zakonodavstva, ne samo Crne Gore nego i šire, uviđamo da je njihova uloga objašnjiva i sa kulturno-pravnog aspekta posmatranja. Osim toga, sam kulturni značaj prvenstveno zbog poslovičnog karaktera i kratkoće predstavljaju jedinstveno ne samo pravno nego i moralno načelo, iz kojega provijava mudrost crnogorskoga etosa.

Značaj Zakonjača

Kad je u pitanju značaj Zakonjača, M. Šuković ističe da: *Vrijednost, funkcionalnost i značaj njihovu opredjeljuje njihova sadržina, koju odlikuju: istinitost i pravednost, preciznosti i jasnoća, poslovični ritam koji ih čini privlačnim, prihvatljivim i daje im trajnu vitalnost.*⁴¹ Ovo nas navodi na zaključak da se značaj Zakonjača prvenstveno ističe njihovim sadržinskim planom. Taj sadržinski plan nije nastao nauštrb kratkoće izreka, već je njihova kratkoća odlika preciznosti.⁴² Funkcionalnost je obojena širokom primjenom u teoriji, ali i u pojmovnom razlučivanju zakonodavne prakse. I sadržina i funkcionalnost izreka u Zakonjačama nam otkriva značaj istih.

Prvenstveno, one nam nude jedinstven uvid u sinergiju tradicije običajnog prava i modernog prava. Svjedočanstvo su samog običajnog prava u Crnoj Gori, što je detaljno istražio Bogišić anketiranjem.⁴³ Predstavljaju odrednicu u istoriji crnogorskoga zakonodavstva, ali i prekretnicu u njegovom razvoju. One predstavljaju refleks rimskoga prava koji se dominantno prepoznaje upravo u ovome dijelu OIZ-a. Njihov značaj se nadalje može skicirati u dvije dominante: čuvanje

⁴¹ Mijat Šuković: op. cit, 178.

⁴² Ibid.

⁴³ Vidi: Branko Pavićević: *Stvaranje crnogorske države*, CID, Podgorica, 2007, 57.

starog (običajnog) modela i postuliranje sistemskog pravnog određenja. Kako je Bogišić u Zakonjačama postulirao da se *ne sudi po primjeru* već po zakonu, ovo je instanca na kojoj se zasniva cjelokupni sudski sistem u evropskokontinentalnome sistemu sudstva.

Značaj se Zakonjača ogleda i u postuliranju ambijenta za razvoj ustavnosti, koji će se kasnije ubrzano razvijati. Na kraju, višeslojnost sadržine izreka u Zakonjačama i njihov značaj u zakonodavstvu i za razvoj pravne misli se ogleda u neizostavnosti u svim istorijama zakonodavstva. U teorijskim angažmanima njihov značaj se ogleda u stalnom bogaćenju razumijevanja pravnih normi, ali i u razumijevanju i primjeni pozitivnog prava.

Da se zaključiti da je njihov značaj integralan u razvoju pravne svijesti, pravne kulture i u oblikovanju filozofije prava.

Zaključak

Na kraju rada, još jednom ćemo skrenuti pažnju na zaključke do kojih smo došli, koji idu u prilog rasvjetljavanju uloge i značaja Zakonjača u Opštem imovinskom zakoniku za knjaževinu Crnu Goru, Valtazara Bogišića. Nakon petnaestogodišnjega rada na tome projektu, Bogišić je stvorio djelo koje je napravilo bitan korak u tadašnjoj pravnoj tradiciji i praksi. Istovremeno, njegov Opšti imovinski zakonik umnogome je uticao na pravničke spise slične prirode na crnogorskoj pravnoj sceni.

Strukturu Zakonika čini šest cjelina (djelova), od kojih je u radu akcenat stavljen na šestu, koja donosi objašnjenja, određenja i dopune prethodnih članova. Istakli smo da je sam Bogišić uviđao potrebu postojanja takvoga dijela u Zakoniku, kako bi ga učinio pristupačnijim za primjenu. U svemu tome, od velike koristi mu je bilo i to što je bio vrsni poznavalac crnogorskoga mentaliteta i crnogorskoga govornoga izraza,

kojim se služio pišući Zakonik. U svemu tome evidentna je njegova težnja da Zakonik i odredbe koje on donosi učini razumljivijim običnome čovjeku, čovjeku iz naroda.

U svome radu, Bogišić je krenuo metodom koja dotad nije bila popularna u evropskoj pravnoj praksi. Naime, on se služio induktivnim metodom, polazeći od pojedinačnoga ka opštem. Kao produkt takvoga rada nastaje Opšti imovinski zakonik, koji predstavlja ne samo specifičan pravni, već i specifičan kulturni fenomen u istoriji crnogorskoga naroda i države. Zakonik je sinergija pravne tradicije, tendencija pravnih praksi u Evropi i crnogorskoga narodnoga duha.

Istorijski konteskt uloge Zakonjača daje nam uvid u to da se Bogišić držao crnogorskoga običaja, na čijim temeljima se gradi pravna praksa na tome terenu, vodeći računa o specifičnim uslovima života i nedostatku pravno obrazovanih ljudi. Zakonjače su, pored istorijskog i socijalnog aspekta, odigrale i veliku pravno-antropološku ulogu. Naime, Bogišić je svojim Zakonjačama omogućio da svaki pojedinac može razumjeti smisao zakona. Kada je u pitanju pravni kontekst, Zakonik predstavlja jedinstvenu pravnu tvorevinu u crnogorskoj pravnoj istoriji, čiji su uticaji i danas evidentni.

U Zakonjačama se očituje pravno i moralno načelo, obojeno specifičnim crnogorskim duhom. Sadržina i funkcionalnost izreka, koje prate osnovni normativni tekst Zakonika, otkrivaju nam značaj istih. Zakonjače predstavljaju svojevrsno svjedočanstvo tradicije običajnoga prava u Crnoj Gori. Bogišić je, svojim radom, napravio prekretnicu u razvoju crnogorskoga zakonodavstva, stvorivši ambijent za razvoj ustavnosti na ovome terenu.

Na osnovu svega navedenog, možemo zaključiti da Opšti imovinski zakonik, naročito zahvaljujući šestome dijelu u kojem se nalaze objašnjenja i dopune, predstavlja neprikosnoveni spomenik pravne tradicije crnogorskoga naroda, ali i svojevrsnu

sliku kulture življenja na ovome terenu. Uloga i značaj Zakonjača u Bogišićevom Zakoniku gotovo su nemjerljivi, ako uzmemo u obzir da čine novinu u crnogorskoj pravnoj kulturi, ali i kamen temeljac nastajanju budućih pravnih akata u Crnoj Gori. U prilog značaju Zakonjača, ali i OIZ-a uopšte, ide činjenica da su ukorijenjene u rimskome pravu, koje predstavlja najrazvijenije pravo antike, a čiji su pojedini instituti održali svoju relevantnost i danas. S druge strane, primjena Bogišićevih pravnih izreka u pozitivnom pravu Crne Gore, svjedočanstvo su svestremenosti ovoga pravnoga djela.

Literatura:

- Bogišić, Valtazar: *Pisani zakoni na slovenskom jugu*, JAZU, Zagreb, 1872.
- Čulinović, Ferdo: „Novo o djelu Valtazara Bogišića“, u *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti*, HAZU, 5, 1963, 457-464.
- Jokić, Ljiljana: *Državno pravna istorija Crne Gore*, NJP Pobjeda, Podgorica, 2002.
- Jokić, Ljiljana: *Istorija prava*, IVPE - Cetinje, Podgorica, 2009.
- Jovanović, Jagoš: *Istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 1995.
- Luković, Miloš: *Bogišićev zakonik: priprema i jezičko oblikovanje*, SANU, Beograd, 2009.
- Pavićević, Branko: *Stvaranje crnogorske države*, CID, Podgorica, 2007.
- Rašović, Zoran: *Bogišićeve pravne izreke*, CANU, Podgorica, 2016.

-
- Stojanović, Petar: *Nastajanje savremenog prava u Crnoj Gori (1850-1900)*, CANU, Titograd, 1991.
 - Strohal, Ivan: *Valtazar Bogišić*, TDT, Zagreb, 1908.
 - Šuković, Mijat: *Istorija zakonodavstva Crne Gore 1769-1916*, CID i Pobjeda, 2006.
 - *Opšti imovinski zakonik za Knjaževinu Crnu Goru*

POVIJESNE POUKE RUSKE REVOLUCIJE 1917.

Dragutin Lalović

On the occasion of the anniversary, the author analyses domains and the character of the Russian Revolution breaking from the imperialistic barbarianism and establishing the Soviet governance. Through the critical lessons of this revolution regarding relations of the Party and society in Stalin's era, the author refers to the illusions and deceptions of this historical act. After hundred years we can evaluate its revolutionary impulses, programme dedications, and say that it should be considered as the "civilizational standard opposed to the barbarianism of both the capitalistic and Socialist-Stalinist imperialism, as well as to the global militarisation of the world".

Civilizacijski raskid s imperijalističkim barbarstvom?

U temeljnom programskom dokumentu Ruske revolucije, „Deklaraciji o pravima radnoga i eksploatiranog naroda“, usvojenom na Trećem zasjedanju Sveruskog Sovjeta radničkih, vojničkih i seljačkih deputata, 12. januara 1918. godine (25. po novom kalendaru), svečano je i samosvjesno obznanjeno: „Izražavajući nepokolebljivu odlučnost da čovječanstvo istrgne iz pandži finansijskog kapitala i imperijalizma, koji su u ovom ratu, najzločinačijem od svih ratova, krvlju natopili zemlju“,

ova deklaracija inzistira na „potpunom raskidu s *barbarskom politikom buržoaske civilizacije*, koja je blagostanje eksploatora i malog broja izabраниh nacija gradila na porobljavanju stotina milijuna radnog stanovništva u Aziji, u kolonijama uopće i u malim zemljama.“ (Vidi: Mrđević, 1989: 162; istaknuo - D. L.).

Tim je univerzalnim jezikom prava, Ruska revolucija definirala sebe kao planetarni *protuimperijalni projekt koji obznanjuje početak kraja klasne pretpovijesti, barbarstva rata i kolonijalnog tlačenja*.

Pritom su dvojica ključnih aktera Ruske revolucije, Lenjin i Trocki, bili svjesni paradoksa svake revolucije, strahovitog raspona između njezine plemenite programatike i masovnoga barbarskog nasilja i terora bez kojih ne može. Nije im bilo nepoznato mišljenje velikoga francuskoga socijalističkoga prvaka i povjesničara Jeana Jaurès: „Revolucije su barbarski oblik napretka. Ma koliko plemenita, plodna i nužna bila revolucija, ona je vazda pripadala nižoj i poluživotinskoj epohi čovječanstva“.

Još je dalekovidnije bilo upozorenje kojim Jaurès unaprijed objašnjava dramu ruskih revolucionara u svojoj klasičnoj *Socijalističkoj povijesti francuske revolucije (1901-1908)*:

„Kada se jedna velika revolucionarna zemlja istodobno bori protiv naoružanih unutrašnjih frakcija i protiv svijeta, kada i najmanje oklijevanje ili najmanja greška može za čitava stoljeća možda upropastiti sudbinu novog poretka, oni koji upravljaju tim golemim pothvatom nemaju vremena da pridobijaju otpadnike, uvjeravaju svoje protivnike. Oni ne mogu voditi mnogo računa o duhu rasprave, o duhu kombinatorike. Treba da se bore, da djeluju i, da bi očuvali netaknutom svu svoju snagu djelovanja, da je ne bi uludo proharčili, od smrti traže da oko njih napravi onu prisnu jednoglasnost za kojom vapiju“ (navod prema: Souvarine, 1989: 184-185).

Svjetsko-povijesni prevrat

Stoljetna mitologizacija smisla, karaktera i dometa velike Ruske revolucije 1917. suočava se s jedva premostivim preduvjenjima i elementarnim nerazumijevanjima. Kao i velika Francuska revolucija iz 1789. prije toga, bila je i ostala podložna tmastim mitskim zaprekama, kao da smo osuđeni na puko ideologijsko izjašnjavanje za ili protiv nje, na ostrašćene krajnosti desne demonizacije i tzv. lijeve idolizacije. Pa je navodno ili riječ o kobnome rodnom mjestu staljinističkog totalitarizma, ili pak o osvitu novoga kozmopolitskog komunizma.

Suglasje je, čini se, samo u prepoznavanju subjekta i karaktera Oktobarske revolucije kao komunističke ili boljševičke, što politički i intelektualni akteri već puno stoljeće podjednako nekritički ili glorificiraju ili osuđuju u nekoj vrsti trajnoga ideologijskoga građanskog rata.

Možda je ipak moguće probiti se do razumijevanja Ruske revolucije, u duhu čuvene spoznajne pozicije „proširene svijesti“ *promatrača*, koji je ovako sudio o Francuskoj revoluciji:

„Revolucija jednog pametnog naroda, koja nam se u naše vrijeme odigrala pred očima, može uspjeti ili promašiti; može do te mjere biti ispunjena bijedom i grozotama da se dobronamjeran čovjek, i kad bi se smio nadati da će se ona pri drugom pokušaju moći s uspjehom izvesti, nikada ne bi odlučio da po tu cijenu izvrši taj pokus - ta revolucija, kažem, u duši svih promatrača (koji sami nisu upleteni u igru) nailazi po njihovoj želji na takvo *suosjećanje* koje se gotovo graniči s entuzijazmom i čije je očitovanje čak skopčano s opasnošću, suosjećanje koje, dakle, ne može imati nikakav drugi uzrok osim moralne obdarenosti ljudskog roda.“ (Kant, *Spor među fakultetima*, 1798).

U nastojanju da u ovom povijesnom povodu, nakon cijelog stoljeća, pokušamo progovoriti o Ruskoj revoluciji na kritički i

objektivna način, *sine ira et studio*, možemo se načelno osloniti na mjerodavni sud vrhunskoga pravnog znanstvenika (povjesničara i teoretičara) Harolda J. Bermana u njegovoj klasičnoj knjizi *Pravo i revolucija. Obrazovanje zapadne pravne tradicije* (1983). Sagledavajući Rusku revoluciju 1917. u milenijskoj perspektivi, Berman pokazuje da su za *zapadnu pravnu tradiciju* velike revolucije konstitutivne (1075, 1527, 1640, 1776, 1789, 1917). Pritom pod revolucijom podrazumijeva „fundamentalnu, brzu, nasilnu i trajnu promjenu društvenog sustava u cjelini“. Šest velikih revolucija (jedna univerzalna i pet nacionalnih) bile su „totalne“ u smislu da nisu samo stvarale nove oblike vladavine nego također i „nove strukture društvenih i kulturnih odnosa, nove kulture odnosa između crkve i države, te nove strukture prava, kao i nove vizije zajednice, nove perspektive povijesti, te novi niz univerzalnih vrednota i vjerovanja“ (str. 20). Počevši od 11. i 12. stoljeća, pravne se institucije Zapada kontinuirano razvijaju kroz generacije i stoljeća, pri čemu svaka generacija svjesno gradi na radu prethodnih generacija. Velike nacionalne revolucije momenti su organskog rasta pravne tradicije Zapada (od Njemačke reformacije 1517, preko Engleske 1640, Američke 1776. i Francuske 1789. revolucije, do Ruske revolucije 1917). Time je i Ruska revolucija 1917. upisana u povijesnost prava na Zapadu, u oblikovanje *transnacionalne pravne kulture* u kojoj „pravo u važnim aspektima transcendirira politiku“ (str. 9).

Ako je, dakle, Ruska revolucija svjetsko-povijesni prevrat koji je odlučujuće utjecao na posljednje stoljeće drugog milenija, tek se tada pred nama otvaraju krupne povijesne dvojbe i spoznajne poteškoće.

Izravno bi valjda moralo biti očito da se o povijesnim dometima Ruske revolucije ne može valjano suditi samo na temelju konačnog kraha Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika, niti na temelju navodnoga kontinuiteta te revolucije od 1917. do 1991.

Karakter Ruske revolucije 1917.

Ustvrdimo najprije: Ruska se revolucija ne može svesti na Oktobarsku, na boljševičko preuzimanje vlasti. Naime, i Oktobarska i Februarska revolucija sekvence su iste epohalne revolucije, od rušenja carstva i uspostavljanja demokratske republike do uspostavljanja radničko-seljačke sovjetske republike. Subjekt te revolucije, od početne do završne faze, očito nije bila niti jedna jedina stranka pojedinačno; riječ je o *plebejskoj, narodnoj revoluciji* kroz postupnu socijalnu i političku radikalizaciju vojničkih, radničkih i seljačkih masa u borbi za „mir, kruh, zemlju i slobodu“. Nakon što je ruski samodržac bio prisiljen abdicirati, čime je započela nacionalno-demokratska faza revolucije, nije formirana samo tzv. Privremena vlada nego istodobno s njome i sovjeti radničkih, vojničkih i seljačkih deputata kao izravni oblici radničko-seljačke vlasti. Revolucija započinje, dakle, u znaku dvojstva vlasti između buržoaske Vlade i radničko-seljačkih sovjeta, pri čemu napetost među njima stalno raste zbog nespremnosti i nesposobnosti najprije kadetsko-menjševičke, a zatim i čisto menjševičke vlade da zadovolje glad naroda za mirom i seljaštva za zemljom. Usprkos vojnom debaklu ruske armije, Privremena vlada sve do svog neslavnog kraja ponaša se stupidno „patriotski“ i pokušava nastaviti s ratom te čak samoubilački ujesen 1917. zabranjuje seljaštvu da zauzme i raspodijeli (već zauzetu i raspodijeljenu!) zemlju veleposjednika. Uoči „oktobarskog prevrata“ Privremena vlada gubi gotovo svaki ugled i utjecaj, a zbiljsku moć posve preuzimaju sovjeti, pa se formalno dvovlašće napokon dokida bez ikakve upotrebe sile.¹ Potpunu vlast preuzima Petrogradski

¹ „Pobuna je pronašla svoj put u moralnoj snazi – neodoljivom pritisku goleme mase demokratskog mišljenja organiziranog u sovjetskom pokretu - i tako je zavarala generacije povjesničara koji su najveću narodnu revoluciju u povijesti pogrešno protumačili kao vojni puč.“ (Faulkner, 2017: 215).

Sovjet, pod vodstvom Trockoga, a ne boljševička partija. U tom trenutku boljševici najzad imaju većinu, zajedno s lijevim eserima, u radničko-seljačkoj vlasti.

„Privremena vlada, bez ikoga da je brani, jednostavno se rasplinula u zraku“ (Hobsbawm). Nasuprot „hladnoratovskoj mitologiji“, Lenjin nije bio „organizator državnog udara“, pa se valja suglasiti s uvidom da „jedini pravi kapital koji su on i boljševici posjedovali bila je sposobnost prepoznavanja želje masa; sposobnost da, kako su stvari stajale, njima *rukovode tako što su znali kako da ih slijede*“. „Nagla radikalizacija ... boljševike je nedvojbeno gurala prema osvajanju vlasti... kada je taj trenutak došao, *vlast se nije morala osvojiti, već samo uzeti*“ (Hobsbawm, 2009: 61–62; sve istaknuo – D. L.).

Otuda se valja suglasiti s uvidom da je „revolucija bila masovni pokret naroda koji se temeljio na participativnoj demokraciji, a ne prevrat s ciljem instaliranja diktature“ (Faulkner, 2017: 2). S obzirom na svoga glavnog aktera, Ruska revolucija u toku 1917. nije bila, niti je mogla biti, komunistička revolucija, jer komunista (još) nije bilo, boljševici su još bili socijademokrati. Niti su radikalni zahtjevi masa za izlazak iz rata, za zauzimanje zemlje, za slobodu od tlačenja (još) bili po svom sadržaju specifično socijalistički.

Inicijalne emancipacijske ambicije Ruske revolucije

Kao što je Deklaracija o pravima čovjeka i građanina Francuske revolucije pregnantno iskazala epohalni program političke emancipacije čovjeka kao građanina, tako je i Ruska revolucija u svojim dvjema deklaracijama iskazala marksistički program socijalne emancipacije čovjeka kao radnika. Obje deklaracije nose prepoznatljiv žig boljševičke koncepcije novog poretka, „socijalističke organizacije društva“.

Prema Deklaraciji o pravima radnoga i eksplloatiranog naroda (1918), utvrđuje se:

„1. Rusija se proglašava republikom sovjeta radničkih, vojničkih i seljačkih deputata. Sva vlast, centralna i lokalna, pripada tim sovjeticima.

2. Ruska Sovjetska Republika konstituira se na temelju slobodnog saveza slobodnih nacija kao federacija sovjetskih nacionalnih republika.“

Zalažući se za socijalističku organizaciju društva i pobjedu socijalizma u svim zemljama, Deklaracija precizira da to znači:

1. „Ukida se privatno vlasništvo nad zemljom“, i sva se zemlja „proglašava imovinom čitavoga radnog naroda“.

2. „Potvrđuje se Zakon o radničkoj kontroli... kao prvi korak prijelazu tvornica, rudnika, željeznica i ostalih sredstava za proizvodnju i saobraćaj u vlasništvo radničko-seljačke države“.

3) „Potvrđuje se prijelaz svih banaka u vlasništvo radničko-seljačke države kao jedan od uvjeta *oslobođenja radnih masa od jarma kapitala*“.

4) Dekretira se „naoružavanje trudbenika, formiranje socijalističke crvene armije radnika i seljaka“ radi uklanjanja opasnosti od „obnavljanja svake mogućnosti vlasti eksploatatora“.

U skladu s antikapitalističkim točkama 2 i 3, Deklaracija podržava „sovjetski zakon o anuliranju (poništenju) zajmova koje su zaključile vlade cara, vlastele i buržoazije, izražavajući uvjerenost da će sovjetska vlast odlučno ići tim putem do *potpune pobjede međunarodnoga radničkog ustanka protiv jarma kapitala*“.

Programska je poanta Deklaracije zagovaranje „demokratskog mira među narodima, bez aneksija i bez kontribucija, na temelju slobodnog samoodređenja nacija“. Jednako je tako važna i Deklaracija o pravima narodā Rusije (1917) u kojoj se proklamiraju principi „otvorene i časne politike, koja vodi ka potpunom uzajamnom povjerenju narodā Rusije“, ka federativnom savezu koji se temelji na „ravnopravnosti i suverenosti narodā Rusije“, te na „pravu narodā Rusije na slobodno samoopredjeljenje, sve do otepljenja i stvaranja samostalne države“.

Programske intencije revolucije konkretiziraju se u nizu dekreta, koje je proklamirala prva sovjetska vlada. Tri su najvažnija:

1) *Dekret o miru* (26. oktobra) koji je pozivao „sve zaraćene strane i njihove vlade da započnu trenutačne pregovore o pravednom, demokratskom miru.“

2) *Dekret o zemlji* (26. oktobra) koji je obznanio da se „zauvijek ukida privatno vlasništvo nad zemljom“ i da će zemlja „postati vlasništvo cijelog naroda i prijeći na korištenje svih onih koji je obrađuju.“

3) *Dekret o nacionalnom pitanju* (2. novembra) koji je proglašavao punu jednakost i prava svih naroda na „slobodno samoodređenje, do otcjepljenja i stvaranja neovisne države.“²

Tako je Ruska revolucija započela demontiranje cijele stare imperijalne zgrade, ukidanjem njezina unutarnjega velikoruskoga unitarnog ustrojstva, njezinih vanjskopolitičkih osvajачkih pretenzija, njezine posvemašnje podređenosti stranom, napose francuskom bankarskom i industrijskom kapitalu zbog čega je s

² Slijedili su i drugi važni dekreti Sovnarkoma (Sovjeta narodnih komesara): Dekret o radničkoj kontroli (14. studenoga) određivao je da tvornicama trebaju upravljati „svi radnici tog određenog poduzeća putem svojih izabranih tijela“ u kontekstu „planirane regulacije nacionalne ekonomije“; dekret o participativnoj demokraciji (22. novembra) zaključio je da „pravo birača da opozovu one koji su izabrani“ čini „fundamentalno načelo prave demokracije.../u/ svim predstavničkim tijelima bez iznimke“.

Dva dekreta o emancipaciji žena (16. i 18. decembra) koji su proglasili punu jednakost muškaraca i žena, čineći razvod automatskim na zahtjev bilo kojeg supružnika te, ozakonjujući djecu rođenu izvan braka.

Bilo ih je još mnogo tijekom iduće tri godine: dekret koji je ukidao stari pravosudni sustav i osnivao narodne sudove, dekret koji je garantirao vjersku slobodu, ali je zabranjivao vjersku indoktrinaciju u školama; dekret koji je legalizirao pobačaj na zahtjev (prvi u svijetu): dekret koji je legalizirao homoseksualnost (još jedan prvi). (vidi *Faulkner*, op. cit, str. 223-224).

pravom ustvrđeno da je carska Rusija bila „poluimperij, polukolonija“ (Deutscher).

Sva vlast sovjetima: početne dileme

Kada je 23. septembra 1917. godine Petrogradski Sovjet izabrao Trockoga za svog predsjednika, novi je čelnik prisegao: „Svi smo mi partijski ljudi, i više nego jednom ćemo doći u sukob. Ali rukovodit ćemo radom Petrogradskog Sovjeta u duhu zakonitosti i pune slobode za sve partije. Ruka Prezidija nikad neće poslužiti za potiskivanje manjine“ (vidi Deutscher, 1975: 171).

Dan nakon prevrata kojim su sovjeti preuzeli punu vlast, održan je Sveruski kongres sovjeta, u kojem su boljševici, zajedno sa svojim partnerima lijevim socijal-revolucionarima, imali tročtvrtinsku većinu. Većina menjševika osudila je ustanak, kvalificirajući ga „zavjerom“, „uzurpacijom“ i „opsadnim stanjem“. Dio menjševika predlagao je formiranje koalicijske vlade boljševika, menjševika i socijal-revolucionara. Boljševici su njihov prijedlog odbili, a Trocki se na menjševike obrušio s gnjevnim prezirom: „Naš je ustanak pobjedonosan. A sada nam kažu: Odrecite se svoje pobjede, pokorite se, napravite kompromis. S kim, pitam vas, treba da napravimo kompromis? S onim malim bijednim grupicama ... zar da s njima kao ravnopravnim partnerima milijuni radnika i seljaka ... zaključuju sporazum... Vi ste bijedni, izolirani pojedinci. Bankrotirali ste. Odigrali ste svoju ulogu. Idite onamo kamo spadate: na smetlište povijesti!“ (Deutscher, 1975: 186).

Samo dan nakon preuzimanja vlasti, dakle, novi narodni komesar Trocki grubo krši svoju prisegu o „punoj slobodi svih stranaka“, ne važući smisao i težinu svojih riječi. Proklinjući svoje menjševičke protivnike s kojima je godinama surađivao i prijateljevao, u pozi pobjednika i manirom ekskomunikacije, pribjegava goloj tiraniji većine. Da se boljševička partija nije

mogla lako pomiriti s tim tipom isključivosti, svjedoči činjenica o silnoj nelagodi u toj još uvijek socijaldemokratskoj partiji koja se iskazuje u veoma snažnom raspoloženju u njezinu vodstvu da se postigne sporazum s menjševicima i formira zajednička vlada. To je raspoloženje došlo do izražaja 2. novembra na sjednici Centralnog izvršnog odbora Sovjeta, na kojoj su boljševički „izmiritelji“, prekršivši stranačku stegu, zajedno s menjševicima, zahtijevali da se raspusti čisto boljševička i formira koalicijska sovjetska vlada. Čak su popustili i pred političkom ucjenom menjševika da u zajedničkoj vladi ne mogu biti ni Lenjin ni Trocki! Kada ih je sutradan Centralni komitet boljševičke partije prozvao zbog partijske nediscipline, „izmiritelji“ (šest najznačajnijih članova vlade, odnosno ukupno 10 članova CK) nisu su odmah predali nego su „odgovorili kolektivnom ostavkom na članstvo u Centralnom komitetu i vladi. Opravdali su svoj korak oštrim prosvjedima protiv upornog nastojanja partije na isključivo boljševičkoj vladi. Takva vlada, izjavio je Nogin u njihovo ime, ‘može se održati na vlasti samo pomoću političkog terora’. To bi dovelo do ‘neodgovornog režima’ i ‘isključilo bi masovne organizacije proletarijata iz rukovođenja političkim životom’“ (Deutscher, 1975: 195-198).

Koliko god to upozorenje bilo promašeno u konkretnom kontekstu, kada su menjševici zapravo rušili ne samo boljševičku vladu, nego i odbijali da djeluju kao stranka unutar sovjetskog režima, nema nikakve dvojbe da je bilo dalekosežno opravdano, da je proročki ocrtalo kapitalnu opasnost poistovjećivanja jedne partije s državom. Jer vlast samo jedne partije, vidjeli su već tada neki boljševički prvaci, može se održati „samo pomoću političkog terora“.

No usprkos tvrdom diskursu Lenjina i Trockoga protiv menjševika i vlastitih „dezterera“, te premda nisu htjeli dijeliti izvršnu vlast s menjševicima, obojica su inzistirali da menjševici i socijal-revolucionari budu zastupljeni u sovjetim razmjerno

njihovoj snazi. Nisu otklanjali ni mogućnost buduće koalicije s menjševicima pod povoljnijim uvjetima, ali tek nakon okončanja već započetog građanskog rata.

*Sovjetski režim u uvjetima građanskog rata i
vanjske vojne intervencije*

Odmah po formiranju sovjetske vlasti započela je vojna pobuna protiv nje. Sve do kraja 1920. godine, novi je sovjetski režim bio u doslovnome „opsadnom stanju“, pod stalnim vojnim udarima brojnih unutarnjih i vanjskih neprijatelja. Na njega je organiziran pravi križarski klasni rat čak 14 zemalja da se skrši „boljševička kuga“, odnosno ponište rezultati radničko-seljačke revolucije.

Fascinantno odolijevanje sovjetskog režima, napadnutog sa svih strana, bjelodano pokazuje da taj režim nije bio puka urotnička uzurpacija skupine radikalnih desperadosa, unaprijed osuđenih na propast, nego autentičan izraz *narodne revolucije*, temeljnih htijenja eksploatiranih masa seljaštva, radništva i neruskih potlačenih naroda. Upravo se u toj kritičnoj fazi (1918-1920) pokazuje da boljševička/komunistička **Partija je bila i produkt i tvorac revolucije** (Boffa, 1976: 150; istaknuo - D. L), u smislu već navedene lucidne opaske da ju je krasila sposobnost prepoznavanja želje masa; sposobnost da ... njima **rukovode tako što su znali kako da ih slijede**.

U krajnje nepovoljnim okolnostima, sovjetski režim se nije imao prilike iskazati u svojoj zamišljenoj demokratskoj i konstruktivnoj ulozi, nego se održanja radi, morao profilirati posve militaristički, nasuprot izvornoj intenciji o novom režimu kao „tipu države bez birokracije, bez policije i bez stajaće armije“ (Lenjin). Umjesto „demokratskog mira među narodima“ i pravnoga unutrašnjeg mira demilitarizacije, formira se nova ogromna ruska armija, koja će na kraju građanskog rata narasti

na čak 6 milijuna pripadnika. A umjesto države bez policije, stvara se svemoćni i sveprisutni aparat političke policije koji se „crvenim terorom“ brani od „bijelog terora“ neprijatelja svih vrsta. Sve su institucije režima militarizirane, uključujući i samu boljševičku partiju, kao *conditio sine qua non* golog preživljavanja.

Na primjeru odnosa ujedinjenih snaga zapadne civilizacije – ne samo liberala i konzervativaca, nego i većine reformskih socijalista – spram Lenjina, kojega jednodušno proglašavaju svojim arhineprijateljem, može se možda ponajbolje dokučiti dubina rascjepa što ga je na simboličkom i političkom planu izazvala Ruska revolucija. Lenjin je u njihovim očima višestruki veleizdajnik. Veleizdajnik buržoaske civilizacije jer dovodi u pitanje svetinje privatnog vlasništva i bankarskog kapitala; „njemački agent“ i veleizdajnik majčice Rusije jer je Brest-Litovskim mirom predao trećinu ruskog teritorija njemačkom carstvu³; veleizdajnik ruske nacionalne ideje jer je razgradio rusko carstvo i omogućio neruskim narodima pravo na formiranje nacionalnih država i otcjepljenje (primjer Finske); kao vrhunac svega, veleizdajnik je bijele rase jer je pozvao porobljene narode Azije i kolonija da se dignu protiv reakcionarne Europe (čuven je njegov članak *Napredna Azija, reakcionarna Europa*).

Koji su mogući potencijali sovjetskog sustava, ima li ikakvog smisla Lenjinova teza, u odgovoru Kautskome, da je „sovjetska vlast tisuću puta demokratskija od najdemokratskije buržoaske

³ „Boljševici su 3. marta 1918. s Nijemcima sklopili ‘sramotni mir’ u Brest-Litovsku. Rusko je carstvo izgubilo Finsku, ruski dio Poljske, baltičke zemlje i Ukrajinu [...] Zemlja je izgubila 32 posto teritorija, 34 posto stanovništva, 54 posto industrije, 89 posto rudnika ugljena. Mir je bio toliko ponižavajući da je partijski vrh zamalo odlučio ponovno započeti rat s Njemačkom. Lenjin je to uspio spriječiti, sa samo jednim glasom razlike. Njegovi njemački financijeri mogli su biti zadovoljni. S ruskim carstvom kao europskom silom bilo je gotovo“ (Mak, 2010: 206).

republike“? O tome nije moguće suditi naprosto empirijski, jer sovjetske vlasti u toku izvanrednog stanja nije bilo, niti je moglo biti. Kao i u svakome izvanrednom stanju, na djelu je bila diktatura u ime sovjetske radničko-seljačke vlasti. Boljševici su bili uvjereni da je to stanje iznuđeno i privremeno, samo nužan preduvjet za izbijanje međunarodne pobune protiv jarma kapitala. Kada se ta prepostavka pokazala iluzornom, bili su strateški poraženi, unatoč vojnim uspjesima.

Sva vlast sovjetima ili Partiji?

Usporedo s X kongresom SKP(b)-a, 1. marta 1921, istupili su sa svojim revandikacijama kronštatski mornari i vojnici petrogradskog garnizona. Javno su istaknuli slijedeće zahtjeve: da se organiziraju novi izbori za sovjete, da se ponovno uspostavi sloboda govora i štampe za lijeve partije, sloboda okupljanja za radničke sindikate i ruralna tijela, ukidanje komunističkih ćelija u armiji i mornarici, ukidanje prisilnog oduzimanja žita i uspostava slobodnog tržišta.

Umjesto dijaloga, boljševička je vlast odgovorila surovom represijom, ideologijskim denunciranjem mornara kao „bjelogardejskih pobunjenika“. Na prve topovske salve crvenoarmejska 8. marta protiv kronštatske tvrđave, mornari su odgovorili proklamacijom preko radija:

„Ispucan je prvi topovski pucanj. ‘Feldmaršal’ Trocki, okaljan krvlju radnika, prvi je zapucao protiv revolucionarnog Kronštata koji se digao protiv autokracije Komunisti radi ponovne uspostave istinske vlasti Sovjetā... Mi ćemo ili pobijediti ili ćemo propasti pod ruševinama Kronštata, boreći se za pravednu stvar radničkih masa. Živjela vlast Sovjetā! Živjela svjetska revolucija!“ (Shub, 1972: 307)

Surovo gušenje opravdanih i legitimnih zahtjeva flote i garnizona u Petrogradu ključni je trenutak izrođavanja radničko-

seljačke vlasti sovjeta i gušenja participativne demokracije. Kronštatska komuna vojno je slomljena 18. marta 1921, na pedesetu obljetnicu Pariške komune.

Istinska vlast sovjeta više nikada nije uspostavljena. Nasuprot od svakog sadržaja ispražnjenom sovjetskom sustavu radničko-seljačke vlasti, u kojemu su i dotada dominirali „komunistički komesari“, sada se Partija uzdiže u jedino i najviše utjelovljenje povijesne misije proletarijata. Time boljševici završavaju svoju transformaciju u Komunističku partiju, ideologijski rigidnu, organizacijski monolitnu i centraliziranu formaciju. Uzimaju sebi za pravo da zabrane djelovanje svih preostalih lijevih stranaka⁴, a unutar sebe uguše demokraciju, pravo na slobodnu raspravu uključujući i formiranje programskih frakcija.

Ispunilo se navedeno sumorno Jaurèsovo proročanstvo kako su revolucionari osuđeni na to da „od smrti traže da oko njih napravi onu prisnu jednoglasnost za kojom vapiju“ zato da bi „očuvali netaknutom svu svoju snagu djelovanja, da je ne bi uludo proharčili“.

Godina 1921. jest *point of no return* Ruske revolucije. Tako su Lenjin i Trocki militarističkim sredstvima izvršili političko samoubojstvo kao radnički tribuni. Umjesto „demokratske diktature radnika i seljaka“, u pluralnom ambijentu radničkih i seljačkih stranaka, slobodne štampe i žive demokratske javnosti, uspostavlja se teroristička vlast Komunističke partije.

Opora je povijesna ironija da se upravo Trockome, miljeniku i vođi petrogradskog radništva 1917, dogodilo da tijekom

⁴ Tokom 1922. godine „sankcionirano je postojanje samo jedne partije u Sovjetskoj Rusiji. U tom smislu izjasnio se XI. kongres komunista, koji je održan u Uskovi koncem ožujka i početkom aprila 1922: ‘Ruska komunistička partija’, stoji u jednoj od njegovih rezolucija ‘ostala je jedina zakonita partija u zemlji’ [...] Ima više Lenjinovih pisama iz toga razdoblja u kojima od svojih suradnika traži da ‘pojačaju represiju’, osobito protiv menjševika“ (Boffa, 1985: 139).

surovoga građanskog rata (1918-1920) izgubi osjećaj solidarnosti s radničkim zahtjevima 1921, da umjesto pregovora i otvorene rasprave bezobzirno posegne za vojnom silom te od revolucionarnog tribuna postane „feldmaršalom“ boljševičke represije nad radništvom.

Paradoks je potpun! Nakon pobjedonosnog rata protiv unutrašnje vojne pobune i vanjske agresije, sovjetska vlast je dobila priliku da napokon postupno iskorači iz nametnutog izvanrednog stanja, u kojemu je zacijelo bilo moguće razumjeti i opravdati već spomenuto Jaurèsovo upozorenje da „oni koji upravljaju tim golemim pothvatom nemaju vremena da pridobijaju otpadnike, uvjeravaju svoje protivnike. Oni ne mogu voditi mnogo računa o duhu rasprave“. Ali kad je najteže prošlo i nametnula se nužnost normalizacije sovjetskog režima radničko-seljačke vlasti, boljševici propuštaju jedinstvenu priliku da „pridobijaju otpadnike“, da povedu računa o „duhu rasprave“. Ali istodobno ipak djelomično shvaćaju lekciju i napuštaju „ratni komunizam“ i uvode tzv. Novu ekonomsku politiku (NEP), kojom izlaze u susret barem ekonomskim revandikacijama kronštatskih pobunjenika.⁵

Svi Lenjinovi (1921-1923) i Trockijevi (1923-1927) i Buharinovi (1924-1929) kasniji pokušaji reformiranja i

⁵ Treba napomenuti i to kako u sklopu nove političke i ekonomske orijentacije, sovjetski režim razvija 1922. i veoma intenzivnu zakonodavnu aktivnost, s ambicijom stvaranja novoga „revolucionarnog prava“: „... pripremljeni su i donešeni krivični zakonik i građanski zakonik, nov agrarni zakon i nov zakon o radu. Pratila ih je reforma sudstva koje je objedinjeno u jedinstven sustav s tri instancije: narodni sudovi, gubernijski sudovi i Vrhovni sud republike. Ukinuti su pak revolucionarni sudovi i administrativni sudovi, koji su bili gotovo jedina pravna tijela što su funkcionirala za vrijeme građanskog rata. Ustanovljeno je Državno tužilaštvo, sa zadaćom da bdi nad poštivanjem zakona i da istodobno obavlja funkciju tužilaštva. Napokon, za obranu optuženih priznat je i reguliran sustav odvjetništva“ (Boffa, 1985: 140).

demokratizacije jednostranačke diktatorijalne vlasti pokazali su se nužno bezuspješnim. Premda su gorljivo htjeli, nisu ni znali ni mogli razdvojiti svoju „privatnu“ Partiju od političke države, bez čega nikakva demokracija nije moguća.

U vrijeme Lenjinove bolesti i odsutnosti, u aprilu 1923. godine održan je XII kongres boljševičke partije, na kojemu je uvodno slovo održao tada najugledniji Lenjinov suborac Zinovjev. Skupu se obratio znakovitim riječima, koje se više nikada neće čuti od bilo kojeg komunističkog prvaka: „Gorak je okus u ustima nas starih boljševika – ostali smo sami...“

Kritičke pouke Ruske revolucije

Težnja radničko-vojničkih-seljačkih masa da kroz sovjete, kao oblik neposredne demokracije, izraze svoj politički subjektivitet, prema Lenjinovim je analizama, napose u *Državi i revoluciji* autentičan izraz marksističke teorije o odumiranju države. Teorije koja je izvedena iz pionirskog iskustva Pariške komune 1871. godine, za koju je Marx ustvrdio da je „najzad pronađeni politički oblik za ekonomsko oslobođenje rada“.

Sovjeti u Rusiji (baš i kao moćan pokret radničkih savjeta u Zapadnoj Europi) najprije su bili spontani izraz samodjelatnosti eksploatiranog radništva (u ruskim uvjetima i seljaštva). Lenjin ih je definirao kao „demokratsku diktaturu radničke klase i seljaštva“. No, kako bilo kakva diktatura, ma i radničko-seljačka, može biti demokratskija od demokracije, ma i liberalne? Očito samo tako da se liberalna demokracija i parlamentarizam smatraju pukim prividom, iza kojeg se krije klasna diktatura „gospodara mača, kapitala i zemlje“. Optužba nije neosnovana, s obzirom na činjenicu da u onodobnoj liberalnoj demokraciji politička prava nisu bila opća, nisu pripadala svima, da su proleter i kao klasa bili isključeni iz političke zajednice. Sovjeti ili komune oblik su samoorganizacije proleterijata, koji kroz njih preuzima svu vlast,

a svoju klasnu diktaturu iskazuje kroz isključivanje razvlaštene klase kapitalista i zemljoposjednika iz političke zajednice.

Programska teza „sva vlast sovjetima“, nasuprot tezi „sva vlast parlamentu“, kao da je samo prva radnička, a druga samo buržoaska, nije teorijski održiva kao zagovor višeg tipa demokracije. Spontane emancipacijske zamisli radničke klase, koje su i Marx, a nakon njega, i Lenjin, digli na razinu principa „odumiranja države“, nisu teorijski utemeljene.⁶ Ispod su razine uvida u bit države kao temeljnoga pravno-političkog projekta moderne epohe (Lalović, 2008), kako su ga definirali klasični mislioci moderne od Bodina i Hobbesa do Hegela. Da su te uvide uvažili, Marx, Engels i Lenjin bi zacijelo shvatili da država nije zlo nego uvjet mogućnosti čovjekova pravnog subjektiviranja, a da je tzv. odumiranje države, ne samo iluzorna nego i krajnje opasna teza jer ukidanje, ma i postupno, Levijatana ne vodi u neposrednu demokraciju, nego naprotiv u ne-poredak Behemota, u ne-poredak totalitarnog imperija.

Prva pouka Ruske revolucije stoga glasi: alternativa nipošto nije ili parlament ili sovjeti. Nema pune demokracije bez parlamenta, ali ni samo s njime. Tip vlasti kao što su ruski sovjeti ili radnički savjeti može biti važan oblik neposredne demokracije, kao neophodan korektiv posredničke parlamentarne demokracije i oligarhizacije političkih stranaka.

Iz te pouke izravno proistječe još jedna. U uvjerenju da doba liberalne demokracije i parlamentarizma definitivno pripada

⁶ Evo jedne tipične „marksističke“ vulgarizacije: „... država nije ništa drugo do mašina za ugnjetavanje jedne klase od strane druge, i to u demokratskoj republici ništa manje nego u monarhiji; u najboljem slučaju *država je zlo*, koje proletarijatu, kad on pobijedi u borbi za svoju klasnu vladavinu ostaje u nasljeđe; i on će, isto kao i Komuna, morati odmah što više da potkreše najgore strane tog zla, dok neko novo pokoljenje, izraslo u novim slobodnim društvenim uvjetima, ne bude u stanju da *odbaci svu tu starudiju državnosti*“ (Marx/Engels, 1979: 169).

prošlosti, komunistički je pokret kobno zazvao na političku scenu radikalno protudemokratski, protuliberalni, protuparlamentarni i protusocijalistički fašistički masovni pokret, koji je poništio ne samo sve civilizacijske dosege političkog liberalizma i političkog pluralizma, nego i socijalističke i sindikalne organizacije radničke klase, kao i dotada izborna socijalna prava radnog stanovništva. U svojoj revolucionarnoj gorljivosti, komunističke partije su u kritičnim razdobljima odbacile čak i taktičku suradnju s reformističkim socijalističkim i socijaldemokratskim strankama te tako otvorile prostor za nastupanje i pobjedu najreakcionarnijih snaga kapitalističkog sustava, najprije u Italiji a potom i u Njemačkoj (ali i autokratskih režima u većini europskih zemalja). Umjesto „revolucije protiv kapitala“ (kako je Rusku revoluciju označio Gramsci), s kojom je trebao započeti svjetski proces „socijalističke preobrazbe društva“ i socijalne emancipacije potlačenih od jarma kapitala, nastupilo je doba kontrarevolucije i potpune prevlasti kapitala nad radničkom klasom.

Pouka je, dakle, sljedeća: komunistička revolucionarna intrasjektivnost kao vanskustemske snage, kao države u državi (u smislu čuvenoga Titova iskaza na sudu da „priznaje samo sud svoje Partije“), svojim klasnim sektaštvom i militarističkim duhom bitno slabi pravne snage države i potencijale demokracije pred militarističkim nastupom desne masovne nacionalističke revolucije.

Treća je pouka najočiglednija. Ruska nam revolucija prva pokazuje sjaj i bijedu komunističkih partija. Iskustvo koje će se nakon toga potvrditi i u svim drugim zemljama, napose onima koje su provele revolucije pod vodstvom tih partija. Prednost se komunističkih partija, kao tipa revolucionarne organizacije, očituje u djelotvornosti u rušenju sustava klasne eksploatacije i nacionalnog porobljavanja, barem u autokratskim režimima. Ali nakon osvajanja vlasti i uspostavljanja nominalno radničko-

seljačke države, pokazuje se, bez iznimke, da su upravo komunističke partije, u svojoj oholoj pretenziji da budu najvišim utjelovljenjem radničke klase i spekulativnim subjektom socijalne emancipacije, glavna i nepremostiva zapreka da sami radnici i radne mase uspostave realni režim slobode, jednakosti i bratstva. A takvog režima ne može biti bez pravne države, koja je pak nemoguća ako je država svedena na privatni posjed jedne stranke (ili više njih).⁷

Treća je pouka slijedeća: rascjep u međunarodnome radničkom pokretu između III komunističke i II socijalističke i socijaldemokratske internacionale, između revolucionarnoga i reformističkog krila međunarodnoga radničkog okreta, naposljetku je premošten u korist reformista. Ali umjesto idejnoga i političkog trijumfa socijalne demokracije, urušavanje „sovjetskog“ lagera 1990/91. godine dovelo je do sumraka radničkog pokreta u cjelini i do hegemonije novoga liberalizma, koji je poharao kolektivne identiteta i emancipacijske projekte.

Do kada, ne zna se! Ne valjda do neke nove revolucije?

Staljinistička kušnja Ruske revolucije

Nije li naznačeno izdvajanje negativnih pouka Ruske revolucije puka analitička pedanterija, ako je svakome valjda jasno kako su inicijalne emancipacijske ambicije Ruske revolucije iznevjerene i povijesno arhivirane kao čista, premda, i opasna

⁷ Kada se, primjerice, Komunistička partija Jugoslavije odlučila na svom 6. kongresu 1952. godine preobraziti u Savez komunista, ta je preobrazba obrazložena potrebom, na temelju negativnoga staljinističkog (ne samo ruskoga, nego i domaćega) iskustva, da radnička partija ne smije biti puki instrument birokracije i represivnog aparata, da se mora odvojiti od države. Pritom se, međutim, smetnulo s uma da je problem upravo obrnut: naime, ako je država prvenstveno pravna a ne represivna instanca, tada je državu trebalo spašavati od Partije!

iluzija (Furet)? Zar itko razborit može dvojiti u činjenicu da je tzv. SSSR bio povijesna obmana čudovišnih razmjera - nikada u njemu nije sva vlast pripadala sovjetima, nikada nije bio „slobodni savez slobodnih nacija kao federacija sovjetskih nacionalnih republika“? Usprkos Lenjinovu samozavaravanju, zar nije očito da čak ni u njegovo doba SSSR nije bio „radničko-seljačka država, s birokratskim deformacijama“?

U tom se smislu može dokazivati kako je Staljinova strahovlada (1929., 1953) samo logičan slijed strukturnih i ideoloških prinuda jednoga terorističkog režima, da je teror unutarnja istina i vrhunac komunizma, pa da se dakle nema što raspravljati o povijesnim poukama i baštini Ruske revolucije.

Takvo bi zaključivanje bilo uvjerljivo kada bi se moglo pokazati da je SSSR konačno krahirao upravo zato što je bio radnička, sovjetska i komunistička država. Nasuprot tome, pravi je problem u sljedećem: kako je u ime ideala marksizma-lenjinizma, socijalističke revolucije, komunističkoga besklasnog društva i sovjetske radničko-seljačke participativne demokracije bilo moguće uspostavljanje režima koji je u svim svojim elementima bio najgrublja negacija i marksizma i komunizma i radničke demokracije? Staljinov totalitarni režim koji je uspostavljen kroz enorman rast i jačanje represivnog aparata stajace vojske i policije, nesmiljeni rat protiv vlastitog naroda i doslovno uništenje seljaštva kao klase, kroz gaženje svih ljudskih prava i svođenje radnika na ropski položaj, brutalno gušenje prava neruskih nacija uz neobuzdani velikodržavni ekspanzionizam, proganjanje i same boljševičke partije, čiji su članovi bili masovno hapšeni i ubijani⁸, pretvaranje cijele zeml-

⁸ „Najteže udarce pretrpjela je partija. Od 2.800.000 članova i kandidata, 1934. godine uhapšeno je najmanje milijun, antistaljinista i staljinista, a dvije trećine uhapšenih je pogubljeno. Uništeno je cijelo staro rukovodstvo, od vrha do dna. Nestali su mjesni, oblasni i republički komiteti; od 1.966 delegata Sedamnaestog kongresa partije 1934. godine uhapšeno je 1.108, od kojih je

je u koncentracijski logor – sve su to oznake tipa režima bez povijesnog presedana koji je ne samo do kraja zbiljski poništio nego i idejno osramotio sve inicijalne emancipacijske ambicije Ruske revolucije. Demonska ličnost koja je personifikacija tog tipa režima zaslužuje da se takav režim nazove njegovim mračnim imenom, a sam Staljin najvećim antikomunistom cijelog stoljeća jer je u masovnom uništavanju komunista, ne samo u Rusiji, nadmašio čak i Hitlera („Hitler je mali razbojnik Staljinove epohe“ – kazuje nam Zinovjev u romanu *Polet naše mladosti*).

No, fatalna privlačnost i globalni utjecaj staljinističkog režima ne mogu se objasniti i razumjeti u registru iluzije i obmane. U čuvenoj raspravi s povjesničarom Furetom, veliki politički filozof Claude Lefort pokazao je (2000a)⁹, da staljinistički totalitarizam predstavlja najvažniji politički izum XX stoljeća, kao ideokratski režim koji nudi alternativu neizvjesnostima i kušnjama demokratske revolucije. Ponudio je novu svjetovnu religiju, sa zamannim obrascima kolektivne transcendencije iz plošnosti heteronomne i duhovno prazne egzistencije modernog čovjeka kao proizvođača, potrošača i trgovca u uvjetima nivelirajuće masovne demokracije.

Utoliko se staljinistički režim ne može svesti na ruski primjer ili posljedicu boljševičkog projekta. Totalitarizam nije povijesna epizoda nego trajna i konstitutivna kušnja s kojom se nužno

većina strijeljana; od 139 članova i kandidata Centralnog komiteta, strijeljano je ili prisiljeno na samoubojstvo 110 [...] *Krajem tridesetih godina sovjetski politički sustav više nije bio diktatura partije, a ni vladavina u bilo kojem poznatom smislu*. Iza fasade institucionalnog kontinuiteta vladao je Staljinov autoritet [...] Sve do diktatorove smrti 1953. godine, partija je imala manju vlast od policije, a njen službeni status bio je kudikamo ispod statusa države“ (Cohen, 1980: 323-324; istaknuo – D. L.).

⁹ Kao i u brojnim drugim svojim knjigama i člancima (vidi Lefort, 1971, 1976, 1986a, 1986b, 1992, 2000b, 2007, 2001, 2011; vidi i Lalović, 2000).

suočava moderna revolucija jednakosti. Riječ je o uvijek prijeteloj opasnosti spram koje demokracija dokazuje svoju političku vitalnost i invenciju.

Povijesne pouke Ruske revolucije

Kao što se o povijesnim dometima Francuske revolucije ne može suditi tako da se smisao obznane univerzalnih prava čovjeka i građanina sagledava iz perspektive, recimo, francuskog Drugog carstva Napoleona III (1852-1870), tako se ni smisao obznane univerzalnih prava eksploatiranih radnika i potlačenih naroda ne bi smio svoditi na uspostavu Staljinova totalitarnog režima (1929-1953).¹⁰

Izdvojimo i istaknimo četiri povijesne pouke kojima se Ruska revolucija upisala u oblikovanje *transnacionalne pravne kulture* u kojoj „pravo u važnim aspektima transcendirira politiku“ (Berman, 1983: 9).

Prvo, ništa manje nego na kraju Velikog rata, „najzločinačijeg od svih ratova“, i danas nakon cijelog stoljeća, u doba neoliberalnoga neoimperijalizma, uvodno navedena temeljna *protumperijalna* poruka *Deklaracije o pravima radnoga i eksploatiranog naroda*, zvuči kao prvorazredan emancipacijski postulat. Imam na umu poziv na odlučnost da se „čovječanstvo istrigne iz pandži financijskog kapitala i imperijalizma“, da se u potpunosti raskine s „*barbarskom politikom*

¹⁰ Poslije pola stoljeća od Ruske revolucije, 1967, Deutscher je ustvrdio: „U očima ljudi ovaj period od pedeset godina mahom je jednostavno diskreditovao revoluciju, ali nju neće rehabilitovati Romanovi koji bi eventualno ponovo došli na presto“ (Dojčer, 1971: 55). O simboličkoj diskreditaciji Ruske revolucije, pa i kolektivnog samopoštovanja suvremene Rusije, zorno svjedoči činjenica da Lenjingradu nije nakon sloma SSSR-a vraćeno njegovo prethodno ime Petrograd (po Petru Velikome), nego njegov prvotni germanizirani naziv Sankt-Peterburg/StPetersburg. Ima i gorih od Romanova!

buržoaskе civilizacije, koja je blagostanje eksploatatora i malog broja izabраниh nacija gradila na porobljavanju stotina milijuna radnog stanovništva u Aziji, u kolonijama uopće i u malim zemljama“.

Drugo, mir kao najviša vrednota i temeljno pravno načelo međunarodnog poretka primarna je civilizacijska zadaća marksističkog socijalizma s uvjerenjem koje je još Engels svojedobno (1891) izrazio, analizirajući iskustvo Pariške komune, da će „savez radnika svih zemalja najzad iskorijeniti ratove“, i to tako da se „nasuprot starom društvu s njegovom ekonomskom bijedom i njegovim političkim bezumljem, stvara novo društvo, čiji će međunarodni princip biti - *mir*, jer će kod svakog naroda vladati isti princip – *rad*!“ (Marx, Engels, 1977: 6).

Treće, Ruska je revolucija obznanila kako su internacionalistička solidarnost i federativni savez ravnopravnih i suverenih naroda, i njihovih nacionalnih država, temelj istinske socijalističke politike i jedina moguća osnova Sjedinjenih Socijalističkih Republika Europe. Čak i više od toga, o čemu svjedoči Lenjinova izvorna ideja da se nova inkluzivna sovjetska nadnacionalna republika nazove *Savez sovjetskih republika Evrope i Azije* (Boffa, 1985: 165).¹¹

Četvrto, svojim se pravnim postulatima revolucionarni socijalizam, po mjerodavnom sudu, afirmirao kao nova svjetovna religija, u epohalnom natjecanju s „liberalnom demokracijom koja je bila prva svjetovna religija u zapadnoj povijesti“ (Berman, 1983: 32). Proklamacijom nove kategorije ljudskih prava, socijalnih prava, Ruska se revolucija upisala u povijest

¹¹ Prema Buharinovu obrazloženju te ideje: „Sovjetska se Rusija politički nalazi između dvaju divovskih svjetova: između kapitalističkog imperijalističkog svijeta Zapada, na žalost još uvijek snažnog, i kolosalne populacije Istoka koja je stupila u proces sve intenzivnijeg revolucionarnog vrenja... (Ona) stoji između tih dviju golemih snaga koje u značajnoj mjeri predstavljaju jedna drugoj protutežu“ (op. cit.).

zapadne pravne tradicije, u politiku ljudskih prava.¹² Po mom sudu, ostaje otvorenim pitanje mogu li se ta prava trajno osigurati samo u sklopu „socijalističke preobrazbe društva“, kao što su bili uvjereni ruski revolucionari, ili ih je ipak moguće ne samo proklamirati nego i ozbiljiti u tzv. socijalnoj državi.

Kada nakon cijelog stoljeća od Ruske revolucije pokušavamo prosuđivati smisao njezina osnovnoga protumperijalnoga revolucionarnog impulsa, njezina programatskog zalaganja za demokratski mir među narodima, za prava radnih ljudi i potlačenih malih nacija, čini se da je taj impuls i danas životvoran i da ga valja uvažiti kao mjerodavni pravni i civilizacijski standard nasuprot barbarstvu kako kapitalističkoga tako i „socijal“-staljinističkog imperijalizma, te globalnoj militarizaciji svijeta.

Literatura:

- Berman, Harold J, 1983: *Law and Revolution. The Formation of the Western Legal Tradition*, Harvard University Press, Cambridge Mass./London.

- Bettelheim, Charles, 1974: *Les luttes de classes en URSS. 1ère période 1917-1923*, knj. I, Maspero/Seuil, Paris.

- Boffa, Guiseppe, 1985: *Povijest Sovjetskog Saveza*, sv. I, Otokar Keršovani, Opatija.

- Deutcher, Isaac, 1975: *Trocki. Naoružani prorok*, knj. I, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb.

¹² „Boljševici su donijeli vrlo napredno socijalno zakonodavstvo, koje je predviđalo plaćeno bolovanje, plaćene godišnje odmore, porodijski dopust za žene; no, kakva su smisla sve te zakonske povlastice imale kad nije bilo čak ni dostatno kruha“ (Boffa, 1985: 126).

- Dojčer, Isak, 1971: *Nedovršena revolucija*, Centar za društvena istraživanja pri Predsedništvu SKJ, Beograd.
- Družić, Ivo, 2010: *Prosvijećeni industrijalizam*, Politička kultura, Zagreb.
- Carr, Edward Hallett, 1984: *Ruska revolucija. Od Lenjina do Staljina 1917-1929*, Globus, Zagreb.
- Faulkner, Neil, 2017: *Povijest Oktobarske revolucije*, Fraktura, Zagreb.
- Furet, François, 1997: *Prošlost jedne iluzije. Oglad o komunističkoj ideji u XX. stoljeću*, Politička kultura, Zagreb.
- Hobsbawm, Eric John, 2009: *Doba ekstrema*, Zagrebačka naklada, Zagreb.
- Jakovina, Tvrtko, 2017: Prilog feljtonu „Crveni dolaze; 100 godina od Oktobarske revolucije“ (u šest nastavaka), *Jutarnji list*, 8. 11, str. 12-13.
- Lalović, Dragutin, 2008: *Države na kušnji*, Disput/NZCH, Zagreb.
- Lalović, Dragutin, 2000: Demokratska invencija pred totalitarnim izazovom. Lefortov poziv na promišljanje političkoga (predgovor knjizi: *Lefort*, 2000b, str. 7-41).
- Lefort, Claude, 2000a: *Prijepori o komunizmu*, Politička kultura, Zagreb.
- Lefort, Claude, 2000b: *Demokratska invencija*, Barbat, Zagreb.
- Lefort, Claude, 2011: Pojam totalitarizma, *Politička misao* (48) 210-229
- Lefort, Claude, 2007: *Le temps présent. Écrits 1945-2005*, Belin, Paris.
- Lefort, Claude, 1992: *Écrire. A l'épreuve du politique*, Calmann-Lévy, Paris (englesko izdanje: *Writing: The Political Test*, Duke University Press, 2000).
- Lefort, Claude, 1986a: *Essais sur le politique (XIX-XX siècles)*, Le Seuil, Paris.
- Lefort, Claude, 1986b: *The Political Forms of Modern Society: Bureaucracy, Democracy, Totalitarianism*, MIT Press, Cambridge, Mass.

-
- Lefort, Claude, 1976: *Un homme en trop, réflexions sur "L'archipel du Goulag"*, Le Seuil, Paris (pretisak: 1986).
 - Lefort, Claude, 1971: *Éléments d'une critique de la bureaucratie*, Droz, Ženeva (skraćeno drugo izdanje: Gallimard, Pariz, 1979).
 - Mak, Geert, 2010: *U Europi. Putovanje kroz dvadeseto stoljeće*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb.
 - Marx, Karl/Engels, Friedrich, 1977: Uvod F. Engelsa u Građanski rat u Francuskoj, *Dela*, sv. 33, Institut za međunarodni radnički pokret/Prosveta, Beograd.
 - Marx, Karl/Engels, Friedrich, 1979: Građanski rat u Francuskoj. Prva adresa Generalnog vijeća Međunarodnog radničkog udruženja o Francusko-Pruskom ratu, *Dela*, sv. 28, Institut za međunarodni radnički pokret/Prosveta, Beograd.
 - Lenjin, Vladimir Iljič, 1983: *Država i revolucija*, Prosveta, Beograd.
 - Mrđević, Dušan (ur.), 1989: *Temelji moderne demokratije. Izbor deklaracija i povelja o ljudskim pravima (1215-1989)*, IRO Nova knjiga, Beograd.
 - Pulig, Srećko, 2017: „Crveni Oktobar“, feljton Novosti u povodu stogodišnjice Oktobarske revolucije (u četiri nastavka), *Novosti. Tjednik za racionalnu manjinu*, br. 930-933, 13. X, str. 26-27; 20. X, str. 28-29; 27. X, str. 28-29; 3. XI, str. 26-27.
 - Shub, David: 1972: *Lénine*, Gallimard, Paris.
 - Souvarine, Boris, 1989: *Staljin*, Globus, Zagreb.
 - Suvin, Darko, 2017: *Pouke iz Ruske revolucije: epistemološki pristup* (neobjavljen ogled).
 - Trocki, Lav Davidovič, 1973: *Izdana revolucija*, sv. I-II, Otokar Keršovani, Rijeka.
 - Ulunjan, Artjom, 2017: Prilog feljtonu „Crveni dolaze; 100 godina od Oktobarske revolucije“ (u šest nastavaka), *Jutarnji list*, 6. 11, str. 26-27.

ODNOSI CRNE GORE I VENECIJE U DOBA CRNOJEVIĆA

Božidar Šekularac

As a powerful medieval state and later as well, for several centuries Venice played an important role in the life of Zeta (Montenegro), changing its position from an occupier to a protector who often had the decisive role in determining the status of Montenegro as a state and its rulers from the Balšić and Crnojević dynasties. This is testified by numerous documents written as a result of the relations and diplomacy of these two countries. Particularly important was the Vranje Treaty of 1455 and award of the charter and coat of arms to the ruler Ivan Crnojević when he received the status of Venetian nobleman.

Kada govorimo o pojedinim vladarima dinastije Crnojevića onda je istovremeno riječ i o državi Crnoj Gori, unutrašnjim prilikama u njoj, ali prije svega o odnosima i sa susjedima, prijateljstvu, državnim granicama, sukobima, ali i o statusu teritorija i vladara pod okupacijom. Radi toga nameće se potreba posebnog osvrta na odnose Crne Gore i Crnojevića sa moćnim susjedima Venecijom i Turskom.

Odnosi Crnojevića i Venecije sežu još od kraja XIV vijeka, odnosno od vremena Radića Crnojevića, kada je ovaj opsijedao Kotor, zbog čega su povedeni pregovori, u kojima su Kotorani predstavljali situaciju tako kao da je predaja grada Mlečanima gotova stvar. Za tu priliku oni su Radiću pred vratima grada

predstavili nekakve trgovce koji su navodno u ime Republike preuzeli grad, te da samo čekaju saglasnost iz Venecije. Zato su Radič i Kotorani 14. decembra 1395. usaglasili međusobne obaveze koje je trebalo da potvrde Mlečani. Mletački providuri su u aprilu 1396. godine išli u Zetu sa ciljem da preporuče Radiču Crnojeviću Kotorane kao prijatelje Mlečana, ali je već bilo kasno jer je Radič poginuo 25. maja 1396. godine u borbi protiv Đurđa II Stracimirovića.¹

Stefan – Stefanica Crnojević se sukobio sa Mlečanima 1448. godine kada su njegove trupe bile pod Barom zajedno sa Altomanom, despotovim vojvodom. Međutim, Mlečani su okupili svoje pristalice iz Mrkojevića, obećavši im oslobođanje od nameta u Župi Prapratni. Utvrđeni grad se branio i bio dobro snabdjeven, a načelnik Bara, Đakomo Dolfi, pribjegava lukavstvu – lažnim pismom izazvao je nepovjerenje između Stefana Crnojevića i Altomana, a onda tobožnjim porukama iskompromitovao Crnojevića. To je imalo za posljedicu bježanje despotovih vojnika koji su bili lak plijen mletačke vojske.

Za Bar i druge gradove na crnogorskom primorju presudna je bila činjenica što je 1450. godine posredstvom Kotorana, Stefan Crnojević priješao na stranu Venecije i postao „vrhovni vojvoda Zete“.

Bar je poslije smrti Stefana Crnojevića opet bio suočen sa opasnošću jer se njegov sin Ivan bio odmetnuo od Venecije. On je 1465. godine napao kotorsku i budvansku teritoriju. Budvu su Ivanovi ljudi zauzeli i ubili mletačkog načelnika. Bar je bio sljedeći, pa je njegov kaštelan vršio pripreme za odbranu grada da ne bi pao u ruke Crnojevića i morao da se otkupljuje. Bar tom prilikom nije napadnut i nije imao štete jer se Ivan, već sljedeće godine pomirio sa Venecijom i postao zaštitnik njene teritorije.

Crnogorci su, međutim, u mletačko-turskom ratu početkom jula 1500. godine pod rukovodstvom subaše Crne Gore vojvode

¹ M. Spremić, *Srbija i Venecija (VI–XVI vek)*, Beograd 1914, 61–62.

Bali, napali barsku okolinu sa oko 1.600 konjanika i pješaka iz Paštrovića, Katunske nahije, Crmnice i Zete. Barani su ih spremno dočekali i teško porazili, da je ostalo 180, odnosno prema pričanju, čak 250 Crnogoraca, uz mnogo ranjenih.

Od godine 1502. mletački senat je odlučio da ugroženim gradovima, Baru i Ulcinju, pruža stalnu pomoć u novcu i drugim potrebnim namirnicama.²

Ipak, Bar sa okolinom je nakon toga imao stalne neprilike sa susjedima, naročito sultanovim haračlijama Mrkojevićima, koji su se često sukobljavali sa mletačkim podanicima Paštrovićima. Mrkojevići kao pravoslavci bili su stalna prijetnja Baru da je često dolazilo do čarki i sukoba, sve dok Bar nije potpao pod tursku vlast 1571. godine. Nijesu pomogle ni mletačke propagandne službe u Baru i Ulcinju preko kojih su hvatane veze sa Crnogorcima i sa življem na Bojani i Drimu, koji su podsticani da pređu na stranu hrišćana.³

Opšta nesigurnost zbog stalnih sukoba i ratnih prijetnji bili su razlog što su brojni Barani iz grada i okoline bili prinuđeni da se iseljavaju u Mletačku Republiku. Osim toga, određeni znameniti Barani (književnici, umjetnici i intelektualci) bili su povezani sa Mlecima i imali su svoje predstavnike u tijelima vlasti Republike Svetoga Marka. No, treba imati u vidu da je razdoblje od 1443. do 1571. doba kontinuirane mletačke vlasti nad gradom Barom.

Osim ratnih prijetnji, razlog nemalog broja Barana koji su tražili egzistenciju u Veneciji, bili su društveni nemiri, stalni unutrašnji sukobi između plemića i pučana, učestale provale susjednih Mrkojevića i drugih ratničkih skupina iz barske okoline. U periodu od 1476–1525. zabilježene su ukupno 102 oporuke Barana iseljenih u Mletke, što sa članovima porodice dolazi do broja 400. Ako se uzme u obzir da je početkom XVI

² B. Hrabak, *Pod okriljem mletačkoga lava, Bar grad pod Rumijom*, Bar 1984, 35–42.

³ B. Hrabak, *n. dj.*, 47–51.

stoljeća Bar imao oko 3.000 žitelja bez okoline onda je jasno kolika je migracija zahvatila taj prostor.⁴

U vrijeme Stefana Crnojevića, nakon sukoba oko Bara, Ulcinja, Budve i Kotora, odnosi sa Venecijom idu uzlaznom linijom i uspostavlja se dijalog, vode pregovori, potpisuju ugovori. Stefanu (Stefanici) Crnojeviću je istorija suštinski predodredila ulogu organizatora borbe za očuvanje političke nezavisnosti i integriteta crnogorske države, iako svedene na brdsko-planinsku podlovčensku oblast. Upravo ovom vladaru pripada zasluga za utemeljenje crnogorske države i dinastije Crnojevića.

Ovo potvrđuje crnogorsko-mletački ugovor iz 1455. godine, potpisan u manastiru Vranjina koji predstavlja prekretnicu u novom periodu crnogorske istorije.

Bez obzira što je priznao vazalstvo prema Veneciji ono je ostalo samo fiktivno osim u godišnjoj proviziji koju je dobijao na kotorskoj blagajni i u pružanju vojne pomoći Republici. Na taj način može se govoriti i o nekoj vrsti savezništva, jer je Stefan potpuno autonomno vodio politiku svoje zemlje.

Kako su granice prema Veneciji bile sigurne, Stefan se mogao posvetiti konsolidaciji zemlje koja je obuhvatala podlovčensku oblast sa Cetinjem, Rijeku Crnojevića, Zetsku ravnicu, Bjelopavliće, Pješivce, Malonšiće, Pipere, Hote, Klimente i druga „plemena“ (opštine), kao i pripremama za odbranu od nadolazeće turske opasnosti.

Počelo je sa upadima Turaka iz Meduna na crnogorsku teritoriju uz pljačku i progone stanovništva. Pri tome je dolazilo do sudara, pa je Stefan javljao Veneciji da su se u tim sukobima Turci vraćali sa velikim gubicima.⁵

Ne treba izgubiti iz vida ni činjenicu da je Stefan Crnojević tražio savezništvo i prihvatio podaništvo Venecije ne samo zbog

⁴ L. Čoralić, *Izbjegništvo kao sudbina – Barani u Mlecima (XIV-XVII stoljeće)*, Zagreb 2005, 87, 90, 97.

⁵ D. Živković, *n. dj.*, 340–342.

blizine turske opasnosti, već i radi pomoći izbavljenja sina Ivana iz višegodišnjeg zatočeništva. O tome svjedoči Nikola Bolica, kotorski izaslanik, 27. jula 1452. godine.⁶

Intenziviranje odnosa između Crne Gore Crnojevića i Mletaka počinje jula 1451. godine kada Stefan Crnojević traži, preko kotorskih izaslanika, sporazum sa Venecijom radi prestanka neprijateljstava. Ponuda koju podržavaju Kotorani zbog trogodišnjeg rata, koji ih je lišio posjeda i prihoda, sadrži 11 uslova koje Venecija treba da prihvati.

Venecija u odgovoru od 02. jula 1451. godine prihvata većinu ovih uslova uz određena sopstvena uslovljavanja koja Stefan treba da ispuni i da se zakune i potvrdi zvaničnim pismom i pečatom da će poštovati dogovoreno i precizno naznačeno.⁷

Istovremeno, kotorski izaslanici izvještavaju Veneciju da je vojvoda Stefan Crnojević primio kapetanski štap i mletačku zastavu, te brzom akcijom umirio Grbalj. Dakle, Stefan je odmah nakon sklapanja dogovora s Mlečanima pristupio ispunjavanju dogovorenih uslova.⁸

Potpisivanjem Vranjinskog ugovora 06. septembra 1455. godine sa preciznim definisanjem međusobnih obaveza između velikog vojvode Stefana Crnojevića i Mletačke Republike, gdje su bili prisutni predstavnici svih crnogorskih plemena, družina i opština, a sa mletačke strane providur mnogopoštovane Sinjorije mletačke, gospodin Zuan Bolani, Venecija je faktički priznala Crnu Goru kao ravnopravan subjekat u pregovorima koju vezuje za sebe uz vazalni status.

Stefan je ispunjavao svoje obaveze prema Veneciji i bio u redovnim kontaktima sa njom. Tako on iz prijestonice, Žabljaka 05. maja 1460. godine obavještava pismom Mletke da je proteklih godina vodio teške bojeve sa vojvodama despota Đurđa oko

⁶ *Archivio di Stato di Venezia*, Senato mar. Reg. IV, C. 139.

⁷ *Sazdanje Cetinja*, 21–23.

⁸ *Sazdanje Cetinja*, 23–24.

Gornje Zete, da je pobijedio Altomana, Toma Kantakuzena i Miloša Belmuževića. Ovaj posljednji dugo je držao Medun dok ga nije predao Turcima. Osim toga izvještava Veneciju da su ga napali neki razbojnici i da su ga spasili braća Grubačević iz Grblja, protjeranici sa mletačke teritorije, pa moli da im se dozvoli povratak. Isto tako, moli da se zauzmu kod Turaka da manastiri pod njihovom okupacijom dobiju redovne prihode.⁹

Mletački Senat, 26. avgusta 1463. godine u Veneciji odobrava veličanstvenom Stefanu Crnojeviću, kao njihovom vojvodi da može zauzeti u ime Republike grad Medun u Gornjoj Zeti, ključ obiju Zeta, koji drže Turci, za što je on hitno tražio saglasnost preko pisama i glasnika. Uz to kotorskom knezu nalaže da se za tu potrebu Stefanu pošalje jedna lumbarda, da to brže ostvari.¹⁰

Poslije pobjede u Gornjoj Zeti, Stefanica je razvio mletačku zastavu do Morače. Mletačku vlast su priznala crnogorska plemena Bjelopavlići, Malonšići, Pješivci i Lužani. No, mletačka vlast bila je samo simbolična jer je stvarni gospodar bio Stefan Crnojević.

U sukobima između Stefana Vukčića turskog vazala i Stefana Crnojevića, hercegovim izaslanicima koji su dolazili u Veneciju zbog neprijateljstva sa Crnojevićem, stavljeno je do znanja da je Republika uz Stefana Crnojevića jer je njen službenik. Odbila je i početkom 1458. godine ponudu bosanskog kralja da preuzme neke njegove gradove, a ugodila kod sebe Đurđa, sina Stefana Crnojevića.¹¹

Stefan Crnojević je do kraja života sačuvao dobre odnose s Republikom. Tako, kada bi kupovao robu u Skadru za svoje potrebe, nije plaćao carinu na iznose manje od 10 dukata godišnje. Odobreno mu je da koristi svoja solila u Grbaljskom polju. Uz puno obazrivosti otklanjani su sporovi oko granica između Crnojevića, Budve i Ratačke opatije. Stefan je, osim

⁹ *Sazdanje Cetinja*, 26-30.

¹⁰ *Sazdanje Cetinja*, 30.

¹¹ M. Spremić, *Srbija i Venecija*, 157, 176.

toga, uživao kuću u Kotoru koju je kotorski knez otkupio za tu potrebu od nekog Dubrovčanina.

Iza sebe, uz pomoć Mletaka, Stefan je ostavio „već sazdanu i prilično samostalnu državu sa sopstvenom zastavom i dinastijom“. ¹²

Nasljednik Stefanov, Ivan Crnojević, pokazao je više mudrosti od oca koji je imao neprijateljski odnos prema Turcima koji su već bili tu i zaposjeli veliki dio nekadašnje crnogorske države Balšića. On je od početka odlučio da promijeni odnos prema Mlečanima. Počeo je svoju vladavinu, sa sjedištem u Žabljaku, kao neprijatelj Venecije. Uzroci neprijateljstva bili su, od ranije ispoljeni, sukobi sa Kotoranima. Tražio je pomoć u Ugarskoj, a povremeno se oslanjao i na Turke.

Ivanu je u proljeće 1465. godine, kada je krenuo na Kotor, prišla vlastela iz kotorskog distrikta i otkazala poslušnost Mlečanima. To su prvo uradili Grbljani, a potom i Paštrovići zbog nezadovoljstva promletačkim stavom vojvode Stefana Crnojevića. ¹³

Mletački Senat zbog toga odlučuje 22. aprila 1465. godine da ucijeni glavu Ivana Crnojevića, nudeći ubici 10.000 mletačkih dukata. Osim toga „njegov ubica, ili onaj ko ga bude zarobio, da dobije na poklon od našeg gospodara jednu kuću u onom od naših gradova đe bi najviše želio, i doživotnu konjaničku platu“. Takođe se nalaže kotorskom knezu da zabrani prolazak, kupovinu i prodaju proizvoda Ivanovim ljudima. Da ih smatraju neprijateljima, uhvate i zatvore. ¹⁴

Sukobi sa Crnogorcima remetili su planove Mlečana. Tim prije što je trebalo regulisati i odnose sa Turcima u graničnim predjelima. Radi toga, Venecija, 11. novembra 1466. godine, šalje uputstva kotorskom knezu kako da zaključi mir s crnogorskim gospodarem.

¹² *Istorija Crne Gore, II/2, 285-286.*

¹³ *Istorija Crne Gore, II/2, 287.*

¹⁴ *Sazdanje Cetinja, 31.*

Oni podsjećaju na kneževo pismo od 22. oktobra u kojem izjavljavaju da se Ivan, preko svog glasnika, izjasnio da želi da se vrati „pod milost našeg gospodstva“. Uz to, kažu da su raspoloženi da ga prime, da ga postave za kapetana onih krajeva, pod istim uslovima koje je imao „njegov uzvišeni otac Stefanica“.¹⁵

Očigledno je da je ovo bio period (kraj 1466), kada je Ivan obnovio ranije veze s Mlečanima. I više od toga – on se preko hercega Stefana obraća Sinjoriji spreman „da moli oproštaj za svoju grešku“. Ivan je početkom maja 1466. godine uspio da sklopi tromjesečno primirje sa primorskim gradovima, a već u julu iste godine Senat prihvata Skender-begov prijedlog da Ivana ponovo prime u svoju službu. I sam Ivan je pismima i preko glasnika ubjeđivao kotorskog kneza u svoju riješenost da priđe Mlečanima.

Odnosi su se do te mjere popravili da su Mlečani vodili računa, pri sklapanju ugovora, o Ivanovim pravima na određene teritorije, provizijama i vojvodskoj časti.¹⁶

Sve je ovo dovelo do toga da je Ivan Crnojević, makar za kratko, mogao da se posveti rješavanju određenih unutrašnjih pitanja, kao što je bilo pitanje statusa crkve, sporovi među bratstvima, plemenima itd. Osim toga, posvetio se određivanju granica između Crne Gore i Hercegovine te uspostavljanju prijateljskih odnosa sa Dubrovnikom.¹⁷

Odnosi sa Venecijom dospjeli su do tog nivoa da je, 24. februara 1473. godine mletačko Veliko vijeće odlučilo da dodijeli plemićku titulu s odgovarajućim povlasticama plemenitom i moćnom gospodinu Ivanu Crnojeviću i njegovim sinovima, koji je „gospodar u krajevima Gornje Zete i naš vojvoda, uvijek bio i jeste veoma dragi i pravi prijatelj našeg gospodstva“, dajući mu beneficije i imunitet, slobodu i čast koju uživaju građani i

¹⁵ *Sazdanje Cetinja*, 32; *Secreta Consilii rogatorum. Lib. XXIII, c. 15.*

¹⁶ *Istorija Crne Gore, II/2*, 290-291.

¹⁷ B. Šekularac, *Cetinjski ljetopis*, 65.

plemići Velikog vijeća, u Veneciji i izvan nje. Ovaj dokument je potvrđen „zlatnom visećom bulom“.¹⁸

Ivan Crnojević je učestvovao u odbrani opkoljenog Skadra od strane Turaka u maju 1474. godine na strani Mletaka, održavajući stalne veze sa komandantima Venecije, dobivši pri tome zastavu Svetog Marka. Odbrana Skadra bila je uspješna. Mlečani su upućivali pomoć u žitu Ivanu i prilikom napada turske vojske na Zetu i Albaniju 1477. godine. Međutim, stalni napadi i uspjesi Turaka u zauzimanju Ivanovih i mletačkih teritorija nijesu išli na ruku Crnojeviću, jer su, nakon sklapanja mira sa Turcima (1482), Mlečani obavještavali sultana o svakom anti-turskom pokretu, pa je Ivan bio prinuđen da se vrati u Italiju.¹⁹

Ivan se uskoro vratio preko Dubrovnika i sa vlastelom već krajem 1482. godine boravi u Crmnici i utvrđuje granice Vranjinskog manastira prema mletačkim posjedima na Primorju. Zatim se posvjećuje rješavanju unutrašnjih pitanja u zemlji.²⁰

Pred kraj njegove vladavine odnosi sa Venecijom su znatno pogoršani, jer je Ivan zaposjeo neke mletačke zemlje, o čemu svjedoče žalbe Mlečana upućene sultanu da interveniše, 5. februara 1490. godine.²¹

Dakle, Ivan Crnojević „gospodar Zete“ u narodu zvan i Ivanbeg je prema Mlecima i Kotoru prošao dvije suprotne faze.

U prvoj fazi je neprijateljstvo bilo takvo da je dolazilo do rata među njima i išlo dotle da su Mlečani ucijenili Ivanovu glavu. U drugoj fazi, nakon sklapanja mira, Republika je imenovala Ivana za kapetana Zete sa određenim privilegijama, ali i obavezama.²²

Iz kotorskih dokumenata može se zaključiti da su Kotor i Republika često pribjegavali i mirnim mjerama da pridobiju Ivana,

¹⁸ *Sazdanje Cetinja*, 36; ASV. Ex libro privilegiorum, II, ch 54.

¹⁹ M. Spremić, *Srbija i Venecija*, 190, 194, 200.

²⁰ B. Šekularac, *Dukljansko-zetske povelje, Povelje Crnojevića*, 214, 240.

²¹ *Sazdanje Cetinja*, 77, 78.

²² I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, Split 1941, 76 su 78; S. Ćirković,

Crnojevići – gospodari Zete, Crna Gora, Beograd 1976, 170 su 171.

nastojeći da darovima održavaju dobre odnose sa crnogorskim gospodarom. Tako, među troškovima Komune nalazimo dar (*prese-nte*), koji je septembra 1471. godine predat Ivanu prilikom njegove posjete solilima. Kasnije se, dva puta pominju iznosi novca, ali bez navođenja o kakvom se daru radi. Prvi put se kaže da su rizničari Komune, Tripko Drago i Ivan Buća, po nalogu kotorskog kneza Gabriela Bertuzija i mletačkih vlasti, 16. oktobra 1471. godine dobili 15 perpera i 19 groša za dar Ivanu Crnojeviću, a drugi put je 12. jula 1472. godine Tripo Zaguri dobio 1 zlatni dukat i 1 perper, što je nedostajalo za dar Ivanu Crnojeviću. Poklon ovako značajnog iznosa vjerovatno se odnosio na neki vrijedan zlatarski rad.

Pored ovih Ivan je dobijao darove i u vinu. Na to se odnosi trošak od 6 perpera i 8 groša, koji su dati krčmaru Medoji, za carinu koju je platio Jakovu Zaguri, za vino darovano Ivanu Crnojeviću gospodaru crnogorskom.²³

Budući da su crnogorske granice „u bitnosti svoga vremena s bivšim vladenijem venecianskim, Crna Gora s Brdima, Zetom i Primorjem do mora imala svoje vladateljne kneževe i črnogorsko tijelo koje podobije drugih knjažestvah u Evropi u ondašnjega vremena“. Kada se „knjaz črnogorski Ivan Černojević u starosti svojoj prestavi“, naslijedi ga „njegov sin Georgije Černojević“.²⁴

Ivanov spoljropolitički kurs nastavio je njegov sin Đurađ, koji mu je bio pomagač u vladavini posljednjih godina i došao na prijesto poslije Ivanove smrti 1490. godine. Imajući to u vidu Mlečani preduzimaju korake da poprave odnose sa Đurđem koji su bili zapali u krizu posljednjih godina Ivanove vladavine. Prvi korak je napravio kotorski knez i kapetan Paolo Erico, koji je upriličio ženidbu Đurđa Crnojevića sa rođakom Jelisavetom, iz ugledne

²³ G. Brajković, „Pokloni Ivanu Crnojeviću, Nikoli Mudriškom, Vlatku Kosači i drugi rashodi i prihodi blagajne kotorske Komune (1470 su 1473)“, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, 2, Kotor 2002, 100 su 101.

²⁴ D. Vuksan, „Drugi ulazak Austrijanaca u Boku i posljedice“, *Zapisi*, sv. 4, Cetinje 1940, 199.

mletačke porodice, vjerujući da će to biti put uspostavljanja dobre saradnje između Mletačke Republike i Crne Gore. Nakon postizanja sporazuma o bračnoj vezi sa Jelisavetom, krenuli su svatovi iz Venecije za Crnu Goru. Dok su još bili na putu neočekivano je umro Ivan Crnojević, pa se svadbena veselje pretvorilo u žalost.

Odmah nakon preuzimanja upravljanja zemljom k Đurđu je upućen sekretar Senata, Marko Beačan, sa nadom da će sa mletačkim zetom riješiti sva teritorijalna i druga sporna pitanja.

Međutim, nadanja nijesu ispunjena jer je Đurađ sklapanje braka sa Jelisavetom smatrao privatnom stvari, koja ne može uticati na državna pitanja. Pregovori su bili neuspješni, ali kotorski knez i Mlečani pristupaju obazrivo Đurđu, da su mu čak potvrdili pravo na kuću i vrt unutar gradskih zidina Budve, dijela zemlje i više vinograda u predgrađu.

No, Mlečani nijesu zaboravili iznevjerena nadanja, pa su se okrenuli neprijateljstvu, iskazanom na razne načine, služeći se lukavstvom i podmetanjima. Sve je to ostavilo dubokog traga i posljedice na međusobne odnose Venecije i Crne Gore. Ipak, shvatajući situaciju i značaj koji ima Đurađ, Mlečani pokušavaju da poprave međusobne odnose. Radi toga, 16. novembra 1490. godine Senat piše svom sekretaru Beačanu poslatom u Kotor i daje uputstva kako treba da postupa prema Đurđu Crnojeviću koji nanosi štete mletačkim podanicima i zaboravlja na obećanja oca Ivana. Raspravljajući o svim pitanjima treba da postupa „oprezno, razborito i mudro“, naročito o pitanju soli i kamenja za mlinove koji se nalaze u moru i mletački podanici ga vade.

U drugom pismu istog datuma Senat traži od sekretara Beačana u Kotoru da ispita što je sa obećanjima Đurđa Crnojevića koja nijesu izvršena, posebno ona o vraćanju zazuzetih teritorija. Oni sekretaru daju uputstva da, bez odlaganja, gospodin Đurađ izvrši i ispunji ono što je obećao Republici i knezu u svom pismu, „a pravda zahtijeva i želi da cijelom svijetu pokaže da nam je drag i mio. To će mu donijeti veće poštovanje i korist nego

neopravdano zauzimanje rečenoga zemljišta, sela i solana“.²⁵

Očigledno da je ova misija bila uspješna i da je došlo do pomirenja jer se Đurađ okreće sređivanju unutrašnjih pitanja, naročito oko uspostavljanja i rješavanja sporova oko granica među plemenima i bratstvima, poštujući načela i postupak u rješavanju sporova prema pravdi, kao „gospodar crnogorski po milosti božijoj“.²⁶

To je vrijeme kada Đurađ u Veneciji uz pomoć crnogorske štamparske kolonije uspijeva da obezbijedi štampariju i prenese je u Crnu Goru čime je sebi podigao spomenik za života, preko knjiga štampanih na Obodu i Cetinju, koje su zadivile svijet, čija je vrijednost neprolazna.

Đurađ je u odnosima sa Venecijom bio promjenljive sreće, krećući se od neprijateljstva do prijateljskih odnosa. Tako, 18. septembra 1493. godine Senat naređuje kotorskom providuru da Đurđu, koji je svojim napadima na mletačke podanike postao nesnošan, razruši sve zgrade podignute na mletačkom zemljištu, a ovo silom zadrži. Ukoliko se ovaj požali, da mu se odgovori da Sinjorija brani svoje, a ako pokuša silom, da mu uzvрати na isti način.²⁷

Presvijetli gospodar Đurađ Crnojević, 08. maja 1494. godine ovlašćuje svojeručnim pismom Antuna Paskuia i Đorđa Dapkovića da ga zastupaju u Veneciji u drugostepenom sporu oko dijela broda koji je njegov otac prodao Jakovu Milatoviću iz Budve.²⁸

Kada je Đurađ pod turskim ultimatumom morao napustiti Crnu Goru i stigao u Veneciju, zbog svojih stavova da nije podložnik ni Venecije ni Turske, bio je lišen slobode i utamničen u Raveni. Uz intervenciju francuskog kralja Karla VIII i njegovog ujaka Konstantina Arijanita, krajem oktobra 1498. godine pušten je na slobodu. Đurđevu djelovanje u Italiji, uz sve opasnosti koje su ga

²⁵ *Sazanje Cetinja*, 85-89; ASV. *Senato secreta Deliberazioni*. Reg. XXXIV, f. 80.

²⁶ B. Šekularac, *Dukljansko-zetske povelje, Povelje Crnojevića*, 214-240.

²⁷ *Sazdanje Cetinja*, 96.

²⁸ *Istorijski arhiv Kotor, Georgius Zernovich*, Spisi notara 19, 819-820.

vrebale, bilo je usmjereno na antitursku aktivnost. Ni Mlečani nису uspjeli da od njega naprave poslušnika, što ga je skupo koštalo, da živi kao izgnanik van svoje domovine.²⁹

Odlaskom sa političke scene Crne Gore Đurađ Crnojević se u Veneciji javlja kao učesnik brojnih događaja. Tako sekretar iz Kotora Alvizo Sagudino javlja sa galije 28. jula 1499. godine da bi Đurađ Crnojević mogao povratiti Crnu Goru te da bi dobro bilo da se knez Đurađ pošalje u Kotor kako bi povratio Crnu Goru i da se to učini što prije.

Istog mjeseca 1499. godine Franćesko Kverini, rektor i providur Kotora, javlja da Stefan Crnojević dovršava izgradnju jednog svog kupališta blizu Kotora dok njegov brat Đurađ predlaže da „ode u Kotor i udari pod oganj i mač sve tursko, što bi bila krupna stvar za Crnu Goru“.³⁰

Izgleda da su nastavljena stradanja kneza crnogorskog Đurđa Crnojevića u Veneciji, te on svjestan okolnosti u kojima se nalazi piše svoj poznati testament 22. oktobra 1499. godine, ne isključujući i svoju smrt.

Đurađ se više nije mogao vratiti u Crnu Goru jer se njegov brat Stefan odvojio i stao na stranu Porte. Ni mletačko posredovanje za njegov povratak u Crnu Goru nije se ostvarilo, kao ni očekivanje Stefanovo da će poslije Đurđevog odlaska postati gospodar Crne Gore. Turci su ga tolerisali izvjesno vrijeme ali su stvari uzeli u svoje ruke. Stefan je bez pogovora izvršavao naloge skadarskog Sandžak-bega. Crnogorski narod je ustao protiv Stefana jer je bio za borbu protiv Turaka. Prvi su ustali Crmničani i tražili zaštitu Mlečana. Mleci nijesu smjeli da ih prime, već su pomogli Stefanu da krvavo uguši ustanak. Međutim, do pobuna je došlo i u zapadnim krajevima Gornje Zete, ali ih je Stefan sa Turcima ugušio. U blizini Kotora, Turci u Grblju (1497) zauzimaju nekoliko sela, koja su bila voljna da private njihovu vlast zbog svađe s Kotoranima i

²⁹ D. Živković, *n. dj.* 365-366.

³⁰ *Sazdanje Cetinja*, 129.

mletačkih poreza. I pored svega, turski Feriz-beg je tražio priliku da ukloni Stefana. Posumnjavši da ovaj ima tajne veze s Mlečani-
ma odstranio ga je iz Zete i prisilio da pođe na Cetinje, gdje se
kažu, zakaluderio.³¹ Dalje se odnosi između Crne Gore i Venecije
svode na minimum, uglavnom u okviru mletačko-turskih relacija.

Od 1513. godine Ivanov sin Staniša, Skender-beg kao turski
čovjek upravlja Crnom Gorom pokušavajući da obnovi veze sa
zemljama sa kojima su njegovi stari bili u prijateljstvu, po koji-
ma su se rasuli njegovi mnogobrojni rođaci. Uživajući kakav-
takav subjektivitet, stolujući u Žablaku kao sjedištu posebnog
sandžakata, on se često pozivao na svoje pretke Crnojeviće koji
su imali ženidbeno-udadbene odnose s kotorskim porodicama
Buće i Drago. Time Skender-beg pokušava da uspostavi dobre
odnose sa Mletačkom Republikom a da istovremeno štiti svoje i
interese Turske kao vrhovnog gospodara.³²

Skender-beg je trebalo da svojim primjerom bude širitelj isla-
ma u Crnoj Gori, na posebno osjetljivom mjestu prema
Mletačkoj Republici. Taj proces islamizacije nije dao očekivane
rezultate i pored svih nastojanja Skender-bega. Jedan od razloga
bila je upravo islamizacija zbog koje je dolazilo do pobuna koje
je ovaj brutalno gušio čineći i masovne pokolje Crnogoraca. Ovi
su bježali na mletačku teritoriju i tamo ostajali.

U svom naumu da istisne Mlečane sa južnog Jadrana, iako im
se obraćao više puta, Skender-beg nije mogao računati na
podršku naroda u Crnoj Gori, jer su se Crnogorci bojali još
većeg zla od strane Turaka.³³

No, to su bili očajnički potezi posljednjeg iz vladarske kuće
Crnojevića, jer je Staniša – Skender-beg zapao u nemilost sul-
tana i morao se zadovoljiti da nastavi život negdje u crnogorsko-
albanskim brdima.

³¹ J. Jovanović, *Istorija Crne Gore*, Cetinje – Podgorica, 1995, 53.

³² B. Šekularac, *Dukljansko-crnogorski istorijski obzori*, 55-70.

³³ J. Jovanović, *n. dj.*, 54-55.

MUSTAFA DŽELALETIN PAŠA

Admir Adrović

In the Ottoman Empire there was a very influential Polish community who came there finding shelter after the failure of the Revolution in 1848. Among them was also Konstanty Borzęcki, a Polish patriot who with his talent and resourcefulness managed to come to high positions in the Ottoman army. He converted to Islam, took the name of Mustafa Celalettin and became pasha. This paper contains his biography and follows his military career and participation in battles, particularly in Montenegro, Herzegovina and Bosnia. He participated in both Omer Pasha's campaigns against Montenegro and the war in 1876 where he got killed in the battle near Spuž. Besides his biographic data the paper also describes his intellectual work and his influence on Kemal Ataturk and the Turkish Revolution.

Januara 1848. godine sa nemirima koji su započeli u Palermu i februara iste godine revolucijom u Parizu, u tom tradicionalnom centru evropskih zbivanja i promjena, izazvan je pravi revolucionarni talas širom Evrope. Revolucionari su željeli da stvore jedan novi svijet. Za nekoliko mjeseci zahvaćeno je više od pet država. Stari režimi bili su zbrisani ili oslabljeni u cijeloj Evropi. Najvažnije revolucije su bile u Francuskoj, italijanskim i njemačkim državama, Poljskoj i Austrijskom carstvu. Više faktora je uticalo na ovako masovnu pojavu pobuna i revolucija u

Evropi, ali najbitniji su bili: široko nezadovoljstvo političkom elitom, zahtjevi radničke klase za učešćem u vlasti, izbijanje i eskalacija nacionalizma i, na kraju, pregrupisavanje reakcionarnih snaga sa osloncem na monarhe, aristokratiju, vojsku i seljaštvo.¹

Međutim, nakon svake plime slijedi i osjeka. Uprkos prvobitnim uspjesima, revolucionari su na kraju gotovo svuda doživjeli brz i definitivni poraz. Prvo su izgubili inicijativu da bi već do avgusta 1849. godine, revolucije, u velikoj mjeri bile ugušene. Stari režimi koji su bili smijenjeni ili ugroženi pod naletom revolucionarnih snaga, za otprilike 18 mjeseci ponovo će biti uspostavljeni.²

Krvavi poraz revolucije i tzv. bijeli (kontrarevolucionarni) teror doveli su do toga da su mnogi revolucionari morali da napuste svoje zemlje, i postanu političke izbjeglice.³ Jedna od zemalja koju je preplavio taj politički izbjeglički talas bila je Osmanska imperija. Od maja 1849. godine mnogi Mađari, Poljaci i italijanski revolucionari, kopnom i morem, našli su utočište u Osmanskoj državi. Među njima su i neka vodeća imena i lideri revolucije 1848. godine.⁴ Najznačajniji uticaj

¹ Hartmut Pogge Von Strandmann, Robert John Weston Evans, *The Revolutions in Europe 1848-1849: 1848-1849; from Reform to Reaction*. Oxford University Press, 2000, s. 4.

² Jedino je u Francuskoj revolucija ostvarila svoje direktne ciljeve. Revolucija je okončala ustavnu monarhiju Luja Filipa i dovela do stvaranja Druge francuske republike. Francuska je, pored republike i predsjednika, dobila i jedan od najdemokratskijih ustava, kojim je potvrđeno opšte pravo glasa. Isto tako, revolucija je izrodila „pravo na rad“ (*droit au travail*).

³ O revoluciji 1848. godine vidi: Eric Hobsbawm, *Doba kapitala: 1848-1875*, Zagreb, 1989, s. 15-27.

⁴ Nesumnjivo, najznačajnije i najpoznatije ime Mađarske revolucije je njen predvodnik Lajoš Košut. Fijasko koji je doživjela revolucija u Mađarskoj bila je i uzrok bjekstva Lajoša iz zemlje. Prebjegao je u Osmansku imperiju. I pored zahtjeva Austrije da se Košut izruči, sultan to nije dozvolio. O Košutu

oluje 1848/49. na Osmansku imperiju u kratkom roku bila je diplomatska kriza koja je rezultat ovog izbjegličkog problema i bila potencijalna opasnost za eventualni rat. Tokom ovog perioda i nakon toga, dio izbjeglica se vratio u svoje domovine ili otišao u druge zemlje. Značajan broj azilantata prihvata islam, prelazi u osmansku nacionalnost i trajno se naseljava na osmansku teritoriju. Prihvataju muslimanska/turska imena, žene muslimanke/Turkinje i ulaze u osmansku službu, a oni sa visokim stručnim referencama su objeručke angažovani u Porti.⁵

Poljak Konstanti Borzęcki⁶ (Mustafa Dželalettin-paša) je jedan od onih koji su morali pobjeći iz svoje zemlje nakon propasti Revolucije 1848. godine i koji je utočište našao u Osmanskoj državi.

vidi: István Deák, *Lawful Revolution: Louis Kossuth and the Hungarians 1848–1849*, Phoenix, 2001.

⁵ O problemu izbjeglica 1848/49. vidi: Arda Odabaşı, „Osmanlı’da 1848 Devrimcileri (Macar-Leh Mülteciler)“, *Bilim ve Ütopya*, sayı 123, septembar 2004, s. 31–39; Bayram Nazır, *Macar ve Polonyalı Mülteciler Osmanlı’ya Sığınanlar*, 1. basım, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, oktobar 2006.

⁶ Do danas nemamo iscrpnu biografiju Mustafe Dželalettin-paše i zbog toga postoje brojne praznine i kontroverze u njegovom životu. U ovom radu najviše podataka je crpljeno iz sljedećih izvora: Jerzy S. Latka, *Lehistan’dan Gelen Şehit: Mustafa Celaleddin Paşa/Konstanty Borzęcki*, 1. basım, Boyut Yayıncılık, İstanbul, 1987; Poljska verzija ove knjige koja je detaljnija, takođe je bila od velike koristi. Vidi: Jerzy Siemisław Łatka, *Pasza z Lechistanu : Mustafa Dželaleddin (Konstanty Borzęcki)*, Krakow, 1993.; Hasan Enver Celâlettin Paşa, „Müşir Mehmet Ali Paşa’nın damadı Ferik Hasan Enver Paşa’nın kendi çocukluğuyla babası Ferik Mustafa Celâlettin Paşa’yı anlatan mektubu: Oğlum Sâmih Bey’e“, *Tarih ve Toplum*, broj 1, januar 1984, s. 4–14; Yusuf Akçuraoglu, „Türkçülük“, *Türk Yılı 1928*, Yeni Matbaa, İstanbul, 1928, s. 304 se 310. (Za transkribovani i na modernom turskom uprošteni tekst vidjeti: Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, Türk Kültür Yay., İstanbul, 1978)

Mustafa Dželalettin paša
(fotografija iz kolekcije Sine Özkök)

Konstanti Borzecki (Konstanty Borzęcki⁷) je rođen u Modrzewiec-u 10. aprila 1826. godine. Njegov otac, koji je bio oficir u poljskoj vojsci nije bio naročito bogat, ali je poticao iz ugledne i plemićke porodice. Mali Konstanti je bio drugo dijete od ukupno šestoro braće. Roditelji su se trudili da njihova djeca steknu kvalitetno obrazovanje. Godine 1844. Konstanti je u Piotrkow-u završio gimnaziju i započeo studije na Umjetničkoj školi u Varšavi. Uprkos tome što je na polju umjetnosti bio

⁷ Prezime Borzęcki se na poljskom izgovara Boženski.

veoma talentovan, nakon dvije godine (1846) napustio je studije, najvjerojatnije usljed nedostatka novca i bio primoran da se upiše u Teološku katoličku školu u Wloclawek-u. Tamo se upoznao sa klasičnim i vjerskim obrazovanjem. Osim svog maternjeg poljskog jezika izvanredno je savladao latinski, francuski i ruski jezik, a služio se i njemačkim.⁸ Da je završio ovu školu, Borzęcki bi možda i postao sveštenik, međutim vjetar promjena koji je počeo da duva Evropom 1848. godine uticaće i na njegovu sudbinu.

Godine 1848. je izbila anti-pruska pobuna Poljaka u Velikom Vojvodstvu u Poznanju. Budući da Poljska nije bila nezavisna država, ovakvo stanje će dovesti do velikog nezadovoljstva među mladim poljskim patriotama. Borzęcki koji je i sam bio patriota zalagao se za oslobođenje i nezavisnost Poljske. „Najbitnija stvar koja me preokupira je spašavanje domovine od sužanjskih lanaca.“⁹

U aprilu 1848. godine kada je jedan dio Poljske bio pod pruskom upravom u Velikoj Poljskoj (Wielkopolska) je započeo ustanak. Borzęcki je zajedno s jednim drugom pobjegao iz škole i 12. aprila se u Poznanju pridružio ustanicima. Ustanak u Velikoj Poljskoj je kratko trajao jer su pruske snage uspjele da ga uguše.¹⁰ Nedugo zatim Borzęcki je uhapšen i u maju je sproveden u zatvor u Magdeburgu. U zatvoru se nije

⁸ Yusuf Akçura, *Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, Türk Kültür Yay., İstanbul, 1978, s. 56.

⁹ Gore navedeno pismo Hasan Enver Dželalettin paše. Vidi: Hasan Enver Celâlettin Paşa, „Oğlum Sâmih Bey’e“, *Tarih ve Toplum*, br. 1, januar 1984, s. 5.

¹⁰ Sigurno je da je Borzecki učestvovao u revoluciji 1848. u Poljskoj (ustanak u Velikopoljskoj), ali postoje različiti i kontradiktorni podaci iz više izvora o tome šta se kasnije dešavalo s njim. Mi smo se opet koncentrisali na podatke koje nam pružaju Latka, Akçura i Enver Dželalettin paša. Treba napomenuti da postoje određene razlike među njihovim tvrdnjama.

dugo zadržao, svega nekoliko nedjelja i nakon oslobođanja odlazi za Francusku.¹¹ U to vrijeme, Osmanska država odbacila je zahtjeve Ruskog carstva i Habsburške monarhije da vrate mađarske i poljske revolucionare koji su prebjegli na njenu teritoriju i prihvatila ih je, tj. dozvolila njihov boravak na osmanskoj teritoriji u svojstvu izbjeglica. Kada je ovo saznao Borzečki, s obzirom da nije želio dugo da se zadržava u

¹¹ Prema saznanjima Enver Dželalettin paše, nakon što mu je otac pao u zarobljeništvo, pruska vlast ga je deportovala iz zemlje. Borzečki odlazi u azil u Francusku, tačnije u Pariz. Skoro u isto vrijeme kada je položio ispit da bi postao oficir, štampa je objavila vijest da je sultan Abdulmedžid odbio zahtjev Rusa da im se isporuče emigranti. Ovakav odgovor sultana su s oduševljenjem prihvatili azilanti. I Borzečki je kao i mnogi drugi pošao za Istanbul; Vidi: Hasan Enver Celâlettin Paşa, „Oğlum Sâmih Bey’e“, *Tarih ve Toplum*, br. 1, januar 1984, s. 5. Latka nam u svom djelu o ovome daje nešto drugačije informacije. Konstanti je odlučio da ide u Francusku i od pruskih nadležnih službi uzima pasoš. Njegova molba za vojno školovanje u Francuskoj nije usvojena, a odgovor je bio da ne postoji potreba za novim oficirima u francuskoj vojsci. Kada je saznao da je osmanska vlada prihvatila poljske izbjeglice, otišao je u Istanbul 1849. godine. Vidi: Latka, *Lehistan’dan Gelen Şehit...* s. 16. Akćura čak ni ne pominje Konstantijev odlazak za Pariz. Prema njegovim podacima, Borzečki je učestvovao u poznanjskom ustanku, s obzirom da je ustanak propao, on je zajedno s nekolicinom svojih drugova 1849. godine našao utočište u Osmanskoj državi, koja ih je velikodušno primila. Vidi: Yusuf Akçuraoglu, s. 307. Turski istoričar Ali Engin Oba je u svojim istraživanjima došao do podatka da je Borzečki upisao Ratnu školu u Parizu. Nakon što je saznao da se većina izbjeglica iz Poljske naselila u Osmansku imperiju 1850. napustio je školu i došao u Istanbul; Ali Engin Oba, „Fransız İhtilalinin 200. Yıldönümünde Mustafa Celâlettin Paşa’nın ‘Eski Ve Yeni Türkler’ Adlı Eserinin Türk Milliyetçiliğinin Oluşmasına Etkisinin Değerlendirilmesi“, *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler-Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi-İstanbul-21-25 Ağustos 1989*, TTK Yayınları, Ankara, 1990, s. 69.

Francuskoj, 1849. godine stigao je u selo Adampol, na azijskoj strani Istanbula koje je naseljavala poljska zajednica.¹²

Kada je stigao u grad na Bosforu Konstanti je imao 23 godine. Želja mu je bila da se odmah priključi osmanskoj vojsci. Uspio je da ubijedi francuskog instruktora koji je bio zaposlen u Vojnoj akademiji u Istanbulu (Mekteb-i Harbiye) da provjeri njegovo vojno znanje. Međutim, Borzęcki nije imao formalno vojno obrazovanje. Zbog toga se pretpostavlja da je obrazovanje iz ove oblasti nadograđivao tokom revolucije i zatvoreničkih dana.¹³

Borzęcki je, uzimajući u obzir kako opšte tako i vojno obrazovanje i veliku nadarenost i vještinu u crtanju karata, primljen u

¹² Adampol ili danas Polonezkoj (Polonezköy) je selo na azijskoj strani Istanbula. Kao što mu i samo ime kaže, u ovom selu je bila smještena poljska zajednica. Selo je 1842. godine osnovao knez Adam Čartorijski, vođa Novembarskog ustanka iz 1830. godine u Poljskoj, a kasnije i politički lider poljskih prognanika. Zbog toga je i selo dobilo ime Adampol (tur. Adamköy), po njegovom osnivaču. Tada je centar političke emigracije Poljaka bio Pariz. Cilj kneza Adama Čartorijskog je bio uspostavljanje drugog političkog centra, unutar granica Osmanske države. On je poslao svog predstavnika Mihala Čajkovskog koji je kupio od misionarskog reda Lazarevaca šumsko područje koje obuhvata današnji Polonezkoj. Plan je bio da se na ovom mjestu uspostavi naselje. Na samom početku, selo je naseljavalo sa samo 12 ljudi. Čak i na vrhuncu svoje populacije do početka XX vijeka, nikada nije brojalo više od 220 Poljaka. Danas u Adampolu ima oko 1.000 ljudi, od kojih oko 40 govori tečno poljskim jezikom.

¹³ Łątka, *Pasza z Lechistanu*, s. 38; Ovi podaci iz pisma Hasana Enver-paše, sina Mustafe Dželalettina, otkrivaju da su, u stvari, ranije pretpostavke Akćure i Levaka o njegovom formalnom vojnom obrazovanju bile pogrešne. Pismo Hasana Enver-paše koje opisuje njegovog pokojnog oca i koje je adresirano na zeta Samiha beja napisano je 1925. godine; Vidi: „Müşir Mehmet Ali Paşa'nın damadı Ferik Hasan Enver Paşa'nın kendi çocukluğuyla babası Ferik Mustafa Celâlettin Paşa'yı anlatan mektubu: Oğlum Sâmih Bey'e“ Tarih ve Toplum, 1, januar 1984, s. 4–14, esp. l. 5.

osmansku vojsku i raspoređen u kartografski sektor, u činu erkan-i harp juzbaše (štabnog kapetana).¹⁴ Negdje u isto vrijeme (krajem oktobra ili početkom novembra 1849), slijedeći primjer svojih poznatijih sunarodnika Mihala Čajkovskog (Michał Czajkowski) i Józefa Bema koji su primili islam i dobili nova imena Mehmed Sadik paša i Murad paša, i on prihvata islam i mijenja ime u Mustafa Dželalettin (Mustafa Celâlettin), koje mu je lično dodijelio šejhulislam.¹⁵

Nakon što je primljen u vojsku prvo se priključio jedinicama u istočnoj Anadoliji, a zatim je u drugoj polovini mjeseca novembra pošao za Dijarbakir. Čeznja za domovinom i loše stanje u osmanskoj vojsci uticali su negativno na mladog oficira. U ovom periodu intenzivno se dopisivao i izjadao svom prijatelju, pomenutom poljskom emigrantu i takođe konvertitu, Mehmed Sadik paši. Da bi prebrodio ovako pesimističko raspoloženje, utjehu je našao u intenzivnom slikarskom radu. S obzirom na to da je iz Evrope sa sobom ponio dosta vojnih i inženjerskih knjiga, čitajući ih unaprijeđivao je svoje znanje i duh.

Ljeta 1851. vratio se u Istanbul. Nakon toga Mustafa će čitav svoj život posvetiti Turskoj kao svojoj drugoj, izabranoj domovini.¹⁶

¹⁴ Yusuf Akçura, *Türkçülük*, s. 56.

¹⁵ U Osmanskoj državi šejhulislam je bio državni službenik sa najvišim autoritetom u religijskom smislu. Kada je to situacija zahtijevala oni su svoje stavove o vjerskim pitanjima iznosili putem fetvi. Fetve su imale pravni karakter. Institucija šejhulislama je trajala 498 godina, od mule Fenârija koji je 1424. godine prvi put dobio tu titulu do posljednjeg šejhulislama Medenî Nuri efendije, koji je sa svojim kabinetom podnio ostavku na tu funkciju 1922. godine. U tom periodu od 1424. do 1922. godine imenovan je 131 šejhulislam, ali neki od njih su vršili tu funkciju više puta. Na mjestu šejhulislama najduže se zadržao Ebusud efendija, 29 godina, a najkraće Mustafa efendija, svega 13 sati. Vidi: Gabor Agoston, Bruce Alan Master, *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, New York, 2009, s. 524–525.

¹⁶ Latka, *Lehistan'dan Gelen Şehit...*, s. 21.

Kao što se nekada vatreno borio za oslobođenje i nezavisnost svoje domovine Poljske, tako je sada iskreno prihvatio Osmansku državu za svoju novu domovinu, spreman da da i život za nju. Kao osmanski oficir učestvovao je u mnogim ratovima u periodu od 1852. do 1876. godine (Crna Gora 1852¹⁷, Krimski rat 1853–56, Bagdad 1857, Crna Gora 1861–62, Krit 1867 i Hercegovina 1875). Njegova hrabrost u borbama je izazivala divljenje. Na-ročito tokom Krimskog rata privlačili su pažnju njegovo junaštvo i odvažnost. Dva puta je ranjen. Prvi put mu je metak okrznuo glavu, dok mu je drugi put neprijatelj mačem povrijedio nogu.¹⁸

Mustafa Dželalettin bej je dugi niz godina predavao kartografiju na vojnoj školi u istanbulskoj četvrti Harbije i najvjerojatnije se nakon Krimskog rata 1856. godine oženio sa Saffet hanumom. Živeći život jednog muslimana, formirao je uzornu tursku porodicu i živio povučenim porodičnim životom. Vremenom je odustao od zabavnog života koji je nekada toliko volio.¹⁹ Nije želio da uspostavlja veze sa svijetom sa Bejoglu²⁰ niti sa ostalim evropskim kolonijama u Carstvu. Pokidao je sve veze i sa svojom porodicom u Poljskoj.²¹

¹⁷ Prema Jusufu Akćuri, Mustafa Dželalettin-paša je 1852. godine učestvovao u prvom Omer pašinom pohodu na Crnu Goru. Međutim, osim njegove tvrdnje nemamo pouzdanih dokumenata o tome.

¹⁸ Łatka, *Pasza z Lechistanu*, s. 34. Yusuf Akçura, je na Šestom međunarodnom kongresu istorijskih nauka koji je održan u Varšavi 1933. godine rekao: „Mi Turci, dugujemo duboku zahvalnost i veoma se divimo njegovim aktivnostima na vojnom polju“. Vidi: Latka, *Lehistan'dan Gelen Şehit...*, s. 27.

¹⁹ *Ibid*, s. 23.

²⁰ Bejoglu je četvrt koja se nalazi u evropskom dijelu Istanbula. Nekada se zvao Pera (Πέρα, na grčkom „kroz, preko“) i to je ime korišteno sve do osnivanja Republike Turske. Tokom 19. vijeka Bejoglu je bio stjecište evropskih trgovaca i tu su bile smještene mnoge ambasade, uglavnom u ulici *Grand Rue de Pera* danas poznatoj kao *Istiklal Cadesi*.

²¹ Enver Dželalettin Paša je napisao da njegov otac nikada nije govorio o Poljskoj i da se još od revolucije nikada nije dopisivao sa svojom porodicom;

Najveća strast Mustafe Dželalettina bila je vojna služba. Uprkos tome što je mnogo volio svoju ženu i što mu je porodica bila sve u životu, izabrao je bojno polje kao prioritet. Nakon Krimskog rata učestvovala u svakom sljedećem ratu.

Serdar-i ekrem Omer Lutfi paša, kod nas poznatiji i kao Omer-paša Latas²² uzeo je Mustafu za svog štabnog oficira u vojni pohod na Bagdad 1857. godine, baš u vrijeme kad je njegova supruga bila trudna. U jednoj od borbi je bio ranjen, metak mu je otkinuo dio srednjeg prsta desne ruke. Po povratku iz Bagdada prvi put je vidio svog sina Envera, koji je već bio prohodao i počeo da priča.²³

Sva odlikovanja Mustafa Dželalettin-paša je dobio za zasluge na bojnim poljima. U pohodu na Crnu Goru 1861. godine koji je preduzeo serdar-i ekrem Omer Lutfi-paša (Latas) učestvovao je i Dželalettin kao erkan-i harb kajmakam (štabni potpukovnik).

Mustafa Dželalettin je iz Skadra došao do Podgorice. Pretpostavljeni mu je bio skadarski mutasarif Čerkez Abdi-paša

Vidi: Latka, *Lehistan'dan Gelen Şehit...*, s. 33.

²² O Omer paši Latasu pisao je dr Safvet-beg Bašagić (*Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1900), Hamdija Kapidžić (*Omerpaša Latas u Bosni. Pacifikacija Bosne*, Gajret, Kalendar za 1939. godinu, Sarajevo), Ademaga Mešić (*Omer-paša Latas u Bosni*, Novi Behar, 1927/1928), Ahmed Muradbegović (*Omer-paša Latas u Bosni 1850–1852*, Zagreb, 1944), Josef Kotscheta (*Erinnerungen aus dem Leben Serdar Ekrem Omer Pascha*, Sarajevo, 1885), Alfred Makanec (*Kletva sarajevskih djevojaka. Familijarni i privatni život serdar Ekrem Omer-paše*, Večernja pošta, 1928), Alfred Makanec (*Omer-paša kao carski namjesnik*, Obzor, 1929), Ferdo Šišić (*Bosna i Hercegovina za vrijeme vezirovanja Omer-paše Latasa 1850–1852*, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, knjiga XIII, Beograd, 1938), te Vladislav Skarić (*Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, Sarajevo, 1937). Nobelovac Ivo Andrić nije uspio da dovrši svoje zadnje djelo *Omer paša Latas*.

²³ Latka, *Lehistan'dan Gelen Şehit...*, s. 24.

koji nije važio za dobrog vojskovođu. Vojne trupe Čerkez Abdi-paše su prešle crnogorsku granicu kod Spuža i otpočele napad sa sjevera na selo Martiniće. Koncentrisane crnogorske snage pružale su jak otpor. Ipak, Turci su zauzeli Martiniće i spalili ih zajedno sa okolnim selima. Iz stroja je izbačeno dvjesto Turaka. U toj borbi po četvrti put bio je ranjen Mustafa Dželalettin-paša, ovaj put mu je metak okrznuo vrat.²⁴ On se zajedno sa svojim komandantom i vojskom povukao u Spuž. Tamo se kratko vrijeme oporavljao. Turskim vojnicima se žurilo da se rat što prije okonča, a jedan detalj koji govori o tome je zabilježio Dželalettin-paša u svojoj knjizi: *Nakon borbe u Martinićima, mnoge grupe redifa*²⁵ *su glasno razgovarale. Gledajući me kako prolazim pored njih prišli su mi i nakon što su salutirali, izrazili su želju da svom glavnokomandujućem iznesu svoje mišljenje o borbi. – I šta želite da mu kažem, pitao sam ih? – Želimo bitku, bar na svaka tri dana. – A zašto to? – Imamo u našem zavičaju njive i vinograde koji nas čekaju. I pošto se ratovi završavaju u bitkama željeli bismo da glavnokomandujući zna da može u potpunosti računati na našu žestinu. Redife sam poslao u njihove bataljone, obećavši im da ću reći Čerkez Abdi paši o njihovim dobrim namjerama.*²⁶

²⁴ Latka, s. 24; Ranjavanje Dželalettin-paše bilježi i kralj Nikola u svojim memoarima i potvrđuje priču Jiržija Latke o tom događaju iz 1862. godine, kada je Omer-paša Latas po drugi put napao Crnu Goru. „Bilo je više bojeva, a u boju na Martinićima turska vojska je pretrpjela veliki poraz. Po tadašnjim turskim izvještajima poginulo je preko 200 Turaka i prema ovakvom priznanju njihovom može se suditi koliki im je gubitak bio. Među ranjenima je bio i Mustafa Dželadin-bej, Poljak, koji je u ratu 1876. na istom mjestu kao paša poginuo.“ Vidi: Nikola Prvi Petrović Njegoš, *Autobiografija, memoari, putopisi*, Cetinje – Podgorica, 2007, s. 67.

²⁵ Redif-i Asakir-i Mansure ili kraće redif je bio rezervni sastav u osmanjskoj vojsci.

²⁶ Pasha Moustapha Djelaleddin, *Les Turcs anciens et modernes*, Paris: Librairie internationale; Bruxelles: A. Lacroix, Verboeckhoven, 1870, s. 140–141.

Odluka da se pređe na desnu obalu rijeke Zete pala je 28. maja 1862. godine. Kod Novog Sela došlo je do okršaja sa Crnogorcima u kojem je poginuo spuški kapetan Hodo bej. Crnogorskom vojskom je komandovao Mirko Petrović. Za tri dana je opet na istom mjestu došlo do borbe. Čerkez Abdi-paši je bilo jasno da sa svojom vojskom ne može poći dalje od Spuža. Zbog ovog neuspjeha glavnokomandujući ovog pohoda, serdar-i ekrem Omer-paša Latas predložio je velikom veziru da se smijeni skadarski mutasarif. Na mjesto Čerkez Abdi-paše došao je Abdul Kerim-paša, koji je do tada službovao u Bitolju. Kada je Abdul Kerim-paša stigao u Spuž, dao je svojim jedinicama nekoliko dana odmora da bi sa Mustafa Dželalettin-pašom i još nekoliko viših oficira razradio novi plan za napad. U međuvremenu je stigla vijest da je Derviš-paša iz Bileće prodro prema Nikšiću, pa je valjalo što prije pokrenuti vojsku u tom pravcu. Krenuli su desnom obalom Zete ka Danilovgradu. Četa pod komandom Mahmud beja zauzela je selo Planu. Abdul Kerim-paša je stigao s ostalom vojskom i utaborio se na jednoj visoravni blizu Plane. Mirko Petrović je sa svojom vojskom zauzeo položaje na obronku gore Glava. Ovdje je došlo do okršaja. Mahmud bej i Mustafa Dželalettin spojili su svoje čete i krenuli u oštru ofanzivu na Crnogorce. U borbi je izginulo dosta Turaka i Crnogoraca. Najzad, u zoru 12. jula, u blizini Ostroga uspjele su da se spoje vojske Derviš-paše i Abdul Kerim-paše.²⁷

Zbog zasluga u ovom ratu 1862. godine Mustafa Dželalettin je unaprijeđen u čin miralaja (pukovnika). Opet je sa Latasom morao da ide da uguši pobunu koja je izbila na Kritu 1867. godine i tada je postao mirliva (general-major), sa navršenom 41 godinom života.²⁸

²⁷ Serdar Ekrem Omer-paša. (Mihajlo Latas) – Iz uspomena njegova lična ljekara dr. J. Kečeta. Autorizovan prevod, *Bosanska vila*, br. 21, s. 327.

²⁸ Latka, *Lehistan'dan Gelen Şehit...*, s. 24

Mustafa Dželalettin-paša u vojnoj uniformi
(fotografija iz kolekcije Sine Özkök)

Od 1870. godine počinje postepeno da stagnira uticaj negovog zaštitnika Omer-paše Latasa. Ovo je, naravno, uticalo i na položaj Mustafe Dželalettin-paše. Latasov suparnik, serasker Husejin Avni-paša, 1870. godine raspoređuje ga na novo radno mjesto, u konjičku brigadu stacioniranu u Bitolju.²⁹ Bitolj mu neće ostati u lijepom sjećanju, jer ga je tamo zadesila porodična tragedija. Njegov mlađi sin Ali Sejfi umro je od difterije.³⁰

²⁹ Ovaj grad je sve do povlačenja Turaka iz njega nosio ime Manastir.

³⁰ Latka, *Lehistan'dan Gelen Şehit...* s. 10; Hasan Enver Dželalettin-paša u pismu navodi da je Ali Sejfi umro 1871. godine u Jenişehiru. *Ibid*, s. 26, 46.

Ubrzo je prekomandovan u Jenišeher (Larisa), gdje će se sukobiti sa grčkim četama. U međuvremenu umro je Omer-paša Latas, njegov veliki zaštitnik i podrška. Nakon toga, najvjerojatnije na inicijativu Husejin Avni-paše, zbog ljubomore (kako navodi Akćura) koja je kod njega bila prisutna prema Mustafi Dželalettinu-paši, biće penzionisan u maju 1871. godine,³¹ nepun mjesec nakon smrti Omer-paše Latasa. Ovi neprijatni životni udarci koji su se nizali jedan za drugim dobro su uzdrmali pašu. Nakon penzionisanja, vratio se u Istanbul i zbog melanholije koja je zavládala njegovim duhom nije izlazio iz kuće čak devet mjeseci.

Osim antipatije Husejin Avni-paše koja je bila očigledna, razlog za prijevremeno penzionisanje paše može biti uticaj i umiješanost ruske ambasade. Tada je u osmanskoj službi bilo nekoliko paša Poljaka, a to se nikako nije sviđalo Ruskoj Carevini s obzirom na njen stav prema poljskim emigrantima. Murat-paša (Bem) i Skender-paša (Ilinski) koje su Rusi smatrali za veoma sposobne i opasne, ranije su preminuli. Međutim, Mehmed Sadik-paša je bio itekako živ i uticajan. Mahmud Hamdi (Freund), Nihad (Bielinski) i Sefer (Koscielski) paša su takođe bili na visokim pozicijama.³²

Mustafa Dželalettin-paša je predstavljao opasnost za Ruse zbog svoje pozicije u osmanskoj vojsci i zato što su znali da je sposoban i neprijateljski raspoložen prema njima. Još od 1864. godine ruski ambasador Ignjatijev je počeo da prati aktivnosti Mustafe Dželalettin-paše. Od 1871. godine počinje približavanje Rusije i Osmanske imperije i saradnja dvije zemlje izbiće u prvi plan. Iz tog razloga, penzionisanje Mustafe Dželalettin-paše možda je bilo kompromisno rješenje i posljedica pritiska ruske ambasade.

³¹ Osmanski arhiv Vlade Republike Turske - Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Irâde, Dahiliye (İ.DH), 647/44948, H: 26. safer 1288/16. maj 1871.

³² Latka, *Lehistan'dan Gelen Şehit ...*, s. 26.

Uprkos svemu ovome, penzionerski staž Mustafe Dželalettina neće dugo trajati, svega deset mjeseci. Kada je Husejin Avni-paša sklonjen sa svog položaja, Mustafi će biti vraćeno zvanje i ponovo će stupiti u aktivnu službu. Ovaj put njegovo radno mjesto je bilo odjeljenje generalštaba.³³

Godine 1875. izbio je ustanak u Hercegovini koji je preplavio značajan dio Balkana. Iako je Porta imala blagu brojčanu prednost nad ustanicima, oni su već sredinom 1875. postigli značajan uspjeh likvidiranjem turskih garnizona na velikom prostoru. Turci su shvatili ozbiljnost situacije i preduzeli su odgovarajuće korake. Za Mustafu Dželalettina-pašu, mirni dani provedeni sa porodicom su bili završeni. Najprije je upućen u Niš, a zatim je imenovan za jednog od komandanata osmanske vojske koja je djelovala u Hercegovini. Stigao je u Hercegovinu krajem marta 1876. Tamo je uzeo učešća u dvije akcije čiji je cilj bio isporuka zaliha hrane i municije turskom garnizonu u Nikšiću koji je bio pod opsadom od strane Crnogoraca. Prvu akciju je vodio lično zapovjednik Ahmed Muhtar-paša. Zbog njegovih loših procjena i grešaka u komandovanju, kao i hrabrosti ustanika, akcija je okončana totalnom katastrofom za turske trupe. Drugu akciju je vodio zamjenik Muhtar-paše, Dželalettin-paša. Zahvaljujući njegovom ratnom iskustvu i lukavim taktičkim potezima, donio je pun uspjeh osmanskoj vojsci, uzrokujući istovremeno velike gubitke u redovima ustanika. U jednom manjem okršaju s Crnogorcima u klancu Duga bio je povrijeđen.³⁴ Ovi uspjesi Dželalettin-paše nisu odgovarali glavnom komandantu Muhtar-paši koji je nastojao da se što prije oslobodi ambicioznog Poljaka. On je poslao jedan izvještaj Porti u kome zahtijeva razrješenje Mustafe Dželalettina i njegov povratak u Istanbul. Porta nije pozitivno odgovorila na ovaj zahtjev, ali da bi donekle zadovoljila Muhtar-pašu Mustafa

³³ BOA, İ. DH, 647/44948, H: 20. Zilhidže 1288/29. februar 1872.

³⁴ Le Temps, br. 5490. (28. april 1876), 1.

Dželalettin-paša prekomandovan je u Bosnu.³⁵ Tamo je ostvario najveće vojne uspjehe u svojoj karijeri.

Mirliva Mustafa Dželalettin-paša i Salih Zeki-paša su u bici za Bijeljino potpuno razbili ustaničke snage i natjerali ih u bjekstvo. Oni su 23. jula 1876. (1. Redžeb 1293) sa sedam tabura (bataljona) padišahove vojske, tri buljuka (čete) konjice, osam topova i sa oko 2.000 vojnika pomoćne vojske, udarili sa dvije strane na utvrđenja što su ih Srbi bili podigli u blizini Ade na rijeci Drini. Nakon bitke, koja je trajala četiri sata, Srbi su odstupili preko rijeke Drine, napustivši četiri utvrđenja i četiri topa.³⁶

Postignuti uspjesi doprinijeli su unapređenju Mustafe Dželalettin-paše u čin ferika (general-lajtnanta).³⁷ U očima ustaničkih snaga, postao je jedan od najopasnijih osmanskih komandanata.

U Hercegovini, vojska Muhtar-paše trpjela je konstantne poraze. Ova situacija prisilila je Portu da nešto preduzme. Mustafi Dželalettinu je naređeno da sa svojom vojskom krene iz Sarajeva u Hercegovinu i pomogne Muhtar-paši. Plan je bio da se jedinice Muhtar-pašine i Dželalettinova vojska spoje kod Popova polja.³⁸ Dželalettin-paša je stigao u Stolac i tu je ostao nekoliko dana jer nije smio rizikovati da nastavi svoj marš dalje, zbog opasnosti koja mu je prijetila od strane ustaničkih četa.³⁹ Muhtar-paša kao glavnokomandujući osmanske armije u Hercegovini, izdao je naređenje da se unište sva sela kuda prođu Portine jedinice. Dželalettin-paša pri prolasku od Stoca do Ljubinja, oglušio se o naređenje pretpostavljenog Muhtar-paše,

³⁵ Łątka, *Pasza z Lechistanu...*, s. 36.

³⁶ Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne* 2, Sarajevo, 1999, s. 1242.

³⁷ BOA, Cevdet, Askeriye (C.AS), 1002/ 43830, H:18. redžep 1293/08. avgust 1876.

³⁸ Łątka, *Pasza z Lechistanu...*, s. 37.

³⁹ *Manchester Courier and Lancashire General Advertiser*, 21. avgust 1876, 8.

te nije preduzeo odmazdu protiv civilnog stanovništva. Ljubinje je bilo jedino mjesto koje tokom ove akcije nije bilo spaljeno. Najzad, Muhtar-paša iz Trebinja i Dželalettin-paša iz Stoca, 24. avgusta, okružili su Popovo polje sa 7 bataljona i 600 bašibozuka. Napali su ustanike kojih je bilo 700 i koji su se povukli nakon kratke borbe.⁴⁰

Po povratku u Trebinje Muhtar-paša je saznao da Ljubinje nije spaljeno što je okvalifikovao kao neposlušnost i neizvršenje naredjenja. Naredio je kućni pritvor za Dželalettina.⁴¹ Taj slučaj je mogao da se završi vojnim sudom za pašu. Srećom, uspio je da se oslobodi optužbi, ali je za kaznu dobio prekomandu u albanski korpus u Skadru, na položaj načelnika štaba. Otišao je tamo početkom septembra 1876. godine, i to preko Bara.⁴² Albanski korpus osmanskih snaga stacionaran u Skadru smatran je za najgoru i najnesposobniju vojsku padišahovu. Odmah po svom dolasku, Mustafa Dželalettin je naredio da se osamnaest od dvadeset osam bataljona koji su tamo stacionirani, stave pod njegovu direktnu komandu. Dvije sedmice ove jedinice su se intenzivno obučavale i naučile nova pravila borbe. Osim toga, iz svakog bataljona, Dželalettin-paša, odabrao je najbolje i najpožrtvovanije vojnike, stvarajući od njih efikasne trupe u cilju uspješnog pariranja Crnogorcima.⁴³

Početkom oktobra Derviš-paša, mušir Treće carske ordije, poveo je sa sobom većinu svoje vojske, krenuo je iz Podgorice i stigao u Spuž.⁴⁴ Sa njim je stigao i Dželalettin-paša. Nakon

⁴⁰ Le Temps, br. 5613 (29. avgust 1876), 1.

⁴¹ Łątka, *Pasza z Lechistanu...*, s. 38.

⁴² Glas Crnogorca, br. 54 (5. oktobar 1876), 1.

⁴³ Łątka, *Pasza z Lechistanu...*, s. 38.

⁴⁴ Muvekkit u svojoj hronici Tarih-i Bosna daje podatak da je Derviš paša sa vojskom krenuo iz Podgorice i stigao u Spuž 24. ša'bana 1293./ 14. septembra 1876. godine, što je malo vjerovatno. Vidi: Muvekkit, *Povijest Bosne* 2, s. 1258; Knjaz Nikola u svojim memoarima kaže da je Derviš paša skupio svoju vojsku u Spuž 28. septembra/ 11. oktobra, a nedvosmisleno je utvrđeno da je

osvajanja Novog sela, Mustafa Dželalettin-paša, koji je pripremio odabrane pješadijske jedinice, uz artiljerijsku podršku, pokrenuo je napad na brdo Maljat, iza koga su bile utvrđene crnogorske snage. Paša Dželalettin je ponovo pokazao nevjerovatnu hrabrost. Bio je u prvim borbenim redovima, a teren je odlično poznavao, jer je četrnaest godina ranije, pokušavajući da probije crnogorsku odbranu u blizini sela Martinići, bio ranjen.

Ovog puta borba je bila još žešća. Crnogorci, boreći se na svojoj djedovini, sa dobro čuvanih pozicija zadavali su značajne gubitke Turcima. Kao rezultat toga, osmanskim snagama je pošlo za rukom tek u trećem pokušaju da se domognu povoljnijih pozicija. Iz turskih topova, kojih je bilo 24, s pozicija Spuža, Hotskih vrata, iz utvrde Stologlav i ostalih okolnih manjih utvrda i kula su gađani crnogorski položaji. Osim vojvode Ilije Plamenca, koji o ovoj bici donosi detaljnije podatke, od crnogorskih komandanata na borbenim položajima su bili i serdar Jole Piletić, Mirko Mujov, Radoje Ristov Pajević, Jovica Radović, Mihailo Nišin Vučinić.⁴⁵ Na bojnopolju je palo dosta vojnika Mustafe Dželalettina. I sam je bio ranjen. To je bila sedma rana koju je zaradio u dvadesetosmogodišnjoj vojničkoj karijeri. Ovog puta, međutim, teško je ranjen u stomak.

Kralj Nikola u svojim Memoarima ovako opisuje taj događaj: *Turaka je na Maljatu poginulo mnogo. Po samijem turskijem izvještajima iz Podgorice, poginulo ih je oko 2000. Tu su poginula dva đenerala turska, Dželadin paša i Abdi paša, a i nekoliko*

bitka na Maljatu bila 27. septembra/10. oktobra i da je tada poginuo Mustafa Dželalettin-paša, a stradao je i Avdi-paša. Turska vojska je vjerovatno stigla u Spuž 24 ili 25. septembra po julijanskom kalendaru. Vidi: Nikola Prvi Petrović Njegoš, *Rat crnogorski*, (izbor i predgovor Branko Banjević), Zagreb, 2009, s. 236; Ilija Plamenac, *Memoari – vojvoda Ilija Plamenac*, prir. Živko Andrijašević, Slavko Burzanović, CID, Podgorica, 2004, s. 119.

⁴⁵ Ilija Plamenac, n. d, s. 119–120.

viših oficira. Dželadin paša bio je vrlo sposoban vojnik. Bio je u Hercegovini, u vojsci Muktar pašinoj, polkovnik, i samo prije mjesec dana došao je k Derviš paši kao đeneral. Crnogoraca je palo više od stotine mrtvih i ranjenih.⁴⁶

Pošto je bio svjestan dolazećeg smrtnog časa, paša je uspio da pošalje telegram padišahu sa molbom da pazi na njegovog sina Envera.⁴⁷ U posljednjim minutima svog života on nije izgovarao, prema običaju muslimanskih ratnika, ajete iz Kurana, samo je nešto mrmljao na poljskom jeziku. Između ostalog, nekoliko puta je ponovio riječi „psiakrew (prokleta) Katerina“.⁴⁸ Nema sumnje da se te riječi odnose na Katarinu Veliku, caricu Rusije, glavnog uzročnika događaja koji su doveli mnogo godina kasnije Konstantija Borzeckog da učestvuje u ovim ratovima.⁴⁹ Samrtne muke pašine su trajale osam sati. Umro je ujutru 10. oktobra 1876. godine u vojnom sanitetu u Spužu.⁵⁰ Interesantan detalj o tome iznosi vojvoda pop Ilija Plamenac: „Dželadin-paša bio je desna ruka Derviš-paši. Kaživali su mi, kad su ga pronijeli mrtva u Spuž vidio ga Derviš-paša i plaka’ je

⁴⁶ Nikola Prvi Petrović Njegoš, *Autobiografija, memoari, putopisi*, Cetinje-Podgorica, 2007, s. 231.

⁴⁷ Łątka, *Pasza z Lechistanu...*, s. 75

⁴⁸ Prema porodičnoj tradiciji, Łątka prepričava kazivanje sina Mustafinog i ostalih potomaka, posljednje riječi smrtno ranjenog paše bile su „psiakrew Katerina!“ („prokleta Katerina!“); *Ibid*, s. 75.

⁴⁹ Katarina je od Rusije napravila dominantnu silu na Bliskom istoku, nakon Prvog rusko-turskog rata (1768-1774). Pokušala je da napravi podjelu evropskog dijela Osmanske imperije po poljskom modelu, ali je postigla znatno manji uspjeh. Anektirala je Krim 1783, manje od devet godina pošto je postao samostalan kao rezultat prvog rata Rusije i Turske. Za vrijeme Katarinine vladavine Osmanska imperija je započela Rusko-turski rat (1787-1792) koji se završio mirovnim sporazumom iz Jašija koji je legitimisao rusko pravo na Krim.

⁵⁰ Łątka, *Pasza z Lechistanu...*, s. 75

za njim ka' malo dijete. A bojevi se prekidoše izpred podna".⁵¹ Razlog prekida borbi baš u to vrijeme je bila sahrana Mustafe Dželalettin-paše, jer kod muslimana je običaj da se nakon podnevene molitve (podne namaza) obavlja sahrana (dženaza). Koliko je Dželalettin paša bio poznat i ugledan najbolje govori podatak da su o njegovoj smrti izvijestile brojne novine i časopisi širom svijeta.⁵²

Paša je sahranjen u avliji spuške džamije. Na njegovom grobu, bio je postavljen mermerni stub na čijem vrhu je bio izrezbaren fes.⁵³

Nekoliko mjeseci kasnije u Spuž su ušli Crnogorci. Grob poljskog šehida nalazio se van granica zemlje za koju je živio, borio se i umro. Naravno, u slobodnoj Crnoj Gori niko nije brinuo o grobu omraženog osmanskog generala. Mnogo godina kasnije grob svog oca posjetio je Enver paša. Nadgrobni stub (nišan) već je bio polomljen.⁵⁴ Vremenom, obrisi osmanske arhitekture u varošici Spužu sačuvali su se samo u vidu ostataka ruinirane tvrđave, a od četiri džamije u varoši i bližoj okolini skoro da nije ostalo nikakvog traga.⁵⁵ Nije sačuvan ni grob

⁵¹ Ilija Plamenac, *Memoari...*, s. 120.

⁵² Glas Crnogorca, br. 54 i 55 (5. i 12. oktobar 1876), 1; Neretva, br. 37 (6. decembar 1876), 1; Journal des débats politiques et littéraires, 21. oktobar 1876, 1; Der Deutsche Correspondent, br. 278 (20. novembar 1876), 3; Le Temps, br. 5666 (21. oktobar 1876), 4; Takvim-i Vekayi: Devlet-i Aliyye-i Osmaniyyenin ceride-i resmîyesi, br. 1840 (22. ramazan 1293/11. oktobar 1876), 2.

⁵³ Jerzy S. Latka, *Lehistan'dan Gelen Şehit: Mustafa Celaleddin Paşa/Konstanty Borzecki*, 1. basım, Boyut Yayıncılık, İstanbul, 1987, s. 39.

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ Şemsedin Sami, poznatiji i kao Sami Frašeri, osmanski filolog i književnik, je u prvoj osmanskoj enciklopediji „Kamus ul Alam“, u odrednici „اڭشپوزى“ (Spuž) pomenuo „tri časne džamije“ u toj kasabi. Vidi: *Kamus-ül alâm: tarih ve coğrafya lûgati ve tabir-i esahhiyle kâffe-yi esma-yi hassa-yi camidir*, drugi tom,

Mustafe Dželalettina. Interesantno, ne postoji više ni Modrzewiec – rodno mjesto Konstantija Borzeckog. Na tom mjestu je sada rudnik lignita u Bełchatov-u.

Intelektualni rad Mustafe Dželalettina

Oficiri koji su izbjegli na osmansku teritoriju i dobili osmansko državljanstvo postali su pioniri modernizacije te države u tanzimatskoj eri, posebno u oblasti vojnih reformi. Najbolji primjer za to je upravo Mustafa Dželalettin-paša koji je unaprijedio nove metode u artiljeriji i dao doprinos u oblasti vojne kartografije. Međutim, njegov uticaj nije bio ograničen samo na ovo. Osim svoje vojne karijere Mustafa Dželalettin je aktivno participirao i u intelektualnom životu Osmanske države.

Pisao je brojne članke za *Courrier d'Orient*, časopis koji je izlazio u Istanbulu, a čiji je urednik bio Francuz Giampietry. Svoju čitalačku publiku imao je najviše u turskoj inteligenciji.⁵⁶ Još važnija je njegova uloga u najpopularnijem turskom dnevniku – *Basiret* – koji je izlazio u periodu 1870–1878. godine, sa tiražom do 10.000 primjeraka,⁵⁷ gdje nije samo

Istanbul, 1306 (1889), s. 972. Bajro Agović je na široj teritoriji Spuža locirao četiri džamije, dvije varoške, jedna ispod puta prema Martinićima (Mahala) i jedna u selu Grlić nadomak Spuža. Grob Mustafe Dželalettin paše je vjerovatno bio u avliji neke od ove dvije varoške džamije: Sultan Ahmedove, što bi bilo i najlogičnije, jer je to bila najveća džamija, ili Husein agine. Vidi: Bajro Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, Podgorica, 2001, s. 105–107.

⁵⁶ O Giampietry-ju (ili Jean Piétri) i njegovom *Courrier-u*, vidi: Ş. Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought. A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton, 1962, s. 33; i R.H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856–1876*, New York, 1973, s. 205–206.

⁵⁷ İlhan Yerlikaya, *XIX. yüzyıl Osmanlı siyasi hayatında Basiret gazetesi ve pancermenizm–panislamizm–panslavizm–Osmanlıcılık fikirleri*, Van, 1994, s. 21–27.

objavljivao članke već je bio i član redakcije. Nažalost, za današnje istraživače, njegovi članci u oba lista uglavnom su bili nepotpisani, očigledno zbog straha da će biti otpušten iz vojske.⁵⁸ Ovaj strah se pokazao opravdanim, jer je 1871. godine privremeno bio udaljen iz aktivne službe zbog navoda o njegovom „objavljivanju članaka u stranoj štampi“.⁵⁹

Stalna karakteristika u pisanju Mustafe Dželalettina je njegova ekstremna rusofobija. Roderik Dejvison u svojoj knjizi navodi da su „zbog njihove ogorčenosti prema Rusiji, Poljaci i Mađari bili veći Turci od samih Turaka.“⁶⁰ U slučaju Borzečkog, druga strana njegove rusofobije je bila ta da je on bio očigledni turkofil.⁶¹ Glavni zadatak u aktivnostima poljskih emigranata iz 19. vijeka bio je diskreditovanje Rusije u očima zapadnog javnog mnjenja.

Međutim, njegov uticaj nije bio ograničen samo na ovo. Važnije od svega ovoga je činjenica da je napisao knjigu „*Les Turcs anciens et modernes*“ (Stari i moderni Turci), avangardno djelo o turskom nacionalizmu.⁶² Nedvosmisleno se može reći da je ova knjiga najvažniji razlog zbog čega je priča o Mustafi Dželalettinu i danas aktuelna.⁶³ On je objavio ovaj rad na fran-

⁵⁸ Ibid., s. 55–56, 66–67.

⁵⁹ BOA, Irade, Dahiliye (İ.DH), 632/43962, 26. Safer 1288./17. maj 1871.; Łatka, *Pasza z Lechistanu*, s. 56. Łatka povezuje ovo smjenjivanje sa smrću velikog vezira, Ali-Paše i porasta ruskog uticaja na Bosforu. Međutim, Ali-Paša je umro u septembru 1871. godine, skoro 4 mjeseca nakon penzionisanja Mustafe Dželalettin-paše. U martu 1872. on je opet reaktiviran u vojnu službu. (BOA, İ.DH, 647/44948).

⁶⁰ Roderic H. Davison, n.d., s. 76.

⁶¹ Ibid, s. 231. i 438.

⁶² İlber Ortaylı, *İmparatorluğun Son Nefesi/Osmanlı'nın Yaşayan Mirası Cumhuriyet*, 1. basım, Timaş Yayınları, İstanbul, mart 2014, s. 57, 68–69.

⁶³ Poljski istoričar Adam Lewak je 1936. godine iznio podatak da je Mustafa Dželalettin-paša napisao još tri djela: *Tamerlanova vojska*, *Janjičari*

Naslovne strane oba izdanja knjige Mustafe Dželalettina paše:
Les Turcs anciens et modernes (Stari i moderni Turci)

cuskom jeziku u Istanbulu 1869. godine, tačno 20 godina nakon što je prebjegao iz Poljske u Tursku.⁶⁴ Knjiga od 362 strane štampana je u štampariji časopisa *Courrier d'Orient* u Istanbulu i posvećena sultanu Abdulazizu. Sljedeće godine ponovo je štampana u Parizu.

i *Jezuiti na Istoku*. Do danas nisu pronađeni ovi njegovi zapisi. Vidi: Adam Lewak, *Konstanty Borzecki*, *Polski Słownik Biograficzny* (Poljska akademija nauka, Krakov, 1936, III, s. 365–366.

⁶⁴ Mustafa Dželalettin-paša, braneci kulturu i civilizaciju Turaka obraća se stranom čitateljstvu u nadi da će razbiti brojne predrasude Evropljana o Turcima. (Ali Engin Oba, „Fransız İhtilalinin 200. Yıldönümünde Mustafa Celâlettin Paşa'nın 'Eski Ve Yeni Türkler' Adlı Eserinin Türk Milliyetçiliğinin Oluşmasına Etkisinin Değerlendirilmesi“, *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler-Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi-İstanbul-21-25 Ağustos 1989*, TTK Yayınları, Ankara, 1990, s. 69, 75); Tadašnja široka upotreba francuskog jezika na međunarodnom planu može se navesti kao razlog za štampanja knjige na tom jeziku.

S obzirom na to da je Mustafa bio oficir i umjetnik – slikar, pitanje je šta ga je inspirisalo da napiše jedno ovakvo djelo. Odgovor je dat u uvodu knjige:

*Dvadeset godina koje sam proveo u nekoliko turskih vilajeta, tijesno povezan sa osmanskim narodom, njihovim životom, kulturom, idejama, presudno je uticalo da zavolim ovu naciju. Danas je ta nacija često izložena sramoti, izazvana određenim tendencijama, određenim zloupotrebama i pogrešnim stavovima. Bez obzira na moju nekompetenciju kao pisca, ne ustručavam se da iznesem svoje percepcije i ubjeđenja. Smatrajući da ću štititi Turke tako što ću pisati o onome što vidim i što sam vidio, ovu dužnost od srca činim. Vjerujem da će ova moja knjiga, koja je iskrena i nepristrasna, biti od pomoći u razvoju Istoka i da će uticati na poboljšanje sudbine sunarodnika koji su me prihvatili kao svog.*⁶⁵

Knjiga je podijeljena u dva poglavlja. U poglavlju o istoriji, na osnovu francuskih, njemačkih, ruskih, poljskih i grčkih izvora, Mustafa Dželalettin-paša rekonstruiše istoriju Turaka i fokusira se na njihovo porijeklo. U prvom poglavlju pod nazivom „Les anciens Turcs“, i u naslovima „L’Europe et le Touro-Arianisme“

⁶⁵ Tekst uvoda u originalu glasi: „Durant vingt années que j’ai passées dans les provinces de la Turquie, lié intimement au peuple ottoman, à sa vie, à ses labeurs, à ses idées, j’ai eu le temps de le connaître et de l’aimer. Aujourd’hui donc que cette nation trouve souvent exposée à des embarras, causés par certaines tendances, certains abus et certaines opinions erronées, — nonobstant mon incompetence d’écrivain, je n’hésite pas à publier l’exposé de mes convictions. Je m’impose cette tâche d’autant plus volontiers, que pour défendre les Turcs, il me suffit de dire ce que j’ai vu et observé. Puisse cet essai sincère et impartial avoir quelque influence sur l’amélioration du sort de mes compatriotes adoptifs, et faciliter l’œuvre du progrès en Orient!“ Pasha Moustapha Djelaleddin, *Les Turcs anciens et modernes*, Paris: Librairie internationale; Bruxelles: A. Lacroix, Verboeckhoven, 1870, s. 5.

i „Grecs et Romains“, Dželalettin je predstavio teoriju o porijeklu i rasnim afinitetima Turaka. Upotrebom francuskih, njemačkih, poljskih i ruskih izvora, iznosi tezu da su Turci pripadali proto-rasi, koju je nazvao „la race Touro-Aryenne“, a to je bila izvorna rasa evropskih nacija. Takođe tvrdi da su, suprotno uopštenim evropskim vjerovanjima, Turci imali važnu i civilizacijsku ulogu u svjetskoj istoriji. Pošto je uspostavio svoju Turo-arijevsku doktrinu, utvrdio je da je modernizacija Turske po zapadnom modelu prirodna posljedica – pošto je zapadna civilizacija bila proizvod Turo-Arijevac. Prema njegovim riječima, dio proto-rase, Turani, pridruživanjem civilizaciji Semita i prihvatanjem islama odvojili su se od glavne grupe. Dakle, ponovni ulazak Turaka u ovu civilizaciju nije ništa drugo nego povratak svojim korijenima. Turci su začetnici civilizovane Evrope i pripadaju zapadnom svijetu. U ovoj knjizi Mustafa Dželalettin-paša razvija teoriju turskog nacionalizma zasnovanu na istorijskim i jezičkim argumentima.⁶⁶ Drugim riječima, Mustafa Dželalettin-paša je bio jedan od prvih panturkista. Nijazi Berkes, sociolog turskog porijekla sa Kipra, koji se bavio istorijskom i društvenom evolucijom Turske, u svom najpoznatijem djelu *Razvoj sekularizma u Turskoj* iznosi mišljenje da, u suštini, Dželalettinova teorija nije bila nacionalistička, već internacionalistički motivisana i orijentisana.⁶⁷

U Dželalettinovoj knjizi sintetizovani predlozi o modernizaciji države bili su važniji i korisniji od istorijskog dijela knjige. Da bi se približila evropskoj civilizaciji, Turska je trebalo najprije da usvoji i primijeni evropsko pravo i njen administrativni sistem. Paša je bio pobornik reforme turskog jezika i predlagao je da se jezik „očisti“ od persijskih i arapskih riječi i da se odbaci arapsko pismo i uvede latinica. Čak je i svog sina Envera naučio

⁶⁶ *Ibid*, 229–299.

⁶⁷ Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, London, 1998, s. 316.

da turski jezik piše latinicom.⁶⁸ Pokušao je da objasni sličnosti turskog jezika sa grčkim i latinskim. Pitao se da li postoji jezik koji je više arijevski od turskog.

Upadljivo je da je knjiga Mustafe Dželalettina objavljena 1869. godine, na vrhuncu aktivnosti Mladoosmana.⁶⁹

Ispitujući kontekst sadržaja knjige Mustafe Dželalettina, mogu se naći neki od najčešćih postulata Mladoosmana:

a) predlog za uvođenje parlamentarnog sistema, sa nacionalnom skupštinom koja bi brojala oko 100 muslimana i oko 100 nemuslimanskih deputata;⁷⁰

⁶⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi-Islahat Fermani Devri*, Cilt VII, Ankara, 2003, s. 215.

⁶⁹ Mladoosmani (tur. *Yeni Osmanlılar*) bili su tajno društvo koje je 1865. godine osnovala grupa turskih intelektualaca koji su bili nezadovoljni tanzimatskim reformama u Osmanskoj imperiji, jer su vjerovali da se te reforme ne sprovode onako kako su bile zamišljene. Mladoosmani su pokušali da transformišu osmansko društvo očuvanjem imperije i njenom modernizacijom kroz evropsku tradiciju usvajanja ustavne vlade. Tražili su istinsku demokratizaciju zemlje i donošenje ustava koji će garantovati slobode i prava. Iako su Mladoosmani bili često ideološki nejedinstveni, postigli su konsenzus oko toga da nova ustavna vlada i dalje treba da bude ukorijenjena u islamu, da bi naglasila „kontinuitet i suštinsku vrijednost islama kao osnove osmanske političke kulture“ i sinkretizovala islamske ideale sa liberalizmom i parlamentarnom demokratijom. Među uglednim članovima ovog društva bili su pisci i publicisti poput Ibrahima Šinasija, Namika Kemala, Ali Suavija, Zija Paše i Agah Efendije. Vidi: Kemal Beydilli, „Yeni Osmanlılar Cemiyeti“, *İslam Ansiklopedisi*, Vol. 43, İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2013, s. 430-433.

⁷⁰ On je takođe predložio i preraspodjelu mjesta koja bi pripala nemuslimanima tako što bi „25 mjesta pripalo Jermenima, 25 mjesta Bugarima, 14 Grcima, 7 Asircima, 7 jevrejima, 4 pravoslavnim Albancima, 3 katoličkim Albancima, 4 pravoslavnim Bosancima, 3 katoličkim Bosancima, 3 Vlasima, 2 mjesta Nestorijancima, kao i 3 mjesta za predstavnike katolika i protestanata Jermena“. Pasha Moustapha Djelaledin, *Les Turcs*, s. 210-211.

b) predlog o postavljenju ministara odgovornih pred parlamentom, dok im se istovremeno daje više autonomije spram velikog vezira.⁷¹

c) predlog pokrajinske (administrativne) reforme, zasnovane na principu lokalne samouprave⁷²

d) predlog reforme jezika.⁷³

Sudeći po kasnijem razvoju, čini se da „politički nacionalizam“ Mustafe Dželalettina nije pronašao mnogo sljedbenika u Turskoj i uskoro je pao u sjenku „kulturnog nacionalizma“ Mladoturaka, kojeg je najbolje formulisao Zija Gokalp (Ziya Gökalp).⁷⁴

⁷¹ *Ibid*, s. 211.

⁷² Iako je bio pobornik administrativno-teritorijalnih reformi koje je uveo i sproveo Midhat-paša, autor je zaključio da osnovna teritorijalna jedinica ne može biti veliki vilajet, već mnogo manja - kaza; *Ibid*, s. 179–185.

⁷³ „Ja koristim veoma prost i narodni jezik, koji nijedan turski pisac ne bi smio staviti na papir i kojim govore turski i tatarski narodi. Turski narod je nekoliko vjekova bio zaražen kugom persijanizma i zvaničnog arapskog“; *Ibid*, s. 267–268; autor je otišao dalje od većine reformatora svoje generacije, jer je takođe kritikovao „arapske hijerogliffe“ žaleći se da „su Turci prihvatili arapsko pismo, koje uopšte nije odgovaralo turskom jeziku“; *Ibid*, s. 49, 111.

⁷⁴ Mehmed Zija Gokalp (1876-1924) je bio turski sociolog, pisac, pjesnik i politički aktivista. Kao sociolog, Zija Gokalp je bio uticajan u negiranju islamizma, panislamizma i osmanizma kao ideoloških, kulturnih i socioloških identifikatora. Gokalpov rad je bio od posebnog značaja u oblikovanju reformi Mustafe Kemala Atatürka; njegov uticaj se pokazao naročito značajnim u razvoju kemalizma i nasljeđu osnivača Republike Turske. Pod uticajem savremene evropske misli Gokalp je odbacio osmanizam i islamizam u korist turskog nacionalizma. On se zalagao za ponovnu turkizaciju Osmanske države, promovišući turski jezik i kulturu osmanskim građanstvu. Njegova misao, koja je popularizovala panturkizam i turanizam, opisana je kao „kult nacionalizma i modernizacije“. Gokalp je okarakterisan kao „otac turskog nacionalizma“, pa čak i „velemajstor turkizma“. O liku i djelu Mehmeda Zije Gokalpa vidjeti sljedeće studije: Taha Parla, *The Social and Political thought*

Jedno se ne može poreći, a to je potpuna konzistentnost Dželalettinovog izbora. Ovaj nesuđeni katolički sveštenik pronašao je sebe kao muslimana Osmanliju, a zatim je svojim teoretskim radom pokušao zapadnoj Evropi približiti tursko-osmansku naciju. Najzad, umro je boreći se za ovu naciju, u ratu koji je označio kao „džihad“ ili „guerre nationale“.

Generacija Mustafe Kemala Ataturka bila je upoznata sa idejama i stavovima Dželalettina. Ataturk je u svojoj privatnoj biblioteci posjedovao jedan primjerak knjige „Stari i moderni Turci“, i to drugo, tzv. parisko izdanje. Postoje dvije verzije o tome kako je ova knjiga došla u njegov posjed. Prema prvoj verziji, Mustafa Kemal koji je prekomandovan u Komandu korpusa u Rumeliji je pozajmio knjigu na čitanje od svog tadašnjeg komandanta, Envera Dželalettin paše, sina Mustafe Dželalettina. Po drugoj verziji Mustafa Kemal je knjigu dobio na poklon od svog bliskog prijatelja Ali Fuat beja, daljeg rođaka Mustafe Dželalettina.⁷⁵

U studiji o idejama i knjigama koje su uticale na mentalni svijet Ataturka, Šerafettin Turan, poznati turski historičar, analizirao je zabilješke koje je napisao Mustafa Kemal na marginama ličnog primjerka knjige Mustafe Dželalettina. Značajno je da se u jednom od najdiskutabilnijih djelova knjige, u kojem Dželalettin obrazlaže bliskost Turaka i Etruraca, zapaža Ataturkov komentar „veoma važno“ (çok muhim) i „pažnja“ (dikkat).⁷⁶ Ideje Dželalettin-paše su značajno uticale na reformatorski kurs Mustafe Kemala Ataturka. Radio je na

of Ziya Gökalp 1876–1924, Leiden, 1985.; Z. Gökalp, *The principles of Turkism*, trans. from the Turkish and annotated by R. Devereux, Leiden, 1968.; *Turkish Nationalism and Western Civilization. Selected essays of Ziya Gökalp*, priredio i preveo Niyazi Berkes, London, 1959.

⁷⁵ Ali Engin Oba, *Fransız İhtilalinin 200. Yıldönümünde...* s. 69.

⁷⁶ *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, c. 17, Anıtkabir Derneği Yayınları, Ankara, 2001, s. 337-404.

usklađivanju turskog pravnog sistema i administracije sa evropskim. Primijenio je u praksi Dželalettinov predlog o konverziji arapskog pisma latiničnim, zabranio je nošenje fesa, dao je veća prava ženama. Ataturk je izjavio da je autor takvog djela kao što je *Stari i moderni Turci* dostojan poštovanja i pamćenja.

Mustafa Dželalettin paša, nije samo u pogledu političkih stavova i ideologije bio dio istorije turske revolucije, već su i njegovi potomci bili nastavljači iste priče. Kao što smo gore naveli, Mustafa Dželalettin je sa suprugom Saffet dobio dva sina: Hasan Envera i Ali Sejfija koji je još kao dijete preminuo. Hasan Enver je krenuo očevim stopama, završio vojnu akademiju u Parizu i postao osmanski oficir. Svoj radni vijek uglavnom je proveo u generalštabu osmanske vojske. Oženio se Lejlom, ćerkom osmanskog generala njemačkog porijekla Mehmeda Ali-Paše (Ludwig Karl Friedrich Detroit) sa kojom je imao tri kćerke (Ajše Dželile, Munevver i Sara) i dva sina (Mustafa Dželalettin i Mehmed Ali).⁷⁷

Taj urođeni gen za umjetnost koji je posjedovao Konstanti naslijedili su i njegovi praunuci Nazim Hikmet i Oktaj Rifat, veliki turski pjesnici. Hikmetova majka je bila Ajše Dželile. Nazim Hikmet je u mladosti prihvatio marksističke poglede na svijet, što je i bilo presudno da studira u Sovjetskom Savezu, gdje je bio očaran ruskim futuristima i konstruktivistima. Najveći uticaj na njega je izvršio Vladimir Majakovski. Član Komunističke partije Turske postao je 1925. godine. Više puta je hapšen i osuđivan zbog širenja ljevičarskih ideja. Poslije višegodišnjeg tamnovanja, pušten je na slobodu 1950. godine, nakon dolaska Demokratske partije na vlast u Turskoj. Uprkos tome, iste godine trajno je napustio domovinu, a 1951. godine oduzeto mu je tursko državljanstvo. Na osnovu porijekla njegovog pradjeda dobio je državljanstvo Poljske Narodne

⁷⁷ Vidjeti porodično stablo Mustafe Dželalettina paše: Latka, *Lehistan'dan Gelen Şehit...*, s. 44-45.

Republike, uzimajući prezime Borzecki. U Poljskoj se nije puno zadržao već je iz Varšave pošao za Moskvu. Staljin ga je prihvatio i sve do smrti stvarao je u Sovjetskom Savezu. Umro je u Moskvi, gdje je i sahranjen. Njegova želja da bude sahranjen pod platanom na nekom od seoskih grobalja u Anadoliji ostala je neispunjena. Republika Turska mu je 2009. godine posthumno vratila oduzeto državljanstvo.⁷⁸

Druga kćerka Enver paše, Munevver je bila udata za Samih Rifat beja, visokog državnog funkcionera, poslanika u skupštini, člana Društva istoričara Turske i prvog predsjednika i jednog od osnivača Društva za turski jezik. Pismo Enver Dželalettin-paše na koje smo se često pozivali u ovom radu, a koje je kasnije objavljeno u časopisu *Tarih ve Toplum* (Istorija i društvo), bilo je adresirano na zeta Samih Rifat Beja. Oktaj Rifat, sin Munevere i Samih Rifata, takođe je jedan od najvećih pjesnika moderne Turske. Bavio se i dramaturgijom, a bio je i romansijer. Završio je Pravni fakultet Univerziteta u Ankari. Kao državni stipendista upućen je u Pariz na doktorske studije koje je prekinuo zbog izbijanja Drugog svjetskog rata.⁷⁹ I u njegovom slučaju ponovila se sudbina djeda Konstantija da započne studije u Parizu i da ih zbog ratnog vihora ne završi.

⁷⁸ Balim, Çiğdem, „Nâzım Hikmet“, *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Preuzeto online 11. marta 2018.

http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_5875

⁷⁹ Balim, Çiğdem, „Oktay Rifat“, in: *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Preuzeto online 11. marta 2018.

http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_6016

STJEPAN RADIĆ I CRNOGORSKO PITANJE (1923–1927)

Novak Adžić

Stjepan Radić (1871-1928), a Croatian politician, writer and publicist and the leader of the Croatian Peasants' Party, in his political struggle, was inter alia distinguished as a supporter of Montenegro's right to existence as an equal federal member in the Yugoslav state under the rule of the Serbian royal dynasty of Karađorđević. Stjepan Radić was particularly close with the Montenegrin federalists (the Montenegrin Party). Radić was a friend of Montenegro and Montenegrins and believed that Montenegro was a victim of the Serbian repression, and pointed out that the Montenegrins should have the right to self-determination and the freedom to decide about the reestablishment of the Montenegrin statehood.

Lider Hrvatske seljačke stranke (HSS) Stjepan Radić¹ je od 1923. godine, pa sve dok nije podlegao ranama 8. avgusta 1928.

¹ O Stjepanu Radiću vidjeti monografiju: Dr Ivan Mužić, „Stjepan Radić u Kraljevini, Srba, Hrvata i Slovenaca“, Ljubljana, 1987.

Stjepan Radić (1871–1928), hrvatski političar i pisac. Vođa Hrvatske (pučke) republikanske seljačke stranke. Protivnik unitarističkog i centralističkog uređenja KSHS i politički vođa hrvatskog naroda. Progonjen i zatvaran od strane vlasti KSHS tokom 1920. i 1923. Učlanio je HSS u Seljačku internacionalu (1923). Umro je od posljedica atentata, kojeg je 20. juna 1928. godine, na njega i druge hrvatske narodne zastupnike, izvršio navedenog dana u Skupštini KSHS, poslanik Narodne radikalne stranke Nikole Pašića za Crnu Goru, Puniša Račić. Stjepan Radić je bio prijatelj u ostvarivanju državotvornih prava Crne Gore i Crnogoraca i prvaci Crnogorske stranke (federalista) blisko su politički sarađivali sa njim i njegovim saradnicama. Posebno dr Sekula Drljević, a Crnogorska stranka je bila članica Seljačko-demokratske koalicije, čiji je lider bio Stjepan Radić.

godine (poslije izvršenog zločinačkog atentata na njega i druge hrvatske narodne zastupnike, koje je, u beogradskoj skupštini 20. juna 1928. godine, ubio Puniša Račić, radikalski poslanik i agent dvora Aleksandra Karađorđevića), konstantno se zalagao za prava Crne Gore i crnogorskog naroda, koji su, od 1918. godine, bili žrtve violentne velikosrpske politike, nakon okupacije i nasilne aneksije crnogorske države izvršene od strane Srbije koncem 1918. godine.

Crnogorski federalisti (koji su 1925. godine zvanično osnovali Crnogorsku stranku), od 1923. godine eksplicitno i čvrsto su podržavali osnovna politička i ideološka načela Hrvatske (Republikanske) seljačke stranke u borbi protiv velikosrpske supremacije i hegemonije u Kraljevini, Srba, Hrvata i Slovenaca. Zalagali su se za republikanski oblik vladavine i federalno uređenje jugoslovenske države, boreći se zajednički protiv monarhističke i unitarne države pod egidom Karađorđevića. Idejnu i političku akciju Radićevog HSS-a i crnogorskih federalista, objektivno je vezivala njihova čvrsta, zajednička, borba protiv Vidovdanskoj ustava KSHS (1921) i pravnog i političkog sistema versajske države Kraljevine SHS.

Crnogorski federalisti (osnovani kao politička grupacija 1919. godine), u borbi za ravnopravnost Crne Gore u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, čvrsto su svoju političku djelatnost vezivali za Hrvatsku seljačku stranku i njene lidere, Stjepana Radića i njegovog nasljednika na kormilu HSS-a dr Vladimira-Vladka Mačeka. U tome je naročito bio zapažen ideolog i neformalni vođa Crnogorske stranke dr Sekula Drljević, koji je sa Radićem i Mačekom, bio kako politički saveznik, tako i lični prijatelj, o čemu Maček svjedoči u svojim „Memoarima“. To formalno i faktičko zajedništvo u borbi protivu velikosrpskog centralizma i hegemonizma u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, između HSS i Crnogorske stranke (zvanično konstituisane 1925. godine) i njihovih prvaka, trajalo intenzivno do zavođenja Šestojanuarske

diktature kralja Aleksandra 1929. godine², ukidanja parlamentarizma i zabrane i raspuštanja političkih partija.

Zvanično glasilo Crnogorske stranke, list *Crnogorac* (izlazio s prekidima tokom 1925. i 1927.) objavljivao je brojne tekstove, u kojima se promoviše i afirmiše aktivnost HSS i njenog vođstva u pogledu rješavanja nacionalnog pitanja u KSHS i preuređenja države na federalnoj osnovi. S druge strane, listovi HSS – *Slobodni dom*, *Dom* i *Narodni val*, objavljivali su brojne tekstove dr Sekule Drljevića i druge članke o Crnoj Gori i stanju u njoj, te time aktuelizirali crnogorsko pitanje u KSHS. I kad je zamro, stranački politički život u doba diktature kralja Aleksandra (1929–1934), prvaci Crnogorske stranke, u prvom redu dr Sekula Drljević, nastavili su individualnu, intenzivnu saradnju sa liderom HSS dr Vladkom Mačekom i njegovim stranačkim kolegama, protiveći se diktaturi kralja Aleksandra i politici „integralnog jugoslovenstva“, koje je bilo samo maska za velikosrpstvo.

Nakon obnove parlamentarizma i političkog stranačkog života 1935. godine, čvrsta saradnja HSS i Crnogorske stranke (federalista) nastaviće se i posebno manifestovati zajedničkim nastupom Crnogorske stranke i Hrvatske seljačke stranke (u okviru Seljačko-demokratske koalicije, kojoj su crnogorski federalisti pripadali od njenog osnivanja 1927. godine, kao i

² Vidi više o tome: Prof. dr Dimitrije-Dimo Vujović, *Crnogorski federalisti 1919-1929*, CANU, Titograd 1981. i Prof. dr Šerbo Rastoder, *Političke stranke u Crnoj Gori 1919-1929*, Bar, 2000; Prof. dr Šerbo Rastoder, *Politički život u Crnoj Gori 1929-1941*, Podgorica, 2015; Dr Danilo Radojević, *Dr Sekula Drljević-politička misao*, Podgorica, 2007. Vidi o tome i zbornik radova *Dr Sekula Drljević - ličnost, djelo, vrijeme*; DANU, 2011. Vidi o dugoročnoj saradnji Crnogorske stranke (federalista) i HSS i: Dr Sekula Drljević, *Balkanski sukobi 1905-1941*, Zagreb, 1944. (reprint izdanje, Zagreb, 1990, s pogovorom dr Danila Radojevića). O tome vidi i: Novak Adžić *Crnogorska stranka 1925-1945* (doktorska disertacija u rukopisu).

Udruženj opoziciji od 1935. i Bloku narodnog sporazuma od 1937. godine, predvođenih dr Vladimirom Mačekom), na parlamentarnim izborima u Kraljevini Jugoslaviji 1935. i 1938. godine. HSS i Crnogorska stranka biće dosljedna opozicija vladama Bogoljuba Jeftića i dr Milana Stojadinovića (1936–1939), kao što će njeni prvaci biti u političkom sukobu sa ranijom vladom generala Petra Živkovića i ostalim vladama u doba Šestojanuarske diktature (1929–1934).

Vođa HSS i ubjedljive većine hrvatskog naroda, Stjepan Radić podržavao je političku borbu crnogorskih federalista u borbi za oslobođenje Crne Gore i pokazao se kao veliki prijatelj crnogorskog naroda. Brojni primarni i sekundarni, publicistički, izvori historiografskog karaktera govore o političkom djelovanju Stjepana Radića u korist obnove crnogorske državnosti i u podršci pravima crnogorskog naroda, ugnjetenog centralizmom Beograda, u periodu od 1919. do 1928. godine. Stjepan Radić se zalagao da se Crnoj Gori omogući plebiscitom da iskaže pravo na samoopredjeljenje naroda, odnosno, da se Crnoj Gori dopusti da ostvari načelo nacionalne suverenosti i da ona sama odluči o svom državno-pravnom statusu u okviru jugoslovenske državne zajednice.

U Zagrebu je 1. aprila 1921. godine od strane hrvatskih republikanskih političara, među kojima se isticao i Stjepan Radić, donijet akt koji je predlagao Ustav neutralne seljačke Republike Hrvatske i u kojemu se pored ostalog govorilo i odnosima Hrvatske spram drugih zemalja i entiteta Južnih Slovena. U tome prijedlogu govori se i o Crnoj Gori, pa se u vezi s tim kaže da Hrvatska, između ostalih i Crnoj Gori priznaje *potpuno pravo narodnoga samoodređenja, koje se imade oživotvoriti slobodnim plebiscitom izvršenim pod međunarodnom kontrolom* ³.

³ Stjepan Radić, *Politički spisi*, priredio Zvonimir Kulundžić, Zagreb, 1971, 367–393; Prof. dr Branko Petranović i prof. dr Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost*, Tom I, 1914–1943, Prosveta, Beograd, 1981. str.120.

List *Slobodni dom*, glavne novine Hrvatske republikanske seljačke stranke Stjepana Radića, objavljivale su informacije o zločinima organa vlasti Kraljevine SHS nad Crnogorcima i pokazivale solidarnost sa patnjama Crne Gore i njenog naroda pod režimom beogradske strahovlade. Glasilo Radićevog HSS je osuđivalo i zgražavalo se nad policijskim i drugim terorom kojeg su vlastodršci provodili prema crnogorskom narodu. Tako je Radićev *Slobodni dom* 29. kolovoza/avgusta 1921. godine izvještavao, u članku pod naslovom *Puni su zatvori u Crnoj Gori*⁴, sljedeće: „*Puni su zatvori u Crnoj Gori đaka i građana, za koje je beogradska vlada samo posumnjala da su protivni njoj. Najpuniji je zatvor u Podgorici. Zatvorenici žive samo o kruhu i vodi. Uz ovako pune zatvore proveo je Pribićević*⁴ – *općinske izbore – a u Crnoj Gori još nema općina – tako kako bi ih proveli Turci. I još se njegove plaćene novine hvale tom izbornom pobjedom*⁵.

Tokom 1923. godine Radićev „*Slobodni dom*“ prenosio je vijesti o situaciji u Crnoj Gori i surovom teroru kojeg snage beogradskog režima vrše nad Crnogorcima i obavještavao hrvatski auditorijum o eksplanaciji crnogorskog državnog pitanja pred relevantnim međunarodnim adresama. U tom smislu pomenuto glasilo HSS navodi: „*Crnogorsko pitanje iznio je na sjednici društva Saveza naroda dne 27. lipnja englezki delegat pukovnik Devis, i on je iznio o beogradskoj upravi u Crnoj Gori takove grozote i takove zločine, navodeći baš kao i Bugarin Kirov za Macedoniju točno i mjesto i dan i žrtve pojedinih zvjerstava, da su se svi izaslanici na toj skupštini ili plenarnoj sjednici u čudu zgražali i pitali, pa jesu li zbilja ti beogradski vlastodršci sasvim pobnavili, ili su se sasvim pozvierili, kad ne samo u vazda pogaženoj Macedoniji, nego i u nikad nepokorenoj Crnoj Gori, provode sistem najsurovije sile, pljačke i nečovjštva.*

⁴ Svetozar Pribićević.

⁵ *Slobodni dom*, Zagreb, god XV, br. 35, od 29. kolovoza 1921. godine, str. 4.

Englez Devis predlagao je da se rješenje crnogorskog pitanja proglasi prešnim ili hitnim, ali je sama prešnost iliti hitnost odgođena sa 10 glasova 9 protiv, no sam predlog prihvaćen je sa svim glasovima protiv jednom glasu Srbina Čorovića.

Važno je spomenuti da se kod rasprave i o macedonskom i crnogorskom pitanju sa svih strana isticalo, da se divljaštva i zvjerstva, kakva se u Macedoniji i u Crnoj Gori događaju dnevno, zbivaju vrlo često i u Bosni i Hercegovini, gdje se narod bez razlike vjere već priučio na jednu posve europsku upravu, pa za to tim teže snosi beogradsku pljačku i tiraniju.⁶

Stjepan Radić će se nakon parlamentarnih izbora 1923. godine i odlaska u emigraciju značajnije pozabaviti i crnogorskim pitanjem. Zapravo, Radić je među *potlačenim narodima* u KSHS smatrao i Crnogorce. Odlaskom u egzil, polovinom, 1923. godine Radić je, dok je boravio u Londonu u jednom pismu istakao svoj zahtjev i htjenje svoje stranke i pristalica za uspostavljanjem potpune nezavisnosti Hrvatske, te da je potrebno ustrojiti konfederaciju sa Srbijom, dok je Sloveniji, Bosni i Hercegovini, Banatu i Bačkoj ostavljao na slobodnu volju i tražio da im se prizna pravo da se odluče referendumom hoće li biti sa *centralističkom Srbijom ili stvarati federaciju sa Hrvatskom*.⁷ Radić je napisao u to vrijeme više pisama ostalom dijelu vođstva HSS koje se nalazilo u KSHS, u kojima se nalaze jasno artikulirani prijedlozi i stavovi o, kako navodi hrvatski povjesničar dr Željko Karaula, *dualističkoj konfederaciji Hrvatske i Srbije, a ostale jedinice buduće jugoslovenske unije neka odluče sa kime će*⁸, prema Radićevim riječima ili sa *centralističkom Srbijom ili mirotvornom i neutralnom*

⁶ *Slobodni dom*, Zagreb, god XV, br. 29, od 11. srpnja 1923. godine, str. 7.

⁷ Dr Željko Karaula: „Hrvatska (republikanska) seljačka stranka (HRSS) Stjepana Radića i crnogorski federalisti (1923–1929)“, *Prilozi*, 36, Sarajevo, 2007, str. 76.

⁸ *Ibidem*, str. 76.

*Hrvatskom.*⁹ Stjepan Radić je tada, doista, oštro osuđivao teror i zločine koje organi zvaničnog Beograda vrše nad Crnom Gorom i crnogorskim narodom, te je iz izbjeglištva u Londonu 1923. godine *pozivao da srbijanska vlada prestane sa masakrima i nasiljima u Crnoj Gori, Makedoniji i Bosni i Hercegovini, jer Hrvati ne mogu sklopiti nikakav sporazum sa Srbima ako ta nasilja ne prestanu.*¹⁰ Doduše, Radić je tada još uvijek bio oprezan i uzdržan oko uspostavljanja konkretne saradnje sa Crnogorcima, te je na javni upit Aleksandra Divajna¹¹, najvećeg prijatelja, branioca i protagoniste nezavisnosti Crne Gore u anglosaksonskom svijetu, *odgovorio*

⁹ Ibidem.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ U ondašnjem političkom životu Velike Britanije, djelovala je grupa političara u parlamentu i istaknutih javnih ličnosti koji su promovisali crnogorsko pitanje i bavili se velikim političkim i nacionalnim problemima unutar KSHS, značajnim dijelom i zbog toga što su bili u saznanju o brutalnim represijama koje organi vlasti pod skiptrom Beograda sprovode u Crnoj Gori. Sa prof. Aleksandrom Divajnom (1865-1930), britanskim intelektualcem, novinarom i piscem, najvećim braniocem nezavisnosti Crne Gore u anglosaksonskom svijetu, Radić je uspostavio kontakt dok je bio u Londonu i sa njime je vodio razgovore, između ostaloga, i o crnogorskom pitanju. Aleksandar Divajn je permanentno potencirao, promovisao i legitimizirao političku i drugu borbu za slobodnu i nezavisnu Crnu Goru i Hrvatsku i bio je decidirani, konzistentni i rezistentni protivnik unitarističko-centralističke vladajuće politike i pravnog poretka KSHS u kojemu dominira hegemonistička Srbija. Divajn je napisao i objavio brojne knjige i tekstove širom Velike Britanije o crnogorskom pitanju i patnjama Crne Gore i posve je tada podržavao nacionalnu, političku i emancipatorsku borbu Stjepana Radića, sa kojim je postao osobni prijatelj i politički samišljenik te je, u tom smislu, Aleksandar Divajn 1925. godine, kada se Radić već vratio iz emigracije u KSHS i iz političkih razloga bio proganjan, uhapšen i zatvoren, objavio brošuru pod naslovom *The arrest of Stephen Raditch (Uhićenje Stjepana Radića).*

da Hrvati i HRSS ne mogu prihvatiti relovolucionarne metode, njihov monarhizam¹² i određenu ovisnost o Italiji. No on će ipak nastojati surađivati sa svima, pa i Crnogorcima i tako 'okružiti Srbiju sa svih strana'¹³. Nešto docnije, Stjepan Radić je revidirao, korigovao, stvoj tadašnji stav po istom pitanju, pa je odavao priznanje Crnoj Gori, za koju je govorio, da je ona „*danas samo hrpa spaljenih sela*“, zato što Crnogorci, misleći na vođstvo, članove i pristaše političke partije crnogorskih federalista, otvoreno i javno govore *da su za republiku i da će sa Hrvatima osnovati federativnu seljačku republiku, u kojoj će Crna Gora biti ravnopravan član*.¹⁴ Dok je boravio u Londonu, Radić se predstavljao ne samo kao zastupnik Hrvatske, već je, pored ostaloga, konstatovao da predstavlja i Crnu Goru i da ona, po njegovom mišljenju i ocjeni, stoji iza njega i njegovog federalističkog koncepta državnog uređenja. U vrijeme svoje londonske emigrantske misije i akcije, Stjepan Radić je *podržao jedan dokument u kojemu se pojavljuje nezavisna Hrvatska i Crna Gora u konfederativnoj Jugoslaviji*.¹⁵

Hrvatska štampa koja je promovisala Stjepana Radića i bila sljedbenik njegove političke ideologije i akcije, a pogotovo partijsko glasilo HSS, zagrebački *Slobodni dom* posvećivali su znatnu pažnju stanju u Crnoj Gori i žandarmerijsko-vojnoj

¹² Misli na crnogorski monarhizam. Riječ je o borbi crnogorskih zeleniša, političkoj, legalnoj, koju su poduzimali crnogorski federalisti okupljeni u Crnogorskoj stranci (zvanično konstituisanoj 1925. godine), ali i oružanoj, gerilskoj borbi, te djelovanju crnogorskih emigranata, koji su bili pristalice kralja Nikole I Petrovića-Njegoša do njegove smrti 1. marta 1921. godine u Francuskoj, te za koje se tvrdilo da su pristaše očuvanja crnogorske monarhije.

¹³ Dr Željko Karaula: „Hrvatska (republikanska) seljačka stranka (HRSS) Stjepana Radića i crnogorski federalisti (1923–1929)“, *Prilozi*, 36, Sarajevo, 2007, str. 77.

¹⁴ Ibidem, str. 77.

¹⁵ Ibidem

opresiji i okrutnim zločinima koja su sprovedeni nad ugnjetenim Crnogorcima. Između ostalog, u HRSS-ovom *Slobodnom domu* tada je (23. januara 1924) publiciran i tekst hrvatskog narodnog poslanika Rude Bačinića, u kojemu se, uz druga zapažanja i iznesene fakte, iz pera ovog hrvatskog političara piše o *nevjerovatnom nasilju u Crnoj Gori gdje vlasti 'pribijaju čavlima dlanove' pobunjenicima*¹⁶, odnosno, crnogorskim zelenaškim i suverenističkim, gerilskim, komitskim borcima iz narodnog pokreta „Za pravo, čast i slobodu Crne Gore“. U vrijeme londonskog egzila Stjepana Radića, početkom aprila 1924. godine, u jednom od pisama upućenih svojim saborcima u zemlji, između ostalog, obavještava ih da se u Londonu pojavila jedna brošura *pod naslovom 'Engleska brošura o crnogorskom i hrvatskom pitanju' a u kojoj se ističe da narasli hrvatski/federalistički pokret pod vođstvom HRSS treba proučavati jer on itekako ima veze sa Crnom Gorom, jer on polako do nje dopire i postaje njena najveća nada*.¹⁷

Crnogorska stranka i Hrvatska seljačka stranka, po mnogo čemu srodne u programskom i političkom smislu, osuđivali su srpske zločine počinjene nad Crnogorcima, naročito u periodu 1919–1925. godine. Srpska žandarmerija u Crnoj Gori nemilosrdno je ubijala, mučila i zatvarala crnogorske rodoljube. Tako je smrtno stradao, kao žrtva mučenja i torture, 21. februara 1924. godine, oficir, odnosno, komandir (major) crnogorske vojske Šćepan Mijušković, čije se ubistvo dogodilo u vrijeme kad je *vlast pokušavala da konačno likvidira odmetnički pokret u Crnoj Gori*.¹⁸

¹⁶ Dr Željko Karaula: Hrvatska (republikanska) seljačka stranka (HRSS) Stjepana Radića i crnogorski federalisti (1923–1929), *Prilozi*, 36, Sarajevo, 2007, str. 78.

¹⁷ Ibidem, str. 78.

¹⁸ Dr Šerbo Rastoder, *Janusovo lice istorije*, Podgorica, 2000, str. 222.

Šćepan Mijušković¹⁹ je od strane organa vlasti sumnjičen da je

¹⁹ Šćepan Mijušković rođen je 1872. godine u selu Kunak, Pješivci kod Nikšića. Završio podoficirsku i oficirsku školu na Cetinju. Godine 1910. proizveden u čin kapetana, a 1911. u čin komandira crnogorske vojske. Šćepan Mijušković je bio komandir crnogorske vojske, istaknuti junak, učesnik u balkanskim ratovima 1912–1913. godine. Bio je komandant Pješivačkog bataljona, a u Drugom balkanskom ratu bio je komandant kombinovanog Čevsko-bjeličko-pješivačkog bataljona. Učestvovao je i u prvom svjetskom ratu (1914–1916). Po slomu Crne Gore bio je 1916. godine, konfiniran, zatočen u mađarski logor Boldogason, u kojemu je ostao do sloma Austrougarske, kad se oslobođen vratio u Crnu Goru. Bio je protivnik srpske okupacije i nasilne aneksije Crne Gore sprovedene 1918. godine. Jedan je od organizatora i učesnika Božićnog ustanka 21. XII 1918. godine i učesnik u oružanim akcijama u ustanku u nikšićkom kraju početkom januara 1919. godine, nakon čijeg je sloma, uhapšen i odveden u nikšićku tamnicu iz koje je potom prebačen u Centralni kazneni zavod „Jusovača“ u Podgorici u kojemu je robijao od kraja januara 1919. do aprila 1921. godine, kad je primjenom akta o amnestiji i aboliciji regenta Aleksandra, odlukom podgoričkog okružnog suda, nakon suđenja, pušten na slobodu. Po izlasku iz zatvora, odbio je da položi zakletvu kralju Petru Karađorđeviću i odbio je da primi državnu penziju Kraljevine SHS. Od 1919. godine, nakon sloma ustanka, do 1921. godine bio je politički zatvorenik u podgoričkom zatvoru „Jusovača“. Kad je oslobođen bio je stalno pod prismotrom vlasti i koje su ga smatrale protivnikom postojećeg stanja i komitskim jatakom - licem koje podržava komitsku akciju, pomaže i pruža pomoć i daje utočište crnogorskim komitima. Do svoje smrti februara 1924. godine živio je u rodnim Pješivcima. Postoji sačuvan arhivski dokument, u kojemu se nalazi spisak od 55 (pedesetpet) zatvaranih crnogorskih oficira - protivnika aneksije Crne Gore poslije 1918. godine. Među brojnim zatvorenicima bili su i: divizijar vojvoda Đuro Petrović iz Nikšića, komandir Petar Lompar sa Bokova, komandir Đuro Šoć sa Ljubotinja i komandir Šćepan Mijušković iz Pješivaca, čije se ime na tom spisku nalazi pod brojem 11 (jedanaest). Nema sumnje da je major Šćepan Mijušković bio protivnik uništenja crnogorske državne samostalnosti i ugnjetavanja i terora koji je

bio *odmetnički jatak*.

Organizator i izvršilac njegovog okrutnog ubistva 21. februara 1924. godine, bio je srpski žandarmerijski oficir Milan Kalabić iz Podnovlja kod Dervente, komandant žandarmerije u Nikšiću. Žandarmerijski kapetan Milan Kalabić ubio je, sa svojim pomagačima, oficirima Vasilijom Grbićem i Krstom Đurđevićem i žandarmom Petrom Feralom i ostalima, između 21. i 22. februara 1924. godine na svirep i okrutan način komandira (majora) i brigadira, crnogorske vojske Šćepana Mijuškovića, istaknutog crnogorskog junaka i patriotu iz sela Kunka u Poviji, Pješivci kod Nikšića, kao i njegovog brata od strica perjanika crnogorskog Stevana Mijuškovića, a nanio je mučenjem teške tjelesne povrede Šćepanovom rođenom bratu poručniku crnogorske vojske Đorđiju Mijuškoviću, kao i Aleksi Mijuškoviću, Radovanu

sprovođen nad crnogorskim narodom, ali nije poznata njegova politička aktivnost nakon puštanja iz zatvora, a još manje da je bio u stvarnoj vezi s komitima. Major Šćepan Mijušković je, kao politički zatvorenik, zajedno sa svoja 43 druga, boraca i pregaoca za crnogorsku slobodu i samostalnost, u Centralnom kaznenom zavodu u Podgorici (Jusovača), u kojemu je bio utamničen, potpisao 14. oktobra 1920. godine jednu izjavu, kojom se dokazuje protivpravnost i ništavnost odluka tzv. Podgoričke skupštine iz 1918. godine. Njeni potpisnici, istaknuti i ugledni crnogorski narodni prvaci, sudije, političari, oficiri, vojnici, među kojima i major Šćepan Mijušković, navode razloge zbog kojih prekidaju svaku dalju saradnju sa Okružnim sudom u Podgorici, koji je protiv njih vodio krvični postupak, a kojega oni smatraju nezakonitim i nenadležnim. Načelnik Okruga podgoričkog, Radovan Bošković, u jednom izvještaju načelniku Okruga cetinjskog (Pov. br. 181) od 8. februara 1922. godine, dostavlja spisak, po njegovim riječima, *glavnih agenata Jovana Plamenca i Milutina Vučinića koji rade po njihovim instrukcijama i sa kojima stoje u stalnoj vezi*. Taj spisak odnosi se na istaknute ličnosti iz okruga: cetinjskog, barskog, podgoričkog, nikšićkog, kolašinskog, bjelopoljskog, andrijevačkog i pečkog. (Vidi o tome: Dr Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije*, Bar 1997, I izdanje, knj. IV, dok. br. 1507, str. 1990–1991).

Magovčeviću, Đorđiju Vukićeviću i Đorđiju Vulcanoviću. Nakon ubistva, ubice su, kako bi sakrili svoj zločin, Šćepanov leš bacili u jednu jamu na Trebjesi, đe je pronađen poslije 72 dana, a leš Stevana Mijuškovića odnijeli su i ostavili na putu kod Careva mosta u džepu sa podmetnutom *policijskom legitimacijom*, kako bi prikazali da su ga navodno ubili crnogorski ustanici, komiti²⁰ kao navodno *povjerljivog čovjeka režima*. Milan Kalabić je za ovaj zločin unaprijeđen decembra 1927. godine s tim što mu se novi čin računao od decembra 1923. godine²¹. Ovo unapređenje bilo je nagrada za ubistvo Šćepana i Stevana Mijuškovića²².

O ubistvu Šćepana Mijuškovića i stanju u Crnoj Gori pisao je i vođa HSS i lider Hrvata Stjepan Radić u članku Crna Gora pod satanskom vladom²³. U tome autorskom članku od 30. marta 1924. godine, Stjepan Radić navodi i ovo:

U Crnoj Gori se međutim nastavljaju strahovita mučenja, koja su na vlas slična najkrvavijim progonima prvih kršćana za najkrvoločnijih careva rimskih.

Baš ovih dana crnogorski zastupnici federalisti Mihailo Ivanović i Milo Dragojević stavili su na ministra unutrašnjih poslova (to je sada bosanski radikal Srškić) jednu takvu interpelaciju, kakve za stalno još nije bilo u nijednom parlamentu na svijetu. Interpelaciju je donio doslovce zagrebački »Hrvat« od 16. travnja na uvodnom mjestu pod naslovom »Krvavi režim«.

Glavni je sadržaj interpelacije ovo. Na oružničku postaju u Bogetiće stigli su dne 21. veljače kapetan Milan Kalabić i podporučnik Grbić, da kao oružnički zapovjednici iz Danilova

²⁰ Vidi o tome i: *Borba*, Zagreb, od 27. februara 1926.

²¹ *Radni narod*, 15. mart 1918. godine.

²² Batrić Jovanović, *Komunistička partija u Crnoj Gori 1919-1941*, Vojno delo, Beograd, 1959, str. 36-37.

²³ Stjepan Radić, članak „Crna Gora pod sotonskom vladom“, *Slobodni dom*, glavne novine Hrvatske republikanske seljačke stranke, broj 18, Zagreb, 30. travnja 1924, str. 3.

grada tobože preslušaju po oružnicima optužene Crnogorce majora Šćepana Mijuškovića, podporučnika Đorđa Mijuškovića i četiti crnogorska seljaka. Sva šestorica iz sela Pješivaca.

Počeli su ih preslušavati ovako: Dali su ih svezati, zapovijedili su ih svezane tući, a i sami su ih tukli kundacima, vrećicama pijeska i kamenjem, dok se njihove žrtve nijesu u svojoj krvi onesvijestile. Dok su još ove žrtve jaukale, zaustaviše se tri prolaznika čuvši iz oružničke vojarne jaukanje, Kalabić dvojicu (Vulanovića i Vukićevića) dade uhvatiti, svezati i na mrtvo ime izprebijati i baciti među onu onesviješćenu šestoricu. Treći je prolaznik neki Radovan Đuričić pobjegao.

Tad je Kalabić dao svu osmoricu odvesti na teretnom automobilu u Nikšić i onako polumrtve baciti u neakvu ledenicu 20 metara pod zemljom. U toj ledenici zatvaraju crnogorske seljake, okivahu ih u teška gvožđa i napištaju u nju vode do koljena.

Ovu zadnu dvojicu pustiše noću uz najstrožiju zapovijed da o svem šute, ako im je draga glava na ramenu.

Poslije dva dana iznesli su iz te ledenice majora Šćepana Mijuškovića mrtva. Njegovi su rođaci tražili njegovo mrtvo tijelo, ali uzalud. Tu su žrtvu tako mučili, da su tomu Mijuškoviću otpala oba bubrega i da mu je slomljeno pet rebara. I drugomu Mijuškoviću odbijeni su bubrezi, polomljena rebra i slomljena jedna ruka, te već i on umro. Ostala četiri mučenika prevezena su u bolnicu.

Na temelju svega ovoga pitaju crnogorski zastupnici je li ministar unutrašnjih polsova zna za ovaj zločin i td, te traže istragu i kaznu za počinitelja.

U interpretaciji se na više mjesta ističe, da su ovi Crnogorci bijeni i izmrcvareni posve nevini bez ikakvoga razloga, očito samo zato što su Crnogorci, a što nisu radikali.

»Hrvat« je ovo nazvao krvavi režim. To je preblago. Ovo nisu ni divljaštva ni zvjerstva. Za ovo je jedan engleski general iz Kanade našao pravu riječ »pau demonium«, što znači pakao pobješnjelih đavola.

I zaista sve ono, što su radili i sv rade Pribićevićevi batinaši, i Pašićevi radikali u Crnoj Gori, to nisu zločini za interpelaciju ili za sudbeni progon, nego to su bezboštva, radi kojih treba srušiti i zauvijek onemogućiti čitav ovaj radikalsko-batinaški sistem.

Pašićevi radikali i Pribićevićevi batinaši nisu obični politički protivnici svemu, što im se ne pokorava, i nisu obični tlačitelji i progonitelji. Oni su takvi neljudi, da ih je i jedan stranac iz daleke Kanade morao nazvati besomučnim đavolima. Zato je za nas Hrvate sada prvi posao, da i u beogradskoj skupštini, a također i izvan nje, rušimo i oboravo ove bjesomučnike, koliko god možemo. A mi već sami možemo mnogo, u zajednici pak sa Slovencima, s muslimanskom braćom iz Herceg-Bosne, te sa svim poštenim i čovječnim Srbima i Nesrbima možemo osloboditi i Crnu Goru i Makedoniju, a i sebe same, od ovih, za koje eto nemamo u svom jeziku niti pravoga izraza.

Tko je poslije ovakvih zločina uz Pašićeve radikale i Pribićevićeve batinaše, taj je kao i oni, i narod će mu suditi kao i njima.

*Stjepan Radić.*²⁴

Navedeno ubistvo Mijuškovića snažno je odjeknulo, kako u štampi, tako i u političkim krugovima u zemlji i u inostranstvu. Poslanici Crnogorske stranke u parlamentu KSHS, radi rasvjetljavanja njegovog ubistva i dovođenja krivica pred sud i lice pravde, podnosili su interpelacije²⁵ ministru unutrašnjih djela i

²⁴ Ibidem.

²⁵ Zbog svirepog i zločinačkog ubistva majora Ščepana Mijuškovića i njegovog bratučeda Stevana Mijuškovića, nekadašnjeg crnogorskog perjanika, koje je izvršeno 21. februara 1924. godine, poslanici Crnogorske federalističke stranke u Narodnoj skupštini KSHS, Mihailo Ivanović i Milo Dragojević podnijeli su 11. aprila 1924. godine interpelaciju Ministru unutrašnjih poslova, na koju uopšte nije odgovoreno. Ta interpelacija objavljena je u listu *Crnogorac*, zvaničnom organu Crnogorske stranke (federalista), u broju 9. od 21. februara 1925. godine.

držali govore u Skupštini, u kojima su opisivali tok i način tog svirepog i bezobzirnog ubistva i identificirali njegove izvršioce.

Crnogorska štampa u egzilu je registrovala Radićevu političku aktivnost, njegove javne nastupe, govore, intervjuje u prilog Crnoj Gori i pravima Crnogoraca. Stjepan Radić je, osuđujući velikosrpski imperijalizam u KSHS i tvrdeći da u toj državi nema slobode, 27. marta 1924. godine izjavio da vlast u Beogradu nastupa poput tiranina i da u Crnoj Gori bijesni *politička korupcija i nasilje*²⁶. Između ostalog, Radić je tada poručio: *Crna Gora će se osloboditi divlje hajke protiv njenog stanovništva i rušenja njenih sela...Što se Crne Gore tiče: Ona će biti gospodar same sebe. Crna Gora je Crnogoraca!*²⁷

Povodom masovnih zločina koje je srpski osvajački režim vršio u Crnoj Gori nad crnogorskim narodom Stjepan Radić i njegovi najbliži saradnici iz vođstva Hrvatske (republikanske) stranke su u znak prijateljstva i solidarnosti sa potlačenom crnogorskom nacijom uputili jedan direktni proglas (manifest) Crnogorcima.

U tome Manifestu Radićevog HSS, objavljenom 1. maja 1924. godine, kojeg je podržalo 70 hrvatskih poslanika u parlamentu u Beogradu, protiv srpskih zločina u Crnoj Gori stoji i ovo:

Braćo Crnogorci!

*Mi, Hrvati, imamo na najljepšim stranicama naše književnosti*²⁸, *nazvan Crna Gora, veličanstveni oltar slobode u najčudnijem hramu božanskog djela. Mi smo vas proglasili, Crnogorci, ne samo predstavnicima ideala herojstva već primjerom nedostižne čestitosti i poštenja. Mi, Hrvati, suzbijamo beogradski centralizam i Pašićevu korupciju ne samo iz ovog razloga*

²⁶ *Crnogorski glasnik*, Detroit, Mičigen, SAD, broj 56, 15. maja 1924, str. 2, članak „Program Hrvatske“.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Radi se o spjevu Ivana Mažuranića, *Smrt Smail-age Čengića*.

već naročito zato što svojim nečistim rukama uništavaju veličanstveni oltar crnogorske slobode, divljački vas progone i đavoljski zlostavljaju. Čak i da ovaj beogradski centralizam nije učinio drugo zlo do da prezire, sramotno i divljački, čast i slobodu Crne Gore i da pretvara Crnu Goru u mjesto na kojem vlada strah i trepet, mi se, Hrvati, nikada nećemo moći pomiriti sa tim groznim zločincima²⁹. U tome proglasu Stjepan Radić poziva Crnogorce da ruše beogradski centralizam radi toga što svojim poganim rukama razvaljuje veličanstveni žrtvenik crnogorskog naroda i Crnu Goru pretvara u jedno strašno zgarište i grobnicu.³⁰

Stjepan Radić je dosljedno i odvažno promovisao pravo na postojanje Crne Gore i zalagao se za njenu emancipaciju od beogradske monarhističko-radikalne hegemonističke uprave. Takvu Radićevu aktivnost u korist Crne Gore prenosio je detroitski crnogorski emigranski list *Crnogorski glasnik*. Radić je u Londonu 14. maja 1924. godine govorio o vjekovnoj i slavnoj slobodi crnogorskog naroda, napadnutoj od strane Srba, nakon što su Srbi nasiljem zaposjeli Crnu Goru. U članku pod naslovom „Radić u prilog Crne Gore“, *Crnogorski glasnik* navodi: *U svom predavanju kojeg je držao u društvu za Istok u Londonu, 14. pr. mj. Radić je u prilog Crne Gore citirao urednički članak u 'Kristijan Sajens Monitoru-u' od 30. decembra 1923, u kojemu se, između ostalog, kaže: 'Crnogorci su, sve dok Crnu Goru nijesu zaposjeli Srbi, branili kroz pet stotina godina svoju slobodu tako uspješno i stekli takvu junačku slavu*

²⁹ Dr Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, Podgorica, 2004, str. 548-549.

³⁰ Taj proglas prenosi i beogradska *Politika* u članku „Radić i Crnogorci“ u broju 5762 od 10. maja 1924. godine. Vidi o tome i: *Crnogorski glasnik*, Detroit, Mičigen, SAD, broj 57, 1. juna 1924, str. 4. članak „Proglas Radićeve Seljačke stranke“ i Dr Sekula Drljević, *Balkanski sukobi 1905-1941*, reprint izdanje, Zagreb, 1990, str. 129-130.

*da joj na njoj može zaviđeti svaki narod'. Ali šovinističkom Srbinu sve je to malo – pa ništa.*³¹

Tako emigrantski list *Crnogorski glasnik*, oficijelni organ Crnogorskog potpornog saveza i Crnogorske narodne stranke seljaka i radnika, 1. avgusta 1924. godine objavljuje i članak pod naslovom „Radić o Crnoj Gori“, u kojemu navodi i ovo: *U Sofijskom listu 'Zora', Radić je istakao program Hrvatske. Rekao je: Srbijanci smatraju Ustav batinom, fizičkim i moralnim ugnjetavanjem. – Oni su za centralizaciju. Hrvati su za KONFEDERACIJU slobodnih i nezavisnih država. Pod konfederacijom razumijem slobodni savez slobodnih i nezavisnih država, Hrvatske, Srbije, Makedonije i Slovenije. Crnoj Gori pripada sloboda da se sama opredijeli. Naša je maksima uzdaj se u se i u svoje kljuse. Treba srušiti biogradsku vladu i formirati izbore na proljeće.*³²

U predizbornoj kampanji za parlamentarne izvore u KSHS, koji su održani 11. septembra 1927. godine, Stjepan Radić je u svojim proglasima, obraćao zavidnu pažnju na Crnu Goru i Crnogorce. Računao je na njihovu podršku njegovoj političkoj borbi za temeljnu rekonstrukciju postojeće države; podršku u cilju ukidanja unitarizma i centralizma i uspostavljanje federativne jugosloveske državne zajednice. Stjepan Radić je eksplicitno pozivao Crnogorce da mu se politički pridruže, kako je Radić pisao, *svojim seljačkim junačstvom* jer, ističe Radić, *braćo Crnogorci, vi ste do jučer imali seljačku državu, slobodnu, ponosnu, u cijelom svijetu poznatu i od cijelog svijeta poštivanu. A za vas je morala biti propast, što su iz Beograda cincarski, pa i pravi srpski političari postupali s vama još gore nago s nama Hrvatima. Vas je do kraja obuzela mržnja i osveta i da ste svojim palikućama do vijeka odgovarali bodežom i*

³¹ *Crnogorski glasnik*, Detroit, Mičigen, SAD, broj 57, 1. juna 1924, str. 1.

³² *Crnogorski glasnik*, broj 61, godina IX, petak 1. avgust 1924, Detroit, Mičigen, USA, na str. 1 i 2.

*bombom, vama bi omrklo (...) vi ste danas s nama u političkim redovima, (...) vašu prirodnu dobrotu i plemenitost je ovjekovječio naš besmrtni Mažuranić, koji je vas i nas duhovno sdružio za sva vremena, da budemo suci tiraniji i korupciji koja i danas oko nas ostavlja tako strašne i užasne tragove.*³³

Vođstvo Hrvatske seljačke stranke zalagalo se i za ravnopravnost Crne Gore u jugoslovenskoj federaciji i zato je bilo prirodni saveznik Crnogorske stranke i njenih prvaka, naročito dr Sekule Drljevića, koji je u borbi hrvatskog naroda za slobodnu Hrvatsku vidio puno saglasje sa težnjama jednog značajnog dijela Crnogoraca čiju je borbu simbolizirao, za uspostavom slobodne i ravnopravne Crne Gore sa ostalim zemljama i narodima unutar ondašnje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

³³ Vidi o tome i: *Narodni val*, br. 9, od 27. VII 1927, str. 1.

NEPRIJATELJI KOMUNIZMA U DRŽAVNOJ UPRAVI BARSKOG SREZA 1945. GODINE

Milan Šćekić

Based on first rate historical sources the work deals with the hidden and open enemies of communist authorities who were employed in the public administration of the Bar Canton after the Second World War.

U Drugom svjetskom ratu Jugoslavija je pretrpjela velike ljudske žrtve i materijalne štete. Preko milion stradalih ljudi uz ogromna razaranja bili su, u najkraćem, bilans Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji. Time se Jugoslavija svrstala u red zemalja koje su u ovom ratu najviše stradale. Kao dio jugoslovenske države i Crna Gora je pretrpjela ozbiljne ljudske žrtve i materijalna razaranja. Nakon rata je utvrđeno da je u najvećem sukobu koji je svijet zapamtio, u Crnoj Gori poginulo 37.000 ljudi (10% stanovništva), dok je ratna šteta procijenjena na blizu 44 milijarde dinara.¹

Užasan bilans Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji pred komunističke vlasti postavio je nekoliko prioriternih zadataka – obnovu zemlje, izgradnju socijalizma, uvođenje jednopartijskog

¹ Živko Andriješević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore: od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica, 2006, 431.

sistema i obračun sa svim kolaboracionistima i ratnim zločincima. Iako je značajan broj saradnika okupatora i ratnih zločinaca likvidiran još tokom rata, komunističke vlasti ni nakon njegovog okončanja nijesu prestale da sistematski istrebljuju svoje vojno-političke protivnike.² U tome ih je zdušno podržavala štampa, koja je davala legitimitet takvim postupcima. Tako je, nakon oslobođenja Crne Gore, *Pobjeda* pozivala na nemilosrdan obračun sa svim saradnicima okupatora bez izuzetka. „Ovaj rat razlikuje se od prošlog rata, zato što je ovo istinski narodni i istinski oslobodilački rat. On ne bi imao toliko moralnog opravdanja kad ne bi raščistio sa svim onim što je bio uzrok katastrofe, nesreće i patnji našeg naroda. ...Sud našeg naroda je strog i pravilan; on će, u ime palih narodnih žrtava, u ime naše budućnosti, uništiti ostatke i prirepke fašizma i za vječna vremena zapečatiti sudbinu mrske domaće izdaje i reakcije.“³

Brutalnost koju su pokazale nove vlasti u obračunu sa vojno-političkim protivnicima zaprepastila je i prvog čovjeka nove Jugoslavije, Josipa Broza Tita, koji je početkom jula 1945. bio prinuđen da izda „tajnu naredbu da se svi uhapšeni ‘kvislinzi’ stariji od 35 godina oslobode ako nisu učinili kakvo zlodelo“.⁴ Razlog ovakvog obrta nije bio sentimentalne prirode, već činjenice da se stvari mogu otrgnuti kontroli. „Niko se više ne boji smrtne kazne“, bile su ozbiljne riječi prijekora kojim je Josip Broz Tito ukorio Politbiro.⁵ Iako nasilje nad protivnicima komunističkih vlasti nije prekinuto preko noći, već krajem 1945. ono je poprilično splasnulo. Naredne 1946. godine Broz je promovisao novi kurs prema protivnicima komunističkih vlasti, koji su se kompromitovali u ratu. „Mi pružamo ruku svima zavedenim ... pružamo im ruku preko bezbrojnih grobova, preko

² Mari-Žanin Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, Beograd, 2013, 213-215.

³ *Pobjeda*, br. 13, 11. februar 1945, 1.

⁴ M. Ž. Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20 veku*, 215.

⁵ Jože Pirjavec, *Tito i drugovi*, knj. 1, Beograd, 2013, 308.

bezbrojnih ruševina, opraštamo im! Ali tražimo da budu lojani građani Federativne Narodne Republike Jugoslavije.“⁶

To se naravno nije odnosilo na one koji su počinili zločine u ratu, a čije je hvatanje i procesuiranje u Crnoj Gori, između ostalog, otežavala nespремnost naroda da svjedoči protiv takvih lica. Razlog je bio jednostavan – strah da se te snage jednog dana ponovo ne vrate u zemlju. „Ljudi su se bojali da naša vojska ne odstupi, da kazna ne stigne na vrijeme zlikovca, da se okupator sa četnicima ne povрати, i slično ... tek razni su se špijuni i špijunčići i drugi razni zlikovci provlačili iz dana u dan.“ A pored toga, narod je bio uvjeren da određene saradnike okupatora prikrivaju njihovi rođaci (što nije bilo bez osnova), koji su se nalazili u strukturama novih vlasti. „Ovome se dodaju razni komentari, da ga nije dao ovaj ili onaj od svojte, iz komande ili odbora itd. i tome slično. Ovi ljudi pričaju oko lo, a kad im se postavi pitanje zašto to sudu ne kažu, onda odgovaraju: ‘Neka to drugi kaže, to znaju svi’.“⁷

Ovakvi strahovi, uz brojne druge propuste, na teritoriji barskog sreza doveli su do toga da se u državnu upravu infiltrirao nemali broj ljudi koji nijesu bili naklonjeni novim vlastima. Štaviše, za vrijeme rata neki su se ozbiljno kompromitovali kao saradnici okupatora, što je kod naroda stvorilo „hrđavo mišljenje o našoj administraciji“, zbog čega je s pravom bila meta ogovaranja.⁸ Istina, nakon stupanja u državnu službu, većina njih se prilagođavala novim okolnostima, ali ne zato što su se politički osvijestili, već su ih na to tjerali lični interesi. No, istini za volju, nijesu svi državni službenici bili voljni da se zbog ratne i

⁶ M. Ž. Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20 veku*, 221.

⁷ *Pobjeda*, br. 21, 8. april 1945, 2.

⁸ Državni arhiv Crne Gore (u daljem tekstu DACG), Arhivski odsjek Bar (u daljem tekstu AOB), Sreski narodni odbor Bar (u daljem tekstu SNOB), 1945, k-3, 64, sekretar M. Strahinja, sekretar Sreskog narodnog odbora u Baru – Opštinskom narodnom odboru Ulcinj, 19. jun.

političke prošlosti „udvaraju“ novim vlastima. Štaviše, jedan broj državnih službenika nije krio animozitet prema novim vlastima. Ali to im nije bila prepreka da participiraju u državnoj upravi. Tako su komunističke vlasti u ime bolje budućnosti svih naroda i narodnosti Jugoslavije od samog dolaska na vlast ozbiljno investirale u vlastitu propast.

Neprijatelji „pokajnici“

U barskom srezu gotovo da nije bilo organa državne uprave a da u njemu nije bilo saradnika okupatora i ljudi koji nijesu simpatizovali nove vlasti. Ali, očito da im to nije uzimano za veći grijeh, čim im je povjereno da participiraju u organima državne uprave. Za komunističke vlasti je bilo najvažnije da u ratu nijesu počinili zločin, preko ostalog se dalo preći. Posebno ako su svoje dužnosti obavljali savjesno. Tako je 1945. godine u Novom Baru najnormalnija moguća stvar bila da čak i sekretar gradskog odbora narodne vlasti (Petar B. Vukčević) bude osoba koja je za vrijeme okupacije vršila dužnost komandira nacionalne milicije. Ljubav prema neprijateljima komunizma nije ga napustila ni u poslijeratnom periodu. „Nije prečistio sa starim navikama te se zapaža često u društvu rekacionara“. Interesantno, poticao je iz ugledne i poštene porodice koja je bila naklonjena NOP-u.⁹

Neprijatelja komunističkih vlasti bilo je i među ljudima koji su bili upošljeni pri Sreskom narodnom odboru (SNO). Takva je bila i izvjesna Vidosava V. Novaković (radila u statističkom odjeljenju ovog odbora), koja je bila sušta suprost vrijednosti koje su promovisale komunističke vlasti. „Veliki je materijalista – radi samo za novac. Nije nikada davala ništa za narodno

⁹ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, 30, politička karakteristika za Petra B. Vukčevića, 26. jul.

oslobodilačku vojsku.“¹⁰ Još je gori u tom smislu bio njen kolega koji je bio upošljen pri unutrašnjem odjeljenju SNO u Baru, izvjesni Pavićević Veljko, koji se za vrijeme okupacije nalazio u službi okupatora. No, budući da nije počinio nikakav zločin, saradnja sa okupatorom mu nije bila prepreka za rad u državnoj službi. Tim prije jer se Pavićević u novonastalim okolnostima odrekao starih političkih struktura i okrenuo se saradnji sa novim vlastima. („Poslije oslobođenja pokazuje se kao prijatelj pokreta“). Ali i da nije to učinio, Pavićević je nesumnjivo imao reference i za mnogo odgovornije poslove od onog koji je obavljao, budući da je bio diplomirani pravnik. Pritom je bio vrlo savjestan i dobar činovnik („Na povjerenom poslu radi dosta dobro i sa puno ljubavi i požrtvovanja“).¹¹

Za razliku od Pavićevića, šef odsjeka poreskog odjeljenja SNO Velić D. Ivan nije bio simpatizer ali ni neprijatelj NOP-a. „Prema narodnom pokretu nije se izjašnjavao ni kao prijatelj ni kao neprijatelj. Ostao je do kraja pasivan“ za vrijeme okupacije, mada je mrzio okupatora i nije se kompromitovao saradnjom sa četnicima. Stoga ga komunističke vlasti nijesu smatrale svojim neprijateljem („Nije neprijatelj NOP-a“), ali ni osobom koja im je bila naklonjena. („Živi vrlo povučeno i politički se ne izjašnjava“). Ali budući da je povjerene poslove obavljao vrijedno, nove vlasti mu nijesu zamjerale političku pasivnost.¹² Otprilike tako se ponašao i sudija Sreskog suda u Baru i predsjednik komisije za ratnu štetu Marković Vladimir. Ni on za vrijeme okupacije nije pokazivao naklonost prema nekom pokretu („Za vrijeme okupacije bio je pasivan ne vezujući se ni za četnike ni

¹⁰ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, 37, politička karakteristika za Vidosavu V. Novaković, 26. jul.

¹¹ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, 78, politička karakteristika za Veljka Pavićevića, 1. avgust.

¹² DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, 56, politička karakteristika za Ivana D. Velića, 30. jul.

za narodni pokret“). Ali, ako je za vrijeme okupacije bio pasivan nakon oslobođenja se priklonio pobjedniku i dobrovoljno se prijavio u vojsku. Uz to je povjerene dužnosti na poslu obavljao s „puno volje i požrtovanja“, pa su ga komunističke vlasti, uprkos dugotrajnoj političkoj pasivnosti, okarakterisale kao osobu prijateljski naklonjenu NOP-u. Zamjerale su mu što nije davao priloge za narodni pokret iako je imao mogućnosti za to.¹³ No, kako nije bio kompromitovan mogao je dozvoliti sebi taj luksuz, što se nije moglo reći za službenike ovog Suda Mihaila S. Ulamu i Huseina S. Čobića, koji su nakon oslobođenja nastojali na sve moguće načine da prikriju svoju političku i ratnu prošlost. Posebno Ulama, koji je bio aktivan član Jugoslovenske Radikalne Zajednice i koji je slovio za čovjeka vrlo bliskog bivšem ministru Đuru Čejoviću. No, to za njegovu karijeru nije bilo toliko opterećujuće, koliko činjenica da je na radničkim demonstracijama u Podgorici pucao na radnike i što je za vrijeme okupacije jedno vrijeme vrlo aktivno sarađivao sa okupatorom („naoružao se okupatorskom puškom“). Stoga je bio svjestan da mu nema druge nego da se iz korijena mijenja. „Od oslobođenja aktivno se zalagao u poslu kao odbornik u selu, a docnije se istakao sa marljivošću i radom u Opštini. Narod. Odboru u Viru. Nastoji da se popravi. Svjesan važnosti KPJ nastoji da joj se što više zbliži.“¹⁴

U nešto boljoj situaciji od Ulame bio je služitelj Sreskog suda u Baru, Husein S. Čobić, mada je i on imao razloge zbog kojih se morao dokazivati novim vlastima. Pored toga što je u međuratnom periodu bio „naklonjen ondašnjim režimima“, sveznajućim komunistima nije promaklo da je Čobić „imao izvjesnih simpatija prema četničkom pokretu“, ali ne i za NOP.

¹³ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, 35, politička karaktersitika za Velimira Markovića, 26. jul.

¹⁴ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, bez broja, politička karakteristika za Mihaila S. Ulamu, bez datuma.

Sumnjamo da je i kasnije promijenio odnos prema NOP-u, iako se trudio da ostavi takav utisak. „Poslije oslobođenja prilično se aktivizirao. U radu je dosta vrijedan i marljiv. Nastoji se prikazati prijatelj N. O. Pokreta. Ne primjećuju se njegove naklonosti prema inostranim zemljama.“¹⁵ Od službenika ovog suda, pred novim vlastima se najmanje dokazivala izvjesna Milosava Kraljević, iako nije slovila za njihovog simpatizera. Naprotiv. Poticala je iz porodice koja je bila neprijateljski naklonjena prema komunistima, a za vrijeme rata imala je čak i određenih kontakata sa okupatorom „mada nije primjećena njena aktivna saradnja sa istima na štetu N. O. Pokreta“. Ali za razliku od nekih kolega, nije se po svaku cijenu „udvarala“ novim vlastima. „Poslije oslobođenja i dalje je pasivna.“ No, to ne znači da povjerene poslove nije vršila savjesno i da nije nastojala da se promijeni. Ali u antifašističkim organizacijama nije sarađivala.¹⁶

Ako su neki lokalni činovnici mogli sebi dozvoliti da ne simpatišu komunističke vlasti ili se drže pasivno prema njima, nije bilo za očekivati da će se tako ponašati neko ko radi „pri Predsjedništvu Vlade na Cetinju“, kakav je bio izvjesni Milo F. Uskoković iz Bara. Nije nam poznato koju je dužnost vršio, ali činjenica je da ni on njegova porodica nikada nijesu imali ni najmanje simpatija za komuniste. U međuratnom periodu isticao se kao pristalica ranijih režima, dok je za vrijeme okupacije simpatisao četnički pokret i vršio dužnost vodnika milicije. „Prema narodnom pokretu imao je neprijateljski stav“, a nije ga promijenio ni u poslijeratnom periodu, već se držao pasivno. „Mišljenja sam da je jedan od onih koji nijesu naši prijatelji a koji bi želeli da se prikriju.“¹⁷

¹⁵ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, bez broja, politička karaktersistika za Huseina S. Čobića, bez broja.

¹⁶ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, bez broja, politička karakteristika za Milosavu Kraljević, bez datuma.

¹⁷ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, 43, politička karakteristika za Mila F. Uskokovića, 26. jul.

Pri Predsjedništvu Vlade bio je upošljen kao pravnik i Mihail S. Grgin. Ni on nije bio prijateljski nastrojen prema komunističkim vlastima, iako je pri samom kraju rata pristupio NOP-u. Ali ne zato što je simpatisao NOP „već iz interesa radi rehabilitacije“, jer je za vrijeme rata bio „stalno u društvu italijanskih fašista i sa istima sarađivao kao i sa drugim okupatorskim slugama“. Osim diplome Pravnog fakulteta u njegovoj političkoj biografiji nije postojala referenca koja ga je preporučivala za rad u državnoj administraciji. „Iz buržoaske je familije. Politički reakcionarno orjentisan ... Do rata je bio pristalica reakcionarnih režima. Sklon korupciji. Monden. Prilično prefigan. Bio je tipičan odraz društva iz kojega potiče.“ Ali očito da ni njemu to nije bila prepreka da obavlja činovničku dužnost pri Predsjedništvu Vlade.¹⁸

Najveći broj činovnika koji su se za vrijeme rata kompromitovali saradnjom s okupatorom, u poslijeratnom periodu nastojali su to da prikuju posvećenim radom i radikalnom promjenom držanja prema novim vlastima. Ali tim manevrom nijesu mogli obmanuti komunističke vlasti, koje su pokazale spremnost da oprostite neke stvari, ali nikako da zaborave njihovu prošlost. Posebno ne onih koji su se ozbilnije kompromitovali saradnjom sa okupatorom. No, to ne znači da im nije godilo da posmatraju kako se takvi ljudi nakon rata naprasno „mijenjaju“ i pokušavaju da se dokažu kao prijatelji novog režima. Gledajući svakodnevno servilnost takvih ljudi, na njih su počeli gledati očima prijatelja. U moru drugih službenika u barskom srezu, tipičan primjer novog čovjeka bio je izvjesni Arsenije M. Vujisić, koji je radio na državnom dobru *Topolica* u Baru. Za vrijeme okupacije, među „intimnim društvom“ stalno je vršio propagandu kralja Petra II i Draže Mihailovića, da bi kasnije na Cetinju pristupio nekom četničkom bataljonu gdje je bio „lični ađutant izdajnika

¹⁸ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, bez broja, politička karakteristika za Mihaila S. Grgina, bez datuma.

kapetana Lekića“. Nakon toga je po instrukcijama okupatora upućen u Bar (na Topolicu). Neko vrijeme je čak namjeravao da iz Bara sa društvom ode za Italiju gdje je trebalo da se poveže sa četničkim odredima, ali su mu ti planovi propali. Poslije oslobođenja, sa ovakvom reputacijom, ocijenio je da mu je jedini izlaz da se prikloni pobjedniku. Iako su ga komunističke vlasti smatrale naivnim i lakovjernim čovjekom, nema sumnje da je uspio u naumu da se dodvori novim gospodarima. Istina, komunisti mu nijesu zaboravili ranije ponašanje, ali im je itekako prijao njegov radikalni politički zaokret nakon 1945. godine. „Poslije oslobođenja na poslu se pokazuje prilično aktivan i radi svaki posao ... Sada se pokazuje kao naš prijatelj, i ne nalazi se u opšte u društvu naših neprijatelja, nego je stalno u društvu naših prijatelja“, isticali su ponosito.¹⁹ Svakako da Vujisić nije mogao naprasno postati prijatelj komunista, baš kao ni i mnogi drugi koje je nužda natjerala u zagrljaj novih vlasti.

U sličnoj situaciji nalazili su se i drugi činovnici, koji su se tokom rata kompromitovali kao neprijatelji NOP-a. Jedan od takvih je bio i izvjesni Ramo M. Karastanović iz Mrkojevića, koji je za vrijeme rata 2 mjeseca služio u albanskoj vojsci kao regrut, nakon čega se vratio kući. Istina, sa okupatorom nije sarađivao, mada nije imao simaptija ni prema NOP-u. „Bio je po strani našeg pokreta i istog nije pomagao“. Nikakve simpatije prema Jugoslaviji nije imao, što se za Albaniju nije moglo reći. Ali ako je do oslobođenja gajio takva osjećanja, nakon rata nije mu padalo na pamet da nastavi sa starim uvjerenjima. „U radu je aktivan. Sarađuje u omladinskim antifašističkim organizacijama USAOJ-a. Sada voli našu zemlju i nije naklonjen ni prema jednoj inostranoj. Naklonjen je prema KPJ.“²⁰

¹⁹ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, 59, politička karakteristika za Arsenija M. Vujisića, 30. jul.

²⁰ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, bez broja, politička karakteristika za Rama M. Karastanovića, bez datuma.

Nakon oslobođenja, nove vlasti je naprasno „zavolio“ i izvjesni Šućo Lazorić (službenik Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja), iako nikada ranije nije bio njihov simpatizer. U predratnom periodu simpatisao je JRZ, a za vrijeme okupacije sarađivao je sa fašističkom albanskom omladinom. No, budući da je bio mlad (rođen 1922), komunisti su bili voljni da mu oproste ratne grijehe, koji su, po svemu sudeći, bili proizvod uticaja njegovih prijatelja. Ali kada je „otklonio te svoje nedostatke i prišao naprednom omladinskom pokretu“ rodila se navodna ljubav prema NOP-u. Nakon toga je postao uzoran skojevac.²¹ Za razliku od Lazorića, službenika Ministarstva građevina, izvjesni Braim Kaplanović nije imao hipoteku saradnje sa okupatorom, ali su im zajedničke bile simpatije prema fašističkoj Albaniji. No, dok je Lazorić bio spreman da se mijenja i sarađuje sa novim vlastima, Kaplanović je bio odlučan da to nipošto ne čini. Iako je na poslu bio vrijedan i agilan, nije sarađivao sa antifašističkim organizacijama niti je pokazivao naklonost prema KPJ.²² Ni mnogi drugi službenici Ministarstva građevina u Baru nijesu bili impresionirani novim vlastima, ali su manje-više bili prinuđeni da zbog privilegija koje je donosio rad u državnoj službi i političke prošlosti koketiraju s njima. Tako se izvjesni Maksim R. Vulević (državni putar) zbog saradnje sa četnicima, u čijoj je službi bio 11 mjeseci, nakon rata iz petnih žila trudio da se pokaže kao pristalica novih vlasti. Ali uprkos tome nije uspio da uvjeri nove vlastodršce da je doživio političku katarzu. „Imenovani nije istinski prijatelj ove narodne borbe.“²³ Ni njegov kolega Đuro M. Nreković nije uvjerio

²¹ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, bez broja, politička karakteristika za Šuća Lazorića, bez broja.

²² DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, bez broja, politička karakteristika za Braima Kaplanovića, bez datuma.

²³ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, 18, politička karakteristika za Maksima R. Vulevića, 25. jul.

komuniste da im je naklonjen. Za razliku od mnogih koji nijesu simpatizovali NOP nije imao iza sebe kompromitujuću ratnu prošlost. No, i pored toga, komunističke vlasti su morale budno motriti na njega zato što je bio „pasivan i kolebljiv te sklon da lako padne pod tuđi uticaj“.²⁴ Slično se držao prema novim vlastima i izvjesni Stanko B. Vujović koji je za vrijeme rata bio naoružan okupatorskom puškom, ali nikakav zločin nije počinio. Niti je učestvovao u borbama („bio miran i nije se isticao“). Za vrijeme rata nije bio naklonjen prema NOP-u, ali se nakon oslobođenja promijenio i postao „prijatelj pokreta“. Razlog je jednostavan. Nove vlasti postavile su ga na mjesto nadzornika puteva „tako da ga ta činjenica bliži pokretu“.²⁵

Od službenika Ministarstva građevina u Baru okupatorskom puškom naoružavani su Vlado Perazić, Mihaile Jovanov Milić i Blažo Lekić, ali se jedino Milić nakon rata nije udvarao vlastima. Štaviše primjećena je njegova naklonost prema reakcionarnim krugovima, zbog čega je okarakterisan kao neprijatelj NOP-a. Jedino što ga je vezivalo za NOP bio je novac, koji mu je država svakog mjeseca isplaćivala na ime zarade. „Plata koju prima zbližava ga pokretu.“²⁶ Ista stvar zbližavala je NOP-u i izvjesnog Krcuna J. Stankovića, koji je takođe bio upošljen kao službenik Ministarstva građevina. Kao i mnogi drugi i Stanković se za vrijeme rata nalazio u službi okupatora, da bi nakon rata počeo da se približava NOP-u. Naravno, ne zbog toga što je bio impresioniran njime, već zbog dobre plate koju je primao. „Sve se više bliži pokretu, više pod uticajem postignuća dobre plate, što je kod njega

²⁴ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, 112, politička karakteristika za Đura M. Nrekovića, 15. avgust.

²⁵ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, bez broja, politička karakteristika za Stanka B. Vujovića, bez datuma.

²⁶ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, bez broja, politička karakteristika za Vladu Perazića, Mihaila Milića i Blaža N. Lekić, bez datuma.

uvjek uticalo na političku orijentaciju.“²⁷

Materijalna sigurnost koju je garantovao rad u državnoj službi tjerala je mnoge da pred novim vlastima ukrivaju svoja politička uvjerenja, držeći se po strani svih političkih dešavanja. U moru drugih takav je bio mehaničar Doma zdravlja u Baru izvjesni Anto M. Mardunović. Iako za vrijeme rata nije počinio nikakav zločin, niti je aktivno sarađivao sa okupatorom, nove vlasti ga barem iz tri razloga nijesu smatrale prijateljski raspoloženim prema NOP-u i KPJ. Prvi razlog bila je njegova religioznost („Potiče iz vrlo religiozne porodice, koja je naklonjena prema Rimu, koja ima negativan uticaj na službenika“), dok su druga dva razloga bili prilično jake simpatije koje je gajio prema fašističkoj Italiji za vrijeme rata i politička pasivnost nakon oslobođenja. Za komunističke vlasti to je bilo dovoljno da ga označe kao osobu koja „ne simpatije KPJ“.²⁸ Ali i pored toga bile su uvjerene da Mardunović nije bio neprijatelj novog društvenog uređenja „mada to u dovoljnoj mjeri ne pokazuje“. Sumnje u njegovu lojalnost podgrijavała je i činjenica da „nije nikada davao priloge za narodni pokret“.²⁹ Ista stvar je zamjerana i dezinfektoru Doma zdravlja u Baru izvjesnom Niku R. Radovanoviću. No, za razliku od Mardunovića, Radovanoviću je bila olakšavajuća okolnost to što i nije imao odakle da dâ novčana sredstva, budući da je bio siromašnog imovnog stanja. Nije mu išlo u prilog ni to što je bio bivši „režimlija“ i što je poslije oslobođenja „i dalje ostao politički nesvjestan“. Njegovo držanje nakon rata nije uvjerilo komunističke vlasti da im je

²⁷ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, bez broja, politička karakteristika za Krcuna J. Stankovića, bez datuma.

²⁸ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, bez broja, politička karakteristika za Anta M. Mardunovića, bez datuma.

²⁹ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, 42, politička karakteristika za Anta M. Mardunovića, 26. jul.

naklonjen, ali nijesu smatrale da im je neprijatelj.³⁰

Kao neprijatelj komunizma nije okarakterisan ni Lazar K. Stojanović (nadzornik puteva), iako se njegovo držanje nakon rata ne bi moglo baš okvalifikovati kao prijateljsko prema novim vlastima. Posebno kada se ima u vidu činjenica da se radilo strogo religioznom čovjeku, koji je imao pomirljiv stav prema četnicima (sa okupatorom nije sarađivao). Nakon oslobođenja na poslu se nije naročito zalagao, a po svemu sudeći ni davao priloge za narodni pokret. No, po mišljenju komunističkih vlasti u Baru to nije bio dokaz neprijateljstva prema novom poretku, mada nijesu sporili da „ne pokazuje ni naročito zadovoljstvo“ njime.³¹ Kao i mnogi drugi i Stojanović je za komunističke vlasti bio sumnjivo lice. Nije uvjerio nove vlasti da im je odan ni izvjesni Đurović S. Blažo, koji je radio kao službenik Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja. Od početka rata do kraja 1941. godine Đurović je bio „u službi izdajnika federalne crnogorske stranke“, nakon čega je prešao u partizane u kojima je ostao do kraja 1942. godine. U partizanima je ostao dok se njihove snage nijesu povukle u Bosnu. Poslije toga ih je napustio, zbog čega je kraće vrijeme proveo u zatvoru. Tek poslije oslobođenja Kolašina, u kome je radio u Civilnoj bolnici, pristupio je ponovo NOV. Od tada je pokazivao prijateljsko raspoloženje prema NOP-u. No, s druge strane nije ostalo neprijemljeno da je „politički dosta pasivan“ i da ne sarađuje sa anti-fašističkim organizacijama, što nije bilo beznačajno za osobu koja je bila u službi neprijatelja NOP-a. Ali kako kod Đurovića nije primjećena naklonost prema inostranim državama,³² dalo

³⁰ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, 52, politička karakteristika za Nika R. Radovanovića, 30. jul.

³¹ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, 106, politička karakteristika za Lazara K. Stojanovića, 15. avgust.

³² DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, bez broja, politička karakteristika za Blaža S. Đurovića, bez broja.

se preći preko njegove političke pasivnosti. Uostalom kao i kod mnogih drugih.

Nepopustljivi protivnici

Za razliku od onih koji su nakon rata promijenili držanje prema narodnooslobodilačkom pokretu predstavljajući se kao njegovi navodni simpatizeri, jedan broj službenika je i nakon toga zadržao neprijateljski stav prema novim vlastima. I to nije su krili, zbog čega su ih nove vlasti označile za svoje neprijatelje. Jedan od takvih bio je doktor Velimir J. Gojnić (Ministarstvo narodnog zdravlja), saradnik okupatora i četnika, koji je u odnosu na druge kvislinge uživao povlašćen status. („Kod istih je bio uvažena i povjerljiva ličnost“). Poticao je iz bogate porodice koja je bila neprijateljski raspoložena prema komunističkom pokretu. No, na tome mu komunističke vlasti možda ne bi toliko zamjerile, jer je sličnih slučajeva bilo sijaset u državnoj administraciji, da je nakon oslobođenja prema novim vlastima zauzeo drugačiji stav. Ali kako to nije uradio, već je samo štetio NOP-u, a pritom je bio oženjen Njemicom („Švabicom“) i u narodu poznat „kao veliki materijalista i gulikoža sirotinje“, komunističke vlasti u Baru su bile više nego uvjerene da doktor Gojnić „nije prijatelj narodne borbe i njenih tekovina“.³³

³³ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, 48, politička karakteristika za Velimira J. Gojnića, 26. jul; Pri ovom resoru bila je upošljena i izvjesna Draga Popović, koja je kao saradnik okupatora ranjena i zarobljena oktobra 1944. godine prikom napada koje su izvršile partizanske i engleske snage na voz koji je saobraćao na liniji Vir – Bar. No i pored toga, nakon oslobođenja joj je povjerena državna služba u barskom srezu, poslije čega je premještena u Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja na Cetinju. Dok je radila u barskom srezu povjerenu dužnost je obavljala marljivo i naprasno se priklonila „našoj borbi“. (DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, bez broja, politička karakteristika za Dragu Popović, bez datuma)

Kao neprijatelj komunističkih vlasti okarakterisan je i izvjesni Zefa Kirović, Baranin koji je radio na prevozu hrane u Nikšiću. U njegovoj biografiji nove vlasti su jedino cijenile to što je poticao iz „poštene i siromašne porodice“. Ostalo je bilo za svaku osudu. U međuratnom periodu mu je zamjerano to što se bavio politikom i što je simpatisao ljude „koji su išli za ličnim interesima“. A posebno što je podržavao politiku fašističke Italije; što nije krio neprijateljstvo prema NOP-u; što je blisko sarađivao sa Italijanima i što je po oslobođenju Bara od strane partizana pobjegao iz rodnog grada. Istina, nakon toga je pokušavao da se novim vlastima predstavi kao osoba koja je naklonjena NOP-u, ali nikada nije dao prilog za narodnoslobodilačku vojsku. No, i pored toga komunističke vlasti u Baru bile su više nego sigurne da je Kirović njihov neprijatelj. „Njegovo držanje posle oslobođenja nije se mnogo izmijenilo ... po mom mišljenju isti je i dalje naš neprijatelj“, tvrdio je sekretar Narodnog odbora u Starom Baru.³⁴

Od Barana upošljenih pri Ministarstvu poljoprivrede kao neprijatelj novog režima označen je i Mato F. Debelja, koji je nakon oslobođenja službovao u Baru, a potom i u Bijelom Polju. Nove vlasti su mu žestoko zamjerale što je kao „kao vatreni pristalica JEREZ-e“ na protekciju dobio službu na Topolici, a posebno što je za vrijeme okupacije bio lični prijatelj sa saradnicima okupatora. Inače bio je sinovac pokojnog Nika Debelje, koji je za vrijeme okupacije bio tumač i zastupnik civilnog italijanskog delegata za barski srez i predstavnik „crnogorskih separatista“. Zahvaljujući stricu postao je oficir u nacionalnoj miliciji „koju je bio osnovao izdajnik Petar Đurišić u Bar“, ali nije počinio nikakvo zlo. Štaviše, posljednjih dana okupacije je pomagao NOP, mada po mišljenju komunista to nije radio iskreno, već iz straha. Iako se nakon oslobođenja prilično aktivi-

³⁴ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, 21, politička karakteristika za Zefu Kirovića, 25. jul.

rao na poslu, priloge za NOP nije davao, a na političkom planu je bio neaktivan, zbog čega su ga vlasti okarakterisale kao neprijatelja društvenog uređenja. Istina, suviše nemoćnog „da ma šta protiv istog preduzme“.³⁵

Nemoćan da naudi novim vlastima u ovom resoru bio je i izvjesni Krsto R. Mićković. Za razliku od Debelje prišao je NOP-u i materijalno ga je pomagao, a septembra 1944. stupio je dobrovoljno u NOV. Ali ako je time nastojao da zavara nove vlastodršce, prevario se. Komunističke vlasti mu nijesu zaboravile da je bio bivši režimlja (propagandista JRZ) i osoba orijentisana „prema kralju“, koje se uprkos dobrom ponašanju za vrijeme okupacije sastajala isključivo sa osobama „koji nijesu odani NOP“. Zbog toga o njemu nijesu imale pozitivno mišljenje. Naprotiv, smatrale su ga neprijateljem koji se samo vješto prikriva,³⁶ ali nije nam poznato da je zbog toga trpio neke posljedice. Uostalom, kao ni drugi službenici koji su označeni kao neprijatelji komunističkih vlasti. Da su ih zbog toga vlasti progonile teško da bi se desilo da bi neki državni službenici u Baru, poput izvjesnog Đorđija B. Đurovića (Ministarstvo poljoprivrede), nakon rata nesmetano širili „lažne vijesti na štetu NOP“ i družili se sa ljudima „koji su neprijateljski raspoloženi prema našem pokretu“. Stoga su ga komunističke vlasti i pored aktivnog zalaganja na poslu označile kao neprijatelja društvenog uređenja, koji predanim obavljanjem povjerenih dužnosti samo želi da zamaskira „neprijateljski rad i propagandu“. Imajući to u vidu (kao i činjenicu da je sa dva brata služio u nacionalistima za vrijeme rata),³⁷ interesantno je da nije

³⁵ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, 97, politička karakteristika za Mata F. Debelju, 1. avgust.

³⁶ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, 92, politička karakteristika za Krsta R. Mićkovića, 1. avgust.

³⁷ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, 81, politička karakteristika za Đorđija B. Đurovića, 1. avgust.

označen za osobu koja ugrožava tekovine revolucije. No, ako Đurović nije bio prijetnja vlastima, njegov sugrađanin Lazar B. Pavićević (Ministarstvo pravde) i nekadašnji stražar sreskog zatvora, po svemu sudeći – jeste. Ali ne samo zbog toga što je poticao iz četnički orijentisane porodice, već zato što se nakon oslobođenja sastajao sa neprijateljima narodnooslobodilačkog pokreta s kojima je najvjerovatnije kovao planove protiv NOP-a. „Jedan je od onih koji mrzi i radi protiv našeg pokreta. Neprijatelj je ove borbe.“³⁸ Ista je karakteristika važila i za izvjernog Todora P. Mitrovića iz Pržna, za koga se sumnjalo da ima kontakte sa nekim ljudima sa Zapada koji nijesu bili prijateljski raspoloženi prema komunističkim vlastima u Jugoslaviji. No, ako su u njegovom slučaju postojale sumnje da to čini, za njegovog oca se pouzdano znalo da je „održavao te veze“. Inače cijela porodica je bila neprijateljski nastrojena prema NOP-u.³⁹

Ista osjećanja prema NOP-u gajio je i Omer I. Peročević (Ministarstvo pravde), nekadašnji vatreni pristalica JRZ, „važna i povjerljiva ličnost“ okupatora i nepomirljivi protivnik NOP. Iako za vrijeme rata nije učinio konkretan neprijateljski akt protiv NOP-a i građanstva, nikako se nije mirio sa novim društvenim uređenjem i elitom na vlasti. I u tome je bio dosljedan. „Poslije oslobođenja ostao je i dalje neprijatelj N. O. P. Ostao je neprijatelj N. O. P. ma da nastoji da se ukriva. Njegove simpatije bile su i ostale prema Rimu i Berlinu. Iz duše mrzi KPJ.“⁴⁰ Uostalom i

³⁸ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, 27, politička karakteristika za Lazara B. Pavićevića, 25. jul.

³⁹ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, bez broja, politička karakteristika za Todora P. Mitrovića, bez datuma. „Za vrijeme okupacije nije primjećena njegova aktivna saradnja sa okupatorom mada je istom bio naklonjen. Prema N. O. Pokretu bio je neprijateljski raspoložen i o istom se nepovoljno izražavao.“ (Isto.)

⁴⁰ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, bez broja, politička karakteristika za Omera I. Peročevića, bez datuma.

mnogi drugi su gajili slična osjećanja, ali su ih vještije prikrivali. Oni koji to nijesu znali ili nijesu željeli da se ponašaju na taj način, bili su od strane novih vlasti okarakterisani kao njihovi neprijatelji. Takav je između ostalih bio izvjesni Redžep Š. Isaković, koji za razliku od najvećeg broja neprijatelja novih vlasti nije sarađivao sa okupatorom i njegovim saradnicima, ali je imao određenih simpatija prema fašističkoj Italiji. Prema NOP-u nika-da nije bio prijateljski nastrojen, niti se o njemu izražavao lijepo. „Poslije oslobođenja ostao je i dalje pasivan“, ali o NOP-u se više nije izražavao loše, mada nije pokazivao ni simpatije. Stoga je za nove vlasti, Isaković Redžep slovio za osobu koja nije bila pri-jateljski naklonjena prema KPJ i novom društvenom uređenju. („Nije prijatelj KPJ niti voli današnje društveno uređenje“). Pored toga što nije sarađivao sa okupatorom i njihovim sradanicima, komunističke vlasti su mu jedino cijenile to što nije pokazivao „neku orijentaciju prema inostranim zemljama“.⁴¹

Mnogo razloga komunističke vlasti su imale da za neprijatelje Partije i narodnooslobodilačkog pokreta označe i službenike Ministarstva građevina Vladimira Lj. Bulatovića i Mihaila Lj. Dabovića. Obojica su poticali iz porodica koje su bile neprijateljski orijentisane prema komunističkom pokretu, a i za vrijeme rata aktivno su sarađivali sa okupatorom. Posebno Dabović, koji je učestvovao u akcijama protiv NOP-a i čijeg su oca ubili partizani 1942. godine. Izgleda da Bulatović nije uzimao učešća u borbama protiv NOP-a, ali zato animozitet prema njemu nije krio. Štaviše, „isticao se u mržnji prema istome“. I to ne samo za vrijeme rata, već i nakon oslobođenja zemlje, zbog čega su ga komunističke vlasti označile kao svog neprijatelja. „Neprijateljski raspoložen i dalje prema našem pokretu. Mrzi KPJ.“ Isto je važno i za Dabovića, s tim što su za njegovo reakcionarno držanje komunističke vlasti krivile njegovu maćehu koja je imala „štetan

⁴¹ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, bez broja, politička karakteristika za Redžepa Š. Isakovića, bez broja.

uticaj na službenika“. No, i pored toga, Dabović nije bio beznađežan slučaj u političkom smislu, jer su postojale naznake da se u perspektivi može promijeniti njegov odnos prema novim vlastima. „Orjentisan je prema reakcionarnim krugovima, mada se u zadnje vrijeme kod njega primjećuje kolebljivost.“⁴²

Jako loš uticaj porodica je imala i na miliconera Nikpreljević Marka iz Ulcinja (Kazneno-popravni dom Kotor) koji je zbog privrženosti roditelja okupatoru „počeo da se kiti kukastim krstovima i drugim fašističkim oznakama“. Nakon kapitulacije Italije „uzeo je okupatorsko oružje koje je nosio sve do oslobođenja Ulcinja“, ali nikakve štete nije počinio „našem pokretu“. Štaviše, po oslobođenju Ulcinja dobrovoljno se prijavio u NOV gdje je bio veoma aktivan. Budući da je pod uticajem porodice prišao okupatoru i da u ratu nije počinio zločin, komunističke vlasti ga nijesu smatrale svojim neprijateljem. Ali nijesmo sigurni da su takvo mišljenje imali o njegovoj porodici, koja je tokom cijele okupacije „bila neprijateljski raspoložena prema N. O. P.-u“.⁴³

Ubjedljivo najviše neprijatelja komunističkih vlasti u Baru bilo je u prosvjetnim institucijama, čijim službenicima je nakon rata povjerena dužnost da obrazuju i vaspitavaju mlade naraštaje u socijalističkom duhu. Tako se nakon rata desila paradoksalna situacija da su socijalističkim vrijednostima, između ostalih, djecu učili osvjedočeni neprijatelji NOP i KPJ. Uglavnom su to bili prosvjetni radnici čije su porodice bile neprijateljski nastrojene prema komunistima. Jedan od takvih prosvjetnih radnika bio je profesor Nikola D. Lekić, koji je za vrijeme okupacije radio u cetinjskoj gimnaziji gdje je proganjao „napredne đake kao komuniste i bio inicijator njihova hapšenja“. Zbog toga su komunističke vlasti u Baru u njegovoj političkoj karakteristici

⁴² DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, bez broja, političke karakteristike za Vladimira Lj. Bulatovića i Mihaila Lj. Dabovića, bez datuma.

⁴³ DACG, AOB, SNOB 1947, k-1, 391, politička karakteristika za Marka Nikpreljevića, 23. jun.

istakle da je u tom periodu imao „slabo držanje“. Ali čim je postalo jasno ko će izaći pobjednik iz rata u Jugoslaviji profesor Lekić je drastično promijenio svoj odnos prema NOP-u. „Od 1944. godine nastojava da se popravi i pomaže N. O. Pokret. Oktobra iste godine javio se dobrovoljno u našoj vojsci.“ Osjećaj za momenat kada treba pristupiti pobjedničkoj strani, uz marljiv rad na poslu, doprinio je tome da Lekić od progonitelja komunista preko noći postane njihov prijatelj i osoba čijim su se držanjem nakon rata komunisti ponosili. „Poslije oslobođenja radi sa voljom i pokazuje se kao prijatelj N. O. Pokreta.“⁴⁴ Kasnije je postao čak i direktor barske gimnazije.

Pored profesora Lekića i činovnik prosvjetnog odjeljenja SNO u Baru, Dragutin J. Leković, uvjerio je vlasti da im nije neprijatelj. U međuratnom periodu je čak i pristupio studenstkom pokretu, a prvih dana ustanka je otišao u partizane u kojima je ostao do početka 1942. godine. Ali kada su se njegovi ratni drugovi povlačili u Bosnu dezertirao je i predao se saradnicima okupatora („primio okupatorsku pušku“) u čijim je redovima bio prilično aktivan, sve do kapitulacije Italije, kada stupa u NOV. Istu aktivnost je pokazao i kao borac NOV, u kojoj ranjavan, zbog čega je ostao čak i invalid. Zbog toga, ali i činjenice da se nakon rata aktivno angažovao na poslu i u antifašističkim organizacijama, komunisti su ga primili u svoje redove („Isti je komunista“) i povjerili mu državnu službu.⁴⁵

Ostali prosvjetni radnici, koji su se za vrijeme rata kompromitovali saradnjom sa okupatorom i njihovim saradnicima, nakon oslobođenja uglavnom nijesu pokušavali da se u političkom smislu mijenjaju na bolje (osim učiteljice Angeline J. Martinović i

⁴⁴ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, bez broja, politička karakteristika za Nikolu D. Lekića, bez datuma.

⁴⁵ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, bez broja, politička karakteristika za Dragutina J. Lekovića, bez broja.

učitelja Danila M. Mitrovića).⁴⁶ Stoga su sloveli za neprijatelje Partije i društvenog uređenja. Takav je između ostalih bio Jusuf O. Divanović, koji je nakon rata radio kao učitelj u Godinju. Bio je istaknuti pristalica JRZ (kao takav i nagrađivan), neprijatelj NOP-a i saradnik okupatora, kojima je služio do te mjere servilno da je i u školi nastojao da „podesi rad“ u njihovu korist. Zbog neskrivene saradnje sa okupatorom je bio jako omražen u narodu, pa je pravo čudo da zbog toga nije uzet na odgovornost. „Imao je sumnjive veze s okupatorom te je kod naroda omrznut kao špijun i veliki Italijanofil.“ Ako se tome doda da nakon oslobođenja nije imao namjeru da se popravi, već je naprotiv i dalje štetio narodnom pokretu, s pravom su ga nove vlasti označile neprijateljem „današnjeg društvenog uređenja“.⁴⁷

I u ostalim školama, neprijateljima NOP je povjeravana državna služba. Tako je kao učitelj u Krnjicama radio izvjesni Dušan M. Đurović, koji je aktivno pomagao „izdajnički pokret i bio tjesno vezan sa četnicima“, dok je za vrijeme njemačke okupacije radio u njihovom magacinu u Virpazaru. Tokom rata „isticao se kao neprijatelj našeg pokreta“, a ni nakon njegovog okončanja nije mnogo promijenio svoje držanje. „Poslije oslobođenja

⁴⁶ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, bez broja, politička karakteristika za Angelinu J. Martinović i Danila M. Mitrovića. Angelina J. Martinović – „Prije rata sarađivala je sa nenarodnim režimima. Bila je protiv svakog naprednog pokreta ... Imala veze sa okupatorom i njegovim pomagačima. Poslije oslobođenja ima prilično dobro držanje. U radu je dosta vrijedna i agilna. Sarađuje u AFŽ-eu. Nije orijentisana prema inostraniom zemljama.“ (Isto.); Danilo M. Mitrović – „Za vrijeme okupacije aktivno sarađivao sa okupatorom ma da je imao prijateljske veze sa italijanskim civilnim komesarom. Bio je naklonjen prema četnicima i istima simpatisao ... Posle oslobođenja radi aktivno na poverenoj mu dužnosti i nastojava da se popravi i pokaže kao naš prijatelj. Nema naklonosti prema Sovjetskom Savezu i KPJ. Orijentisan je više prema zapadnim saveznicima.“ (Isto.)

⁴⁷ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, 109, politička karakteristika za Junuza O. Divanovića, 15. avgust.

živi povučeno. Snalazi se vješto i lukavo. Ne nastoji da se popravi ni da koristi pokretu prema svojim mogućnostima. Njegov neprijateljski rad ne osjeća se sada i ako u duši gaji neprijateljstvo. Njegove simpatije su prema zapadnim silama i svim reakcionarnim elementima. Mrzi naš pokret, kao i KPJ.“⁴⁸

Ista osjećanja prema NOP i KPJ gajila je i prosvjetna radnica Milica I. Klisić, koja je radila kao učiteljica u Crmnici. Ali za razliku od njenih kolega koji su okarakterisani kao neprijatelji komunističkih vlasti, učiteljica Klisić nije bila iz reakcionarne porodice (ali jeste iz bogate), niti je u međuratnom periodu bila simpatizer ondašnjih režima. Naprotiv „simpatisala je naprednim pokretima“ i uvijek se kretala u „društvu napredne studentske omladine“. Zbog čega je za vrijeme okupacije promijenila držanje nijesmo uspjeli doznati. U svakom slučaju tada je postala „naklonjena okupatoru i njegovim pomagačima“, za koje je vršila agitaciju u svome selu. Mržnja prema NOP-u je nije napustila ni nakon oslobođenja. Čak je uspjela da je prenese na svoga muža. Zato je i ona nakon rata slovila za službenika koji „mrzi iz duše KPJ i ima neprijateljski stav prema istoj. Simpatije reakcionarnu inostranu politiku ma da se nije moglo uočiti njene veze sa licima iz tih zemalja.“⁴⁹

Veze sa licima iz inostranstva nijesu primjećene ni kod učiteljice osnovne škole Novom Baru Anke P. Klisić, ali jeste orijentisanost „prema inostranim reakcionarnim zemljama“ i neprijateljski stav prema NOP-u, koji je nije napustio ni nakon rata. Zato je označena kao neprijatelj KPJ.⁵⁰ Pored učiteljice Klisić neprijatelji KPJ u Osnovnoj školi u Novom Baru bili su

⁴⁸ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, bez broja, politička karakteristika za Dušana M. Đurovića, bez datuma.

⁴⁹ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, bez broja, politička karakteristika za Milicu I. Klisić, bez datuma.

⁵⁰ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, bez broja, politička karakteristika za Anku P. Klisić, bez datuma.

još : Milka D. Mitrović,⁵¹ Marko I. Kaluđerović⁵² i Danilo M. Mitrović.⁵³ U ostalim školama barskog sreza za neprijatelje komunističkih vlasti sloville su: Milo L. Mašanović (učitelj u Popratnicama),⁵⁴ Marija M. Guberinić (učiteljica u Dupilu),⁵⁵ Milena Đ. Branković (učiteljica u Gluhom Dolu),⁵⁶ Anka P. Vulićević (učiteljica u Limljanima),⁵⁷ Vuko Jovović (učitelj u Paštrovićima),⁵⁸ Krsto Damjanović (učitelj u Gorani, Mrkojevići),⁵⁹ te učiteljice u Ulcinju Sofija I. Sredanović⁶⁰ i

⁵¹ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, bez broja, politička karakteristika za Milku D. Mitrović, bez datuma. „Za vrijeme okupacije nije sarađivala sa okupatorom ali je bila naklonjena četničkom pokretu pod uticajem svoga muža. Poslije oslobođenja u političkom životu dosta je pasivna. Njen rad u antifašističkim organizacijama ne osjeća se niti pokazuje dovoljno naklonosti prema istima. U radu je dosta marljiva i vrijedna. Nije naklonjena prijateljski prema KPJ.“ (*Isto.*)

⁵² DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, bez broja, politička karakteristika za Marka I. Kaluđerovića, bez datuma. Za vrijeme okupacije „imao naklonosti prema prema četnicima mada nije sa njima aktivno sarađivao“. „Poslije oslobođenja ostao je i dalje dosta pasivan i ne pokazuje naročite naklonosti prema današnjem uređenju... Nije prijatelj KPJ“ (*Isto.*)

⁵³ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, bez broja, politička karakteristika za Danila M. Mitrovića, bez broja.

⁵⁴ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, bez broja, politička karakteristika za Mila L. Mašanovića, bez datuma.

⁵⁵ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, bez broja, politička karakteristika za Mariju M. Guberinić, bez datuma.

⁵⁶ DACG, AOB, SNOB 1945, f-3, bez broja, politička karakteristika za Milevu Đ. Branković, bez datuma.

⁵⁷ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, bez broja, politička karakteristika za Anku P. Vulićević, bez datuma.

⁵⁸ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, bez broja, politička karakteristika za Vuka Jovovića, bez datuma.

⁵⁹ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, 111, politička karakteristika za Krsta Damjanovića, 15. avgust.

⁶⁰ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, bez broja, politička karakteristika za Sofiju I. Sredanović, bez datuma.

Antonija R. Marković.⁶¹ Izuzev Marije Guberinić, Mileve Branković i Anke Vulićević, koje su bile simpatizeri četničkog pokreta (učiteljici Guberinić je muž „poginuo kao izdajnik“), ostali su tokom rata sarađivali sa okupatorom i njihovim saradnicima u Crnoj Gori. Posebno se to odnosilo na učitelja Jovovića Vuka, koji je bio jedan od glavnih četničkih saradnika u Bjelopavlićima, prikriveni saradnik okupatora i nepomirljivi protivnik KPJ („Mrzi KPJ“).⁶² Od ostalih prosvjetnih radnika za nepomirljive neprijatelje KPJ nakon oslobođenja sloville su još učiteljica Antonija R. Marković („Mrzi iz duše KPJ“),⁶³ Sofija I. Sredanović („Mrzi potpuno KPJ“)⁶⁴ i Milo L. Mašanović („Mrzio je naš pokret... Vrlo je nezdrav i štetan“).⁶⁵

Vjerovatno da nijesu bili jedini protivnici komunističkih vlasti među prosvjetnim radnicima. Pretpostavljamo da ih je bilo još i u ostalim organima državne uprave, ali ne raspoložemo podacima da su ih zbog toga vlasti progonile. Naprotiv, povjerile su im rad u državnoj službi, a neki su dospjeli i do rukovodećih mjesta. To ponajbolje govori da komunistički režim u Jugoslaviji nije samo progonio svoje pritajene i otvorene neprijatelje, kako se najčešće piše, već ih je i upošljavao i pozicionirao u društvu. Time je samo slabio svoju vlast i jačao nacionalističke snage koje su trijumfovale krajem XX vijeka i u krvi srušile SFRJ.

⁶¹ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, bez broja, politička karakteristika za Antoniju R. Marković, bez datuma.

⁶² DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, bez broja, politička karakteristika za Vuka Jovovića, bez datuma.

⁶³ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, bez broja, politička karakteristika za Antoniju R. Marković, bez datuma.

⁶⁴ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, bez broja, politička karakteristika za Sofiju I. Sredanović, bez datuma.

⁶⁵ DACG, AOB, SNOB 1945, k-3, bez broja, politička karakteristika za Mila L. Mašanovića, bez datuma.

PUT KNEZA VLADIMIRA

Miroljub Orlandić

Following the legends and historical sources, the author tracked the paths of Prince Vladimir and examined the authenticity and in the year of the jubilee came to an interesting discovery about the place of murder of the Doclean ruler from the 11th century.

Februara 1018. godine u bici kod grada Drača poginuo je Jovan Vladislav, posljednji vladar Samuilovoga carstva, čime je i formalno njegova država prestala da postoji. Na čelu Samuilove države prvo je bio car David (969–986) a zatim car Samuilo (997–1014) i dvojica posljednjih Gavril Radomir (1014–1015) i Jovan Vladislav, Aronov sin (1015–1018).

Krajem X vijeka na prostoru Balkana vladale su dvije silne države – Bugarsko carstvo i Vizantija koje su među sobom imale čas dobre odnose, a čas ratovale.

Unutrašnje uređenje ovih država se baziralo na udruživanju administrativno-vojnih teritorijalnih jedinica koje su priznavale centralnu vlast. U Vizantiji te jedinice su se zvale teme, a u

Bugarskoj komitati. Ova organizaciona struktura je naslijeđena od Rimske imperije u kojoj su se u IV vijeku pojavile prve *comites provinciorum* koje su preimenovane u *comites diocesium*.

Na čelu svake od pojedinih administrativnih jedinica nalazio se u Vizantiji knez ili arhont, a u Bugarskoj komit.

Na prostoru između Jadranskoga mora i Skadarskoga jezera nalazila se arhontija (kneževina) Duklja koja je krajem X vijeka bila Vizantijska tema. Duklja je bila u dobrim odnosima sa vizantijskim vladarem Jovanom Cimiskijem (969-976) i Vasilijem II (976–1025). Dukljanski knez Vladimir vladao je Dukljom od 970. do 1016. sa prostora Skadarskoga jezera iz mijesta Ostros i Koštanjice đe mu je bio dvorac (današnji toponim „Kraljić“). U Malome Ostrosu danas se nalaze ostaci crkve Prečiste krajinske u kojoj je sahranjen njegov otac Petar, a zatim i Vladimir kao i njegova supruga Kosara, najmlađa šćer cara Samuila.

Pored dva potpisana mirovna ugovora 927. i 968. godine¹ između Bugarske i Vizantije vođeni su međusobni ratovi. Ruski knez Svatislav napao je 968. godine Bugarsku tako da su Bugari i Vizantijci potpisali primirje, a Bugarska je priznala vrhovnu vlast Vizantije. Kao garanciju car Petar je svoja dva sina, Borisa i Romana, dao kao založnike u Carigrad. Već 30. 01. 969. godine car Petar je preminuo tako da je Bugarska ostala bez cara.

Novonastalu situaciju iskoristili su sinovi komita Nikole, poznatog kao Brsjacki knez² i to: David, Mojsej, Aron i Samoil

¹ Vidi: B. H. Златарски, Историја... 1/2, 518, 524-532. и 588. стр.

² Brsjaci: Stara etnička zajednica u Makedoniji. Smatra se da su potomci slovenskog plemena Berzita, koji se pominje kao pleme i naselje na teritoriji južne Makedonije u izvorima iz VII v. Brsjaci su se naselili i održali sve do danas u predjelima oko Ohridskog i Prespanskog jezera i oko gradova Velesa, Prilepa i Bitolja. Sa susjednim slovenskim plemenima 676. godine napali su Solun. U drugoj polovini VIII v. su se sukobili sa Bugarima. Tokom X v. na

nazvani komitopuli ili „mladi kneževi“. Oni su podigli ustanak za otcijepljene od Bugarske i stvaranje samostalne države.

U proljeće 971. godine³ Vizantija je porazila rusku vojsku i proćerala je iz Bugarske tadašnjega Bugarskoga cara Borisa II i odvela ga u Carigrad, đe mu je oduzeta kruna i carske insignije koje su zavještane crkvi Sv. Sofije u znak zahvalnosti Bogu za uspjehe u ratu.

Uvidjevši snagu Vizantije komitopuli su priznali vizantijsku vlast. Kada je 976. godine preminuo njihov suveren Jovan Cimiskij počeli su novi sukobi sa Vizantijom. Već u prvoj godini ratovanja poginuli su David, Mojsej i Aron. Samuilo je ostao sam da upravlja državom koja je po njemu nazvana Samuilova država.

Teritorija nove države od Skopske Crne Gore na sjeveru, đe je bila granica sa Vizantijskom upravom u Raškoj, na jugoistoku do srednjega toka rijeke Strume i Teme Strimon - Kruševo, na jugu do malih tema Draguvitije, Ber i Edesa, tema Helada sa centrom u Larisi i na zapadu oblasti do tema Dračtaš, Jeriho i Nikopol.

Samuilo je stvorio snažnu vojsku i počeo da ratuje sa susjedima proširujući se do Dunava na sjeveru i do Soluna na jugu. Krenuo je prema zapadu što je u Duklji protumačeno kao potencijalna opasnost. Kada je 992. godine Samuilova vojska opkolila Drač knez Vladimir je poslao svoje izaslanike u logor romejskoga imperatora Vasilija II Makedonca i zatražio pomoć. Rezultat ovoga zahtjeva ipak se osjetio u mjerama približavanja sa Mletačkom Republikom, no nije imalo efekta u konkretnoj podršci pri eventualnom napadu Samuilove vojske na Duklju.

Prema Aleksandru Atanasovskom a na bazi novije kritičke literature⁴ smatra se da je napad na Duklju i Dalmaciju izvršen

teritoriji Brsjaka, pod Samuilom je osnovana država makedonskih Slovena. (Nova enciklopedija Vuk Karadžić – LAROUSSE, 1977. g. str. 268.)

³ И. Божилов – В. Ѓозелов, *Историја на средновековна Бугарија*, 299. стр.

⁴ Атанасовски, *Врските меѓу Македонија и Дукља во средниот век*, 111–118. стр.

999. ili 1000. godine. U kraljevstvu Slovena autor Mavro Orbini ističe: „Samuilo je opustošio oko 999. godine cijelu Dalmaciju... i zapalio grad Kotor... i nakon toga potpuno razorio grad Risan.“

Autori *Istorije Crne Gore* kao i više savremenih istraživača za pohod na Duklju određuju period oko 997/998. godine.

Moguće je da je pohod trajao od 998. do 1000. godine. Pored cara Samuila učesnik u pohodu je i njegov sin Gavril Radomir u rang suvladara.

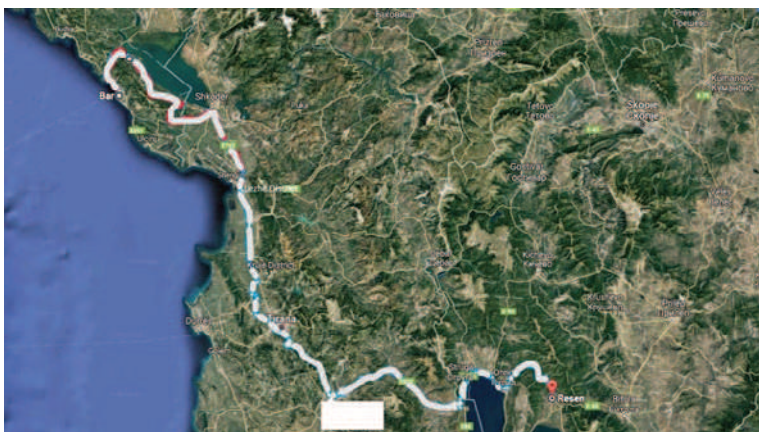
Samuilova taktika je bila da pronađe način da bez borbe okupira određenu teritoriju. To je i učinio prije vojnog napada na Duklju, jer je već dugo bez uspjeha napadao opkoljeni Ulcinj.

U svojoj knizi *Ljetopis popa Dukljanina* autor Mošin saopštava da je Samuilo preko župana župe Oblik, u kojoj se knez Vladimir nalazio, uspio da ga ubjedi na predaju. Nakon predaje knez Vladimir je u okovima odveden u Prespu u dvorac cara Samuila, na ostrvu Sv. Ahil đe je zatočen.

Samuilo je svoj pohod produžio prema Dalmaciji rušeći na svome putu gradove Kotor, Dubrovnik i tako sve do Zadra. Kako je imao dobre odnose sa Hrvatskim kraljevstvom, Samuilo se preko Bosne i Raške vratio u svoju prijestonicu Prespu.

Jedini put kojim se u to vrijeme moglo putovati je rimski put *Via Egnatia*, te je knez Vladimir u okovima odveden preko Skadra, Drača i Elbasana do Struge, Ohrida i Resena i na kraju na ostrvo Sv. Ahil u Maloj Prespi.

Samuilo je imao potrebu da uspostavi prijateljske odnose sa Dukljom pa je po povratku u Prespu otpočela priprema za pregovore o mogućem braku careve šćeri Kosare i kneza Vladimira. Knez Vladimir je oslobođen i sada se, kao carev zet sa suprugom, princezom Kosarom, vratio u Duklju. Istim putem ali u obratnome smjeru. Pored slobode i supruge dobio je i novoosvojene oblasti koje mu je car dao na upravljanje čime su proširene granice Duklje.

Put Via Egnatia od Skadarskog do Prespanskog jezera

Samuilo je u prethodno osvojeni Drač uputio svoju stariju šćer Miroslavu koju je udao za Ašota, sina zarobljenog vizantijskog oficira Grigorija Taronita povjerivši im upravljanje Dračkom oblašću.

Nakon niza uspješnih pohoda i bitaka u kojima je Samuilo bio uspješan došlo je do bitke na Belasici, 29. 07. 1014. godine u kojoj su Vizantijski porazili Samuilovu vojsku. Vizantijski imperator Vasilije II naredio je da se oko 15.000 zarobljenih Samuilovih vojnika oslijepe, a da se svakom stotom ostavi po jedno oko kako bi mogao ostale da vodi nazad u Prespu. Samuilo je sa svojim sinom Gavrilom Radomirom preživio poraz i povukao se u Prespu đe je septembra mjeseca iste godine umro.

Samo desetak dana nakon Samuilove smrti, njegov sin Gavril Radomir od 15. 10. 1014. godine preuzima upravljanje državom. Njegova vladavina trajala je nepunu godinu, jer ga je njegov brat od strica, Aronov sin, ubio i preuzeo prijesto.

Novi vladar bratoubica, Ivan Vladislav potčinio se Vizantijskom imperatoru Vasiliju II. Problem je predstavljao Dukljanski knez Vladimir koji je kao carev zet imao pravo na carsku krunu.

Da bi se oslobodio kneza Vladimira, Ivan Vladislav mu je slao više poruka, pozivajući ga da dođe u Prespu. Povjerovavši na datu riječ, knez Vladimir se odazvao pozivu i u proljeće 1016. godine uputio se po treći put istim putem Skadar – Elbasan – Ohrid – Prespa bez vojne pratnje, sa malim brojem pratilaca. O tom trenutku postoje legende i istorijski izvori o sudbini Kneza Vladimira, čije smo tragove pratili.

Na planinskom prijelazu između Albanije i Makedonije nalazi se selo Podgorci u kojem je podignuta jedina crkva posvećena Sv.

Put Via Egnatia sa kracima prema Bitoli

Vladimiru. Mještani ovoga sela kao seosku slavu slave Sv. Vladmira. Prema njihovom kazivanju, crkva je podignuta na mjestu gdje je bila postavljena prva zasjeda od strane Ivana Vladislava u cilju ubistva kneza Vladmira i njegove pratnje. Navodno, uplašeni od izgleda i držanja kneza Vladmira, njegove potencijalne ubice su se razbježale i do ubistva nije došlo.

Jedna od legendi govori da je knez Vladimir ubijen u Ohridu, u starome gradu na izlazu iz crkve Čelnice, na kamenu koji i danas stoji pred crkvom. Navodno da se još od toga vremena, zbog prokletstva, u toj crkvi ne održavaju svadbe i krštenja.

Nijesmo otkrili valjane dokaze za potvrdu ove legende, a i pretpostavljamo da je knez Vladimir putovao u Prespu, a ne u Ohrid. Isto tako, nakon ubistva kneza Vladimira naredbodavac, a moguće i ubica, Ivan Vladislav, se sa porodicom i cijelim bogatstvom seli u Ohrid i otuda vlada do 1018. godine kada je ubijen, čime je prestala da postoji Samuilova država.

Najveći dio relevantne istorijske literature ukazuje na to da je knez Vladimir ubijen u Prespi, dakle u blizini carskog dvorca.

Toponim „grob“ i crkva sv. Nikole

Upoređujući više izvora i terenska istraživanja sa velikom vjerovatnoćom možemo pretpostaviti da je Dukljanski knez Vladimir 22. 05. 1016. godine (po starome ili 04. 06. 1016. po novome kalendaru) ubijen na izlazu iz crkve sv. Nikole koja se nalazi u selu Sopotsko na putu Resen – Bitola i poklapa se sa putem *Via Egnatia* na dionici Ohrid – Bitola.

Današnji put od Ohrida do Bitole približan je putu *Via Egnatia* i to kraku od Ohrida do Bitole. Na tome putu, samo na par kilometara od Resena prema Bitoli danas se nalazi selo

Sopotsko, u čijem se ataru, južno, neposredno pored puta, nalazi crkva sv. Nikole koja je izgrađena na temeljima stare crkve, čiji se sačuvani dijelovi nalaze u muzeju grada Bitole. Ta stara crkva se nalazila u selu Trnovu koje više ne postoji.

Istoričar Franjo Rački potvrđuje da je mjesto izvršenoga ubistva nad Vladimirom: „To je Turnovo na putu Ohrid – Bitola.“ Mještani sela Sopotsko kao i istraživač i hroničar Prespe Kiril Jonovski ukazuju na predanje i toponime koji se poklapaju sa istorijskim izvorima: „Klanje među kraljevima koje se dogodilo u selu Trnovu na putu Via Egnatia u sjeverno-istočnom dijelu Prespanske kotline, južno od sadašnjeg sela Sopotsko“. U predanju se dalje navodi da je zaklani kralj prvo pogreben nedaleko od toga mjesta kod crkve u starome selu Belica đe i danas postoji toponim „Grob“. Narodno je vjerovanje da je na tome mjestu posječena glava knezu Vladimiru.

U blizini sadašnjega sela Sopotsko, na nižem kraku *Via Egnatia*, sada postoji toponim „Trново“ što se podudara sa imenom „Turnovo“ koje navodi Franjo Rački kao lokaciju na kojoj je ubijen knez Vladimir. Kod ovoga toponima „Trново“ nalazi se obnovljena crkva sv. Nikole đe je otkrivena mermerna ploča iz antičkoga vremena.

Mještani sela Sopotsko i danas poštuju toponim „grob svetitelja“ koji se nalazi u neposrednoj blizini nekadašnjeg sela Trново.

Dio grčkih autora, koji su arheološki istaživali ostrvo sv. Ahil na kojem je bio dvorac cara Samuila, ukazuju da su prilikom istraživanja otkrili tri nekropole od kojih su dvije sadržale ostatke ljudskih kostiju, a jedna je bila prazna. Skolni su vjerovanju da je upravo to grob kneza Vladimira. Osim pretpostavki nijesu ponuđeni drugi fakti, tako da ovu pretpostavku ne možemo ozbiljno analizirati.

Ono što je potvrđeno je da je na prvi grob kneza Vladimira počeo da se okuplja narod, te da je on odmah proglašen za

Ostrvo sv. Ahil, Mala Prespa, Grčka

narodnoga svetitelja. To je kod njegovoga ubice izazvalo revolt pa je vrlo brzo dozvolio princezi Kosari, svojoj sestri od strica, da tijelo svojega supruga iskopa i prenese u Duklju.

Sin hroničara Kirila Jonovskog nam saopštava kako je tijelo kneza Vladimira transportovano od Prespe do Krajine. Familija Jonovski danas živi na obroncima Prespanskoga jezera u mjestu Krani. Njihov pra-pra predak, velikaš Simeon bio je komornik cara Samuila i brinuo se o njegovoj logistici. U ovoj se familiji prenosi sa koljena na koljeno, na koji način je tijelo „svijetoga kralja“ preneseno u Duklju.

Kada je tijelo iskpano, po Dukljaninu, bilo je netaknuto, dakle kao da je živ, što ukazuje na to da nije dugo bilo pod zemljom. Jonovski saopštava da je tijelo kneza Vladimira položeno u kovčeg pun meda i da je zatopljeno u med.

Transport je vjerovatno, obavljen u ljeto 1016. godine. To je bio jedini način da se tijelo sačuva do novog odredišta – Prečiste

Crkva sv. Nikola, selo Sopotsko

Krajinske. Tako je jedino moguće prihvatiti činjenicu da je, sada već sveti, knez Vladimir dobio titulu „Mirotočivi“.

Sve dalje tvrdnje ukazuju da je sv. Knez Vladimir konačno zakopan u crkvi Prečiste Krajinske i da je njegova supruga princeza Kosara nakon smrti ukopana pokraj njega.

Ivan Vladislav, poznat kao brato i zetoubica, očigledno je bio oduševljen obećanjima vizantijskoga cara Vasilja II Makedonca da će nakon ubistva kneza Vladimira njemu pripasti Drač i zemlje koje je ubijeni knez od cara Samuila dobio na upravljanje. Ponesen ovim obećanjima Ivan Vladislav ide sa vojskom u Drač da preuzme obećani poklon. Naivni car Ivan Vladislav je stradao kao žrtva u isprovociranom dvoboju sa vizantijskim vojskovođom Nikitom Tigonitom. Ivanu Vladislavu su dva vizantijska vojnika mačevima rasporili trbuh. Ovim događajem februara 1018. godine prestala je da postoji Samuilova država, a Vizantijci su iz dvorca u Ohridu pokupili sve dragocjenosti i odnjeli ih u Carigrad.

Ostaci manastira Prečiste Krajinske, Ostros

Četvrto putovanje kneza Vladimira od Prespe do Krajine označava početak njegovoga svetiteljskog kulta koji traje više od hiljadu godina. Postao je jedan je od najrasprostranjenijih svetiteljskih kultova karakterističan po tome što ga jednako poštuju pripadnici pravoslavne, katoličke i islamske vjeroispovijesti, a jednako ga slave pripadnici svih balkanskih naroda i šire.

Literatura:

- Антолјак, С., „Самоиловата држава“, Институт за национална историја, Скопје, 1969, *Средновековна Македонија I* (том први), Мисла, Скопје, 1985, 289-604.

- Атанасовски, А., *Врските меѓу Македонија и Дукља во средниот век*, Гласник на ИНИ год. 60/1, Скопје, 2016.

- Бошкоски, М., *Великаните на македонскиот среден век*, кн. 1, Скопје, 2007.

- *Историја на македонскиот народ*, 1 (том први), редактор проф. др. Бранко Панов Институт за национална историја, Скопје, 2000.

- *Istoriya Crne Gore, Knjiga prva. Od najstarijih vremena do kraja XII vijeka*, Titograd, 1967.

- Perović, Jovović, „Kult svetog kneza Vladimira Dukljanskog u Crnoj Gori i susedstvu“ (U knjizi: *Dukljanski knez Sveti Vladimir (970-1016)*, 1.000 godina crnogorske državotvornosti, Fondacija „Sveti Petar Cetinjski“, Narodni muzej Crne Gore, Podgorica, 2016.

- *Ljetopis Popa Dukljanina*, latinski tekst sa hrvatskim prevodom i *Hrvatska kronika*, uvod i komentar dr Vladimir Mošin, Matica Hrvatska, Zagreb 1950.

- Муцопулос, Николаос, *Исторически изводи от археологическото проучаване в базиликата „Св. Ахил“ в Преспа* (Nikolaos Moutzopoulos, Historical implications of the Archeological Investigations of the Basilica of St Achilleos in Prespa) во 3б. Цар Самуил (1014) в битка за България, БАН, Национален Археолошки институт со музеј, Софија, 2014.

- Orbini, Mavro, *Kraljevstvo Slovena, Komentari i izvori*, Ćirković, S., Beograd, 1968.

- Златарски, В. Н., *История на първото българско царство*, т. I, дел 2, Софија, 1927.

- Јоновски Кирил, *Преспа историска енигма*, Скопје, 2002. година.

MIRKO BANJEVIĆ – PJESNIK VREMENA

Slobodan Vukićević

The language of Mirko Banjević is a lucid expression of developing the essence of human life in all elements of its complexity: conscious, subconscious, emotional, spiritual and mental. The language of Mirko Banjević is the essential-existential “rebellion of the mind” in all time dimensions of universally human and special forms of personal experiences. It is the opposite symmetry of the generic time which levels Good and Evil, with the internal, aesthetic and ethical energy of the humanity’s path toward its essentiality. Spirituality of Banjević’s poetry is on the verge of emotional sustainability: how was the opposite symmetry established and reflected throughout the centuries: little freedom – a lot of force?

1. Pogled na svijet

„Mirko Banjević je bio jedini istinski komunista“ – reče mi moja majka Dara Vukotić-Vukićević. Rođena 1910. godine, odrastala je i devojacke dane provela u Nikšiću, Dubrovniku i Cetinju, pretežan dio vremena u kulturnim koordinantama njene tetke, čuvene Đele Đuzine Vukotić. To je bio cilindrični koordinatni sistem u kojem je dominantno bilo, vaspitanje i kultura, posebno književnost. Ona je determinisala sve druge životne cikluse. Dara nije bila naklonjena komunistima, a

cijenila je istinske komuniste. Ona je kao veoma obrazovana i visprema žena, lucidno zapažala disonantnost **ideje komunizma i prakse tadašnjih komunista**. Svojom izjavom htjela je da naznači saglasnost ideje komunizma i prakse kod Mirka Banjevića, za razliku od drugih kod kojih se to duboko razilazilo. Biografija Mirka Banjevića ima fazu kada su mu i komunisti zamjerali to što je „istinski komunista“.

Banjevićev pogled na svijet znači težnju zajedničkom dobru, a to pretpostavlja promjenu postojećeg i dobra i zla i uspostavljanje društva nacionalne sreće. Sve je to sadržano u umjetnosti Mirka Banjevića kao sublimat ljudskosti. Nema ništa suvišnog, nepotrebnog u smislenom postojanju ljudi. Sve ima svoje mjesto: racionalno i iracionalno; emotivno i afektivno; tradicionalno i savremeno, humano i nehumano, moralno i nemoralno; prolazno i neprolazno; fizičko i metafizičko. To je kvintesencija Banjevićevog pogleda na svijet u kojem je generičnost kao apsolutno nulta tačka čovjekovog vremena, tačka polazišta i pribježišta ljudskog roda. Čitavim svojim djelom i životom provjerava svoj pogled na svijet. Principijelnost svog pogleda na svijet je glavna karakteristika Banjevićeve provjere. Veoma jasno Banjević pokazuje, ne samo vlastitu principijelnost, već i principijelnost pojedinih tipova vremena, naročito sirotinjskog vremena. Znači, imamo jasno „vlasništvo“ Banjevićevog pogleda na svijet, na jednoj strani, i na drugoj, principijelnost umjetničkog oblikovanja posebnih tipova vremena. U toj relaciji, Banjević virtuosno pokazuje odnos čulnog doživljavanja i intuitivnog sagledavanja svijeta i mjesta čovjeka u njemu. Svijet je i u jednom i u drugom, „svijet je tamo gdje ga zapažamo“ (Šiler), ili još preciznije: svijet je sadržan u značenju, značaju i smislu koji mu pridaje čovjek i njegova zajednica. Banjević općinjava dubinom duhovnosti u snimanju izvornosti čovjekovog osmišljavanja spoljnjeg svijeta, i posebno, vlastitog mjesta čovjeka u svijetu, fizičkog i

metafizičkog domena. Svi elementi dobijaju logosnu valentnost kao neophodan uslov esencijalnog i egzistencijalnog spajanja ljudskih, prirodnih i kosmičkih činioca, u određene, prirodne i društvene cjeline, pa i cjelinu univerzuma i multiuniverzuma. Logosna valentnost i principijelnost Banjevićevog djela, transcendirala bilo koji vid racionalnosti i samu racionalnost kao takvu. Ono se temelji na cjelini bića i bivstvovanja ljudi i njihovih zajednica. Čovjek je tu, istovremeno, subjekat i objekat. Na toj nepodudarnosti počiva, istovremeno, determinizam i indeterminizam svakog konkretnog društva. Na toj osnovi se diferencira kategorija ljudskosti u odnosu na kategoriju humanosti i njihova sublimiranost u generičnosti.

Pogled na svijet, u cilju ontološko-gnoseološke sigurnosti, nosi sa sobom prirodnu potrebu proizvodnje jezika, ne smo kao sredstva sporazumijevanja, nego i izraza **samorazumijevanja**. Jezik Mirka Banjevića je lucidni izraz vremenovanja suštine ljudskog života u svim elementima njegove složenosti: svjesnog, podsvjesnog, emotivnog, duševnog i duhovnog. Jezik Mirka Banjevića je esencijalno-egzistencijalna „pobuna uma“ u svim vremenskim dimenzijama univerzalno ljudskog i posebnih oblika ličnog iskustva. Od početka Banjevićevog stvaralaštva, do kraja, koji je uvijek na početku, to je njegova suština, umjetnička i životna. „Vir široki lebdi na površju plavom, / u krugu se vrze kroz promaklo vrijeme, / dok večernje slovo s najgroznijom javom / nosi grdno čudo – neko strašno pleme“ (Banjević, 2012, 39). Kroz jezik čovjek proizvodi svoj pogled na svijet. Humbolt piše: „Proizvodnja jezika je jedna unutrašnja potreba čovječanstva, ne samo spoljašnja za održavanje društvenog saobraćaja, nego potreba koja leži u njegovoj prirodi, za razvitak njegovih duhovnih snaga i za sticanje jednog pogleda na svet do koga čovek može dospeti samo kad on svoje mišljenje dovodi do jasnosti i određenosti saobrazno društvenom mišljenju“ (Humbolt, prema Leković, 1984, 30).

Razvitkom jezika razvijaju se duhovne snage čovječanstva koje se sublimiraju u određeni pogled na svijet. Jezik nije samo sredstvo kojim se ulazi u duhovni život, već sam duhovni život. Kroz njega pogled na svijet dobija i svoju subjektivnost i objektivnost. Banjević veoma plastično pokazuje kako pojedini tipovi vremena stvaraju specifičan jezik. „Vlasnici“ tog jezika se i sporazumijevaju i samorazumijevaju. Svojom umjetničkom provjerom pogleda na svijet, Banjević pokazuje kako se ljudi duhovno samoidentifikuju i iskustveno potvrđuju pred samim sobom i na toj relaciji formiraju smisao svog života, uz jasan uput: „Nemam kuda poći kraj varke života“ (Banjević, 2012, 46). Iluzija je i utopizam rasvijetliti tamno vrijeme društvene zbilje, sem životom: „raspuči se jednom, razvedri se mahom dako vidim život, jer ga tražim davno“ (Banjević, 46). No Banjević ne daje iluzije da je to što tražimo – život – nešto lijepo i lako: „Mi smo pod pritiskom kao sive školjke, / tumaramo lebdeć po morskoj dubini, / a tragovi naši naše sive boljke / gordo se razmeću po svečanoj tmini“ (Banjević, 53). Ustvari, Dobro i Zlo su nerazdvojni u pjesništvu Mirka Banjevića. Dobrom, ljepotom, osjećanjima, ljubavlju Banjević upozorava svojim pjesništvom kako da se život odupire na zlo.

2. Umjetnički spoj suštine i iskustva života – esencije i egzistencije

Vremenitost je suštinska odrednica ljudskog roda, a bazično iskutvo traganje čovjeka za svojom suštinom. Banjevićevo djelo predstavlja umjetnički spoj ova dva momenta. Vrijeme je kategorijalna (pojmovno-vrijednosna) determinanta društvene vasiona, a ne samo antropološka konstanta (Gerald Hartung 2015). Čovjek kao centar društvene vasiona je nastao u toj vremenitosti. „Čovjek, u modernom naučnom pogledu na svijet, određen je kao rezultat prirodne istorije i društvene istorije, progresivne evolucije organizama i društvenog razvoja koji on

proizvodi sa svojim vršnjacima u sukcesiji generacija kroz njihovu praktičnu životnu aktivnost“ (Walter Hollitscher, 1985, 9). Na djelu je **logosna zakonitost** metafizike i fizike čitavog univerzuma, pa i društvene vasiona, a time i čovjeka i njegovog mjesta u svijetu. Apriorno-ontološke i gnoseološke pretpostavke nastanka čovjeka su, sa svojom **generičnošću**, istovremeno, izazivači i izazvani, faktori **istovremenog** nastanka čovjeka i njegove zajednice, i kao takvi su početak društvenog vremena. U toj istovremenosti se nalazi čovjek i njegova zajednica u pjesništvu Mirka Banjevića. „Ko pravječni čovjek još divalj i strasan / kad je zaglednuo u dubinu vira / zamislio se i kao kristal jasan / zaželje čistotu i sjen vječnog mira“ (Banjević, 40). Nastanak čovjeka nije događaj, bilo uzročni, bilo slučajni, već **simetrijski** odnos generičnosti apriorno-ontoloških i gnoseoloških pretpostavki i tako vremeniti čovjekov početak. Apriorno ontološke i gnoseološke pretpostavke posjeduju generičnost, a time i moć samoorganizovanosti na principu daljeg efikasnijeg apsorbovanja i oslobađanja energije generičnosti – „zaželje čistotu i sjen vječnog mira“. Zbog toga je generičnost apsolutna nulta tačka čovjekovog vremena. To je neminovan, a ne slučajan, proces, inherentan logosu društvene vasiona i njene generičnosti. Mirko Banjević je **pjesnik vremena**, jer u njegovoj poeziji sve dobija značenje, značaj i smisao vremena ili dokaza o vremenu.

Čovjekova vrsta od Homo do Homo sapiensa se mogla razviti isključivo **iz vlastitih, generičkih**, apriorno-ontoloških i gnoseoloških pretpostavki (specifičnog mozga i jezika, smislenog rada i usavršavanja sredstava za rad, kultivisanja sopstvenog života u jedinstvu svijesti i savjesti, pisma i drugih oblika kulture, religije, zajedništva – stvaranja zajednice i normi zajedničkog života). Sigurnost ovih dokaza potvrđuje ukupna **povijest** čovjeka i njegove zajednice – „te se odvoji od zlih krvoždera“ (Banjević, 40). „Pećinski čovjek i neandertalac još uvijek su pozvani da nas podsjećaju, gdje bi bili bez **religije**,

vlade i truda (podvlačenje SV)“ (John Zerzan, 2017). **Generička suština** čovjeka ima nepredvidive mogućnosti razvoja na istaknutim osnovama i mjeri se kvalitetom slobode, kultivisanosti, pravde, vjere i humanosti u povijesnom razvoju čovjeka i njegove zajednice. Generičnost kao apsolutna nulta tačka čovjekovog vremena je apsolutna zbog toga što je **najveća čovjekova vrijednost** (svjetski odnos čovjeka), (Hans Blumenberg, 2006), a ne zbog toga što ima karakter **Apsoluta**.

Čovjek i njegova zajednica nastaju na principu **istovremennosti**, i zato je zajednica **prva čovjekova svojina**. To je suština neprestanog procesa stvaranja ljudske vrste, koja se ne može objasniti spoljnim faktorima, već samo unutrašnjim principom životne organizovanosti, a to znači **vlastitim-generičkim vremenom** stvaranja. To je društveno vrijeme koje nosi, ili je nošeno, vlastitim logosom. **Generičnost** kao apsolutna nulta tačka čovjekovog-društvenog vremena nema apsolutne pretpostavke, tj. njene pretpostavke, nijedna, nemaju apsolutistički karakter, nego upravo, obrnuto. Svaka pretpostavka generičnosti na kojima se konstituiše apsolutna nulta tačka čovjekovog-društvenog vremena je u neprestanom jedinstvu sa životnim tokom iskustva, posjeduje vlastitu energiju (potencijalnu i kinetičku), a to znači duboko neapsolutistička – vremenita. Nijedna nema karakter božanskog apsoluta, jer je ona u neprestanom procesu saznavanja istine o sebi i apsolutni orijentir ostvarivanja (rad, kultura, religija, politika, moral), a ne apsolutno konačan rezultat. Ona je osnovni uzrok svim pojavama u društvenoj vasioni i zato je **čovjekov predak, čovjek, i niko drugi**. Nijedna pretpostavka generičnosti čovjekovog-društvenog vremena nema cjelinu nulte tačke. Apsolutna nulta tačka čovjekovog-društvenog vremena je nulta kao polazna i najviša vrijednost kao metafizički stvoreni prostor (horizont) razvoja čovjeka i njegove zajednice. Samo u deterministički – indeterminističkom spoju međusobne zavisnosti, ograničenosti, uslovljenosti i razvoju na tom spoju

neprestano se proizvodi apsolutna nulta tačka čovjekovog, društvenog vremena. Potencijalna energija kao polazište: zahvata cjelinu, obezbeđuje dinamiku („beskraj“) apaulutno nultoj tački čovjekovog-društvenog vremena; nije moguće odrediti precizno logosnu valentnost pretpostavki apsolutno nulte tačke čovjekovog-društvenog vremena što uslovljava dejstvo principa neodređenosti i nepredvidivosti. Tim, **determinističkim – indterminističkim, spojem** apsolutna nulta tačka čovjekovog-društvenog vremena dobija nivo **vremene apsolutnosti** koja joj **daje fizičku i metafizičku snagu sa neotkrivenom potencijalnošću njene skrivene energije – tamne materije**. To je centar društvene vasionne, bez kojeg se u njoj ne može ništa objasniti, pogotovo, ne čovjek i njegovo vrijeme. **Energija** apsolutne nulte tačke čovjekovog-društvenog vremena je nesporna kako u fizičkom, tako i metafizičkom smislu i predstavlja nezamjenjiv esencijalni potencijal razvoja čovjeka i društva. Njena snaga ima otvorenu djelotvornu pojavnu stranu, ali i neotkrivenu snagu: skrivenu energiju. Bez ovog teorijsko-imaginativnog konteksta nemoguće je razumjeti suštinu Banjevićeve poezije.

Energiju tamne materije čovjekovog vremena, Banjević osjeća svom njenom silinom: „O vječita tamo našeg mrtvog doba / đe me nešto baca mnogo zajecana, / đe me još smatraju za uvelog roba / na domaku novih maglovitih dana“. (Banjević, 46)

Apsolutna nulta tačka čovjekovog vremena ima sasvim dovoljnu moć da održava postojanje i razvoj ukupne društvene vasionne. U društvenoj vasioni, svi oblici sile i moći, su sverazličiti oblici generičnosti, ali istovrsni, ista vrsta „društvenog Etra“. Zbog toga se u njihovim odnosima, nasuprot asimetrijskim faktorima, neprestano uspostavlja određeni vid ravnoteže, tj. „društvene simetrije“. Banjević otvara pitanje puta ka društvenoj simetriji vremena: „Sjenovito doba, što mi kriješ sada? / Hoćeš li još nešto da ti pošljem snagom? / Da se kitiš staro u crnini hlada / dok se ja ogrćem sa tišinom nagom“ (Banjević, 47).

Banjević, očigledno traga za ulogom čovjeka. Svud okolo je „tišina naga“, a čovjekova je dužnost da je oblači svojom generičnošću-čovječnošću. **Čovjekovog vremena nema prije nastanka čovjeka.** Početak nastanka čovjeka i njegove zajednice, čovjeka kao društvenog bića na bazi **apriorno-ontoloških i antropoloških pretpostavki**, sadrži istovremeno determinizam i indeterminizam kao suštinu društvenog vremena. Zbog toga apsolutna nulta tačka čovjekovog-društvenog vremena ima karakter obuhvatnosti, istovremeno vječnosti i vremenitosti. Ta istovremenost je **stanje – početak koji ne posjeduje nijedna druga vrsta**, i zato ono ima generički karakter. Njen početak je apsolutna nulta tačka čovjekovog-društvenog vremena, **a ona, nema kraja.** „Otac naše mati i oca našega / pruža se iz bezdna do beskraja vječna“ (Banjević, 50).

Apriorno ontološke i antropološke pretpostavke imaju generičnost, ali nemaju karakter društvenog vremena iz kojeg je nastao čovjek i njegova zajednica. **Tek njihov spoj proizvodi društveno vrijeme** čovjeka i njegove zajednice, a time i njih same, iz stanja u kojem se nalaze („bezdna“) ontologizuju kao vremenitost („dok je sivo nekud ne zamami umlje“, Banjević, 50). Generičnost ostaje kao **apsolutna nulta tačka društvenog vremena**, kao horizont **vremena čovjeka i njegove zajednice**, horizont kojem oni neprestano teže. Zato čovjek ne može bivstvovati, kao čovjek, bez spoja u kojem je, na jednoj strani, apsolutna nulta tačka čovjekovog – društvenog vremena, a na drugoj iskustveno vrijeme.

Za društvene zakone, kao i za prirodne (Njutn), neophodni su apsolutni, beskrajni, prostor i vrijeme. Generička suština ne može bez **apsolutnog prostora i apsolutnog vremena**. Negiranje apsolutnog prostora i apsolutnog vremena jeste direktna negacija čovjeka i njegove zajednice (Karen Gloy, 2008). Ali, shvatanje generičnosti kao apsolutne nulte tačke čovjekovog vremena ne znači apsolutizaciju iskustva vremena, već

upravo deapsolutizaciju (relativizaciju – teorija relativnosti) iskustva vremena putem smislenosti vremena u ostvarivanju generičke suštine čovjeka. Ova dva vremena ne mogu jedno bez drugoga, ali isto tako ne mogu bez svojih **autonomija**. Njihovo totalno preklapanje – poistovjećivanje, bi predstavljalo ukidanje i jednog i drugog, ukidanje čovjekovog vremena.

Društveno vrijeme se neprestano stvara iz početka kao objektivna činjenica, u **sadejstvu** generičnosti, ličnog ili kolektivnog iskustva. Znači, društveno vrijeme ima svoju objektivnu postojanost: vrijeme kao objektivna kategorija načina proizvodnje društvenog života; vrijeme u značaju, značenju i smislu koje ima za pojedinca i kolektiv; svaki događaj, lični i kolektivni, ima univerzalnu uzročno-posljedičnu i smisaonu **uporedivost** sa generičkom suštinom čovjeka i zbog toga je generičnost apsolutna nulta tačka čovjekovog vremena i vremena društvene vasiona; to su osnove sociološke relacije generičnosti: apsolutna nulta tačka čovjekovog vremena i relativnost iskustvenog vremena pojedinca i kolektiva. Svaki pješivački kamen, svaki zarez u njemu, svaka kamenica u njemu, svaki put kroz njega, svaka borba u njemu, svaka igra u njemu, u poeziji Mirka Banjevića jeste dirljiva duševna i duhovna veza sa suštinom života i opstankom čovjeka kao čovjeka. Impresivan umjetnički spoj ova dva momenta afirmiše cjelinu vremena kao istinsku osnovu stvaranja ljudske slobode i humanosti. Prema tome, može se samo uslovno govoriti o posebnim vremenima, jer punu dimenziju društvene vremenitosti ona dobijaju u kontekstu generičnosti u kojoj apsolutna nulta tačka društvenog vremena sublimiše čitav proces.

U ovoj vezi puno značenje dobija i ajnštajnovski pojam prostor-vrijeme, tj. društvena vremenitost prostora. To je **društveno vrijeme** koje u okviru generičke suštine ima svoje **specifično iskustvo vremena, svaki pojedinac, svaki kolektiv**. Društveni prostor i vrijeme se različito spajaju u kategoriju prostor-vrijeme. Virtuoznost spoja prostora i vremena, koju je ostvario Banjević u

svom umjetničkom izrazu, teško je dostići, „Put“ kroz poeziju Mirka Banjevića je jedinstven put kroz prostor i vrijeme i njihovu vezu sa generičkom suštinom čovjeka i njegove zajednice. Čovjek se nalazi neprestano u komparativnoj istovremenosti propitivanja prostora i vremena i sebe sama. „Radi se o sticanju suvereniteta vremena i očuvanju raznovrsnosti ličnih vremena (Zafranski, 2017, 119). To je put preko kojeg čovjek može upoznati prirodu. Prošlost u nekom prostoru-vremenu tek dolazi, a negdje je već stigla i budućnost i td. To je upravo otkrivanje **pozitivne simetrije** u odnosu suvereniteta vremena (apsolutna nulta tačka čovjekovog vremena) i ličnog vremena (iskustvenog vremena pojedinaca i kolektiva). U pjesništvu Mirka Banjevića vladaju simetrijske i asimetrijske mreže raznih tipova vremena. „Niz obraz mrlje, kobne pjege, / bakar me prli svako podne, / dokle kroz mrežne sjenke plodne / tražim i ćutim nove njege“ (Banjević, 59). Bazično životno iskustvo Mirka Banjevića je iskonsko čovjekovo vrijeme utemeljeno na generičnosti čovjeka i njegove zajednice. Istinski čovjek je u njemu svoj na svome. Isijava iz njega svjetlost ljudska, i nastoji da spušta u „ne-bitak“ sve neljudsko, Banjević sa dubinom pjesničkog izraza ukazuje na krizu smisla čovjekovog vremena: „čovjek koji luta bez ikakvih mjera / vapi za skloništem od svednevnih vreva“ (Banjević, 40). Čovjeku je ugrađena potreba za svojom generičkom suštinom. Čovjek se nalazi u neprestanom bjekstvu od svakodnevice. Ta potreba je ontološka svakidašnjica, a ne „svakodnevna vrea“. Jedino sklonište čovjeka je generička suština, kao apsolutna nulta tačka čovjekovog vremena. Međutim, apsolutna nulta tačka čovjekovog vremena nije dogma, nema karakter Apsoluta, već je vječno, asolutno polazište od kojeg čovjek polazi ka horizontu svoje generičnosti. Apsolutna nulta tačka čovjekovog vremena se nalazi neprestano na relacije između esencije i egzistencije. „I to je slava: kost u grmenu ... grob bez imena ... nezvan, neznan, prezvan, kuća bez šljemena; ploča bez pomena“ (Banjević, 68).

Sve su to kretanja ka generičkoj suštini čovjeka i na tom putu dobijaju značenje slave i beskraj. Taj odnos esencije i egzistencije je duhovni sublimat cjelokupne Banjevićeve poezije. Esencija je pod strašnim pritiskom egzistencije: „Lutao, bio opet kraj prastarog stijenja / kroz pećine, jame i lenjivost stega, / strah ga je od ovog božjeg pokoljenja / pod čijom se bukom i sam Gospod slega“ (Banjević, 41). Međutim, Banjević afirmiše pobjedu esencijalnosti: „Čujem kako Gospod krti se iz tame / da dotkiva djelo kroz vas ovaj sjen / tvoje će se ruke raširiti same / da srećeš zvijezdu kroz odbljesak njen“ (Banjević, 42). Banjevićevo pjesničko vrijeme deapsolutizuje generičnost kao apsolutnu nultu tačku čovjekovog vremenom, lucidno je stavljajući u neprestanu simetriju i asimetriju sa vremenom životnog iskustva, ličnim i kolektivnim, svetim i svetovnim, vremenom pobjede ili vremenom smrti. U toj simetriji i asimetriji je Banjevićeva „pobuna uma“. Ta potreba ima svoju punu izražajnost jedino u umjetnosti, a ne u racionalnosti. Jedino umjetnost postavlja pitanje: „Dok me jadno vara življenje / došao sam do zaključka ludog / ništa ne postoji!“ (44). „Ništa ne postoji“ nije konstatacija racionalnog dokaza, već upravo umjetničko pitanje o nepostojanju kao vremenitosti čovjekovog bivstvovanja. Početak i kraj našeg vremena jednako su vječni – neprestano se nalazimo na početku i na kraju. Mirko Banjević je živio vrijeme svih, ne samo svoje. „Ko tragovi žuti zemljanoga vrenja, / kroz naše se sanje težak teret klata. / Mi smo deca sjene čiji umor trenja / nije ništa drugo nego mrtvi sati“ (52). Promjene su male i teške na licu čovjekovog vremena: „Ne, da nijesu toliki promulali vijeci, / a nama ne dali sjen zdravoga žića, / ja nikada ne bih na toj žutoj rijeci / poželio čašu otrovnoga pića“. (54). Banjević ne daje lažnu nadu. On ne zataškava istinu ljudske nemoći da se uspostavi stanje opšteg dobra. On ne skriva istinu nedostojnosti življenja većine ljudi koji jedini izlaz nalaze u „čaši otrovnog pića“. Ovom istinom Banjević budi otpor neljudskom. U tom

otporu najbitnija je „pobuna uma“ kojom dominira Mirkovo ukupno bivstvovanje. Bez „pobune uma“ nema ništa u istinskoj ljudskoj pobuni. „O, ko me povede kroz svjet ovaj bludni, / te zagubih u nj'ga svu duše čistotu“ (56). To je vremenito pitanje Banjevića, pitanje koje sadrži sva druga esencijalna i egzistencijalna pitanja čovjekova: traganje za čistotom duše. Istina i ljubav su nerazdvojni. Banjević traži put „kroz istinu ljubavi“. „Ogromna planina neizbježnih hlepnja, / provijava kroz nas kao sive horde, / nagnane pred slašću nekih divljih strepnja“ (57). Ovim hordama divljih strepnji možemo se oduprijeti samo „kroz istinu ljubavi“. To je put koji nas vodi ka horizontu generičke suštine čovjeka. U generičkoj suštini čovjeka esencijalni demijurg je ljubav, ali u egzistencijalnom domenu ona je zaboravljena. „O kako si draga, zaboravna hudo, / te ostavi mene usred ovog šara, / u jaruzi truloj đe se vene ludo, / i đe duše guše pod silinom gara“ (58). Egzistencijalni prostor je prekriven tmurnim vremenima: „iskaišani moji dlani, / od sivog neba što ga orem, / zasukani mi svi mišići, / kopajuć temelj sanog brda“, ali sanjano brdo ostaje sa nadom da „sviću moji dani“ (59). Grubo, turobno, surovo vrijeme egzistencijalnosti neprestano je pod monopolom onih koji opšte dobro kao „runo bijelog krda“, noću potkradaju, „noću htjeli strići“. Mirko se nije mogao pomiriti sa tim što se i komunistička elita totalno uključila u one koji „noću strižu opšte dobro“. Njegova etika komunizma je bila u dubokom raskoraku sa takvom elitom. Njegova etika je utemeljena na vjesniku nade, da sviću dani opšteg dobra.

3. Mudrost – mjera vremena

Život Mirka Banevića je umjetnost, umjetnost življenja, do kraja, a i posle kraja. On je sve detalje života, Dobra ili Zla, svejedno, pretvarao u umjetnost. Mirkovo vrijeme **je istovremeno** („ujedno“): želja; melem; kam, drvo, sunce i vjetrovi; ponor; tama; duh. Ova istovremenost je istovremenost

čovjeka: bivanje i postojanost; otpor i porast; jedinstvo duha i tjelesnosti (Banjević 73/4). Banjevićev čovjek je u neprestanom naporu razumijevanja ove istovremenosti. Sve je uključeno u to razumijevanje i samorazumijevanje: priroda, ljudska priroda, zamisao, i na kraju stupa na scenu životno iskustvo: „trčim po svom najužem svijetu, ko da se davim“. (Banjević, 76). A ono, životno iskustvo je neprestano daleko („ucrno“), od naše želje da lakše osvajamo prostore generičnosti čovjeka i njegove zajednice, prostore slobode, humanosti i pravednosti. Banjević poziva mudrost da osvjetli taj put ka generičnosti: „i već nema mudrih i nema ih da lijeka nađu“ (Banjević, 79). Mudrost je apasolutna tačka čovjekovog vremena, vječna za ljudski rod, za pojedinca je to samo uzdah „nad nevječnim – nad sobom“ (Banjević, 81). **Mudrost** upućuje čovjeka da **nalazi mjeru** u svim komponentama svoga bića: racionalnim, iracionalnim, emotivnim, afektivnim, apriorno-ontološkim i gnoseološkim. Mudrost je moć kao „zrak sunca je bijel koji mi svijetli dan ... svijet je bijeli bijel kad tama izgubi moć“ (Banjević, 82/3). U tim bjelinama Banjević „vrijeme sklapa kao nevrijeme“ (Banjević, 84). To je dubinska misao o vremenu u kojoj se vrijeme kao apsolutna nulta tačka čovjekovog vremena mudrosti, diferencira na one oblike vremena koji predstavljaju otuđenje od generičke suštine čovjeka, njegove slobode, humanosti i pravednosti, bilo da je to na racionalnoj ili iracionalnoj osnovi. Traži Banjević uzroke tom raskolu vremena i nevremena, ali ne može da pronađe ni početak ni produžetak. Ali, ipak, vrijeme teži da postane nešto novo, a njegova prolaznost ostaje tajna, kao i ona o početku i produžetku. Zaista je očaravajući umjetnički izraz: „A ja ga vidim vri iz dna duboka / u bezvremeni vanprostor visinski“. Skida Banjević svu apsolutizaciju sa vremena čovjekovog „Oblici ili svi prividi toka / vjekovitoga što struji tišinski“ (Banjević, 84). Vječnost čovjekovog vremena je samo privid koji čovjek nastoji da

rasvijetli ostvarivanjem svoje generičnosti i generičnosti svoje zajednice, „i ronjenje beskrajem nad crnim tlom / u nešto će ću se približiti svodu“ (Banjević, 89). Banjević je neprestano u tom snu: „I sjećam se, pa budan želim – produžetak sna – opet ponoćna težnja; sva da raskinem užeta, vinem se snagom mišice i ulomcima gležnja“ (Banjević, 90). Banjević svojim pjesničkim vremenom razvija apsolutnost vremena i prostora na platnu bazičnog iskustva.

4. Sveto i svetovno

„Izlizani“ ostroški kamen, nije kamen, već dokaz o susretu vremena ljudi i svetosti Svetog Vasilija Ostroškog. Taj susret ima mitološku dimenziju vr vremena. Ali, Banjević je kroz opčinjavajući umjetnički izraz osvetljava u njenoj apriornoj i aposteriornoj dimenziji. Svetost Vasilija Ostroškog se prihvata kao mit, ali prolazi i kroz vlastito iskustvo naroda. To je kamen koji nosi znake i značenje, te smisao prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. To je življeno bogosvojstveno vrijeme. To je način na koji je Mirko Banjević živio svoje umjetničko vrijeme. Umjetnik u umjetnosti i u životu, komunista i u ideji i u životu. U tome je tvorački princip življenog umjetničkog vremena Mirka Banjevića. Nema ništa što je samo dobro ili samo zlo. Takođe nema ništa što ne treba mijenjati – bilo dobro, bilo zlo. Mirkovo življenje umjetničkog vremena sadrži najsuroviji izraz kauzaliteta, ali i svu ljepotu teleoložnosti. Svaki pješivački kamen je čovjekova opora sudbina, ali i čovjekoliki otpor toj sudbini. I tako vjekovima – subjekt kamen, subjekt čovjek. Ne mogu jedan bez drugoga. Život i smisao života su kod Mirka u vezi svakog momenta, vremena i čovjekove vremenitosti. – Dobra i Zla, ljepote i grdila, rata i mira. Mirko poštuje svetost vremena: „Tražimo te, sveti i čudotvorni, / nek ti je dar i služba!“ (Banjević, 63). Narod vjeruje iako mu Sveti Vasilije ne ispunjava želje. „Postasmo ljuti, zli i umorni, / naša se teška ne

čuje tužba“ (Banjević 63). Svetac je svet i svemoćan, nedodirljiv, ali ne ispunjava želje, vjekovima. Ipak ostaje svet. Svecu se pisac obraća cjelinom umjetničke vizije, znači ne životom kao samoživotom, već je u pitanju „i dijete i vo i krava“ i „krševi kleti“. (63). Čovjek se ne moli samo za sebe, već za život kao susret čovjeka, prirode i Boga, „postasmo ljuti, zli i umorni, / naša se teška ne čuje tužba“, ali ljudi ne gube nadu u Sveca. (63). „Što god možemo i mi ti dasmo, / al’ pomoći nam nije ... / velika bijela runa vune, / i ploče voska žute ko lira“ (Banjević 2012, 64). Svetac to ne traži, niti uzima. To traži crkvena birokratija i ona koristi za svoje uživanje! („Ti ne pomažeš nama golima, / Pomaga onima što ti daju zlato / i k tebi gospodskim dođu kolima“ (64). Pjesnik virtuožno prikazuje birokratizam crkve sa jasnim naglaskom da je narod svjestan toga. Svetac traži ostvarivanje lika božijeg u ljudima, a ne njihovo podređivanje birokratizaciji crkve. Birokratizam je nužan pratilac svake organizacije, pa i crkvene. Crkva se javlja kao posrednik između naroda i sveca, kao što se država javlja kao posrednik između građana i društva, kao njihove prirodne zajednice. (Vukićević, 2011). Mirkovo djelo ukazuje na tu neminovnost, ali je i bajka koja afirmiše nadu u ostvarenje opšteg dobra. Djelo Mirka Banjevića ujedinjuje sve ljude, na principu ostvarenja opšteg dobra. U tom smislu se Mirko obraća Svetom Vasiliju Ostroškom: zašto se ne ostvaruje opšte dobro i ko ometa čovjeka na putu ostvarivanja opšteg dobra? Na tom principu Mirko Banjević prati susret naroda i Svetog Vasilija Ostroškog. Oštru kritiku upućuje crkvenoj birokratiji koja je glavna prepreka u neposrednom ostvarivanju susreta naroda i Svetog Vasilija. Vizija ostvarivanja opšteg dobra bila je centralna umjetnička i životna inspiracija Mirka Banjevića. „Veliki, sveti, meni oprosti, što govorim gorku istinu živu“, a ona je da Sveti, ustvari ne svojom voljom, pomaže „crkvenoj birokratiji, a ne narodu: „Na njivama tvojim i sad radimo, /

beskućni ko prije jednog vijeka“ a na drugoj strani: „Ti tvoji nasljednici dragi, ko bikovi su postali silni i kruti“ (Banjević, 64/5). Zbog ovih silnika crkvenih, narod izgubi vjeru i u Sveca: „Ugodniče božji, i nama oprosti / što ne vjerujemo tvrdo više / u gnjile i lažne tvoje milosti, / zbog kojih vjekovima krv nam piše!“ (Banjević 65).

5. Otac i svetac

Kakva ljepota, milost, duhovnost, uzvišenost u sirotinjskom vremenu djece pri iznenadnoj pojavi oca sa ratišta: „Oh ruke, što ga željom zgrabiše, / o vratu, o sablji, kaputu. / Zakrčismo vrata, prsti se sliše / po njegovom širokom skutu“ (Banjević, 61). Preplavljeno je to sirotinjsko vrijeme dimom, kuća nalik na rov, provaljen je krov, sve trošno, krhko – lom i bijeda, da grune gnjila greda na život nejakim mali, ali, iznad te grozne bijede uzdiže se u svojoj punoj ljepoti i sjaju ljubav siročadi (koja su ostala bez majke, a otac im na ratištu) prema ocu. Lično vrijeme je njihovo „stalo“ u ljubavi prema ocu. Svo njihovo Dobro je u ljubavi prema ocu, a: „Po licu oca briga ko tmina / noćas svu noć cijelu“ (Banjević, 62). U djeci vrijeme ljubavi prema ocu, u ocu vrijeme brige, ne samo za djecu. („Povratak oca“, 61/2): Najuzvišeniji umjetnički, ali takođe i najdirektniji umjetnički susret ljudske esencijalnosti i egzistencije u kojem dolazi do estetsko-moralne sublimacije i egzistencije i esencije. Nezamislivo je veličanstvo tih dječjih ruku, koje oca zagrlīše, te djece koja „zakrčiše vrata“ svojom željom da se stope sa ocem, njegovim vratom, sabljom, kaputom, da se prilijepe uz oca i postanu jedno. Spoj „trulog provaljenog krova“, „gnjile grede“ koje prijete da se sruše na glavu, „na život nejakim mali“ sa ljubavlju djece prema ocu, njegovo požrtvovanje, „naš dobri otac uzvari cijeda, / opari, opru nam prnje, / kaputom svojim im ogrnu leđa / – tijelo od zemlje crnje“. Sve ovdje ima svoju vrijednost, ljepotu i moral.

Potreba za životom ovdje je duboko prevazišla siromaštvo i bijedu života. **Susret sa ocem je ljepota života, a ne sam život.** „Sve trošno, krhko – lom i bijeda“, ali upravo to, upravo taj ambijent doprinosi umjetničkom odrazu veličanstva i ljepote susretu oca i njegove djece. Taj ambijent daje estetsku i moralnu snagu i vrijednost, susretu oca i njegove djece. Niko, ni otac ni djeca, u svom susretu ne primjećuju opasnost da će „krov na glavu da im se svali, / da grune gnjila čađava greda / na život nejaki, mali“ (61). Vrijeme oca i djece je bez posrednika. Postaju jedno vrijeme. Otac dobar i čini sve što može i koliko može! Djeca, iako mala, osjećaju granice očeve dobrote i ne traže više od oca nego ono što on može. Zamislite tu umjetnost koja snima dubinu osjećaja djece i granice očevog vremena. Može li se zamisliti takva umjetnička moć koja otkriva ovu dubinu, a ipak je ostavlja duboko u dječijoj duši. Ona je u toj dubini, istovremeno vječna i vremenita. Ona je tu sada i završava. Banjevićeva umjetnička ljepota siromašnog vremena budi u čovjeku osjećaj životnog dostojanstva u svakoj prilici. Ljepota života je tajna koju treba neprestano osvjetljavati do „beskraja“ (Banjević,48). U tom „beskraju“ Banjević sve pretvara u vrijeme: kamen, drvo, staru kuću, sirotinju, sveto i svetovno i otkriva mu ljudsku snagu i ljepotu umjetničkim izrazom i time prelazi u sistem vrednovanja svih vremena. Banjevićeva poezija je zov vremena: vremena humanog, vremena slobode, vremena moralnog i ljudskog. Put ka tom vremenu je razvoj estetske i moralne svijesti. U njima je spas ljudskog roda. Kao što je Banjević nenadmašno pokazao kako sveto vrijeme gubi ljepotu u birokratizovanom vremenu crkvene birokratije, tako svako otuđenje vremena od ljepote i morala gubi svoju ljudsku vrijednost. Poezija Mirka Banjevića je „pobuna uma“ protiv svih otuđenja ljudskog vremena.

Otac i Svetac: vremensko susretanje i razlaz! Težak je očevo put do stvaranja dobra svojoj djeci; težak je put čovjeka do

Sveca kao svoje generičke suštine. Ali, neizbježni, jedan i drugi! Koja se sve vremena susreću kod oca, a koja kod Sveca? Kakvu simetriju prave kod oca, kakvu kod Sveca? Ko i šta, presudno utiče na oca, a ko i šta, na Sveca? Na toj relaciji i može biti održavana veza Tvorca i njegovog Djela. „Iskorak iz poznatih ‘rajskih’ okvira i njegovih pravila donosi čovjeku **bazično iskustvo**, jer je kršenje dotadašnjih regula, shvaćeno kao greška i transponovano u doživljaj greha, osnovno životno načelo“ (Đurđić, 2002). **Bazično životno iskustvo jeste ustvari jedini modus da se čovjek može približiti svome Tvorcu i tako slijediti njegov tvorački princip.** Unutrašnja suprotnost dijalektike tvoračkog principa sadrži momenat prvobitnog udaljavanja od Tvorca, ali istovremeno jeste i neizbježna pretpostavka otkrivanja i suštinskog približavanja Bogu. Čist princip Mirka Banjevića, samo što je kod njega Umjetnost Bog, a umjetničko stvaralaštvo uzvišena veza sa Bogom umjetnosti. „Tu sam i nijesam tu“ – kakav umjetnički dokaz o vremenu, „tu sam i nijesam tu“: vrijeme je i kad je tu, i kad nije tu. To je fantastični prikaz dinamike vremena, bez koje nema vremena. To je čovjekovo postojanje sa-vremenom!

6. Vrijeme je tu

Banjevićeva poezija je „snimak“ vremena koje je neprestano u nama ali i u prostoru oko nas. Pobjeći mu ne možemo. Vrijeme zahvata svaki tren, i svaki djelić prostora. Neprestano smo u stanju brige kako vremenovati se u prostoru i vremenu. „Genijalni potez Martina Hajdegera bio je taj što je identifikovao **brigu** (podvlačenje S. V) kao nadležan organ iskustva vremena“ (Zafranski 2017, 48). Sadržaj **vremena brige** otkriva suštinu pogleda na svijet određenih pojedinaca i slojeva stanovništva. Koje vrijeme je uzrok zbog čega se brinemo i za koga se brinemo? Sociološki odgovor na ovo pitanje zahtijeva, na jednoj strani, identifikovanje strukture vremena kao objekta, a na drugoj,

strukturu subjekata koji su u pitanju. Na ovoj diferencijaciji otkrivamo karakter subjekta vremena brige sa stanovišta vlastitog **pouzdanja i povjerenja** u sebe i u Druge (Gidens, 1998). Koje vrijednosti – vlastite i vrijednosti drugih – su u osnovi pouzdanja, a koje u osnovi povjerenja? Šta se očekuje od pouzdanja, a šta od povjerenja? U kakvu poziciju subjekt vremena brige postavlja sebe: u poziciju subjekta ili poziciju objekta? Ko snosi odgovornost za stanje njegovog vremena brige: subjekt vremena brige, drugi ljudi, društvo? Identifikovanje strukture vremena brige u određenom društvu u cjelini, predstavlja osnov za sociološko otkrivanje karaktera načina proizvodnje predmetnog društva. U okviru toga podrazumijevaju se diferencijalne analize vremena brige u pojedinim oblastima društvenog života: porodični život; ekonomija; zdravlje; socijalna sfera, svakidašnji život.

To je ona suprotna simetrija generičkog vremena koja niveliše Dobro i Zlo, sa unutrašnjom, estetskom i etičkom, energijom čovjekovog puta ka horizontu svoje esencijalnosti. Da je poživio duže Živko Nikolić, ne vjerujem da ne bi filmovao ovu mrežu pjesničkog vremena Mirka Banjevića. No, nadam se da će se roditi „novi Živko“, ili se već „rodio“, koji će uspjeti da Banjevićevo nenadmašno umjetničko vrznanje „borbe“ vremena sa životom, zlog-ratnog, sirotinjskog, vremena brige i vremena ljubavi roditeljske u asimetriji sa birokratskim vremenom, oblikuje kao filmsko vrijeme. To je zaista veoma težak zadatak. Nenadmašna je lucidnost i umjetnost kojom prikazuje svu dubinu ljudskog vremena u kojoj otac nosi istovremeno duboko suprotstavljena vremena: ratno, sirotinjsko, brižno i roditeljsko vrijeme, prihvatajući svako od njih kao prirodno i normalno vrijeme koje ga je zadesilo. Ovu vremen-sku nit izraziti kao dostojanstven odgovor čovjeka na razna vremena, ljudskim vremenom, zaista je vrhunska estetika i etika. U sve to se uliva dječja ljubav snagom životne održivosti, ali takođe, esencijalnošću vremena ljudske suštastvenosti. Film je tu, samo ga treba razviti, blisko estetičko-etičkom nivou Mirka Banjevića.

„Tu sam i nijesam tu, / đe magle brdima prolijeću / i nikad više ne dođe on“ (108–125). Ovdje je i nedolazak vrijeme, odnosno dokaz o vremenu. Opet fantastičan umjetnički dokaz o vremenu, koji nemamo u bilo kakvom racionalnom objašnjenju vremena. „I okrajci livada i baština“, i to su dokazi o vremenu!, „i sve nestalo je i postoji“!. Vrijeme je u svemu, i što je nestalo i što postoji! „Tražim i osluškujem, / ko šapat da je il' glas ti nemoćni, / a i nijesi tu i jesi“. Glas je predao prirodnim tokovima – opet umjetnički dokaz o vremenu! „niđe otiska – on u neizmjer prošao je krik. Opet metafizički dokaz o vremen „niđe otiska“ i to je vrijeme. „I svaki drhtaj slavujuskoga glasa / pretvara mi u grušaj užasa / do preloma zemljine kore! (Banjević120–129). Tamna materija ljudskog vremena ne dozvoljava nijednom zračku svjetlosti da prođe u pjesnikovu dušu. „Tu sam i nijesam tu“, ali vrijeme je neprestano tu. Vrijeme umrlog brata, cvijeta u livadi, pčele na cvijetu, vrijeme gladi, vrijeme ozeblo, vrijeme zrna sunca. Vrijeme je i „dok sam ležao na ranama, kao na očnjem vidu“ (Banjević, 108). Banjevićevo vrijeme je samosvojan sastav logosa, smisla, emocije, estetski i moralno potkrijepljeno životnim iskustvom. Banjevićevo vrijeme nas obuzima, kruži oko nas i u nama, afirmišući ljudski odnos u svakoj vremenitoj situaciji, povoljnoj i nepovoljnoj. Banjevićevo vrijeme budi vrijeme ljepote i moralnosti u dubini ljudskih osjećanja. Čovjek se duboko uznemiri kad pročita posvetu bratu Dušanu: „Bili smo siroti dječaci, preminuo je uz moje koljeno, kad u kući nigđe nikoga nema. Zalazili poslednji sunca zraci“ (Banjević, 108). Majka umrla rano, otac na ratištu, a on dječak sirotan, drži na koljenu umrlog brata. Vrijeme kad „zalaze poslednji sunca zraci“. Nestaje brat, nestaje sunce, nestaje svijet, nestaje vrijeme, a opet, sve to nestajanje je vrijeme, Vrijeme koje dalje mora da se proživljava i koje će Banjevića pratiti do kraja života. U potrazi je pjesnik za prošlim, a ustvari javlja se novo vrijeme. Na nov

način proživljava prošlo vrijeme koje se „opija u bezgraničnom prostoru“ (109). Sve je staro, a sve je novo: traži sjen bratovu što luta po gorama i jarugama, rukotvorine, utisnute stope u kamenu, zvuk pokreta, djetinja trka čobana i njihove ozeble ruke, muk mrkonje koji se prolama u riku, „đe sam te dozivao i nosio zlehudu užinu“,... „danas zajedno dva / a sutra je jedan u tami / drugi – kami / u osami. Sve je prošlost, al’ „nikada ne pada“ (109) „i u njima sve je zemaljsko, / sve što iznad neba i zemlje luta / i vraća odnekle s daleka puta / i vječno prolazi tako – opet će se pojaviti“ ... i „sve nestalo je i postoji“ (Banjević 112). Banjević i nadu oblikuje kao vrijeme. Sve što vidi: brdo, bregovi, pčele po lipi, seoski putevi, pokret kamena, stijena će prozboriti, sve je vrijeme koje podsjeća na brata, i daje lažnu nadu da će se brat pojaviti.

„Tu sam i nijesam tu“ – kakav umjetnički dokaz o vremenu, „tu sam i nijesam tu“: vrijeme je i kad je tu, i kad nije tu. To je fantastični prikaz dinamike vremena, bez koje nema vremena. To je čovjekovo postojanje sa–vremenom! To je čovjekova suština koja objedinjuje neprestano prošlost, sadašnjost i budućnost! Bez ovog umjetničkog dokaza o vremenu nema vremena. U ovom dokazu je sadržana i fizika i metafizika vremena, vremenitost prirode, čovjeka, društva, univerzuma i multiuniverzuma.

7. Vrijeme smrti, i dalje je vrijeme

U prirodi sve ima svoje vrijeme. Ta vremena se miješaju, sudaraju, mijenjaju značenje, značaj i smisao, proizvode nova vremena. Nekad uspostavljaju simetrijsku mrežu, a nekad djeluju asimetrijski u odnosu jedno na drugo. Ova vremenitost u Banjevićevoj poeziji dobija fantastičan, umjetnički, ne samo konteplativan izraz, već i djelotvoran uticaj na univerzalnu humanizaciju svih vremena. „I ćuće blizu kuće ili u gori / i svakom negdje istim glasom zbori, / da i on živi / i da nikome

sumrak sivi ne donosi sobom / niti mu prijeti slutnjom ili zlobom, / nit je stvoren on zemnim kobom“ (Banjević, 131). Mitomanija je prirodno vrijeme jedne ptice kao izraza njenog života, pretvorila u značenje vremena čovjekove smrti. Banjević ukazuje na apsurdnost apriornog prihvatanja mita bez aposteriornog konteksta životne njegove provjere, tj. proživljavanja mita. Pjesnik poziva na vlastito preispitivanje: „U vama to je / što crnim glasom radosti poje / u tebi huji prirasla slutnja u oluji“ (Banjević, 131). Poziv je ovdje jasan na otpor tamnoj strani života. Centar tamne strane života je sirotinjsko vrijeme, crna tačka ljudskog bivstvovanja. Ni početka ni kraja: sirotinja ne zna ko joj ga je dodijelio; niti od koga može očekivati da je oslobodi od njega „i hoće li još samo dalje / snovati po meni smrtnice tkalje / i slaviti u meni svih konaca krah / kad ćući uporno zloslutnik taj / što mi je omračio zeleni gaj / i proćerao sa svijeta sjaj“, (Banjević, 130). Pitanja se nastavlja: „Šta je... Što si blijede previla ruke, / pa tužna sanjaš il' slatko zreš / u tišini rijekom poplavljene luke / il' kroz sive gomile nijemo se treš?“ (Banjević, 43). Pitanja traže duhovni i životni odgovor.

Odgovor se nalazi u nastajanju novog vremena, u svakoj situaciji, pa i u fenomenu smrti. Smrt nije nestajanje vremena, već novo vrijeme. Da li smrt znači kraj? I za koga? Na prvi pogled pitanja su suvišna. Odgovori su jasni: Smrt znači kraj. Kraj za onog ko je doživio smrt! Znači, vrijeme staje, ili nestaje za onog ko je doživio smrt. Da li je baš tako? Da li smrt može značiti „saigru“ prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, što je suština društvenog značenja vremena?

Smrt kao društveni fenomen ima veoma složenu vremensku strukturu: a) fenomen vremena smrti u duševnoj i duhovnoj sferi; b) struktura vremena događaja smrti.

Čovjeka neprestano po-nešto, u prirodi, društvu, ličnom životu, kosmosu, multiuniverzumu podsjeća na vrijeme smrti. Zbog

toga, čovjek, htio ili ne, razmišlja o smrti. Sva ta razmišljanja dobijaju određenu formu u svim oblicima duševne i duhovne sfere jednog društva, osjećanja – senzibiliteta, kulture, politike, morala, religije, medija, estetske i moralne svijesti. U njima se finalizuje složena struktura vrijednosti jednog društva, vrijednosti koje prate pojedince, kolektive, porodice, oblike vlasti, do svakidašnjeg života.

Struktura vremena događaja smrti takođe je veoma složen društveni fenomen. U njemu se finalizuju bitne vrijednosti koje karakterišu način proizvodnje društvenog života određenog društva. Zbog toga je empirijsko istraživanje vremena događaja smrti, naučno veoma inspirativno, a društveno značajno, jer otkriva bitne komponente ukupne atmosfere u jednom društvu. Refleksija vremena događaja smrti u javnosti sadrži sliku vrednovanja kulturnih, političkih, moralnih karakteristika ljudi u određenom društvu. Sadržaj pratećih informacija o događaju smrti sa ovog stanovišta; sadržaj manifestacija povodom događaja smrti; struktura aktera koji prate događaj smrti; djelovanje porodice, srodnika i prijatelja, političkih, religijskih i drugih društvenih organizacija, predstavljaju bitne sadržaje empirijskog sociološkog istraživanja vremena smrti u jednom društvu.

Složeni fenomen vremena smrti Banjević istražuje svom snagom svoje umjetničke i moralne duhovnosti. Najava vremena smrti, „ćuče ćuk“, se razliva od iskonskog straha u duši, do užasa „da će se razliti u ništa / i sa mog ognjišta / poviće se ugalsi dim“ (Banjević, 122). Najavi smrti, Banjević odgovara cjelinom svoga bića: **tijelom, dušom i duhom**. Strah ga je pretvorio u „živog mrtvaca“ sa jedinim izgledom „da će biti prah i mrtva stvar“ (Banjević, 126). Duša je obuzeta najavom smrti, zavlada „mračna pomisao“... „na lice i srce spali mi dušu / i radost sam zbrisao....“ Kod Banjevića ipak, najveću snagu dobija **duh kao pogled na svijet**. Banjević nas budi iz dubokog straha, da nije do „ćuka“ – spoljnog faktora, nego do nas: „U vama to je / što

crnim glasom radosti poje, / u tebi hulji prirasla slutnja u oluji, / što vitla te kao list još zelen, / kuda si skakao hitar kao jelen, / a gorčinu pio slašću kao pelen“. Radost života nadvladava sve teškoće pa i slutnja smrti, podložna je smrti: „opet mogao bi mrakom lice mi ružiti – kad ne bi i on bio podložan istom koncu i kraju ...“ Poznata su shvatanja da je strah od smrti, strah od života, i zato rješenje moramo tražiti u nama: „sa mnom srušio se ili sa mnom ustō“ (Banjević, 132).

U svom pogledu na svijet, Banjević je uvijek u složenoj strukturi vremena drugih ljudi, nikada u svom vremenu, sam. U izboru vremena ogleda se sistem vrijednosti koji karakterišu život, umjetnički i iskustveni, Mirka Banjevića. U svom vremenu, umjetničkom i iskustvenom, preživljava, doživljava, osjeća dubinom duše svoje i razumijeva lucidnim duhom svojim, vremena drugih ljudi. Sve to je sabrano u Banjevićevom pozivu na gozbu – poslednju njegovu želju, umjetničku i životnu. „Pozivam vas na gozbu, / sirotinjo moja jedna, / poslednji put, / poslednji put, / kad o vama više nikad zapjevati neću“ (Banjević, 133). Poziv onima „koliko li čemera okusiste! / nikad, nikad gozbeno, / a topli i srdačni / da ispod grla utočite, / da rastvorite grudi i širom da se uđe / i puno da se nađe / prisnosti i zatomljene radosti / i uvenule žudnje / i nepresahle žeđi“ (Banjević, 134). Sada se vidi, zašto je Mirko Banjević važio za „istinskog“ komunistu: „isti sam ja i prije i sad... jer dosta sam kao grumen gorio, sa vama dijelio i tvorio... al' na gozbu ni vi ni ja“ (Banjević, 143). Poziva Banjević, sirotinju, „crna vijeka“, a duše bogate. To je sloj naroda kojem je briga vječito „nad glavom“, vječiti kontrolor njihovog vremena, kontrolor koji ih je prisilio da zaborave na vrijeme. Na vrijeme ljudskosti, „s kojim se ništa ne mjeri“. Banjevića brine upravo to da su ljudi pod teretom „otupljenja, otuđenja, jada“... „zaboravili da postojite“. U dilemi je umjetnička duša Mirka Banjevića, ali nikad otuđena od svoje suštine. Rekao bi, u momentu, sve je crno – tamno, ali

u umjetničkom izrazu Mirka Banjevića dobija svjetlost ljepote, ljudskosti, humanosti, iskrenosti opšteg dobra. Zato je Mirko Banjević „istinski“ komunista koji u svakom momentu afirmiše opšte dobro i usmjerava ljude ka opštem dobru. Teško je iskustveno sirotinjsko vrijeme, ali u umjetničkom izrazu Mirka Banjevića dobija ljepotu dostojanstva i ponositog trpljenja. „Vama se veselo srce zasmije / i povrijedih boli, kad obećah: / da će i vas svako da prisvaja i voli / i nikad da ne budete više, ni bos i ni goli – / zato me to tako boli / da dođete mi u goste“ (Banjević, 137). Duša je jedina istinska veza: „a mi ostajemo na gozbi suvoj, tvojoj siromašnoj i bogatoj – samo po duši“ (Banjević, 141). Mirko Banjević ne dijeli lažna obećanja siromašnima da će se osloboditi siromašnog vremena, već njegovim umjetničkim izrazom pokazuje da ljudi svakom vremenu mogu ulivati ljudskost i dostojanstvo.

8. Društveno i lično vrijeme

Iluzija je da mi vladamo vremenom. Još veća iluzija je da se mi igramo sa vremenom. Ustvari, vrijeme vlada i igra se sa nama. Otkud tolika moć vremenu, a nema poziciju Aposoluta? Zato što nas vrijeme ne laže, iako mi neprestano pokušavamo da lažemo vrijeme. Mi smo u poziciji odgovornog, a vrijeme je neprestani kontrolor i etički sudija. Na toj osnovi se uspostavlja neprestana simetrija generičnosti kao apsolutno nulte tačke vremena i ličnog vremena koja okrija istorijski karakter ljudi kao igrački vremena, ali i ispoljavanje vremena kao apsolutne nulte tačke čovjekovog vremena u kojoj se nalazi „vječiti čovjek“ u samom sebi... To je kvintesencija uspostavljanja simetrije između čovjeka i vremena. Tu kvintesenciju na virtuozan način umjetnički prati Banjevićevo pjesništvo. Banjević vispreno, ubjedljivo, samosvojno prikazuje simetriju i asimetriju vremena slobode i vremena ne-slobode. Duševnost Banjevićevog pjesništva (bogomdana za filmsko platno) je na ivici emocionalne održivosti pred pitanjem: kako se vjekovima

uspostavila i održava **suprotna simetrija: malo slobode – mnogo sile?** „Proseka se toliko vremena i čuda / i slomi se sila uma božjeg stvora, / pa još čovjek pravi stenje tu i svuda, poplavljen i zagušen, nema riječi, zbora“ (Banjević, 54). Ipak, vrijeme, „odšunjala se noć to sito, neistresito“, iz tamne materije ljudske prirode izvlači i zadržava ono „neistresito“, svijetlu ostvarivost generičke suštine čovjeka i njegove zajednice, koja uvijek ostaje beskonačna, i otvorena sa saznavanjem i ostvarivanje saznavanjem „snizalo se jutrom i granom i beskonačnosti na beznano“ (Banjević, 150). Generičnost je još u sirotinjskoj poziciji, „slomi se sila uma božjeg stvora... još pravi čovjek... nema riječi, zbora“, Pjesnika je strah da tako i neostane: „O ko me povede kroz svijet ovaj bludni, te zagubih u nj'ga svu duše čistotu“ (Banjević, 56). Banjević nema iluzija. Jasno mu je da je čovjekovo vrijeme satkano od Dobra i Zla, Perspektivu vidi u nadi da „sviću moji dani“ u kojima će nastati novo vrijeme u odnosu na postojeće „Dobro i Zlo“. pri čemu će on biti glavni akter. Međutim, pjesnik osjeća dubinom svoje duše veliku pritisnutost ljudskog vremena: „Dvojna iskra može da plane u meni i razgara se i bije se u dvojstvu, i tako nikada ti živi plameni da istule se u dovoljstvu“ (Banjević, 107). Objektivitet vremena se nalazi u neprestanom odnosu Dobra i Zla. Zlo iskazuje veću snagu: „vrijeme od mene raskiva razmjene... i sulud saznam kako griješi vrijeme: što stvorih sve mi nače i sve otrova što smjelo ljubih“ (Banjević, 91/4).

„I danima je moj otac stari na vratima sudnice čekao i danima je licemjerne figure gledao – tuga i bol mu se u grud ranjenu zari“ (Banjević, 66). Zahvata Banjević puno ljudsko značenje odrednica vremena: Kad i Koliko određuje njihovu logosnu valentnost sa stanovišta individualnih i kolektivnih potreba i interesa... Banjević umjetnički zahvata vrijeme, individualno, porodično, kolektivno u složenoj simetrijskoj mreži društvenog vremena. Nijedno vrijeme nije bez smisla, sociološki još preciznije, i bez značaja i značenja onoga što se događa i kad se doga-

đa. Sva vremena su se slila u očevom vremenu: čeka na vratima sudnice; gleda licemjerne figure; vrijeme tuge i bola, red i stroj na tamničkim vratima; na stražara gleda kao na dželata; gleda uhapšeni narod svoj, hitanje golim kamenom da vidi sina okovana, vrijeme vezanja, ćeranja, paljenja, gonili da primimo što srcu ne primismo svom; bježanje u šumu iz koje je gledao rušenje doma svog, mjesto ljubavi bratske – mržnjom, octom nas napili. Snažna duševna i duhovna uvjerljivost pjesnika, svim ovim vremenima daje pečat samosvojnog značenja, značaja i smisla otpora gušenju generičke suštine čovjeka i njegove zajednice. „Nećemo,! Ne gubimo mi ime svoje kod uvara... I narod i otac osta nepokoran – žeđ slobode! veliki san“ (Banjević, 66/7). Sva vremena Banjević smješta u suštinu čovjekove vremenitosti koja dobija smisao sa stanovišta humanosti, slobode i demokracije načina proizvodnje društvenog života. Neizmjerena energija generičke suštine čovjeka i njegove zajednice radi svoje. Tu snagu na neponovljiv umjetnički izraz ispoljava Banjevićeva ukupna poezija i svakom vremenu dodjeljuje umjetnički izraz, a time i ljepotu. Pjesničko djelo Mirka Banjevića je **ljepota vremena „do iskapi“**.

Literatura:

- Assmann, Aleida, *Ist die Zeitaus den Fugen*, Carl Hanser Verlag, München, 2013.
- Banjević, Branko, *Crnogorska moderna*, Matica crnogorska, Podgorica, 2012.
- Blumenberg, Hans, *Beschreibung des Menschen*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 2006.
- Borhes, Horhe Luis, *Usmeni Borhes*, Rad, Beograd, 1990.
- Entini, Gidens, *Posledice modernosti*, Filip Višnjić, Beograd, 1998.
- Gloy, Karen, *Philosophiegeschichte der Zeit*, , Wilhem Fink Verlag, München, 2008.
- Hajdeger, Martin, *Bitak i vrijeme*, Naprijed, Zagreb, 1985.
- Hartung, Gerald (Hg.), *Mensch und Zeit*, Wiesbaden, 2015.
- Hollitscher, Walter, *Natur und Mensch im Weltbild der Wissenschaft – lebensweswn Mensch*, Akademie Verlag, Berlin, 1985.
- Piketi, T, *Kapital u XXI veku*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2014.
- Rosa, Hartmut, *Beschleunigung und Entfremdung*, Suhrkamp Verlag, Berlin, 2013.
- Safranski, Rüdiger, *Zeit*, Erscheinen bei FISCHER Taschenbuh, Frankfurt an Main, 2017.
- Vukićević, Slobodan, „Anthropocentrism: Existence Against Essence“, *Global Juornal of Human Social Sciences*, USA, 2013.
- Vukićević, Slobodan, „Antropocentrizam: egzistencija protiv esencije“, *Zbornik: Društvo i zaštita životne sredine*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Beograd, Beograd, 2011.
- Vukićević, Slobodan, „Взаимодействие Екзистенциалистического антропоцентризма и социального неравенства в

савременом обществе“, *Социология*, МГУ, Русияйская социологическая асоциация, Москва, 2015.

- Vukićević, Slobodan, „Глобализация природа человека и природа человеческого общества-inspirirujuće otkrivenje sociologičeskogo analiza profesora Dobrenjkova“, *Vestnik Moskovskogo univerziteta Nu. 1*, Moskva, 2012.

- Vukićević, Slobodan, „Феномен самосазнания и интеграционне процесы обществ на Балканах“, *Комуникология*, Том 4, Но 2, Международная академия коммуникологии, Москва, 2014.

- Vukićević, Slobodan, *Crna Gora na prelazu milenijuma*, Centralna narodna biblioteka Republike Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2003.

- Vukićević, Slobodan, *Globalisation, human nature and the nature of society / An ispring reflectiveness of sociological analysis of profesor Dobrenjkov/*, (The International Institute of Sociology, The 40th IIS World Congress), Nju Delhi, 2012.

- Vukićević, Slobodan, *Mit o nauci i obrazovanju*, Nikšić, Institut za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta, Obod, Cetinje, 1998.

- Vukićević, Slobodan, *Njegošu su zahvalni i Bog i čovjek*, Nacionalna biblioteka Crne Gore Đurđe Crnojević, Cetinje, 2016.

- Vukićević, Slobodan, *Ontološke iracionalnosti savremenog svijeta*, Institut za sociologiju i psihologiju Filozofskog fakulteta, Nikšić, 2011.

- Vukićević, Slobodan, *Postsocijalizam – Postsocijalizam (priredio)*, Moskovcki gosudarstveni univerzitet imeni M. V. Lomonosova, Moskva; Institut za sociologiju i psihologiju, Filozofski fakultet Nikšić, Univerziteta Crne Gore, 2016.

- Vukićević, Slobodan, *Sociological, theoretical and methodological approach to studying identity* (Cvejić, Lazić, Dobrenjkov), IIS World Congress, Uppsala, Sweden, 2013.

-
- Vukićević, Slobodan, *Sociologija: filozofske pretpostavke i temeljni pojmovi*, Plato, Beograd; Filozofski fakultet, Nikšić; 2005.
 - Vukićević, Slobodan, *Sociološki teorijsko-metodološki pristup izučavanju identiteta* (Cvejić, Lazić, Dobrenjkov), CANU, Podgorica, 2013.
 - Vukićević, Slobodan, *Workplace and professional ethics of engineers*, The International Conference Mechanical Engineering in the XXI Century, Faculty of Mechanical Engineering University of Niš, Niš, 2010.
 - Zerzan, Johan „Future primitive“, [www.primitivism.com/future – primitive htm](http://www.primitivism.com/future-primitive.htm)
 - Zimel, Georg, *Filozofija novca*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanivića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2004.

PJESMARICA NIKOLE MAZAROVIĆA

Aleksandar Radoman

Adnan Čirgić

In this paper the authors give a description of the manuscript of the Song Book of Nikola Mazarović from the end of the 18th century. The manuscript is kept in the Arch Parish Archive in Perast and contains a great number of folk literature texts, including a number of poems of known and unknown poets from Dalmatia and Boka Kotorska from the epoch of the early modern period. Special attention was dedicated to the graphics of monuments. The analysis of the graphics showed that the author of the song book transcribed poems from an older almanac.

Premda je crnogorsko usmenoknjiževno nasljeđe bilo predmet brojnih studija, monografija, antologijskih izbora i pojedinačnih izdanja, ipak je jedan njegov znatan dio do danas ostao nepoznat kako široj, tako uglavnom i naučnoj javnosti. Tome korpusu nedovoljno proučenih i neobjavljenih rukopisa crnogorske usmene književnosti pripadaju i njeni najraniji zapisi, nastali u Boki Kotorskoj tokom XVII, XVIII i XIX vijeka. Prvi je pažnju na taj segment naše literature skrenuo vrijedni proučavalac bokeljske istorije i kulture, Peraštanin Srećko Vulović. Njegovim tragom proučavanje bokeljskoga usmenoknjiževnog nasljeđa nastavili su Valtazar Bogišić, Gracija Brajković, Miloš Milošević, Radosav Medenica, Hatidža Krnjević, Miroslav

Pantić, Vojislav P. Nikčević, Radoslav Rotković i drugi autori, ali tek su u skorije vrijeme prva dva od desetak bokeljskih pretežno usmenoknjiževnih zbornika, pohranjenih u arhivima u Crnoj Gori i Hrvatskoj, integralno objavljeni.¹

Rukopisna *Pjesmarica* Nikole Mazarovića iako naučnoj javnosti poznata već gotovo vijek i po, do danas nije integralno publikovana niti je bila predmet detaljnije naučne obrade. Ta najobimnija rukopisna pjesmarica nastala u Perastu krajem XVIII vijeka nalazi se danas pod inventarnim brojem R XII u kolekciji rukopisa Nadžupskoga arhiva u Perastu. Zahvaljujući predusretljivosti don Srećka Majića tokom marta ove godine omogućeni su nam svi neophodni uslovi da se posvetimo proučavanju ovoga za našu književnost i kulturu neprocjenjivoga spomenika.

O postojanju rukopisa naučnu javnost prvi su obavijestili Srećko Vulović² i Valtazar Bogišić.³ Zapravo je njegovo otkriće bilo dio širih aktivnosti podstaknutih od strane Bogišića, a čiji je glavni protagonist bio upravo Vulović, što je rezultiralo notiranjem i spašavanjem znatnoga dijela bokeljskoga

¹ V. *Pjesmarica Nikole Burovića*, priredili, predgovor i rječnik sastavili Aleksandar Radoman & Adnan Čirgić, Fakultet za crnogorski jezik i književnost & Sekretarijat za kulturu i sport Glavnog grada, Cetinje – Podgorica, 2017; *Pjesmarica Krsta Mazarovića*, koju čine tek dvije deseteračke usmene pjesme, objavljena je u radu: Aleksandar Radoman & Adnan Čirgić, „Izvjestaj o istraživanju *Pjesmarice Krsta Mazarovića* iz Nadžupskoga arhiva u Perastu“, *Lingua Montenegrina*, god. X/1, br. 19, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2017, str. 283–318.

² Srećko Vulović, „Popis narodnih bokeških spisatelja i njihovih dijela“, *Program C. K. Realnog i velikog gimnazija u Kotoru*, za šk. god. 1872–73, Zadar, 1873, str. 29.

³ *Narodne pjesme iz starijih najviše primorskih zapisa*, knjiga I, sabrao i na svijet izdao V. Bogišić, Glasnik Srpskog učenog društva, drugo odeljenje, knjiga X, Beograd, 1878, str. 134–135.

književnog nasljeđa kojem je prijetio pad u zaborav i nestajanje. Najbolje svjedočanstvo intenzivnih veza i zajedničkih napora usmjerenih u pravcu lociranja, opisa i dobavljanja brojnih rukopisa jeste prepiska između Bogišića i Vulovića koju je objavio Miroslav Pantić.⁴

O rukopisu peraškoga patricija Nikole Mazarovića (7. X 1760. – 23. II 1851) Valtazar Bogišić je u predgovoru svoje znamenite antologije *Narodne pjesme iz starijih najviše primorskih zapisa* zabilježio ovo: „Rukopis Mazarovića, iz koga izvadismo deseterce kao paralele bugaršticama, mlađi je od Balovićeva, jer mu je na korici zabilježena g. 1775, u kojoj su pjesme napisane. Rukopis ima 472 str. 4⁰; od kojih ni jedna nije po sve prazna. – Sadržaj su u ovome rukopisu pjesme, najviše narodne u razmjeru deseterca. Bugarštice nema ni jedne. Osim posljednjih pet komada, rukopis je pisan vaskolik rukom Nikole Mazarovića. Tri su umjetne pjesme nekoga Jodza Šiloppi s početka našega vijeka, a dvije je prepisalo nekakvo nedouko đaće. Mazarović je, po svoj prilici, najviše prepisivao pjesme iz drugih rukopisa.“⁵ Bilješka je nastala na osnovu nešto opširnijega opisa koji je dao Srećko Vulović, a koji se danas čuva u rukopisnome fondu Nadžupskoga arhiva u Perastu. No, ona sadrži sve bitnije informacije o rukopisu, iako donosi i jednu pogrešku budući da Bogišić očito nije do kraja dobro rastumačio Vulovićevu informaciju da su u Mazarovićev rukopis naknadno dopisane pjesme peraškoga pjesnika Joza Šilopića (1788–1858), jer ih smješta na kraj rukopisa, đe im zapravo u rukopisu nije mjesto. Na posljednjoj stranici rukopisa nalazi se potpis Nikole Mazarovića i godina 1775, pa je za

⁴ Miroslav Pantić, „Prepiska Srećka Vulovića i Valtazara Bogišića“, *Zbornik istorije književnosti*, knj. 2, SANU, Beograd, 1961, str. 200–231.

⁵ *Narodne pjesme iz starijih najviše primorskih zapisa*, knjiga I, sabrao i na svijet izdao V. Bogišić, Glasnik Srpskog učenog društva, drugo odeljenje, knjiga X, Beograd, 1878, str. 134–135.

razliku od nekih drugih zbirki ovoga korpusa, bilo lako odrediti zapisivača i vrijeme nastanka rukopisa. Istina, moglo bi se vjerovati da je Mazarović 1775. godine zapravo započeo s prepisivanjem pjesama te da je taj proces mogao duže trajati, budući da mu je tad bilo tek petnaest godina.

Nalik Pjesmarici Nikole Burovića i rukopis Nikole Mazaro-
vića čine pjesnički sastavi različite provenijencije i žanrovske
pripadnosti. Ponajviše je u njoj glasovitih peraških počasnica i
deseteračkih epskih pjesama, poglavito onih o peraškim
istorijskim događajima i hajdučkim okršajima s Turcima, no
nalazimo u njoj i usmenih lirskih pjesama različitoga žanra,
među njima i onih „stidnih“, kao i pjesme raznih poznatih i
nepoznatih dubrovačkih i bokeljskih pjesnika. Od onih
identifikovanih, pomenimo pjesme Marina Burešića, Paskoja
Primovića, Vlada Menčetića i docnije upisane stihove Pava
Kamenarovića i Joza Šilopića. Sve zajedno u zbirci se nahodi
147 samostalnih tekstova. U cilju prezentovanja i valorizacije
ovoga dijela naše kulturne baštine Mazarovićev, kao i još
nekoliko sličnih rukopisa, biće uskoro integralno publikovan.

Rukopisni zbornik Nikole Mazarovića pisan je latiničnim
pismom, uglavnom u ortografskome maniru tipičnome za XVIII
vijek, ali i s uticajima prethodnih vremena. Njegova je
ortografija kudikamo jednostavnija od one koja je prisutna u
ranijem periodu, ali su miješanja grafijskih rješenja za pojedine
foneme očigledna već i nakon pukoga prelistavanja zbornika.
Na osnovu toga lako bi se moglo odrediti koje su pjesme u
ovome zborniku prepisane iz ranijih zbornika, koje od njih je
Nikola Mazarović prepisao možda iz zbornika koji i sami
predstavljaju prijepis kakvih starijih pjesmarica, a koje su
možda nastale direktno njegovim zapisivanjem ili, eventualno,
prepisivanjem iz kakve pjesmarice svojih savremenika. Kako se
za pjesme s relativno savremenom tematikom zapisivača ili one
iz neposredne prošlosti može konstatovati relativno malo

miješanje grafijskih rješenja, te uglavnom uprošćen grafijski sistem u kojemu su svi vokali označeni onako kako se i danas označavaju (izuzev vokalnoga *r* koje je tradicionalno *ar*), vrlo rijetko geminiranje konsonanata, *lj* kao *li* ili čak *lj*, *č* kao *c*, nerijetko i *c* kao *c* i sl., onda je još utemeljenija pretpostavka da su one sa znatnijim miješanjem slovnih rješenja nastale prepisivanjem starijih zbornika. A što su ta miješanja veća i češća, to je i mogućnost da su pojedine od njih prije Nikole Mazarovića postojale u raznim varijantama i bile zapisivane od raznih sakupljača u raznim vremenima. Uostalom, činjenica da se neke pjesme iz zbirke Nikole Burovića, za koju smo takođe konstatovali da je vjerovatno nastala i prepisivanjem starijih predložaka, ponavljaju sto godina kasnije u zbirci Nikole Mazarovića, dodatno potvrđuje iznijetu pretpostavku.

Svi fonemi crnogorskoga jezika potvrđeni su u rukopisu Nikole Mazarovića, samo što – kako je rečeno – nemaju svi današnja grafemska rješenja. Iako nije fonem, vrijedan je pomena i glas *ʒ* (*dz*), odavno zabilježen u crnogorskim govorima – osobito primorskim, za koji se možda potvrda nalazi i u ovome zborniku. Premda se prezime zapisivača ove zbirke u nauci tradicionalno transkribuje kao Mazarović, kako ga uostalom i mi preuzimamo, ono je u zbirci od samoga autora različito zapisano: *Manzarouich*, *Mazarouich*, *Mazzarouich*. Ni na jednome drugome mjestu u rukopisu zapisivač fonem *z* ne označava ni grupom *nz* ni geminiranim *zz*, već ili kao *s* (najčešće) ili kao *z* (rjeđe). Činjenica da to prezime nije zabilježeno kao *Masarouich* (u skladu s ortografskom praksom) kao i da je zabilježeno sa geminiranim *zz* koje označava fonem *c* te da postoji i varijanta *nz*, navodi na pretpostavku da nije riječ o fonemu *z* već o *ʒ* (*dz*) za koje zapisivač nije imao adekvatno i jednoznačno grafijsko rješenje. Na tu nas pretpostavku upućuje i činjenica da je jedno od odabranih rješenja bilo ono kojim se označava fonem *c* (*zz*), koji je sa *ʒ* (*dz*) parnjak u odnosu zvučnost – nezvučnost.

Iznijećemo slovne oznake za svaki pojedinačni fonem.

Vokali su, već je rečeno, označeni onako kako se i danas označavaju. Pored pomenutoga izuzetka u vezi s bilježenjem vokalnoga *r*; treba još pomenuti i nekoliko slučajeva u kojima se vokal *i* bilježi kao *j* (npr. *jdu*, *jma*, *jsuoditi*), *ij* (npr. *govorij*, *koij*, *lijhza*, *mij*, *sijui*) ili još rjeđe kao *ȳ* (npr. *kȳ*, *tȳ*, *ȳ*). Starija ortografska praksa, posvjedočena dijelom i u rukopisu Nikole Mazarovića, fonem *j* označavala je kao *i*. Iako je naknadna upotreba grafema *j* za fonem *j* (koji se dotad označavao kao *i*) mogla usloviti analogno zapisivanje fonema *i* grafemom *j*, čini se ipak da ne treba odbaciti mogućnost i da je to *j* za *i* nastalo nepreciznim transliteriranjem starijega rješenja *ȳ*, koje je takođe posvjedočeno u navedenim primjerima. Traženje bilo kakve veze između izgovora fonema i njegova grafema ne bi dalo rezultate jer su isti oblici na različitim mjestima različito zabilježeni.

Fonem *b* ima isti grafem kao u standardnoj abecedi. Razlika je jedino u tome što je nerijetko posvjedočena njegova slovna geminacija, npr. *bbilo*, *ubbila*, *ne bbi*, *tebbe*, *ribba*.

Fonem *c* se bilježi na nekoliko načina.

1. Najčešći je način bilježenja fonema *c* grafemom *z*, npr. *aiduzi*, *bariazi*, *brataz*, *gierzu*, *jedarza*, *junazi*, *kraguiaz*, *lize*, *mierize*, *noiza*, *prilizi*, *Turzi*, *udouizu*, *ulizu*, *zar*, *zargliene*, *zariza*, *zarne*, *Zarnoi*, *zelovasce*, *Zetignane*, *zurize*. Kao što se vidi, takav način bilježenja posvjedočen je u svim položajima u riječi.

2. Nešto je rjeđi današnji način bilježenja toga fonema, premda je on potvrđen i u starijoj ortografskoj tradiciji (kod N. Burovića kao jedan od načina za bilježenje fonema *c*), npr. *celiuasce*, *cmilieti*, *cvijege*, *junacim*, *Joxicu*, *Ocigna*, *tobolac*, *Turci*. I ovaj je način, kako se vidi, potvrđen u svim položajima u riječi.

3. U svega dva primjera zabilježili smo i geminirano *zz* kao oznaku za fonem *c*, npr. *herzzegh*, *ozza*. Treba naglasiti da je vjerovatno riječ o preuzimanju ranijih rješenja iz starijih rukopisa, o čemu posebno svjedoči više puta zasvjedočen oblik *ozza*, *ozzu* i sl.

4. Bilježenje fonema *c* grupom *ch* posvjedočili smo samo u primjeru *Grabouach*, a vjerovatno je riječ o nepažnji zapisivača jer grupa *ch* kod njega, a i inače u latiničnoj primorskoj ortografskoj tradiciji, ima druga značenja. Upravo se grupa fonema *ck* kod Nikole Mazarovića bilježi kao *ch*, npr. *Uicha* (=Vicka).

Fonem *č* bilježi se najčešće ili kao *ç* ili kao geminirani znak *çç*. Po tome se razlikuje od pravopisa Nikole Burovića u kojemu takav način bilježenja fonema *č* nije posvjedočen, ali i od Krsta Mazarovića kod kojega postoji nekoliko načina za obilježavanje fonema *č*. Jedino je u pjesmi o paši Seidiji Nikola Mazarović *č*

bilježio kao *ci* (*cjauscia* = čauša). Takav je način mogao preuzeti prepisivanjem te pjesme iz zbirke Krsta Mazarovića koji *č*, između ostaloga, bilježi i kao *ci* i kao *ci*. Čini se da je grafem *c* za fonem *č* obilježje epohe kojoj pripada Nikola Mazarović, premda je s obzirom na činjenicu da su zbornici iz Crnogorskoga primorja uglavnom nepoznati javnosti teško donositi zaključke, npr. *mac*, *ocjma*, *macę*, *ucjnisce*, *urocjisce*. Geminirano *cc* sigurno je nastalo transliteriranjem starijega pravopisnog rješenja *cc* (za *č*), npr. *ismacęę*, *jacęę*, *jaręęiu*, *ocęj*, *ocęj*, *recęę*, *sateęęę*, *tocęj*, *tocęj*. Takva rješenja rječit su svjedok prepisivanja starijih predložaka. Ništa manje o tome ne svjedoči ni oblik *harach*, nastao vjerovatno nepreciznim transliteriranjem *ch* za *č*.

Grupa fonema *čk* kod Nikole Mazarovića dosljedno je *ch*, što je opet potvrda prepisivanja starijih rukopisa u kojima je, sudeći po ortografiji Nikole Burovića, grupa *ch* označavala *čk*. Dakle, i tu je riječ o transliteraciji ranijih rješenja, samo što je *c* zamijenjeno s novouspostavljenim *c* (za *č*), npr. *ajduchome*, *iunache*, *junachi*, *mletacha*, *neimachomu*.

Fonem *ć* takođe nema jedinstveno grafijsko rješenje. Pored u starijim zbirkama zasvjedočenih rješenja *ch* (npr. *ciech*, *goch*, *Mingunouich*, *mladich*, *pomoch*, *ronech*, *sinoch*, *Socholouich*, *suproch* – kao što se vidi, javljaju se samo za *ć* u finalnome položaju u riječi) i *chi* (npr. *chiemo*, *chiera*, *chiud*, *hochie*, *Kuliscichia*, *Louchiene*, *nochiaske*) te nešto rjeđega *ti* (npr. *tia*, *tiachu*, *tierra*, *tie*) i *ki* (npr. *kiud*, zasvjedočenoga samo u tome primjeru, što je opet sigurna potvrda da je doslovno preuzet iz kakva starijeg rukopisa kao starije ortografsko rješenje), koja su zasvjedočena i kod Nikole Burovića i kod Krsta Mazarovića, posebno su neobična vrlo česta grafijska rješenja *gi* i *g* za *ć*, osobito kad se zna da i sam Nikola Mazarović tim istim rješenjima obilježava i *đ*.

Primjeri za upotrebu *gi* za *ć*: *Bilegia, bragiu, Buiouigia, gagiam, gierzu, giordom, giu, Giurgia, kugie, megiu, Passctrouigia, pogieru, Popouigia, porobigiu, Sambeligia, sestricigia, sregia, tregiu, uiegie.*

Primjeri za upotrebu *g* za *ć*: *gerat, gero, gescio, legi, gu, lubardajugi, osuetige, pieuajugi, plegi, pog, Rascouiga, regi, sachupigu, sagerao, sagradigu, ueg, uruginom.*

Primjer *usdisuchgi* jedini je toga tipa (đe je *ć* označeno kao *chg*), pa ga ne treba posebno objašnjavati jer je sigurno riječ o miješanju dva načina obilježavanja.

Nije jasno zašto Nikola Mazarović *ć*, pored ustaljenih i kod njega običnih rješenja *ch* i *chi*, bilježi i kao *g // gi*, kojima inače i sam označava *đ*. Takvo miješanje grafijskih rješenja za *ć* i *đ* nije zabilježeno u zbirkama Nikole Burovića i Krsta Mazarovića, takođe iz Perasta.

Fonem *d* ima isto grafijsko rješenje kao u savremenome pismu. Razlika je samo u tome što je zasvjedočena njegova geminacija: *tadda, jaddi, ledda, uiddi, cuddo.*

Fonem *ž* (*dž*) nije jednoznačno riješen. Nikola Burović taj fonem označava kao *s* (*medansia*) i kao *z* (*zeferdar*), a Krsto Mazarović kao *x* (*maxarski*). U rukopisu Nikole Mazarovića posvjedočena su druga dva rješenja, ali i još neka:

x = ž, npr. anxarima, kapixie, mendaxia, Oxich

z = ž, npr. kuiunzie, meidanzia, penzera, sinzir

g = ž, npr. kapigie, kuiungie

gi = ž, npr. sangiak

gh = ž, npr. meghdanghie

c_e = ž, npr. çeferdara.

Prva dva rješenja najčešća su, premda ni *g = ž* nije rijetko. Potonje rješenje počinje se javljati počev od pjesme *Poshocniza od Memedaghe* i nakon toga javlja se počesto do kraja zbirke, ali samo u navedenome primjeru.

Fonem *đ* označava se najčešće kao *g* (npr. *doge, dogi, ge, gecizu, gella, geouiko, getetoue, geuera, Gurigia, iegite, jgase, megeda, negeliu, nighge, onge, poge, sueg, suge, uig, uigi, vige*) i kao *gi* (npr. *Giurach, Giurgeua, ogragiom, pargieti, pogiosce, poragia*). Sasvim rijetko, svega u dva primjera, primijetili smo geminirano *gg* kao znak za *đ*, npr. *meggiu* (dakle, *ggi*) i *poggi* (ovaj drugi je zabilježen u istome stihu kao *pogi poggi*). Samo jednom zabilježeno je *gh* za *đ* (*kugh*). Čini se da se primjeri *gg* i *gh* više mogu tretirati kao greška uslovljena čestom geminacijom grafema *g*, odnosno čestom upotrebom *h* uz *g* (*gh*) nego kao ortografski izbor za *đ*. Sasvim je usamljen primjer *scetogoz*, a nije jasno je li u njemu *z* = *ć* ili *đ* jer se fonem *đ* nerijetko desonorizuje u finalnoj poziciji kao *ć* (npr. *Giurach* = Đurać < Đurađ).

Fonem *f* piše se kao *i* u savremenome pismu, npr. *fuscte, fuxte, safalli* i sl. Pomena je vrijedna jedino upotreba oblika *teptedar*, ali je u tome slučaju vjerovatno riječ o izgovornoj alternaciji *p* – *f*, a ne o upotrebi grafema *p* za fonem *f*. Nije zabilježena geminacija grafema *f*.

Fonem *g* označava se kao:

- *g* (npr. *blago, glas, gospodarom, Grauouo, isgibosce, noge, sagradigu, Gabella*)
- *gh* (npr. *draghi, kgnigha, negh, pasmaghe, podighnula, pragh, stighnule*)
- *gg* (npr. *begga, neggo*)
- *h* (samo u primjeru *neh* = neg).

Vjerovatno je grafijsko rješenje *gh* i *gg* za fonem *g* uslovljeno praktičnim razlozima – da bi se izbjegle različite izgovorne vrijednosti grafema *g*. Međutim, kako je pokazano uz grafijska rješenja za foneme *ć* i *đ*, jednoznačnost nije postignuta.

Fonem *h* označava se ili kao u savremenome pismu (npr. *harach, herrzegh, hogies, hora, hrani, htio, isdahnu, mahniti*) ili kao *ch* (npr. *ach, charaiu, charlo, chladienze, chrabra, gledachu, mogachu, prachom, pucha, sucha, tanachnu, tarbucha, tiachu*). Upotreba jednoga i drugoga rješenja nasumična je, pa se isti oblici upotrebljavaju čas ovako čas onako, a ima i primjera tipa *hotio bich*.

Neobično je što je vrlo česta upotreba *ch* za *h* kod Nikole Mazarovića izostala u starijim zbornicima Nikole Burovića i Krsta Mazarovića. Neće sigurno posrijedi biti alternacija *h* sa *k*, na što bi mogao uputiti podatak da se kod N. Mazarovića *ch* koristi i kao oznaka za fonem *k*, jer i on sam podjednako često upotrebljava grafem *h*, a zna se da je fonem *h* bio stabilan u klasičnome peraškom govoru te i da je i danas stabilan u tome govoru. Vjerovatno je *ch* za fonem *h* u rukopisu Nikole Mazarovića posljedica uticaja starijih zbornika koje je koristio.

Fonem *j* bilježi se dvojako:

- *i = j* (npr. *aiduzi, biexat, boi, charaiu, ie, ioi, Nouiane, uoiuoda*)

- *j = j* (npr. *je, junazi, kraju, tuoje*).

Sasvim je usamljen primjer *ȳa*, vjerovatno transliteriran iz starijega predloška. A u skladu je s tradicionalnim ortografskim manirom izostavljanje grafema za inicijalni fonem *j*, npr. *er, urix, usta*, premda se i u takvim slučajevima kod Nikole Mazarovića javljaju primjeri tipa *ier / jer, jurix / iurix, iusta / justa* i sl.

Iako se nijesmo bavili statistikom, čini se da je upotreba *i = j* najčešća u zborniku N. Mazarovića.

Fonem *k* upotrebljava se kao:

- *k* (npr. *geouiko, Kamenara, karui, koscugliu, Kotoranom, kraju, krepka, kule, Kumburu, kupit, lukierna, maika, Niku, okamenila, polak, Sokolouich*)

- *ch* (npr. *blieschu*, *bojach*, *chrillo*, *Lucha*, *maichu*, *nacharada*, *Turche*, *uierenichu*, *ocha*, *pach*, *priechor*, *rechli*, *ruche*, *siechu*, *Socholouich*, *suachi*, *Talianche*, *tanchiem*, *utechosce*, *Xpagniulscha*)

- *c* (npr. *bosanscoga*, *capetana*, *Cotoru*, *Crile*, *Nicola*, *pocrala*, *tolico*, *ucrala*)

- *ck* (npr. *junack*, *Turacka*)

Potonje je rješenje (*ck* = *k*) izuzetno rijetko.

Različita grafijska rješenja za fonem *k* u rukopisu Nikole Mazarovića nasumično se upotrebljavaju, pa mogu biti i odraz manira samoga zapisivača koji nije ustalio jednoznačnu upotrebu za taj fonem, ali i odraz stanja u rukopisima u koje je nesumnjivo imao uvid. Tako se recimo i u istoj riječi javljaju različita rješenja, npr. *Klobucha*, *kotorsce*. Još vrijedi spomenuti da se *k* u grupi fonema *kv* često upotrebljava kao *qu*, npr. *osquasit*, *squasi*, *zarqua*, što je odraz starije ortografske prakse.

Fonem *l* bilježi se kao *i* u savremenome pismu, samo što je izražena njegova geminacija, npr. *selle*, *millu*, *ubbilla*, *Olliuera*, *Gabelli*, *malla*, *suille*, *lalle*, *uillu*. Upotreba *l* i geminiranoga *ll* nasumična je, pa se svi navedeni primjeri mogu upotrijebiti i s negeminiranim *l*.

Fonem *l* (*lj*) bilježi se kao:

- *gli* (npr. *boglie*, *gliubai*, *gliubi*, *koscugliu*, *schogliu*, *uegliu*, *ugliesti*, *xaglie*)

- *gl* (npr. *posgli*) – sasvim rijetko se koristi

- *li* (npr. *blieschu*, *cmilieti*, *domixliata*, *liepiriza*, *negelie*, *obbliubio*, *obliubi*, *omilieie*, *posiulie*, *sablie*, *Spliet*, *Uangelie*, *ulieghu*, *usimlie*)

- *l* (npr. *posclite*, *seml*) – upotrebljava se znatno rjeđe nego *li*.

Fonemi *m* i *n* imaju iste grafeme kao u savremenoj latinici.

Razlikuju se samo po tome što se javljaju i geminirani, a geminirana i negeminirana upotreba nasumična je, tj. nije odraz eventualnih kontekstualno uslovljenih izgovornih razlika, npr. *kammi* i *kami*; *rannu* i *ranu* i sl.

Fonem *ń* (*nj*) označava se najčešće kao *gni* (npr. *gniecho*, *gnieghda*, *Gnieguxeulich*, *kognia*, *magnie*, *signiu*, *Xpagniulschie*) i kao *gn* (npr. *gnima*, *kgnigha*, *kogn*, *sui-etouagne*), a izuzetno i kao *ni* (npr. *Nieguxeulich*) i *n* (npr. *ogan*).

Fonem *p* bilježi se kao u savremenoj latinici, a nije neuobičajena ni geminacija kao odraz ortografskoga manira, npr. *Trippo*.

Fonem *r* bilježi se kao u savremenoj latinici, a geminacija je vrlo česta, npr. *gorre*, *starre*, *tierra* i sl. Vokalno *r* dosljedno se bilježi kao *ar*, npr. *barso*, *isuargosce*, *martua*, *pargieti*, *parvu*, *sarme*, *sarze*, *scarpuela*, *Starp*, *Zarnu*. Primjeri s *ir* za vokalno *r*, koji se mjestimično javljaju u rukopisnome zborniku Nikole Burovića, nijesu u upotrebi kod Nikole Mazarovića.

Fonem *s* bilježi se ili kao u savremenoj latinici (npr. *douesti*, *glas*, *Osman*, *rusie*, *sachupigu*, *sagradisce*, *sam*, *se*, *Sokolouich*, *suachi*, *usuiscisce*, *xalosne*, *andioschiem*) ili geminirano (npr. *bissera*, *glassom*, *nossit*, *piessan*). Osim toga, uglavnom u inicijalnome položaju, javlja se i *ʃ*, npr. *fui*, *ʃbore*, *ʃramottu*. Problem pri čitanju predstavlja činjenica da i *s* i *ss* imaju i druge izgovorne vrijednosti.

Fonem *š* bilježi se kao:

- *sc* (npr. *basciu*, *ciauscia*, *dadosce*, *duscmame*, *fuscte*, *isuargosce*, *odpusctila*, *pasce*, *pogiosce*, *puscti*, *sagradisce*, *sc* *gnim*, *scto*, *urocjsce*, *usesce*, *usuiscisce*, *utechosce*)

- x (npr. *duxmane, fuxte, imbrixima, jox, Joxizu, muxtuluch, Peraxtani, trix, uarox, urix, xaglie, xatoroui, Xpagniulschie, Xpuxane*)

- s (npr. *çinis, pase, pasmaghe, posgli, potrusio, skupstinu*)

- ss (npr. *bisse, çassu, passi, Pegliesaz*).

Najčešća su prva dva navedena rješenja, a miješanja su sasvim obična kao u primjeru *darscte darxte* u okviru istoga stiha, ili čak kao u primjeru *domixsliata* – đe su jedan pored drugoga data dva različita načina za obilježavanje istoga š.

Treba dodati još da se grupa *šk* najčešće bilježi kao *sch* (redovno je npr. *pusche*), ali se pored *perasche, schogliu, ulaschi* javljaju rijetko i oblici tipa *perasci* (=peraški).

Fonem *ś* jednobrazno je riješen kao *si*, npr. *jsieçena, osiechao, siutra* i sl.

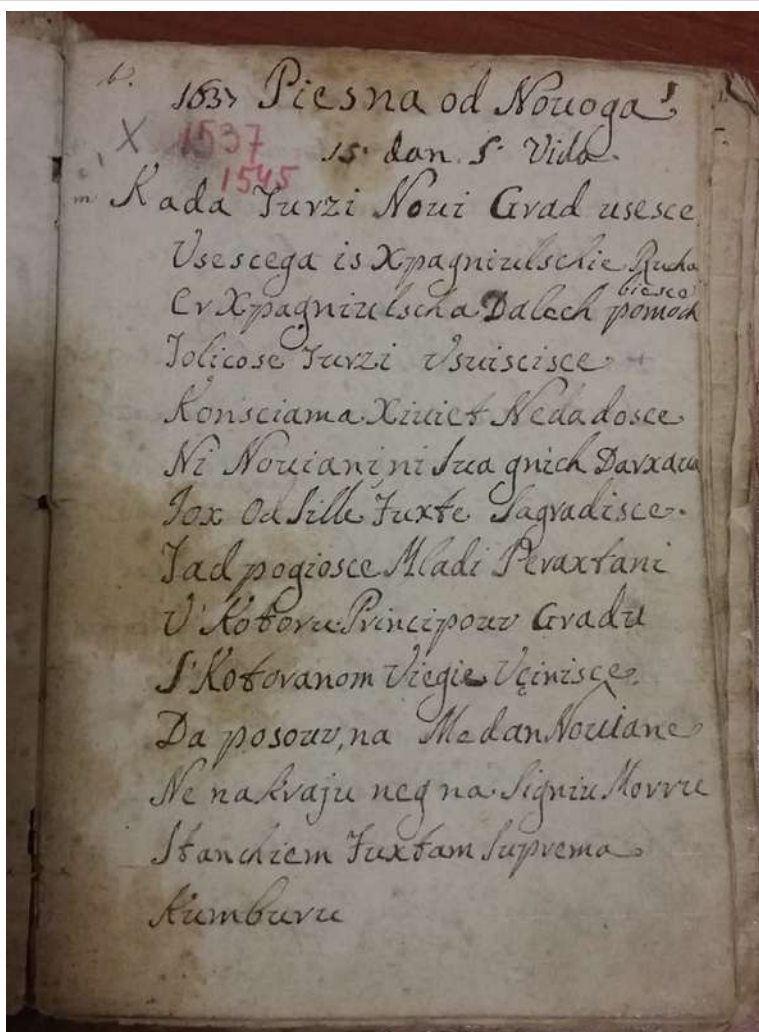
Fonem *t* isti je kao u savremenoj latinici, samo što je geminacija česta, npr. *bratta, çetta* i sl.

Fonem *v* bilježi se kao *u*, npr. *isuargosce, posouu, usuiscisce*, a sasvim rijetko kao u savremenoj latinici.

Fonem *z* bilježi se najčešće kao *s* (npr. *Bokesi, chasat, isgibosce, isuargosce, nesnane, pismatore, prielas, safali, Sambeligia, samienio, sauesati, sdrach, sdrauo, seleni, slo, soue, suati, suse, uesenu, usesce, usimlie*) i rjeđe kao *z* (npr. *za, zubi*), a sasvim rijetko kao *ss* (*susse*).

Fonem *ž* bilježi se kao *si*, npr. *jsiela*.

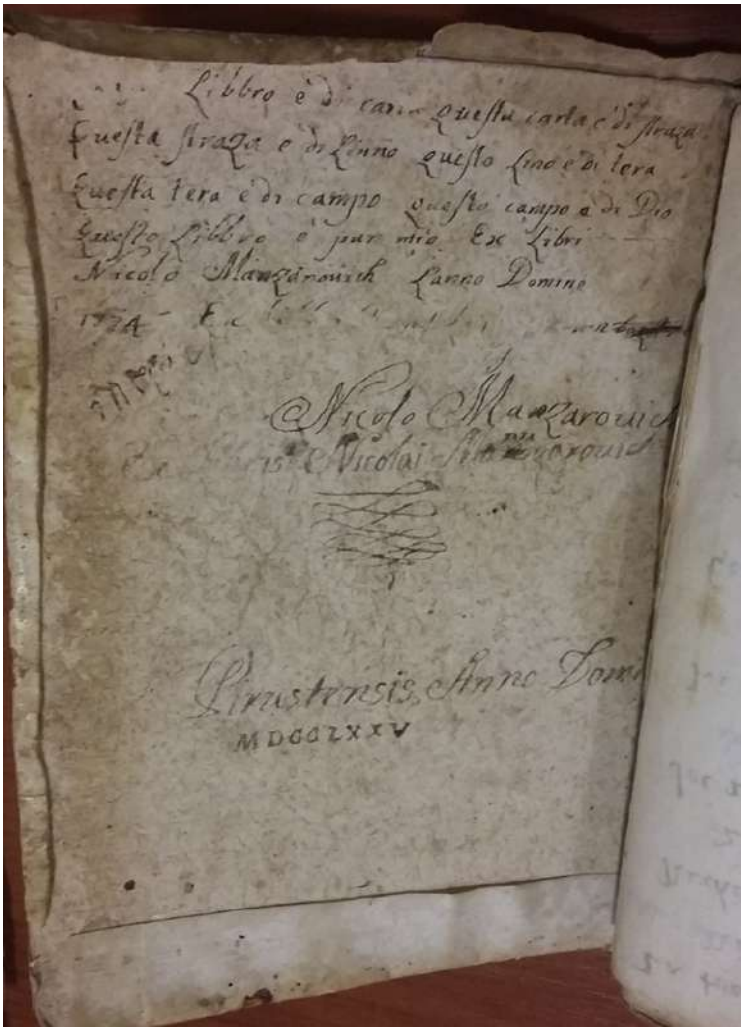
Fonem *ž* bilježi se po pravilu kao *x* (npr. *biexat, blaxene, druxbu, moxe, nixe, oruxie, oxenio, sarexao, straxa, uxexen, xalosne, xena, xiuiet, Xpuxane*). Kako je Nikola Mazarović

fonem š označavao i kao *sc* i kao *x*, vjerovatno je prepisivanjem starijega predloška došlo do greške kojom je *x* u značenju ž prepisao kao *sc* (=š) jer je to *x* moglo biti i ž i š. Tome u prilog idu nerijetki primjeri tipa *biesci*, *kasceuat*. Ti su oblici u starijemu predlošku mogli biti zapisani kao *biexi* i *kaxeuat*, a onda je – kako je *x* = š, ž – došlo do pogrešne transliteracije.

Kao što se vidi, mnogo je razloga koji nas uvjeravaju u mogućnost da je Nikola Mazarović dobar dio svoje zbirke prepisao iz starijih zbirki, za koje postoji velika mogućnost da i same predstavljaju prijepise ranijih zbornika. Pored onoga što je dosad rečeno, može se navesti još nekoliko pojedinosti. Takva je, recimo, oblik *noichia* u značenju *noćca* ili vjerovatnije *nojca* (jer na nekim mjestima N. Mazarović piše *noiza*). Ako bismo transkribovali *noichia* prema iznijetim pravilima, dobili bismo nepotvrđeni oblika *noića*. Čini se da je lako odgonetnuti kako je došlo do loše zabilježenoga oblika *noichia*. Sigurno je prepisivač Mazarović loše transliterirao iz kakva starijeg predloška riječ *noćca* ili *nojca* koja je mogla biti različito zapisana. Još je jedan očigledan pokazatelj da je Mazarović koristio starije zbirke. Naime, njegove pjesme naslovljene su uglavnom kao *piesna*, ali se dvije razlikuju u naslovu: jedna je naslovljena kao *Pisna od Perasta Baja* (iako u njoj dalje nema ikavizama), a jedna kao *Piessan poslana od Dubroucjana Korčulanima*. Da je drugi naslov prepisan, vidi se ne samo po obliku *piessan*, nego i po *ci* za *č*, što ukazuje na loše transliterirano nekadašnje *ci* za *č*. Takođe, u prvoj od njih javlja se oblik *meghdan* umjesto običnijega Mazarovićeva *medan*. Greške uzrokovane lošom transliteracijom starijih tekstova sasvim su prozirne, recimo, u obliku *od istocj* (u okviru naslova *Piesni Pieuani od Burexigia*) umjesto očekivanoga i uobičajenog *od istoci*.

Namjera nam nije bila da za svaku pojedinu pjesmu pokušamo utvrditi je li prvi put zapisana perom Nikole Mazarovića ili je prepisana iz kakva starijega korpusa. Uostalom, takva bi analiza bila na klimavim nogama s obzirom na to da svi naši usmenoknjiževni zbornici osim zbornika Krsta Mazarovića i Nikole Burovića koji su nedavno objavljeni još uvijek čame neobjavljeni i neproučeni po našim i stranim arhivskim zbirkama, a o nekima se ništa pouzdano i ne zna. No i ovo što

smo naveli, dovoljno je da pokaže da su makar neki djelovi pjesničke zbirke Nikole Mazarovića samo prijepis ranije zapisanih pjesama.

Naglasimo još i to da ova analiza nije obuhvatila četiri pjesme koje nijesu pisane rukom Nikole Mazarovića. Prve dvije se javljaju pod naslovom *Piesna od xenidbe* i *Piesna Bosanska*, obje pisane istom rukom. Obje se pjesme nalaze jedna za

drugom, a nakon druge je talijanski prijevod oba naslova i prijevod nekoliko orijentalizama. Zanimljivo je da je drugi naslov preveden kao *Canzona, non illirici, ma musulmani*. Obje pjesme pripadaju istome pravopisnom maniru, nešto drukčijem od Mazarovićeve i prilično ujednačenijem od njega. Nalaze se na listovima 74–79. Istom rukom pisana je i *Pjesna od izagnanja francuskoga iz Bokke Kotorske* koja se nalazi na listovima 189–196, a na nju se nadovezuju istim rukopisom pisane napomene na talijanskome jeziku („Anotazioni“), počev od poledine lista 196, zaključno s listom 198. Za ta tri sastava, Miroslav Pantić, s pozivom na F. Viskovića, veli da su pisana rukom Joza Matikole-Šilopića i dodaje: „Sve su to umetničke tvorevine, a autor i prvih dveju najverovatnije je sam Šilopić, kao što je sigurno autor trećoj od tih pesama.“⁶ Naša analiza grafije nije uključila ni pjesmu Pava Kamenarovića (1821–1908) koja se nalazi na listu 188 pod nazivom *Pjesna Svetoga Tripuna*, koja odaje rukopis trećega zapisivača, a u zbornik je unešena tek 1868. godine.

⁶ Miroslav Pantić, *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI do XVIII veka*, Srpska književna zadruka, Beograd, 1990, str. 242.

**PRIKAZ GRAFIJSKIH RJEŠENJA
ZA POJEDINE FONEME U ZBORNIKU N. MAZAROVIĆA**

<i>Transliteracija</i>	<i>Transkripcija</i>	<i>Primjer – transliteracija</i>	<i>Primjer – transkripcija</i>
a	a	ta	ta
ar	r vokalno	barso	brzo
e	e	negh	neg
i	i	Trippo	Tripo
i	j	iurix	juriš
ij	i	mij	mi
ÿ	i	tÿ	ti
o	o	ona	ona
u	u	Turzi	Turci
u	v	posouu	pozovu
b	b	tebe	tebe
bb	b	ribba	riba
c	c	Joxicu	Jošicu
c	č	cuddo	čudo
c	k	capetana	kapetana
ch	ck	Uicha	Vicka
ch	ć	mladich	mladić
ch	h	bich	bih
ch	k	Lucha	Luka

chi	ć	chiud	ćud
ck	k	junack	junak
ç	č	macç	mač
ç	ž	çeferdara	žeferdara
çç	č	recçe	reče
çi	č	çiauscia	čauša
çh	čk	mletaçha	mletačka
d	d	tada	tada
dd	d	cuddo	čudo
f	f	fluxte	fušte
g	g	blago	blago
g	đ	geuer	đever
g	ć	gerat	ćerat
g	ž	kapigia	kapižija
gg	g	begga	bega
gg	đ	poggi	pođi
gi	đ	Giurach	Đurać
gi	ć	Bilegia	Bileća
gi	ž	sangiak	sandžak
gh	g	pasmaghe	pašmage
gh	ž	meghdanghie	megdanžije
gl	í	posgli	pošli

gli	í	uegliu	veľu
gn	ń	kgnigha	kńiga
gni	ń	Gnieguxeuich	Ńegušević
h	h	harlo	hrlo
j	j	tuoje	tvoje
j	i	jma	ima
k	k	Kotor	Kotor
ki	ć	kiud	ćud
l	l	uila	vila
l	í	semli	zemľi
ll	l	Gabella	Gabela
li	í	negelie	neđeľe
m	m	mala	mala
mm	m	kammi	kami
n	n	neghge	negđe
nn	n	ranna	rana
p	p	parui	prvi
pp	p	Trippo	Tripo
r	r	gora	gora
rr	r	starre	stare
s	s	Osman	Osman
s	š	pasa	paša

s	z	Bokesi	Bokezi
ss	s	bisser	biser
ss	z	sussa	suza
sc	š	fuscte	fušte
sc	šk	perasci	peraški
sch	šk	puscha	puška
si	ś	siutra	śutra
si	ž	jsiela	ížela
ſ	s	ſui	svi
ſ	z	ſbore	zbore
t	t	brata	brata
tt	t	çetta	četa
ti	ć	tia	ća
v	v	viege	vijeće
z	z	zubi	zubi
z	c	aiduzi	ajduci
z	ž	penzer	penžer
zz	c	ozza	oca
x	ž	biexat	bježat
x	š	duxmani	dušmani
x	ž	Oxich	Ožić

KNJIŽEVNO-KULTURNE AKTIVNOSTI VUKAJLA KUKALJA U MAKEDONIJI

Aleksandar Spasov

In his paper the author continues to throw light upon the character and activities of Vukajlo Kukalj, a fighter of the National Liberation War, a poet, narrator, publicist, popular teacher belonging to a very progressive teaching movement who deeply influenced the literary and cultural relations among the Macedonians and Montenegrins in the period between the two world wars. Vukajlo Kukalj experiences Macedonia very emotionally and expresses it in his poetry and prose. The author meditates over the passage of the novel „Pobjednik“ (“A Winner”), connecting the hard reality of the pre-war Macedonia and its people to his Montenegro and its people sharing similar fate and sufferings.

Vukajlo Kukalj (rođen 1907. godine u Radmužićima, Šekular, „u jednom od sedam sela između sedam brda, u blizini Rugova“ kod Berana, stradao maja 1944, od četničke ruke u blizini Andrijevice), svijetli lik novije crnogorske istorije, borac Narodnooslobodilačke vojske, pjesnik, pripovjedač, publicist, narodni učitelj, pripadnik naprednog učiteljskog pokreta, ostavio je neizbrisive tragove u književno-kulturnim odnosima između Makedonaca i Crnogoraca u periodu između dva svjetska rata. O jednom dijelu njegovog angažmana u tom pravcu, već sam referisao na naučnom skupu 1985. godine u Skoplju (Александар Спасов: „Од македонско-црногорските

литературни врски међу двете светски војни “. Књижевно – културните врски помеђу Македонците и Црногорците од најстари времјина до денес. МАНУ, Скопје 1987, стр. 55-59). Ovoga puta ću se osvrnuti na neke njegove aktivnosti za koje sam saznao nastavljajući istraživanja.

Kao što je poznato, Vukajlo Kukalj se, nakon svojeg mukotrpnog đetinjstva i školovanja, našao u Makedoniji, đe je dobio svoje prvo radno mjesto – seoskog učitelja. U Makedoniji ostaje od 1928. do 1935. godine. Bio je učitelj u selu Luke pod Osogovom pored Krive Palanke, i u selu Kožle, smještenom na samom ušću rijeke Pčinje u Vardar, pored puta Skopje-Veles.

Vukajlo Kukalj, rođen i porastao u Šekularu – kao što kaže klasik crnogorske književnosti Mihailo Lalić – „mjesto mračno od šume, besputno i divlje“, u kojem „takoreći svake druge godine pozne jesenje magle ubijaju plodove pred berbu“. Otkako se našao u Makedoniji, po mnogo čemu istovjetnoj i sličnoj njegovoj Crnoj Gori, doživljava je kao blisku i poznatu, zavolio je nju i njene ljude, pogotovo narod „crnog truda“, kako je Kočo Racin nazvao obespravljene makedonske radnike i seljake u predratnoj Jugoslaviji.

Vukajlo Kukalj se, kao i mnogi Crnogorci koji su učili, radili, živjeli u predratnoj Makedoniji, posebno pisci i učitelji, opredijelio za ideologiju Komunističke partije Jugoslavije i ubrzo stupa u zajedničke redove boraca za nacionalnu i socijalnu slobodu.

Vukajlo Kukalj se trudio da usadi što više svjetlosti, prosvijećenosti, obrazovanja, novih naprednih ideja u osiromašena, zabačena makedonska sela, zbližio se sa makedonskim književnicima, postao blizak saradnik i saborac sa utemeljivačem savremene makedonske književnosti, Kočom Racinom. Svoje književne i publicističke priloge objavljivao je u poznatom glasilu makedonskih komunista *Naša reč*. Sa razumijevanjem i velikim simpatijama je izvještavao crnogorsku književnu i

kulturnu javnost o značajnim događajima i pojavama na književno-kulturnom planu u Makedoniji.

Vukajlo Kukalj je tako duboko emotivno doživio Makedoniju, da su makedonske teme morale doći do izraza u njegovoj poeziji i prozi. Zbog svoje važnosti ovo će pitanje zauzeti dominantno mjesto u mojem izlaganju.

Najizrazitija, i prema mojem mišljenju, umjetnički najimpresivnija tvorevina, među poetskim i proznim priložima Vukajla Kukalja sa makedonskom tematikom, svakako je pjesma „Makedonski pečalbari“, objavljena u cetinjskom časopisu za nauku i književnost *Zapisi*, godište V, knjiga IX, sveska 2, str. 84-85, avgust 1931. godine, na koju sam već ukazao u referatu 1985. godine na naučnom skupu u Skoplju.

Ova pjesma opijeva ekonomsku emigraciju, jednu veoma karakterističnu pojavu u Makedoniji i uopšte na Balkanu, čestu i karakterističnu temu makedonske usmene i pisane književnosti. Njoj je, između ostalog, i Kočo Racin posvetio svoju čuvenu pjesmu „Proštavanje“ („Rastanak“). Pomenutu pjesmu Vukajlo Kukalj je, i pored očigledne idejne poruke, rekao bih i programskog karaktera u odnosu na poimanje poetike lijeve književnosti u Jugoslaviji između dva svjetska rata, ispjevao u priličnoj mjeri nekonvencionalno i lirski pregnantno. Kukalj započinje pjesmu jednom veoma upečatljivom i rječitom slikom:

„Posrnu tako promukle zore niz strane urasle u šiblje
i lomno tijelo nagrizzu znoj i glad“.

Na sličan, slikovit način Kukalj identifikuje pečalbare i njihovu tešku životnu situaciju. To sagledavamo u završnim stihovima:

„I tako, i tako, ne zna se:
ko će od njih da bude poslednji, ni ko li je bio prvi.
Svi su jednako mrki i svi su jednako uprljani;
grozničavom strijepnjom vezuju dan za noć,
i – gmižu zemljom kao crvi“.

U sličnom duhu, u nastojanju da otkrije poetski surovu stvarnost u kojoj živi narod „crnog truda“ predratne Makedonije, ispjevana je i pjesma „Na periferiji periferije“, čiji je naslov u suštini metaforični sinonim za Makedoniju. U ovoj pjesmi, zapravo izlazi na videlo Kukaljevo shvatanje poetike socijalne književnosti, pri čemu istovremeno pravedno i slikovito predstavlja predratnu makedonsku stvarnost:

„Pjesnici moji dobri, evo vam bezmjerni kompleks
neomeđenog makedonskog neba,
evo vam karta zemlja i ljudi što im kroz kapu perčin
Proklasao,
evo vam crne ruke što nam bijeli hljeb daju –
pa manite se vaše sanjive sladunjavosti!
Dajte vi ovom bijednom seljaku bar utjehe, ako ne hljeba,
i recite da mu neće crvi rastočiti divlje tijelo!
O, ovdje se poste sedam posta i u ustima je nafora –
paprika, ovdje na periferiji periferije...“

Osim oštih riječi, u pjesmi je istovremeno prisutna i gorka, britka ironija. „Na periferiji periferije“ je objavljena 1932. godine u skopskom *Južnom pregledu*, časopisu sa dominantno građanskom orijentacijom, ali su u njemu ponekad štampani i tekstovi progresivnih autora. Tako u *Južnom pregledu* nalazimo i jedan književni prikaz Danila Lekića.

Među pjesmama Vukajla Kukalja, inspirisanim makedonskim podnebljem, ukazaćemo ovom prilikom i na pjesmu „Na obronku“.

„Na obronku“ započinje jednom idiličnom lirskom slikom osogovskog pejzaža, kraja u kojem je, u selu Luke, Vukajlo Kukalj živio i radio izvjesno vrijeme kao učitelj. Kao ilustraciju navodim prvu strofu pjesme, koja glasi:

„Iznad golišavog Osogova
Rascvetalo se mlado sunce.
Ko crvena bulka

U svitanje.
Dolinom iznikle plave ljubičice
I propištale
Zvučne svirale
Pastirske...“

Međutim, u trećoj strofi iščezava idilična slika i umjesto nje dolazi slika surove realnosti:

„Kroz šipražje promiču
Seljanke bose
I u naručjima nose
Odojčad – sinovi tuge...“

Kao što je poznato, Vukajlo Kukalj se potpisivao i pseudonimom Luka Kožljar. Smatra se da je ovaj pseudonim nastao prema imenima sela u Makedoniji, u kojima je Kukalj bio učitelj: Luke i Kožle. U beogradskom časopisu *Učiteljska straža*, Vukajlo Kukalj 1939. godine objavljuje prozu pod naslovom „Pobjednik“, sa napomenom da je to odlomak iz romana „Luka Kožljar“. Nije mi poznato da li je ovaj Kukaljev roman štampan, u cjelosti ili u odlomcima. Međutim, i u objavljenom odlomku sriječemo tragove Kukaljevog doživljaja Makedonije. Na samom početku odlomka jasno se vidi da autor opisuje selo Kožle. Pomenuti opis glasi:

„Idući kroz selo sretao je žene, krave i muve. Selo se nalazilo na sedlu brijega između Vardara i Pčinje. Imalo je pedeset i nekoliko čađavih stračara, koje su negdje prirasle jedna za drugu, gdje gdje, opkoljene, takođe čađavim ambarima i stajama za stoku, same za sebe drijemale u tom prljavom krkljancu. Dvorišta oko njih su bila puna šljama, stočnog izmeta, otpadaka od razbijenog posuđa i mutnih barica“.

Nadalje opisuje kako se Luka Kožljar upućuje tijesnom i strmom stazom, kroz šiblje i stiže do nadvijene stijene koja kao bedem dijeli obale dviju rijeka, koje tu takoreći naporedo teku. Luka sijeda na njen vrh i u njemu započinju da se roje uspomene

iz djetinjstva: „Da, zbilja je to bilo nekada kada je on po istom takvom kamenjaru svog rodnog kraja čuvao šest svojih ovaca, verući se za njima bos i polunag od osvita do sutona. Ah, užasno je to djetinjstvo bilo, puno patnja! Glad i bijeda cerili su se nad njim kao aveti. Bilo je to vrijeme austrougarske okupacije Crne Gore i Sandžaka... ‘Idi, sine’ – rekla bi mu – pa se dobro pazi da te poljak ne ufati u potri. Sirotinja smo...“ Luka nastoji da se oslobodi od tih, kao što i sam kaže, „užasnih uspomena“.

Podrobnije sam se zadržao na prozi „Pobjednik“ ne samo kao na jasnom primjeru makedonske teme u književnom stvaralaštvu Kukalja, već i kao na odgovoru na pitanje zašto je Kukalj, toliko sveobuhvatno i prisno shvatio stvarnost predratne Makedonije i njenih ljudi. Očigledno da je svaki kontakt sa Makedonijom bio neposredan povod za podsećanje i poređenje sa njegovom Crnom Gorom i njenim ljudima, koji su u mnogo čemu imali istovjetne sudbine i probleme kao i Makedonci. Progresivne snage kojima je pripadao Kukalj, istovremeno su se borile za iste ideale kod dva jugoslovenska naroda. Tako je Crnogorac Vukajlo Kukalj sa iskrenom simpatijom i podrškom pjevao o zloj sudbini makedonskih pečalbara, kao što Makedonac Kočo Racin sa oduševljenjem piše o čvrstini starog Crnogorca Vuka, zidarskog radnika, koji teškom mukom prehranjuje svoju porodicu (pogledaj Racinovu novelu „Pladne“ – „Podne“).

U ovoj prilici ću ukazati da makedonsku tematiku kod Kukalja sriječemo i u priči „Moj saputnik“, štampanoj 1938. godine u beogradskom časopisu *Život i rad*.

Ovo izlaganje završavam saznanjem da će nam dalja istraživanja otkriti još novih stranica iz stvaralaštva Vukajla Kukalja na polju makedonsko-crnogorskih književno-kulturnih veza.

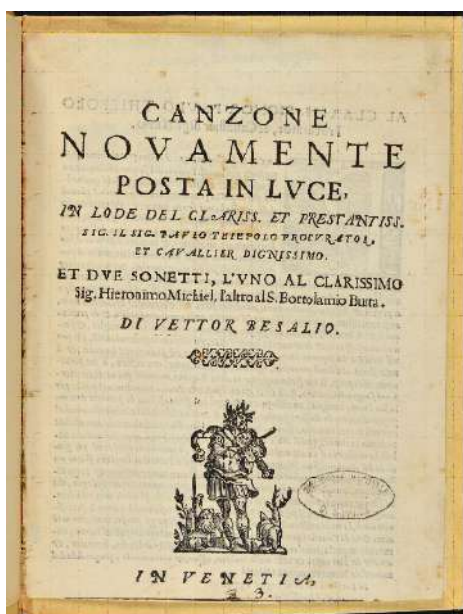
Sa makedonskog preveo **Ivan Ivanović**

RANO KNJIŽEVNO STVARALAŠTVO VIKTORA BESALIJA

Savo Marković

The booklet of Viktor Besali from Bar, published in Venice most probably in 1577, comprises the poem in laud of Paolo Tiepolo and the sonnets dedicated to Hieronimo Michiel and Bartolomeo Butta. It was the time when the exiled poet wandered through northern Italy, until he permanently settled in Dubrovnik. The reminiscences of homeland's mosaic of Bar, Veneto and Friuli poetically intertwine with the intuition and spiritual ascents, marking the early literary opus of the member of the distinguished Besali family.

Pripadnici porodice Besali ostavili su značajnog traga na južno-jadranskim prostorima u vrijeme renesanse i baroka. Njihovo prisustvo u Baru, Venetu, Furlaniji i Dubrovniku nije obilježilo i uticalo samo na književne tokove i literate, već i na ukupan društveni život. Poetsko stvaranje Baranina Viktora Camillovog Besalija, objavljeno u turbulentnim vremenima – nekoliko godina nakon što je njegov rodni grad izgubljen za Mletačku Republiku, a tri godine prije nego što će se sa svim članovima svoje porodice trajno preseliti u Dubrovnik – indicira početke njegove literarne realizacije.

*Canzone novamente
posta in lvce, in lode del
clariss. et prestantiss.
Sig. il Sig. Pavlo
Thiepolo Procvrator et
Cavallier dignissimo.
Et dve sonetti, l'vno al
clarissimo Sig. Hiero-
nimo Michiel, l'altro al
S. Bortolamio Butta. Di
Vettor Besalio. In
Venetia – naslov je
najvjerojatnije publici-
ran 1577. godine, kod
Francesca Zilettija. To
se zaključuje iz dedi-*

kacije u kurzivu na strani A1v. Ispod navedenog naslova nalazi se prikaz Orfeja koji, uspravan, svira violu okružen životinjama (jelenom, lavom i dr). Dimenzije knjižice su 4 x 5 cm. Sasvim kratko, djelo svojim oporim recima posvete, kao i stihovima, memorijski posreduje prethodne lične gubitke i promišljanja tokom Viktorovog boravka u očevom rodnom kraju.

Čitaoc u djelo uvodi obraćanje presvijetlom gospodinu Paolu Tiepolu, prokuratoru i najdostojanstvenijem vitezu (*al clariss. Signor Pavlo Thiepolo Procurator, & Cavalier dignissimo*). Paolo Tiepolo (1523-1585) karijeru je otpočeo 1547. godine u mletačkom tijelu *Savi agli Ordini*, koje je upravljalo pomorskim poslovima i nadgledalo flotu. Od 1549. g. je bio aktivan kao ambasador: u Mantovi, Francuskoj, kod svetog rimskog cara Ferdinanda I, španskog vladara Filipa II i kod papa. Iz Vatikana se vratio 1569. g, kada je izabran za jednog od *Tre Savii Sopra l' Eresia*, a zatim u Veliko Vijeće, Vijeće desetorice i *Zontu*. Godine 1556. je gotovo bio izabran za dužda, no to mu takođe

Portret Paola Tiepola, oko 1578. Jacopo Tintoretto; Wallraf-Richartz-Museum, Köln [Public domain], <https://commons.wikimedia.org/> (25. 1. 2018.).

neće poći za rukom 1577, kao ni 1578, kada će se povući.¹ Viktor Besali je uvodnu posvetu napisao upravo u vrijeme najintenzivnijeg Tiepolovog javnog angažmana, zasigurno gajeći nadu da će mu okrilje moćnog zaštitnika pomoći da okupi razdvojene članove svoje familije.²

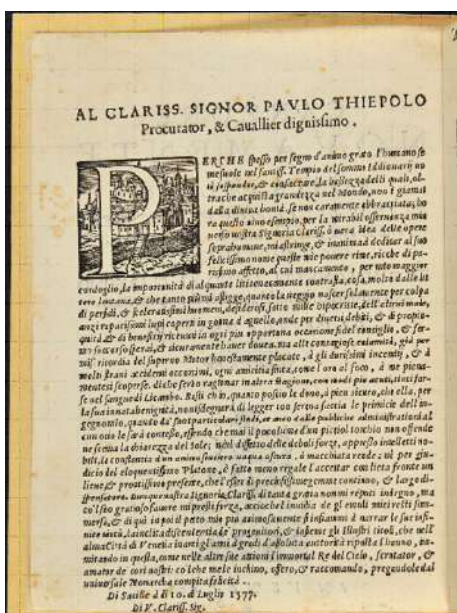
„Zbog toga što u znak zahvalnog duha ljudski rod često običava u najsvetijem Hramu vrhovnog Boga razne zavjete ostaviti i posvetiti, niskost kojih, osim što stiče veličinu u

¹ Roland Krischel, „Porträt eines Diplomaten: Jacopo Tintoretts Bildnis des Paolo Tiepolo“, Sonderdruck aus dem *Wallraf-Richartz-Jahrbuch*, vol. LXXIII, 2012, pp. 135-136.

² „Cosi il Borea cadrà, che in mar mi preme, / Nè del mio legno rotto / Lascia, che aduni, ahime, gli membri sparsi.“ *AL CLARISS. SIG. PAULO THIEPOLO Procurator, & Cauallier digniſſimo.*

Svijetu, nije nikad od božanske dobrote izuzev s nježnošću prigrljena, sada me ovaj živi primjer, po mojem udivljujućem poštovanju prema vašem Najsvjetlijem Gospodstvu, ili istinskoj ideji nadljudskih djela, pritiska i nadahnjuje da posvetim vašem najsretnijem imenu ove moje sirote rime, bogate najčistijom naklonošću, čijem se nedostatku, na moje veliko žaljenje, nametljivost nekih nesuglasica uporno suprotstavlja, stvar vrlo udaljena od književnosti, koja me utoliko više pogađa koliko uviđam da se rađaju samo zbog krivice perfidnih i najmalignijih ljudi, željnih, pod hiljadu hipokrizija, zla drugima, štoviše, najgrabežljivijih vukova pokrivenih skutima jagnjeta, kada sam se, zbog različitih dugova, blizine i beneficija primljenih u svakoj primjerenijoj prilici, pouzdanom savjetu i spremnoj pomoći mogao nadati i svakako ih trebao imati. Ali se u zaraznim teškoćama, tek s milosrđem vrhovnog Pokretača časno umirem, u najgorim požarima i u mnogim čudnim zbivanjima koja su mi se dogodila, svako lažno prijateljstvo, kao zlato na vatri, meni u potpunosti otkrilo, o čemu ću razmišljati u drugo vrijeme, s oštrijim načinima, možda umočenim u Likambovu krv.³

³ Starogrčki pjesnik Arhiloh je zavolio Neobulu, kćerku bogatog faroskog aristokrate Likamba (*Lykambes*), s kojom se i vjerio, ali je ona izabrala drugog. Strasna ljubav, koja je u početku ishodila osjećajnim pjesmama, pretvorila se, neuzvraćenošću, u bijesnu mržnju. Prema legendi i kasnijim antičkim piscima, Likamb je Arhilohu uskratio ruku kćerke raskinuvši vjeridbu, pa mu se pjesnik osvetio tako otrovnom, zajedljivom i okrutnom porugom da su se i otac i kći objesili. Zanimljiv je i zagonetan lirski papirusni odlomak u kojem pjesnik pripovijeda o zavođenju mlađe Likambove kćeri. Inače, Arhiloh (ostrvo Par/Faros, oko 675. p. n. e. - ?, oko 635. p. n. e) prvi je poznati evropski pjesnik koji je u stihovima zabilježio lično emotivno iskustvo. Ideja da ljubav nije sreća, već zlo poput bolesti, javlja se prvi put kod njega. Žestoke, nagle i iskrene čudi, Arhiloh je bio obuzet nemoću smrtnika pred bogovima i sudbinom. Nezakoniti sin aristokrata i robinje, burnog i nemirnog života, izdržavao se kao vojni plaćenik, a poginuo je u jednom od

Dovoljno je što Vam, koliko mogu, poklanjam, sasvim siguran da oni svojom urođenom dobrohotnošću neće učiniti prezrivim da čitate vedroga lica, prvijence mojeg uma, kada Vam od Vaših izuzetnih proučavanja, kao i javnih službi, bude dopušteno malo dokolice, budući da nikad malo svjetla s malene luči ne vrijeda niti umanjuje jasnoću sunca; niti mana slabih

snaga plemenitim umovima, postojanost iskrenog duha ikad tamnim, ili umrlanim čini; niti je po sudu najrječitijeg Platona manje kraljevski čin prihvatiti vedra čela neznatan i najspremniji poklon, nego biti najdragocjenijih gema stalan i opsežan razdjelitelj.

Stoga me, Vaše Najsvjetlije Gospodstvo, s mnogo milosti, nemojte smatrati nedostojnim, već mi s Vašim dobrohotnim uslišenjem pozajmite snagu, kako bi zavist mojih protivnika ostala poplopljena, a da se odavde nadalje moje grudi snažnije rasplamsavaju da pripovijedam o Vašim beskrajnim vrlinama, znamenitom porijeklu predaka, zajedno s istaknutim naslovima, koji su Vas u

ratnih sukoba, u borbi protiv Naksošana. Uz Semonida i Hiponakta uvršten je u helenistički kanon jambografa, a smatra se i začetnikom satire. S tim u vezi je i određeni skepticizam u pogledu smrti Likamba i njegovih kćeri vješanjem i uopšte njih kao pjesnikovih savremenika, s obzirom na učestalost takvog čina u onovremenoj književnosti. U Dioskuridovoj elegiji žrtve (Likambove kćeri) progovaraju iz groba. Među rimskim pjesnicima, na Arhiloha se posebno ugledao Horacije.

velikodušnom Gradu Veneciji godinama ranije na položaje apsolutnog autoriteta postavili, oponašajući u ovome, kao i u drugim Vašim djelanjima besmrtnog Kralja Neba, isljednika i ljubitelja naših srca: s čime Vam se klanjam, nudim i preporučujem, moleći za Vas univerzalnog Monarha ostvarenje sreće.

Iz Sacillea, dana 10. jula 1577.

Vašeg Najsvjetlijeg Gospodstva“ (...).

Sacile, pogranično mjestu Furlanije i Veneta, iako gravitira furlanskom Pordenoneu, poznato je, zbog svoje ljepote, pod nazivom „vrt Prevedre“ (Giardino della Serenissima). Niže od Sacilea, na istoj rijeci Livenzi (*Godi Livenza mia...*, kazuje poeta), ali u Venetu i pod administrativnom nadležnošću Trevisa, nalazi se Portobuffolè, rodno mjesto Viktorovog oca, poznatog pjesnika *Cinquecenta*, Camilla Zuanneovog Besalija.⁴

⁴ Ime Camillovog oca bilježi se u instrumentu o osnivanju venecijanske Akademije *della Fama* od 14. novembra 1557, gdje je naveden i zadatak svakog od osnivača: *Federico Badoaro, Zuanne Badoaro* di Sebastiano, mons. *Morlupino* abate di Castel Muschio nell'Isola di Veglia, *Andrea Zorzi* fu di Vincenzo, *Marcantonio Valaresso* (...) *Camillo Besalio* fu di Zuanne (...). *Delle iscrizioni veneziane raccolte ed illvstrate da Emmanuele Antonio Cicogna cittadino veneto*. Volume V. Venezia MDCCCXLVII. Presso Givseppe Molinari stampatore, editor l'avtore., p. 241. Uprkos kratkom djelovanju Akademije (do 1561), čuvena i u inostranstvu, smatrana je istoznačnicom univerziteta naučnih disciplina i umjetnosti. Poveznice Viktorovog oca s mletačkom intelektualnom elitom su brojne. Jacopo Mocenigo je tokom svojih dolazaka u Veneciju volio da se nađe u društvu svojih prijatelja, među kojima mu je jedan od najdražih bio i Camillo Besalio. Što se tiče Camillovog soneta koji započinje stihom „Mentre ferma Aganippe il terso e chiaro“ itd., ističe se sljedeće: *Dipoi il Magnif. M. Giacomo Mocenico mi ha fatto certissimo, che tal Sonetto è pur di M. Camillo Besalio, e ch' egli vi fu presente, quando lo fece, e quando lo presentò a Monsig. Bembo, al quale lo scrisse nell' essere creato Cardinale. Rime di Jacopo e Tommaso Mocenighi fratelli e gentiluomini veneziani*. Ora per la prima volta raccolte da Giovanni Alvise Mocenigo

Slijedi pjesma u pohvalu Paola Tiepola, prokuratora i viteza:

AL CLARISS. SIG. PAULO THIEPOLO

Procurator, & Cauallier dignissimo.

CANZON DI VETTOR BESALIO.

SENTOMI il petto in vive fiamme acceso,

Caste figlie di Giove,

Onde già carte verghi, e'l crin mi cinga:

Et si m'abbondan le materie nove,

Che stò molto suspeso,

Di che pria parli, ò qual Historia finga.

Altri descriva, & pinga

Gli fatti d' Alessandro, ò come ardiro

Sueller dal piede Olimpo i rei Titani,

O li fochi Troiani.

Che in guisa altera io riverente aspiro

A più sublime Coro,

Narrando, e'n modi bassi, opre divine,

Per quai, non che d' alloro,

Coronarmi potrò di raggi il crine.

Mentre intende il mio cor cantar di voi,

Saggio, & real Signore,

Quai sian gli primi, ò quai gl'ultimi accenti?

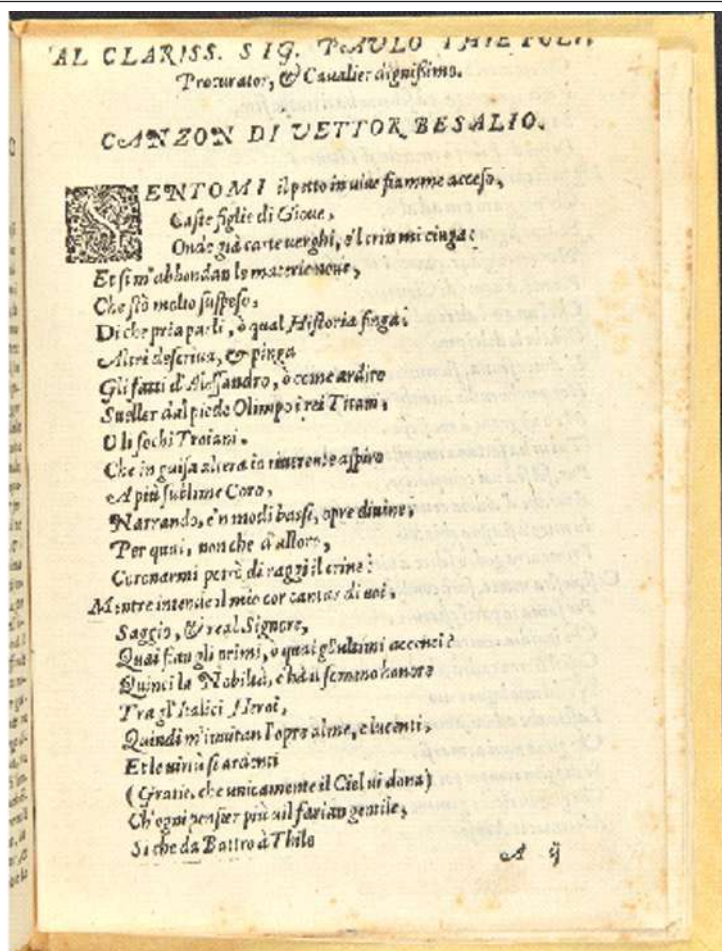
Quinci la Nobiltà, c'hà il sommo honore

Tra gl' Italici Heroi,

Quindi m'invitavan l'opre alme, e lucenti,

patrizio veneziano. In Brescia. MDCCLVI. Dalle Stampe di Giammaria Rizzardi, pp. XIV-XV. Pietra Bemba (1470-1547), humanistu koji je znatno doprinio širenju petrarkističke poezije i formaciji muzičkog stila madrigala, papa Pavle III imenovao je kardinalom 20. decembra 1538.

U stihu jednog svojeg soneta Camillo navodi da mu je otac preminuo kad je imao dvadeset šest godina: „Ma tu soccorri, e tuo quel che m'avanza / Sia, Padre, ch'a lui dietro di mia vita / Perduto ho 'l sesto col ventesimo anno.”

Et le virtù si ardenti
 (Gratie, che unicamente il Ciel vi dona)
 Ch'ogni pensier più vil farian gentile,
 Si che da Battro à Thile⁵
 Per dotte bocche fama tal risuona,
 Che, come il Sol le Stelle

⁵ Rijeka *Battro*, na Orijentu; *Thile* je ostrvo, među najudaljenijima poznatim, u sjevernom Atlantiku. Štamparske greške izvornog izdanja (npr. „fe/tiliſima“ za fertilissima) označene su *italicom* – prim. aut.

Vince ogni pregio, e à Scherno ha il tempo fero,
Et glorie si alte, & belle
Degne di Febo fa, non che d' Homero.
Leggete i carmi miei lieto, & benigno
Che poggiarò piu ad alto,
Se à me si gran favor dà forza, & spene.
Non cerco già, se, quanto i sò, u' esalto
Premio, ò nome di Cigno,
Che l'un, & l'altro ad altri si conviene.
Già, che le dolci pene
D' Amor sentia, fummi cortese Apollo.
Hor, perche mille intrichi m'han sommessò,
Me'n uò grave à me steßo,
(Tal m'ha fortuna imposto giogo al collo)
Pur, sol se à voi compiacchio,
A voi, che d' Adria ornate il vago seno,
In mezzo à si aspro ghiaccio
Primavera godrò felice à pieno.
Così, vostra mercè, sarò condotto
Per fama in parti estreme,
Che invidia contra voi non può fermarsi.
Così il Borea cadrà, che in mar mi preme,
Nè del mio legno rotto
Lascia, che aduni, ahime, gli membri sparsi.
Che giova navi armarsi,
Se deggion romper poi tra scogli, & onde?
Che giovan ricche gemme in terra chiuse?
Mecenate le Muse
Del culto Mantoan fe più profonde,
Ecco non meni avampo
Seguir l'orme Paterne, & sol discerno,
Che il vostro egregio lampo
Mi può sgombrar le nebbie, et farmi eterno.

Quanto hor contra di me, lasso, mi sdegno
Poi che l'arte al desio
Non corrisponde in sì leggiadra impresa.
Ma che? per tal voler di loda anch'io
Non sarò in tutto indegno,
Che il dir non vanto, ma la mente accesa.
Et mia ragion sia intesa
Da chi mira con occhio intiero, & giusto
I be' vostri consigli, & l'alte prove,
Sotto la Luna nove,
A quai non false il fortunato Augusto.
Purghimi ancor, se accenno
Con rauca squilla i vostri fregi illustri
Per sangue alti, & per senno,
Che à pena un anno aggiunti à quattro lustri.
Chi spiegaria, se tra più dotte squadre,
Sortisce ancor la tromba,
Que' merti, che v'han posto à eccelsi scanni?
Ben d' Aquila non nasce unqua Colomba,
E ad esempio del Padre,
Che die riposo altrui co' i proprij affanni,
Ergete ad alto i vanni,
Dando luce maggior al Patrio lume,
Che scema ogn'altro, e in voi ritorna, & splende;
Cosi il suo corso prende
Dal' Ocean, e in lui corre ogni fiume.
D' Astrea, & di Palla amico
A cui dovria ubedir co'l Indo il Mauro,
Perche il viver antico
Se'n rieda, e l'alma pace, e'l secol d'auro.
Se, come voto humile à Dio sacrato,
Per voi fansi immortali
Mie' versi, c'hor non hanno alcuna palma:

Forse sia un di, che più fermando l'ali
(Cangiati il pelo, e'l stato)
Qual dentro hò, fuor potrò scoprirvi l'alma.
Che già fur selve, ove hor tra i sette colli
O Roma il capo e stolti,
Già ogn'arbor verga fù, fior ogni frutto,
Nè, se non picciol rivo il Nilo adacqua
Con fe/tiliſſima acqua;
Che dal principio sol deriva il tutto.
Hor quì mi affreno, e inchino
La mente à voi, & serbo ad altri tempi
Human spirto, & divino
Drizzarvi archi, colossi, e marmi, & Tempi.
Scusarà, poi che sei tra esilij nata,
Ogn'anima gentile,
S'io non erro, Canzon tuo basso stile.

IL FINE.

Sonet g. Hieronimu Michielu, posvećen je *srećnom dolasku najsvjetlijeg* pripadnika venecijanske patricijske familije za potestata *Porto Buffole*-a. Ogranak Michiela je od 22. maja 1455. preuzeo naziv *della Meduna*, kada mu je dodijeljena nasljedna kapetanija sa sjedištem u Meduni i adaptirana kuća za stanovanje, možda ostaci dvorca patrijarha Akvileje, drevnih vladara te teritorije. Meduna (takođe naziv vodnog toka) u potpunosti je smještena na lijevoj strani Livenze, za razliku od Portobuffolè-a, koji se pruža s obje strane rječne obale. Područje je inače bogato vodnim tokovima, od kojih su neki vještački; Fiume i Sile konvergiraju kanalu Postumia. Michiel della Meduna su se posebno brinuli o svojem malom posjedu, uvodeći poboljšanja njegove ekonomike, urbanizma i ambijenta. Zaslužni su za iskopavanje kanala Postumia, koje je

NELLA FELICE VENUTA DEL CLARISS.

Sig. Hieronimo Michiel, Podestà di Porto Buffole.

Sonetto di Vettor Besalio.

ODI, Livenza mia, che i sommi chio-
stri
Ti figurano amici hor, che'l tuo lito
Regge à Palla, e ad Aistrea (spiro gra-
dito,
Nouo MICHEL, nato à domar gli
moltri.

Virtù respini, & lieto il ben si mostri,
Che il uizio fugge, & fugge sbigottito
Con le sue schiere il mal, già tanto ardito.
Onde cedon gl'antichia i tempi nostri.
Musa non piu timor, che il Patrio nido
Godremo ancor tra Meccenati, e Augusti,
E un dì, dopo aspre nebbie, haurem giocondo.
Felice età, quando il piu giusto, & fido
Rettor mai uide il Sol tra fidi, & giusti,
Ben suo, non d'altri esser douerebbe il Mondo.

preduzeo Marco Michiel u drugoj polovini XVI vijeka. Kanal je odvodio od naselja vode iz Fimea, Sile i Livenze, rješavajući probleme čestih poplava; međutim, oštećeni vlasnici zemlje uz vodotokove podnijeli su tužbu protiv plemenitaša.

Čini se da Besali upućuje na kroćenje rječnog toka Livenze u trenutku kad njenim obalama upravlja novopostavljeni načelnik, *Paladi i Astreji duh ugodni* Hieronima Michiela. Pjesnik⁶ se

⁶ Pored knjige: Savo Marković, *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*, NIP „Gospa od Škrpjela“, Perast 2014, str. 488-499, 583-588 i tamo navedene literature, podatke iz života, kao i životopise Viktora Besalija donose i: Gianluca

osvrće i na ukupan društveni odraz takvog izbora (*Vrlino prodiši i veselošću dobroto zanovi*), kojim će zapanjeni porok nestati, a u svojim hordama i nekad vrlo istrajno zlo, *Jer starinska odstupaju vremenima ovim*.

NELLA FELICE VENVTA DEL CLARISS.

Sig. Hieronimo Michiel, Podestà di Porto Buffole.

Sonetto di Vettor Besalio.

GODI, Livenza mia, che i sommi chiostri

Ti si girano amici hor, che'l tuo lito⁷

Regge à Palla,⁸ e ad Astrea⁹ spirto gradito,

Masi, „Alcune famiglie di mercanti ragusei fra XVI e XVII secolo: De Stefanis-Scoccibucca (Stjepović-Skočibuha) e Faccenda (Fačenda)”, *La storia di un ri-conoscimento: i rapporti tra l'Europa Centro-Orientale e la Penisola italiana dal Rinascimento all'Età dei Lumi*, a cura di Cristian Luca e Gianluca Masi, Museo di Bràila, Istros Editrice, Campanotto Editore, Bràila-Udine 2012, p. 226.; Luigi Ferrari, *Onomasticon. Repertorio biobibliografico degli scrittori italiani dal 1501 al 1850*, Milano 1943 (Besalio, Vittore); *Index biobibliographicus notorum hominum*, a cura di Jean-Pierre Lobies, François-Pierre Lobies, Osnabrück 1972 (Bessagli, Vittore/Besalji, Viktor).

⁷ Ovdje je znakovito uporediti stihove soneta Camilla Besalia: „Vago fiume leggiadro, che partendo / Le verdi piagge al mar suo dritto meni, (...)”.

⁸ Pjesnički naziv za Paladu (*Pallas, Pallados*), epitet dat boginji Atini; znači „mlad” i dolazi od grč. *πάλλαξ – pállax*. *Pallade* je Minervino prezime, nastalo prema ratničkom umijeću, kojeg je bila boginja, ili od kucajućeg Dionisovog srca, koje je odnijela Jupiteru. Palada je i Tritonova kćerka, Atinina prijateljica, koju je ova slučajno u igri ustrijelila; Atina je u znak žalosti načinila njen kip, *paladion*. Takođe, *Palla* je ime hrabre Amazonke koju je ubio Herkul.

⁹ *Astraea* ili *Astrea* (starogrč.: Ἀστραία), u grčkoj mitologiji: djeвица, boginja nevinosti i čistote, uvijek je povezivana s grčkom boginjom pravde Díke (kćerkom Zeusa i Temide), personifikacijom pravedne presude. *Astraea*,

Novo MICHIEL, nato à domar gli mostri.

Virtù respiri, & lieto il ben si mostri,
Che il vitio fugge, & fugge sbigottito
Con le sue schiere il mal, già tanto ardito.
Onde cedon gl'antichi a i tempi nostri.

Musa non piu timor, che il Patrio nido
Godremo ancor tra Mecenati, e Augusti,
E un dì, dopo aspre nebbie, havrem giocondo.

nebeska djevica, bila je posljednja od besmrtnih koja je živjela s ljudima tokom *Zlatnog Doba*, u grčkoj mitologiji jednog od pet razdoblja propadanja Čovjeka. Prema Ovidiju, napustila je Zemlju tokom *Gvozdenog doba*. Bježeći od iskvarenosti ljudskog roda, uzašla je na nebo i postala sazvježđe Djevice. Susjedna konstelacija *Libra* odražava njenu simboličku (vaga u ruci) povezanost sa Đike - u latinskoj kulturi Justicijom. Prema legendi, Astreja će se jednog dana vratiti na Zemlju, donoseći sa sobom početak utopijskog *Zlatnog Doba*, na što referira i Vergilijeva fraza iz *Izabranih pjesama* (*Eclogae IV*): *Iam redit et virgo, redeunt Saturnia Regna*. Tokom renesanse, Astreja se uopšteno povezivala s duhom kulturne obnove; u Engleskoj je poetski poistovjećivana s kraljicom Elizabetom I kao djevičanskom Kraljicom koja vlada novim *Zlatnim dobom*. Ludovico Ariosto u *Bijesnom Orlandu* (1516/21) opisuje cara Karla V kao objedinitelja svih hrišćanskih kraljevstava, koji je omogućio povratak boginje Justicije na Zemlju. Viktorov otac Camillo je na tu temu spjevao sljedeći sonet: „Mentre vibrare l'onorata spada / D'Astrea felice e con bilancie uguali / Gl'effetti pareggiate disuguali, / Drizzando 'l torto perché 'l buon non cada, / Torna ella in terra, e per ogni contrada / Vi segue e i giorni nostri foschi e frali / Rende col suo splendor chiari immortali, / E vi scopre del ciel l'occulta strada. / Anime belle, che con chiaro essemplio / Mai non volgendo le vivaci piante / Da virtù, sempre a veri onor poggiate, / Cade al vostro apparir l'ingiusto e l'empio, / Rimane in sé confusa anima errante, / Risorge l'innocenza e la bontate.“

Felice età, quando il piu giusto, & fido
Rettor mai vide il Sol tra fidi, & giusti,
Ben suo, non d'altri esser dovrebbe il Mondo.¹⁰

*POVODOM SRETNOG DOLASKA NAJSVJETLIJEG
Gosp. Hieronima Michiela, Načelnika Porto Buffolea.
Sonet Vettora Besalia.*

*UŽIVAJ Livenzo moja, jer ti se klaustra krovi
Prijateljskim okreću sad, kad tvoj tok vodni
Upravlja Paladi i Astreji duh ugodni
Rođen da monstrume kroti, MICHIEL novi.*

*Vrlino prodiši i veselošću dobroto zanovi,
Kad porok bježi i zapanjen mu srodni
Sa svojim hordama bježi zli, nekad prenaporni.
Jer starinska odstupaju vremenima ovim.*

*Muzo ne strahuj više, jer gnijezdo zavičajno
Uživaćemo još, međ' mecenama i slavnim,
I jednog se dana, poslije oporih magli, veseliti.*

*Sretno doba, kad najpravedniji i vjerni trajno
Rektor ugleda Sunce, međ' vjernima i pravim,
Njegov uistinu, ne drugih, Svijet bi trebao biti.*

¹⁰ Snimci stranica Besalijevog djela preuzeti su sa: *Canzone nouamente posta in luce, in lode del clariss. et prestantiss. sig. il sig. Paulo Thiepolo procurator et caullier dignissimo. Et due sonetti, l'vno al clarissimo sig. Hieronimo Michiel, l'altro al s. Bartolamio Butta.* Di Vettor Besalio In Venetia : [Francesco Ziletti] [Venezia] 1577 'marca': Orfeo in piedi suona la viola circondato dagli animali (cervo, leone ecc.); „Bessagli, Vittore”, <http://www.internetculturale.it/opencms/...> (7. 1. 2017).

Drugi Besalijev sonet je upravljen gospodinu Bartolameu Botti (*Bortolamio Butta*). Renesansni pjesnik i prevodilac Bartolomeo Botta, rođen 1503. u Rovescalli,¹¹ poznat je kao erudita, literat, latinista, poznavalac humanističkih disciplina, ali i po naučavanju mladih (*in Tycinensi Gymnasio publicè ius pontificium professus fuerit*), te kao sveštenik, odnosno kanonik u Paviji (*electus ab Episcopo Sancti Panthaleonis Præpositus*). Za njega se vezuje poema *Davidijada* (o životu kralja Davida), druga djela i više njihovih izdanja, objavljivanih od 1563. g.¹²

¹¹ *in Transpedano pago, cui Roueschalla nomen est celeberrimus interpres, & Poeta Clarissimus. Bartholomaei Bottae presbyteri et praep. S. Pantaleonis papien. Psalmodia, vna cvm ejvsdem Commentarijs*, Ticini. Apud Hieronymum Bartolum. M. D. LXXX.

¹² „*Bartolomaei Bottae canonici Papiensis, (...) Cantica Graduum*“ Mediolani: ex typis Francisci Moschenij, 1563. „*Bartolomaei Bottae praesbyteri et canonici Papiensis Davidias*“ Papiae: apud Hieronymum Bartholum. 1573; *Psalmi Davidis, Latinis versibus redditi a Bartolomeo Botta, presb. et praep. S. Pantal. Papien. et ab eodem commentarijs locupletissimis illustrati, in quibus genuina Psalmorum interpretatio legitur.* (...) Venetiis: apud Franciscum Zilettum, 1581.; „*Psalmi Davidis Latinis versibus redditi a Bartolomeo Botta* (...) Cremonae: apud Christophorum Draconium (...) (1586); *Bartolomaei Bottae Presbyteri (...) Psalmodia: Vna Cvm Eivsdem commentarijs; Opvs Sane Cvm Carminis Elegancia tum multiplici eruditione exornatum, verumq[ue] & catholicum Psalmorum omnium intellectum complectens* (...) Ticini: apud Hieronymum Bartholum, 1580. (Pavia: ad instantiam Matheij de Fortis bibliopolae Papiensis); *Bartholomaei Bottae presbyteri et praep. S. Pantaleonis papien. Psalmodia, vna cvm ejvsdem Commentarijs* (Ticini. Apud Hieronymum Bartolum. M. D. LXXX.) – pisac za sebe navodi: „Ego ipse Presbyter Bartholomæus Canonicoꝝ Papiensium minimus, & artis Grammaticæ quandoq; professor exiguus.“ <http://opac.sbn.it/opac/iccu/sche->

Botta je ipak najpoznatiji po opširnom komentaru djela *Cristiade* (*Commentaria eruditissima in Hieronymi Vidæ Christiadem edidit...*), humaniste, pjesnika i biskupa Marca Gerolama Vide (Cremona 1470. – Alba, Pijemont, 1566), kojim se potvrdio status ovog djela kao modernog klasika.¹³ Vidu je u Rim pozvao papa Lav X, pokrovitelj lijepih umjetnosti. Papinom sugestijom, oko 1518. godine, Vida latinskim heksametrima započinje djelo o Hristovom životu, prvi primjer epske religiozne poeme, u duhu protivreformacije. Djelo *Christias*, očitog Vergilijevo uticaja, završava 1530, s posvetom papi Klementu VII, i objavljuje 1535. g. Referirajući na papu Lava X, Vida iz Albe 1. juna 1540. izvještava o tome prijatelja Bartolomea Bottu, kanonika Pavie, svojeg budućeg „glosatora“.¹⁴

da.jsp... (25. 1. 2017.), p. 1.; <http://www.worldcat.org/identities/viaf-264...> (25. 1. 2017.), p. 1.; <http://internetculturale.it/opencms...> (25. 1. 2017.), pp. 1-2. B. Botta nije dovršio djelo o životu Presvete Djevice Marije.

¹³ Vidin savremenik i poštovalac, Botta je tumačenjem *Christias* značajnim uvidima osvijetlio ciljeve i metodiku djela. Ukazao je i na slojevita Vergilijeva značenja, rezimirajući Enejino putovanje kao hodočašće kroz faze intelektualnog i duhovnog razvoja, poredeći ga s uzdizanjem duše u „Hristovo kraljevstvo“. Hristov život je konačno postao tema epske poezije, koju u komentaru dovodi u vezu s Augustinovim *Ispovijestima*. Djelu su se divili Tasso i Milton. James Christopher Warner, *The Augustinian Epic, Petrarch to Milton*, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 2005, pp. 109-112, 118. *M. Hieronymi Vidæ Cremonensis, Albae episcopi Christias, presbyteri Bartholomeo Botta, canonico papiensi interprete* Ticini: apud Hieronymum Bartolum. 1569, <http://internetculturale.it/opencms...> (25. 1. 2017.), p. 1.

¹⁴ *La Cristiade* di Marco Girolamo Vida da Cremona, Vescovo di Alba, Trasportata dal verso Latino all'Italiano da Tommaso Perrone sacerdote secolare da Lecce. In Napoli MDCCXXXIII. Nella Stamperia di Gennaro Muzio. Prefazione del traduttore. Biskup Albe od 1533/35, Vida je učestvovao na koncilu u Trentu od 1545. godine, gdje je bio gost kardinala Cristofora Madruzzo.

AL SIG. BORTOLAMIO BUTTA.

Sonetto di Vettor Besalio.

NON già Fortuna iniqua, ò tempo, ò loco,
Muta in guisa del volgo un grato core,
Qual sol voi trovo (& raro è vero honore)
Che Amor si scorge à i casi, & l'oro al foco.

Nè il Padre mio, che ancor piangendo invoco,
Puotte arricchirmi più, che'esser cultore
Di voi, Pianta gentil, d'alto valore,
Da cui si coglie ogn'hor frutto non poco.

O quanto è il suo gioir (se l'alma sente)
Mentre tempro per voi que' danni, ch'io
Hebbi in Illiria, e aspiro à i bei suoi studi.

Come tai merti mai non vide oblio,
(S'armin pur contra me gli fatti crudi)
Sempre in amarvi havrò mie voglie intente.

U sonetu posvećenom gospodinu *Bortolamiu Butti*, *Vettor Besalio* mu se obraća ističući da on vrlinom protivrjeći varljivoj Fortuni i nepostojanosti zahvalnog srca, koje se mijenja, krijući se od okrutne stvarnosti; *Jer jedino Vas nalazim (a rijetke su istinske časti) / Da Amor se opaža u prilikama, i zlato na plamenu.*

Introspektivno, Besali evocira sjećanje na oca, kojeg još priziva u svemu, naglašavajući da ga ni on, *Budući odgojitelj, ne obogati više* od Botte – visokovrijedne, plemenite Biljke – *Od koje se nemali plod ubire u svakom trenu.* Uticaj prepozita Sv. Pantalejmona u Paviji zasigurno je našao iskaza u budućoj Viktorovoj pedagoškoj djelatnosti koju će obavljati u

Dubrovniku. Znanje koje će poslužiti čovjekovom dobru i moralu može se crpiti iz hrišćanskog iskustva. U poznatom uvodu djela *Christias Botta* je osuđivao standardni školski *curriculum* u kojem su đaci učili latinski od klasičnih autora. Ističući Terentija iz Kartage i likove iz njegovih drama (*Eunuchus*), naveo je da sada u djelu Marca Girolama Vide postoji učionička alternativa poetskim fikcijama.¹⁵

Vraćajući se mjestima koja bivaju napuštena, ali koja nije moguće zaboraviti, Besali u sjećanjima sa zahvalnošću važnost pridaje povezanosti sa svojim uzorom i njegovim zaslugama za prevazilaženje tegoba i nedaća izbjeglištva.

GOSPODINU BORTOLAMIU BVTTI.

Sonet Vettora Besalia.

*NE samo nepravедna Fortuna, u mjestu nekom, i vremenu,
Mijenjaju zahvalno srce pod krinkom ružne vlasti,
Jer jedino Vas nalazim (a rijetke su istinske časti)
Da Amor se opaža u prilikama, i zlato na plamenu.*

*Nit' me otac moj, kojeg još plaćući prizivam u svemu,
Budući odgojitelj, ne obogati više, da mogu rasti
Sprema Vas, Biljko plemenita, koju visoki valer krasi,
Od koje se nemali plod ubire u svakom trenu.*

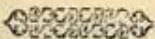
*O kolika je Vaša radost (ako osjeća duša)
Dok zbog Vas svladavam svoje rane i tuge
U Iliriji koje imah, i dišem lijepost: Vaš studij fini*

*Kako zaborav nikad ne vidje te zasluge
(Oružali se pak protiv mene okrutni čini)
Uvijek ću volju upraviti da Vas voli i sluša.*

¹⁵ J. C. Warner, *The Augustinian Epic, Petrarch to Milton*, pp. 109-112.

AL SIG. BORTOLAMIO BUTTA.

Sonetto di Vettor Belsio.

ON già Fortuna iniqua, ò tempo, ò lo-
co

Muta in guisa del volgo un grato core,
Qual sol uoi trouo (& raro è uero ho-
nore)

Che Amor si scorge à i casi, & l'oro al
foco.

Nè il Padre mio, che ancor piangendo inuoco,
Puotte arricchirmi più, ch'esser cultore
Di uoi, Pianta gentil, d'alto ualore,
Da cui si coglie ogn'hor frutto non poco.

O quanto è il suo gioir (se l'alma sente)
Mentre tempro per uoi que' danni, ch'io
Hebbi in Illiria, e aspiro à i bei suoi studi.

Come tai meriti mai non uide oblio,
(S'armin pur contra me gli fati crudi)
Sempre in amarui haurò mie uoglie intente.

*

Djelo Viktora Besalija, neveliki kompozit ličnih reminiscencija, intuitivnosti i duhovnih uzleta, potisnutih valera mikroistorije, objavljeno je u teškom životnom trenutku njegovog progonstva iz rodnog Bara i privremenog utočišta u očevom zavičaju. Njegove refleksije, pjesnički diskurs knjižice, dominantno su prožeti italijanskom kulturom, prevazilazeći njena uobičajena istočnojadranska literarna doticanja. Idejni i misaoni horizont u publikaciji je uslovljen kako potrebom prilagođavanja novim životnim okolnostima, tako i porodičnom istorijom, čija je povezanost sa žarištima kulture na Apeninima nadilazila u ono vrijeme uobičajeni habitus pripadnika intelektualne elite. Štoviše, uprkos kratkosti, Viktorova je knjižica u motivima i ishodištima mimetički prepoznatljiva i u uzorima interaktivna, s referencama i uticajem literarnog opusa njegovog oca Camilla, s kojim bi mogla biti paralelno iščitavana i komparativno proučavana. Djela obojice pjesnika obilježena su zbiljom individue, apstrahovanim određenjima, mentalnim slikama i uticajem napuštene sredine. Tradiranjem prisjećanja, onovremene problematike, identitetskih posebnosti i etičkog zavještanja, predstavljaju ne samo izvor za društvenu istoriju, već i duhovno blago ovih prostora i inkorporirana su u domaće kulturno nasljeđe.

Thule (Tile), koje prikazuje *Carta Marina* (Olaus Magnus, 1539), na kojoj je locirano sjeverozapadno od Orknijskih ostrva; pored ostrva predstavljeni su „čudovište viđeno 1537“, kit i orka.¹⁶

¹⁶ Olao Magno – Detail from the Carta Marina, Image:Carta Marina.jpeg, Pubblico dominio,
<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=949510> (30. 1. 2017).

POETIKA KNJIŽEVNOSTI ZA ĐECU I MLADE JOVA KNEŽEVIĆA

Sofija Kalezić

In the Montenegrin literature for children and youth, artistically most successful and prominent representatives of this narrative genre were Mihailo Gazivoda, Čedo Vuković, Milenko Ratković, Mihailo Ražnatović, Vojo Terić, Stevan Bulajić, and in the recent period Nenad Vujadinović, Dejan Đonović, Velimir Ralević, Žarko Vučinić, Aleksandar Obradović and other authors. In this paper the author classifies Jovo Knežević under the corpus of this kind of contemporary national literature.

Characteristics of his works for the youngest represent unusual solutions imbued with distinguished imagination typical for children's perception and conception of reality, which allows it to captivate us by its aesthetical value and depth of the message.

Jovo Knežević (Kovren, Bijelo Polje, 1948) diplomirao je na Prirodno-matematičkom fakultetu u Beogradu, gradu u kojem i danas živi. I pored toga što je za nekog ko se bavi književnom riječju neobična profesionalna opredijeljenost za svijet brojeva i matematike, sa uspjehom se ostvario i na polju literature za mlade.

Objavio zbirke poezije za djecu: *Djevojčice i dječaci* (1988), *Sni i staze* (1990), *Hajde ptico da pevamo* (1997), *Čarobna knjiga sa*

tavana (2001) i poeme *Plava šuma* (2004) i *Mačak s Kajmakčalana* (2013).¹

Kao prozni pisac za decu i omladinu Knežević se potvrdio zbirkama priča i pripovjedaka *Deda iz Doline kukureka* (1992), *Kad porastem biću dete* (1994), *Korpica sa snovima* (1999), *Pisma o kompjuteru* (2003) i *Gospodarica bajki* (2006) i romanima *Bajkan* (2000), *Družina Karkadžu* (2005), *Spasavanje planete Malog princa* (2006), *Divljakuša iz Petog-dva* (2007), *Ekskurzija* (2008) i *Pobuna ptica selica* (2012).²

Zbirka priča *Kad porastem biću dete*, 1995. godine proglašena je knjigom godine u Crnoj Gori. Za *Koricu sa snovima* Knežević je dobio Nolitovu nagradu, a za roman *Ekskurzija* 2009. godine „Dositejevo pero“. Za svoju prvu knjigu za odrasle *Prvo lice smrti* (2005) dobio je nagradu „Čamil Sijarić“. Dobitnik je i desetak festivalskih nagrada.

Knežević je napisao nekoliko desetina prikaza i recenzija za ostvarenja skoro svih crnogorskih pisaca za mlade. Među autorima o čijim je knjigama pisao nalaze se Milorad Kalezić, Dušan Đurišić, Vojislav Vulanović, Žarko L. Đurović, Dragiša Jovović, Slobodan Vukanović, Milutin Đuričković, Vuko Darmanović, Blaga Žurić, Milenko Ratković, Savo Kadović, Velimir Ralević, Spasoje Labudović, Milorad Radunović i drugi.

Stvaralaštvo Jova Kneževića zastupljeno je u lektiri i mnogim antologijama; kad su u pitanju antologije crnogorske proze za decu od prve koju je priredio Dušan Đurišić *Uvijek ljepota*, Trag, Podgorica. 1993. godine, biblioteka za decu Sokolić (kratka priča *Šta Jelena sanja*), do posljednje *Antologija crnogorske*

¹ Izdavač prve tri zbirke poezije za decu Jova Kneževića je *Unireks* iz Podgorice, a posljednje *Nolit*. Njegove poeme izdale su *Srpska knjiga* i *Narodna knjiga* iz Beograda.

² Kneževićeve zbirke priča i romane za decu publikovali su srpski i crnogorski izdavači, od *Monda*, *Ekolibrija* i *Nolita* do *Narodne knjige* koja mu je objavila četiri od pet posljednjih romana.

proze za decu i tinejdžere Slobodana Vukanovića, Ratkovićeve večeri poezije, Bijelo Polje, 2016. godine (priče *Jelena i lasta krilasta*, *Rat moćnih svemirskih bića*, *Junačina iz dvorišta* i *Korpica sa snovima*).

Između dvije pomenute antologije, uspio izbor Kneževićevog proznog stvaralaštva predstavio je Vojislav Vulcanović knjigom *Pet iz crnogorskog* (priče za decu), koje je izdalo Udruženje crnogorskih pisaca za decu i mlade u Podgorici 2009. godine (*Džep za Jeličinu ruku*, *Đedove zimske priče*, *Priča o dječaku i zavičaju*, *Đed starina* i *Četiri djevojčice*).

U izboru iz savremene crnogorske poezije za decu i mlade *Deset iz crnogorskog* (prva knjiga, Udruženje crnogorskih pisaca za decu i mlade, Podgorica, 2009), koji je priredio Žarko L. Đurović, Knežević je predstavljen sa deset pjesama (*Dok dijete poraste*, *Želje*, *Neću da se rodim*, *Poslije raspusta*, *Jelenina školska torba*, *Poslije petnaestog rođendana*, *Rijeka i djeca*, *Baka*, *Đed Radivoje s Durmitora* i *Život dedovog Zoo-vrta*).

U antologiji crnogorske poezije za decu istoga priređivača, *Biseri na suncu* (Udruženje crnogorskih pisaca za djecu i mlade, Podgorica, 2010) zastupljene su tri Kneževićeve pjesme: *Želje*, *Poslije petnaestog rođendana* i *Baka*, a prisutan je i u ostalim antologijama crnogorskih i srpskih priređivača.

„Obilje tema, od onih istorijskih do svakodnevnih dečjih nevolja, radosti i problema, čini poeziju ovog pesnika vrlo zanimljivom“, o Kneževićevom poetskom stvaralaštvu afirmativno se izrazio Milutin Lujo Danojlić. „Njegova poezija je posebno bliska gradskom detetu, okruženom soliterima i kompjuterima, a otuđenom od prirode i tihe porodične ljubavi“. ³ Stihovi pjesme *Baka* glase:

„U tihoj, spokojnoj noći,/ baka se moli bogu;
zato će uvijek moći/ što drugi teško mogu.

³ Milutin Lujo Danojlić: *Al' se nebo osmehiva* (Antologija srpske poezije za decu), Gutenbergova galaksija, Beograd, 2002, str. 25.

Da blagim smiješkom oprosti/ i lopovu i vuku,
da kao sreću prigrli/ i nevolju i muku;
da djeci pravi vjenčiće/ od nevena i smilja;
u jastuk zvijezde ušiva/ i stope blagosilja.
Odrasti mirno, ne brini./ Kad duša bude boljela,
samo se bake prisjeti/ i kako te je voljela“.⁴

Prateći literarnu liniju koja je potekla iz pera vrsnih stvaralaca kakve predstavljaju Dušan Radović i Miroslav Antić, Knežević ispisuje svojevrsan panegirik svijetu djetinjstva, kao i zavičaja – djetinjeg trajnog utočišta. Po njemu, dijete postaje ličnost ako se nesputano igra okruženo ljubavlju i ako odrasta i formira se u zdravom zavičajnom ambijentu. Prva zbirka poezije *Devojčice i dečaci* predstavlja knjigu o odrastanju, igri i zavičaju kao izvorima i trajnim pribježištima odrastanja.

„No, u tom smislu ova knjiga poziva i na blago redefinisanje već pomalo klišeiziranih postupaka i kao da kaže: Jeste, dijete je ličnost, tu više nema dileme, ali ja hoću da pokažem i poetsku viziju suštine odrastanja. A ta vizija je sadržana u sljedećem: dijete postaje ličnost ako se nesputano igra okruženo ljubavlju i ako je pritom zdravim i lijepim nitima vezano za zlatno srce zavičaja. Dakle – igra, ljubav i zavičaj. I svako će reći: Ih, pa to smo znali. Ali, jedan od dometa dobre poezije za djecu jeste baš u tome da otkriva ono što svi znamo, ali smo ga smetnuli s uma u borbi protiv nepoetskih strana života“.⁵

Knjiga priča *Kad porastem biću dete* komponovana je iz pet cjelina: *Jelena na kraju sveta*, *Irena i pahuljice*, *Džep za Jelčinu ruku*, *Kako se oženio moj praded* i *Priče iz doline kukureka*.

⁴ Pjesma Jova Kneževića *Baka* citirana je po: *Biseri na suncu (antologija crnogorske poezije za decu i mlade)*, priredio Žarko L. Đurović, Udruženje crnogorskih pisaca za djecu i mlade, Podgorica, 2010, str. 155.

⁵ Hristo Georgijevski: *Zavičaj pjeva u svakom od nas*, u hrestomatiji: *Sunce u prozoru - Kritika o književnosti u Crnoj Gori za djecu i mlade*, priredio Milutin Đuričković, Gligorje Dijak, Podgorica, 2009, str. 157.

„Pisac priča o dobrodušnoj dugi čije boje zasvetle na nebu posle kiše, a mnoga živa stvorenja zamole dugu da im podari neku od boja koja im se najviše sviđa“, Slavoljub Obradović piše o motivima u stvaralaštvu ovog književnika. „Tako je more dobilo plavu boju, trave i borovi zelenu, carica je uzela od svake boje, krava je poželela da joj tele ima belege na čelu, prosjak je poželeo malo crvene *da mu se od vode vino učini*“.⁶

Najčešća stilogena sredstva u Kneževićevom književnom opusu namijenjenom najmlađima su personifikacija i hiperbola, što se može sagledati iz spektra priča sa junakinjom Jelenom. Bajkoviti motivi prisutni su u pričama *Lastina kuća* i *Korpica sa snovima*. U posljednjem ostvarenju snovi su materijalizovani, pa podsjećaju na igračke koje mališani obično čuvaju u kutijama. Poruka ove priče može se formulisati na sljedeći način: onaj ko iznevjeri stare prijatelje, nikada neće moći da bude iskren prijatelj ni onim novim, koji tek uviru u njegov život.

U priči *Zabrinute igračke* - Medo, Princeza, Kuca i Mali klovn posmatraju Jelenu dok spava, zaokupljeni tajnom njenih snova. Sa svanućem saznaju da je đevojčica sanjala mamu, a svaka igračka je željela da Jelena sanja baš nju. Fabula je građena na nesporazumu u odnosu junakinje i igračaka, preplitanju sna i jave. Junaci *Šumske priče* izvedeni su postupkom antropomorfizacije, a posebnu vrijednost predstavljaju poetični opisi idilične prirode zime. U ovoj priči karakteristično je gradativno nizanje događaja, specifično za modernu prozu. Književno su uspjela ostvarenja *Kad Jelena piše pesme* i *Kako je Jelena pomagala proleću*, koje se završavaju na duhovit način. Autor je napisao kratke priče iz pomjerenog ugla realnosti, slično načinu na koji je Stevan Raičković modelovao svoje *Male bajke*.

⁶ Slavoljub Obradović: *Jovo Knežević*, u monografiji istoimenog autora: *Osam portreta pisaca za decu i omladinu*, Studentski kulturni centar, Niš, 2008, str. 342.

Priče u drugom ciklusu knjige posvećene su maloj junakinji Ireni, čiji postupci podsjećaju na igru kristalnih snježnih pahulja. Ona umije da bude i tvrdoglava (*Jedan nemogući tata*), pa joj otac kaže da bi želio da ima ćerkicu koja barem pet minuta može da čuti, dok je u priči *Irena i pahuljice* opisana njena ljubav prema pticama. Priča *Kako je tata naučio zašto pada snijeg* posvećena je fenomenu dječje naivnosti, ali i snalažljivosti. U *Prvoj priči o crtanju* Knežević oslikava motiv crteža kao izraza želja. *Druga priča o crtanju*, čini fantastikom osmišljeno ostvarenje o djevojčici koja jednako živi u svijetu mašte i realnosti.

Knežević ulazi u prostore mašte, podsvjesnih želja i strahova, što je na umjetnički raznovrstan način eksponirano u pričama *Bio jednom jedan mrak*, *Kesten i Klackalica*, *Dobri vetar razvigor*, *Džep za Jeleninu ruku*, *Čudan dan u školi* i ostalima. Književno najuspjelija priča iz ovoga kruga je *Ciganska deca*, tematski posvećena malim Romima i njihovom načinu života.

U narativnom segmentu *Kako se oženio moj praded* ima priča u kojima pisac eksponira svijest o mitskom i bajkovitom, kao i onih građenih na anegdotskoj osnovi (*Mamine i moje tajne*, *Priča iz pelena*, *Kako se oženio moj praded*, *A kako se oženio moj deda*, *A kako se oženio moj tata*, *A kako sam se ja udala*). U ciklusu *Priče iz doline kukureka* umjetnički je najvrednije ostvarenje *Edžudž i Medžudž*, koje po kompoziciji događaja podsjeća na narodnu bajku.

Tematika ostvarenja duhovitog naziva *Kad porastem biću dete*, posvećena je djetinjstvu i zavičaju kao korijenima života, što se na jednostavan i direktan način može sagledati preko motiva koji njima dijagramiraju, od dječaćkih snova do čečije neposrednosti i topline.

Knjiga priča *Gospodarica bajki* grupisana je u tri cjeline – *Priče iz Plave šume*, *Irena – gospodarica bajki* i *Priče za odrastanje*. U ovom djelu prisutni su kako motivi bajke, tako i paganske mitologije. Na početku radnje koja se odvija u Plavoj

šumi, pisac je postavio motiv mačeta koje se rodilo u kristalnoj pećini. Da i priča može da bude usamljena ukoliko nema prijatelja sa kojima može da se druži, pisac dokazuje porukom ostvarenja *Priča o trnjaku i slepom kućetu*. Od ostalih ostvarenja iz ovog narativnog kruga, kvalitetom se mogu izdvojiti *Bajka o četiri meseca* i *Priča o usamljenom hrastu*.

Priča *Kako je vreme krenulo unazad* zasnovana je na nonsensu, dok su mladim čitaocima motivi priče *Čarobni pehar* poznati iz istoimenog romana iz ciklusa o *Hari Poteru* Džoa Rouling. Motiv čarobnog pehara ima funkciju zapleta, ali za razliku od narodnih bajki u kojima junak savlađuje prepreke putem čarobnog pera ili krljušti ribe, u Kneževićевой modernoj bajci mudrac uključuje mozak „na vruće“ i „na duboko“, dok ostvarenjem dominira alegorija. *Priča o izgubljenom rođendanu* ima nedovršeni kraj, pa pisac pušta male čitaoce da epilog osmisle onako kako im odgovara i kako sami osjećaju. Modernost Kneževićeve proze počiva u njegovom stalnom i neposrednom odnosu sa svijetom malih čitalaca, što njegove bajke čini atipičnim.

U priči *Deda i hrast* naratorica nam govori o svom dedu koji nije želio da siđe sa hrasta, pa se na njemu oženio i dobio decu. „Ovo nije samo priča o čudaku koji za mesto življenja bira krošnju hrasta“, zaključuje Obradović, „već i priča o sticanju mudrosti, ujedno i priča o vremenu, o metamorfozi čoveka u list, u novu materiju koja ume da misli i govori kao čovek, bajka u kojoj je neverovatno sve ono o čemu pisac piše, ali u suštini priče je poruka da postoje ljudi koji više vide i više razumeju, te su zbog toga neshvatljivi i dovoljni sami sebi, svom kosmosu i filozofiji života koji, i kada dugo traje, na kraju postaje samo uveli žuti list koji odlazeći izgovara poslednje reči bez žalosti“.⁷

Bajka o bajkama je građena na kontrastu dječjeg doživljaja bajke i njihovog znanja o pojedinostima iz svakodnevnog života,

⁷ Ibidem, str. 368.

a zajedničko sa pominjanim ostvarenjima je to što se glavna junakinja zove Irena i što se radnja odigrava u Plavoj šumi - očigledan sinonim za svijet nesputane maštovitosti djetinjstva. Njen motivski nastavak predstavljaju priče *Irena i Gospodar vremena*, *Irena u četvrtku* i *Kako je mače dobilo svoje priče*.

Zašto je Plava šuma uvek plava je priča o dječaku koji želi da slika svijet oko sebe, ali mu pribor upada u bunar. U pomoć mu priskae Irena, koja mu pozajmljuje svoj pribor u kojem postoji samo jedna boja – jer se u Plavoj šumi samo *plavom* bojom slika. Plava boja je simbol nevinosti, čistote, ali i tajanstvenosti i nedokučivosti djetinjstva.

Priča *Rat moćnih svemirskih bića* jedna je od najuspjelijih u zbirci *Gospodarica bajki*. U ovom ostvarenju dijete je predstavljeno kao „moćno svemirsko biće“. „Dete može da se igra i praznom kartonskom kutijom“, o ovoj knjizi napisala je Vesna Ćorović Butrić. „U njegovim rukama ona postaje nebo, dvorac, pozornica, soba... Ne mora da se igra ničim, nikakvim predmetom. Dovoljni su mu sopstveni prsti, iz njih izlazi magija. Moćna svemirska bića su deca koja crtaju. Crtajući, oni se bore jedan protiv drugog, ali i dopunjuju i traže“.⁸

Knežević ne posvećuje pažnju samo maštovito osmišljenoj fabuli priče, već i stilu i jeziku, kojima potvrđuje da osnovu njegovog pripovjednog postupka čini leksički potencijal narodne književnosti. U priči *Snaga dobrog diva* junak Crnomrz (o čijim karakteristikama dovoljno govori samo ime) sukobljava se sa dobrom divom Bajkanom, koji kasnije izrasta u glavnog junaka istoimenog romana. *Gospodarica bajki* je zanimljiva knjiga koja se lako čita, a motivi u pričama sa fantastičnom tematikom odgovaraju dječjem uzrastu i doživljaju svijeta.

Plava šuma je poema koja se sastoji od sedam pjevanja: *Plava šuma*, *Velika čarolija*, *Svemirski princ*, *Dečak-kukurek u svetu*,

⁸ Vesna Ćorović Butrić: *Priča je da se sluša*, u hrestomatiji: *Sunce u prozoru* (priredio Milutin Đuričković), Gligorije Dijak, Podgorica, 2009, str. 160.

Mala čarolija, Uzbuna u plavoj šumi i Šta li će na kraju da se desi. Mjesto odigravanja radnje su Plava šuma, planina Kovren i Dolina kukureka, pa i iz naziva realnih i imaginarno osmišljenih toponima možemo sagledati stalno prožimanje stvarnosnog i fantazmagorijskog u Kneževićevom stvaralaštvu za decu.

U poemi se pojavljuju realno profilisani junaci kao što su Jana i ded, ali i biljke (kukurjerci) koje su antropomorfizovane i kojima pjesnik pridaje osobine da se smiju i kikoću. Pri umjetničkoj realizaciji ove poeme vidni su uticaji poetskih ostvarenja Branka Ćopića *Ježeva kućica* i Dobrice Erića *Vašar u Topoli*, ali je očigledno i autorovo tendiranje ka inovisanju i osavremenjivanju vlastitog umjetničkog izraza. Ova poetizovana bajka se završava povratkom kukurjeka u Plavu šumu i svemirskim sva-tovima koji kreću da prose Janu.

U knjizi *Korpica sa snovima* najviše ima priča iz već publikovane knjige *Kad porastem biću dete*, ali je u nju dodato i desetak novih. Priče *Lastina kuća* i *Šumska priča* u novoj knjizi objavljene su pod naslovom *Jelena i Lasta krilasta* i *Priča iz zavezane šume*. U umjetničkim bajkama ovog pisca prepliću se stvarnost i fantazija (*Tatine i moje priče*). Jedno od najuspjelijih ostvarenja iz ovog ciklusa je *Jelena, gospodarica dana*, o djevojčici koja želi da bude gospodarica subote i neđelje, dok je ostali dani ne interesuju. *Ribar i ribica* je kratka antibajka o ljudskim željama i snovima, lijepim i lošim uspomenama.

Romanom simboličnog naziva *Bajkan*, autor čitaocu približava poetsku viziju suštine odrastanja kroz nespitanu igru koja pomjera granice slobode. U prologu on navodi da svoje priče čita mlađanim cvrčcima Blebetalu, Kreštavcu i Crčku, nakon čega se one pretvaraju u cvijet, list ili grančicu. O životu na Zemlji i Suncu деца saznaju iz *Čukun-priče* i *Pra-priče*, kojima ovo neobično djelo počinje. Pisac kaže da se od tog Čukun-dana, kad god se neko obrađuje toliko da bi cičao od radosti, oko

njega izvije blistavi luk duge, ali tu dugu ne može da vidi svako, već samo oni kojima je draga tuđa radost.

Ako se izuzmu uvodni dio romana i završni nazvan – *Šta je na kraju bilo*, *Bajkan* ima jedanaest poglavlja, kroz koja se prepliću realna i imaginarna mjesta odigravanja fabule (Snena gora, Plava šuma, Tamna brda, Vilinsan, Kovren), dok je u raspletu prikazano pronalaženje Duginog sjemena koje rađa smijeh. Osim diva Bajkana koji je irealan lik, većina ostalih junaka, od đeda do Anđelke, Bodina, Jelice i Gage, su junaci iz svijeta realnosti koji prolaze kroz različite avanture i prepreke na putu ka sreći. Ustaljeni broj koji se javlja u bajkama, pojavljuje se kao motiv i u ovom djelu – da bi se stiglo do Vilinsana treba preći sedam čarobnih izvora.

Junaci koji su slično osmišljeni onima u narodnim bajkama su čobanica i Gavran Galovran, a negativni nose imena koja upućuju na njihove osobine (Brk-baba, Gnjidoje, Crnomrz i sl). Ljudske osobine mržnja, zloba i pohlepa takođe se pojavljuju kao junaci romana, a dobro odnosi konačnu pobjedu.

Roman za omladinski uzrast nosi naziv *Družina Karkadžu*. U ovoj storiji o odrastanju glavnu junakinju igra, kao i u većini Kneževićevih priča – Jelena, a svi ostali su sporedni likovi. Među njima je i Karkadžu – čudovište koje plaši decu, njen zaštitnik i prijatelj. U romanu je prisutan svijet odraslih, prevashodno očeva, a pojavljuju se i mitska stvorenja – baje, bauci, drekavci i karakondžule. Budući da je radni vijek proveo kao profesor fizike, nije čudo što se Knežević okreće tematu naučne fantastike – na prološkoj granici romana srećemo odjeljenje VIII 2 koje kreće na čudesnu avanturu do Marsa, otkrivajući brojne tajne.

Razlog putovanja do Marsa je neobični ljubičasti kaktus, jedini u cijelom svemiru, koji cvjeta samo jednom u životu, dok u njegovom tijelu rastu dijamanti. Jelenin zaštitnik je Veliki Crveni Karkadžu koji joj pomaže da pronađe kaktus za svog

tatu. Fabulu prate dva toka romana – Jelenina i tatina priča, spajajući se u epilogu u jedinstveni narativni tok.

Prvi segment romana – *Jelena u zemlji čuda*, predstavlja njen intimni dnevnik u kome razmišlja o ljubavi, školi, druženju i prijateljstvu. Završni dio romana – *Jelena nalazi samu sebe*, predstavlja priču o pubertetskom odrastanju i prolasku kroz najosjetljivije doba života. Ovaj roman bajkovite ljepote, koji raskriljuje dveri mašte, zapravo čini poetizovanu biografiju dece koja traže svoje mjesto u svijetu odraslih ljudi. Njime se Knežević potvrđuje kao pripovjedač koji umije da na izvorima umjetničke mašte i narodnog stvaralaštva gradi originalni svijet dječjih snoviđenja, ideja i avantura.

Ekskurzija je jedini roman koji Knežević nije napisao u svojoj prepoznatljivoj matrici: „deca – vršnjačka grupa – tajnovita istina – odrastanje“. Pisan je realističkim manirom, upotpunjenim motivima tinejdžerskog odrastanja. U tom uzrastu mladi lagano postaju samostalne ličnosti koje žive u društvenoj realnosti. Ni roditelji, ni razredni zvani Mata-iz-matematike, ne zove decu onako kako im je ime, nego po nadimku, počev od nezaobilazne Jelene, junakinje svih Kneževićevih romana i velikog broja priča, koju družina zove – Jenki. Tu je i njen provjereni prijatelj Goran – Gogo, kompjuterski zanesenjak, Tadija – Tales, koji, kao pravi filozof, sve zna ali stalno čuti, Vukašin zvani Ho (Vu-Ka-Šin, pa Ho-Ši-Min, i najzad samo Ho), Pavle Pecarski zvani Papec, Višnja zvana Trešnja... ukupno dvadeset složnih tinejdžera slavnog Osmog-dva. Njihove ličnosti, ali i porodični miljei iz kojih dolaze, u većini su tipični, sa izuzecima likova Miladna zvanog Njuša – dječaka koji živi u Domu za nezbrinutu decu.

Tu je, prije svih, Nikolina zvana Nikoletina – djevojčica iz izbjegličke porodice koja živi u tuđoj kolibi na ivici grada, čiji roditelji nemaju nikakvih uslova za normalan život. Ona ima i mlađeg brata koji je dijete sa posebnim potrebama. Šiško treba

da ide na operaciju u Njemačku, ali za to treba puno novca. Tata i mama rade svakakve poslove, i maštaju o danu kad će skupiti potreban dovoljno za sinovljevu operaciju.

Uvođenjem u roman ličnosti deteta koje je bolesno, Knežević je pred književnu javnost postavio pitanje o kome vladaju oprečna mišljenja – da li u književnosti za decu treba obrađivati teme bolesti, rata i ostalih nevolja. Sličnu temu on obrađuje i u svom posljednjem romanu *Pobuna ptica selica*, u kojem se takođe pojavljuje lik dječaka sa posebnim potrebama.

Roman *Spasavanje planete Malog princa* sadrži narativnu osnovu koju čine likovi dece sa prepoznatljivom individualnošću koju odrastanje dovodi u sukobe sa raznim teškoćama iz svijeta odraslih. Za uspjeh u takvoj borbi uvijek se kao pomoć pojavi neka svojevrsna „tajnovita istina“, bajkovita „zakonitost“ za koju do tada nijesu znali, zbog čega ta borba postaje metafora odrastanja.

Glavni junaci ovog djela su blizanci Teodora i Milan. Oni odrastaju u kućici u parku, uz stalnu svađu i mirenje. Milan je strastven igrač igrice na kompjuteru, a Teodora zalučena čitateljka knjiga. Svijet odraslih čine mama, tata i grupa nazvana „Pametni roditelji“. Mama radi u neobičnoj školi za odrasle, a tata je čuvar vjeverica u parku.

Glavna ideja pisca je uloga književnih likova u odrastanju dece. Ljubav prema knjizi je uslov za oživljavanje njenih likova – lik iz knjige tada može da dođe kod čitaoca, ali ostaje samo dok u svemiru neki drugi čitalac ne zaželi da pročita njegovu knjigu. Tada on mora da se vrati, jer ako junak nije u knjizi, listovi ne mogu da se otvaraju. Radnja romana dobija na dramatičnosti kad Teodora završi čitanje romana *Mali princ*, tužna što je stigao kraj. Mali princ tada dolaz kod nje da od svoje vjerne čitateljke traži pomoć jer njega naučnici tjeraju sa njegove Male planete, koju hoće da uzmu za sebe, zbog čega mora da se seli u pustinju. Sva ostala bića koja žive na njegovoj

planeti (ruža, lisica, ovca, baobab) razboljeli su se od nekih virusa. Jedini način da i njima i sebi nađe pomoć jeste prilika da dođe u svijet ljudi zahvaljujući Teodorinom čitanju. On traži pomoć na način sličan Sent-Egziperijevom *Malom princu*: „Nacrtaj mi pustinju!“. Kneževićeva „tajnovita istina“ o oživljavanju književnih likova, i Sent-Egziperijevo oživljavanje nacrtanih bića, pokreću niz romanesknih akcija i avantura.

Divljakuša iz Petog-dva predstavlja roman o Zemunu i zemunskim dječacima i djevojčicama našeg vremena, o njihovoj ljubavi, načinu na koji upoznaju svijet i zagonetkama koje pred njih postavljaju stariji. Odrastanje dece u ovom djelu se odvija pod pozitivnim uticajem vršnjačke grupe. Ona nailaze na teškoće koje je pisac postavio kao bajkovito osmišljene paralele pred problemima svijeta odraslih. Odrasli imaju problem medijskih manipulacija i laži, a u ovom romanu svijet mališana suočio se sa strašnom odlukom zlih bića da se zabrane i unište „crtaci“. Dečija borba protiv svega što im sprečava odrastanje omogućena je postojanjem tajne od davnina zapisane, na koju su odrasli zaboravili.

Već je bilo riječi o tome da su ostvarenja tematski posvećena fenomenu dečijih družina (*Podvizi družine Pet Petlića, Družina Sinji galeb, Družba Pere Kvržice, Tim Lavlje srce* itd) među mladima posebno popularni i prijemčivi. U ovom romanu autor piše i o detetu kao ličnosti koja posjeduje individualnost.

Glavna junakinja družine je Jelena iz djela *Družina Karkadžu*, koja se pojavljuje i u romanu *Ekskurzija*. Njen nerazdvojni drug je dječak Gogo. Ova dva lika ilustruju raznolikost karaktera, kao što družina odslikava sličnost njihovih razmišljanja. Jelena najviše voli da sjedi pored otvorenog prozora i gleda u zvijezde jer na nebu vidi plavu zvijezdu, što znači da neko tada na nju misli. Gogo voli da igra kompjuterske igrice i, osim njih i spremanja sobe, ništa drugo ga ne zanima. Tajnovita istina, na koju su odrasli zaboravili a koja utiče na život dece, sadržana je u *Knjizi starostavnoj*, koja se spominje i u romanu *Bajkan* i na

koju nailazi Jelenin tata, jer je njegov posao da lijepi listove starih poderanih knjiga. Ali dok lijepi poderane listove, on te knjige i čita. Romaneskn fabula u ovom romanu je uzbuđljiva, dinamična, zasnovana na suptilnom poznavanju svijeta mladih i njihovog načina komuniciranja.

Roman *Pobuna ptica selica* posjeduje književnu strukturu kakva se često sreće – dva pripovjedna toka i dvije naracije spajaju se u jednu, u kojoj se zatim na jedinstven način razrješavaju problemi koji su do tada postojali zasebno. Svaka od ovih dviju naracija ima prepoznatljive odlike drugih romana ovog pisca: mladalačka individualnost, problemi koji u dečiji svijet dolaze iz svijeta odraslih i tajnovita istina koja doprinosi razrješenju problema.

Prva priča razvija se oko stalne junakinje Kneževićevih romana – Jelene. Ona je još u nekim knjigama priča, u kojima je takođe česta junakinja, postala vlasnica i gospodarica korpice sa snovima. To joj omogućava da bira što će sanjati od onih snova koji se u korpici već nalaze, ili da prepusti Mjesečevom zračku da joj donese novi san. Ali, sada se u Jeleninom gospodarenju snovima pojavljuje i tajnovita istina – ono što sanja, počinje u stvarnosti da joj se događa. Ponekad se san i stvarnost naporedo dešavaju, pa među njima nema razlike. Kad zaželi čokoladu, ona je samo odsanja, i kad se probudi, na stolu je čeka čokolada. Jedino što Jelena još nikada nije uspjela da riješi preko svojih snova, to su domaći zadaci. Njen problem je što nikada ne zna da li je nešto što je učinila dobro ili ne. Mora da učini dobra djela jer je to zahtjev koji joj je vila čarobnica postavila. Zato ona sve češće razmišlja o tome da najzad učini ono jedino za što zna da sigurno spada u dobra djela: da odnese hranu gladnoj deci u svijetu.

U središtu druge priče, važnije za strukturu romana, je dječak Čupko, koji živi kod đeda u Plavoj šumi. Sudbinu deteta sa posebnim potrebama, Knežević je već predstavio u liku dječaka Šiška iz romana *Ekskurzija*. Životne sudbine ta dva junaka su

slične jer su obojica deca-izbjeglice. Dok je roman *Ekskurzija* realistična priča u kojoj nema fantastike (sa Šiškom u skromnoj kolibi žive mama, tata i sestra Nikolina), u *Pobuni ptica selica* fantastika je osnovni oblik života. I u Šiškovom dijelu pripovijedanja postoji „tajnovita istina“, motiv koji se pokazao djelotvornim u romanu *Spasavanje Planete Malog princa*.

Pored opštih tema, Jovo Knežević uvodi i neke nove, počev od istorije, do ekologije i religije. Najuspjeliji je kada lirski osvjetli nježnu i zbunjenu dječju dušu, posebno osećanja usamljene dece u gradu. Njegovi romani posjeduju složenu strukturu iz dva razloga – osnovni je potreba za uključivanjem „priče“ odraslih u fabulativnu podlogu kojom dominiraju deca, a dodatni je postojanje nekog do tada nepoznatog odnosa unutar stvarnog ili izmaštanog svijeta.

Poema za decu *Mačak s Kajmakčalana* ispjevana je u sličnom maniru, uz napomenu da je u ovom ostvarenju Knežević otišao i korak dalje, omogućavajući detetu da svojim očima posmatra istoriju, ne samo ličnosti i događaje (što predstavlja učestali motiv velikog broja domaćih i stranih pisaca za decu), već osećanja i emotivna proživljavanja koja iz njih proishode.

„Ovo je poema o slavnoj epopeji srpske istorije, Prvom svet-skom ratu, ali sagledanoj očima deteta, tačnije, njegove ume-tničke personifikacije – mačka“, o ovoj poemi Voja Marjanović piše kao o jednom od najuspjelijih Kneževićevih ostvarenja za decu. „Drhtavo mače na početku rata („Prežive samo jedno mače / u jazbinici drhti i plače“), u vojničkom rancu mladog Miloja pro-lazi preko Albanije, odrasta među srpskim i francuskim vojnicima na Krfu, gde upoznaje i fine mačke iz Pariza („Hajd’ sad, Mačak, kulturni budi! / i on damama – miša nudi.“), sa vojnicima mašta o zavičaju i peva „Tamo daleko“, prati borbe Solunskog fronta („Prema toj borbi sve su druge / ko svitac prema sjaju duge“)... Da bi se scenografija rata i patnji lagano prelila u spokojnu slobodnu jesen („A Mačak, ležeći pored plota / razmišlja o smislu mačjeg

života“), a zatim i u Milojevu svadbu, sa koje, naravno, ni ratnik Mačak neće izostati“.⁹

Marjanović smatra da je u domaćoj literaturi za decu rijetkost da istorijski proživljeni naponi i patnje, kao i podvizi i lijepa osjećanja, poznati iz priča dedova i sa časova istorije – budu umjetnički osvijetljeni i sagledani očima djeteta. Dijete koje pročita ovu poemu osjetiće da mu je otvorena još jedna staza ka odrastanju bez strahova.

Literatura:

- Danojlić, Milutin Lujo: *Al' se nebo osmehiva (Antologija srpske poezije za decu)*, Gutenbergova galaksija, Beograd, 2002, str. 25.

- Obradović, Slavoljub: „Jovo Knežević“, u monografiji istoimenog autora: *Osam portreta pisaca za decu i omladinu*, Studentski kulturni centar, Niš, 2008, str. 342.

- Georgijevski, Hristo: „Zavičaj pjeva u svakom od nas“, u hrestomatiji: *Sunce u prozoru – Kritika o književnosti u Crnoj Gori za djecu i mlade*, priredio Milutin Đuričković, Gligorje Dijak, Podgorica, 2009, str. 157.

- Ćorović Butrić Vesna: „Priča je da se sluša“, u hrestomatiji: *Sunce u prozoru* (priredio Milutin Đuričković), Gligorije Dijak, Podgorica, 2009, str. 160.

- Racković, Nikola: *Leksikon crnogorske kulture*, DOB, Podgorica, 2009, str. 339.

- Biseri na suncu (*antologija crnogorske poezije za decu i mlade*), priredio Žarko L. Đurović, Udruženje crnogorskih pisaca za decu i mlade, Podgorica, 2010, str. 155.

- Marjanović, Voja: „Poema o Kajmakčalanu, Miloju i mačku“, u: *Detinjstvo – časopis o književnosti za decu*, godina XXXIV, broj 3, jesen 2013, str 100.

⁹ Voja Marjanović: „Poema o Kajmakčalanu, Miloju i mačku“, u: *Detinjstvo – časopis o književnosti za decu*, godina XXXIV, broj 3, jesen 2013, str. 100.

NJEGOŠ U IDEOLOGIJI I PROPAGANDI NIKOLE I PETROVIĆA

Boban Batrićević

The rule and work of Njegoš played a great part in the national maturing of the South Slavs which makes him apt for different interpretations and political uses. The paper analyses the importance which the figure and work of Petar II Petrović Njegoš as the most prominent Romantic poet had in the promotion of the Montenegrin ruler Nikola I Petrović and to what extent Njegoš was used in the ideology of the Montenegrin political elite of that time. The author tried to describe the discursive uses and constructions about Njegoš in the official Montenegrin propaganda which in a way also illustrates the Montenegrin political aspirations.

Ako je tokom Omer-pašina napada na Crnu Goru 1852. godine Njegoševa štamparija pretopljena u olovo da bi se Crna Gora odbranila, onda je tokom vladavine Nikole I Petrovića (1860–1916) Njegoševo štivo proizvodilo municiju koja je imala znatno ofanzivniji karakter. Začeci upotrebe Njegoševa lika registrovani za vrijeme knjaza Danila I u Nikolinom periodu dobiće opipljiviju formu i mnogo šire dimenzije.¹

¹ Viđeti: Boban Batrićević, „Kako je sve počelo – Njegošev lik u službi promocije Danila I“, *Lingua Montenegrina*, br. 19, Cetinje, 2017.

Nikolina državna administracija, tadašnji zvanični ideolozi i on sam, pokušavaće da preko Njegoševa lika i misli popularizuju svoje političke aspiracije. Nikolinu vladavinu možemo podijeliti u tri perioda koji na svoj način reprezentuju različite epohe crnogorske istorije: od 1860. do 1878; od 1878. do 1905; i od 1905. do 1918. godine,² ali i različite poglede na Njegoša.

Prvi period karakterisaće ratni sukobi s Osmanskim Carstvom (1862), pregovori s Portom oko razgraničenja (gotovo deceniju nakon rata iz 1862) i pripreme za novi rat (vojne reforme 1865, 1871) koji će Crnoj Gori donijeti priznanje nezavisnosti 1878. godine. U programskome i ideološkome pogledu za crnogorsku elitu Njegoševa epska nadahnuća o oslobođenju „srpstva i južnog slovenstva“ bespoštednom borbom protiv Turaka koju će pokrenuti Crna Gora postala su osnovna načela političkog rezonovanja. Nakon oslobođenja i ujedinjenja prema tim projekcijama na zajednički južnoslovenski prijesto trebalo je da zasedne dinastija Petrović, koja je imala najdužu tradiciju nezavisnoga vladanja.³ Zato je u javnome diskursu koristila

² Živko Andrijašević, „Sedam Petrovića“, *Matica*, br. 51-52, jesen/zima 2012, 261.

³ Da je svoju ideologiju sveo na „crnogorstvo“, Nikola se nikada ne bi mogao nadati proširenju granica van one opne kojom je dominiralo Cetinje. U prvome dijelu njegove vladavine, predstave o istorijskome trajanju Crne Gore u ideološkome diskursu nijesu sezale dalje od Nemanjića, pa su zato crnogorski ideolozi umjesto promovisanja istorijskoga ekskluziviteta dinastije Vojislavljević i restauracije dukljanskoga nasljeđa sebe predstavljali kao „nasljednike srpskoga carstva“. Suštinski, takve računice više dokazuju teritorijalne aspiracije kojima je težila crnogorska elita nego njihovo nacionalno opredjeljenje. O ideološkome narativu za vrijeme Nikole I Petrovića detaljnije videti: František Šitek, „Narativi o istoriji, temporalnosti i identitetu u Crnoj Gori 1905-1945“, u: *Narativi o identitetu. Izabrane studije o crnogorskoj istoriji*, Matica crnogorska, Podgorica, 2015, 21-43. O srpstvu kao ideološkoj konstrukciji kod Crnogoraca, videti: Andrijašević, „Srpstvo u

naslijeđenu romantičarsku retoriku, mitove i Njegoševu slavu. Pošto je Osmansko Carstvo bilo glavni crnogorski neprijatelj i pošto je mnjenje trebalo pripremati za rat, počela se u propagandi forsirati teza o istorijskoj opravdanosti crnogorskoga osvetničkog rata protiv Turaka. Mit o Kosovu (i Milošu Obiliću) koji je u praktično političko djelovanje uveo Njegoš knjazu će poslužiti kao legitimitet za spoljnopolitičke apetite. Godine 1867. Nikola uzima Njegošev pseudonim Drago Dragović i objavljuje svoju poznatu pjesmu „Onamo, 'namo“.⁴ Ta je pjesma nastala kao knjažev odgovor na nedoumice Njegoševa vladike Danila iz *Gorskoga vijenca* o pokretanju sveopšte borbe za oslobođenje, a kako uviđa Danilo Radojević, njome je Nikola iskazao punu spremnost da krene u boj.⁵ U njoj autor govori o negdašnjoj prijestonici Dušana Nemanjića – Prizrenu i o svojoj namjeri da ga osvoji. Narod je te stihove prihvatio kao svoju borbenu himnu.⁶ Godinu ranije arhimandrit Nićifor Dučić objavljuje tekst „Krštenje poturčenjakah u Vasojevićima od 1825. do 1857. godine“,⁷ u kojem iznosi kratku

Crnoj Gori“, digitalna biblioteka Montenegrina, dostupno na: http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg_u_xix_vijeku/srpstvo_u_cg.htm

⁴ Objavljena u *Orliću*, str. 60-61.

⁵ Danilo Radojević, „Primjer uticaja Njegoša na pjesnički rad kralja Nikole“, *Njegoševi dani 1*, Zbornik radova sa međunarodnog slavističkog naučnog skupa, 2009, 65.

⁶ Zvezdan Folić, „Kosovski mit u političkim projekcijama XX vijeka“, *Njegoševi dani 2*, Zbornik radova s naučnog skupa, 2009, 423-424. Dalje kaže: „Romantičarsku tradiciju, koju je nesumnjivo nadahnjivalo i Njegoševo književno djelo, nastavljaju i crnogorski pjesnici poslije 1878. godine, kada često uzimaju Kosovo kao motiv svojih sastava. Nakon ‘Veljeg rata’ (1876-1878), Maksim Šobajić je 1879. godine, dao naslov svojoj zbirci epskih pjesama – ‘Kosovska osveta’, s jasnom namjerom da crnogorskom ratovanju imputira samo osvetnički karakter.“

⁷ Nićifor Dučić, „Krštenje poturčenjakah u Vasojevićima od 1825. do 1857. godine“, *Orlić*, Cetinje, 1866, 21-28.

istoriju islamizacije u tome crnogorskom plemenu, jasno aludirajući na negativitet toga procesa koristeći Njegoševe stihove „Isturči se plahi i lakomi“. Za Dučića je sveta dužnost vraćanje „poturčenih“ u hrišćansku vjeru te je slučaj dobrovoljnoga prelaska nekih Vasojevića u prvoj polovini XIX vijeka veoma važan događaj za „crkvenu historiju“.

Svojstveno romantičarskome duhu u kojem dominira miješanje mitova, istorijskih legendi, medievalnih motiva, epske tradicije s aktuelnim političkim pitanjima i pragmatičnim državničkim praksisom, istorija za crnogorsku elitu počinje igrati ono što je Jirgen Koka definisao kao „vrlo efikasnu političko-ideološku funkciju u procesu stvaranja i snažnog samoprikazivanja“ države.⁸ Proces stereotipizacije predstava o prošlom koje su za cilj imale buđenje ratnih poriva kod Crnogoraca vršen je umetanjem njegoševskih stihova, misli ili imena u poželjne dnevno-političke narativne konstrukcije, te je Njegoš tako postajao glavni izvor istorijske istine i rekonstrukcije. To najbolje vidimo na primjeru nekoliko tekstova koje je objavio dvorski istoričar Marko Dragović u zvaničnome državnom glasilu *Glas Crnogorca*, samo nekoliko mjeseci uoči Hercegovačke bune, juna 1875. Taj će ustanak, s prvobitnom ekonomskom pozadinom, u svom drugom talasu (jul, avgust) biti logistički potpomognut i koordiniran s Cetinja, što će biti uvod u Velji rat čijim je ishodom postignuto međunarodno priznanje crnogorske suverenosti.

Započevši svoj tekst Njegoševim stihovima koji promovišu junaštvo kao cara „zla svakojega“, Dragović pripovijeda o dvovjekovnoj istoriji Crne Gore – od pada pod osmansku vlast do pojave prvoga vladara iz dinastije Petrović, vladike Danila, glavnoga junaka *Gorskoga vijenca*, kojega izdiže na pijedestal

⁸ Jirgen Koka, *O istorijskoj nauci*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1994, 7.

povijesnice kao pokretača „istrage poturica“.⁹ Prelazak Staniše Crnojevića, mlađega brata potonjega crnogorskoga gospodara Đurđa Crnojevića, u islam i njegov odlazak u Tursku autor karakteriše kao izdajstvo roda svoga i otpadništvo od vjere te ponovo svoje izlaganje impregnira Njegoševim stihovima kako bi njegovo nizanje događaja dobilo što upečatljiviji karakter: „Ljuta kletva pade na izroda! / Prokle mati od nevolje sina, / To kneginja Ivanbegovica, / Prokle Mara svog sina Stanišu, / Progrize joj sisu u posanje / ... / Staniša je obraz ocrnio, / Pohulio na vjeru Hristovu / ... / Obuka se u vjeru krvničku, / I bratske je krvi ožednio.“ Simboli koje je Njegoš koristio u svojim pjesničkim nadahnućima: majka, sisa, obraz, konvertitstvo i bratoubistvo, Dragoviću su ovđe poslužili da dramatizuje sukobe između Ivanovih nasljednika i u skladu s potrebama trenutka analizira jedan veoma značajan momenat iz crnogorske istorije. Samo što Dragović, kao apologeta teze koja počiva na mitu o vjekovnoj nezavisnosti, ne navodi da je Crna Gora za vrijeme Đurđa pala pod osmansku vlast, već naprotiv, kao direktnu posljedicu Stanišina i islamiziranja njegovih pristalica, zabrinuto vidi porast broja muslimana na crnogorskoj teritoriji: „veći dio poturčenijeh Crnogoraca (...) se vrate natrag u Crnu Goru đe su i prije živjeli (...) oni nijesu ostavili turski zakon, nego i dalje ostanu u njemu, pa su ga poslje i svojoj đeci davali. Takvijem načinom Turci se malo po malo počnu sve većma umnožavati“.¹⁰ Na stranu činjenica da Dragovićevi Crnogorci koji su primili islam u par redaka postaju „Turci“, što u doba kad je taj tekst nastao redovima daje konotacije s posebnom političkom težinom, bitnost toga članka očituje se u njegovoj refleksiji jedne šematizovane, linearne predstave o prošlosti, sačinjene od binarnih opozicija „islamizirani Crnogorci (Turci)“ i „hrišćanski Crnogorci“; Staniša i Đurđe; izdaja i vrlina, zlo i dobro, negativno i pozitivno.

⁹ Marko Dragović, „Posmrtna slava“, *Glas Crnogorca*, br. 3 (20. 1. 1875), 3.

¹⁰ Isto, 4.

Istrebljivanje zla i pobjeda dobra, toliko prisutni motivi kod Njegoša, u tome periodu izdizani su na nivo vrhovne narodne etike: „Mladi i odvažni Danilo, videći opasnost koja može doći Crnoj Gori od poturčenjaka koji se svakijem danom umnožavaju, namisli da za svagda očisti Crnu Goru od toga gađa i izroda ljudskoga“.¹¹ Naslov teksta *Posmrtna slava* i njegov glavni motiv – promovisanje knjaza Danila i „vitezova koji su prvi udarili na Turke domaće“ nije ništa drugo do stvaranje poželjne povijesne slike koja je mnjenje trebala pokrenuti na neki čin – u ovome slučaju pripremiti ga za rat protiv Turaka, koji je od „Podgoričkoga pokolja“¹² iz 1874. godine visio u vazduhu. Naime, podgoričku aferu Crnogorci su htjeli iskoristiti kao povod za otpočinjanje neprijateljstava s Osmanskim Carstvom – samo dva broja prije Dragovićevih tekstova, knjaz Nikola u zvaničnome državnom glasilu obavještava civilne i vojne starješine da Crna Gora nije dobila potrebno zadovoljenje, zbog čega će ukoliko to brzo ne bude ostvareno, sama krenuti u njegovo ostvarivanje.¹³

Na tragu hipoteze Erika Hobsbauma da su nacije u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka konstruisale svoje tradicije, odnosno da su tradicije „koje se čine ili za koje se tvrdi da su stare često vrlo skorašnje i ponekad izmišljenje“,¹⁴

¹¹ Marko Dragović, „Posmrtna slava“, *Glas Crnogorca*, br. 3 (20. 1. 1875), 4.

¹² „Podgorički pokolj 1874. godine“ – Ubistvo sedamnaest Crnogoraca koje je uslijedilo nakon ubistva Jusa Mučina Krnjića, 7. oktobra 1874. od strane Pera Popovića, rođaka vojvode Marka Miljanova. Povodom ovoga slučaja odnosi između Crne Gore i Osmanskoga Carstva su se zaoštrili, a knjaz Nikola je o ovome događaju obavijestio velike sile Evrope. O tome detaljnije videti: Milo Vukčević, *Crna Gora i Hercegovina uoči rata 1874-1876*, Obod, Narodna knjiga, Cetinje, 1950.

¹³ Andrijašević, *Dinastija Petrović Njegoš*, 466. Videti još: *Glas Crnogorca*, br. 1 (06. 1. 1875), 1.

¹⁴ Videti: Erik Hobsbaum, Terens Rejndžer (ur.), *Izmišljanje tradicije*, XX vek, Beograd, 2011.

zaključujemo da je crnogorska elita, na ovaj način, lansiranjem izmišljene „istrage“ imala namjeru ojačati kolektivni identitet crnogorske zajednice. Dragović napominje da je „6. o. m. (Badnji dan kod pravoslavaca, kada se po *Gorskome vijencu* krenulo u 'istragu' - B. B.) posmrtna slavna uspomena Nj. Sv. knez Nikola I, dostojno poštujući i uvažavajući junačka djela starijih Crnogoraca, a osobito onijeh koji su očistili Crnu Goru od izroda poturčenjaka crnogorskih, odredio je da se svake godine čini uspomena njima (...) te se u ona stara mučna vremena sačuvala sloboda i nezavisnost Crne Gore“.¹⁵ Time se implicira da knjaz Nikola I kao baštinik tradicije i zaostavštine vladike Danila Petrovića, te neko ko uspostavlja memorijal na „junake“ koji su sačuvali nezavisnost Crne Gore (kad je gotovo čitav južnoslovenski prostor bio porobljen) živi je dokaz te nezavisnosti i neko kome pripada prvi mač konačnoga oslobođenja i restauracije Dušanova carstva. A to nam potvrđuje i treći nastavak *Posmrtna slave*: „Svi spomenici koji se mogu napraviti iz ma kakvog metala (...) nijesu ništa prema spomenika kojega su ostavili nakon sebe ovi sokolovi. Taj njihov spomenik jest današnja Crna Gora. (...) Da nije bilo vladike Danila i ovijeh sokolova, ne bi možda bilo nikada ni Crne Gore, a da nije Crne Gore bilo ne bi bilo živoga spomena srpskom narodu. Srpski narod bi se spominjao kao kakav davno prošli san, ali koji se je već počeo zaboravljati.“¹⁶ Sve svoje tekstove Dragović će proštepiti Njegoševim stihovima u kojima se slavi i opisuje borba protiv „poturica“, a tokom rekonstrukcije toga događaja osnovni historijski izvor biće *Gorski vijenac*.¹⁷ Njegoš i njegovo djelo tako su poslužili kao mobilizator nacije, propagandni žurnal prepun predstava o nužnosti i etičnosti borbe „dobra protiv zla“, te je na taj način

¹⁵ Marko Dragović, „Posmrtna slava“, *Glas Crnogorca*, br. 3 (20. 1. 1875), 3.

¹⁶ *Glas Crnogorca*, br. 6 (10. 2. 1875), 1.

¹⁷ Videti još: *Glas Crnogorca*, br. 5 (3. 2. 1875), 3-4.

njegov dualizam direktno stavljen u kontekst političke satisfakcije crnogorske elite.¹⁸

Nekoliko mjeseci kasnije, juna 1875. godine, izbio je ustanak u Hercegovini motivisan teškim ekonomskim prilikama. Videći u njemu posebnu snagu Knjaz će odlučiti da ustanike stavi pod svoju neposrednu kontrolu. Zato će početkom avgusta (po novome kalendaru) na Lovćenu okupiti hercegovačke prvake kako bi im saopštio da Crna Gora preuzima vođenje ustanka, a nepunu godinu kasnije doći će i do rata protiv Osmanskoga Carstva. Ono što pada u oči jeste knjažev proglas Crnogorcima u kojemu nakon nadahnjujuće tirade „kosovskom zavještanju“, obrazlaže ulazak u rat, te upozorava i poziva Crnogorce da s ljubavlju i bratski dočekuju braću muslimane, jer će poslije rata živjeti zajedno.¹⁹ Ubrzo je objavio proglas i Hercegovcima, rekavši im da ima namjeru da ih oslobodi ropstva, ali opominjući pravoslavce „da ih tokom rata ne smije ponijeti osvetnički zanos prema muslimanima, već da duh bratstva i pomirljivosti mora da zavlada među njima“,²⁰ dok je muslimanima obećao da će njihova vjera i imovina ostati zaštićeni. Crnogorska politička elita i te kako je bila svjesna

¹⁸ Koliko je sagledavanje *istrage* kao istorijskog događaja bilo bitno crnogorskoj intelektualnoj eliti pokazuje čitava plejada autora toga doba koja ga nijednoga trena u svojim radovima nije dovodila u sumnju. Pa i kad je Ruvarac u *Montenegrini* ogolio postavke na kojima je počivala ta nacional-romantičarska teza, Lazar Tomanović će svim silama dokazivati da je predanje zbiljsko. „Na Ruvarčevu tvrdnju da bi Turci vojnički reagovali na masovni pokolj muslimana u Crnoj Gori da ga je uistinu bilo, Tomanović je dao ‘originalan’ odgovor: Turci nijesu reagovali na ovaj pokolj, jer su to smatrali kao ‘čisto unutrašnju stvar’ Crne Gore“. Izvor: Andrijašević, „Istoriografija o istrazi poturica“, u: Vojislav Nikčević, *Mit ili stvarnost*, Almanah, Podgorica, 2001, 13.

¹⁹ Andrijašević, *Dinastija Petrović Njegoš*, 472.

²⁰ Isto.

poruka koje šalje u propagandi – dok joj je trebao rat, u svome oficijelnom mediju ispoljavala je negativan odnos prema islamu i muslimanima, podgrijavajući i podmazujući atmosferu revanšističkim i konstrukcijama koje su pozivale na svođenje istorijskih računa s Turcima, a nakalemljene Njegoševim stihovima dobijale su dodatni romantizovani i martristički impuls, čime je utisak pojačavan. Kad je već ušla u rat, imajući na umu senzitivnost novoga procesa i znajući da su oči međunarodne javnosti uprte u svaki njezin korak, ona se predstavljala kao veoma otvorena za konfesionalnu različitost. U tome dvogodišnjem ratu crnogorska vojska postići će mnoge uspjehe, pa će velike sile na Berlinskome kongresu 1878. godine priznati njezinu nezavisnost i skoro dvostruko uvećanje teritorije. Naredne decenije obilježiće nastojanja crnogorskoga društva da se modernizuje.

Iako je Crna Gora na kongresu u Berlinu dobila priznanje nezavisnosti od Porte i zemalja koje do tada to nijesu učinile, a Srbija stekla nezavisnost, Njegoš će u tome periodu, pa gotovo do kraja Nikoline vladavine i dalje biti interpretiran u smislu nedovršene srpske i južnoslovenske borbe, budući da je dobar dio teritorija na koje su te dvije zemlje računale ostao pod dominacijom Austrougarske i Osmanskoga Carstva. I crnogorski i južnoslovenski intelektualci pišu o Lovćenu, *Gorskome vijencu* i Petru II kao o stubovima-nosiocima oslobođenja i ujedinjenja.

Male Novine iz Budimpešte pisale su: „Obrnimo poglede, gdje orlovi s munjama druguju, obrnimo poglede svetome grobu, na vrh Lovćena, sa koga i blag vjetarac i oluja i danas poslije pedeset godina razvija na sve strane Srpstva svjež i snažan duh ‘Gorskoga Vijenca’. Obrnimo poglede onamo gore Lovćenu i uzdajmo se, jer su ovakvi duhovi proročki“.²¹ Novosadski *Branik* takođe je isticao integralističke horizonte Njegoševe:

²¹ *Glas Crnogorca*, br. 44 (27. 10. 1901), 3.

„Sa Lovčenskijeh visina, gdje neumrli Njegoš boravi vječiti sanak, šire se po cijelom Srpstvu zraci velikog duha Vladičina, ozaruju svojom božanskom svjetlošću sve djelove raskomadnog Srpstva i spajaju ih danas u jednu veliku duhovnu zajednicu (...) Veliki naši ljudi, kao što je neumrli Vladika, jaka su kopča, koja nas spaja u jednu nerazdvojnu duhovnu cjelinu“.²² Počinje se stvarati konstrukcija o Njegošu kao arhetipu patriote, nekome ko je prvi suštinski shvatio značaj patriotizma, te time izuzetno nadahnuo oslobodilačke pokrete. List *Dubrovnik* vladiku vidi kao savršenoga patriotu – „Sve što je god mislio i djelao, djelao je i mislio kao veliki i prosvijećeni patriota, sve od početka do kraja, od prvoga do posljednjega momenta njegovoga javnoga rada. U svom državnom radu, u svojim književnim djelima, u manjim i nevažnijim manifestacijama svojega duha, u govorima prostim i običnim (...) svuda je ostajao čovjek odan svojemu rodu, vjeran svojemu rodoljublju. Njegova književna djela jesu jevanđelje patriotizma. Ko hoće da pozna, šta je pravi široki, veliki, prosvijećeni patriotizam neka Njegoševa djela čita; druga mu ne služe“.²³

Sve te objave južnoslovenskih medija prenosio je fragmentarno *Glas Crnogorca*, jer su njegovi urednici razumjeli značaj tih napisa za crnogorsko javno mnjenje, a zvaničnoj je Crnoj Gori imponovala činjenica da jedan Petrović simbolizuje oslobađanje i ujedinjavanje Južnih Slovena. O nacionalno-mobilizacijskome potencijalu Lovćena pisao je Lazar Tomanović, po čijem je mišljenju podlovčenski kraj sačuvao šecanje na slavne srednjovjekovne dane, a time i slavu „Srpske carevine“.²⁴ On u jednome tekstu čak pripovijeda o svojem izletu na Lovćen, prenoseći čitaocima utiske o nevjerovatnosti Njegoševa groba. Opisujući „neumrlog“, „velikog“ i „najvećeg“

²² Isto.

²³ Isto.

²⁴ *Pedeset godina na prestolu Crne Gore 1860-1910*, Cetinje, 1910, 3.

vladiku i pjesnika, Tomanović navodi što se sve golim okom otud može videti: Prokletije, Skadarsko jezero, Morača, Boka Kotorska, Perast, Strp, Gospa od Škrpjela i Sv. Đorđe.²⁵ Zapažamo da najveći dio pobrojanih lokaliteta u trenutku dok Tomanović ovo zapisuje ne pripada Crnoj Gori, što nas navodi na razmišljanje da je autor veoma suptilno ispoljio teritorijalne želje svoje države, jasno aludirajući da nad ovim krajolikom dominira Lovćen (odnosno Crna Gora). Kad je kasnije, tokom krize oko balkanskih ratova, počelo da se spekuliše da Austrougarska zahtijeva da joj se ustupi Lovćen, strateški region presudan za njenu fortifikaciju u Boki, *Glas Crnogorca* štampao je zapise Ljube Nenadovića objavljene 1878. godine o toj planini, koji možda najbolje opisuju značaj Lovćena za Crnogorce.²⁶

²⁵ Lazar Tomanović, „Dan na Lovćenu“, *Nova Zeta*, sv. VII, 1889, 260-263.

²⁶ Dio Nenadovićevih zapisa: „Hoću da vam govorim o Lovćenu, o lepom crnogorskom bregu. Prvo što putniku pred oči iziđe, to je on; prva crnogorska reč koju čuje, to je njegovo ime; prva stopa crnogorske zemlje na koju stane, to je kamen od Lovćena. Kud se god maknete, vidite ga; to je polarna zvezda za Crnogorce. Po njemu poznaju se lepi dani i bure, o njega lome se gromovi i oluje, a on večito stoji.

Lovćen je zajazio Jadransko more da ne teče dalje, on ga je zaustavio da ne roni obale srpske. Kao Herkul ustavio se, i stoji na večitoj straži. Hiljade godina udaraju o njega talasi tuđega mora i tuđega jezika, a njemu se ništa ne poznaje“.

„Crnogorac, kad pogleda Lovćen, njegovo srce ojača, lice mu se razvedri i veselo poviče: ‘Ništa nas ne može srušiti’ - Crnogorac, kad polazi u tuđ, dalek svet, poslednji kamen što vidi od svog zavičaja, to su vrhovi Lovćena; on podigne svoju kapu i sa teškim uzdisajem rekne: ‘Zbogom, Lovćene, zbogom, kućo moja!’ - I kad više ne može da vidi Lovćen, on, od želje, gleda oblake nad njim. Laki brodovi nose ga u sve strane sveta; kud god prođe, vidi klisure i planine, ali sliku svoga Lovćena nigde ne vidi; on, planinski sin ni u jednoj tuđoj zemlji ne nalaze divote.“

„Lovćen je osobit i svojim izgledom; car među bregovima krunisan je Gorskim vijencem. – Dugo sam negda stojao i, ćuteći, s nekom pobožnošću gledao čuveni Parnas; ali, da to ne beše breg na kom je prošlost označila bistre izvore svih nauka, prošao bih pored njega kao pored svakog običnog brda. Uzalud sam na Parnasu tražio da vidim čuda i lepote što su poeziju Jelina i svih naroda na sebe privukli; nema ih. Lovćen je drukčiji: kao magnet privlači vas k sebi; s vašim pogledom i dušu vašu podiže na svoje visine. Ni jedan putnik neće pored njega morem proploviti, a da se ne osvrne i upita: Kakav je ovo breg? – Prve i poslednje sunčane zrake na njemu se vide; prvi oblaci, gromovi od njega se kreću; posle bure i oluje, prvi komad vedrog neba njemu se javi. Noću, mislite da se plavo nebo na njega naslonilo; rekli biste da su zvezde po vrhu njegovom popale; kad Mesec izlazi, učini vam se da o njegove vrhove udari i tu se zdrobi i ugasi. Kameniti vrh njegov izgleda kao kruna, kao crkva bez zvonika, kao grobnica belim platnom pokrivena. A i šta je drugo taj lepi vrh Lovćena, nego najveća, najčudnija grobnica na celoj ovoj zemlji! Tu je grob pesnika neuveloga Gorskog vijenca. Tu, na toj visini, u toj strahovitoj samoći, sahranjen je Rade (Petar II), vladika i gospodar Crne Gore. Gromovi i gorski vetrovi jedini su koji tu tišinu potresaju. On je i grobom svojim nadvisio druge. Lovćen je uzdigao njegov grob više svih grobova na svetu, a njegov grob uzdigao je Lovćen više svih slovenskih bregova; pretvorio ga u Olimp, u hram gde se srpske vile skupljaju. Na dnu Lovćena on je ugledao ovaj svet; na vrhu Lovćena gleda ga ovaj svet. To je planina njegovog detinjstva, njegove mladosti, njegove poezije... Na mnogo godina pre svoje bolesti, u potpunom zdravlju, vladika je pomišljao na smrt. Jednog letnjeg dana, hodajući po vrhu Lovćena, zaustavio se na sredini. Odatle na sve strane pogled pun divote. I more i gore, Cetinje sa svojom uzanom ravnicom, Skadar sa celim svojim jezerom; stolica Ivanova Žabljak, planinske kamenite pustinje i lepa naseljena Boka Kotorska – sve se vidi. Tu je vladika neko vreme, ćuteći, stajao. Ko zna kakve su ga misli toga trenutka zanimalo! Nijedanput kućne štapom o kamen i rekne: ‘Kad umrem, ovde ćete me zakopat!’ – Vojvode što su bile oko njega začuđeno zglede se; to je protiv crkvenog i narodnog običaja da njegov grob leži u planini, u pustinji. Svaki se episkop sahranjuje u svojoj crkvi. Posle kratkog ćutanja upitaju ga: ‘Zboriš li to ozbiljno, gospodare?’ –

Recepcija Njegoševa djela uticaće i na rezonovanje knjaza Nikole – kako je zapazio Danilo Radojević – njemu će njegoševski motivi poslužiti za odbranu od medijske kampanje koju je protiv njega vodila zvanična Srbija. Naime, nakon rata u kome su bile saveznice, Crna Gora i Srbija postaće suparnice. Nikola je shvatao da polako gubi prvijenstvo u „srpstvu“, dok su srpske vlasti intenzivnom negativnom kampanjom željele uniziti njegov ugled. Knjazu je spočitavan „egoizam“ i „izdaja srpstva“, te se on morao pravdati „da nije pobornik opstanka posebne crnogorske države, već da je za oslobođenje i ujedinjenje tzv. ‘srpstva’, ali da u toj novoj državi Crna Gora mora imati mjesto koje je opravdala usamljenom borbenom tradicijom, u čemu je glavni nosilac zasluga, dinastija Petrović-Njegoš.“²⁷ U epu *Pjesnik i vila* (1892), na čije je sastavljanje motivski uticao Njegoš pjesmom *Zarobljen Crnogorac od vile*, knjaz Nikola u težnji da dokaže ravnopravnost sa Srbijom „ponavlja legendu o ‘preseljavanju’ u Crnu Goru junaka poslije kosovskog boja: ‘Kosovo je tvoje gore / naselilo junacima / ranjenijem i slavnijem / preživjelim ostacima’. On se ovđe pridržava poznatog mjesta iz *Gorskog vijenca*, ali se Njegoševi stihovi odnose na trenutak kada Ivan Crnojević napušta svoju prijestonicu Žabljak i uza nj se narod preseljava iz Zetske ravnice u planinske dijelove Crne Gore“.²⁸ Danilo Radojević smatra da je čitav ovaj ep u osnovi bila knjaževa namjera da politički djeluje, pošto je znao da na

Vladika opet kucnu štapom o kamen i ponovi: ‘Kad umrem, ovđe ćete me sahraniti!’ Više se o tome nije govorilo. Crnogorci su ispunili njegovu želju; on tu danas počiva. Većega i postojanijega spomenika nema; piramide, grobovi egipatskih kraljeva, šta su drugo nego malene gomile kamenja prema Lovčenskom vrhu, prema tome vladčinom spomeniku.“

„I kad na ovome svetu nestane bregova i ljudi, meni se čini, još će trajati dva crnogorska kolosa: Lovćen i vladika...“

²⁷ Radojević, „Primjer uticaja Njegoša na pjesnički rad kralja Nikole“, 68.

²⁸ Isto, 66.

njegov književni rad gledaju u Crnoj Gori, a i van nje „kao na literariziran oblik političkog programa, te da se njegovi stihovi uče napamet (...) Do sada je u kritici rečeno da je Nikola bio podstaknut da napiše taj ep odlukom Berlinskoga kongresa da u Bosni i Hercegovini zavede red Austro-Ugarska, te zbog poremećenih hrvatsko-srpskih odnosa. Zašto u kritici nije jasnije isticana i lična, primarna, pjesnikova motivacija: ugroženost dinastije Petrović-Njegoš od pijemontskih planova srpskog Dvora i vladajućeg srpskog sloja.“²⁹

Još ranije su, kako bi napravili distinkciju od Srbije koja je od sloma Uroševe srednjovjekovne države pa sve do 1878. godine bila pod Osmanskim Carstvom, crnogorski intelektualci isticali teze o vjekovnoj nezavisnosti Crne Gore, posebno apostrofirajući „istragu poturica“ koju je opisao Petar II, kao jedan od glavnih temeljaca crnogorske, odnosno „srpske“ suverenosti. Zato će Andrija Jovičević napisati panegirični tekst o „značaju Badnje večeri 1702. godine u povjesnici Crne Gore“ i predstaviti ga kao najvažniji događaj novije istorije „srpstva“.³⁰ Interesantno je zapaziti da je crnogorska elita na svaki način pokušavala dokazati pravičanstvo u odnosu na Srbiju, pa čak i kad su jezička pitanja postrijedi. Godine 1884. Jovan Sundečić priredio je u *Crnogorki* s komentarom Njegoševu pjesmu „Srbin Srbima na čast zahvaljuje“. Priređivač se divi vladici crnogorskome što je za razliku od srpskih vladika „koji su po Vojvodini i Kneževini Srbiji, strahovitu hajku dizali“ na jezičku reformu Vuka Karadžića, pisao narodnim jezikom.³¹

Karakteristično je da će tokom ovih mirnih decenija, crnogorske vlasti inicirati jačanje „kulture šecanja“ na Njegoša.

²⁹ Isto.

³⁰ Andrija Jovičević, „Značaj Badnje večeri 1702. godine u povjesnici Crne Gore“, *Luča*, sv. VII i VIII, 1895, 418-424.

³¹ Petar II Petrović Njegoš, „Srbin Srbima na čast zahvaljuje (s komentarom Jovana Sundečića)“, *Crnogorka*, br. 26, 9. 8. 1884, 117.

O tome nam svjedoči poziv profesora Jovana Nikolića svim učiteljima, sveštenicima i ljudima od knjige da prikupljaju podatke i građu, te usmena kazivanja o Njegošu, kako bi se što više saznalo o njegovu političkome, književnome i religioznome (filozofskome) radu.³² Lazar Tomanović objaviće u nastavcima istoriografsku rekonstrukciju vladčina života i vladanja, u kojoj će, pozivajući se na izvore domaće i strane provenijencije, Njegoša predstavljati kao velikoga državnika i diplomatu.³³ Docnije će Tomanović objaviti i monografiju o vladčinu životu.³⁴ Cetinjski srednjoškolci prirediće 1891. godine prvo izvođenje predstave *Gorski vijenac*³⁵, dok će nekoliko godina kasnije na Cetinju, pod pokroviteljstvom princa Mirka Petrovića, biti osnovano istoimeno kulturno-prosvjetno društvo.³⁶ Iako je imalo više kulturni no vojni predznak, prvu predsjedničku funkciju vršio je ministar vojni Ilija Plamenac, koji je povodom njegova osnivanja izjavio: „Lakše je Vama đeco, prosipati mastilo po karti, no što bješe nama starijema ljucku neprijateljsku krv“. Članovi društva „Gorski vijenac“ podučavali su se pjevanju, igranju, mačevanju i gimnastici (učiteljski odjel), a pokrenuli su i društveno-kulturni list, takođe nazvan po Njegoševu djelu – *Luča*.³⁷ Osnivanje društava takvoga tipa bilo je veoma popularno u devetnaestovjekovnoj Evropi i imalo je karakter jačanja nacionalne i patriotske

³² Jovan Nikolić, „Petar II (Rade) Petrović Njegoš, vladika crnogorski“, *Glas Crnogorca*, br. 15, 7. 4. 1890, 4.

³³ Videti: Lazar Tomanović, „Do četrdeset osme godine: Petar II Petrović Njegoš, Mitropolit i Gospodar Crne Gore i Pjesnik srpski“, *Nova Zeta*, br. 2, 1891, 43-52; br. 3, str. 65-75; br. 4, 114-120; Lazar Tomanović, „Petar II Petrović-Njegoš, Mitropolit i Gospodar Crne Gore“, *Grlica*, br. 8, 1893, 40-52.

³⁴ Lazar Tomanović, *Petar Drugi Petrović-Njegoš kao vladalac*, Cetinje, 1896.

³⁵ *Glas Crnogorca*, br. 28, 1891, 4.

³⁶ *Luča*, sv. I, 1895, 64.

³⁷ Isto.

svijesti. Zato i ne čudi što su pokretači tu asocijaciju nazvali po najpoznatijem i najvažnijem djelu Petra II, koje je u sebi nosilo esencijalnost romantičarskoga zanosa. Šedište društva bilo je u Zetskome domu, a imalo je i svoj poseban klub đe su se okupljali pošetioći. *Gorski vijenac* je okupljao mnoge tadašnje značajne ličnosti, a njegove prostorije krasili su portreti Knjaza i njegove supruge koje je knjaginja Milena poklonila društvu.³⁸ Bilo je i prijedloga da se Gimnazija na Cetinju preimenuje u Gimnazija Petar II.³⁹

Začetke pojave Njegoševa lika u popularnoj kulturi nalazimo upravo u tome periodu. Akademski slikar Milo Vrbica izradio je reprodukciju Njegoševa portreta 38x28 centimetara koja se prodavala za 3 krune. Urednici *Književnoga lista* đe je objavljena vijest o portretu zaključuju da „bez ove slike ne bi trebalo da bude nijedna srpska kuća“,⁴⁰ dok će u Mostaru prilikom proslave pedeset godina od Njegoševe smrti biti izdate dopisne karte s njegovim likom.⁴¹ Jedan autor će pišući o zdravstvenome stanju Crnogoraca, da bi narodu približio značaj higijene i zdravoga načina života, koristiti Njegoševe stihove o Mlecima koje u *Gorskom vijencu* izgovara vojvoda Draško.⁴² *Glas Crnogorca* promovisao je bitnost koju Njegoš ima među pukom: „U prostome narodu ima ih mnogo koji po nekoliko stranica iz njega napamet znaju, ima ih i koji ga znadu čitava od korica do korica, a među učenim ljudima pišu se o njemu čitavi članci i rasprave“. ⁴³ Iako je procenat pismenih bio na niskome nivou,⁴⁴

³⁸ Viđeti: *Luča*, sv. VI, 1896, 288; sv. VII, 336; sv. VIII, 384.

³⁹ *Glas Crnogorca*, br. 50 (25. 10. 1913), 4.

⁴⁰ *Književni list*, sv. XII, 1901, 454.

⁴¹ *Glas Crnogorca*, br. 42 (13. 10. 1901), 3.

⁴² R, „Kratki pregled na zdravlje kod naših naroda“, *Učiteljski list*, br. 4, 1905, 59.

⁴³ *Glas Crnogorca*, br. 46 (18. 11. 1900), 3-4.

⁴⁴ „Prema popisu iz 1909. godine u Crnoj Gori je pismeno bilo 42% muškoga i 4,5% ženskoga stanovništva. Najveći procenat nepismenosti bio je

tradicija usmenoga prenošenja pjesme bila je dio načina crnogorskoga života. Za taj period sa sigurnošću se zna da u Crnoj Gori postoje kafane i gostionice, a one su po Jirgenu Habermasu jedan od ključnih prostora đe se stiču stereotipi o društvu i politici. Čitanje vijesti naglas pred punom kafanom, nešto je što se i danas srijeće u Crnoj Gori, a u periodu o kojem je riječ u kome ne postoje elektronski mediji svakako je bilo zastupljenije, te je postojao komunikacijski kanal na relaciji vlast – narod. Tako se polako izgrađivao kult Petra II koji će u kasnijem periodu, nakon odlaska Petrovića, ostati da živi u različitim oblicima.

O Njegošu se počinje govoriti kao o svetome čovjeku, ovozemaljskome božanstvu, proroku i mesiji koji je otkrio tajne postojanja, iako pravoslavna crkva u Crnoj Gori nije imala u planu da ga proglasi za hrišćanskoga sveca. Petar II predstavljan je kao čovjek u toku čijeg je podizanja „Tvorcu Nebeskome bilo ugodno“, a veoma je bilo popularno i citiranje riječi srpskoga teologa i vladike Nikolaja Velimirovića, autora „Njegoševe religije“ izašle 1911. koji je isticao da nema te riječi s kojom bi se Petar II mogao pozdraviti kad bi prošao pored nas. Mitropolit Crnogorske pravoslavne crkve, Mitrofan Ban, prebacivao je sebi što uopšte govori o Njegošu – u govoru povodom 100 godina od pjesnikova rođenja rekao je: „Ja moram sebe strogo osuditi, kako sam se mogao osmjeliti, da danas govorim o znamenitome velikanu, današnjem slavljeniku. Prema ovome smjelost moja velika je, a uloga moja u ovome – slobodno mogu reći da naliči na nevješta tehničara, koji bi preduzeo, da bez dovoljnog znanja i bez kompasa, pronađe dubine i širine jednog prostranog okeana – što je ustvari nemoguće. Zato u mome

u Crnogorskome primorju, a najmanji u Katunsko-riječkoj oblasti. Od crnogorskih gradova najveći procenat pismenosti bio je, što je i razumljivo, na Cetinju (89% muških i 39% ženskih), a najmanji u Ulcinju (35% muških i 9% ženskih).“ Izvor: Živko Andrijašević & Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, ZZICG, Podgorica, 2006, 234.

skromnome govoru, ja se ne smijem usuditi u duboko more širokog znanja i velikih djela Vladike Rada“.⁴⁵ Predsjednik Cetinja, Konstantin Lučić, prilikom posete kapelici na Lovćenu izgovoriće da nesigurnom stopom i drhćućim glasom ponizno pristupa svetinji groba Njegoševa.⁴⁶

Dva važna Njegoševa jubileja – pedeset godina od smrti (1901) i sto godina od rođenja (1913) biće posebne prilike za crnogorske vlasti da dodatno promovišu aktuelnu politiku i ideologiju pomoću Petra II. Kako kaže Todor Kuljić „Organizovano sjećanje je stalno ponovno tumačenje sadašnjosti u terminima prošlosti, da bi se odlučivalo o budućnosti“.⁴⁷ Situiranje pomenutih svečanosti u Kuljićev kontekst otkriva nam nove prostore tumačenja. U prigodničkome tekstu o Njegošu povodom pedeset godina od njegove smrti, u kome je vladika predstavljen kao meteor koji je pao na slovenski jug kako bi „rasvijetlio groznu savremenost“ između ostalog se kaže: „Kontrast između prošlosti i sadašnjosti potiče poklič na jedinstvo politički potlačenog i reliogozno razbraćenog naroda; i okle se taj poklič mogao prirodniiji i jači podići nego sa visine Lovćenske, sa ove posljednje stope nepokorene srpske zemlje, gdje – *Nepokorni Srb se miče, da slobodni vazduh srka* – gdje je – *Kovčeg osta Lazarovih amaneta* – u obranu kojih – *U mukama na kamenu, s vagančićem gole čorbe, nije gorštak tvoj se nikad odkanjiva svete borbe!* (Pjesnik i vila) I taj je poklič podigao vladika Rade...“⁴⁸ Autor, dakle, veoma vješto, značaj Njegoševe borbe potkrepljuje stihovima knjaza Nikole, što možemo posmatrati kao inovaciju (budući da su se obično koristili Njegoševi

⁴⁵ *Glas Crnogorca*, br. 52 (9. 11. 1913), 2-3.

⁴⁶ Isto, 5.

⁴⁷ Citirano prema: Marko Špadijer, „Na margini Njegoševih jubileja“, *Matica*, br. 55, jesen 2013, 557.

⁴⁸ *Glas Crnogorca*, br. 42 (13. 10. 1901), 1.

stihovi) te na nekoliko mjesta ističe Njegoševu nepartikularnost po pitanju religija „koje Srpstvo mrcvare groznije od političkih granica“, hvaleći posebno njegovu viziju srpstva koje čine – pravoslavlje, katolicizam i islam. Njegoš je „spasonosno oružje u novoj kulturno-političkoj borbi“.⁴⁹

Petar II maksimalno je poslužio zvaničnoj propagandi da promoviše Nikolu I. Nikolini uspjesi prikazivani su kao realizacija Njegoševih ideja, nastavak borbe koju je započeo vladika, ali koja je rezultirala udvostručenjem teritorije i „jevrejskim priznanjem. Grahovačka i Vučedolska bitka potvrdile su staru slavu junaštva crnogorskoga, a Njegov Potomak na prestolu udostojio se, da Ga Car bratske nam Rusije proglasi ‘Jedinim Svojim Vjernim Prijateljem’, i Dinastija Petrović-Njegoša danas je u vezama s Vladalačkim Kućama (...) dok su Njemu vladalačke počasti bile javno odane u inostranstvu samo ono jednom u Napulju ratnim brodovljem novoga svijeta na sjevernoameričke republike!“⁵⁰

Iako po obimu skromnija od budućih trocifrenih Njegoševih godišnjica, prva takvoga tipa u Crnoj Gori obilježena je 1913. godine. Organizatori proslave potrudili su se da ukrase Cetinje, posebno osvijetle simbole crnogorske nezavisnosti – prijestonicu, tablju i Lovćen.⁵¹ Govori i priredbe držani su na Njegoševu grobu, u crkvi, Vladinu i Zetskome domu.⁵² Dekoracija enterijera oslikava i percipiranje Njegoševa nasljeđa. U centralnoj sali Vladina doma na zidove su bili okačeni vojni štitovi, a na njima ispisani nazivi Njegoševih djela, što samo po sebi svjedoči o shvatanju njegova stvaralaštva kao pokretača borbe i odbrane identiteta. Pored Njegoševa portreta stajali su portreti kraljevskoga para, s tim što je kraljičin

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ Isto.

⁵¹ *Vjesnik*, br. 86 (6. 11. 1913), 3.

⁵² *Glas Crnogorca*, br. 50 (25. 10. 1913), 1.

bio ukrašen vladičinim stihovima „Zna Dušana rodit Srpka, zna dojiti Obiliće“.⁵³

Aktuelni politički procesi, baš te 1913. godine, bili su više nego kompleksni. Crna Gora izašla je iz balkanskih ratova ranjena, ali teritorijalno proširena. Skadarski basen i dio Kosova, te šever današnje Crne Gore, poprište ofanzivnih operacija crnogorske vojske tokom 1912/13, bili su svojevrsna kompenzacija za onemogućene teritorijalne aspiracije koje su Petrovići dugi niz decenija ispoljavali prema Hercegovini, pošto je Austrougarska od tzv. Aneksione krize okupirala taj dio Osmanskoga carstva i crnogorskim vlastima stavila do znanja da je to njena teritorija. Izuzev nekih panegirčnih govora koji su slavili Petra II na tome jubileju, možemo reći da je čitava proslava protekla u znaku tekućih političkih dešavanja. Prvo, poljuljan dinastički ugled i velika društvena kriza izazvana crnogorskom pogibijom u balkanskim ratovima zahtijevali su opravdavanje akcija crnogorskih vlasti u toj kampanji i predstavljanje tih žrtava kao nastavak „svete“ borbe koju je otpočeo Njegoš a završio Nikola I. Drugo, ekspanzijom je Crna Gora dobila oko 160.000 muslimana, te se javni diskurs morao prilagođavati novonastaloj situaciji i čistiti od nepoželjnih konstrukcija. To nam potvrđuju ove činjenice. Konstantin Lučić u Vladinu domu kaže: „Tvoj bogodani duh, tvoje plemenite ideje razbuktao je dostojni ti zamjenik na prijestolu Crne Gore naš uzvišeni Gospodar i Kralj Nikola I. I njegova pjesma širom Srpstva voljena i daleko čuvena. I njegova je dobrota svuda znana i od svakoga sina ove zemlje priznana, ali baš ovoga puta njegova se sablja najdalje čula i najvećma proslavila. Ti si, veliki Gospodaru, Malene Crne Gore nekada čeznuo za Lesendrom, nekada čeznuo za malim Lesendrom na domak ti samoga Cetinja a Njemu iza prvog topa, koji opali (...) širom se otvoriše vrata Pečke Patrijaršije bogate Metohije, silne

⁵³ *Vjesnik*, br. 86 (6. 11. 1913), 2.

Đakovice i ljutoga Plava i Gusinja; poklonio mu se i pitomi grad Vukašina Kralja, ali mu ga silni i lakomi na tuđe nepravedno uzeše... Sretni i neumrli barde, dosta si iz ovog ledenog ali slavnog groba tamo na istok pogled upirao; tamo je složna ruka srpskih sinova tvoj zavjet ispunila; Dušanovo je obnovljeno carstvo i prestalo vrijeme da ‘munar dubi na krst razdrobljeni’. Ded okreni se mirne duše onamo, onamo ka zapadu, koji te sad više potrebuje, a željno i na nas žive pogleduje da nas čas prije u zagrljaj primi i dobrodošlicom pozdravi.“⁵⁴ Obraćajući se Njegošu, govornik je prezentovao državne rezone – pošto su Srbija i Crna Gora osvojile Kosovo i spojile državne granice u Sandžaku, ratovanje na istoku moglo se smatrati završenim – zato Lučić „savjetuje Njegoša“ da svoj prst usmjeri ka zapadu – ka Hercegovini – i glavnome konkurentu – Austrougarskoj. Osvajanje Kosova, sam kralj Nikola predstavio je kao rođendanski poklon svojemu pretku: „Kao lav iz grmena (...) izletio je moj stric Rade da srpski svijet potkrijepi u njegovim idealima i dužnosti za izvršavanje velikog narodnog zadatka. U dušu mu je vjeru ulijevao za uspjeh, sablju mu je oštrio, a pjesmom ga zagrijao. Naš mu se (...) narod divno odazvao. Kosovo, ranu njegovog velikog srca, mu je izliječio, jer u dane stogodišnjice od njegova rođenja taj mu je narod Kosovo osvetio. Jedan duhom veliki narod nije se mogao ljepše odužiti...“⁵⁵ Lujo Vojinović nadahnuto je, tumačeći Njegošev značaj kao pjesnika i ujedinitelja Južnih Slovena, svoj govor završio „odom“ kralju: „A Vaše Veličanstvo, nakon tolikih ispolinskih napora, može danas istinski da se raduje ovoj rijetkoj slavi. Jer ste Vi, Gospodaru, iz drhtavih ruku blijedoga genija prihvatili u jednu ruku luču poezije, a u drugu sveto i ‘jedino-spasavajuće’ načelo narodnog Jedinstva! To su one dvije zvijezde koje su i još jače zasjale u ovoj sudbonosnoj i slavnoj

⁵⁴ *Glas Crnogorca*, br. 52 (9. 11. 1913), 5.

⁵⁵ Isto, 2.

godini, kad ste sopstvenom rukom ispisali jednu od dvije bijele stranice ‘Pjesnika i Vile’, stranice, koje su, proročkim natpisom, oduševljavale i sokolile naše mlade duše! I ove će dvije zvijezde srpskom narodu produžiti da obasjavaju carski drum koji vodi novim pobjedama“.⁵⁶

Gotovo svi govornici naglašavali su Njegoševo načelo narodnosti ispred konfesije, koje je kako smo videli i ranije bilo aktuelno, mada su potrebe za tim sad bile izraženije. Prilagođavanje njegove ličnosti svim mogućim situacijama, odnosno interpretativna rastegljivost njegova djela najočiglednija je na primjeru veze Njegoš - muslimani. Jedan od pečkih muslimanskih prvaka u novoosvojenoj oblasti, Safedin-beg Mahmutbegović, takođe je držao govor na proslavi. Njegovo poimanje značaja Petra II svjedoči o novoj politici crnogorskih vlasti prema muslimanima, nastavku prakse nakon Veljega rata, kojih je nakon balkanskih ratova bilo znatno više u državi nego ranije. Za Safedin-bega nema sumnje da muslimani i Crnogorci imaju iste pretke. Počevši svoj govor Njegoševim stihovima o Ivan-begu i ljutome zmaju vojvodi Urošu⁵⁷ (za koga kaže da je njegov predak), on naglašava: „Njegova znamenita riječ: ‘brat je mio koje vjere bio’, izraz je vjerske snošljivosti kojom nas hrišćanska braća Crnogorci danas susrijećaju. Ta je riječ za nas muslimane jednaki zavjet Velikog Gospodara, Velikog Sveštenika Srpskog, zavjet koji nas obavezuje da se međusobno ljubimo, zajednički i ukupno radimo za slavu, dobro i čast Crne Gore naše junačke otadžbine. Ja, poklonik Svete Meke a posljedovač Velikog Proroka, slaviću u slobodi moju vjeru među braćom Crnogorcima, a s njima ću vjerovat u vjeru zajednice, vjeru ljubavi k opštoj domovini Crnoj Gori. Ja se ponosim što sam Crnojević, ponosim se što

⁵⁶ Isto, 4.

⁵⁷ Najvjerovatnije da se radi o Đurđu, bratu Ivana Crnojevića koji je u usmenoj književnosti prozvan Urošem.

sam slobodan muslimanin crnogorski, gotov poginuti za domovinu kao god moji sugrađani koji se krste i jednako odan i vjeran Kralju Gospodaru mome.“ Nastup je završio Njegoševim stihovima „Mlada kosa na groblje junačko / Sipaće se bulah ka’ Srpkinjah“. ⁵⁸ I tokom završne manifestacije povodom proslave jubileja – igranja pozorišne predstave *Gorski vijenac* u Zetskome domu odnos prema muslimanima pokazuje izuzetnu tolerantost i svijest crnogorskih vlasti o situaciji u kojoj se nalaze. Zahvaljujući izvorima koje je objavio Luka Milunović, saznajemo da je profesor Lazo Popović, organizator priredbi, izvršio određena skraćanja teksta za izvedbu predstave, a u napomeni toga dokumenta dao komentar: „zbog naših prisutnih muhamedanaca“. ⁵⁹

Sljedeće godine Crna Gora će stupiti u rat koji će je poslati u propast. Zajedno sa svojim saveznicima suprotstavila se agresiji Centralnih sila i sve do 1916. godine odolijevala ratnim teškoćama. Nakon proboja lovcenskog fronta od strane Austrougara crnogorska vojska morala je položiti oružje pred mnogo jačim neprijateljem. ⁶⁰ Kralj Nikola bio je primoran da

⁵⁸ *Glas Crnogorca*, br. 52 (9. 11. 1913), 5.

⁵⁹ Špadijer, 564.

⁶⁰ O Crnoj Gori u Prvome svjetkom ratu videti: D. Vujović, *Ratna saradnja Crne Gore i Francuske 1914–1916*, Podgorica, 1994; A. Drašković, *Mojkovačka bitka*, Beograd, 1991, Podgorica, 1996; „Crna Gora u Prvom svjetskom ratu“, *Zbornik radova sa okruglog stola Istorijskog instituta Crne Gore*, knj. 2, Podgorica, 1998; D. Vujović, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije 1918. godine*, Titograd, 1962; D. Vujović, *Podgorička skupština 1918*, Zagreb, 1989; M. Šuković, *Podgorička skupština 1918*, Podgorica, 1999; Ž. Perić, *Crna Gora u jugoslovenskoj federaciji*, Podgorica, 1997; V. Vučković, *Diplomatska pozadina ujedinjenja Srbije i Crne Gore*, 1959; D. Živojinović, *Crna Gora u borbi za opstanak 1914–1922*, Beograd, 1996; D. Živojinović, *Italija i Crna Gora 1914–1925, Studija o izneverenom savezništvu*, Beograd, 1998; Š. Rastoder, *Skrivana strana istorije*, Zbirka dokumenata I–IV, Bar,

napušti Crnu Goru kako ne bi pao u zarobljeništvo i kako bi iz inostranstva radio na oslobođenju svoje države i svoga naroda. Ipak, to će biti posljednji put da vidi zemlju kojom je njegova porodica vladala preko dva vijeka. Kako rat bude odmicao, a sile Antante napredovale, tako se položaj Crne Gore pogoršavao, iako je od prvoga dana bila na strani Saveznika. U projekcijama nove Evrope na balkanskoj mapi nije bilo mjesta za staru nezavisnu državu Crnu Goru, već je planirano stvaranje jedne velike slovenske države na ruševinama Austrougarske i Osmanskoga Carstva. Predstavници srpske politike koji su proklamovali ujedinjenje južnoslovenskih naroda i za taj plan uglavnom imali podršku velikih sila, pripremali su teren za srpsku dominaciju u toj novoj zajednici. Oni nijesu imali dileme da crnogorsku državu treba izbrisati, njenu dinastiju svrgnuti, a teritoriju pripojiti, zašto su uostalom svoje pristalice pronašli u Crnoj Gori među kraljevim oponentima.⁶¹ Taj scenario odigrao se 1918. godine, kad je stvorena Velika Srbija koja se ubrzo ujedinila s tvorevinom Slovenaca, Hrvata i Srba u zajedničku, novu državu, Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. Odluke o pripajanju Crne Gore Srbiji donijete su na Podgoričkoj skupštini, pa je kao reakcija na taj čin izbio Božićni ustanak januara 1919. godine, koji su organizovale pristalice kralja Nikole i crnogorske vlade u egzilu. Oni su se zalagali za ujedinjenje južnoslovenskih naroda, ali na ravnopravnoj osnovi i vraćanje dinastije Petrović, kojoj su saveznici blokirali povratak u Crnu Goru. Predstavnici legalne crnogorske vlade pisali su mnoga pisma i objave kako bi međunarodnu zajednicu upoznali s progonom crnogorskoga

1997; D. Živojinović, *Nevoljni saveznici 1914–1918*, Beograd, 2000; Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu I–II*, Podgorica, 2004, Novica Rakočević, *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, Cetinje, 1969; Radoslav Rotković, *Velika zavjera protiv Crne Gore*, Podgorica, 2001...

⁶¹ Pravoslavna crkva u Crnoj Gori ukinuta je 1920. godine. Od tada su crkveni poslovi u Crnoj Gori pod jurisdikcijom Srpske pravoslavne crkve.

naroda od strane srpskih trupa i molili zaustavljanje nasilnog anektiranja njene teritorije. U egzilskome *Glasu Crnogorca* povodom božićnih čestitki 1919. godine kralj Nikola će ponoviti svoje zahtjeve Saveznicima, a svome narodu objasniti kako je njemu i ministrima onemogućeno da se vrate u Crnu Goru.⁶² To će ujedno biti i potonji put da se kralj Nikola u javnim istupima poziva na Njegoševo zavještanje. Tvrdeći da ni on niti bilo ko od njegove vlade nije protiv ravnopravnoga ujedinjenja i poštovanja narodne volje, Nikola ističe da je protiv takvoga, „mučkog i lupeškog“ ulaska u južnoslovenski hram, kome je Crna Gora udarila temelj i nad kojim je ona prva zavijorila barjak Dušana Nemanjića, čije je gnijezdo vjekovima bilo samo na Lovćenu. Način ujedinjenja koji je sprovela Srbija nije u skladu s onim za što su se borili on i njegovi savremenici, nastavljajući put vladike Rada.⁶³ Nažalost, moć Crne Gore bila je slomljena i Velike sile su svjesno prećutale njenu sudbinu ukalupljajući je u novu Evropu. Kralj Nikola I umrijet će 1921. godine u izgnanstvu, ostavljen od Saveznika i izdat od svojih najbližih saradnika. Nikad mu nije dozvoljeno da se vrati u Crnu Goru i još jednom vidi Lovćen. Nasljednicima njegove politike u izgnanstvu ostalo je da evropsku javnost upozoravaju na odnos Srbije prema Crnoj Gori. Jedan od takvih pokušaja ogleda se u činu Vladimira Popovića – ovaj značajni Crnogorac i ličnost s veoma zapaženom političkom karijerom snimio je 1922. u Italiji film koji nosi naslov po jednom Njegoševu stihu – „Voskrsenja ne biva bez smrti“, u kome je nastojao alarmirati svjetsko mnjenje povodom crnogorskoga pitanja i sudbine crnogorskoga Kraljevine.⁶⁴

⁶² Nikola I Petrović Njegoš, „Crnogorci“, *Glas Crnogorca*, br. 62 (2. 1. 1919), 1.

⁶³ Isto.

⁶⁴ Videti: Ratko Đurović, „Vladimir Popović, prvi crnogorski sineast“, *Stvaranje*, 12, Titograd, 1973.

Nestankom Crne Gore Petrovića završava se jedna zasebna epoha crnogorske istorije i počinje novo doba s potpuno novim vrijednostima i okolnostima. Ipak, valja naglasiti da se u periodu dugogodišnje vladavine Nikole I kad je Njegoš u pitanju, rađa odnos prema njemu kao nespornom autoritetu. Sam Nikola doprinio je stvaranju kulta jer je, kao što smo videli, bio inspirisan Njegošem koji mu je po mnogo čemu bio uzor, pa i po modelu „vladar i pjesnik“ koji je uspostavio Petar II. Rađanje kulnog tretiranja Njegoša počelo je već krajem XIX vijeka, ali ne samo zahvaljujući crnogorskim intelektualcima i vlastima. Navodi iz crnogorske, zapravo srpske štampe pokazuju nam da su i srpski intelektualci u tome imali udjela, mada u samoj Srbiji Njegoš još nije bio postao nesporni autoritet za sve tamošnje krugove. Od kritike prema dinastiji Petrović koju su iznosili njeni neljubitelji (i među nezadovoljnim emigrantima iz same Crne Gore) Njegoš još nije bio izuzet. Ali će onaj dominatniji odnos s konca XIX vijeka pripremiti ono što će biti karakteristično za najveći dio XX vijeka kad Njegoš postaje *larger than life*, više od života, autoritet u koji se ne sumnja i koji sve legitimise. Vlast koja je upravljala crnogorskom teritorijom nakon Petrovića odmah je shvatila značaj takvih pogleda na velikoga pjesnika.

Literatura:

- Andrija Jovičević, „Značaj Badnje večeri 1702. godine u povjesnici Crne Gore“, *Luča*, sv. VII i VIII, 1895.
- Boban Batričević, „Kako je sve počelo – Njegošev lik u službi promocije Danila I“, *Lingua Montenegrina*, br. 19, Cetinje, 2017.
- Danilo Radojević, „Primjer uticaja Njegoša na pjesnički rad kralja Nikole“, *Njegoševi dani 1*, Zbornik radova sa međunarodnog slavističkog naučnog skupa, 2009.
- Erik Hobsbaum, Terens Rejndžer (ur), *Izmišljanje tradicije*, XX vek, Beograd, 2011.
- František Šitek, „Narativi o istoriji, temporalnosti i identitetu u Crnoj Gori 1905–1945“, In: *Narativi o identitetu. Izabrane studije o crnogorskoj istoriji*, Matica crnogorska, Podgorica, 2015.
- Jirgen Koka, *O istorijskoj nauci*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1994.
- Jovan Nikolić, „Petar II (Rade) Petrović Njegoš, vladika crnogorski“, *Glas Crnogorca*, br. 15, 7. 4. 1890.
- Lazar Tomanović, „Dan na Lovčenu“, *Nova Zeta*, sv. VII, 1889.
- Lazar Tomanović, „Do četrdeset osme godine: Petar II Petrović Njegoš, Mitropolit i Gospodar Crne Gore i Pjesnik srpski“, *Nova Zeta*, br. 2, 1891, 43-52; br. 3, str. 65-75; br. 4, 114-120;
- Lazar Tomanović, „Petar II Petrović-Njegoš, Mitropolit i Gospodar Crne Gore“, *Grlica*, br. 8, 1893.
- Lazar Tomanović, *Petar Drugi Petrović-Njegoš kao vladalac*, Cetinje, 1896.
- Marko Dragović, „Posmrtna slava“, *Glas Crnogorca*, br. 3 (20. 1. 1875).
- Marko Špadijer, „Na margini Njegoševih jubileja“, *Matica*, br. 55, jesen 2013.
- Milo Vukčević, *Crna Gora i Hercegovina uoči rata 1874-1876*, Obod, Narodna knjiga, Cetinje, 1950.

-
- Nićifor Dučić, „Krštenje poturčenjakah u Vasojevićima od 1825. do 1857. godine“, *Orlić*, Cetinje, 1866.
 - Nikola I Petrović Njegoš, „Crnogorci“, *Glas Crnogorca*, br. 62 (2. 1. 1919).
 - *Pedeset godina na prestolu Crne Gore 1860–1910*, Cetinje, 1910.
 - Petar II Petrović Njegoš, „Srbin Srbina na čast zahvaljuje (s komentarom Jovana Sundečića)“, *Crnogorka*, br. 26, 9. 8. 1884.
 - R, „Kratki pregled na zdravlje kod naših naroda“, *Učiteljski list*, br. 4, 1905.
 - Ratko Đurović, „Vladimir Popović, prvi crnogorski sineast“, *Stvaranje*, 12, Titograd, 1973.
 - Zvezdan Folić, „Kosovski mit u političkim projekcijama XX vijeka“, *Njegoševi dani* 2, Zbornik radova s naučnog skupa, 2009.
 - Živko Andrijašević & Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, ZZICG, Podgorica, 2006, 234.
 - Živko Andrijašević, „Istoriografija o istrazi poturica“, In: Vojislav Nikčević, *Mit ili stvarnost*, Almanah, Podgorica, 2001.
 - Živko Andrijašević, „Sedam Petrovića“, *Matica*, br. 51–52, jesen/zima 2012.
 - Živko Andrijašević, *Dinastija Petrović Njegoš*, 466. Videti još: *Glas Crnogorca*, br. 1 (06. 1. 1875).

Internetski linkovi:

- Živko Andrijašević, „Srpstvo u Crnoj Gori“, digitalna biblioteka Montenegrina, dostupno na:
http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg_u_xix_vijeku/srpstvo_u_cg.htm

ANASTAS BOCARIĆ

Snežana Ivović

Through the analysis of the work of Anastas Bocarić, the author of this paper shows how much influence the mentioned artist actually had over the development of the Montenegrin modern art. As the first Montenegrin academic artist, Bocarić has undoubtedly left strong trace in the history of Montenegrin culture.

Istorijsku ulogu u utemeljenju i razvoju moderne crnogorske likovne mjetnosti, krajem druge polovine XIX i početkom XX vijeka, obilježiće djelovanje prvih crnogorskih školovanih likovnih stvaralaca.

Poslije dobijanja nezavisnosti na Berlinskom kongresu (1878) Crna Gora je izrasla u stabilnu državu, koja je težila da postane dio evropskih, državnih, socijalnih, tehničko-tehnoloških i kulturnih tokova. U likovnoj umjetnosti dolazi do oslobađanja od recidiva srednjovjekovne - zografske umjetnosti, a mladi talenti dobijaju mogućnost da se likovno obrazuju u evropskim kulturnim centrima (Italija, Grčka, Rusija, Austrougarska...). Njihov povratak u domovinu označio je

početak kulturnog prosperiteta Crne Gore kao i tendenciju da se „uhvati korak“ sa evropskim umjetničkim progresom.

Zaslужeno mjesto u tim kulturnim procesima pripada Anastasu Bocariću. Prije svega, kao našem prvom akademski obrazovanom umjetniku čiji će slikarski angažman prethoditi onim crnogorskim umjetnicima, njegovim savremeniciima, koji će se preko plenerističko-impresionističkih i ekspresionističkih ostvarenja, približiti evropskoj moderni. U to vrijeme u Crnoj Gori borave i djeluju strani umjetnici tzv. „izvanjci“ za koje je ova mala, egzotična i misteriozna zemlja, bila privlačna i umjetnički inspirativna. Među njima se ističu Jaroslav Čermak, Vlaho Bukovac, Anastas Jovanović, Ferdo Kikerec, Celestin Medović, i dr. koji su pripadali krugu dvorskih slikara i čije će umjetničko djelovanje ostaviti trag „na formiranje najstarije generacije likovnih umjetnika“.

Bocarićeva rano ispoljena naklonost prema slikarstvu i neobuzdan avanturistički duh, učiniće da već sa četrnaest godina napusti porodično okrilje. Slijedeći svoje ideje i sudbinu, postojan u želji za sticanjem višeg umjetničkog obrazovanja bježi iz roditeljskog doma i rodne Budve i ukrcava se na brod za Atinu, gdje u zemlji svojih predaka završava studije slikarstava. Nakon završenih studija vraća se u Budvu gdje započinje slikarski angažman uglavnom radeći portrete.¹

Stilske karakteristike Bocarićevog bogatog opusa svrstavaju ga među predstavnike akademskog realizma u slikarstvu, koji se na južnoslovenskim prostorima njegovao od kraja XIX i tokom prvih decenija XX vijeka, a njegov tematski opus, u osnovi,

¹ Prema riječima profesora Predraga Kovačevića iz Kotora....„Bocarići ili Bocarisi su, u stvari, Grci, a ova dvojica braće - Anastas i Špiro - unuci znamenitog grčkog junaka, borca za oslobođenje svoje zemlje ispod turskog jarma, Marka Bocarisa, koji je hrabro branio grad Misolongi, a poginuo je kod Karpensija 1823. Godine“. Jovan Dujović, Slikar cara etiopskog, Pobjeda, Titograd, 12. septembar 1982, str. 8.

može se pratiti kroz tri cjeline – portrete, koji su najbrojniji, istorijske i religiozne kompozicije.

Bocarićev prvi profesionalni angažman, po povratku iz Atine, vezuje se za Cetinje gdje radi portrete knjaževske porodice. Novosadski list *Zastava* izvještava da je Bocarić na cetinjskom dvoru boravio oko dva mjeseca i da je za to vrijeme naslikao portrete knjaginja Zorke, Milice i knjaževića Mirka.² Ovi portreti nijesu sačuvani. Pripisuje mu se nesignirani portret knjaževića Petra koji se čuva u Narodnom muzeju Crne Gore.

Osobenost i snaga Bocarićevog likovnog talenta ispoljila se najviše kroz portretnu tematiku. Bilo da svoje modele prikazuje u poprsju ili kao cijelu figuru, ova djela, rađena čistim akademskim manirom ili, kasnije, u finijoj, oplemenjenoj varijanti akademizma, od kojeg će se vremenom diskretno, ali ne i radikalno udaljavati, pokazuju visoku artistsku virtuoznost.

Rane portrete, nastale 80-ih godina XIX vijeka, karakteriše jednoličnost strogog izraza, oštar i precizan crtež, sigurnost u

² „Slike su ispale veoma divno, a svetle knjaginje su bile veoma zadovoljne, i mnogo laskavih reči izrazile našem Bocariću, koje nek mu služe na čast. Osim ikona i portreta slikao je još slike: „Siromašicu“ i „Barjaktarovići“. Prva od ovih slika predstavlja nam jedan žalosni i užasni prizor, gde jedno srpsko devojče s golim štapom u ruci i isplakanim očima, ustravljeno, ostavlja svoje ognjište, i zgarište, te bježi ispred bajoneta, da se spase i da nađe sebi zakloništa. Na desnoj strani slike, kamo je siročće svoj štap pružilo, stoji napisato: „Gospodaru sjećaj se.....siročadi“. Slika je izrađena baš umetnički i svakome se osobito dopala, a dopašće se i onom plemenitom i veličanstvenom srcu, kome je namenjena, i koje se uvek sećalo siročadi svoga naroda, kada su morala pod njegovu zaštitu tražiti utočišta. Čim Bocarić dovrši zadnju sliku krenuće da proputuje zemlje balkanskog poluotoka; najviše će se baviti u Crnoj Gori i Srbiji; i nađe li se koje veličanstveno srce, koji mjecenat srpski, onda će otići na koju svetsku slikarsku akademiju, da se dalje usavrši“. Anonim, Slikar A. Bocarić, *Zastava*, br. 128, Novi Sad, 2. septembar 1883.

obradi materije, težnja ka modelaciji, tamna koloristička gama svedenog izbora, svijetlo-tamni tonski bojeni odnosi, svjetlost koncentrisana posebno na inkarnatu, koja ga izoštrava na neutralnoj, tamnoj pozadini, glatka faktura slivenog poteza, psihološka karakterizacija.

U tom stilu izrazite „tvrdoće konture i oblika“ radi, uglavnom po narudžbini, portrete svojih sugrađana i uglednih ličnosti toga vremena. Portreti Đura Zenovića, episkopa Kirila Mitrovića, trgovca Nikole Slovinića i Antice Mirković, sveštenika Lazara Ercegovića (1883) iz Kotora i dr. predstavljaju prve građanske portrete u Crnoj Gori. Iz ove početne grupe radova nastalih u Boki tokom 80-ih godina XIX vijeka posebno se izdvaja „Portret Mitropolita Visariona Ljubiše“ iz 1889. godine, (danas se čuva u riznici Cetinjskog manastira) i koji po svojim zanatskim osobenostima, naročito suptilnoj tonskoj i valerskoj noti inkarnata obavijenog mekom svjetlošću potenciranim kontrastom crne sveštenečke odežde i oplemenjenog izrazom duhovnosti, minucioznoj obradi vladarskih insignija i ordenja, spada u red njegovih najboljih ostvarenja.

Bocarićev stvaralački i životni put od 1891. godine nastavlja se u Zadru, gdje se ženi Anom Tofolo-Spadoni. Pretežno slika portrete i ikonopise za tamošnje crkve, a potom nastavlja u Zagreb, gdje prvi put samostalno izlaže.

Iako u formalnom smislu nije pomjerao granice mimetičkog i klasično realističkog izraza, promjene su se ipak dešavale u strukturalno-jezičkom sagledavanju forme i materije.

Naglašena crtačka izoštrenost u egzaktnom prenošenju viđenog, vremenom je umekšana diskretnim, ali značajnim pomacima, bez stroge formalne distance. Prisniji odnos prema portretisanim ličnostima, nalazimo na slikama Bocarićeve zrelije faze, a odnosi se na seriju portreta umjetnikove porodice nastalih za vrijeme njegovog boravka u Zadru. Umjetnik na ovim portretima zamjenjuje efekat precizne materijalizacije i

Anastas Bocarić
(1864–1944)

oštre linearne deskriptivnosti slobodnijim i mekšim oblikovanjem forme, inkarnata i odjeće naročito u svilenkastoj izvedbi brade i kose („Pjetro Tofolo“ iz 1891), diskretnom odabiru dekorativnih elemenata, suptilnim tonskim prelazima koji oblikuju inkarnat i odjeću, posebno, vodeći računa da manir ne nadvlada potrebu ka psihološkoj analitičnosti modela. („Ana Tofolo“, „Katraina Tofolo“, „Đezermína Tofolo“, „Žena sa medaljonom“, „Portret oca“, „Prosjak iz Venecije“...

U Mostaru je 1896. godine, gdje mu se 1897. godine pridružuje brat Špiro, izložio svoje prve portrete rađene u ovom gradu. „Ovo je bila prva i jedina umetnička izložba u Mostaru i Hercegovini sve do kraja I svetskog rata.“³ Njegova čuvena

³ Ljubica Mladenović, *Građansko slikarstvo u Bosni i Hercegovini u XIX veku*, Sarajevo, 1982, str. 118.

slika „Portret trgovca Ivaniševića“ iz 1896. godine sadrži sve karakteristike koje obilježavaju pripadnost građanskoj društvenoj klasi. Izvedena u akademskom maniru tipično zagrebačkim tonovima pozadine, gdje je svjetlost, koncentrisana naročito na lice i ruke portretisanog, umjetnik skalom toplih tonova prefinjene mekoće materijalizuje skupocjenu odjeću i detalje (krzno, pojas i brojanice). Iako, vjerovatno, rađena po fotografskom predlošku, uvjerljivom zanatskom vještinom, ne može se osporiti umjetnikova naklonost i vjerno notiranje karakterne izražajnosti, plemenite fizionomije i otmenosti dostojanstvenog stava starog trgovca. U daljem radu povećava se njegov smisao za dubljom psihološkom analizom modela i opuštenijem položaju figure, a u formalnom smislu bogatijom paletom zelenih, oker, crvenih tonova. Likovi ispunjeni sjetnim raspoloženjima, letargičnog duševnog stanja „Žena pred ogledalom“, „Zamišljena“ i osjećajem usamljenosti „Žena u crvenom“, pokazuju složeniju poetsku vrijednost i intenciju ka vizuelizaciji karakterne diferentnosti. U tom smislu psihološke oscilacije i emocionalnost portretisanih likova dobijaju možda svoju najizrazitiju sugestivnost u izuzetnom i jedinstvenom djelu „Žena u crnom“. Upečatljiv lik, gdje se kroz naglašenu izražajanost pogleda prelama njen unutrašnji svijet, odslikavajući stanje potresne uznemirenosti, i napetosti, postajemo sudionici trenutka jednog dramatičnog duševnog stanja. Tom utisku doprinosi također kontrast koji stvara tamna odjeća i nebrizljivost u izgledu razbarušene crne kose, naspram blijedobeskrvnog tena. Ovom slikom Bocarić je otišao korak dalje u približavanju karakternim vrijednostima i unutrašnjem modelovanju ljudske psihe.

Odstupajući od dotadašnje stereotipne vizure svojih modela prikazanih pretežno u tročetvrtinskom stavu, na slici „Žena u bijelom“, (početak XX vijeka) dolazi do izvjesnog pomaka u slikarskom izrazu koji donosi, prije svega, spontanost i pokret,

svjetlost i opušteniji potez u strukturiranju forme i koje nagovještavaju Bocarićeve mogućnosti slobodnijeg umjetničkog iskaza.

Egzotična pojava žene u bijelom peplosu odiše duhom antičkih vremena, a njen pogled nostalgично zagledan unatrag, u neki posmatraču nedokučiv prostor, ukazuje na Bocarićevu romantičarsku sentimentalnost.

Postavljajući je na fonu tamno smeđih vrata umjetnik ističe figuru djevojke u stavu diskretnog pokreta orijentišući se prije svega na estetičnost u obradi formalno-strukturalnih sadržaja. Svjetlost koja dolazi sa desne strane meko modeluje inkarnat, dok se biserni odsjaji na čipkastim naborima haljine presijavaju u delikatnim nijansama srebrnasto-bijelih tonova ispod čije diskretne prozirnosti se naslućuju vitki obrisi tijela mlade žene. Monotoniju praznog enterijera, datog u širokoj i ravnoj fakturi, sa otvorom u pozadini, koji sugerise dubinu, oživljava intenzivniji kolorit ekspresivnih poteza na ćilimu i zavjesi, doprinoseći time kompozicionoj i estetskoj harmoničnosti slike. Na ovoj slici Bocarić je dostigao vrhunac u materijalizaciji „ističući suprotnost materije figure i pozadine“. „Anastas Bocarić je u prirodi svojoj bio romantičar, a realnost je nalazio u prirodi sižea, dok je, mjestimično, znao unositi i odbleske savremenih likovnih strujanja. Te tri komponente čine temelj njegovog stvaralaštva i suštinu njegove lirske osobenosti. One su udružene i na ovoj slici, zbog čega i predstavlja dragocjen primjerak ne samo njegovog obimnog opusa nego i cjelokupne crnogorske moderne umjetnosti“⁴. Ova slika pokazuje Bocarića kao neprikosnovenog poznavaoца slikarskog zanata i vještine izvođenja onih suptilnih finesa koji jednu sliku čine reprezentativnom.

Na slici „Portet djevojke sa cvijećem“ (1919) evidentna je težnja ka idealizaciji, gdje je sva zanatska preciznost koncentrisana

⁴ Mladen Lompar, „Anastas Bocarić - slikar i litalica“, *Pobjeda*, Titograd, 27. januar 1979, str. 9.

na licu mlade žene. Ono što je čini neodoljivom su perfektno zanatski riješeni tonski efekti i minuciozno sliveni potezi, kojima ističe ljepotu porcelanskog tena, draž sanjalačkog pogleda i svježinu svojstvenu mladom biću. Ostalim kompozicionim elementima umjetnik ne posvećuje veću pažnju. Osim nekoliko dekorativnih detalja (ogrlica, cvijeće i cipele) odjeću tretira krajnje jednostavno i nedovršeno, svedenim širokim potezima. Pozadinu sugerše, dajući joj na značaju, diskretnom cvjetnom dekoracijom. Heterogen pristup u likovnoj obradi na ovoj slici umanjuje strukturalnu cjelovitost i kompletnost utiska.

U „Autoportretu“ vjerno su izražene karakterne i psihološke osobnosti lika, a u ikonografskom smislu prefinjeni tonski i valerski prelazi, posebno na inkarnatu, označavaju zrelo slikarsko majstorstvo. Ležernost položaja figure, utisak snažne individualnosti, ozbiljan i spokojan izraz unutrašnjeg mira, odišu produhovljenošću. Ovaj portret koji privlači posmatrača u odgonetanju njegovog intimnog svijeta, posjeduje posebnost i relevantnost jednog od najimpresivnijih autoportreta prve crnogorske umjetničke generacije. Kao i na prethodnoj slici, kolorit je oplemenjen živim raznobojnim akcentima koncentrisanim na paleti u umjetnikovoj ruci.

Još jedan portret, koji se ne može izostaviti, gdje je Bocarićeva umjetnička vještina posebno došla do izražaja ostvaren je na slici „Glava djeteta“ u kojoj on „sa puno svjetlosti“ i tonske suptilnosti ističe ljupko lice na fonu tamne kružne osnove. Evidentno je da je rađena u stvaralačkom zanosu ostvarenom u efektu spokojnog izraza i iskrenog pogleda svojstvenog djetinjoj nevinosti i ljupkosti. Ovaj portret sugerše Bocarićev prefinjen senzibilitet i moguće visoke domete u slikarstvu, gdje estetsku stranu slike i veristički iskaz suprotstavlja čistoj emociji i spontanosti, a koja je uglavnom ostala ugušena akademskim klišeima.⁵

⁵ Prema usmenom predanju njegove unuke Blanke, prilikom posjete

Dolaskom u Novi Sad 1911. godine, Bocarićeva umjetnička produktivnost dostiže vrhunac. Počinje da predaje u Ženskoj učiteljskoj školi kao nastavnik crtanja, otvara slikarski atelje i drži časove slikanja i vajanja. Nakon ovog vrlo plodonosnog perioda slijedi povratak u zavičaj 1932. godine i nastanjuje u Perastu. Već u dobu kada je ovaj „svjetski putnik“ u miru i sigurnosti doma našao smiraj, želja, a prije svega potreba, usmjerila ga je uglavnom ka slikanju portreta. Za nova umjetnička istraživanja bilo je već kasno, ili je nedostatak interesovanja i čvrsta vezanost za već utrte staze učinilo svoje. Portreti nastali u ovom periodu su po kvalitetu raznoliki, a interesantno je to što mnogi sadrže biografske natpise kao portret „Iva Visina“ u vlasništvu Župne crkve iz Prčanja i portret „Jeromonaha Makarija Radonjića“ iz 1943. godine u vlasništvu pravoslavne crkve u Kotoru. Te godine je prvi i posljednji put za života izlagao u Crnoj Gori, u Kotoru u organizaciji Narodnog univerziteta Boke Kotorske (Izložba bokeljskih starina i umjetnina).

U ovom diskursu osvrnula bih se i na seriju skica koje je ovaj umjetnik radio sa posebnom pažnjom. Izvedene slobodnom linearnom deskripcijom usitnjenih poteza, prefinjenom kolorističkom obradom svijetlih tonova, uvjerljivom lakoćom, hitrom spontanošću mekih poteza, ove male intimne zabilješke, sugestivnije u odnosu čak i na neke veće formate, pokazuju sve vrline Bocarićeve likovne virtuoznosti. („Portret mladića“, „Portret žene“, „Skica za antičku kompoziciju“, „Priateljstvo“, „Portret čovjeka sa šeširom“ i dr).

Perastu gdje je bila otvorena Bocarićeva izložba 2001. godine u kući u kojoj je stanovao zadnjih godina života, tada Galeriji Jadran art, riječ je o umjetnikovoj kćerki Milici Bocarić. Takođe je za sliku koja se vodi kao „Zamišljena“ izjavila da je Milica Bocarić. Za sliku „Portret umjetnikovog oca“ sa sigurnošću tvrdila da je zapravo autoportret, skica „Portret mladića“ umjetnikov sin Sava, a „Žena u crnom“ svastika.

Jedna od rijetkih žanr scena prikazana je na slici „Sijač“ iz 1917. godine rađenoj monohromno, pretežno sivim tonalitetom. Umjetnik je kroz slobodnu i „nesputanu“ interpretaciju, strujanjem vjetra, nagomilanim oblacima i zloslutnim simbolima gavrana u daljini, dočarao atmosferu neke uznemirene i napete slutnje, a kroz lik starca, koji se često pojavljuje na njegovim historijskim kompozicijama, heroizirajući idealizaciju motiva.

Rad na historijskim kompozicijama sa nacionalnom tematikom predstavlja značajan segment u Bocarićevom bogatom likovnom opusu. Romantičarskim zanosom i patriotskom uzvišenošću Bocarić je slikao burnu historiju balkanskih zemalja, ali i svjedočanstva o aktuelnim političkim dešavanjima čiji je sudionik i sam bio. To osvrtnje na herojsko doba nacionalne historije, slavni bitaka i događaja bilo je vođeno ne samo patriotskom idejom, već i državno-političkim motivima koji su bili u interesu mlade srpske buržoazije. Poznato je da, iako je većina umjetnika tog doba svoju egzistenciju obezbjeđivala prvenstveno pedagoškom djelatnošću u srednjim školama, ipak im kritika zamjera na sklonost ka „čekanju“ porudžbina. „Neradnja gde treba stalnoga rada izrađa nesposobnost baš onda, kada treba sposobnost najjače ispoljiti. Ako se ovome još pridoda da umetnik ne može koračati savršenstvu bez delanja i vežbanja, bez trude u skrovitoj radionici svojoj i međusobnog nadmetanja u javnosti: – onda će nam biti razumljiva neizrađenost onih veštaka koji tako ne čine i koji samo čekaju da im se poruči, pa da rade.“⁶ Trgovci umjetninama ne samo da su otkupljivali slike historijske tematike mnogih poznatih umjetnika, a uz to i pravo na njihovo reprodukovanje i umnožavanje u vidu oleografija i drugih reprodukcija, već su bili skloni da sugerišu i teme. Potražnja je bila velika, a slike su na taj način postajale daleko

⁶ Boža Nikolajević, „Srpska umetnost na pariskoj izložbi“, u Lazar Trifunović, *Srpska likovna kritika*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1967, str.172.

pristupačnije građanskom društvenom sloju i ukrašavale ambijente mnogih domova.

Godine 1900. Bocarić se pojavljuje kao učesnik je na Svjetskoj izložbi u Parizu na kojoj su u srpskom paviljonu dominirala djela sa istorijskom tematikom. Predstavio se kompozicijom „Na razvalinama srpskog carstva“. Pored velikih slikarskih imena koja su takođe bila učesnici izložbe, Paje Jovanovića Leona Koena, Đorđa Krstića, Kirila Kutlika, Marka Murata i drugih, njegova slika primljena je sa odobravanjem u domaćoj štampi. Podsjećanje na sliku „Na razvalinama“ o kojoj se pisalo u *Brankovom kolu* 1899. objavljuje se u istom časopisu, 1901. godine, ali sada pod nazivom „Guslar na zboru“ ili „Na razvalinama srpskog carstva“. Ovu, i sliku „Sveti car Lazar i Miloš Obilić“ naručio je i otkupio za 5000 forinti poznati trgovac umjetninama Petar Nikolić iz Zagreba što je podrazumijevalo i pravo na njihovo umnožavanje. U detaljnom opisu, kako u narativnom tako i u umjetničkom smislu, ove zahtjevne i složene kompozicione cjeline, ističe se da je umjetnik uspješno realizovao povjereni zadatak.⁷ Postoji podatak koji ističe Veljko Đurić da je skica za kompoziciju „Guslar na zboru“ započeta u Boki Kotorskoj, a zbog koje je morao da bježi od austrougarske vlasti, i po njegovom mišljenju predstavlja Bocarićevu najpoznatiju figuralnu kompoziciju.⁸

Od 1900. godine Bocarić boravi u Carigradu, gdje je od srpske vlade pozvan da osnuje srpsku osnovnu školu. Vrijedan pažnje je, svakako, i njegov angažman na izradi grba Etiopije. U Carigradu, gdje na dvoru sultana Amidaradi radi na bisti Šeker Ahmed-paše, posjetila ga je etiopska misija sa predlogom da za cara Menelika II izradi grb i ikone za ikonostas u Adis Abebi što

⁷ Slika A. Bocarića, *Brankovo kolo*, Sremski Karlovci, br. 25, jun, 1899, str. 801.

⁸ V. Đurić, *Slikari i vajari iz Crne Gore (1900-1960)*, Umjetnička galerija, Cetinje, 1964, str. 8-9.

je Bocarić prihvatio. Tom prilikom želja da posjeti Etiopiju, po riječima kćerke Marije, nije mu se ostvarila iz porodičnih razloga, a porodica odlazi u Kairo. Grb Etiopije, realizovan 1905. godine, bio je u zvaničnoj upotrebi sve do svrgnuća sa vlasti carske porodice Hajla Selasija 1974. godine.⁹ „Centralno mjesto na grbu zauzima carski presto i čuveni pitomi lavovi cara Menelika...Bocarić je jednu kopiju grba često držao pored sebe tako da je u onu mučnu jesen kada su Etiopiju napale italijanske trupe uzeo skicu u ruke i zapisao u njenom uglu ‘1935-19...’“. Pored toga skicu je dopunio lobanjama osvajačkih glava. Pred smrt u maloj kamenoj kući u Perastu, uzeo je kičicu i dodao riječi „za pravdu“.¹⁰ Sačuvani su skica kao i model u drvetu koji se nalaze u fondu Umjetničkog muzeja na Cetinju. O divljenju i zahvalnosti za urađeni posao svjedoči pismo koje je izaslanik cara Menelika II predao Bocariću u Carigradu 1905. godine.¹¹

⁹ Bocarić pominje boravak u Etiopiji profesoru Više pomorske škole u Kotoru, Predragu Kovačeviću, sa kojim se upoznao 1938. godine u Perastu. Tom prilikom je i uradio njegov portret. Interesujući se šta je tamo radio, Bocarić mu je odgovorio: „Šta može umjetnik da radi do da slika i vaja. Mnogo toga sam ostavio carskoj etiopskoj porodici i to, nažalost džabe... Zbog toga sam se s njima i zavadio. Nijesu htjeli da mi plate, ili ne koliko vrijedi moj rad, i upravo sam se žestoko s carem Selasjem svađao, spakovao kofere i došao ovamo...“ Jovan Dujović, Slikar cara etiopskog, *Pobjeda*, Titograd, 12. septembar 1982, str. 8. Prim. aut: S obzirom na to da je Hajle Selasije došao na vlast 1928. godine, a 1930. proglašen za cara, i da je Bocarić do 1932. bio u Novom Sadu, a iste godine se vratio u Perast, malo je vjerovatno da je u tako kratkom vremenskom periodu i već u dubokim godinama mogao boraviti u Etiopiji.

¹⁰ Dragana Ivanović, Predgovor kataloga retrospektivne izložbe, Anastas Bocarić, Moderna galerija, Budva, 1994.

¹¹ „Primajući znamenje etiopskog carstva, za koji sam Vas zamolio, ja Ato Haile-Mariam Serabion, u svojstvu izvanrednog poslanika Nj. V. cara Menelika II, kralja kraljeva Etiopije, radujem se što mogu da izjavim da zaslužujete najveće pohvale, ne samo što se tiče umetničke strane znamenja

Tih godina bio je odlučan da se vrati u Crnu Goru i iz Carigrada 1904. godine upućuje molbu kojom konkuriše za mjesto nastavnika crtanja i lijepog pisanja u cetinjskoj gimnaziji. „Ko se tako blizu, kao ja, rodio, na toga svakad Lovćen ima najjaču privlačnu moć. Te pošto je ovde ukinuta srpska Gimnazija i ja sam pozvat u Srbiju da primim dužnost – radije bih na Cetinje došao i zbog toga, što bih bio bliže svojih, i što biše na Cetinju moja deca mogla nastaviti ono što su u ovd. ruskoj školi učili“. ¹²

Pošto ova, očigledno, iskrena želja nije urodila plodom, on odlazi u Solun i Skoplje gdje se dalje bavi pedagoškim radom.

Pored stalne portretske aktivnosti, čiji se primjerci danas čuvaju u mnogim muzejskim fondovima i privatnim kolekcijama, Bocarić intenzivira rad na istorijskim kompozicijama.

Za njega je karakteristična činjenica da se u istorijskim slikama više povodi za isticanjem važnosti teme i efektima heroike i patosa, nego za rješavanjem plastičko-jezičkih postulata, a čiji bi subliment u sadržajnom i likovnom smislu jedno djelo činio kompletnim. Karakteriše ih: naglašeniji kolorit, svijetliji tonovi, slobodnije izvođenje i skicuoza obrada, uopštenost u izvođenju figura i detalja. („Bojno polje“, „Propast Kosova“). Na slici „Trijumf guslara“ iz 1918. godine, centralna ličnost je slijepi guslar koji sjedi u podnožju spomenika u formi ženskog poprsja, kojoj jedna od vila stavlja pobjednički vijenac na glavu dok druge u kolu lebde iznad njih. Ispred guslara, dvije muške figure odjevene u tradicionalnu narodnu nošnju Slovenije i Hrvatske, polažu zastave svoje zemlje u znak prihvatanja ujedinjenja. Lijevo je grupa figura među kojima je kralj Aleksandar sa srpskom zastavom pored koje se vijore engleska i američka. Na bazi spomenika, iznad glave starca očitava se natpis

već i izbora ideje i srećnog rešenja...“ Dragan Marković, Poruka cara Menelika II našem slikaru Bocariću, *Politika*, Beograd, 22. jul 1954, str. 7.

¹² ACG, Ministarstvo prosvjete I crkvenih djela (MP CD) 1904, arh. br. 1163, registraturski br. 4127 od 26. avgusta 1904.

„1914-1918/GLOIR/ A L' ENTENTE!/ L' AMIE“. U donjem lijevom uglu umjetnik je potvrdio autorska prava signaturom: *Tout les droits de l'auteur*. Slijepi guslar utemeljen u liku narodnog pjesnika Filipa Višnjića, kao lajt motiv na većini njegovih kompozicija, često se pojavljuje i u djelima drugih slikara, kao univerzalni simbol nesalomivog slobodarskog duha i snage naroda. Na slici „Pobjeda 1918.“ učesnici ovog značajnog događaja grupisani su u tri cjeline među kojima se mogu prepoznati mnoge slavne istorijske ličnosti toga vremena. Svi su okrenuti ka centralnoj figuri slijepog guslara u slavodobitnom zanosu (ponovljeni detalj sa slike „Trijumf Guslara“) između kojih se diferenciraju alegorijske predstave. Čitava kompozicija data je više skicuožno, likovi postavljeni statično i realizovani sumarnim potezima tako da više služe dokumentarnom karakteru. Koloristički preovladavaju svijetli zeleni, žuti plavi tonovi pejzaža, dok blijedi obrisi sivo-ljubičaste arhitekture poznatih građevina, simbola evropskih metropola članica Antante u perspektivi, maglovito zatvaraju, poput friza, vizuru kompozicione cjeline. Činjenica je, da kada se radi o kompozicijama velikog formata, koje iziskuju narativnije i kompleksnije sadržaje, kao što je ova, osjeća se umjetnikova nesigurnost komponovanja. Na slici „Poraz Austrijanaca kod Šapca“ prikazana je golgota ratnog vihora u odsudnom momentu bitke u kojoj austrijska vojska doživljava konačan poraz. Kompozicija je inscenirana frontalno na blagoj padini u skromnoj pejzažnoj dekoraciji, jednolično osvijetljena, gusto ispunjena figurama ranjenika i poginulih, nagomilanim artiljerijskim oružjem, otrgnutim i propetim konjima, prevrnutim kolima, u vrtlogu očajničke borbe, naglašene gestualnosti i dramske napetosti. Stiče se utisak da je umjetnik, ponesen emocijom, bio prije svega nadahnut pobjedom u ovoj odsudnoj bici, tako da je likovna inventivnost ostala u grugom planu.¹³

¹³ U čast ove važne pobjede na Bogorodičinoj crkvi u Parizu zvona su neprekidno zvonila 48 sati.

Slika „Tragedija i slava Srbije 1914-1918“ u kojoj se sjedinjuju alegorijske i istorijske komponente, spada u Bocarićeve najpoznatije istorijske kompozicije. Prvi put je izložena u sali subotičke gimnazije 1925. godine. Na njoj je prikazana golgota srpskog naroda i divljanje austrijskih vojnika izobličених fizionomija, ispunjenih mržnjom i bijesom, koji se, vitlajući sabljama, izivljavaju nad kolonom zarobljenih ljudi, predvođenim slijepim starcem koga pridržavaju dječak i mlada žena u crnogorskoj nošnji. Ovo platno je podstaklo slikara da organizuje humanu inicijativu pod nazivom „TISSIS“ želeći da sakupi sredstva za izgradnju panteona kralju Petru I. Međutim zbog nedovoljnog interesovanja i slabog odziva do realizacije nije došlo. Na ovoj izložbi bila je prezentirana i njegova monumentalna kompozicija „Velika narodna skupština u Novom Sadu 25. novembra 1918. godine“ naručena od strane subotičke opštine koja je zbog njegove bolesti ostala nedovršena, a sada je u vlasništvu Gradskog muzeja u Subotici.

Motivi iz narodne poezije bili su takođe inspirativni sadržaji u Bocarićevoj likovnoj ikonografiji. Jedan od njih, „Sestra Leke kapetana“ iz ciklusa o Marku Kraljeviću, guslarska pjesma u desetercu narodnog pjesnika Starca Milije, čije je umotvorine sakupio Vuk Karadžić, zanimljivija je kao literarna podloga u kojoj dramski momenat nadilazi umjetnički kvalitet.¹⁴ Slika predstavlja momenat kada Rosanda odbija proscu, slavne junake Marka Kraljevića, Relju Krilatoga i Miloša Obilića. Ona dominira kompozicijom u liku ohole i gorde žene, koja posjeduje moć. Nadvišući ostale učesnike, u zlatnoj haljini kao u blistavom nimbu, umjetnik želi da podstakne iluziju uzvišenosti stava antičke heroine nasuprot naglašenim emocionalnim reakcijama ostalih učesnika. Rosanda sa prezirom i ponižavanjem govori o njima, što se reflektuje kroz povećanu gestualnu dinamiku muških likova s

¹⁴ Ova pjesma zapravo i nije bila omiljena u narodu zbog unižavanja omiljenog nacionalnog junaka Marka Kraljevića.

lijeva, stavom Leke kapetana, koji postidjen prosipa vino i strahom koji se vidi na licima žena. Svi ovi elementi daju sceni notu teatralnost i izvještacene romantičarske dramatike, dok se složenost motiva potencira uvođenjem većeg broja učesnika. I pored očiglednog gnijeva i srdžbe odbijenih junaka, priča sa poznatim tragičnim epilogom, kada Kraljević Marko osakaćuje Rosandu, ovdje se ne naslućuje.

Veću prostudiranost kompozicije i studiozniju obradu Bocarić pokazuje na slici „Miloš pred Muratom“. Prikazan je najuzvišeniji momenat istorijski nepotvrđenog, ali literarno veoma popularnog, događaja. Milošev lik prikazan u punom sjaju viteškog ornata i ljepoti, gord i ponosan nakon herojskog čina, iako vezan lancima i svjestan sudbine koja ga čeka, anti-pod je, do tada, moćnom caru Muratu koji izdišući izriče smrtnu presudu glavnom junaku.

Cilj umjetnikovog estetsko-likovnog diskursa u obije reference je da izbjegne ključne scene egzekucije, koje su završni krešendo u literarnom opisu teme. Kroz njegov lik, umjetnik dramsku ekstatičnost podređuje metafori univerzalnih ljudskih vrlina – dostojanstvu, hrabrosti, nepokorenosti i odanosti ideji.¹⁵

Ipak, nakon Svjetske izložbe u Parizu interesovanje za istorijske kompozicije počelo je polako da jenjava. Tržište preplavljeno reprodukcijama i oleografijama sa ovom temom već je bilo prezasićeno, a na sebe je sve više skretala pažnju jedna nova generacija umjetnika sa drugačijim shvatanjem i načinom rada, a kojoj je cilj bio da se približi modernim evropskim tokovima. Sve manja zainteresovanost za djela ove vrste može se vidjeti i na primjeru jedne od posljednjih slika ove tematike, u to vrijeme, neprikosnovenog slikara istorijske teme Paje Jovanovića, „Osveta Kosova“ iz 1913. godine. „Mada je bila reprodukovana,

¹⁵ Kod drugih umjetnika, naročito romantičara, upravo je zastupljen čin same egzekucije.

ipak nije doživjela slavu i time komercijalni uspeh njegovih ranijih i poznatijih dela.“ Zapravo, ovaj podatak „...ukazuje na neumitnu istinu o prolaznosti svih vrednosti koje proističu iz trenutnih, sporednih, političkih, ili bilo kojih drugih zahteva, a ne iz bića same umetnosti“. ¹⁶ Tome u prilog svjedoči i komentar za Bocarićevu sliku „Zločin“, čija fotografija u novinama odgovara slici „Tragedija i slava Srbije“ izloženoj 1930. godine u Paviljonu oficirskog doma u Beogradu. U lokalnoj štampi praćena je kratkim zapisom vajara Sretena Stojanovića u kontekstu koji govori o prevaziđenosti ove tematike. „Pred ogromnom kompozicijom koja nosi naziv ‘Zločin’ upaljeno je kandilo. Sve potseća na već davno zastarela literarna idealizovanja istorijskih momenata. Kandilo deluje depasirano, a umetnikova tumačenja slike osvajaju naivnošću shvatanja. Literarni momenat je na prvom planu i jedini on i provejava kroz celu izložbu, ali se pored svega toga mora odati priznanje trudu ovoga čoveka koji je uložio da bi dao teške momente nacije u velikoj slikarskoj kompoziciji“. ¹⁷

Ni njegove monumentalne kompozicije „Pobjeda“ i „Tragedija i slava Srbije 1914–1918“ nijesu našle svoje mjesto u nekoj od državnih institucija u to vrijeme.

Bocarićev svestrani talenat nametnuo se i kroz skulptorski angažman. Gipsano poprsje „Knjaza Nikola“ iz 1899. godine, jedan od rijetkih sačuvanih radova, ne samo što se ističe vjerodostojnošću portretisanog, već emanira snagu zrele kreativnosti u obradi i znalačkim osjećanjem za formu. Ovo djelo zadivljuje dostojanstvenošću portretisanog, a ujedno i neposrednošću izraza sa naglašenim utiskom duboke kontemplativnosti. Za razliku od precizne realističke izvedbe lika,

¹⁶ Nikola Kusovac, Paja Jovanović, Radionica duše, Beograd, Pokrovitelj opština Vršac, Beograd, 2009, str. 98.

¹⁷ S. S. (Sreten Stojanović), Dve slikarske izložbe, Politika, Beograd, 16. jun 1930, str. 6.

materijalizacija knjaževog poprsja u crnogorskoj nošnji sa brojnim medaljama, varira u nešto slobodnijoj obradi detalja.

Poznata je njegova ambiciozna inicijativa iz 1899. godine u Zadru da se na Cetinju podigne spomenik Petru II Petroviću Njegošu uz obrazloženje da „U drugih naroda i sve pojedine varoši, ne baš velike kao Pariz i London, već od nekoliko hiljada stanovnika podižu i veće spomenike svojim velikanima i sebi. A zar nas toliko miliona, da ništa ne možemo učiniti za vladiku Rada. Na pragu smo dvadesetog vijeka, pa bi trebalo da i mi sa drugim narodima pođemo naprijed“.¹⁸ Od te njegove, zaista velike, želje i smjelosti da se uhvati u koštac sa jednim figuralno kompleksnim i monumentalnim djelom, realizovana je samo maketa. Iscrpan opis ove složene alegorijske kompozicije romantičarskog prosedea zabilježio je književnik Marko Car u *Brankovom Kolu*. „Mladi srpski slikar s Primorja g. Anastas Bocarić koji se u potonje vrijeme češće javlja i kao vješt modelator iz gipsa, izložio je ovih dana u Zadru jedan svoj projekat spomenika Crnogorskom vladici-pjesniku, o kojemu je vrijedno da se čuje i u ostalom Srpstvu. ...ja sam ovdje voljan da koju progovorim o samom radu g. Bocarića, naime o ovom divno smišljenom i divno izvedenom modelu, konjaničkog stasa (statue) Vladike Rada. Razumije se da u ovaj mah, pošto se radi samo o modelu u minimalnim proporcijama, ne može da bude govora o njegovoj tehničkoj izradi, već jedino o umjetnikovom konceptu, i načinu, dakle kako je umjetnik smislio da bi tu mramornu i tučnu apoteozu velikog Crnogorskog vladaoca i srpskog pjesnika trebalo izvesti. Na uzvišenom, arhitektonskom podnožju (soklu) jezdi na žilavu, ‘dobrome’, konju vladika-pjesnik u narodnom Crnogorskom odijelu, i mirno gleda preda se, kao u nekom zanosu. Lijevom rukom pridržava uzde, a u desnoj mu je nešto nalik na pero ili pisaljku - simbol umnoga preimućstva ovoga srpskog vladaoca

¹⁸ *Brankovo kolo*, god V, br. 12, 1899, str. 383-384.

i filozofa. Cedant arma togae. Vladičino je lice puno dostojanstva, njegov pokret prirodan i ujedno gospodski, viteški. Rekoh navije da konjanik jezdi; nijesam dobro rekao, on u sedlu miruje, a parin se pod njim tek malko trza i podiže jedno od sprednjih kopita. Pokret ovog konja slaže se vrlo krasno sa prirodom spomenika; energija i život, što se iz njegovih napetih mišića izvija, odgovara potpuno muškome licu Vladičinu. Oboje, i konjanik i konj sazđani su onim epskim stilom, koji se teško može da postigne bez banalnosti i teatralnosti. A to je, rekao bih jedna od glavnih zasluga ove kompozicije. Dekorativna strana smišljena je takođe s mnogo vještine i ukusa. Na uglovima balamenta, a u plastičnoj harmoniji sa glavnom figurom, smještene su ove sporedne figure, ili grupe od figura; prvo, Crnogorac na straži sa strukom preko ramena i dugom puškom u ruci; drugo, slijepi guslar s mladom Crnogorkom vodiljom; treće, knjaz Danilo tumači mladome Nikoli Mirkovu, današnjem knjazu Nikoli, *Gorski Vijećac*, i pokazuje prstom u daljinu, valjda 'Onamo namo za brda ona'; do njih su, u jednoj gomili, i ostala djela Vladičina; četvrto, majka Crnogorka uči sina da gađa iz revolvera. Tu je, dakle, alegorijski prikazana Crnogorska prošlost i budućnost: na jednoj strani mač i gusle, na drugoj knjiga i novo oružje. Na bokovima podnožja...urezana su dva bareljefa, koja su za ovaj mah tek obilježena, i koja će prikazivati dvije epizode na Njegoševa života: ukidanje guvernadurstva, kad je Vladika pomilovao urotnika i svog dušmanina Vuka Radonjića, te junačko držanje Vladičino oko Lesendra (1839), gdje o dlaci ne pogibe od turske lubarde, ne hoteći se ukloniti s biljege. I pod jednim i pod drugim od ovijeh reljeva leži, razmahane grive, Gorski car, sinji lav, u kome je oličen Crnogorski narod; leži, ali – ne spava..."¹⁹

¹⁹ Marko Car, Spomenik Vladici Radu, *Brankovo kolo*, Sremski Karlovci, god. V, br. 8, februar, 1899, str. 250-252.

Bocarić je učestvovao i na konkursu za izradu spomenika svome sugrađaninu književniku Stefanu Mitrovu Ljubiši u julu 1933. godine, ali taj posao mu nije povjeren.

Druge vajarske aktivnosti nijesu poznate osim da je u izlogu radnje T. Đorđevića u Knez Mihajlovoj ulici u Beogradu izložio reljef „Srpski guslar“.²⁰

Rad na religioznim kompozicijama takođe je kontinuiran i obiman. Radio je sa bratom Špirom po hrvatskim i bosanskohercegovačkim pravoslavnim crkvama, a kasnije samostalno u Vojvodini. Za crkvu Sveta Trojica u Rogatici (BiH) uradio je ikonostas osveštan 1897. godine. Početkom Drugog svjetskog rata crkva je opljačkana i zapaljena, a ikonostas je navodno završio negdje u Italiji.²¹ Pored ovog poznato je da je radio i za crkvu u Brezovcu, i za seoske crkve u Plavšnici (1895), Širokoj Kuli (1892), Petrovom selu, Blinji (1894) i dr.²² Ovom prilikom izdvojila bih religiozne kompozicije sačuvane u Crnoj Gori. Dva platna koja se čuvaju u Župnoj crkvi u Prčanju „Mučeni Hrist“ i „Sv. Ivan Krstitelj“ iz 1924. godine, oslanjaju se na kompoziciona rešenja primjenjivana u savremenom srpskom religioznom slikarstvu. Figura utamničenog Hrista tematski i simbolički analogna je slici Đorđa Krstića „Stefan Dečanski“ iz 1896. rađenoj za ikonostas u Čurugu. Ali za razliku od Krstića, koji pojačava dramatičnost jakim kontrastom svijetlo-tamnog, Bocarićev izraz je mirniji. Svjetlost pada frontalno ističući

²⁰ „Ovaj novi rad g. Bocarića predstavlja u reljefu, kako je srpski guslar oslepio: vila guslaru pokazuje da je srpsko carstvo propalo; on gledajući ruševine od bola oslepi, hvata se za oči, a strune na guslama pucaju. Motiv za ovaj rad našao je umetnik u srpskoj narodnoj poeziji. Ovaj reljef biće izložen na Balkanskoj izložbi u Londonu.“ Anonim, *Politika*, Beograd, 6. januar 1907, str. 2.

²¹ www.mitropolijadabrobosanska.org/vijest741.html 23. avgust 2017, 14:50 h.

²² Ljubica Mladenović, *Građansko slikarstvo u Bosni i Hercegovini u XIX veku*, Sarajevo, 1982, str. 117.

muskulaturu Hristovog torza i manje djelove enterijera, dok jednoličnost tamne pozadine razbija crvenim plaštom kojim je figura zaogrnut. Atmosfera obavijena tišinom, bolan izraz lica i krvavi tragovi na njegovom tijelu nagovještavaju mučeničku smrt. Isti lik primijenio je i na Ivanu Krstitelju, koji prikazan u pustinjском pejzažu na fonu ružičasto-plavog horizonta, zrači duhovnim mirom. Posna faktura, slobodniji potez, rasvijetljena paleta i izražajnija koloristička dinamika i na ovim kompozicijama udaljavaju ga od strogog akademskog formalizma. Na slici „Sveti Đorđe ubija aždaju“, po programskoj šemi koja se u hrišćanskoj ikonografiji primjenjuje od VII vijeka, svetitelj je prikazan u kružnom medaljonu, na propetom bijelom konju u odori rimskog vojnika bez svetačkih obilježja u trenutku kada kopljem probada aždaju. Zanimajući sporedne elemente, u daljini se nazire silueta djevojke koja je trebalo da bude žrtvovana i po pravilu je sastavni dio ove scene. Namaz je lazuran, a svijetli kolorit dat u registru zelenih, bijelih i smeđih tonova. Scena odiše romantičarskim zanosom.

Njegov rad „Bogorodica sa Hristom“ čuva se u kotorskoj crkvi Sveti Nikola, a ikona „Sveti Luka“ u katedralnoj crkvi u Budvi.

Anastas Bocarić je umjetnički talenat iskazao i kroz primijenjenu umjetnost, kaligrafiju i fotografiju. Generišući opšte domete umjetničkog djela, Bocarićeva umjetnost je zapravo anahrona, ne samo u odnosu na aktuelne evropske likovne pokrete, već zaostaje i za generacijom savremenika iz regionalnih područja koji u to vrijeme već počinju da odstupaju od ideološke vizije slike usko ograničene na tematske sheme postavljene u funkciju koja je odgovarala zahtjevima i ukusima tadašnjeg društveno-političkog i umjetničkog provincijalizma balkanskog podneblja.²³ Njegov radoznali, avanturistički duh,

²³ I srpski realisti, koji su se obrazovali pretežno na bečkoj i minhenskoj akademiji, na svojim platnima ne zastupaju kritizerski stav socijalnih i

široko obrazovanje i iskustvo stečeno u raznim sredinama i stranim zemljama, namjerno ili ne, ostao je po strani i od novih umjetničkih tendencija, koje su već početkom XX vijeka na prostorima južnoslovenskih zemalja stigle sa prvim plenerističkim i impresionističkim likovnim ostvarenjima, uvodeći crnogorsku umjetnost u moderne tokove. On je do kraja svog stvaralačkog djelovanja ostao vjeran tradicionalističkom shvatanju suštine likovnog djela utemeljenog na konzervativnim akademskim likovnim postulatima. Ipak njegova pionirska uloga kao našeg prvog školovanog slikara obezbjeđuje mu mjesto uz generaciju slikara koji će crnogorsku umjetnost uvesti u tokove Moderne.

Većina djela obuhvaćenih ovim tekstom pripadaju legatu koji je umjetnikova kćerka Marija Bocarić, povodom stogodišnjice njegovog rođenja, poklonila Narodnom muzeju Crne Gore 1964. godine. Ova djela nesporno predstavljaju dragocjen umjetnički segment budućim generacijama u sveobuhvatnijem istraživanju njegovog obimnog opusa u Crnoj Gori, ali i van njenih granica.

društvenih prilika osvjedočenih u djelima vanakademski orijentisanih francuskih realista , a koje su oni, neposredno kroz izložbena gostovanja u Minhenu na pr. imali prilike da upoznaju.

JEDAN OSVRT NA LUBARDU

Mladen Zadrina

Lubarda's early work discovers his effort to master a different conception of painting. After staying some time in Paris, in 1932 he returned to Montenegro. He returned to the world of drama which was much more familiar to his character. During the war he was deported to a camp.

The paintings presented at the anthological exhibition in the Association of Visual Arts of Serbia (ULUS) in Belgrade in 1951 represented the milestone in the contemporary Yugoslav art and opened the way for individual freedoms in the artistic expression. Lubarda chose to paint rocky Montenegrin landscapes and monumental composition of battles.

Kompletnim svojim djelom Petar Lubarda je, po nepodijeljenom stavu stručne javnosti, jedan od najznačajnijih slikara koji su radili i stvarali na prostoru nekadašnje Jugoslavije. Kad kažem – Jugoslavije, time želim izbjeći mogućnost da umjetnika, koji je u slikarstvu učinio značajan zaokret u odnosu na konzervativna shvatanja umjetnosti, strpam u neki nacionalni okvir.

Lubardino stvaralaštvo se može posmatrati iz najmanje tri konteksta. Prvo, to je predratni (Drugi svjetski rat) – u kome je

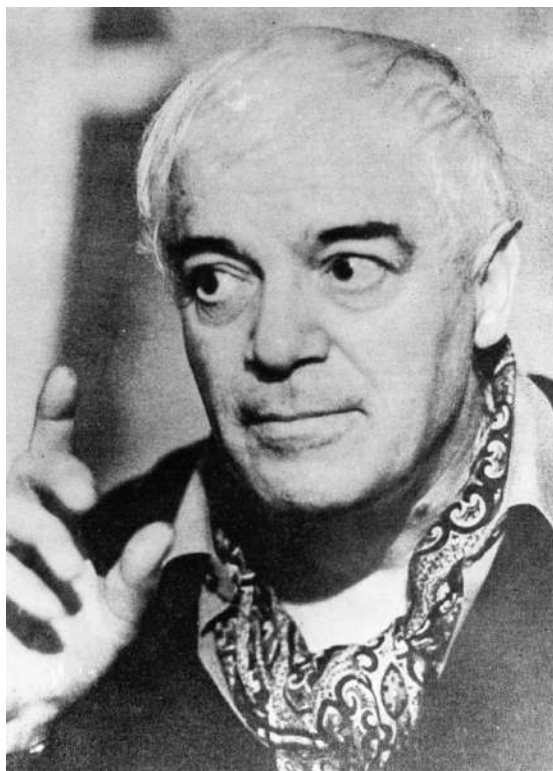
on mladi talentovani umjetnik koji još traga za pravim izrazom ali je već prepoznat od stručne javnosti. Čitav period do kraja Drugog svjetskog rata bio je za njega učenje, iako je u njemu postigao značajne uspjehe i bio zapažen i nagrađivan u Parizu, Hagu, Beogradu.

Drugi kontekst je, logično, poslijeratni, kada pedesetih i šezdesetih godina prošlog vijeka postaje jedan od najznačajnijih slikara u Jugoslaviji i dijelom „državni umjetnik“ protežiran od vlasti, što nije uticalo na njegovo stvaralaštvo u smislu da se bavio islikavanjem radova koji bi veličali revoluciju i njena dostignuća. U nekoliko svojih radova iz ranog poratnog perioda Lubarda prikazuje neke motive iz revolucije ali oni i u takvim okolnostima zadržavaju autentičan slikarev izraz.

Treći kontekst je već pomenut, a to je da se u posljednje vrijeme Lubarda želi predstaviti kao najveći crnogorski ili najveći srpski umjetnik ili kao umjetnik socrealizma. Kada se govori o Lubardi, mislim da je suština u tome da je on raskinuo sa akademskim ali i sa provincijalnim pogledima na svijet i, kako je to ranije napisano, treba ga posmatrati kao umjetnika koji se odrekao „mogućnosti stvaranja ljepote na stari način“. (Dimitrije Bašićević hrvatski umjetnik, istoričar umjetnosti, kritičar i kustos).

Odmah po završetku gimnazije u Nikšiću, Lubarda 1925. g. odlazi za Beograd i upisuje se na Umetničku školu i poslije nekoliko mjeseci odlazi u Pariz (u kome ostaje do 1932). U Parizu se upisuje na Akademiju lijepih umetnosti. I ovu školu brzo napušta i odlučuje se da uči tako što proučava stare majstore obilazeći galerije i muzeje.

Iz tog najranijeg perioda Lubardinog stvaralaštva sačuvano je relativno malo radova, a upravo u tim radovima (*Crveni pejzaž*, *Za stolom* i *Mrtva priroda* 1927. g) je teško shvatiti zašto je autor odbio da prihvati sistem i akademski pristup, s obzirom na to da pomenuta djela ne predstavljaju „antiakademski“ pristup.

Petar Lubarda
(1907–1974)

(*Naga žena* iz 1928. g, *Ciganka* 1928. g, *Plavi izlog* 1930. g, *Motiv sa Marne* 1931. g, *Malakof Pariz* 1932. g, *Motiv iz Dardanela* 1932. g)

Ova rana djela otkrivaju Lubardin napor da ovlada drugačijim poimanjem slike i slikarstva, a i sam je kasnije, u intervjuu titogradskoj *Pobjedi* u julu 1958. g. kazao da je tada „učio da postoji i jedan i drugi svijet slikarstva, mnogo drugačiji od onog zaklonjenog blistavim zidinama Luvra“ i da je „nešto više shvatio“ tek kada je na jednoj izložbi vidio radove Sezana ističući da mu je upravo on „ukazao na neke nove puteve“ iako nije na njega direktno uticao.

Većini slika iz pomenutog perioda zajednička je turobna atmosfera predstavljenih motiva, a Lubardino slikarstvo toga vremena funkcioniše više kao predstavljanje predmeta nego kao predstava svjetlosti.

Šestogodišnji boravak u Parizu je Lubardi otvorio vrata „svijeta“ donijevši mu istovremeno dilemu i spoznaju da njegovo narastajuće umjetničko djelo, koje će se tek definisati i do punog izražaja doći kroz deceniju ipo, zahtijeva mnogo intimniji ambijent od onog koji je imao u žamoru velegrada.

Lubarda se iz Pariza vraća u Jugoslaviju 1932. godine i odlazi u Crnu Goru. Na početku tog perioda teme i žanrovi u Lubardinom slikarstvu su najširi: osim pejzaža i portreta tu su i enterijeri i mrtve prirode. Izgleda da ga ipak pejzaž najviše zanima. Princip organizacije elemenata u pejzažima iz ove faze naslonjen je na naturalističku (*Gruda* 1933. g) evidenciju predstavljenog prizora. U donjem prostoru slike se prepoznaju scene iz svakodnevnog života, kola, zaprega i ljudske figure u blizini kuće.

Lubarda već 1933. godine priređuje prvu samostalnu izložbu u Beogradu, a naredne godine izlaže u *Paviljonu Cvijeta Zuzorić* i na toj izložbi dominiraju pejzaži iz Crne Gore što se može posmatrati kao druga stanica na putu ikonizacije pejzaža u slikarstvu Petra Lubarde. Otvarajući izložbu, Branko Popović (srpski slikar, likovni kritičar, profesor i dekan Tehničkog fakulteta Univerziteta u Beogradu) tada kaže da Lubarda „slikarski otkriva Crnu Goru, njen put pun velike ljepote i karaktera i kroza se jedan divan moćan potez njenoga duha i morala“, posebno ističući „čitav niz temperamentnih, strasnih i mrkih crnogorskih pejzaža“, te da je tek u ovim slikama u svome elementu, u kršu, u buri, u kontrastu, epski i dramatičan Crnogorac i brđanin.

Već 1935. godine Lubarda stvara niz pejzaža koji predstavlja-ju otklon od tamne palete sa prethodne faze i stvara *Dubrovnik*, *Crnogorsko primorje*, *Gruški zaliv*, *Predio iz Budve*. On slika i

figure i portrete poput Dr Dušana Kusovca. Kritika ove radove prepoznaje kao prelaznu fazu i tako B. Popović ističe da je „ovo slikarstvo bez snage i širine kojom se odlikovahu ranije Lubardine slike, odnosno da slikar pazi, skoro plašljivo na svaki potez kičice u ime nekog predubjeđenja o finom lijepom slikarskom izražavanju.“

U to doba i Todor Manojlović (književnik, književni i likovni kritičar i teoretičar i dramski pisac) govori o izletu u artizam Petra Lubarde, „rafiniran i mlitav artizam koji nije odgovarao pravoj prisnoj prirodi umjetnika.“

Ubrzo, već 1936. i 37. g. nakon ovog izleta, Lubarda se vraća u svijet drame koji je bio mnogo bliži njegovom karakteru. To se vidi na platnima *Predio iz Ulcinja*, *Motiv iz Crne Gore*, *Motiv iz Ulcinja*, *Predio s ruševinama*, *Mrtva priroda sa fazanom* nastalim 1936. g. kao i na platnima *Virpazar*, *Rijeka Crnojevića*, *Predio s kamenim mostom na Zeti*, *Predio iz Rume*, *Sremski predio*, *Žabljak Crnojevića*, *Crkva sv Vlaha*, *Ruže*, *Kamin...* nastale 1937. godine.

Najveći broj slika nastao je u Crnoj Gori. Njegov pejzaž, kako piše istoričar umjetnosti Petar Ćuković, u to vrijeme postaje kanonski: konceptijski zaokružen, plastički kompaktan, simbolički zgusnut. Slike Lubarde sada su pune guste, jedre materije.

Isidora Sekulić je napisala povodom Lubardine izložbe 1937. g. kako se on „goni sa prirodom u zonama njenih promjena“, tamo će je ono što „iznad i ispod čovjeka oduvijek i svaki čas mijenja oblik i boju“ i što upravo u neprestanim mijenama jeste „stalno i ima jako biće.“

Odmah nakon okupacije Jugoslavije, u aprilu 1941. g. Lubarda je uhapšen i, nakon kratkog vremena provedenog u sabirnom centru u Kragujevcu, odveden je u logor đe je proveo sve vrijeme rata. O njegovom zarobljeništvu se ne zna mnogo, ali ono što se zna jeste da postoji značajan broj umjetničkih djela nastalih u tim prilikama koje se uglavnom čuvaju u zbirkama

Narodnog muzeja Crne Gore. Ova faza Lubardinog života i rada je nedovoljno istražena jer se nameće pitanje kako je uopšte bilo moguće da se bavi umjetnošću u uslovima u logoru. Poznate su slike: *Iz logora* – skica 1943, *Iz njemačkog logora* 1942, *Kroz prozor* 1942, *Na putu za logor* 1941, *Zarobljenik Vili Šticner* 1942, *Zarobljenik* 1941.

Poslije rata, u Crnoj Gori, dogmatska estetika socijalističkog realizma nije ostavila tragove u Lubardinom slikarstvu. Radi pejzaže u kojima postiže dramatiku plastičnim sredstvima: gustom fakturom, kontrastima svijetlo-tamno, jakim kolorističkim akcentima, bogatom slikarskom materijom, zgusnutim prostorom (*Brda*, *Vrtijeljka*). Slike izložene na antologijskoj izložbi u ULUS Beogradu 1951. g. predstavljale su prekretnicu u savremenoj jugoslovenskoj umjetnosti i otvorile put individualnim slobodama u umjetničkom izražavanju. Tematski se opredijelio za slikanje krševitog crnogorskog pejzaža i monumentalne kompozicije bitaka. Napušta svijet viđenog i doživljenog. Okreće se svijetu simbola. Dezintegrisanu formu dovodi do asocijativnog, čak apstraktnog. Perspektivu i dubinu zamjenjuje irealnim prostorom, a oblike svedene na dvije dimenzije prenosi u prvi plan. Njegovo slikarstvo je transponovano u jezik boje, linije i ritma. Kompozicija sa slobodnim odnosom formi dobija ekspresionistički izraz: crtež-arabeska ne stvara figuraciju, već ritam, transkripciju duševnog; linija hitra, spora, uznemirena, teška, prati tok misli; oslobođen kolorit sveden je na oporu svjetlost bijelog krša i jake sudare gotovo čistih boja crvene, zelene, plave, ljubičaste (*Noć u Crnoj Gori*, 1951; *Između dana i noći*, 1955; *Bitka na Vučjem Dolu*, 1955).

Svaki boravak Lubarde u Crnoj Gori donio je novinu u njegovom izrazu i upućuje na to da su upravo susreti sa njemu bliskim ambijentom bili presudni za ono što se dešavalo u njegovoj umjetnosti. Činjenica da pred istim motivima prije i poslije rata nastaju različite slike, govori o tome da je presudno bilo

sazrijevanje novog pojma umjetnosti i novi doživljaj stvarnosti.

Početkom sedme decenije dvadesetog vijeka, strukturu slike gradi na apstraktnim principima. Volumen i praznine tretira kao obojene oblike koji djeluju unutar ograničene dubine (*Struktura stijene*, 1962). Vremenom, ideja prostora se mijenja. Površina platna islikana je u jednom tonu: sivom, ljubičastom, crvenom, crnom. Po njemu se rasipaju raznobojni oblici. Velika crvena i crna platna, sa ritmički raspoređenim geometrijskim površinama anticipiraju prirodne oblike koji se naziru kao siluete. Na njima je formulisan znak ili simbol u okviru jednoobrazne forme ili površine (*Bik*, 1966, *Prometej*, 1967).

Poslije boravka u Indiji (1962/63) dobija novo nadahnuće. U zen budizmu otkriva filozofsku komponentu – tajnu vječnosti. Slika znake Zodijaka (*Djevica*, 1968). Na pozadini tonski definisanoj geometrijskim površinama, bistrom linijom uokviruje obličja, vodeći računa o tajanstvenosti i simbolici motiva.

Lubardino slikarstvo puno dramatike i vječnih kosmičkih sukoba, svojom epikom, snagom i kolorističkom ekspresijom zauzima jedinstveno mjesto u savremenoj crnogorskoj umjetnosti.

Legat Petra Lubarde u Beogradu trenutno čine 24 slike, 292 crteža i grafika, namještaj, arhivska i rukopisna građa, dio biblioteke i lični predmeti umjetnika zatečeni u Iličićevoj br. 1. Legat je primljen u izuzetno lošem stanju. Zatečeni predmeti su bili devastirani i ugroženi usljed godina nemara i nebrige, dok dio umjetničkih djela nedostaje. Intervencijom Kuće legata i gradskih službi u periodu od 2008. do 2011. godine sačuvan je i konzerviran ukupan likovni materijal, namještaj i dio arhivske građe.

Rekonstrukcija, sanacija i adaptacija objekta u Iličićevoj započeta je u novembru 2011, kada je nabavljena sva dokumentacija neophodna za početak radova. Vila je zadržala autentične elemente enterijera i izgled fasade i postala multifunkcionalni objekat od 900 kvadrata. O radovima na rekon-

strukciji građevine, sanaciji nađenih predmeta i slika snimljen je dokumentarni film, koji se može naći na internetu.

Sa druge strane, rodna kuća Petra Lubarde na Ljubotinju, u zaseoku Vignjevići, zarasla je u korov, odavno na njoj nema krova, bilo je nekih pokušaja da se ona makar „stavi pod krov“. Do te kuće, zapravo kućišta, nema puta izuzev jedne staze što otežava mogućnost da se na kući radi, nalazi se na strmom obronku i zaista se do nje teško dolazi.

CRNOGORSKI VAJAR I EMIGRANT JANKO BRAJOVIĆ

Nenad Stevović

The intention of the author of this paper was to save from oblivion a patriot who had not given up the fight for freedom and independence for Montenegro and thus condemned himself to lifetime emigration. This man was Janko Brajović (1889-1948) a sculptor from the Brajović Gostilje, on whose work disseminated across the world the Montenegrin art critic is yet to give its merit based word. The author of this paper thoroughly studied his life and art biography and focused particularly on his obscure death in a hotel in Vancouver.

Ovaj tekst ima za cilj da doprinese skidanju prašine zaborava sa imena patriota koji su, ne odustajući od borbe za slobodu i nezavisnost Crne Gore, sami sebe osudili na doživotnu emigraciju. Ti slikoviti, romaneskni likovi su bili čuvari nade u vaskrsnuće Crne Gore. Nastavili su da je gaje i kada su postali svjesni da je povratak crnogorske nezavisnosti u tadašnjem trenutku bila nemoguća misija. Svjesni su bili i svoje uloge, znajući da je najgore stanje jednog naroda da izgubi vjeru u borbu da sutra može i mora biti bolje. Vraćanje tih ličnosti u kolektivno šććanje crnogorskog naroda i reafirmacija njihovog patriotskog djelovanja nije samo moralna obaveza današnje

generacije Crnogoraca, već i jedan od preduslova da nam se u budućnosti ne ponove.

Glavni junak ovog rukopisa je Janko Brajović, crnogorski emigrant, patriota i vajar svjetske reputacije. Za širu, kulturnu i stručnu javnost, njegov životopis nije dovoljno poznat. Istraživanje koje prezentuje ovaj rad, ima za cilj da dà doprinos osvjetljavanju lika i djela istaknute ličnosti iz crnogorske umjetničke, emigrantske i patriotske zajednice. Pored ekskluzivnih podataka iz vajarevog burnog života, ovaj istraživački rad dokumentovano daje odgovore na niz pitanja koja su mučila dosadašnje publiciste koji su pisali o ovoj ličnosti, prije svega: kad, đe i kako je umro Janko Brajović i đe je sahranjen.

Rad je napisan na osnovu dugogodišnjeg istraživanja, uz korišćenje privatnih izvora, dostupne arhivske građe, relevantne literature i pretragom svjetske štampe; koncipiran je tako da se može nadograđivati novim saznanjima o ličnosti koja zaslužuje, u najmanju ruku, da ne bude zaboravljena.

Janko Brajović

Crnogorski vajar, emigrant i patriota Janko Brajović rođen je 12. marta 1889. godine u selu Gostilje Brajovića u Bjelopavlićima od oca Nikole, zvanog Niša (1841) i majke Anđe, devojačko Ćetković (1849). Imao je braću Spasoja (1870), Savića (1875), Miletu (1881) i Milutina, i sestru Milenu (1879), kasnije udatu Jovičević.¹

Nekoliko godina nakon Jankovog rođenja porodica Brajović se preselila na Rijeku Crnojevića, nadomak Cetinja. Kuća Brajovića je bila u neposredoj blizini zimovnika kralja Nikole,

¹ Podatke o članovima porodice Brajović sa godinama rođenja pronalazimo u ovjerenoj izjavi datoj na Cetinju 23. 06. 1948. godine od strane Vučeković Radovana i Hot Šuke.

Janko Brajović
1889–1948

zvanog Ljeskovac, koji je sagrađen 1886. godine. Petrovići su rado i često boravili na Rijeci Crnojevića, poznatoj bo blagoj klimi, slikovitom ambijentu i opuštajućoj atmosferi. Početkom 20-og vijeka ona je bila najprometnija crnogorska luka i sa Virpazarom vodeći trgovinski centar u Staroj Crnoj Gori. Đeca Brajovića i Petrovića su puno vremena provodila zajedno u „Crnogorskoj Nici“ kako su ovo mjesto nazivali inostrani posetiooci. Romantični gradić u kojem je otvorena i prva apoteka kao i prva radionica oružja u Crnoj Gori i đe se u fabrici „Marica“ proizvodio sedef – biser od riblje krljušti. Posebna atmosfera je bila subotom kad je pazarni dan i kad se na Rijeci okupljalo i do 800 ljudi, što je u to vrijeme bio izuzetan broj. Na

pazaru se prodavala roba iz cijele Crne Gore, ali su trgovci iz Italije posebno dolazili i kupovali suvu ukljevu, koja je zbog svoje unikatnosti i specifičnog ukusa bila veoma tražena na trpezama u njihovoj državi.

Nekoliko mjeseci prije Jankovog rođenja, u komšiluku u zimovniku Petrovića rodio se i Aleksandar Karađorđević, unuk Knjaza Nikole i sin njegove najstarije kćeri Zorke. Vršnjaci su, kao đeca, dosta vremena provodili zajedno na Rijeci i na Cetinju. Janko Brajović je nakon Prvog svjetskog rata, zbog politike Karađorđevića prema Crnoj Gori i kralju Nikoli, proveo jedno vrijeme u zatvoru a zatim pobjegao iz Crne Gore u koju se više nikada nije vratio. Janko je kao četvorogodišnjak ostao bez oca koji umire 1893. godine. Sav teret roditeljskog staranja i brige za porodicu preuzima majka Anđa, koja je kroz burna vremena prvih decenija 20 vijeka, na put izvela i školovala svu svoju decu. Spasoje, koji je jedno vrijeme bio upravnik na dvoru, i Mileta, koji se bavio agronomijom, često su putovali u Italiju odakle su brodom dovozili sadnice za stvaranje parkova i plansko ozeljenjavanje Cetinja i Nikšića. Savić je kao poliglota koji je govorio 7 jezika, neko vrijeme bio prevodilac na dvoru, dok je jedan period proveo i u Americi, đe je između ostalih naučio tečno govoriti i jedan indijanski jezik. Najmlađi Milutin je kao gimnazijalac za vrijeme Prvog svjetskog rata zarobljen i interniran u logoru Boldagason u Mađarskoj, đe je ubijen zajedno sa bratom od strica Ilijom.

Sklonost prema vajarstvu, Janko je pokazivao od malih nogu. Kad god bi njegova majka ispekla hljeb ispod sača i podijelila ga deci dok je još vruć, on bi se sa svojim parčetom sklanjao na tavan kuće. Tamo je od još toplog tijesta pravio razne ljudske i životinjske figure. Jednom prilikom, dok ga je majka grdila zbog toga, kralj Nikola koji bješe u blizini joj reče: „Ne grdi Anđe tog djetića, ima on zlatne ruke i ko zna, možda će jednog dana postati veliki umjetnik i svijetom proslavit ime

crnogorsko“. Nikola Petrović je bio u pravu. Vrlo brzo je mladi Janko prevazišao okvire tadašnjeg crnogorskog školstva, pa je potragu za znanjem i umjetnošću nastavio usavršavanjem i školovanjem u Italiji, Francuskoj i Austriji, đe je na visokoj bečkoj akademiji završio vajarstvo.

Janko Brajović se 1910. godine vjenčao sa Vasiljkom Kokošević, rođenom 1891. godine, koja je bila porijeklom Grkinja. Sa njom je imao dvoje dece, sina Nikolu koji se rodio 1912. godine i kćer Senku koja je na svijet došla dvije godine kasnije.

U Prvom balkanskom ratu Brajović je jedva preživio nakon teškog ranjavanja tokom borbi na Bardanboltu na skadarskom frontu. Oporavio se poslije nekoliko operacija i šestomjesečnog bolničkog liječenja. Tokom Prvog svjetskog rata bio je prvo u štabu Princa Petra, a kasnije u štabu kralja Nikole, sa kojim je, nakon vojnog poraza crnogorske vojske od Austrougarske, otišao preko Albanije i Italije, u Francusku u egzil. Jankov odlazak teško je podnijela njegova supruga, čija se porodica u to vrijeme nalazila u Grčkoj. Mlada žena, ganuta tugom zbog odlaska svog supruga, ubrzo se razboljela i umrla 1917. godine. Nastupio je težak period za njegovu decu od 5 i 7 godina, ućjevina im je bila u Grčkoj, a stričevi rasijani po zemlji i inostranstvu.

Nakon kraćeg boravka u Francuskoj i obilaska nekoliko evropskih zemalja, Janko Brajović je odlučio da otputuje za Ameriku, smatrajući da je tamo moguće naći rješenje za komplikovanu političku situaciju u kojoj se nalazila Kraljevina Crna Gora nakon vojne kapitulacije i okupacije zemlje tokom i reokupacije nakon završetka Prvog svjetskog rata. U Americi je ostao tri godine, sarađujući sa crnogorskom patriotskom emigracijom. Bio je veoma aktivan po tom pitanju, pa su Crnogorci u SAD tražili od njega da bude njihov izaslanik na Mirovnoj konferenciji u Parizu, i da zastupa stav da nezavisna

Crna Gora ne treba da postane dio Jugoslavije. U početku se izdržavao radeći niskokvalifikovane poslove u Čikaškom umjetničkom institutu, a zatim je uz pomoć svog vajarskog umijeća zarađivao izradom bista, spomenika i drugih umjetničkih figura. U isto vrijeme, pokušavao je organizovati Odbor za pomoć crnogorskom narodu u otadžbini koji je bukvalno gladovao živeći u nesnosnom stanju okupacione torture. Na kraju svog prvog boravka u Americi objavio je u Detroitu brošuru *Glas Crne Gore*² koja je imala karakter programskog okvira djelovanja crnogorske emigracije lojalne dvoru i vladi u egzilu. Nakon neuspjele Božićne pobune u Crnoj Gori Janko Brajović se vratio iz Amerike u Evropu, djelujući na relaciji Francuska – Italija – Velika Britanija.

Božićni ustanak crnogorskog naroda, podignut 6. januara 1919. po novom, ili 24. decembra 1918. godine, po starom kalendaru, dakle, na Badnje večer, imao je za cilj da se ponište odluke tzv. Podgoričke skupštine, od 26. novembra 1918. godine o nelegalnom i nelegitimnom prisajedinjenju Crne Gore Srbiji; da se Crna Gora oslobodi faktičke vojne okupacije srpske vojske; da se odbrani i afirmiše crnogorska državna nezavisnost i da Crna Gora kao punopravan i ravnopravan državno-pravni subjekt stupi u jugoslovensku konfederaciju. Crnogorski januarski ustanak 1919. godine želio je skrenuti pažnju međunarodne javnosti i velikih sila uoči i tokom zasijedanja Versajske mirovne konferencije na crnogorsko pitanje, odnosno, htio je ukazati na to da crnogorski narod ne prihvata provedenu i nasilnim putem proklamovanu aneksiju Crne Gore od strane Srbije. Raspoloženje da Crna Gora stupi u novu jugoslovensku državu kao ravnopravan član i partner, imalo je većinsku podršku kod crnogorskog naroda, ali ono nije moglo biti plebiscitarno iskazano, jer je sila pobijedila pravo i pravdu. Zapravo, crnogorska državotvornost je izgubila rat zbog premoći okupacione oružane

² U originalu: Janko Brajovich, *The Voice of Montenegro*, Detroit, 1919.

sile Kraljevine Srbije i spoljnog faktora, odnosno, velikih sila, dominantno Francuske, ali indirektno i drugih saveznika, koji su prepustili Crnu Goru na milost i nemilost beogradskom osvajaču.³

Odnos italijanskih vlasti prema crnogorskoj emigraciji, nakon Podgoričke skupštine i neuspješne Božićne pobune, se počeo mijenjati. Ošetio je to u tom periodu i Janko Brajović koji je više puta hapšen u Italiji zbog svog političkog djelovanja i intriga koje su o njegovom radu širili srpski agenti. Brajović u jednom intervjuu 1930. godine kaže: „1919. počela je prva revolucija protiv Srbijanaca koji su okupirali Crnu Goru. Okrutne metode su preduzimane i oko tri hiljade Crnogoraca je moralo pobjeći u Italiju. Ali, na nesreću, premijer Niti i grof Sforza, tadašnji ministar vanjskih poslova, prodali su Crnu Goru Srbiji. Ja sam bio prvi koga su žrtvovali. Bio sam izručen zlom neprijatelju, i bačen u tamnicu u Beogradu, glavnom gradu Jugoslavije, đe sam proveo dvije godine zbog – velike izdaje. Živio sam na ljebu i vodi, spavajući na tvrdom podu. Uslovi u zatvoru su bili katastrofalni. Zatvor⁴ je bio jedan od najstarijih u Evropi, sagradili su ga Turci kada su prvi put došli u te krajeve. Na kraju, nakon velike patnje i muke, uspio sam da pobjegnem iz zatvora, uz pomoć mojih prijatelja, prije svega Radića, hrvatskog lidera koji je kasnije ubijen u beogradskom Parlamentu.“⁵

Nakon bjekstva iz beogradskog kazamata, Brajović se jedno vrijeme krio u Crnoj Gori odakle je, nakon što se oporavio,

³ Novak Adžić, *Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918-1941*, Tom I, str. 21, Cetinje, 2008.

⁴ Misli na Glavnjaču, zloglasnu zgradu u kojoj je od 1864. do 1953. godine bilo sjedište Uprave policije grada Beograda. U podrumu zgrade nalazio se zatvor, prevashodno za političke zatvorenike. Uslovi u Glavnjači su bili katastrofalni, spavalo ih je po 350 u ćeliji predviđenoj za 60-70 ljudi. Samo 1921. godine kroz ovaj zatvor je prošlo oko 15.000 ljudi.

⁵ *The Milwaukee Journal*, 21. 07. 1930.

uspio da ode u Francusku. Narednih nekoliko godina intenzivno se posvetio vajarstvu stvarajući i živjeći na potezu Pariz – Beč – London. Brajovićev prvi umjetnički uspjeh dogodio se u Londonu, kulturna javnost se zainteresovala za njegovo stvaralaštvo nakon izlaganja mermerne figure Isusa Hrista od skoro 3 metra. Nemirni stvaralački duh ga je 1924. godine doveo ponovo u Sjedinjenje Američke Države đe je za kratko vrijeme modelirao nekoliko bisti istaknutih javnih ličnosti. Ubrzo se vratio u Evropu i u umjetničkim krugovima stekao reputaciju svjetskog vajara. On nastavlja svoje tridesetogodišnje lutanje od države do države, modelirajući skulpture velikog broja važnih ličnosti. U intervjuu koji je dao kanadskom novinaru Džeku Skotu kaže: „Ostavio sam barem po jednu statu u na svakoj raskrsnici svijeta“.⁶ Do kraja života je putovao i stvarao širom zemaljske kugle, najčešće posjećujući metropole Evrope, Ševerne i Južne Amerike.

Francuski list *Moderna revija umjetnosti i života* opisao je vajara Janka Brajovića na sljedeći način: „Mučan je i buran bio život Janka Brajovića, jedinog vajara kojeg nam je, ako ne griješimo, do danas dala njegova malena otadžbina Crna Gora. I nije slučajno, čak ni s umjetničkog stanovišta, jedini čiji život želimo ukratko da opišemo, jer njegove životne peripetije nijesu bile bez uticaja na njegovo umjetničko djelo. Janko Brajović je prešao četrdesetu. U mladosti je živio u Italiji i tamo je počeo da se afirmiše u svom umjetničkom pozivu. Ali ubrzo je Balkan bio zahvaćen vatrom i, odgovarajući na zov urođenog atavizma jednog ratničkog naroda, mladi čovjek se pridružio vojsci starog kralja Nikole. Zatim je nastupila austrijska okupacija. Janko Brajović je uspio da pobjegne i nalazimo ga u Čikagu, đe radi najskromnije poslove da bi preživio. Po završetku rata, imenovan je kao delegat za Versajsku mirovnu konferenciju, ali nije u njoj učestvovao. Pripajanje Crne Gore Jugoslaviji duboko je

⁶ *Vancouver Sun*, Our Town by Jack Scott, 01. 12. 1947.

povrijedilo njegova patriotska ošućanja što je on energično i pokazao, te sad živi u egzilu u Londonu. U svakom trenutku te iznenađujuće egzistencije, Janko Brajović je bio vajar. Ima za sobom pregršt veličanstvenih portreta najrazličitijih ličnosti, od kardinala Mersijea do hrvatskog patriote Radića, od engleskog učenjaka ser Ronalda Rosa do Musolinija, do ser Džona Laverija, R. A. i Nj. V. kraljice Aleksandre do indijanskog poglavice Jovlaša! Upravo se poglavičina bista nalazi u salonu Kraljevske akademije. Djelo je uistinu moćno, nervozno, izvanredne ekspresije. Razumljivo je da se ta gruba i muževna figura dopala divljem vojniku Crne Gore. Ali Janko Brajović umije povremeno da izvede i najskladnije i najnježnije forme kako svjedoči, na primjer, dražesna i savršeno skladna ženska bista isklesana u mermeru. Umjetnik prenosi materiji mnogo svog životnog žara, i može se reći da ako je Crna Gora iznjedrila samo jednog vajara, kvalitetom je umnogome nadoknadila manjak kvantiteta.“⁷

Političko djelovanje u emigraciji

Janko Brajović je teško prihvatao i nije se mirio sa situacijom u kojoj je kralj Nikola sa vladom u egzilu u Francuskoj, crnogorska vojska u Italiji, a strane trupe u Crnoj Gori. Vjerujući da se rješenje za crnogorsko pitanje može naći na američkom kontinentu, otišao je u Sjedinjene Američke Države sa ciljem da svojim aktivnostima pomogne otadžbini u najtežim trenucima njenog viševjekovnog trajanja.

Dramatična situacija u Crnoj Gori, teror okupacionih trupa i glad stanovništva su bili povod Janku Brajoviću da pokuša da pronađe način i formu djelovanja u cilju prikupljanja pomoći za svoj narod. U tom smislu on je krajem novembra 1918. godine

⁷ *La Revue Moderne des Arts et de la Vie*, 30. 07. 1933, br. 14, str. 15–16.

uputio pismo Freklinu K. Lejnu⁸, ministru unutrašnjih poslova Sjedinjenih Američkih Država sljedeće sadržine:

„Moj dragi gospodine sekretare, da li bih mogao ovim putem da zatražim od Vas, u ime mnogih napaćenih, nesrećnih ljudi u mojoj zemlji, Crnoj Gori, da mi date zvaničnu dozvolu kojom bi mi bilo dopušteno da apelujem na velikodušni narod Sjedinjenih Država i da ih zamolim da pokažu velikodušnost prema napaćenim ženama i deci Crne Gore i da ih spasu da ne umru od gladi. Ovom prilikom, takođe želim da Vam skrenem pažnju na činjenicu da deca Crne Gore, zbog toga što su pod neprijateljskom okupacijom, nijesu te sreće da prime pomoć od Sjedinjenih Država, pa su zbog toga izložena izuzetnim patnjama, dok je njihovo obrazovanje u potpunosti zapostavljeno. Moj cilj u naporima da oformim Odbor za pomoć je da posebno, pored ostalih potreba, podstaknemo njihovo obrazovanje. Sredstva koja budu prikupljena će biti povjerena organizaciji *Daria Ratna pomoć*, koja je spremna da potpomogne moj poduhvat. Da li bih takođe mogao da Vas zamolim, moj dragi gospodine sekretare, da ovo pismo smjesti pogledate i razmotrite? Zahvaljujem Vam na ljubaznosti. S punim poštovanjem, Janko Brajović, Vašington D.C. 27. novembar 1918.“⁹

Janko Brajović je 1919. godine u Detroitu objavio na engleskom jeziku brošuru političko programskog karaktera *Glas Crne Gore*, u originalu *The Voice of Montenegro*. Istoričar Šerbo Rastoder je 2004. godine u dvotomnoj studiji *Crna Gora u egzilu 1918-1925* objavio prevod Brajovićeve brošure, koju je

⁸ Frenklin K. Lejn (Franklin Knight Lane), (1864-1921), američki advokat i političar, državni sekretar unutrašnjih poslova u Vilsonovoj vladi 1913-1920. Tokom svojih sedam godina na tom mjestu Lejn je promovisao veću autonomiju za američke Indijance i podstakao razvoj na zapadu i Aljasci.

⁹ *Crna Gora i SAD u dokumentima Nacionalnog arhiva u Vašingtonu 1905-1918*, Istorijski institut Crne Gore, priredio Radoslav Raspopović, Podgorica, 2010.

naslovio *Programski okvir djelovanja Crnogoraca u SAD-u*. Prenosimo integralni prevod iz pomenute studije sa komentari-
ma autora u fusnotama.

U brošuri su objavljene i dvije mape. Jedna prikazuje tačan poredak i dispoziciju srbijanskih i crnogorskih snaga, na jednoj strani, i austrijskih, njemačkih i bugarskih, na drugoj, tragičnog ljeta 1915. godine, kada je Crna Gora podnijela najveće žrtve. Druga mapa u brošuri svjedoči o teritorijalnim pretenzijama zvanične Crne Gore. Naime, među emigrantskim krugovima bila je raširena teza da Crna Gora prvobitno treba da bude teritorijalno proširena, da se kao samostalan činilac pojavi na Konferenciji mira, koja bi verifikovala takvo proširenje, i da se tek potom raspravlja o njenom budućem statusu. Kada se govori o teritorijalnom proširenju, misli se na Skadar i okolinu, Boku Kotorsku i Hercegovinu. U tom će smislu i drugi dokumenti nastali pod okriljem emigrantske Crne Gore sadržavati navedene zahtjeve.

Ispovijest umjetnika i patriote

Prilikom boravka u Lisabonu, 1931. godine, Janko Brajović je dao intervju portugalskom časopisu *Reporter X*. Vajar nije puno govorio o umjetnosti i svojim djelima, već njegovo izlaganje odiše neutješnom čežnjom za svojom domovinom, Crnom Gorom. Naslov teksta je *Tragedija Crne Gore*, a u podnaslovu se najavljuje: „Senzacionalni intervju sa čuvenim crnogorskim vajarem Jankom Brajovićem koji putuje svijetom kao umjetnik i kao patriota.“

„... Bilo je 1924. godine kada sam posljednji put bio u zatvoru... Rekao je *posljednji put* zato što ... to nije bilo prvi put. Od kada su opljačkali moju otadžbinu; od kada su pucali na naš narod kroz prozor izdaje – rasipajući ga po cijelome svijetu kao neko ko oduva pepeo sa cigarete rasipajući ga po prsluku; od

kada su sile pustile da im se podsmijevaju u zapanjujućoj nepravdi zbog lukavstva pohlepne i imperijalističke Srbije – zbog čega se nijesam smirio niti jednog jedinog trenutka. To je kao onaj koji zna da je majka, ta slatka starica sa najvećom ljubavlju, živa oteta, zlostavljana, porobljena, bez ikakve druge nade do čovječje ljubavi sina koji kruži, u izvidnici na straži, uz očajnički i plemeniti bijes, oko zidina mjesta na kome se nalazi oteta starica. Poslednji put kada sam bio zatvoren, previše sam se približio posjedima tiranina ... Nalazio sam se u gotovo neutralnoj zoni ... Učestvovao sam na nekoj konferenciji da bih ispričao tim ljudima kakvo je bilo mučeništvo moje otadžbine. Na pola konferencije, u salu su upali srpski organi reda, priveli su me, odveli su me kod nekog generala koji me je ispitivao: - ‘Koja je Vaša nacionalnost?’ – ‘Crnogorska’ – odgovorio sam. A onaj drugi je tvrdio: ‘Crna Gora više ne postoji... Hoćete da kažete da ste Jugosloven, odnosno Srbin!’ - Ne! – pobunio sam se. - ‘Ja sam Crnogorac!’ – ‘Ali to je ludilo - biti državljanin zemlje koja se ugasila, biti podanik kralja koji je umro, biti rodoljub izgubljene bitke! Ako biste sutra, na svojim putovanjima, poželjeli pasoš - od koga ćete ga zatražiti?’

- Od svih konzulata, osim od srpskih, od zemlje koja je pokrala moju domovinu!

- A kojoj nacionalnosti izjavljujete da pripadate?

- Crnogorskoj.

- Ali svi konzuli će vam reći kao i ja da Crna Gora ne postoji i, u tom slučaju, šta ćete Vi reći?

- Da sam Crnogorac.

Ova moja tvrdoglavost, koja nije bila hir, koja nije značila književnost, ali koja je odražavala iskreno i jasno moje ubjeđenje, bacila je u očaj mog tamničara. Te noći sam, među žandarmima, otputovao za Beograd. Pitali su me, ironično, ali spremni da održe svoje obećanje, da li želim da prođem kroz Crnu Goru. ‘Ne!’ – potvrdio sam. – Neću se vratiti u svoju otadžbinu prije

nego što budu pokidani okovi koji je muče. To bi bilo previše okrutno za nju ... i za mene. Čežnja sagorjeva moju dušu, postavlja žar u mojim venama, ali ne želim da se tamo vratim i da je vidim porobljenu od tiranina – ja koji sam rođen i koji sam odrastao pod pozlaćenim suncem njene nezavisnosti, njene slobode, njene neukroćene i divljenja dostojne hrabrosti! Spakovali su me - spakovali je prava riječ – u jednu od masovnih grobnica živih ljudi koji su 12 lanaca rodoljuba koji se nijesu predali - Hrvati, Makedonci, Crnogorci, iz svih onih zemalja koje su nasilno pridružene imperijalističkim ambicijama Srbije i koji se bore za slobodu, ili barem sanjaju o slobodi, zato što je dovoljno samo ne udvarati se tiraninu da bi postali sumnjivi ... više od 15.000 ljudi pate u ovim zatvorima bez suđenja, bez istražnog postupka – a velika većina ima više od 10 godina! Prolazimo kroz Beograd, glavni grad Srbije, i tužno je videti grad kao ovaj koji je gotovo napušten, pod pritiskom kontinuiranog straha: žandari na sve strane, tajna policija na svakom ćošku, bez svijetla na ulicama, opustošeni ‘kafeji’ i kada nas neko lice špijunira, obavijeno je strahom ili bolom...

‘Bio sam privilegovani zatvorenik Nijesu me fizički mučili – što je razlog da im budem zahvalan! Ali nijesam mogao da spavam ... Noću i danju odzvanjali su krikovi koje su izvršitelji čupali iz drugih, u želji za fantastičnim priznanjima ili u morbidnom zadovoljstvu mržnje! I kada sam se, dvije godine kasnije, oslobodio i kada sam se vidio u staklima prvog izloga – nijesam se prepoznao. Bio sam težak 15 kilograma manje! Ličio sam na tuberana! Ali šta me je briga za patnje tijela, kada se uporede sa onima duše? ’

Janko Brajović je zaćutao. Nije visok – ali je jak, širokih ramena, brđanin kome aristokrati po klasi i po duhu nijesu atrofirali tradicionalnu snagu rase. Impresionira prije svega zbog glave – romantična glava bez pretjerivanja, duge, raščupane i svezane kose, američki brkovi, mala muva od ulja na platnu

iz XIX vijeka ...biće da ima oko 40 godina ... Crnogorac je iz te domovine romantičnih ratnika, nepobjedljivih patriota, mučenika bez moguće predaje. Pošto je osvojila nezavisnost prije više vjekova, Crna Gora je bila jedina balkanska zemlja koja nikada nije izgubila slobodu. Uvijek se borila u neprekidnoj bici protiv Turaka i protiv Austrijanaca - dok se jedni i drugi, zapanjeni hrabrošću pigmejca, nijesu predali sa divljenjem. To je bio srećan narod ... Janko Brajović, vajar jake i nepogriješive individualnosti, umjetnik koji daruje mermeru ojačanu muzičku inspiraciju mozgom punim plemstva, autor genijalnih radova koji su prouzrokovali pometnju u velikim intelektualnim centrima Evrope i Amerike, došao mi je preporučen od dva moja velika prijatelja iz Londona – dr Rampanji (Rampagni), italijanski ljekar, fanatik pravde i strastveni branilac crnogorske stvari, i Džon Čubranović¹⁰ (John Ciubranovich), još jedan mučenik progнан iz porobljene otadžbine.

– Kada biste znali kako smo bili srećni, u Crnoj Gori ... – nastavio je Janko Brajović, sa osmjehom, refleksom melanholije koji su surova životna iskustva učinili skeptičnim. Narod, intelektualci i kralj živjeli su kao jedna velika porodica. Nije bilo ni zločina, niti lopova, ni loše dece niti loših roditelja ... Kraljevska porodica – dobri kralj Nikola, pjesnik, dramski pisac, koji je prešao u vječnost zbog vrijednosti svojih djela – pošto je zalivao, on sam, cvijeće, šedio bi, u sumrak, u vrtu koji okružuje njegovu malu palatu na Cetinju, u društvu svoje supruge i princa – jedna od njih je danas kraljica Italije! Seljaci bi prolazili pored ograde i pozdravili bi ga kao patrijarha; i kralj bi razgovarao sa njima, ispitivao ih, smijao se i zasmijavao ih ... U međuvremenu buknuo je Veliki Rat ... niko ne misli da napadne Crnu

¹⁰ Misli na Jovana-Jova Čubranovića, crnogorskog rodoljuba, novinara i publicistu, koji je u Velikoj Britaniji vodio propagandu za crnogorsku stvar i intenzivno sarađivao sa Komitetom za odbranu Crne Gore iz Dablina (Irska).

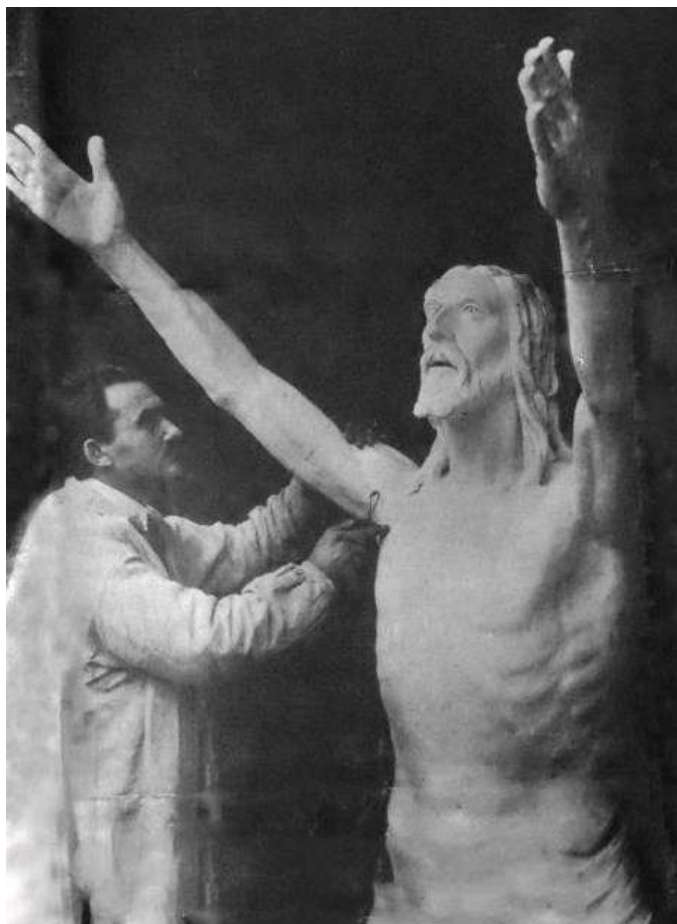
Goru; ali Crna Gora je ta koja, zbog romantičnog plemstva, ne želi da ostane skrštenih ruku pred napadom koji Austrija priprema u Srbiju. Kralj Nikola piše Kralju Petru govoreći mu da „juče kao i danas Crnogorci su uvijek bili na svojim časnim mjestima u odbrani svoje balkanske braće.“ Šta je bila naša vojska u poređenju sa granitnim cilindrom prusko-austrijske vojske? Šta nas je to bilo briga? Borili smo se – borili smo se do povlačenja Srba, jer oni su bili ti, a ne mi, koji su odstupili prvi! Moja porodica je pripadala Dvoru. Ja sam studirao vajarstvo u Rimu, po želji Kralja, budući da u Crnoj Gori nije bilo vajara, a njena istorija je bila prepuna slave dostojne besmrtnosti mermera. Nedavno sam se vratio iz Italije, oženio sam se, a u mom domu su procvjetale dvije bebe... Pratio sam Kralja ... Moja jadna žena ... Plakala je, ali nije htjela da me ometa u mojoj dužnosti! Ja sam vajar – i ta scena je ostala uklesana u mom srcu kao u crvenom kamenom bloku ... poljubio sam ih! Otputovao sam! Već je prošlo šesnaest godina! Ja ih nikada više nijesam poljubio niti ih vidio! Nikada više! Mene – nikada više nijesu puštili da uđem *nikada više* u moju domovinu!

Njih ... Vidite ... Moja jadna žena je umrla ubrzo nakon toga - kada su joj srpski žandari napali i zapalili kuću! O mojoj deci – gospodine, Vi ste otac i možete da sagledate moju bol – o mojoj deci nikada više nijesam imao nikakve vijesti ... Niko ne zna da mi kaže đe su ... šta su uradili sa njima. Moja pisma i pisma koja su mi napisali, uništio je crni kabinet u Beogradu! Moja jadna deca! Kada sam ih ostavio, bila su još u kolijevci ... Danas, jedan od njih – dječak – sigurno ima 18 godina; ona ... oko šesnaest! Kakav užas, kakvo gušenje podsjetiti se na njih i ne znati đe su, šta rade, zbog čega sve pate - niti kada ću ih ponovo sresti!“

Janko Brajović oblikovao je svoju masku u gipsu svoga mučeništva – i njegov osmijeh, koji mu pripada, ne pogoršava se niti se rasipa: i dalje ostaje, trzajući usne, kao kakav *tik*. I nastavlja: „Uvijek smo se borili! Kada se rat završio, kada je

vojska – koja je bila sav valjani crnogorski narod – i njihov Kralj, kada su htjeli da se vrate u otadžbinu, otadžbina je bila nestala! Srbija, srpski imperijalizam, je izmislio crnogorsku skupštinu ... koja je bila nenaseljena, u kojoj je narod, koji je bio odsutan u Velikoj bitci, joj se predao spuštenih ruku ... Ista laž je bila ponovljena sa Makedoncima, sa Hrvatima, sa svim narodima koje je srpski imperijalizam želio... Sile, polaskane licemjernim pozdravima sa naklonom Kralja Aleksandra, sinom ubice Kralja Milana i kraljice Drage, brat ubice nekoliko sluga u pijanim noćima, zbog čega je osuđen na kaznu doživotnog zatvora, ratifikovali su geografsku krađu. Kralj Nikola se pobunio i umro od tuge, sa 80 godina – 80 godina snage i muževnosti! Ostali smo mi – prognani i rasuti po svijetu Crnogorci, bez drugih sredstava do našeg lutajućeg siromaštva - uvijek se boreći, bez mogućeg odstupanja, za slobodu naše otadžbine. Toliko je mali, toliko slavan, toliko plemenit, toliko častan crnogorski narod! Kakvo zlo je on uradio međunarodnoj politici? Onda, zar mali narodi nemaju ista prava na život kao i veliki? Dakle, zar jedan zločin, učinjena nepravda jednom pigmejcu nije isto kao i onaj koji je učinjen na džinu – ili zakoni služe samo po dimenzijama žrtava, pa se kazne utvrđuju tek kada pređu određenu fizičku veličinu?“

„Ja, kao i mnogi Crnogorci, ne zaustavljam se, ne odmaram, ne odričem se! Pošto sam ja umjetnik, obilazim svijet vajajući moja poprsja, moje statue, i sa njima propagiram moju izmučenu otadžbinu. Ponudio sam Hrista - simbola pravde – Društvu naroda, novog Hrista, Hrista kao što nije do danas tumačen i da je to bila Crna Gora ta koja me je inspirisala. Na Kubi sam isklesao bistu Martija, Oslobodioca, koju sam podario vladi. U Kaliforniji sam uokvirio jednog indijanskog poglavicu, crvenokožca, roba sa čežnjom za slobodu ... U Americi sam prisustvovao i učestvovao u poznatoj obradi „Vesele udovice“. Zanimarili ste ovu *aferu*? Reći ću Vam ... Kao što znate, jedan

Vajar u ateljeu

od sinova Kralja Nikole, princ Danilo, bio je, kao i mnogi kraljevski nasljednici, kao što je to bio i Edvard VII, na primjer, stilizovani *parižanin*. Izgorio je u mladosti u Parizu. Restoran *Maksim's*, mjesto *randevua* velikih knjaževa, obožavao je to. Neki komediograf je napisao veseo pozorišni tekst, ali ne i uvrjedljiv, da bi Franc Lehar komponovao muziku za to djelo i na taj način od mladosti Danilove je rođena najpoznatija moderna opereta – „Vesela udovica“ ... To je bilo prije rata; mi smo bili

slobodni, poštovani i srećni – i nijesmo se zastiđeli zbog mašte ove operete. Ali evo, nedavno, „Metro“, jedan od kinematografskih *trustova* Holivuda, je iskoristio ovaj naslov da bi napravio, zahvaljujući srpskom novcu, film koji kleveta, u kojem se pojavljuje princ Danilo kao bludnik, brat kao kriminalac, a jadni Kralj Nikola i njegova supruga, najbolji i najčasniji vladari na svijetu, kao omražena i ponižavajuća karikatura. Svi Crnogorci razasuti po Zemaljskoj kugli protestovali su i uspjeli ne samo da „Metro“ plati pozamašnu naknadu, već i da takođe bude zabranjeno u cijelom svijetu prikazivanje ovog filma!

U svakoj zemlji, u svakom gradu u Americi kroz koji sam prošao, ostavio sam jedno svoje djelo u mermeru i ogorčenje u kolektivnoj duši zbog sramote koju je naša otadžbina pretrpjela! Po povratku u Evropu, iskrcao sam se u Londonu. Odmah su me okružili nekoliko diplomatskih predstavnika koji su mi ponudili hiljade funti, počasti, odlikovanja, ukoliko bih napustio svoju misiju i bio uključen u novo carstvo. „Vi ste mi ponudili novac ... Zbog čega bih ja to želio ako sam bogat jer se sa moje strane nalazi razlog? – odgovorio sam im ja.

– Ponudili su mi sve što im budem tražio, a ja im tražim samo jednu stvar, vrlo jednostavnu, a ja ću učiniti sve što god želite!

– A šta to Vi tražite?

– Molim za slobodu te zemlje – deteta, te zemlje starine što i jeste Crna Gora! – „Oni su odustali da me podmićuju – ali ja nijesam odustao od moje misije. Nikada ranije nijesam bio u Portugaliju. Govorili su mi o Vama i o Vašem fanatizmu za našu stvar. Ispričali su mi o epizodi u Parizu, o intervjuima koje ste imali sa Kraljem Nikolom i sa budućim Kraljem Aleksandrom, o sceni boksa koju ste imali sa srpskim novinarima, o ordenju koje Vam je Crna Gora podarila. Eto, to je razlog zbog čega sam došao u Portugaliju!“¹¹

¹¹ *Reporter X*, A tragedia de Montenegro, 15. 08. 1931.

Prijateljstvo sa generalom Frederikom Burnamom

Prijateljstvo Janka Brajovića i Kanadanina dr Frederika Burnama¹² trajalo je više od trideset godina. Upoznali su se u Crnoj Gori tokom Prvog svjetskog rata. Doktora Frederika Burnama, tada sa činom pukovnika, ratni raspored doveo je na Balkan. Kao šef humanitarne kanadske misije, zajedno sa su-prugom Anom, organizovao je medicinsku službu preko koje je bolesnim i ranjenim borcima nesebično i neumorno pružao pomoć i svoje ljekarsko znanje.

Dr Frederik Burnam je u Crnu Goru stigao početkom 1915. godine i u bolnici u Pljevljima rukovodio je hiruškim odjeljenjem; tokom 1916. godine bio je ljekar ambulatnog voza broj 16 na zapadnom frontu; godine 1917. šef hiruškog odjeljenja vojne bolnice u Makedoniji; 1918. godine organizovao je fond kanadske vojne bolnice za Srbiju, Crnu Goru i Makedoniju. Kanadski humanitarci su, poslije završetka rata nastavili svoju misiju u Evropi. Fond za vojnu bolnicu za Srbiju, Crnu Goru i Makedoniju je čak i povećan, a novac je uplaćivan najviše u Vinipegu, ali i u ostalim gradovima Kanade. Dr Burnam je sa redom Bijelog krsta, sve do odlaska u Solun, organizovao vojnu britansku bolnicu u Pljevljima koja je medicinski pokrivala značajan dio zapadnog fronta.¹³ Od 1918. do 1920. godine bio je šef kanadske sanitetske misije u Ulcinju, a 1921. i 1922. godine radio je kao šef kanadske misije u Skadru.¹⁴

Kao ljekar i humanista Burnam je uporno, savjesno i časno vršio svoju misiju. Odlikovan je najvišim crnogorskim ordenima

¹² Frederik Burnam (Frederick William Elias Burnham, 1870-1955), kanadski doktor medicine, brigadni general britanske i počasni brigadni general crnogorske vojske.

¹³ Ian Carr & Robert E. Beamish, *Manitoba medicine: a brief history*, Winnipeg, 1999.

¹⁴ Muzej u Vankuveru (Museum of Vancouver).

među kojima su Danilov krst za nezavisnost, Medalja za hrabrost i Zlatna medalja za revnost, a kralj Nikola ga je na Cetinju unaprijedio u čin počasnog brigadnog generala crnogorske vojske. Posebnim ukazom je dobio i kraljevsku crnogorsku narodnu nošnju. Nakon završene misije na Balkanu i povratka u svoju rodnu Kanadu general Burnam, zajedno sa E. Korivo bivšim crnogorskim počasnim konzulom u Kvebeku i Arturom Peniom urednikom lista *Quebec Cronicle*, štampa članke u korist crnogorske stvari i pridružuje se kampanji za obnovu crnogorske državnosti koja se istovremeno vodila i u montrealskoj *Gazeti*. U tom vremenu upoznaje se sa istaknutim crnogorskim emigrantom Nikolom Petanovićem¹⁵, osnivačem i predsjednikom Odbora za suverenu i samostalnu Crnu Goru u San Francisku, i glavnim i odgovornim urednikom časopisa *Crnogorsko ogledalo* (Montenegrin Mirror). Nikola Petanović je, nakon što je posetio generala Burnama u termalnoj banji i lje-tovalištu Halkion, objavio u San Francisku na engleskom jeziku brošuru od 8 stranica pod naslovom *Poseta Božjoj zemlji (A Visit to God's Country)*¹⁶.

Janko Brajović je 1928. godine, prvi put, posetio generala Burnama u ljetovalištu Halkion, a on ga je, sa suprugom i delegacijom gradske vlasti, dočekaob obučen u crnogorsku narodnu nošnju. Gospođa Ana Burnam je, za tu priliku, na reveru okačila crnogorska odlikovanja. Crnogorski vajar i angažovani patriota je u banji ostao nekoliko mjeseci boraveći u hotelu *Halcyon hot*

¹⁵ Nikola Petanović (1892–1932) intelektualac, publicista, istaknuti emigrant i borac za crnogorsku nezavisnost. Rođen u Podgoru (Crnina) sa 20 godina otišao za Ameriku gdje je ostao do kraja života. Godine 1927. pokreće časopis *Crnogorsko ogledalo* (Montenegrin Mirror) i u San Francisku osniva Odbor za suverenu i samostalnu Crnu Goru. Pjesnički nadimak mu je Najad (Naiad). Umro je u četrdesetoj godini u San Francisku, gdje je i sahranjen.

¹⁶ Tekst brošure preveden na crnogorski jezik objavljen je u monografiji: Nenad Stevović, *Frederik Burnam i Crna Gora*, Cetinje – Lovćenac, 2015.

springs. Visoko cijeneći zasluge svojih kanadskih prijatelja prema Crnoj Gori i njenom narodu, Janko Brajović je izvajao biste Frederika i Ane Burnam. Smatrao je, kao i većina angažovanih crnogorskih emigranata u Sjevernoj Americi, da biste treba dopremiti u Crnu Goru i postaviti na prijestonom Cetinju. Zbog političkih prilika u Crnoj Gori, a kasnije i vajareve iznenadne smrti, to se nikada nije dogodilo. Informaciju o bistama saopštava general Burnam u pismu upućenom Jankovom sinu, Nikoli Brajoviću 31. oktobra 1948. godine. Biste su stradale 1955. godine, kada je u požaru izgorio hotel u Halkionu i u njemu smrtno nastradao general Frederik Burnam.

U kanadskom listu *Vancouver Sun* u stalnoj rubrici „Naš grad“ novinar Džek Skot piše o odnosu Brajovića i Burnama: „Brajović je doputovao u ovaj dio svijeta 1928. godine zbog ljubavi prema poslu. Grupa njegovih crnogorskih prognanika u Engleskoj delegirali su ga da dođe u Kanadu i izrazi zahvalnost te male nacije generalu F. W. Burnamu iz Halkion Springsa. Burnam je bio zadužen u medicinskoj službi tokom vojnih otpora u Crnoj Gori i postao jedan od državnih heroja. Brajović je ne samo izrazio zahvalnost već je i napravio biste njega i njegove žene od razrađenog čelika i mermernog sjaja pored jezera. Skoro je planirao da posjeti Burnamove i da im kaže posljednje zbogom. Jer, do marta, barem, nada se, biće kod svoje kuće.“

Saradnju Janka Brajovića, Nikole Petanovića i generala Frederika Burnama pronalazimo i u pismu koje je Petanović uputio 22. juna 1928. godine dr Dejvidu Star Džordanu¹⁷, savjetniku i dugogodišnjem prvom čovjeku Stanford univerziteta u Kaliforniji, u kojem se navodi: „Poštovani gospodine, organizacija ‘Kanadski prijatelji slobode’, čiji je predsjednik general

¹⁷ Dejvid Star Džordan (David Starr Jordan, 1851–1931), američki ihtiolog, pedagog, eugeničar i mirovni aktivista. Bio je predsjednik Univerziteta Indiana od 1885. godine i predsjednik Univerziteta Stanford u periodu od 1891. do 1913. godine.

Burnam, unajmila je g. Janka Brajovića da izvaja kip kralja Nikole koji će se postaviti u San Remu, u Italiji. Očekujemo da će to biti jedan od značajnih svjetskih kipova, i dostojan spomenik Njegovom Veličanstvu kralju Nikoli. Lojalni građani Crne Gore će vjerovatno željeti da potpomognu u ovom odavanju pošte njihovom kralju i gospodaru. Ja sam ovlašćen da primam priloge za ovaj poduhvat, kao što će potvrditi kancelarija general Burnama, Banja Halkion, Jezera Erou, Britanska Kolumbija, Kanada. Svi prihodi biće namijenjeni isključivo za ovaj objekat. Velika je sreća da živi jedan veliki crnogorski vajar koji će izvajati ovo djelo koje će, prema našim namjerama, utelovljivati težnje naroda Crne Gore. Biće to spomenik kojim će se dičiti svi Crnogorci. S poštovanjem, Nikola P. Najad (P.S. Želeo bih da primim pismeno odobrenje od Vas koje će, bez sumnje, doprineti uspjehu ovog poduhvata.)¹⁸

Smrt Janka Brajovića

Posljednji period svog života Janko Brajović je proveo u kanadskom gradu Vankuveru, đe je doputovao avgusta mjeseca 1947. godine u pratnji svog prijatelja brigadnog generala Frederika Burnama, po čijoj preporuci se smjestio u hotelu *Grouvnor*. Njegov dolazak poklopio se sa smrću gradonačelnika Vankuvera Geri Mekgira, pa su ga predstavnici gradske vlasti kontaktirali sa predlogom da napravi spomenik preminulom gradonačelniku. Zbog nepredviđenih poteškoća dogovoreni termin postavljanja spomenika se odužio. Bista je na misteriozan način nestala iz livnice u Njujorku, i pronađena je nekoliko mjeseci kasnije. Janko Brajović je planirao da nakon svečanog otkrivanja biste otputuje za Crnu Goru i poslije tri decenije emigracije zagrlji svoju familiju. Sa nestrpljenjem je očekivao dopremanje svog posljednjeg umjetničkog djela iz livnice u Njujorku. Na žalost nije ga dočekao.

¹⁸ *Stanford University, California*

Janko Brajović je od srčanog udara umro u svojoj sobi u van-kuverskom hotelu *Grouvnor* u nedjelju 8. februara 1948. godine. Tri dana ranije ošutio je bol u grudima, 6. februara ga je pregledao dr Kirkpatrick, a dva dana kasnije u svojoj sobi nepomičnog u krevetu ga je pronašla sobarica. Ubrzo je stigao dr Burvel koji je konstatovao smrt. Vlasnik hotela E. G. Bejns je odmah obavijestio Jovana Radomana iz Ambasade Jugoslavije u Vašingtonu, čiju adresu je pronašao u radnom stolu preminulog Brajovića. Takođe, obavijestio je Nikolu Kopajtića jugoslovenskog konzula u Otavi i Frederika Burnama brigadnog generala i vajarevog velikog prijatelja u termalnoj banji Halkion u Britanskoj Kolumbiji. Osvjedočeni prijatelj Crne Gore Frederik Burnam je istoga dana uzvratio telegramom iskazavši želju da se tijelo Janka Brajovića pokopa u Halkon Hot Springsu u ljetovalištu u kojem je on vlasnik termalne banje i đe je Brajović u dva navrata boravio nekoliko mjeseci. Burnam se ponudio da snosi sve troškove pogreba i da Brajović bude sahranjen u posebnoj grobnici pored kapele.

Tri dana kasnije, 11. februara 1948. godine, Bejns je uputio pismo generalu Burnamu u kojem između ostalog navodi: „Poštovani gospodine generale, pretpostavljam da ste primili našu depešu¹⁹ koju smo Vam upravo poslali sa podacima u vezi sa pogrebom g. Brajovića, i jako mi je žao što je trajalo tako dugo da se obave formalnosti: međutim, morali smo se obraćati ljudima iz policije, bolničkom službeniku za sudsku medicinu, upravniku bolnice, direktoru Pogrebnog zavoda i jednom broju jugoslovenskih i drugih prijatelja, kao i zvaničnicima te zemlje u Vašingtonu i Otavi. Neki od nas su organizovali da se posmrtni ostaci sahrane u Halkionu, ali je onda došao g. Niko Kopajtić, ovdašnji konzul Jugoslavije, sa još nekim osobama, te je odlu-

¹⁹ Telegram E. G. Bejnsa od 11. 02. 1948, kojim obavještava Frederika Burnama da će 12. februara 1948. biti izvršena kremacija tijela Janka Brajovića.

čeno se tijelo kremira, a da g. Kopajtić maja ove godine odnese pepeo u domovinu, s čim su se, izgleda, svi složili. Janko Brajović je, kao što znate, došao ovamo avgusta prošle godine, baš kad je preminuo naš gradonačelnik, Geri Mekgir, pa smo g. Taunli, arhitekta naše Gradske kuće i ja smatrali da je to odlična prilika da se naruči spomenik. Brajović je onda izjavio da će cijena iznositi između četiri i pet hiljada dolara, a mi smo pristali, smatrajući da neće biti problema da se prikupi toliko iznos za tako značajan kip. Rečeno nam je da će posao trajati dva mjeseca, međutim, zbog nepredviđenih poteškoća se posao odužio, a g. Brajović se nadao da će se mnogo ranije vratiti kući i veoma se zabrinuo; iako je inače bio jedar, zdrav i snažan čovjek, posljednje dvije nedelje je obolio na srce. Kod ljekara je otišao samo jednom, i odmah nastavio da radi, provodeći na poslu većinu vremena, mada je posljednja tri dana osećao bolove u grudnom košu. Svi smo se strašno zaprepastili kad je u nedelju ujutro pronađen mrtav. Onda ga je odnijela policija, a sve njegove lične stvari se nalaze kod službenika Odjeljenja sudske medicine i načelnika Opšte bolnice.“²⁰

Jugoslovenska ambasada u SAD²¹ je intervenisala i preuzela cijelu stvar u vezi pogreba Janka Brajovića u svoje ruke. Odlučeno je da se tijelo kremira i da se urna sa njegovim pepelom kasnije dopremi u Crnu Goru. Od ambasade u Vašingtonu zadatak da sprovede cijelu operaciju dobio je Nikola Kopajtić jugoslovenski konzul u Otavi²². Kremacija tijela Janka Brajovića²³

²⁰ Pismo E. G. Bejnsa brigadnom generalu Frederiku Burnamu, 11. 02. 1948.

²¹ Ambasador Jugoslavije u SAD sa sjedištem u Vašingtonu, od jula 1946, pune četiri godine, bio je Sava Kosanović, predratni političar i demokrata, koji je rat proveo u SAD i odatle pomagao oslobodilački pokret.

²² Jugoslovensko poslanstvo u Kanadi se nalazilo u Otavi na adresi: Yugoslav Legation, 259 Daly Street, Ottawa, Canada.

²³ Vankuverski krematorijum, Potvrda o kremaciji, 15. 06. 1948.

je urađena četiri dana nakon njegove smrti, 12. februara 1948. godine u vankuverskom krematorijumu.

Istoga dana kada je Janko Brajović preminuo, 8. februara 1948.godine, Ministarstvo spoljnih poslova FNR Jugoslavije depešom broj 54420 izvijestilo je o tragičnom događaju vajarevog sina Nikolu Brajovića koji je živio na Cetinju. Bilo je to veliko iznenađenje za Nikolu koji je samo sedmicu dana ranije od oca dobio pismo u kojem ga obavještava da će u martu doći kući. Nikola Brajović je od generala Petra Lompára, koji je takođe živio na Cetinju, saznao da je njegov pokojni otac bio veliki prijatelj sa generalom Frederikom Burnamom. Dobivši od generala Lompára adresu generala Burnama, Nikola Brajović mu je šest dana nakon očeve smrti, 14. februara 1948, uputio pismo sa molbom da dobije više pojedinosti o iznenadnoj smrti svog roditelja. Frederik Burnam je tri nedelje kasnije, 8. marta 1948. godine, odgovorio pismom koje je adresirao na Nikolu i Senku Brajović. U pismo se između ostalog navodi: „Vijest o smrti Vašeg dragog oca došla je kao veliki udar. Kada je ovamo došao bio je u odličnom zdravlju i mi smo namjeravali da posjetimo Crnu Goru. On je stanovao u hotelu *Grouvnor* u Vankuveru i zadnje noći učinjelo se da je otišao na spavanje u dobrom zdravlju, a sutradan su ga našli mrtvog. Vijest se pronijela o tome i ja sam poslao telegram da se tijelo zadrži radi pokopa u Halkon Hot Springs. Međutim, jugoslovenska ambasada je posredovala i preuzela stvar na sebe odlučivši da tijelo spali i kasnije da njegov pepeo pošalje za Crnu Goru. Vaš otac je za svoj zadnji rad primio 5.000 dolara u Vankuveru, pa se ovaj iznos kao i ostatak drugog novca nalazi kod jugoslovenskih vlasti. Vlasnik hotela *Grouvnor* bio je veliki prijatelj Vašeg oca i ovaj čudan slučaj na njega je jako djelovao, kao što je djelovao i na ostale njegove prijatelje... Vaš je otac mnogo želio da vidi svoju decu, i njegova je želja bila da se vrati u Crnu Goru.“²⁴

²⁴ Pismo Frederika Burnama upućeno Nikoli i Senki Brajović, 08. 03. 1948.

Jovan Radoman službenik Ambasade Jugoslavije u Vašingtonu, povodom smrti crnogorskog vajara, objavio je u iseljeničkom listu *Slobodna riječ* tekst pod naslovom *U spomen Janku Brajoviću*²⁵: „Na obali Tihog okeana, u gradu Vankuveru, Britiš Kolumbija, Kanada, početkom februara ove godine, preminuo je Janko Brajović, vajar. Rođen u Crnoj Gori u poznatoj i čestitoj porodici Brajović, Janko je vrlo mlad napustio svoju otadžbinu i pošao u tražnji bolje budućnosti. Gotovo cio svoj odrasli vijek proveo je u inostranstvu. Sada mu je bilo 60 godina, ali ih nije pokazivao. Izgledao je zdrav, snažan, sazdan – kao otklesan od surih lovcenskih litica. Janko se mlad odao vajarskoj umjetnosti, koju je neko vrijeme studirao u Beču. Ne bi se moglo reći da je bio drugi Mikelandelo, ali bez sumnje, oni kojima su njegovi radovi poznati složiće se u tome da je bio umjetnik jakog zamaha. Jedan od prvih radova koji je skrenuo pažnju umjetničkih krugova svijeta bila je njegova statua Hrista. Elmor Filpat, dopisnik lista ‘Vankuver San’ kaže: ‘To je najljepše i najizrazitije lice Hrista koje sam ikad igdje vidio. Prsi su izvanredne. Devet noga visoki kip stoji rukama naprijed ispruženim. Reklo bi se da je pogled upola okrenut k nebu u molitvi, a da u isto vrijeme gleda pred sobom nepreglednu masu ljudstva, kojoj kao da govori: ‘Dođite k meni vi koji stradate’. Ako sam ikada vidio kameni kip koji govori, to je ovaj.“ Dobar dio svojih radova Janko je modelirao u Londonu, ali je dugo putovao po Evropi, kao i po Sjevernoj i Južnoj Americi. Oko 1920. godine sreli smo se u Rimu, da se 10 godina kasnije nađemo u Los Anđelesu, Kalifornija, a nakon još 15 i više godina u Vašingtonu. Životni put Janka Brajovića nije bio posut ružama. Naprotiv, bio je trnovit. Mjestimice veoma trnovit. To je bila kroz vjekove sudbina mnogih umjetnika. Nije ga suminula ni beogradska Glavnjača kralja Aleksandra, među čijim negostoljubivim zidinama, nakon Prvog svjetskog rata, proveo je blizu dvije godine, jer se nije htio

²⁵ *Slobodna riječ*, Pittsburg, 13. 03. 1948.

pokoriti ondašnjem režimu, ni složiti sa načinom na koji je Crna Gora bila tretirana. Mada je, možda, nekada modelirao i neku ličnost sa čijim se idejama nije slagao, Janko, u čijim je prsima uvijek tinjao onaj revolucionarni duh crnogorskog gorštaka, tražio je, kadgod je to bilo moguće, za svoje umjetničke objekte revolucionare raznih naroda. Jedan od najljepših, možda najljepši njegov rad, je kip čuvenog kubanskog revolucionara Hoze Martia, koji se nalazi izložen u zgradi kubanske narodne skupštine u Havani, glavnom gradu republike Kube. A, glavni grad Paname, prijestonice republike istoga imena, krase Jankova kolosalna statua panamskog patriote i revolucionara Luisa. U Meksiku, on, nepoznati stranac iz daleke i malene Crne Gore, javnim konkursom dobija da izradi spomenik pok. generala Alvara Obregona, bivšeg predsjednika Meksika i pripadnika revolucionarne narodne stranke. Veoma je cijenjeno njegovo poprsje indijanskog šefa Jolaće iz države Vašington, koje se, kako čujem, nalazi u Engleskoj u akademiji lijepih umjetnosti u Londonu. Njegov potonji rad bio je kip skoro preminulog predsjednika opštine Vankuver, Đeri Mak Gir-a, koji ubrzo ima biti svečano izložen u vankuverskom varoškom domu. Svoju užu otadžbinu Crnu Goru volio je zanesenošću koja je prelazila u fanatizam. Na podnožjima njegovih mnogobrojnih radova, rasejanih po dva kontinenta, naći ćete uklesano: Janko Brajović – crnogorski vajar. Sa novim poredkom u Jugoslaviji potpuno se slagao. Naročito je bio zadovoljan što je Crna Gora, zahvaljujući najboljoj omladini koju je ona ikada imala, dobila, napokon, dostojno mjesto u jugoslovenskoj zajednici, koje joj s pravom pripada. Nakon svečanosti u Vankuveru, Janko je namjeravao otputovati za Crnu Goru. Idem da ostavim svoje kosti u staroj otadžbini – rekao je tu skoro u razgovoru sa dopisnikom lista Vankuver San. Ambicija njegovog života bila je da na Cetinju u mermeru ovjekovječi heroje Gorskog vijenca. Pritom, namjeravao je pokupiti svoje radove, koje bi bilo moguće pokupiti, i odnijeti na dar svome narodu. No,

tako se nije htjelo. Njegovo srce ga je naprasno i prije vremena izdalo. Neka je slava i vječni pomen Janku Brajoviću! Jovan Radoman, Vašington, D.K.“

Blizu trideset godina poznanstva sa crnogorskim vajarom, emigrantom i patriotom ostavilo je jak utisak na diplomatu Jovana P. Radomana, koji je po povratku u Jugoslaviju osam godina kasnije u podgoričkoj Pobjedi²⁶ objavio identičan tekst sa dodatkom nekoliko informacija.

Tekst novinara Elmora Filpata, koji u svom članku spominje Jovan Radoman, posljednji je intervju koji je dao Janko Brajović. Razgovor sa njim je obavljen dan prije, a članak je objavljen dan nakon njegove smrti. Autor konstatuje da je Janko Brajović jedan od najvećih svjetskih vajara, da se uskoro vraća u svoju postojbinu Crnu Goru i da tamo nosi i statuu Isusa Hrista koju vajar naziva „Simbol mira“. Statua se u tom trenutku nalazila u Parizu, đe je poslata nakon izložbe u Engleskoj. U kolumni se između ostalog navodi i da Janko Brajović „očekuje da će čitav svoj život raditi kao vajar za preporođenu federaciju južnih slovena, u kojoj su Crnogorci voljni partneri“. ²⁷

Konzul jugoslovenskog poslanstva u glavnom gradu Kanade Otavi (Ottawa) Nikola Kopajtić uputio je 2. marta 1948. godine iz Vankuvera pismo Jankovom sinu, Nikoli Brajoviću koji je živio na Cetinju. Kopajtić u pismu navodi da je vajar Janko Brajović želio da se vrati u svoju rodnu Crnu Goru koju je žarko volio i između ostalog piše: „I baš zato što je izjavio javno da želi da svoje stare kosti ostavi u svojoj Crnoj Gori, mi smo tu njegovu želju ispunili i njegovo tijelo nijesmo ovdje pokopali, već ga po dogovoru kremirali i njegov pepeo biti će otpremljen sa prvom grupom povratnika, koja napušta Kanadu negdje u maju mjesecu. Meni je naloženo da budem za to odgovoran, jer se i sam vraćam, te budite uvjereni da ću svoju dužnost časno

²⁶ *Pobjeda*, Jovan P. Radoman: Vajar Janko Brajović, 22. 04. 1956.

²⁷ *Vancouver Sun*, Elmore Philpott: Yanko Brayovitch, 09. 02. 1948.

izvršiti. Mi dolazimo sa parobrodom Radnikom, te ćete biti tačno obaviješteni, kada isti ima pristati u koju našu Jugoslovensku luku.“²⁸ Kopajtić je u pismu priložio i isječak iz *Novosti*, iseljeničkih novina iz Toronta, koje su 24. februara 1948. godine objavile tekst pod naslovom *Umro vajar Janko Brajović*. U tekstu se pored biografskih podataka navodi da se jedno od naznačajnijih Brajovićevih djela nalazi u Parizu i da ga je vajar nazvao „Simbol mira“. To djelo je namjeravao predati vladi Jugoslavije, koja bi isto, u ime svog naroda, poklonila Ujedinjenim nacijama u Njujorku, kao simbol mira. U tekstu se naglašava umjetnikova ljubav prema svojoj domovini i javno iskazana želja da joj se vrati. Konstatuje se: „on se rodio kao Crnogorac i kao takav je umro“ i završava informacijom da je na njegov odar položen vijenac od jugoslovenskog poslanstva u Otavi, kao i od Vijeća KJS u Vankuveru.

Nikola Brajović je odgovorio Kopajtiću pismom od 24. aprila 1948. godine i u njemu između ostalog navodi: „Ja Vam ne mogu platiti trud, ali kao prijatelja i čovjeka, koji nosi zadnji spomen našeg dragog roditelja, hoću sa automobilom da Vas susretnem u onoj luci u kojoj će naš parobrod Radnik pristići, pa Vas molim da me obavijestite najhitnijim putem, gdje ćete se iskrcati, ili u Splitu ili u Gružu. Gdje god se iskrcali ja ću sa autom doći da Vas susretnem, jer ćemo kada primimo urnu održati naše uobičajeno crnogorsko pokajanje.“²⁹

U četvrtak, 8. jula 1948. godine na adresu Nikole Brajovića na Cetinju, Njegoševa 37, stigao je telegram od Nikole Kopajtića, kojim ga obavještava kada i će se iskrcati sa urnom njegovog oca. Telegram glasi: „Dolazim sa Radnikom na Rijeku u srijedu, urnu sa pepelom vašeg pok. oca nosim, dočekajte, Nikola Kopajtić“.³⁰

²⁸ Pismo Nikole Kopajtića upućeno Nikoli Brajoviću, 02. 3. 1948.

²⁹ Pismo Nikole Brajovića upućeno Nikoli Kopajtiću, 24. 04. 1948.

³⁰ Telegram Nikole Kopajtića upućen Nikoli Brajoviću, 08. 07. 1948.

Parobrod *Radnik* je u tom vremenu bilo jedino jugoslovensko prevozno sredstvo, kojim se iz Kanade moglo doputovati u Evropu. Nakon Drugog svjetskog rata milioni raseljenih ljudi su se željeli vratiti u svoje domove, ili im je trebalo omogućiti odlazak neđe drugo da bi započeli novi život. Evropska emigrantska organizacija organizovala je brodove koji će odraditi taj posao. U tu svrhu vlast novonastale komunističke Jugoslavije početkom 1947. godine kupuje parobrod *Radnik* koji je prevezio emigrante iz Ševerne Amerike, a znao je otploviti i do Australije. Brod je kupljen u San Francisku pod imenom CIPIKOFF, imao je 6665 BT, i dodijeljen je Jugoslavenskoj linijskoj plovidbi iz Rijeke. Bio je to parni trgovački brod koji je imao mušku i žensku spavaonicu sa po osamdeset ležajeva, zajedničku kupaonicu sa četiri tuša i četrdeset kada, te putnički salon i biblioteku. U teretnom prostoru prevozila se pomoć u hrani, odjeći, lijekovima, rezervnim djelovima i tehničkoj robi koju je slalo jugoslovensko iseljeničtvo iz Kanade i Sjedinjenih američkih država. Brod je bio prepoznatljiv po velikom natpisu sa strofom iz pjesme „Ostajte ovdje“ pjesnika Alekse Šantića: „*Bolji su svoji i krševi goli / No cvijetna polja gdje se tuđin kreće*“. Parobrod *Radnik* je pod jugoslovenskom zastavom plovio nepunih 5 godina, rashodovan je 1952. godine zbog starosti i dotrajalosti.³¹

Nikola Brajović, koji je po profesiji bio vozač, od trenutka prijema tegrana imao je dovoljno vremena da se organizuje i automobilom krene za Rijeku, đe je u srijedu 14. jula 1948. godine od jugoslovenskog diplomate Nikole Kopajtića preuzeo urnu sa pepelom svog oca željno očekivanog više od tri decenije. Taj dan su se njih dvojica intenzivno družili, međusobno razmijenivši niz informacija o Jankovom burnom životu i iznenadnoj smrti.

Dva dana kasnije, 16. jula 1948. godine, urna Janka Brajovića je stigla na Cetinje. U stanu njegovog sina Nikole, u Njegoševoj

³¹ *Sušačka revija*, Rijeka, Hrvatska, 60/2007, Slavko Suzić, Emigrantski brod Partizanka

ulici, u prisustvu porodice i bliskih prijatelja organizovano je tradicionalno crnogorsko pokajanje. Međutim, sahrana nije obavljena. Nikola Brajović je urnu sa pepelom svog oca u stanu čuvao sve do smrti strica Savića, rođenog Jankovog brata, koji je takođe živio na Cetinju, u Šantićevoj ulici. Savić Brajović je umro 17. oktobra 1952. godine i prilikom ukopa u njegovu grobnicu je položena i urna sa posmrtnim ostacima Janka Brajovića.

Djela širom svijeta

Janko Brajović je, po svoj prilici, autor najstarije biste Petra II Petrovića Njegoša. Arheolog Predrag Malbaša ističe: „O Brajovićevom radu Njegoševog poprsja, koja se u ovom tekstu prezentuje, nema podataka u stručnoj literaturi, koja nam je bila dostupna. O postojanju biste saznajemo posredno na osnovu jedne razglednice koju je na Cetinju, svakako prije 1921. godine štampao atelje ‘Vujović’. Na razglednici je prikazano izduženo poprsje sa Njegoševim likom, urađeno na niskom postolju, i sa u reljefu ćirilničnim natpisom ‘Нерош’. Na drugoj stani razglednice, osim podataka o izdavaču, navedno je i objašnjenje slike: ‘J. Brajović Petar II (Vladika Rade)’, napisano ćirilicom i latinićom, kao i povod štampanja razglednice, što omogućava njeno precizno datovanje. Ona je štampana povodom ‘Dječijeg dana’ koji se kako piše na razglednici, obilježavao 20. juna 1921. godine, pa je očigledno da je skulptura nastala prije ovog datuma, a sasvim sigurno prije 1916. godine, kada je Brajović napuštio Crnu Goru. Ovom radu Janka Brajovića, kasnije se gubi trag, ali se bez svake sumnje radi o, po nama, najranije poznatoj Njegoševoj skulpturi.“³²

Janko Brajović je više puta modelirao crnogorski kraljevski par. Poznate su biste kralja i kraljice, zatim statua Nikole I na

³² *Matica*, Cetinje – Podgorica, 55/2013, Predrag Malbaša, Spomenici Petru II Petroviću Njegošu.

konju i statua kraljice Milene u sedećem položaju. Tragična sudbina crnogorskog naroda tokom Velikog rata i gubitak državne nezavisnosti inspirisala je vajara da umjetnički prikaže napuštanje ognjišta velike grupe ljudi, koji simbolizuju sve slojeve crnogorskog društva, u formi reljefa, koji je nazvao *Zbjeg*.

Monumentalna statua Isusa Hrista, visoka 2 m i 70 cm, koju je krajem 1925. godine uradio u svom studiju u Noting Hilu³³ u Londonu, Janka Brajovića je uzdigla u sam vrh svjetske vajarske umjetnosti. Hristove ispružene ruke simbolizuju poziv i poruku čovječanstvu da budu njegovi prijatelji. Brajović nije koristio model za izradu skulpture. Objašnjavao je da prikaz glave, crte i izraz lica, torzo i položaj tijela predstavljaju njegov ideal i da on nije mogao pronaći čovjeka u Londonu, niti bilo će drugo, čija bi tjelesna konstitucija odgovarala njegovom poimanju Hrista. Prvih dana 1926. godine američka i britanska štampa je pisala o Brajovićevom djelu, pa tako *Šenektadi gazeta*³⁴ piše: „Kao simbol mira za kojim teži svijet, skoro 3 metra visoka figura Hrista od mermera je upavo završena od strane Janka Brajovića, rodom iz Crne Gore, i biće ponuđena Ligi Nacija za postavljanje na Balkanu. Ogromna statua napravljena je u Londonu i nalazi se u studiju u Noting Hilu dok se ne organizuje njen premještaj.“ Novinari su bili impresionirani brzinom kojom, posebno u kamenu, radi crnogorski vajar, navodeći da je za ono što on uradi u jednom danu, drugim skulptorima potrebno mjesec i više. Nakon izložbe u Londonu, statua koju je nazvao „Simbol mira“ dopremljena je u Pariz, će je takođe privukla veliku pažnju kulturne javnosti. Brajović je posebno bio vezan za taj svoj rad i podržao je ideju pojedinih

³³ Noting Hil (Notting Hill), oblast u zapadnom dijelu Londona, gradska opština Kensington u kojoj se nalazi kraljevska palata. Poznat je po karnevalu koji se održava na ulicama kao i otvorenoj pijaci u ulici Portabelo Roud.

³⁴ *Schenectady NY Gazette*, H. K. Beywolds, Statue of Christ Is Peace Offering, 02. 01. 1926.

engleskih kulturnih i političkih asocijacija da statua Isusa Hrista treba da bude u vlasništvu i pod ingerencijom Lige naroda. Do realizacije te ideje nije došlo. Brajović je poslije Drugog svjetskog rata uspostavio dobre odnose sa novim jugoslovenskim vlastima. Namjeravao je da prilikom povratka u Crnu Goru sa sobom donese i statuu Isusa Hrista, sa ciljem da je Jugoslavija, kao simbol mira, pokloni Ujedinjenim nacijama u Njujorku.

Brajović je u Londonu, 1926. godine, modelirao bistu Ronalda Rosa³⁵, engleskog ljekara, entomologa i svjetski priznatog naučnika. Ronald Ros je dobitnik Nobelove nagrade 1902. godine za fiziologiju ili medicinu, zbog revolucionarnog doprinosa u proučavanju malarije i otkrića da malarija spada u grupu prenosivih bolesti. Njegovo otkriće postavilo je temelje za borbu protiv bolesti koja je odnijela bezbroj života. Danas u Velikoj Britaniji više Univerziteta i škola, kao i mnoge naučne institucije, nose ime ovog naučnika.

Poprsje indijanskog poglavice Jolaće iz države Vašington jedno je od najcjenjenijih djela Janka Brajovića. Prvi put predstavljena je javnosti na prestižnoj godišnjoj izložbi britanske Kraljevske akademije umjetnosti³⁶. Na zvaničnoj listi godišnjih radova te izložbe Brajovićev rad, po pisanju australijskog lista *Brizbejski kurir*³⁷ je najavljen: „1696 – bista Crvenog indijanskog poglavice“. Poglavičina bista je izlivena u bronzi, djeluje uistinu moćno i izvanredne je ekspresije. Sada se nalazi u zbirci galerije Tejt³⁸ u

³⁵ Ronald Ross (1857–1932).

³⁶ Kraljevska Akademija umjetnosti (Royal Academy of Arts), umjetnička galerija u Londonu osnovana 1768. godine.

³⁷ *The Brisbane Courier*, Brizbejn, Australija, 24. 08. 1933.

³⁸ Tejt galerije (Tate gallery) su niz od četiri javne galerije u Ujedinjenom kraljevstvu koje se finansiraju iz državnog budžeta. To su: Tejt Britanija, Tejt Liverpul, Tejt sv. Ivs i Tejt Modern. Posljednja u nizu je otvorena galerija Tejt Modern, 2000. godine. Zgrada je veoma markantna i jedna od najposećenijih svjetskih galerija – u godini otvaranja posjetilo je 5,25 miliona ljudi.

Londonu. Posljednji put je bila javno izložena na čuvenoj izložbi „Glava uz glavu“ (Head to head) koja je održana u galeriji Tejt Modern od 19. aprila do 30. avgusta 2004. godine.

O značaju u kvalitetu vajarskog umijeća Janka Brajovića govori i činjenica da su njegovi radovi izlagani tri godine zaredom (1933, 1934. i 1935. godine)³⁹ na godišnjoj izložbi Kraljevske akademije umjetnosti u Londonu. Ta izložba je i dan danas sinonim za ono što se dešava u svijetu umjetnosti, najveća je i najpopularnija izložba u Velikoj Britaniji i jedna od najprestižnijih u svijetu.

Boravak u Londonu, u stvaralačkom smislu, bio je jako plodan period Brajovićevog života. Između ostalih napravio je skulpturu kraljice Aleksandre⁴⁰ i bistu velikog irskog slikara impresionizma Džona Leverija⁴¹, poznatog po sjajnim radovima portreta i ratnih prikaza.

Prestižna britanska antikvarnica iz tradicionalne grofovije Viltšir u svojoj ponudi posедуje izvanredan Brajovićev rad, ženski torzo isklesan od bijelog mermera u jednom komadu. Nepoznata djevojka prikazana je sa glavom graciozno okrenutom i poluotvorenim očima kao u nekom pospanom sanjarenju. Unatoč neupitnom erotskom naboju skulpture, ona zrači velikim osećajem mira i kontemplacije. Osim ljepote i savršene vještine stvaranja, ovo poprsje čini posve jedinstvenim činjenica da predstavlja vrlo intimni Brajovićev rad, jer se radi o ženi u koju je bio zaljubljen i koja je skulpturu čuvala do svoje smrti, 1970. godine.⁴²

³⁹ *Pobjeda*, 22. 04. 1956.

⁴⁰ Kraljica Aleksandra od Danske (1844-1925), supruga kralja Edvarda VII i carica Indije, njihov sin je bio kralj Džordž V.

⁴¹ John Lavery (1856-1941), Irski slikar, rođen u Belfastu, studirao u Glazgovu i Parizu. U Prvom svjetskom ratu bio britanski oficijelni slikar, nakon rata dobio vitešku titulu i članstvo u Kraljevskoj akademiji.

⁴² Roy Precious - *Antiques & Fine Art*, Wiltshire, United Kingdom

Bista Hose Martija u Havani

Da Janko Brajović umije povremeno da izvede i najskladnije i najnježnije forme pisao je Francuski časopis *Moderna revija umjetnosti i života* objavljujući fotografiju⁴³ savršeno skladno isklesanog ženskog akta u mermeru.

U Havani, glavnom gradu Kube, u impresivnoj zgradi *El Capitolio*⁴⁴ u kojoj je sjedište Kubanske akademije nauka, nalazi se bista kubanskog revolucionara i nacionalnog korifeja Hose Martija⁴⁵, borca za slobodu Kube i sticanje nezavisnosti od

⁴³ *La Revue Moderne des Arts et de la Vie*, 30. 07. 1933, br. 14, str. 16.

⁴⁴ Zgrada podignuta 1929. godine po uzoru na Kapitol Hil u Vašingtonu, bila je sjedište kubanske vlade do revolucije 1959. godine.

⁴⁵ Hose Marti (Jose Marti 1853-1895), kubanski književnik, političar i revolucionar. Stručnjaci i istraživači još uvijek nijesu iscrpli njegova djela sabrana u 28 tomova, a još manje njegove političke ideje, koje i danas važe.

Španaca. Bistu u bijelom mermeru Janko Brajović je modelirao 1930. godine, kada je i postavljena u holu tada najmonumentalnije građevine na Kubi, završene godinu dana ranije.

Koliko su bile jake reference i kakav je bio njegov autoritet u vajarskom svijetu toga vremena govori i podatak da je Janko Brajović javnim konkursom vlade Meksika dobio ugovor da izradi spomenik generalu Alvaru Obregonu, bivšem predsjedniku Meksika i pripadniku revolucionarne narodne stranke. Za vrijeme svog boravka u toj državi izradio je i poprsje Hoze Mora del Rija⁴⁶ nadbiskupa katoličke crkve Meksika.

Jedno vrijeme Brajović je proveo i u Panami, najjužnijoj državi srednje Amerike, koja obuhvata dio kopnenog mosta spajajući Ševernu i Južnu Ameriku. Panama je bila zemlja liberalne demokratije kojom su vladali bogati trgovci i crnogorski vajar je tamo uradio nekoliko djela među kojima i bistu Luisa, panamskog revolucionara i borca za nezavisnost od Španije.

Crnogorski vajar bio je pozvan da u San Francisku napravi bistu tadašnjeg gradonačelnika Džejmsa Rolfa⁴⁷. Interesovanje za Brajovićev dolazak i rad na bisti bilo je veliko i svakodnevno praćeno preko lokalnih medija. Građani su ulazili u atelje i posmatrali njegov rad. Brajović i njegov crnogorski mentalitet (kratak fitilj) često su bili ometani komentarima i prekidima znatiželjnih posetilaca. Kada bi zaključao vrata, da u miru radi, posetiooci su ulazili kroz prozor. Čitav San Francisco pratio je dan za danom sagu o Brajovićevom pokušaju da završi bistu. Džejms Rolf je kasnije postao guverner Kalifornije.⁴⁸

⁴⁶ *José Mora y del Río (1854-1928)*, doktor teologije i kanonskih zakona, nadbiskup meksičke arhiepiskopije.

⁴⁷ Džejms Rolf (*James Rolph, 1869-1934*), poznat kao „Sunčani Džim“ (Sunny Jim), američki političar, član Republikanske stranke. Gradonačelnik San Franciska 1912-1931, Guverner Kalifornije 1931-1934.

⁴⁸ *Vancouver Sun*, Our Town by Jack Scott, 01. 12. 1947.

Nakon skulpture republikanca Džejsma Rolfa, Brajović je izradio bistu Kloda Bouersa⁴⁹ političara demokratske provenijencije iz Indijane. Američki historičar i diplomata je uvijekovječen u bronzi i njegova bista se nalazi na Univerzitetu Indijana. Stvaralački put ga je zatim doveo u Kaliforniju gdje je modelirao bistu Bihajmera, predsjednika Akademije muzike u Los Anđelosu, a nakon toga u Njujorku radi bistu američkom nadbiskupu Monsinjoru Patriku Šidviku.

Za vrijeme boravka u Vašingtonu, po kazivanju Jovana Radomana, Brajović je uradio bistu Nikole Tesle. Radoman navodi: „U Vašingtonu nema nijednog njegovog rada da je meni poznato. Radio je ovdje poprsje Nikole Tesle, ali je ono bilo naručeno od nekoga iz Los Anđelosa, i koliko je meni poznato plaćeno. Nalazi se u Los Anđelesu.“⁵⁰

Poznato je da je crnogorski vajar uradio bistu kardinala Mersijera⁵¹, i poprsje hrvatskog političara Stjepana Radića⁵², kojeg sa zahvalnošću spominje u nekoliko intervjua kao osobu koja mu je pomogla prilikom bjekstva iz beogradskog zatvora.

U svojoj dugogodišnjoj umjetničkoj karijeri veliki broj radova je radio po narudžbini, pa tako i biste ličnosti sa čijim idejama

⁴⁹ Klod Bouers (Claude Gernade Bowers, 1878-1958), historičar, član Demokratske stranke, ambasador u Španiji (1933-1939) i ambasador u Čileu (1939-1953).

⁵⁰ Pismo Jovana Radomana upućeno iz Vašingtona Nikoli Brajoviću na Cetinju, 20. 11. 1948.

⁵¹ Désiré-Joseph Mercier (1851-1926), belgijski kardinal u Rimokatoličkoj crkvi i istaknuti naučnik. Bio je simbol otpora u Belgiji za vrijeme njemačke okupacije tokom Prvog svjetskog rata.

⁵² Stjepan Radić (1871-1928), hrvatski političar, književnik, prevodilac i publicista. Predsjednik Hrvatske seljačke stranke. Umro je 1928. godine od posljedica teškog ranjavanja u atentatu u Narodnoj skupštini Kraljevine Jugoslavije kada je u njega pucao zastupnik Narodne radikalne stranke u parlamentu Puniša Račić.

se nije slagao. Jedan od njih je i Musolini, čiju bistu je uradio u periodu kada je italijanski političar u usponu, od kralja Vitoria Emanuela, dobio mandat da formira vladu. U singapurskom časopisu pronalazimo fotografiju Brajovića sa tom bistom.⁵³

Posljednji poznati rad Janka Brajovića, izložen u javnom prostoru, je bista Geri Mekgira⁵⁴ gradonačelnika kanadskog grada Vankuvera u Britanskoj Kolumbiji. Rad na bisti je završio u jesen 1947. godine, međutim, gipsani kalup koji je poslat u livnicu u Njujorku na izlivanje u bronzi jedno vrijeme je bio zagubljen, tako da vajar nije dočekaao da vidi finalni izgled svog posljednjeg djela. Umro je prije nego što je bista stigla u Vankuver. Više od osam mjeseci nakon Brajovićeve smrti, svečano je otkriven njegov posljednji rad. Bilo je to 18. oktobra 1948. godine ispred Gradske kuće u Vankuveru uz prisustvo gradske vlasti, supruge i sina pokojnog gradonačelnika Geri Mekgira.⁵⁵

Porodica Janka Brajovića iz Crne Gore, interesovala se za eventualnu zaostavštinu i preostala umjetnička djela svog oca. U tom smislu imali su pisanu komunikaciju sa brigadnim generalom Frederikom Burnamom, direktorom i vlasnikom hotela *Grouvnor* u Vankuveru g-dinom Bejnsom, Jovanom Radomanom iz jugoslovenske ambasade u Vašingtonu, Nikolom Kopajtićem konzulom u Otavi i g-dinom Holom javnim administratorom u Vankuveru.

Jovan Radoman navodi: „...radova pokojnog Janka ima rasi-janih gotovo po cijelom svijetu. Gdje se tačno koji nalazi ne znam. Da ima nekoga ko ima volje i vremena da se za to zauzme, vjerujem da bi se moglo realizirati. Ovako, ukoliko se tiče materijalne koristi, bojim se da je to umrlo sa Jankom... Pokojni Janko je činio čast i svojim i svom narodu.

⁵³ *The Straits Times*, Singapur, 23. 03. 1935.

⁵⁴ Gerry McGeer (1888–1947), kanadski populistički političar, član Liberalne stranke, advokat, 22-gi gradonačelnik Vankuvera.

⁵⁵ *The Vancouver News-Herald*, 19. 10. 1948.

Posljednji rad – gradonačelnik Vankuvera Gerry McGeer

Nedostajala mu je trgovačka vještina, što je obično slučaj sa Crnogorcima. Nije nikada znao dovoljno iskoristiti svoju umjetnost sa materijalne strane. No, to je sporedno, On je bio čestit čovjek i odličan umjetnik i vi se oboje sa vašim ocem možete s pravom ponositi.“⁵⁶

Frederik Burnam je imao informaciju da je jedan broj umjetničkih radova Janka Brajovića lagerovan u Parizu prije vajarove smrti. U pismu njegovom sinu na Cetinju navodi: „Volio bih da saznam kakva je sudbina njegovih sjajnih djela

⁵⁶ Pismo Jovana Radomana upućeno iz Vašingtona Nikoli Brajoviću na Cetinju, 20. 11. 1948.

koja su bila deponovana u Parizu. Ta djela bi bila dragocjena svakoj zemlji.“⁵⁷

Direktor hotela *Grouvnor* u Vankuveru, u kojem je stanovao i umro Janko Brajović, u pismu⁵⁸ upućenom Frederiku Burnamu objašnjava detalje nakon vajarove smrti i navodi: „Ošetili smo olakšanje u momentu kada je službenik iz suda, u Vankuveru, došao u hotel, i očigledno po instrukcijama srpskog konzula⁵⁹, provjerio sva finansijska stanja, i zatražio sva djela pokojnog da se pošalju u njegovu kancelariju u sudu. Spremačica, gospođa Bel, koja je i dalje radi kod nas, prikupila je sva djela i spakovala ih. Naš inženjer, Mek Manus, brinuo se o isporuci robe. Svi smo se složili da je sve bilo organizovano veoma dobro i bez problema.“

Šest decenija nakon smrti Janka Brajovića Crna Gora je obnovila svoju državnu nezavisnost uz značajnu podršku i crnogorskih iseljenika širom svijeta. Poseban pijetet zaslužuju odvažni čuvari nade u vaskrsnuće slobodne Crne Gore koji su živjeli i djelovali van njenih granica. Jedan od tih čuvara nade je bio crnogorski rodoljub i svjetski umjetnik Janko Brajović.

⁵⁷ Pismo Frederika Burnama upućeno iz Halkiona, Kanada, Nikoli i Senki Brajović na Cetinju, 31. 10. 1948.

⁵⁸ Pismo E. G. Bejsa brigadnom generalu Frederiku Burnamu, 27. 06. 1951.

⁵⁹ Misli na jugoslovenskog konzula Nikolu Kopajtića

LJUDI KOJE VALJA PAMTITI

Velibor Čović

In this text the author, a Montenegrin television editor, evokes memories of Luka Brailo and Dragan Banović from Dubrovnik who worked in the same profession. Brailo was an affirmed Croatian and Yugoslav journalist whereas Banović was a master of camera recognised within television circles.

Luko Brailo

Rijetko je koji novinar sa prostora ex Jugoslavije poznao Crnu Goru, kao Luko Brailo. Još kao dječak, Luko je zapamtio crnogorske ceste, jer ga je otac Vlaho, profesionalni vozač teretnih kamiona, vodio na svoja drumovanja po Crnoj Gori.

Luko je i vojni rok služio u Crnoj Gori, u Maslinama, pokraj Titograda. Nova, saznanja o Crnoj Gori, Brailo je stekao kada je 1974. godine počeo novinarsku karijeru, a posve drugačiju ulogu Crne Gore u skorijoj budućnosti, nagovijestio je u svom novinskom raportu sa mitinga u Titogradu: „Danas 11. siječnja

1989. godine u Titogradu se dogodio veliki miting tzv. AB revolucije....Već je sada vidljivo, kako se iza toga krije nešto krupno... Možda se može ispostaviti da će ovo biti vrlo važan datum u povijesti raspada SFRJ...”

Prije početka agresije na Konavale i Dubrovnik, Brailo je sa Cetinja redakciji poslao i ove redove: „Protiv nesuvisle i posve iracionalne ekspanzionističke velikosrpske politike,ovdje u Crnoj Gori, bori se časna crnogorska opozicija predvođena Liberalnim Savezom, SDP-om, Crnogorskim PEN centrom, Maticom crnogorskom, tjednikom Monitor... te grupacije su jezgro alternativne i antiratne Crne Gore.“

A onda, u jesen 1991.godine, počinje „rat za mir“. Vojska, rezervisti, dobrovoljci... haraju Konavalima i lociraju se na kote iznad Dubrovnika. Brigada „Sava Kovačević“ iz Maslina, gdje je Brailo služio vojsku, stigla je na puškometa od njegove kuće. Sa Srđa do Lukove kuće, kao po pravilu, najprije je dopirala deseteračka dernjava, zatim zadah alkohola i na kraju plotuni po drevnom gradu.

Svoju maloljetnu djecu, sina Vlaha, kćerku Marinu i suprugu Eji, Luko šalje u izbjeglištvo, kod prijatelja u Italiju, i sav se posvećuje izvještavanju hrvatske i međunarodne javnosti o stradanju rodnog grada i svojih sugrađana.

Jedva sam nekako privolio dugogodišnjeg prijatelja i kolegu Braila, da nakon toliko godina evocira razloge zbog kojih je, uprkos svemu, ponovo došao u Crnu Goru.

I Luko je ispričao:

„Iskreno, nakon svega što se dogodilo u dubrovačkom kraju 1991/92. nijesam baš bio uvjeren da ću nakon rata više dolaziti u Crnu Goru. U ratu sam bio odvojen od obitelji... preživio višemjesečnu opsadu Dubrovnika, bez struje, vode i telefonskih veza... U Konavalima, u selu Močići, zaselak Dobrota, uništena je obiteljska kuća moga pok. oca, a ukućane je bivša JNA maltretirala i raspitivala se: „Što je vama, onaj novinar Brailo“.

U Župi dubrovačkoj, po majčinoj strani, uništene su obiteljske kuće u Kuparima i Blatu, a brata od ujaka odveli su iz Vitaljine u Morinj, gdje je u tzv. Sabirnom centru proveo više mjeseci. Iz Konavala je u Morinj odvedeno devet lica sa prezimenom Brailo, a jedan je umro u zatočenistvu pod nerazjašnjenim okolnostima...

Imao sam osobno, mali milijun razloga da nikada više ne pređem Debeli brijeg. Šta je presudilo da ipak promijenim odluku? U jesen 1992. godine, iz Ljubljane me telefonom nazvao Slavko Perović, pitao za mene i moju obitelj... prenio mi pozdrave dragih mi ljudi... pozvao me da budem gost LSCG... jamčio da mi se ništa ružno neće i ne smije dogoditi... Prisjetio sam se tada, kao i mnogo puta kasnije, one poznate sentence, velikoga Marina Držića koji kaže da je „rat poguba ljudske naravi“.

Luko Brailo

No, kako i veliki Držić ljude dijeli na „ljude nahvao“ (zli i opasni ljudi) i „ljude nazbilj“ (normalni, razumni ljudi koji ne žele zlo), prihvatio sam tu njegovu doktrinu. I eto, nepunu godinu dana nakon završetka „rata za mir“, u kolovozu/avgustu

1993, vratih se na Cetinje, i eto me opet sa Slavkom, Kokom Vujovićem, Đikom Đikanovićem... Pričali smo o izbjegličkim danima Jevrema Brkovića u Zagrebu. Radovao sam se skorašnjem susretu sa kolegama iz Monitora i Miškom Perovićem. Bilo je i suza.

Svi moji naredni dolasci u Crnu Goru, (u proljeće 1994. godine, a povodom povratka ukradenih slika dubrovačkog umjetnika Milovana Stanića; 1995. godine, koji ću pamtit i po dugom putu i bezbroj dozvola kako bih preko Skoplja stigao do Podgorice; 1996. godine, a povodom Narodne sloge kada sam morao preko Barija i Bara, i nazad preko Ankone; 1999. godine, a povodom NATO intervencije; 2006. godine, a povodom referenduma) bili su nova prilika da upoznam nove ljude i steknem nove prijatelje.

O tim normalnim, razumnim i časnim ljudima, najviše sam i pisao tokom novinarskog angažmana u Crnoj Gori od 1998. do 2006.“

* * *

Dolascima u Crnu Goru, naročito u periodu crnogorskog nacionalnog i medijskog posrnuća, Brailo je svojim prijateljima ulivao nadu i simboliku, još otvorenih vrata na „zapadnoj kapiji“ Crne Gore. U vremenu ratnog novinarstva i medijskog ništavila, kada je bilo skandalozno biti normalan i profesionalan novinar; u vremenu kada su čak i pri pomenu crnogorskih nacionalnih i državnih interesa, nezavisni žurnalisti proglašavani izdajnicima... i tada, i prije i poslije, i u ratnim i u mirnodopskim okolnostima, Luko Brailo je „bez suvišne političke retorike i potrebe za bilo kakvim dopisivanjem, nadasve uspješno nizao činjenice koje upečatljivo govore o temi koju obrađuje“.

Upravo, navedeni citat, dio je obrazloženja Hrvatskog novi-

narskog društva, koje je 1995. godine, Luku Brailu dodijelilo *Zlatno pero*, najveće godišnje odličje za novinarstvo.

Bilo da je stalno pisao za *Slobodnu Dalmaciju*, *Jutarnji List*, *Feral*, *Novi List*, ili sarađivao sa *Nedeljnom Dalmacijom*, *Vjesnikom*, *Večernjim Listom*, *Radio Dubrovnikom*, Hrvatskom redakcijom *BBC*, *Radio Slobodnom Evropom*, *Monitorom*, *Liberalom*, *Crnogorskim književnim listom*... Luko Brailo se služio istinom i činjenicama. Tako je najviše i najbolje pomogao Crnoj Gori. Naravno, Luko ni u Hrvatskoj, niti u Crnoj Gori, nije skrivao lični stav da je pristalica crnogorske suverenosti, te vjerni prijatelj ljudi koji su bili na toj strani istorije.

Ilustrativan primjer Lukove dosljednosti je tekst koji je napisao na Cetinju 1993. godine, prilikom prvog boravka u Crnoj Gori nakon okončanja „rata za mir“:

„Ovi ljudi stvarno imaju petlju i istrajno antiratno djeluju, istovremeno promovišući postulat da je Crna Gora zemlja pravoslavnog, muslimanskog i katoličkog civilizacijskog kruga, te da će jednog dana biti samostalna i razvijati dobrosusjedske odnose sa državama u okruženju...“

Kako je, i o čemu je pisao o Crnoj Gori tokom minulih 20 godina, Brailo je dobio priliku da pojasni crnogorskoj javnosti 2007. godine. Gostujući u emisiji TVCG, Brailo je bez ustezanja i „pravo u lice“ cjelokupnom crnogorskom tv-gledalištu predočio neslavni učinak „rata za mir“. Kao i uvijek, Brailo je govorio služeći se činjenicama, pri čemu je znao da saopštavanje bolne istine o dubrovačkoj sramoti, neće prijeti dijelu crnogorske javnosti.

Svođeci sjećanja na već davne godine, Luko mi je ispričao i ovo:

„Kada se sada, u 68 godini života, osvrnem iza sebe, onda slobodno mogu reći da sam u razdoblju od 1989. do 2006. godine, bio na licu mjesta i izvještavao o svim bitnim političkim događajima u Crnoj Gori tih godina. Da, sretan sam zbog crnogorske

samostalnosti, vrijedilo je to dočekati! Tako sam, sjećam se, odgovorio supruzi Eji, sinu Vlahu, kćerki Marini, sestri Kati i pokojnoj punici Nadi kada sam se vratio u Dubrovnik nakon referenduma 21. svibnja 2006. godine.

Zašto baš njima? Zato što su oni od '89 godine, kada sam izvištao o valjanju AB revolucije podgoričkim ulicama, što se kasnije pretvorilo u užasni, prljavi i osvajački rat, zajedno sa mnom preživjeli te i ostale dramatične događaje koji su potresali Crnu Goru svih tih godina.

Na povratku mi je puno nedostajala majka Frane, na žalost, pokojna je.

S mojim prvim novinarskim odlascima u Crnu Goru znala je reći:

‘Sinko, znam da ti je novinarstvo posao, ali pazi se. I zapamti, svugdje ima dobrih ljudi i onih drugih. Nisu svi isti. Nađi one prave, i sa njima budi.’

Poslušao sam majku, hvala joj na savjetu.“

Luko Brailo, kakav u profesiji, takav u porodici.

Ona djeca, Vlaho i Marina, što ih je otac Luko u listopadu 1991. godine morao iz Dubrovnika poslati u izbjeglištvo u Italiju, danas su obrazovani i dobri ljudi. Vlaho je izvanredni prof. dr sci Stomatološkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Marina je dr sci Odjela za akvakulturu Sveučilišta u Dubrovniku.

Dragan Banović

Prije profesionalnog angažmana u Crnoj Gori, ime Dragana Banovića, slobodnog reportera – snimatelja iz Dubrovnika, bilo je dobro poznato redakcijama najpoznatijih svjetskih televizijskih mreža. *Associated Press*, *Reuters*, *BBC* i druge ugledne međunarodne televizijske kuće, bile su više nego zadovoljne kada je za njih radio Banović, jer se podrazumijevalo da će od Dragana svakodnevno dobijati top-priče.

Izvjestaje sa ratišta u Hrvatskoj i Bosni, voditelji globalnih televizijskih kuća, obično su najavljivali riječima: „Ove ekskluzivne snimke sa lica mjesta, poslao nam je Dragan Banović“. Svjetsku javnost su posebno uznemiravali Banovićevi snimci, koji su svjedočili bezumno granatiranje Dubrovnika tokom '91. i '92. godine.

Krajem 1997. godine, renomirana televizijska agencija *Associated Press* (AP), šalje Banovića u Podgoricu, što je bio pouzdan znak da se u Crnoj Gori očekuju „krupna dešavanja“. I dogodila su se: rascjep u monolitnoj vladajućoj stranci, rascjep u Parlamentu, protesti i vandalizam povodom rezultata predsjedničkih izbora. Crna Gora se konačno suočila sama sa sobom, sa odgovorom na pitanje: Da li je Miloševićeva dvočlana SRJ, država bez alternative, ili se Crna Gora konačno mora okrenuti svojim nacionalnim i državnim interesima?

Dragan Banović je od tada, pa sve do završetka NATO intervencije u ljeto 1999. godine, televizijskim snimcima iz Crne Gore, punio ekrane vodećih međunarodnih televizijskih kuća. Banovićevi raporti o proslavi Đukanovićeve predsjedničke izborne pobjede, krajem 1997. godine, te snimci o rušilačkim demonstracijama u Podgorici, januara 1998. godine, bili su međunarodnoj političkoj javnosti jasan dokaz da je Crna Gora pribavila većinsko raspoloženje za otklon od Miloševićeve SRJ, ali istovremeno i vidljiva činjenica da će otpor takvim težnjama

biti uporan i jak. U tadašnjim Banovićevim televizijskim zapisima sa podgoričkih promiloševićevskih demonstracija, gledaoci širom svijeta, mogli su čuti već dobro poznatu nacinalističku retoriku i gotovo prepoznati neke ljude koji se od početka 90-tih godina sekaju sa portretima i obilježjima iz Dražinih arhiva.

O Banovićevim naporima da međunarodnu javnost blagovremeno informiše o zbivanjima u Crnoj Gori, od početka marta 1998. godine, svjedočiću sa pozicije glavnog i odgovornog urednika Televizije Crne Gore, u koju sam se vratio, nakon devetogodišnjeg rada za *YUTEL* i *Radio Slobodnu Evropu*. Od tada sam sa Banovićem svakodnevno sarađivao.

Svjetska politička javnost je „pružila ruku“ početku procesa evropske rehabilitacije Crne Gore, pa su crnogorski lideri, bili gotovo svakodnevni gosti evro-atlanskih metropola. Kako snimatelji TVCG nijesu mogli stići na sve adrese na kojima se razgovaralo o novom gabaritu crnogorske politike, zahvaljujući Banovićevom ugledu u AP-u, reporteri te agencije, „pokrivali“ su sve događaje bitne za crnogorsku javnost.

Ono što je Banovića razlikovalo od svih stranih reportera-snimatelja, posebno je došlo do izražaja tokom NATO intervencije. Banović je znao, koje ratne teme, svjetske televizije tretiraju kao top-priče, te na kojim izazovima, nova crnogorska politika, polaže ispit pred međunarodnom zajednicom. Zato je Banović sa kamerom otišao u rožajске šume i na samoj granici sa Kosovom, čekao i dočekao na desetine hiljada izbjeglica. Krajem marta i početkom aprila 1999. godine, blizu 100 hiljada kosovskih Albanaca, traži i pronalazi utočište u Crnoj Gori. Danima i nedjeljama Dragan Banović po planinskim prevojima snima kolone izbjeglica. Dolazeći na teritoriju Crne Gore, mnogi izgnanici su prvo sreli i ugledali Banovića i njegovu kameru, što su tumačili kao dobar znak da su izbjegli „Kaluderski Laz“.

Prva, zaprepašćujuća kazivanja izbjeglica o tragičnoj situaciji na Kosovu, Banović šalje u svijet, prije svih ostalih stranih reportera. Dragan je nesebično i bez ikakve naknade, ustupao

Dragan Banović

materijale Televiziji Crne Gore, čime je, između ostalog, u okruženju i međunarodnoj javnosti, moja tadašnja medijska kuća, sticala atribut blagovremenosti, pouzdanosti i ekskluzivnosti.

„Dok su producenti velikih svjetskih televizijskih kuća na zemljovidima (geografskim kartama) tražili kako će njihove ekipe doći do planinskog prevoja pokraj Rožaja, preko kojega se odvijao, gotovo doslovice, biblijski zbjeg tisuća Albanaca sa Kosova u Crnu Goru, Dragan se otamo već vraćao. S prvim, i naravno ekskluzivnim snimkama te humanitarne tragedije...”

Ove riječi Luka Braila najbolje opisuju profesionalca Dragana Banovića. Nažalost, Luko ih je izgovorio na sahrani Dragana Banovića, 2013. u rodnom mu Dubrovniku.

Banović je živio 60 godina. Živio je bez straha. Povodom Draganovog odlaska, podgoričke *Vijesti* zapisuju: „U Dubrovniku je preminuo veliki prijatelj Crne Gore... televizijski reporter-snimatelj, koji je stizao tamo gdje drugi nijesu mogli ili smjeli.“

Nije se plašio niti jedne vojske u Bosni, najmanje se plašio granata koje su padale po njegovom Dubrovniku, išao je u susret vojnim i paravojnim formacijama raspoređenim 1999. godine po cijeloj Crnoj Gori. Kamerom je iz rožajskih šuma, ispisao najhumaniju crnogorsku priču u posljednjoj deceniji XX vijeka.

Kada je početkom juna 1999. godine potpisan Kumanovski sporazum, Banović je bio na planinskom prevoju Kula (granica CG i Kosova). Taj posljednji Banovićev raport o izbjeglicama, doslovce pamtim i danas: Draganova kamera snima mimohod dvije kolone. Albanci se vraćaju na Kosovo, dok Srbi i Crnogorci ulaze u Crnu Goru. Jedan Albanac stade pred Banovićevu kameru: „Idemo kući, hvala Crnoj Gori... dajem vam moju besu da ću pamtiti crnogorsko čojstvo“. Jedan Srbin iz suprotnog smjera, sasvim namjerno priđe objektivu i ispriča: „Ja sam pravnik, imao sam u Peći uzornu firmu... dobro znam dušu i karakter Albanaca... mogli smo u miru sa njima živjeti sto godina... ali beogradska politika...“

Banović se zatim vratio toplom domu, gdje ga je uvijek čekala supruga Lena i sinovi Toni i Pako. U tom domu Banovića, boravio sam nebrojano puta. Jedini lični osjećaj nelagode, desio mi se kada sam 1996. godine, prilikom moje prve posjete Banovićima poslije rata, na zidu primaće sobe, ugledao uramljenu fotografiju mladića. Bio je to Lenin brat Frano. Poginuo je 1995. godine na plaži u društvu djevojke. Granata je stigla sa trebinjske strane za vrijeme primirja. Lena je primijetila moju nelagodu i odmah skrenula priču o mojoj i njenoj djeci.

Kada je proglašena nezavisnost Crne Gore, Dragan Banović je opet stigao u Podgoricu i tom prilikom mi pored ostalog ispričao: „Roditelje sam sahranio u Crnoj Gori. Sanjao sam da moj otac Vlado i majka Danica počivaju u suverenoj Crnoj Gori, tu pokraj Cetinja, odakle su veoma mladi došli u Dubrovnik... A, ja sada spokojan, odoh u Dubrovnik, tamo trajno pripadam.“

MARGINA

Mirjana Popović Radović

By publishing this segment from the intellectually provocative book „Tajna marginalnog – pitoma oaza stvarnosti“ (Secret of the Marginal – Gentle Oasis of Reality), we wanted to get into the phenomenology of margin which this author moved from a book into the domain of reality. She also reflects on suspicions regarding the authorship of Mikhail Sholokhov’s novel „Quiet Don“ which brought him global fame and the Nobel Prize, as well as the authorship of the Crnjanski’s detective novel.

U samoj reči ili pojmu margina sadržana je odrednica koja se odnosila, oduvek, na bilo koji tekst, na knjige, a u savremenom trenutku i na tekst u elektronskoj formi kompjutera. Margina je, naime predstavljala beo, nenapisan deo stranice. Znači bila je to praznina, neka vrsta predaha, pauze. Tu su mogle da budu ostavljene beleške, neki komentari i napomene, ali to nije bio glavni tekst.

Tako je i poreklo takozvanih marginalija, u stvari, nastalo iz komentara glavnog teksta i u tom svom početnom značenju, margina je sugerisala neki prostor. Kada je u pitanju knjiga, to je bio deo praznog prostora na stranici, najčešće pri ivici.

Moglo bi se reći da su ta početna ili izvorna značenja ovog pojma docnije, u modernoj epohi, poprimila širi, prenosni smisao i semantičko polje, odnoseći se na različite domene same stvarnosti, a ne samo i isključivo na tekst i knjigu.

S razlogom je moguće postaviti pitanje otkuda ideja u ovom naslovu, da se margina poveže sa „pitomom oazom stvarnosti“, ali da se ona razume, na primer, ponekad i u juksta-poziciji sa „walk on the wild side“? Na prvi pogled se radi o kontradikciji. Međutim, postavljanje pitanja margine iz fenomenološkog ugla, onda kada je već ovaj pojam izašao iz medija knjige u domen stvarnosti, otvorilo je perspektivu njenog razumevanja u odnosu na različite pojave.

Sama pozicija marginalnih pojava, da su sa strane glavnih društvenih tokova, obeležila je baš vrstom pitomine njihovo glavno svojstvo u odnosu na stvarnost, jer u njihovom domenu delovala je spontanost da se ništa ne diktira unapred, ne zahteva i zabranjuje. Odnosno da se ne usmerava pravac makar i trenutne egzistencije. U stvari, margina je bila izvan delovanja bilo kakve vlasti, hijerarhije. Ukupan marginalni kontekst bio je dobrovoljnost. Zato se pitomo i pitomina, pojavilo kao važno svojstvo svega što se pod tom pojavom podrazumevalo, tako da je i „walk on the wilde side“ u odnosu na oficijelno, društveno, imalo prizvuk individualne slobodne i zbog toga pitome različitosti. Margina je mogla da bude margina, baš zato što joj je bila prirodjena različitost, dajući šansu drugačijem, drugosti (otherness, po Deridi, Fukou). Prema tome, nevidljivo, energetski je zračilo tolerancijom kao atmosferom koja je objedinjavala u celinu marginalne fragmente, bivajući nekom vrstom njihove aure.

Strukturiranje margine u vidljive delove nekog domena stvarnosti, podrazumevalo je spontanost onih koji u tome učestvuju, pa samim tim i sasvim lično izražavanje.

Ukoliko bi se pažljivo razmotrio pojam pitomina, nešto pitomo, pojavljivala bi se otvorenost i dopuštanje slobodnog ispoljavanja

individualnih nastojanja u trenutku, drugim rečima sloboda spontanog izraza. U pitanju je bila neka vrsta zanemarenih potreba same ljudskosti i prirodnosti koja se teško mogla zatomiti - nasuprot bilo kakvom ideološkom konceptu postojanja, bio on društveno definisan, religijski ili pak u vidu ekonomskog diktata civilizacijskog oblika svakodnevnog života. Otuda je margina mogla da izvlači na svetlost dana improvizovanu igru spontanosti u trenutku. Radilo se o nečem skrajnutom, potisnutom, zaboravljenom čak.

Samim tim se pridev marginalno, izveden od imenice, odvojio od prevashodnog prvobitnog značenja u odnosu na tekst, postajući obeležje mnogih pojava same stvarnosti. Tako se uz pomoć njega određivala i čak vrednovala neka pojava, njen značaj i uticaj. Zanimljivo je da je taj pridev bio uvek u nekoj vrsti nemog dijaloga sa nečim u senci što je indirektno naznačavalo relaciju centar-margina. Taj odnos je karakterisao njegovu marginalnu ulogu u samoj zbilji. Drugim rečima da bi nešto bilo marginalno, ono je to postajalo u odnosu na nešto glavno ili main-stream. U modernoj epohi pojam marginalno se ponajpre vezivao za društvene pojave, ali i uvek za neki prostor.

I kada je nešto sa društvenog aspekta bilo označeno ili shvaćeno kao marginalno, ostajalo je uvek izvan zvaničnih društvenih okvira, često bivalo i nepriznato, odnosno neintegrisano u kulturno-istorijski tok, i kada se radilo o vrednim ali, anonimnim umetničkim ostvarenjima ili kulturnim manifestacijama, kao i ad-hoc spontanim zbivanjima.

Takozvani alternativni pokreti u kulturi, po prevashodstvu su otpočinjali na margini društvenih zbivanja, i onda kada su bili priznati docnije i prihvaćeni kao delovi istorije kulture. Oni su naknadno postajali u knjigama istraživačke studije prošlosti, ali tek onda kada su vodeće njihove ličnosti već otišle iz života. Primer predstavlja pokret Zenit i Zenitizam u Beogradu i Zagrebu, s početka XX veka.

Odnos kulture i stvarnosti, pa otuda i odnos margine i stvarnosti, kao i stvaralaštva i stvarnosti, svakako je dublja i opsežnija tema koja je zaokupljala mnoge filozofe u načinu na koji su razumevali spoznaju i forme njenog izražavanja.

Ustaljene društvene manifestacije kulture kroz epohe u koje se uvek integrišu stvaralački iskazi individualnog tipa, da bi uopšte bili prikazani, zapisani, pretvoreni, na primer, u knjige, imaju moć istorijskog pamćenja. Međutim, čudna otpornost stvaralačkog poriva, i kada je u pitanju rukopis kao individualni trag, ostavljen i u svojoj epohi nesazan, zaboravljen, kakva su eto bila Gnostička jevanđelja ili slike Žorža de la Tura, ukazuje na neku vrstu ponorničkog toka kulture kroz vreme.

Naime, da margina može biti i vremenski određena a ne samo prostorno, ukazivao je slučaj pronađenih Gnostičkih jevanđelja u glinenom sudu u pesku pustinje. Tek tada je javnost, posle toliko vekova, saznala za njih.

Tišina vekova o kojoj je reč, u odnosu na istoriju kulture i saznanja, bila je u biti ta vremenska margina.

Međutim, ono što je u vremenskom smislu značajno za istoriju kulture, jeste saznanje o drugačijem pogledu na do tada ozvaničene biblijske interpretacije religijskih tekstova, što je tu marginu kojoj su dugo pripadala Gnostička jevanđelja, na primer, učinilo bitnom i nezaobilaznom u tumačenju starih biblijskih sadržaja. (1945. god. otkriven je Gnostički rukopis iz IV veka u blizini Nag Hammad u Egiptu. Rukopis je preveden sa koptskog jezika na engleski, 1977)

Ustvari, bez obzira na sve dotadašnje zvanične interpretacije religijske prošlosti hrišćanske tradicije, Gnostička jevanđelja su se u neku ruku pojavila kao jedan nov početak, kada je ova tema u pitanju. Takođe je bilo važno istaći da su otuda Gnostička jevanđelja naznačila jedan drugi, mogući put u razumevanju istorije saznanja u religijskom domenu. Radilo se o sasvim drugačijem smeru od

postojećeg ozvaničenog koji je trajao vekovima, ne dovodeći u pitanje nijedan činjenički detalj zbivanja u dalekoj prošlosti. Tako je na religijsku priču prošlosti i njeno tumačenje, bačena neobična svetlost te vremenske margine u kojoj su nevidljivo trajale drevne sadržine Gnostičkih jevanđelja.

Otuda je na poseban način ova vremenska margina, afirmisala indirektno alternativno saznanje religijske, kulturno-istorijske prošlosti.

Desilo se da su i na ovom primeru, margina i alternativa išle zajedno.

Neobična formulacija Tristana Cara povodom njegovog *Manifesta Dadaizma*, da se „...poluzaborav po navici naziva istorijom...” odnosio se u mnogome na vremensku marginu.

U slučaju slikara Žorža de la Tura, isto tako, određena vremenska margina koja ga je učinila u dugom periodu nepostojećim u istoriji slikarstva, nestalim poput Atlantide u metaforičnom smislu, bila je zaborav, izgubljeno istorijsko pamćenje.

Iako je u svojoj epohi bio poznat slikar, Žorž de la Tur (Georges de la Tour), iz kneževine Lorene, 1652. godine, umro je sa celom porodicom od epidemije. Posle njegove smrti dela su mu bila zaboravljena, dok ih tek 1915. posle skoro 300 godina, nije ponovo otkrio nemački istraživač kulturne prošlosti, Herman Fos (Hermann Voss). Velikom izložbom u Parizu 1935. otpočeo je njegov povratak u stvarnost istorije slikarstva. Tako je ovako viđena margina mogla da bude pored i izvan nečeg oficijelnog, ali, u suštinskom semantičkom smislu nezaobilazna po vrednosti za istoriju svetske kulture.

Dogodilo se da je *Tihi Don*, kojem je kao izuzetnom delu svetske književnosti dodeljena 1965. godine Nobelova nagrada, a da je ono i u domenu margine, odnosno sumnje u

autorstvo Mihaila Šolohova, dobilo dvostruku trajnu vrednost. U stvari, iz main-stream ugla i margine isto tako, ostajući nezavisno od sumnjivog autorstva, jedno od najvećih književnih ostvarenja u rečima, o događajima i sudbinama za vreme Prvog i Drugog svetskog rata na prostoru donskih Kozaka.

Međutim, i ranije je postojala sumnja, na primer, da je Šekspir napisao dela koja mu se pripisuju, već da ona potiču od dramskog pisca Kristofera Marloua ili filozofa Fransisa Bekona, kao i da čuveni epovi *Ilijada* i *Odiseja* nemaju za autora Homera za kojeg se pojavila čak nedoumica da li je uopšte postojao. Kako je u oba pomenuta slučaja bila reč o delima davnje prošlosti, pa je iznalaženje podataka i njihova provera bila teže izvodljiva, u slučaju *Tihog Dona* i Mihaila Šolohova u pitanju je bilo delo bliske prošlosti, čiji su mnogi savremenici bili živi.

Knjiga Roja A. Medvedeva: *Problems in the literary biography of Mihail Sholokhov* (Cembridge University press, 1977), na engleskom jeziku, koja je izašla u Londonu i Njujorku, objedinila je na jednom mestu brojne sumnje i drugih istaknutih ličnosti i pisaca o stvarnom autorstvu Šolohova u odnosu na roman o donskim Kozacima *Tihi Don*. Razlozi za takve sumnje su bili brojni, međutim, kako je rukopis jedva spašen u nemirnim vremenima ruskog Otadžbinskog rata, mnogi tragovi i činjenice su bili izgubljeni. U isti mah indirektni dokazi bili su potisnuti uticajnom ideološkom kulturnom propagandom koja je imala dominantnu ulogu u staljinističkom periodu sovjetske stvarnosti toga vremena.

Kako su nemirne ratne godine ruskog Otadžbinskog rata odnele tragove koji su upućivali na originalni rukopis *Tihog Dona*, primerak kucan mašinorn i sa nečitim rukopisnim intervencijama Šolohova, koji se čuvao u sovjetskom muzeju, jedini je izvorni trag o ovom znamenitom delu. Bilo je svedočenja da su delovi rukopisa izgubljeni, a da je deo bio predat u metalnoj

kutiji Mihailu Šolohovu koji je bio zadužen na tim kozačkim teritorijama za rukopisnu građu na koju su nailazile crvenoarmijske jedinice ratujući na kozačkom belogardejskom području.

U pojedinim tekstovima pisano je o plagijatu, odmah kada je *Tihi Don* objavljen, da je to delo napisao u stvari Fjodor Krjukov, Belogardejac-Kozak koji je bio poznat pisac i pre početka rata, a da je on umro od tifusa tokom povlačenja njegove jedinice, 1920. Njegovi saborci su svedočili da je rukopis o donskim Kozacima nosio u metalnoj kutiji sve vreme, moleći ih da ga ako on umre sačuvaju.

Jedna od prvih sumnji posle objavljivanja *Tihog Dona*, da je to delo Mihaila Šolohova, bila je vezana za njegove godine kao autora koji je tada imao samo 23 godine, a raskošna naracijska struktura je pokazivala dobro autorovo poznavanje patrijarhalne zajednice donskih Kozaka, kao i psihološku izuzetnu utemeljenost muških i ženskih likova ove veoma značajne i vredne proze. Takav tekst je mogao da proistekne samo iz iskustva, što nije bilo moguće jer je Šolohov u vreme događaja koji su opisani u prva dva toma *Tihog Dona*, bio dečak s obzirom da je rođen 1905. godine. Ako se pretpostavi da se koristio docnije za pisanje arhivskom i drugom građom, nisu se, međutim, mogli otkriti takvi izvori, jer ni sam Šolohov nije davao odgovore, potencijalnim istraživačima njegovog dela, na takva pitanja.

Isto tako je osim autentičnog lokalnog jezika donskih Kozaka koji je upotrebljen u *Tihom Donu*, iznenađujuće bilo enciklopedijsko poznavanje kozačke tradicije, pesama, predanja, što je ukazivalo na veliko obrazovanje pisca ovog dela. Ali, to nije bio slučaj sa Šolohovim čije je školovanje bilo sa prekidima i veoma oskudno, za razliku od Krjukova koji je i po poreklu, a i sam bio veoma obrazovan.

Još jedan samo na oko spoljašnji detalj potkrepljivao je i druge sumnje u autorstvo Šolohova, odnosno da su prva dva

toma *Tihog Dona* brzo objavljena, za nepunu godinu dana, dok mu je za nastavke bilo potrebno čitavih deset. Uz to ne samo razlika u stilu, upotrebi jezika, pripovednom ritmu, uočljiva između ovih prvih tomova i potonjih, nego se zaista radilo o razlici u njihovom kvalitetu. Likovi donskih Kozaka i muškaraca i žena u prva dva toma, opisani su u kontekstu patrijarhalne zajednice i belogardejskog usmerenja, dok se u nastavcima ove povesti pojavljuju crvenoarmejski orjentisani likovi koji po načinu na koji su predstavljeni odskaču od prethodnih.

O dvojnomo autorstvu prvih i potonjih tomova *Tihog Dona*, napominje se i u jednom tekstu potpisanom sa „D“, a objavljenom u Parizu sa predgovorom Solženjicina, koji ga vidi kao koautora sa Krjukovim, čiji je tekst velikog epskog romana Šolohov preuzeo i nastavljao, pa kako naglašava, „pokvario roman“.

U septembru 1969. godine poznati američki dramski pisac Artur Miler napisao je da Šolohov najverovatnije nije bio autor *Tihog Dona*, „ali je na misteriozan način postao autor toga dela“.

Knjiga Roja Medvedeva daje preciznu analizu stila Šolohova u njegovim drugim delima, pripovetkama, *Priče sa Dona* na primer, ali sugestivna autentičnost *Tihog Dona*, nigde se više nije mogla ni naslutiti. Ove interpretacije samog Medvedeva a i drugih autora koji su o toj temi pisali, dragocena su svedočanstva teorijskog uvida u književnu materiju. Reč je o istinskoj pobedi erudicije koja služi razumevanju i pravnoj recepciji književnog dela, pronalazeći njen smisao u izvornoj autentičnosti izvan ideoloških klišeja u tumačenju mesta pojedinca u velikim društvenim događajima kakvi su ratovi i revolucije, što jeste tema *Tihog Dona*, u stvari.

Knjiga Medvedeva sa preciznom analizom književnog teksta *Tihog Dona*, sa komparativnim semantičkim metodom i drugih autora koje on navodi a pisali su o istoj temi tim povodom, afir-

misala je ne samo marginu književnog i društvenog života, na nivou erudicije, znanja i razumevanja književne materije, nego je pokazala da se književno delo kada je vredno brani samom svojom posebnosti i kvalitetom, čak i nezavisno od autora.

Ova knjiga koja je pokrenula temu o sumnjivom autorstvu Šolohova kada je reč o *Tihom Donu*, iako u biti nije ništa mogla da promeni u opštoj društvenoj klimi, dala je šansu jednom drugom glasu na javnoj sceni. U stvari, afirmisala je književno-teorijski metod ne samo odbrane književne vrednosti nego njenog ravnopravnog mesta u ukupnoj stvarnosti, pa i smisao Nobelove nagrade koja se ne daje samo autoru, zemlji iz koje potiče, nego šire - samom delu nezavisno.

Ova teorijska razmatranja pokazala su da je na izvestan način značaj margine nevidljivog autorstva, na ovom primeru, veći od main-streama ma kako on u određenom društvenom trenutku imao prevlast nad unutarnjim smislom kulture određenog vremena i sredine. Jasno je da jedan Belogardejac-Kozak, nije imao šanse kao pisac na književnom planu u odnosu na kulturnog zvaničnika, državnog pisca Šolohova. Ali, Medvedev izvanredno zaključuje na kraju svoje knjige da je zahvaljujući ambiciji Šolohova da preuzme za sebe izuzetno delo Krjukova o donskom kozačkom životu u teškim vremenima društvenog previranja, indirektno i nehotice sačuvao delo koje je nagrađeno i slavljeno potom, prevedeno na brojne jezike, našlo čitaocima sveta, ispunjavajući na neobičan, tragičan način želju pravog autora Fjodora Krjukova, koji je umirući molio saborce da mu se delo sačuva. Margina je tako iz senke izašla na svetlost smisla i recepcije književne vrednosti.

U pravu je bio Crnjanski kada je u poznim svojim godinama rekao da se:

„Često pod uspehom i neuspehom književnika podrazumeva mnogo štošta što nije književnost. Ima vrlo uspehih neuspehih knjiga ... ima neuspeha velikih pisaca.“

Marginu je ne samo upoznao Miloš Crnjanski nego je nju doslovno živeo kao sudbinu svog izgnanstva u Londonu, dugog 25 godina, radeći različite poslove i kao knjigovođa obučarske radnje, između ostalog.

Možda je opet „slučaj komedijant“ kako je iznenadno izranjanje marginalnih pojava iz tame zaborava, nazivao sam Crnjanski, oglasio i njegov detektivski roman *Podzemni klub*, posle 64 godine vremenske margine u kojoj je bio sakriven od pogleda javnosti pod pseudonimom.

Nepoznati detektivski roman Miloša Crnjanskog – *Podzemni klub* potvrđuje u potpunosti reči Rolana Barta u delu *Critique et verite* (ed. du Seuil, Paris, 1966):

„I mi smo u pravu, jer onemogućavamo da ono što je mrtvo sputa ono što je živo, oslobađamo delo stega, namere i ponovo nalazimo mitološki drhtaj smislova. Brišući piščev potpis, smrt utemeljuje zagonetnu istinu dela... Jedino čitanje voli delo, i sa njim održava vezu zasnovanu na želji.“

O knjizi

Retko se događa da štampano i objavljeno delo jednog modernog pisca, mnogo godina docnije, postane poznato javnosti,¹ u stvari svojim savremeniciima, šezdesetčetiri godine od trenutka prvog objavljivanja i osam godina posle književnikove smrti. To se desilo sa *Podzemnim klubom* Miloša Crnjanskog.

Mali detektivski roman *Podzemni klub*, iz serije sličnih izdanja isto tako male knjižare „Napredak“, u ograničenom tiražu i sa malobrojnomo čitalačkom publikom Pančeva, teško da bi ikad kasnije skrenuo pažnju, da nije bio u pitanju rani i

¹ M. Popović-Radović: „Nepoznati detektivski roman Miloša Crnjanskog“, *Književne novine*, broj 679-680-xxxvi. Fototipsko izdanje ove knjige objavila je Narodna biblioteka Srbije, 1985.

jedini detektivski roman jednog od najznačajnijih pisaca srpskog jezika - Miloša Crnjanskog.

Na trag o postojanju knjige navodi sam književnik u svom dugo pisanom i nikad završenom delu *Serbia i komentari*, započetom još davne 1921. godine.²

Međutim, prepoznavanje i utvrđivanje autorstva predstavlja, uglavnom, područje istraživanja na književnoj građi drevne prošlosti, gde su razlozi prikrivenog autorstva sasvim druge vrste nego što to može da bude sa delom pisca XX veka. Samo je posebnost okolnosti, marginalne prirode u kojima je živio Crnjanski i pre dobrovoljnog izgnanstva u Londonu dugog 25 godina, njegova putovanja, menjanje mesta i seljenja, mogla su da sakriju od pogleda proučavalaca njegovog dela, čitav jedan roman.

Samim tim je put ka pronalaženju pravog autora knjige *Podzemni klub*, vodio u dva smera: spoljnim koji je nevedeni naslov knjige povezivao sa ostalim podacima značajnim za njenu identifikaciju, i unutaršnjim koji je posle rekonstrukcije naslovne strane značio čitanje dela, traganje za prepoznatljivim identitetom iskaza pisca koji se naslućivao.

Četiri različite verzije poglavlja „Pančevo“ navedenog rukopisa *Serbia i komentari*, tri prekucane mašinom a jedan autograf pisca, sadrže isti podatak različito formulisan koji je ukazivao na činjenicu da je Crnjanski napisao detektivski roman pod pseudonimom i da ga je štampao u Pančevu.

Naime, knjiga se mogla datirati preko biografskog detalja da je Crnjanski službovao u Pančevu, kao privremeni predmetni nastavnik od 1921. do 1922. godine. Do naziva knjižare „Napredak“, koji Crnjanski ne pominje u svojim sećanjima, dolazi se indirektno, njegovim opisom sopstvenog

² *Serbia i komentari*, nezavršen rukopis u zaostavštini Crnjanskog, P-702-I-A 1-3, Narodna Biblioteka Srbije.

života tih godina u Pančevu. U stvari „sin stare dame“ kod koje je Crnjanski iznajmio „nameštenu sobu, imao je sa svojim kompanjonom (Kačura) knjižaru na trgu Pančeva, koja je u prošlosti bila čuvena, u vreme Zmajevu“, a u drugoj verziji naglašava da se „stara dama prezivala Milutinović“. To je prirodno nametalo potrebu da se, u arhivskim i drugim pisanim materijalima i godištima lista „Pančevac“, pronađu podaci o takvoj knjižari, a posle odlaska u Pančevo i razgovara sa starosedeocima koji pamte „malu knjižaru na trgu Pančeva“, proveriti i potvrditi njihova verodostojnost.

Posle grupisanja elemenata za bibliografski opis koji obrazuju „područje izdanja“ (ime izdavača, mesto, godina), moglo se i bez pravog imena autora, u građi za srpsku retrospektivnu bibliografiju u Narodnoj biblioteci Srbije, proveriti postojanje takve knjige.

Slučaj je hteo da je jedan jedini primerak³ detektivskog romana *Podzemni klub*, bliže određen rečju – prevod, i autorom Harald Johnsson, nepoznati darodavac poklonio Narodnoj biblioteci Srbije, u posleratnim godinama kada je njen fond obnavljan, bez i najmanje predstave da je reč o delu Miloša Crnjanskog.

* * *

Otuda, u slučaju pseudonima otkrivanje autorstva izlazi iz domena samo bibliografskog odnosa prema knjizi. Zavisi od književno-biografske osnove proze pisca kakav je Crnjanski, različitih okolnosti njegovog ukupnog stvaranja, a i onih pod kojima je napisao detektivski roman,

³ Prema građi za retrospektivnu bibliografiju Srbije, jedan primerak ove knjige postoji u Zagrebu, čiji je obavezni primerak ostao sačuvan za vreme rata. U Narodnoj biblioteci Srbije, signatura „Podzemnog kluba“ u opštem fondu je I 20473-1.

kao i spremnosti istraživača da poveže i razume sadejstvo dokumentarne građe i dela. Pošto Crnjanski u sve četiri verzije *Sećanja* u rukopisu za poglavlje „Pančevo“ ne samo da pominje ovaj svoj roman nego i ponavlja njegove odrednice žanr „kriminalistika“, sopstveno anonimno pisanje pod pseudonimom, materijalne razloge za takvu spisateljsku odluku, njihov značaj i istinitost vodili su sa punom izvesnošću istraživanje ka pravom identitetu knjige i pisca.

U svom rukopisu on se seća: „... napisao sam za te knjižare i jednu, originalnu prozu, pod pseudonimom, koja se, čini mi se, zvala Podzemni klub“. Drugi put zapisuje da je „...napisao za tu knjižaru i jednu kriminalistiku pod nazivom *Podzemni klub* (?) i pod pseudonimom...“ dok treći put tekst glasi: „...napisao sam za njih, anonimno, jedan kriminal, pod naslovom, ako me sećanje ne vara: PODZEMNI KLUB, ili KLUB SAMOUBICA, tako nešto. Knjiga, knjižica je objavljena ali ja je nikad nisam video.“

Iako naglašava da je knjigu napisao anonimno i pod pseudonimom, Crnjanski svoj prvi književni pseudonim ne objavljuje ni u poznim godinama života, u neobjavljenom i nezavršenom tekstu sećanja ali ni bilo kad ili gde drugo.

Razlog je, svakako, u prirodi njegovog odnosa prema sopstvenoj spisateljskoj sudbini, u kojoj su bez traga nestali mnogi rukopisi po redakcijama časopisa. Tokom života ispunjenog, sticajem okolnosti, seljenjem i putovanjima, izgubile su se mogućnosti za njega kao pisca, da završi i napiše mnoga svoja dela: *Dnevnik o Čarnojeviću* da proprati komentarima⁴ kao što je učinio sa *Lirikom Itake* i da završi *Serbiju i komentare*. Za svoje najveće delo *Seobe* isto tako je bio spreman da izjavi da su „ruine“,

⁴ Na ovaj podatak se nailazi u prepisci Crnjanskog, Narodna biblioteka Srbije, R-702-I-II.

ostaci grandioznog dela u šest knjiga, koje nikad nije uspeo da oformi do kraja.

S druge strane, činjenica da o svom detektivskom prvcu piše u sve četiri varijante sećanja, ističući da je reč o „originalnoj prozi“ koju po izlasku iz štampe nije video, ukazuje na dva, samo na oko kontradiktorna stava Crnjanskog. Na njegovu spremnost da objektivno procenjuje mesto svakog svog teksta u celini sopstvenog opusa,⁵ posebno svoje opredeljenje za detektivski žanr sam po sebi, a u isti mah, za „pisca po rođenju“, kako je ne bez razloga govorio Andrić, svaki spisateljski trag imao je vrednost podatka u ukupnosti njegovog stvaranja. Deo sudbine Crnjanskog-pisca, njenog marginalnog dela, predstavljaju i pseudonimi, za koje se posle ovih i istraživanja zna da ih je bilo četiri, a samo je Harald Johnsson književni.

* * *

Drugima se koristio u publicističkom radu, razdvajajući na taj način svoje pravo ime, bar u pisanju, od drugih aktivnosti novinarskog, dopisničkog ili reporterskog tipa. Između ličnosti i pisca Crnjanskog nije postojao razlog za prikrivanje identiteta pseudonimom, pa se u prvoj varijanti *Romana o Londonu*, pod nazivom „The Shoemakers of London“, glavni junak čak zove Miloš Crnjanski.

Ipak „slučaj komedijant“ u životu, o kojem je često govorio Crnjanski, napravio je sličan zaplet oko trostrukog identiteta junaka detektivskog romana i knjige *Podzemni klub*. Povezao je, u stvari, mnogo godina potom, preko anonimnog trajanja na margini ove knjige, tri njena identiteta:

⁵ U prepisci sa Mladenom Leskovcem povodom prvog izdanja sabranih dela Crnjanskog, selekcija pisca je bila stroga pa je sam Mladen Leskovac insistirao da neka dela ipak treba uvrstiti u izbor.

- iza prevoda krila se originalna proza,
- iza detektivskog žanra – pisac modernog romana,
- a iza imena Harald Johansson – Miloš Crnjanski.

U slučaju ovog izuzetnog pisca sa marginalnim i nepoznatim delovima njegovog spisateljskog iskaza, u okviru njegove mainstream prihvaćene književne sudbine koja je bila njegov život a najmanje književna karijera, za istinsko razumevanje njegove originalnosti i spontanog književno-teorijskog, vizionarskog otkrića kakvi su komentari, nezaobilazni su uvidi u odbačene i izgubljene rukopise, sakrivene iza prikrivenih identiteta, imena iza pseudonima, jednom rečju njegova poetička margina.

Doslovno prevođenje pojma margina imalo je zaista značenje nečeg pored, sa strane, dok je alternativa bivala nešto drugo, mogućnost odstupanja od ustaljenog. Radilo se o nekoj vrsti skretanja, slobodnije rečeno o drugom smeru, prostornom i vremenskom, same stvarnosti.

Iako su alternativne pojave u društvu i kulturi, sasvim posebna i opsežna tema koja se mora sagledavati iz različitih uglova, onda kada se one povežu sa marginom društvenih zbivanja, daju im stvaralačkiji smisao. Svakako najupečatljivije alternativne pojave bile su one koje su se dešavale u kulturi i često kao umetnički pokreti, poput Dadaizma, na primer.

Međutim, alternativa je bila sinhronijski određena epohom u kojoj se javljala, samim tim i uokvirena društvom, kao što je to bilo sa Samizdatom u SSSR-u. Simbolični skoro naziv prostornog tipa na ruskom jeziku padpoljnaja literatura, ili na engleskom underground, govorio je o margini, pa čak i o mestu gde se nalazila.

Nezavisno od toga što se ovaj izdavački pokret, u stvari, pojavio kao potreba da se alternativni tekstovi štampaju kao knjige, jer ih je oficijelna društvena struktura zabranjivala, prerašao je zbog dela i pisaca koje je objavljivao, u fenomen po

sebi. Na Zapadu sledbenici iste ideje nazivaju svoj pravac te vrste „neoficijalnost“, dajući mu na taj način značenje margine o kojoj je prethodno bilo reči.

Prema tome margini se moglo prići iz različitih uglova u pogledu na stvarnost, pa je otuda ona imala i različite sadržine. Najčešće u tekstovima koji su ih tumačili na teorijski način, povezivana je sa alternativnim pokretima, a kada je stvaralaštvo i umetnost u pitanju, i sa avangardom.

I pored toga što je avangarda nastajala na margini, ona se u svom osnovnom izrazu odnosila na main-stream u umetnosti, na takozvano tradicionalno nasleđe u vrednovanju stvaralaštva, suprotstavljajući mu se. Otuda je po prirodi svoje težnje bila ipak društveno određena.

Izrazit primer je bio, a po nekim mišljenjima čak je predstavljao i izvoriste samog pojma, događaj koji se odnosio na slikarstvo. Radilo se o organizovanju „Salona odbačenih“ slikara, 1863. u Parizu, nasuprot oficijelnom „Pariskom Salonu“ (akademske slikara). Bila je to pojava na likovnoj sceni grupe izuzetnih slikara čiji su likovni postupak nazvali impresionističkim a njih slikarima impresionistima.

Iako oni sami taj termin nisu prihvatili, oni su ipak promenili odnos prema ambijentu slikanja, okrećući se doživljaju vizuelnog trenutka. Izašli su iz ateljea u „plener“, slobodan prostor, uzimajući same scene prirode i predela u trenutku za model i inspiraciju. Takav likovni metod, kao vrsta pogleda na stvarnost, promenio je odnos prema boji i temama slikarstva. Otuda su Moneov atelje u čamcu, Van Gogovo slikanje u vrelini sunca na poljima ili Gogenova potreba da ode na Tahiti, bili skoro logična posledica jednog spontanog pogleda na svet koji se likovno ispoljio. Pisanje potom istoričara umetnosti, njihova objašnjenja i terminologija pod koju su ih podvodili svrstavajući im dela u određen domen istorije slikarstva i

periode, na izvestan način je predstavljalo nezavisnu oblast kulture od slikara samih o kojima je reč.

Zato je i pojam avangarde koji se vezivao u tim knjigama za njih, bio sasvim uslovan. Sam detalj da je termin vojna složenica od avant – što znači ispred, i reči garde – predstraža, sa strane, nije se mogao u biti povezati sa oblicima života, mišljenja i likovnog izražavanja ovih umetnika.

Moderna epoha međutim, svojim vrstama rada i posebno socijalno-političkom i ekonomskom globalizacijom, ostavila je daleko za sobom mogućnost društvenog i javnog okupljanja istomišljenika u odnosu prema razumevanju stvarnosti i smisla ljudskog postojanja, u marginalne ili alternativne grupe. Reklo bi se da je to bila u mnogome posledica straha „svetske vrhuške“ od pokreta koji se desio 1968. kako bi se predupredio i učinio skoro nemogućim smisljeni protest bilo kakve društvene alternative. Ono što je svetskom pokretu 1968. davalo unikatni značaj, jeste detalj da je to najverovatnije jedini pokret u istoriji društva, koji je tražio promenu vrste i oblika života (poruka na Sorboni je glasila: Budimo realni i tražimo nemoguće), odnosno promenu vrednosne egzistencijalne skale. Bila je u pitanju, u stvari, promena dugotrajnog civilizacijskog smera koji su pratile sve države bez obzira na društveni sistem kojem su pripadale.

Elektronska epoha i globalne društvene mreže preko interneta, promenile su i mentalitet učesnika društvenog života i prostornu scenu, zamenjujući slikovito rečeno exterijski - enterijski. Socijalni nemiri i protesti koji su izlazili danas neposredno na ulice na svim krajevima sveta, prevashodno su bili podstaknuti političkim i ekonomskim razlozima, finansijskom krizom, nemaštinom i nezaposlenošću, preobraćajući se u povremene demonstracije obespravljenih, koje su uvek rasturane i sprečavane. Tako je bilo sa

protestom na ekonomsku krizu i banke u USA „Occupy Wall-Street“, kao i sa nekoliko puta ponovljenim demonstracijama u Grčkoj, Italiji, Španiji.

Kako su institucije društva i kada je stvaralaštvo u pitanju preuzele sve i učinile nemogućim samosvojno i alternativno stvaranje kulturnih sadržaja, margina je kao težnja ka spontanom individualnom izražavanju, postala manje vidljiva i transformisala se u jedva prepoznatljive forme.

LOVAC NA TRENUTKE

Rafael Arguljol

The source of these poetic-philosophical aphorisms was composed of two books of the contemporary Spanish philosopher R. Arguiola with the intention to allow the reader to feel the spirit of Catalonia through the lapidary stile of aphorisms.

Ne zatvaraj vrata neočekivanom gostu, iz straha ili iz besa.
Možda je stigao najbolji deo tebe samoga.

(Posetilac)

Biti prvi tokom cele trke i zaustaviti se na metar od cilja i dalje
je najveći luksuz koji sebi čovek može da dopusti.

(Luksuz)

Od rane do zarastanja protiče čitava istorija sveta: vatra,
studen, zaborav i znak.

(Istorija sveta)

Nekim čudom smo pronašli izlazak iz lavirinta. Godine čekanja i nebrojeni naponi da bi došao taj trenutak. Nikada nismo mislili da ćemo ga dočekati, ali sada, napokon, možemo napolje. No, najednom nas opseđa čudna nostalgija za lavirintom. I niko ne izlazi.

(Nostalgija za lavirintom)

Kada poverujemo da smo pronašli konačno utočište, neka mračna sila nagoni nas da ostavimo kuću i grad. Pod tim utiskom napuštamo poznate predele, sve dok se ne obremo u prostorima udaljenim od onoga što je sačinjavalo naš život. Na kraju dospevamo do brisanog, belog prostora: bez ulica, bez puteva, bez šuma, bez planina. Bliski susret sa prazninom.

Nakon povratka, ako usledi, vratićemo se kući i gradu, vratićemo se našem svakodnevnom životu, ali nepovratno drugačiji: možda mudriji, možda oprezniji, ali u svakom slučaju sa saznanjem da nas je taj susret sa prazninom upoznao sa onim drugm „ja“, koje se nismo usuđivali da budemo.

(Povratak)

Bog je proširio glasine da postoji - poverovali smo. Posle je objavio da pakao takođe postoji - i to smo poverovali. Konačno je potvrdio da se raj rasuo u paramparčad. I od tada lutamo s jedne strane na drugu pokušavajući da sakupimo parčiće tog raja.

(Rasparčani raj)

Naš pogled na stvari ne bi bio potpun ako ne bismo umeli da sjedinimo perspektivu mrava sa perspektivom zvezda. Kada se zemlja učini prevelikom, potražimo sklonište u mravinjaku, a ako krene da gori tlo pod nogama, sklonimo se među zvezde!

(Mravi i zvezde)

Postoji pesma koja se može čuti samo usred noći, kada se hiljade snova spušta na hiljade ljudskih bića narušavajući dnevni poredak stvari. Pesma čije reči nisu razumljive ni na jednom od poznatih jezika, slatka kao melanholija koja se uzdiže iz noći do površine naših srca. Iako ne znamo odakle glas dopire, gajimo nadu da neki putujući anđeo luta s kraja na kraj sveta da bi nas utešio.

(Lutajući anđeo)

Biti ravnodušan najteža je osuda. Ne voleti gore je nego ne živeti. Ipak, iako nam se ideja da živimo poput mrtvaca čini nepodnošljivom, spremni smo da obitavamo u ledenim predelima ravnodušnosti.

(Ravnodušnost)

Velika dela koja je čovek stvorio neophodna su nam kao duhovna hrana koja obogaćuje naš život. Ali samo je let leptira ono bez čega se ne može.

(Ono neophodno)

Ništa ne vrede planovi ni izgovori; oni koji treba da se sretnu, sreće se. Makar to bilo i, hodajući po žici, u poslednjem trenutku života.

(Bez izgovora)

Fizički bol nas izgoni iz sveta i baca u udaljeni kutak svesti: tamo gde još uvek odjekuje nasilinički i zaslepljujući eho izazvan našim rođenjem.

(Intimni krater)

Bog je snaga koja nam ostaje kada smo iznureni.

(Bog koji nam ostaje)

Plašimo se stranca jer u njemu vidimo nekoga ko može zauzeti naše mesto. Ali pre svega, plašimo se jer u njemu vidimo sebe pre nego što smo zaposeli ono što sada nazivamo svojom otadžbinom. Da bismo se oslobodili tog straha, morali bismo da krenemo generacijama unazad. Da putujemo kroz vreme, sve dok sebe ne sagledamo u ulozi tih uzurpatora, tih došljaka ili izbeglica koji su se međusobno uznemiravali, susretali, ubijali ili voleli. Ako bismo konačno prihvatili da smo mi taj isti stranac, shvatili bismo da ono što nazivamo identitetom, jeste tek utočište od tog nepoznatog čoveka koji obitava u nama i koji nas, i u trenucima najveće slobode, podseća da je još uvek tu.

(Stranac)

Iako nas zadivljuju veliki mauzoleji sa svojim monumentalnim natpisima i statuama, ono što nas zaista duboko dirne je kad neočekivano naletimo na usamljeni grob. Čiji god bio, on je takođe i naš grob.

(Grobovi)

Saznanje često zahteva da duboka ubeđenja ostavimo iza sebe, kao zmija kada napušta svoju staru i istrošenu kožu negde usput na drumu.

(Istrošena koža)

Duša čoveka otkriva se kroz pitanja koja postavlja.

(Duša)

Prvo je bio On. Prokleti Bog. Onda si došao Ti: prokleti Čovek. A onda sam se odlučio za Sebe: prokleti Ego. Tek kada sam porušio sve te idole počeo sam da živim.

(Tri idola)

Što život više protiče, sve je nepodnošljivije svakodnevno ubistvo reči, delo retoričara. Samo kad bih znao da život nije jedan, imao bih strpljenja da slušam prazna blebetanja neumesnika. Ali kako podozrevam da je život samo jedan i kratak, bežim od njih kao od najgore zaraze. Kada bi zakoni bili ne samo pravedni, nego i mudri, nalagali bi da se ubice reči zatvaraju u ćelije ćutanja.

(Prazno blebetanje)

Kada osetimo iskušenje da padnemo u nostalgiju, bolje je ćutati, stisnuti zube, duboko disati i, pre svega, ne progovarati ni reč, sve dok ne prođu to besmisleno samosažaljenje i seta, koji idealizuju prošlost i ocrnjuju sadašnjost. Samo kukavice i lenjivci žale za blagom koje nikada nisu posedovali.

(Nostalgija)

Ima neke lične i primerene zasluge u svemu što jesmo i što nam se događa. Imamo lice kakvo zaslužujemo; imamo dušu i sudbinu kakvu zaslužujemo; imamo čak i bogove i demone kakve zaslužujemo. Postoji neko tajno i nemilosrdno saglasje u svemu što se događa oko nas, a isto tako, i u nama. I koliko god razum sumnjao u sve to, naša *utroba* prepoznaje tajni kod koji uređuje i razara svetove. Kada se uspravimo, to zaslužujemo. Kada padnemo, isto tako.

(Zasluga)

Javno mnjenje je jedan od najisplativijih izuma modernog doba, prava zamena za Boga. Nedokazivo, kao On, ali sa istim ili još većim autoritetom u odnosu na masu. Pozivanje na javno mnjenje danas ima podjednaki značaj kao što je to nekada bilo pozivati se na božansku moć; u oba slučaja to su neprikosnoveni autoriteti koji su nam dostupni samo zahvaljujući malobrojnim ekspertima. Razlika je jedino u tome što su nas sveštenici uvek

podsećali da je Bog, bilo da nam je naklonjen ili ne, izvan nas, dok nam tumači svakodnevice ponavljaju da i mi činimo deo javnog mnjenja, hteli mi to ili ne. I tako se mi, pretvoreni u javno mnjenje, lako pretvaramo u slepu silu koju koriste novinari i političari.

(Slepa sila)

Smrtonosnu ranu zadaje strela koja nije otrovna, ispaljena iz luka koji nema odapinjač i od strane nevidljivog strelca, u trenutku koji ne pripada ni noći ni danu. Druge rane su izlečive.

(Smrtonosna rana)

Kako godine prolaze i broj smrti bliskih ljudi se uvećava, povorka duhova sve je gušća i prisutnija. Prvo nam dolaze retko u snovima. Zatim se njihov broj i ritam povećava i naviknemo se na njih kao na otkucaje sopstvenog srca: svakodnevno pohode naše snove i misli, ispunjavajući ih svojim burnim galopiranjem. Približava se tako trenutak kada ćemo i mi sami galopirati snovima drugih.

(Galopiranje duhova)

U ovoj kapi što polako klizi niz list, ima neba, i mora, i traga oluje, i nemirne tišine drugih svetova koje jedva možemo zamisliti: u ovoj malenoj jutarnjoj kapi putuju zajedno prvi blesak sunca i poslednji sumrak.

(Kap rose)

Jasno vidim šta sam sve mogao da budem, svaku od raskrsnica koje sam ostavio za sobom i njene slepe ulice. I ono što je izgledalo kao slučaj postaje slobodni izbor.

(Doslednost)

U ovom našem vremenu, kada hiljade ljudi besomučno putuje sa jednog na drugi kraj zemljine kugle u potrazi za švedskim stolom sa najobilnijim doručkom, da bi, nakon toga, prorešetal i svet svojim foto-aparatima i zarobili na slikama svaku žrtvu koja se nađe pred objektivom, pretvarajući u očigledno sve što je još čuvalo neku tajnu, i postižući, svim tim, da sva mesta postaju jedno te isto mesto, čovek počinje neizbežno da razmišlja sa izvesnom setom o putovanjima istraživača, hodočasnika ili pronalazača. Razmišlja o onoj utopijskoj perspektivi koja prati sve što još nije ukalupljeno u svakodnevnu realnost i koja opstaje u čoveku kao san ili želja. Uvek nam, uprkos svemu, ostaje mogućnost da krenemo nasuprot struji, shvatajući da je danas prava avantura izbeći *globalni organizovani paket-aranžman* koji se nudi. Nekada je preporučljivo ne pomerati se mesta, ostati u tišini, kako bi se moglo započeti istinsko putovanje.

(Spokoj)

Kada se iscrpe reči, ostaje vika. Kada krik utihne, dolazi tišina. Ali ako izgubimo i mogućnost ćutanja, možemo se smatrati mrtvima, iako još nismo umrli u očima drugih.

(Gubitak tišine)

Biti iskren sa samim sobom akt je hrabrosti. Ali pretiti drugima da ćemo ih bombardovati svojom istinom obično je pravi kukavičluk. Kazati istinu čak i ako boli, zapravo, baš onu koja boli, zadovoljstvo je kukavice što se skriva pod velom moraliste.

(Moralista)

Danas sam, apsurdno, mislio na *praznu* sobu, na *prazan* kaput, na *prazno* ime koje ću ostaviti kada dođe trenutak. I ne znam ni sam zašto, osetio sam se odgovornim zbog toliko *praznine*.

(Prazno ime)

Jednom sam sanjao da vreme protiče naopačke: smrt je prethodila rađanju i naši životni postupci su se udaljavali od starosti i vodili nas ka mladosti i detinjstvu. Ali ne sećam se da li je taj san bio radostan ili tužan. Ne znam da li bi se takmičar koji bi stigao na cilj pre nego što je krenuo sa starta, osećao kao stvarni pobednik ili kao beznadežni gubitnik.

(Stvarnost)

Sto godina nakon bitke lako je reći: „Pogrešio je i bio pobeđen“. A trebalo je biti tamo i videti okrvavljenu zemlju i čuti paklenu paljbu topova i osetiti brisani prostor smrti razastrte po poljima. I pasti u ponor sopstvenog straha i osetiti kao nikada beskorisnost svemira, i drhtati i sunovratiti se i plakati. I uprkos svemu, ostati u životu i zadržati poslednju nadu sećajući se onih jedinstvenih očiju, što se, poput talismana javljaju u pamćenju.

Lako je suditi o događajima kao da su samo poglavlja Istorije i, o trenucima, nepredvidivim i burnim, kao da su vekovi. Prošlost počiva u tihoj letargiji ali sadašnjost pali tlo pod nogama.

(Prošlost)

Ko je od detinjstva bio u dodiru sa morem, morao je čuti stari savet: ako se plivajući nađeš u srcu vrtloga, ne treba uzaludno trošiti snagu tražeći izbavljenje, naprotiv. Valja nastaviti naizgled opasniji put, prepuštajući se struji koja usisava do dna. Tek tada ćete ta ista snaga ponovo izbaciti na površinu.

Opasniji put nije uvek i najgori. I nekada samo on nudi mogućnost spasenja.

(Opasniji put)

Ako jednog dana neki prosjak zakuca na tvoja vrata i kaže ti: „Ja sam ti“, nemoj da se prevariš misleći da te vara, već mu, naprotiv, širom otvori vrata, pruži gostoprimstvo i smesti u

najbolju sobu koju imaš: prošao je svet u potrazi za tobom da bi ti uručio sve tvoje bogatstvo.

(Prosjak)

Zamišljam te u nekom usamljenom kutku vremenskog bezdana, udaljenom od mene godinama, možda i vekovima. I siguran sam da i ti mene isto tako zamišljaš, sa drugoga kraja. I nijedno od nas dvoje ne zna ko poseduje prošlost, kome pripada budućnost ni da li smo samo zamenili uloge, poput noćnih stražara koji se neprestano smenjuju.

(Smena straže)

Volim da noću čujem zvona neke crkve, naročito kad sam u prolazu u nekom starom provincijskom gradiću. To je zvuk koji putuje kroz vekove i zbližava nas sa precima. Zar je važno ko su, i kakvi su bili ti ljudi? Zvuk zvona čini nas sličnima.

(Zvonjava zvona)

More nas iskušava tako što svakoga dana izbacuje na obalu otpatke i leševe. Tako nam postavlja zamku svakodnevice. Ako padnemo u nju, promaći će nam onaj poseban trenutak kada na obalu stigne poruka u boci.

(Poruka u boci)

Ne treba verovati onima koji nisu prošli kroz pakao bar jednom u životu. Nisu spremni za pravo prijateljstvo, istinsku ljubav ili umetnost. Posebno nisu zaslužni zvanja ljudskog bića: nisu prošli ispit kojim se stiče zvanje čoveka.

(Ispit)

Svaki pojedinačan bol sećanje je *na bolni nastanak sveta*. Tako je među ljudima, biljkama i životinjama. Ali bol je, isto tako, i neprestani svedok lepote sveta. Bez bola nema lepote. Ni sveta.

(Bol sveta)

Nosim sa sobom svoju domovinu, kao što sećanje nosi svoje uspomene. To je zemlja bez granica, gde samo ja mogu biti vodič i domaćin. Njene predivne ili zastrašujuće predele, samo ja poznajem. Usamljenu kuću sâm sam izgradio, svojim delima i svojim snovima. To je dom u koji sam primao mnoge goste. Neki su još uvek tu, slave gozbu; drugi su otišli. Neki će, verovatno, tek da stignu. Iako nekada mislim da moja postojbina nema ni gostiju, ni kuća, ni zemlje, i da je tek moja sopstvena senka koja se odslikava u kratkom trenutku podnevnog sunca.

(Domovina)

Lako je shvatiti da u nama ne živi jedan čovek, već mnogi. Ono što je, međutim, teško postići, jeste saglasje svih njih unutar nas.

(Jedan i mnogi)

Ima lica koja umeju da zrače posebnim svetlom. Reč je o nečemu posebnijem od lepote. Možda o potvrdi da Bog povremeno postoji.

(Lica)

Opet isto pitanje: šta se skriva iza linije horizonta? Možda opet ja, posmatrajući liniju horizonta sa druge strane i postavljajući to isto pitanje.

(Linija horizonta)

Život je kratak: ne sećam se više kada sam prvi put, ni koliko puta to čuo. No, ima dana kada mi se čini da živim već vekovima i da ću živeti još toliko. Tada mi se život čini dugim, predugim. Poput neke paukove mreže koja se neprestano plete, sve dok ne dosegne do zvezda.

(Paukova mreža)

Morao sam kopati po đubretu da bih pronašao anđela. I ne stidim se toga.

(Pronalazak)

U pričama brodolomnika najviše nas dojmi ono što one u nama samima bude: sećanje na to kako smo i mi sami plutali morem, danima izloženi ranjivom suncu, žedni i bez nade. I za nas je spasenje došlo neočekivano, kada smo već mislili da je sve izgubljeno.

(Brodolomi)

Nakon gubitka osobe bez koje se ne može, čovek želi da nestane i da sa sobom sravni ceo svet. Bol je posledica nemogućnosti da se ostvari bilo koja od ove dve potrebe.

(Gubitak)

Ideje treba da imaju senku, makar ona bila tragična ili beznadežna. Neprikosnovene ideje samo su jezičke klopke za kojima posežu siromašni duhom da bi uzburkali masu.

(Neprikosnovene ideje)

Prolazimo kroz život nadajući se: jedna ljubav, jedan san, jedan Bog, neki prijatelj koji nam se pridružuje u praznim satima, znak drugih vremena i drugih svetova, telo koje nam se približava i udaljava. Tako prolaze svi dani, sa noćima bez sna i izazova. Na kraju, čak i kada se smrt oglasi, nastaviceemo da se nadamo sve do poslednjeg trenutka.

(Stanovnici nade)

Bolest je avangarda smrti, i njeno upadanje u naš život je manje ili više jasno podsećanje na neodloživi trenutak. Ali bol nema veze ni sa bolešću ni sa smrću. Naprotiv; bol je overdoza života.

(Overdoza)

Bogovi obaveštavaju ljude o ljudima, a ne o bogovima.

(Nebeski glasnici)

Imao sam tri učitelja. Sve što znam o pitanjima, naučile su me knjige. Sve što znam o odgovorima, naučila su me putovanja. Sve ono što je van pitanja i odgovora, naučile su me žene.

(Tri učitelja)

U prisustvu bola, vreme i prostor se rastapaju. Vezani za sadašnji trenutak, ne obaziremo se ni na prošlost ni na budućnost. Bol čini da priznajemo da postoji samo stvarnost svakodnevice u koju nas on zarobljava.

(Bol)

Umetnička dela nikada nisu lepa. Kada nam se čine lepima, to je zato što su došla da nas podsete da lepota postoji.

(Otkriće)

Konačni mrak ne postoji. Postoje samo pomračenja koja, zabunom, kao stari narodi, pripisujemo smrti sunca.

(Pomračenje)

Volimo podelu na pobeđene i poražene. Ali u dvoboju senki toga nema. Nema trijumfalnih kapija, ni zajedničkih grobnica, ni ranjenih, ni trofeja. Senke klize našim mislima kao začarani brodovi po tamnom i mirnom moru: bez života, bez cilja, bez opomena. I njihov je dvoboj podjednako leden i tih. Kao tela bivših ljubavnika koja su zaboravila na dodir i želju.

(Dvoboj senki)

Toliko smo istraživali, toliko analizirali, toliko upoređivali da više ne pamtim da su zvezde oči koje nas prebrojavaju.

(Prebrojavanje)

Ne verujte u sreću, najgori od svih proizvoda na pijaci laži. Ko vam ponudi izvor, tražite mu more; ko vam ponudi more, tražite mu zvezde; ko vam da zvezde, tražite mu čitav svemir. Ali udaljite se odmah od onoga ko vam nudi sreću: hoće da vas zarazi virusom klevete.

(Kleveta)

Udaljavanje otkriva mnoge stvari. Kada se nalazimo dovoljno daleko od naših

uobičajenih mesta, veliki problemi se umanjuju. A slučajne intuicije, ranije gotovo neprimetne, postaju solidinije i postojanije. Udaljenost nas ne menja, ne daje nam niti oduzima, ali svodi naš život na pravu meru.

(Udaljenost)

Jedan od najviše uznemiravajućih simptoma našeg vremena jeste taj da se tehnologija pretvara u teologiju, i svi to prihvatamo.

(Nova teologija)

Volim svetionike, naročito one koji se usamljeno dižu nad stenovitim obalama. U njihovom svetlu još uvek sija sećanje na onaj magični bljesak što preseca noćnu tamu kad neka neočekivana nada ozari ljudsko srce i vrati mu život koji se činio izgubljenim.

(Svetionici)

Sfingina zamka je u tome što nas obavezuje da se obaziremo samo na ono neposredno, na ono što nas okružuje pod tiranijom svakodnevice, ono malo zemlje na kojoj počiva sadašnjost: ne vodi nas u propast njena pesma već naša lenjost.

(Sfingina zamka)

Ima trenutaka kada nije bitna ni zemlja, ni grad, čak ni pravac koji izabiramo. Bitno je samo udaljiti se da bi se moglo disati. Jer vazduh koji udišemo sagoreva nam pluća.

(Disati)

Unutar nas, samo luda sledi kralja do poslednjeg trenutka. A podanici se razbeže pri najmanjoj opasnosti.

(Poslednji podanici)

Kada bismo sudili o onome što se dogodilo po ljudskim glasinama, dobili bismo jasnu sliku ljudskog karaktera.

(Glasine)

Tačno je da je naš život kao trag na pesku koji naleti vetra brzo izbrišu. Ali bez naših koraka, vreme nije tako moćno kao što izgleda. Zapravo nije ništa.

(Koraci)

Ko živi na razmeđi, ako preživi, nadvladava.

(Graničnik)

Naš grad se prostire i na drugoj strani vremena, ali smo odavno napustili njegove divlje i slobodnije delove. Tamo se samo povremeno vraćamo kao begunci od svoje sopstvene savesti.

(Begunci)

Uvek napredujemo putem povratka. Što se više udaljavamo, što su naša radoznalost i mogućnost da se izgubimo veći, sve smo bliže onoj *početnoj tački* ka kojoj smo, i ne znajući, usmerili svoje traganje. Oni koji ostaju kod kuće da se ne bi izgubili, nikada neće osetiti roditeljsku ljubav. Jer pre svega se bludni sin, a ne poslušni, dočekuje raširenih ruku.

(Bludni sin)

Obišao sam svet nekoliko puta ali još nisam uspeo da pobežnem od sopstvene senke.

(Uhoda)

Želeo bih da umrem negde daleko, u drevnim zemljama do kojih nikada nisam stigao, okružen snovima koje nisam ispunio, gledajući more kojim nikada nisam plovio. I osvajajući to nepoznato u poslednjem dahu.

(Poslednji dah)

prevele sa španskog: **Tamara Đermanović i Snežana Petrović**

*Rafael Arguljol –
španski pisac, filozof i univerzitetski profesor*

Pisac Rafael Arguljol (Barselona, 1949), jedan je od najuticajnijih savremenih mislilaca hispanskog sveta. Geopoetika je objavila dva njegova romana, Lampeduza (2009, prevod Nada Đermanović) i Razlog pošasti (2015, prevod Gordana Ćirjanić). Ovdje objavljujemo izbor aforizama koje je ovaj barselonski pisac sakupio u dve svoje knjige: Lovac trenutaka i Vatrene most. Autor je više od 30 knjiga koje pripadaju različitim žanrovima – poezija, romani, eseji, aforizmi – a vrlo često one predstavljaju svojevrsnu mešavinu žanrova. To se može videti već iz nekih naslova: Pogled sa dna mora (Visión desde el fondo del mar), Desciende, río invisible (Spusti se, nevidljiva reko), Transeuropa, Oštrač noževa (El afilador de cuchillos), Privlačnost ponora (La atracción del abismo); Heroj i individua (El Héroe y el Único), Tri pogleda na umetnost (Tres miradas sobre el arte), Nomadska teritorija (Territorio del nómada), Kraj sveta kao umetničko delo (El fin del mundo como obra de arte), Umor Zapada (El cansancio de Occidente), i tako dalje.

Arguljol je inače višestruko vezan za naše podneblje. Kada je na poziv Budva grad teatra gostovao na Trgu pjesnika 2009. godine, naveo je jedno od tih iskustava: „Prvi put sam u Crnu Goru doputovao iz Italije, 1972. godine, sa lažnim pasošem. To je bilo u vreme kada je u Španiji vladala diktatura i kada je Franko bio na vlasti. Sa 17 godina sam kao brućoš proveo u zatvoru skoro godinu dana zbog moje antifrankističke delatnosti, ali sam nakon završena dva fakulteta uspeo da dobijem stipendiju.“

Arguljol je dalje ispričao kako je studentska viza važila samo za Italiju, ali da su ga španske vlasti lišile pasoša za putovanja u druge zemlje. Ipak, s obzirom da su putovanja bila uvek njegova velika strast, to ga nije zadržalo u mestu: iz Barija je brodom otputovao u Bar sa pasošem jednog rimskog kolege i zatim proputovao Crnu Goru, Srbiju i veći deo bivše Jugoslavije. „Sećam se da me još tada neverovatno opčinila Boka Kotorska, a pogled na ostrvo Sveti Đorđe iz Perasta, zauvek se urezalo u moja sećanja, gde zauzima veoma važno mesto“, ponovo se seća. To potvrđuje i činjenica da se u Pogledu sa dna mora, knjiži od 1200 stranica koju smatra vrhuncem svoje književne karijere, ovom ostrvcetu posvećuje čitavo jedno poglavlje.

Drugo poglavlje inspirisano putovanjima po ovom delu Evrope u govori o Srbiji neposredno nakon NATO bombardovanja. U septembru 1999. godine Rafael Arguljol je prvi put boravio u u Srbiji kao predavač godine. Pošto je nakon bombardovanja otkazana njegova ranije planirana zvanična poseta Beogradu, planirana od strane Ambasada Španije, pisac je rešio da ne otkáže putovanje i dođe iako diplomatski odnosi dviju zemalja to nisu podrazumevali. „Hteo sam da se jasno izjasnim protiv postupaka međunarodne zajednice i NATO-a, na čijem čelu je tada bio jedan Španac, Havijer Solana i da isto tako jasno podržim nezavisne intelektualce, studente i građane Srbije. Sve one čije sam stavove delio“, priseća se kako je tada, u organizaciji kolega sa katedre sa Opštu književnost Filološkog fakulteta Univrziteta u Beogradu održao jedno predavanje u alternativnim univerzitetskim prostorijama, kao i u Kulturnom centru grada Beograda. Naredno gotovanje vezano je za Sajam knjiga 2012. na kome se pojavljuje prvo piščevo delo na srpskom jeziku: ‘Lampeduza, jedna mediteranska priča’. Reč je o romanu koji predstavlja metaforu mediteranskog sveta kroz jednu mitsku ljubavnu priču.

Pored književnog stvaralaštva, njegov kritički pogled na društvenopolitički poredak savremenog društva redovno je prisutan u medijima – dnevni list El pais, katalonski Ara, časopisi, javna predavanja – neke su od platformi gde šira publika može da se uveri da u Španiji, iako to nije deo tradicije, postoje nezavisni intelektualci ozbiljnog kova. (Nije slučajno što je figura Don Kihota inspirisala Srevantesa baš u ovoj zemlji.)

Isto tako u svojim tekstovima, Arguljolova filozofska misao uvek vodi dijalog sa savremenim trenutkom i u tom smislu je kritičan kao što to sebi dopušta malo koji pisac na Zapadu, gde je čak i filozofska misao potpala pod kontrolu političke korektnosti.

Kao profesor, Arguljol je čuven među generacijama studenata koje su u proteklih 35 godina prošle kroz različite barselonske univerzitete.

Dobitnik prestižne knjevne nagrade Premio Nadal 1993. godine za svoj roman Razlog zla (La razón del mal) i nagradu za najbolju knjigu eseja za Senzitivno vaspitanje, lični prikaz ženskog akta kroz istoriju slikarstva (Una educación sensorial; historia personal del desnudo femenino en la pintura), najveći broj priznanja Rafael Arguljol je dobio za svoju poslednju knjigu, već pomenutu Pogled sa dna mora (Visión desde el fondo del mar, Acantilado, 2010)¹ koju i sam pisac smatra svojim životnim delom.

Akademsku karijeru je započeo kao asistent na Berkley univerzitetu u Kaliforniji, zatim na katedri za filozofiju Univerziteta u Barseloni, a nakon osnivanja prestižnog katalonskog univerziteta „Pompeu Fabra“ (po Pompeu Fabri, čoveku koji je neka vrsta katalonskog Vuka Karadžića), prešao je kao redovni profesor na Fakultet humanističkih nauka gde do danas predaje.

¹ www.visondesdeelfondodelmar.com

Arguljol je takođe sarađivao na filmskim i pozorišnim projektima. Jedan od njih je libreto za Mocartovu „Magičnu frulu“ za nemački Festival u Ruru, u izvođenju svetski poznate katalonske trupe „Fura dels Baus“, kao i tekst za operu ‘Leina enigma’ (El enigma de Lea), čije je premijerno izvodjenje planirano u barselonskoj operi ‘Liceu’.

Brazil, Argentina, Kolumbija, Meksiko, Čile, Peru, Ekvador, Venecuela, USA, Indija, Filipinska ostrva, Sirija, Nemačka, Grčka, Velika Britanija, Francuska, Italija, Holandija, Rusija, Poljska, Rumunija, Crna Gora, samo su neke od zemalja u kojima je Rafael Arguljol gostovao kao pisac i kao predavač.

Ovde objavljujemo neke od kratkih misli ovog velikog savremenog španskog pisca u mom prevodu. Zahvalna sam Dragani, koja je prva prevela knjigu aforizama Lovac trenutaka (Cazador de instantes). U potrazi za izdavačem za jednog, u to vreme, ovde sasvom nepoznatog pisca, delove tog prevoda sam dopunila i u nekim slučajevima doterala uz pomoć koleginice Snežane Petrović, doktora nauka i istraživača na Institutu za srpski jezik Srpske akademije nauka. Za gostovanje na Budva grad teatru dodali smo i neke aforizme iz druge antologije sažetih misli, „Vatreni most“ (Puente del fuego).

Nadamo se da će uskoro naša čitalačka publika imati prilike da čita knjigu koja, po jednoglasnoj oceni kritike, predstavlja kulminaciju Arguljlove književne karijere, Visión desde el fondo del mar (Pogled sa dna mora). Ovoj knjizi je Rafael Arguljol posvetio sedam godina rada. 1.200 stranica knjige, koja je 2010. za tri meseca doživela tri izdanja, završna je verzija 1.600 strana rukom ispisanih, jer Arguljol još uvek koristi samo papir i penkalo kada piše. Visión desde el fondo del mar je epohalno delo koje kroz lično iskustvo i priču koja otvara autorovu dušu, obuhvata veliki deo XX pa i XXI veka. Putem eseja autobiografskog karaktera, autor u ovom, kako kaže,

najambicioznijem tekstualnom i egzistencijalnom projektu, želi da ostavi neku vrstu memoara jednog vremena koje je pokazalo da nijedna od utopija, ni društvenih poredaka nisu, ne samo idealni, već ni pogodni da se čovek u njima ostvari kao slobodan pojedinac.

Tamara Đermanović

PROSTORNO URBANISTIČKA ISKUSTVA PODGORICE U TRANZICIJI

Miroslav Doderović

Zdravko Ivanović

The most important qualities of modern Podgorica are its position and climate, the richness of waters and vegetation, and good transport accessibility (airport, railway). The greatest problems of Podgorica today are unplanned construction and illegal settlements, bad maintenance of the housing fund, poor organisation of public transport, maintenance of vegetation and communal hygiene. According to the surveyed citizens, the things most important for the quality of life in a city are good technical infrastructure solutions, investments, creation of new jobs, urban planning compatible with the needs of the city (quality realisation of urbanistic plans) and healthy environment.

Prostorno planiranje se mijenja u svom značenju, značaju i funkcionisanju, adekvatno promjenama u samom gradu i društvu u širem smislu. Planiranje grada je potreba oko koje postoji potpuni konsenzus politike (zadužene za sprovođenje kontrole prostornog razvoja) i javnog mnjenja (konzumenta prostora). Svijest o potrošivosti prostora kao resursa, te o njegovoj nezamjenjivosti, generalno je prihvaćena činjenica.

1. *Problemi u realnom planiranju*

Svi gradovi prolaze kroz etape više ili manje kontrolisanih procesa rasta i transformacije. Louis Mumford ističe da su tokom istorije i danas svaki grad oblikovala dva istovremena procesa: spontani i planirani..., ali nijedan grad nije u potpunosti planiran niti je potpuno spontano uobličen. Gradovi su „urbani patchwork“ sekvencija i podcjelina nastalih u nekoj vremenskoj jedinici i u nekome društvenom kontekstu. Gradski djelovi se dodiruju ili preklapaju, a iščitavaju se na mapama gradova kao uslovno homogene prostorne jedinice. Period posljednje decenije XX vijeka je period burnih promjena u oblasti planiranja prostora i građenja i vrijeme u kome je u jednom trenutku došlo do „zaustavljanja“ planiranja, odnosno vrijeme kada su urbanistički planovi postali „kišobran“, za donošenje problematičnih odluka o uređenju prostora, uz podršku dva suprostavljena sektora: društvenog, koji je imao političku podršku i individualnog, koji je pokazao maksimalnu žilavost u bespravnoj gradnji. To je bilo i vrijeme koje nije prihvatilo mehanizme monetarne, fiskalne, kreditne, hipotekarne, zemljišne, urbane politike i kad je u toj situaciji prostorno i urbanističko planiranje postalo „čardak ni na nebu ni na zemlji“. Umjesto investicionog i preduzetničkog planiranja prostora, prolazilo se kroz političke, agresivne konflikte, kroz ustavne promjene, mnoštvo reformi društveno-ekonomskog sistema, devalvacija valute i uvođenje eura, kao i više Zakona i propisa iz oblasti planiranja i građenja.

U tranziciji se gubi „briga“ države, a javljaju se brojni slobodni akteri i odnosi koji nemaju nužno pregled nad cjelinom i interes za nju. Uz neminovno rasplamsavanje tržišnih odnosa jedan od tih odnosa je (re)privatizacija – dvojan proces koji paralelno donosi „dobro“ i „zlo“. Uz privatizaciju, javljaju se i drugi (ne)odvojivi procesi tranzicijskog tipa, koji više ili manje

utiču na promjene. Državni interesi; veliki infrastrukturni i drugi sistemi, opštinski interesi (Tuzi i Golubovci); velike kompanije, lokalni interesi za samostalnošću formalnog, a zavisnošću finansijskog tipa, grupni i individualni interesi svih vrsta, mogu biti u sukobu, skladu ili indiferentnom odnosu. Ishod tih odnosa, bez njihove regulacije, zasigurno je neizvjestan. Oni mogu proizvesti kaos u prostoru (interferencije nivoa), u najmanju ruku zbunjenost pri pokušaju rasvjetljavanja ko je čemu krivac. U modernizaciji zajednice, osim prilagođavanja, spada i otklon, od „palanačke filozofije“, „straha od stranoga“, „demonizacije nepoznatoga“ („haos počinje iza brda“). Javljaju se strah, prezir, omalovažavanje („šta oni znaju o nama?“), emocija („oni nas ne vole“, „male sredine uvijek su žrtve“), paranoje („žele nas pokoriti“), iako katkada osnovan i jos uvijek prisutan strah, pred drugim oblicima odnosa, drugim kulturama. Elitistički nastrojani istraživači, iz svog rakursa superiorne kulture, skloni su navedene kombinacije tumačiti kao kičerske, proizvode nerazvijene svijesti, znanja i ukusa. Pogledom unazad možemo konstatovati da je država kao specifičan „glavni akter“ u bivšem socijalističkom sistemu stvarno bila „glavni investitor“, da je tada postojalo dugoročno planiranje koje je imalo, naravno, i svoje manjkavosti i svoje prednosti (pretjerani deterministički aspekt, dugoročnost, nefleksibilnost i nepromjenjivost, specifično „kočenje“ razvoja zbog dugačke procedure izrade svih planova na različitim nivoima), sve je to na neki način zaustavljalo i razvoj grada. S druge strane, generalno urbanističko planiranje je vrlo pažljivo tretiralo gradsko zemljište, kontrolisalo njegovo korišćenje, određivalo različite zone namjene, odnosno imalo je, svojevrsnu efikasnu kontrolu nad likom, dimenzijama i elementima razvoja grada. Na prvom mjestu, trebalo bi vidjeti koji su osnovni problemi prostornog planiranja u društvu u tranziciji, kako je to izgledalo, recimo, prije tranzicije, kako izgleda za vrijeme tranzicije, i kako će

izgledati u perspektivi. Postsocijalistička društva su zapravo stalno u procesu tranzicije, dakle neprekidno se mijenjaju. Postoji nejednak i neuređen razvoj gradova i nedostatak vizije urbanoga razvoja. Gradovi se više ne grade kao cjeline nego se sve više oblikuju kao djelovi pojedinačnih objekata ili mikroambijenata. Gotovo je u potpunosti prestao postojati cjeloviti aspekt planiranja gradova i (bivši) generalni urbanistički plan. Umjesto toga grade se pojedinačne cjeline, najčešće objekti koji su razbacani po cijeloj teritoriji Podgorice. U tom je smislu grad Podgorica je sve više zbir pojedinačnih objekata i ambijenata, situacija ili lokacija. Urbano planiranje, ili prostorno planiranje, dugoročno, srednjoročno i kratkoročno, sve manje je značajno jer se objekti „događaju“ kao specifični ambijenti ili situacije koje su realizovane na temelju posebnih elemenata planiranja, zapravo odobravanja pojedinačnih projekata. Planeri i urbanisti su dobili težak zadatak da u vrlo kratkom periodu urade planska dokumenta koja treba da budu usaglašena sa Zakonom o planiranju i izgradnji. Planovi se rade i donose pod velikim pritiskom investitora i politike - na djelu je tzv. „investitorski urbanizam“.

Zato je jako važno sagledavanje svih relevantnih faktora ograničenja, odnosno opredjeljenje pojedinih pragova razvoja, koji bi smanjili negativne uticaje na racionalno korišćenje i uređenje prostora Podgorice i preventivno preduprijedili veću degradaciju životne sredine. U današnjem urbanom planiranju postoji praksa izbacivanja i neuvažavanja javnosti u odlučivanja o gradu. U urbanom planiranju sve više nedostaju analize, studije o potencijalnom efektu nekih urbanističkih zahvata. Danas se urbanistički projekti, da ne kažemo „planovi“, izrađuju s „naklonjenim“ prigodnim analizama ili bez njih, što u svakom slučaju može imati uticaj i na funkcionalnost projekta, stepen njegovog uklapanja u postojeći ambijent kao i na niz drugih značajnih elemenata prihvatljivosti u urbanoj sredini. *Planiranje*

za *budućnost* bio je moto urbanističkoga djelovanja prije nekoliko decenija, sve se novo stvaralo kroz „nova naselja“, a staro „nije valjalo“. Danas je orijentacija u urbanom planiranju i u mnogo razvijenijim zemljama, a ne samo u Crnoj Gori drugačija. Sadašnjost je najvažnija, upravo o njoj valja voditi računa, jer svaki dio gradskog prostora ima svoju vrijednost. Rezultat mnogih analiza substandardnih područja u Podgorici, na primjer područja Zagoriča, Tološke šume (u kojima su lokalni stanovnici zapravo živjeli u privremenim objektima, čekajući da „jednog dana“ dođe trenutak rekonstrukcije, preseljenja ili „povoljne legalizacije“). Predlog (iznijet u formi nacrtu) da se na lokaciji bivše Kasarne Morača - na lijevoj obali Morače, (sjeverno od Bulevara Ivana Crnojevića, zapadno od Ulice Vaka Đurovića, sve do Hotela Ambasador) izgradi oko 150.000 m² (BRGP) novog prostora (skoro 60 posto ukupne BRGP otpada na stanove). Nacrtom UP Kasarna „Morača“ predviđen je novi Blok V, otprilike, na tri puta manjoj površini. Stambene jedinice i poslovni prostori su profitabilni jer njihova izgradnja i prodaja donose investitorima mnogo novca. Parkovi i igrališta i uređeni javni prostori se ne isplate tako dobro – dobri su za građane, ali industriji nekretnina ne vrijede mnogo.

Nejasno određenje, značenje i oblici definisanja javnog interesa, moraju se manifestovati u planiranju, uređenju i održavanju savremenog grada. Čini se da još uvijek nemamo dovoljno razrađenu proceduru donošenja odluka uz pomoć koje bismo razradili, definisali, profilisali i realizovali ideje o tome što predstavlja javni interes u gradu s namjerom da ga je u što većoj mjeri moguće ostvariti.

Glavni grad Podgorica je 29. 12. 2008. godine donio Odluku o pristupanju izradi Prostorno urbanističkog plana Glavnog grada – Podgorice sa strateškom procjenom uticaja na životnu sredinu. Prostorno urbanistički plan Glavnog grada – Podgorica donosi se za ukupnu teritoriju Glavnog grada i zamjenjuje

dosadašnje planske dokumente PPO (1990), GUP Podgorica (1990) i GUP Golubovci (2005). Prostorno-urbanistički plan (PUP) Glavnog grada Podgorica izrađen je u skladu sa sadržajem kojeg, definiše član 25. Zakona o uređenju prostora i izgradnje objekata (Službeni list Crne Gore, broj 51/08) i Pravilnika o bližem sadržaju i formi planskih dokumenata/kriterijumima namjene površina/elementima urbanističke regulacije i jedinstvenim grafičkim simbolima (2010). Aspekt urbanih otvorenih područja sa stanovišta unapređenja životne sredine je takođe naglašen u mnogim drugim evropskim politikama, kao na primer u Lajpcigškoj Povelji (Leipzig Charter), Alborgčkoj Povelji (Aalborg Charter of European Cities and Towns Towards Sustainability), tematskoj strategiji za urbanu životnu sredinu (Thematic Strategy on Urban Environment), Šestom akcionom programu za zaštitu životne sredine (Sixth Environment Action Programme), Evropskoj konvenciji o predjelu. Ovaj aspekt je takođe istražen kroz mnoge evropske projekte – URGE, RUROS, BUGS (Hudekova, 2011).

Realno planiranje dugoročnog društveno-ekonomskog razvoja Glavnog grada Podgorice otežava više značajnih okolnosti: prvo, da je Crna Gora u jako dinamičnoj fazi finalizacije procesa tranzicije i investicija pretežno u Glavnom gradu i primorskom regionu; drugo, da je većina velikih investicija stranog kapitala; i treće, recesija, odnosno svjetska ekonomska kriza (slom finansijskih institucija).¹ Kao značajne otežavajuće okolnosti mogu se navesti i slabo stanje privrednog sektora, velika

¹ Paradoksalno je da su svi resursi na sjeveru države, koji je ubjedljivo najnerazvijeniji. Ozbilnost situacije potvrđuje činjenica da je budžet najnerazvijenije opštine 67 puta manji od najrazvijenije.. Kod nekih teoretičara prisutna je teza da se mora stati na kraj „podgorizaciji“ Crne Gore ako uopšte hoćemo da govorimo o konceptu održivog razvoja. Dosad nije bilo koordinacije regionalnog razvoja, a vidljivo je i odsustvo podsticajnih mjera.

raširenost neformalne gradnje, kao i nezadovoljavajuća izgrađenost saobraćajne i komunalno-tehničke infrastrukture, koja predstavlja preduslov za razvoj bilo koje djelatnosti u prostoru.

2. Šta su pokazale pripreme za prostorno urbanistički plan

Osnova za pripremu PUP-a Glavnog grada Podgorice su planski dokumenti i strategije usvojene na državnom, regionalnom i nivou Glavnog grada, kao i na nivou pojedinih sektora studije rađene za potrebe ovog dokumenta: bazna studija životne sredine, bazna studija zemljišne politike, strategija socio-ekonomskog razvoja i bazna studija saobraćaja, koje predstavljaju sastavni dio dokumentacije ovog plana.² Priprema Nacrta PUP-a Glavnog grada Podgorica³ ukazala je i na sljedeće

² Naslov dokumenta: Prostorno urbanistički plan Glavnog grada – Podgorica, do 2025. godine. Naručilac: Glavni grad – Podgorica (Ugovor br. 01-031/10-3604 od 03.06.2010) Nosilac posla: Urbi Montenegro, Podgorica (lic. br. 1201-442/1) Obradivači: Urbanistični institut Republike Slovenije, Ljubljana WINsoft, Podgorica (lic. br. 01-423/2) Geateh, Ljubljana SINTEZNI TIM: van. prof. dr. Kaliopa Dimitrovska Andrews, univ. dipl. inž. arh.–urbanizam (odgovorni planer lic. br. 01-4515/1-07) mr. Zoran Stojič, dipl. ing. građ. – životna sredina Predrag Bulajić, dipl. ing. el. – infrastruktura (lic. br. 01-645/2)

³ Granice Opštine Podgorice, kao »administrativnog centra Crne Gore« utvrđenog Ustavom Crne Gore, obuhvataju teritoriju površine od 144 100 ha i prostire se na obalama šest rijeka (Morača, Ribnica, Zeta, Cijevna, Mareza i Sitnica). Granica Glavnog grada - Podgorice je djelimično prirodna i relativno se jasno diferencira u odnosu na susjedne opštine (Cetinje, Danilovgrad, Kolašin i Andrijevica), granice prema Skadarskom jezeru, kao i granice prema Albaniji. Južnu i jugoistočnu granicu čini obala Skadarskog jezera. Glavni grad – Podgorica ima 180.132 stanovnika, sa prosječnom gustoćom stanovnika po km² od 117.4 st/km² (dvostruko veća od prosjeka na nivou države).

uticaje: (1) Velike promjene i neusklađenost u pravcima razvoja određenim u usvojenim urbanističkim planovima i prisutnim razvojnim trendovima: neformalna (bespravna i neplanska) gradnja⁴ i veliki broj neformalnih naselja na zaštićenim područjima prirodnih resursa (npr. poljoprivredno zemljište⁵, zaštitne šume, zaštitne zone vodozahvata i slično), česte parcijalne izmjene i dopune planskih dokumenta u smislu povećanja građevinskog zemljišta i promjene namjena površina bez prethodnih, odgovarajućih analiza i istraživanja dugoročnog uticaja na konceptualni razvoj grada i organizacije djelatnosti u prostoru (društvena i tehnička infrastruktura). (2) Neusklađenost u planiranim rješenjima pojedinih sektora, planovima višeg reda i prostornih razvojnih mogućnosti Glavnog grada: problemi vezani za drumski saobraćaj ne mogu se riješiti bez izgradnje auto-puteva (Bar - Boljare i Jadransko-jonski), koji zahtijevaju pažljiv izbor trase saobraćajnog koridora s obzirom na zahtjevan i vizuelno eksponiran teren, kao i zaštićena područja prirodne i kulturne baštine i kulturnog pejzaža. Plan razvoja energetike i

⁴ Nakon decenija neefikasne borbe protiv korupcije u urbanizmu, koja je svoj upečatljiv izraz dobila kroz „divlju gradnju“, danas se povlače brojni institucionalno-normativni potezi. Napredak je postignut samo u dijelu široke društvene prepoznatljivosti problema. Poslije ekspanzije građenja objekata, praćene ogromnim brojem objekata bez građevinskih dozvola, smanjenje intenziteta bespravne gradnje se više može vezati za zaustavljanje investicija nego za efikasnost nadležnih državnih organa

⁵ Stambena namjena kao elementarni gradski supstrat u prvom slučaju određuje tipologiju porodične kuće s okućnicom, a u drugom slučaju promovise stambeni toranj kao takozvanu „mašinu za stanovanje“. Problem akutnog nedostatka prostora traži se ili poguščivanjem kroz *low rise-high density* modele stanovanja ili rastom izgradnje u visinu. Niski grad neminovno gomila probleme poskupljujući izgradnju i održavanje neracionalno dugačkih puteva i infrastrukturnih mreža. Gradovi poput Londona, na primjer, rasplinuli su se do mjere kada periferija prestaje komunicirati sa središtem grada.

saobraćaja i zaštita životne sredine, prirodne i kulturne baštine (npr. kanjon Cijevne, Duklja, i dr).

Za pripremu nacрта Prostorno-urbanističkog plana Glavnog grada važno je bilo izdvojiti sljedeće faze rada: (1) Prikaz i ocjena postojećeg stanja, jul 2011. Ova faza sadrži: 1. Pregled svih relevantnih planskih i projektnih dokumenata, usvojenih akata, studijske građe, razvojnih programa; 2. priprema kartografskih osnova i prevođenje važećih analognih dokumenata u digitalni oblik, kartiranje stanja; 3. prikaz i ocjena realizacije PPO i GUP Podgorice iz 1990. godine; 4. analiza stanja u prostoru Glavnog grada Podgorice. U izradi ove faze bilo je dosta poteškoća u pripremi konsolidovanog planskog stanja na području Glavnog grada usljed čestih promjena i dopuna kako planskih dokumenta (PPO i GUP) tako i regulacionih planova (DUP, UP). Kod analize realizacije pojedinih regulacionih planova, kao i kod analize stanja u prostoru glavni problem bio je neažurni (nepostojeći) katastar i relativno stari ortofoto snimak (2007. g).

Šta je karakteristično za fizičko-geografske odlike? Podgorica je smještena na fluvio-glacijalnim terasama Morače i Ribnice, a između Malog uzvišenja (205 m) i Gorice (131 m) na sjeveru, i Dajbabske gore (170 m) i Donje Gorice (102 m) na jugu, odnosno jugozapadu. Pored ovih uzvišenja, iz riječnih terasa izbijaju krečnjačka uzvišenja Kruševac, sa desne, i Ljubović, sa lijeve strane Morače. Riječna korita podijelila su teritoriju grada na tri izrazita dijela. Ribnica, tekući od istoka ka zapadu dijeli grad na Staru Varoš, na jugu, i Novu Varoš, na sjeveru. Zapadno od desne obale Morače formirana je najmlađa gradska anglomeracija - Novi Grad. Sastavi Zete i Morače, plodna Zetska ravnica, neposredna blizina Skadarskog jezera i Jadranskog mora, povoljna klima, dobre komunikacije pružali su povoljne mogućnosti za razvoj naselja još od najstarijih vremena. Podgorica se nalazi u prostranoj Zetskoj kotlini. Svojim

jugoistočnim dijelom nastavlja se u basen Skadarskog jezera i Skadarsku ravnicu koja je dolinom Bojane otvorena prema Jadranskom moru. U cjelini ovaj prostor se u geološkoj i geografskoj literaturi naziva Skadarska kotlina. Zetska kotlina je izduženog oblika široka oko 18 km a dugačka oko 23 km. Tlo na kome leži Podgorica je od debelog sloja fluvio-glacijalnog materijala koji su donijele sa sjevernih planina rijeke Morača i Cijevna. Prokletije, Komovi i Moračke planine su diluvijumu bile izložene intenzivnoj ledničkoj eroziji. Naplavinski materijal u dnu same kotline sadrži glinoviti pijesak, pijesak, pjeskoviti šljunak i oblutke, čineći tako konglomerat.

3. Neka iskustva prostorne politike u opštini Podgorica

Država je nekad, u prošlom sistemu, bila glavni i nesporni investitor. Ona je definisala javnu namjenu prostora, kakvi se objekti mogu negdje graditi s obzirom na određeni interes. Implicitno ili eksplicitno definisala je i što je javni interes koji je takođe nešto o čemu treba intenzivno razmišljati, razgovarati. Zakon o lokalnoj samoupravi („Službeni list RCG“, br.42/03, 28/04, 75/05 i 13/06) kao sistemski zakon, uspostavio je sistem lokalne samouprave usaglašen sa Evropskom poveljom o lokalnoj samoupravi i usvojenim standardima Evropske zajednice, jer je građanin postao osnovni subjekt u odlučivanju u lokalnoj zajednici u pogledu prava i odgovornosti. Ovim zakonom usvojena su načela iz Evropske povelje o lokalnoj samoupravi koja se odnose na decentralizaciju, demokratizaciju, supsidijarnost, izjednačavanje hijerarhije između centralnih i lokalnih organa i načelo održivog razvoja. Zakonom o Glavnom gradu izvršena je decentralizacija, obrazovanjem dvije gradske opštine, kao specifične jedinice lokalne samouprave, koje vrše određena samoupravna i upravna ovlašćenja, sa sopstvenim organima, kao i ostale opštine. Gradske opštine predstavljaju organizacione dje-

love Podgorice, koji su uspostavljeni radi unapređenja efikasnosti u pružanju usluga građanima i učešća građana u obavljanju određenih poslova Glavnog grada, koje su u suštini, izvršnog karaktera. Unutar grada mijenjali su se odnosi među funkcionalnim zonama, centar i periferija u nekim su aspektima zamijenili mjesta – dijelom zbog ekonomskih uslova (zemljišna renta), rasta kupovne moći stanovništva i novih navika, a dijelom zbog sve veće pokretljivosti stanovništva. Komercijalna aktivnost, koja je tradicionalno obilježavala središte grada (centar) i pridonosila njegovu urbanom imidžu, seli se na periferiju.

Značajno polazište za pripremu planskih dokumenata je svakako viđenje stanovnika o poželjnoj budućnosti grada. U tu svrhu bila je urađena anketa građana: Ocjena aktuelnog stanja i buduće potrebe, koja je bila postavljena na internet stranici Glavnog grada od 11. 07. 2011 – 11. 07. 2012. godine. Anketa je bila upućena i stručnoj javnosti. Nažalost, odziv nije bio reprezentativan (anketu je ispunilo 120 građana i 10 urbanista/arhitekata), ali je svakako indikativan. Značajno je to, da su viđenja građana i viđenja stručnjaka skoro identična sa rezultatima analitičkog dijela PUP-a Glavnog grada, posebno kod identifikacije problema i kvaliteta u prostoru Podgorice.

Većina građana, koji su se odazvali na anketu, je optimistična i vidi dalji razvoj Podgorice u moderan grad, koji se širi a ne samo progušćava, sa bogatim sportskim i kulturnim sadržajima, sa uređenim saobraćajem i efikasnim javnim prevozom, sa uređenim i programsko zanimljivim javnim prostorom grada (parkovi, zelene oaze, trgovi, biciklističke i pješačke staze), sa obnovljenom kulturnom baštinom i identitetskim urbanim prostorima, koji daju dušu gradu. Dakle, „mirenja sa sudbinom“, „situacija pasivnosti“, „neučestvovanja“ i u smislu da neko drugi treba da odlučuje o „mojoj sudbini“ i „mom gradu“, svakako će se izmijeniti. Zaštititi životnu sredinu i omogućiti veći kvalitet života u gradu u sljedećih 15 godina je osnovna preporuka obra-

đivaču PUP-a Glavnog grada Podgorice i lokalnoj samoupravi Glavnog grada.

4. Iskustva u izboru instrumenata i podrške

Strategija prostornog razvoja ima funkciju sagledavanja postojećih problema i mogućnosti razvoja u prostoru Glavnog grada, definisanje varijanti budućeg razvoja, razmatranje i izbor najprimjerenije varijante organizacije djelatnosti i uređenja prostora kao osnove za pripremu nacrtu PUP-a. U Strategiji su prezentovane tri varijante prostornog razvoja Glavnog grada Podgorice. Scenario 1, kompetitivni, koji predviđa veći privredni razvoj Podgorice i nastavak migracionih trendova, odnosno doseljavanje i iz inostranstva (iz drugih država u okruženju i šire). Scenario 2, kohezijski, koji usmjerava postojeći trend ka održivom razvoju i predviđa policentrični razvoj na području Glavnog grada Podgorice. Scenario 3, ekološki, koji predviđa veću zaštitu prirodne i životne sredine i manji rast zaposlenih, odnosno nulti migracioni saldo. Različiti scenariji razvoja u prostoru vrednovani su s obzirom na sljedeće kriterijume: (1) omogućavanje održivog razvoja na cijeloj teritoriji Glavnog grada, (2) ujednačavanje pristupačnosti različitih struktura stanovništva društvenoj i komunalnoj infrastrukturi sa ciljem postizanja veće socijalne integracije stanovništva grada Podgorice i smanjenje razlika u kvalitetu stanovanja, odnosno životne sredine, (3) uvažavanje mogućnosti integralnog planiranja, etapnog razvoja naseljavanja, komunalne i saobraćajne infrastrukture, kao i finansijska ograničenja u razvoju pojedinih djelatnosti. Kao najpovoljnija varijanta razvoja u prostoru izabran je Kohezijski scenario, koji je u Nacrtu PUP-a detaljnije razrađen. Data su osnovna opredjeljenja prostornog razvoja po pojedinim planskim zonama i koncepti prostorne organizacije za ubrano područje Podgorice, te urbana područja Golubovci i Tuzi. Za

urbana područja određene su detaljne kategorije namjene površina.

PUP sadrži smjernice i mjere zaštite i unapređenja prirodne i životne sredine, kao i smjernice i mjere za realizaciju plana za gradska područja i za pojedina planska područja – karakteristične predjele. U prilogu PUP-a dati su standardi i normativi za planiranje pojedinih djelatnosti i sadržaja prostornog uređenja, koji se mogu primjenjivati kod pripreme pojedinih regulacionih planova (DUP, UP, LSL) ili kod pripreme urbanističko-tehničkih uslova za objekte na područjima za koje se ti dokumenti ne pripremaju/usvajaju. Površina Glavnog grada po dosadašnjim podacima iznosi **1441** km² i dobijena je iz dosadašnjih analognih formi karata. Ovim planom prvi put se digitalizuju grafičke karte, tako da se dobijeni podaci o površini razlikuju, i površina Glavnog grada iznosi **1508** km². Prostor nekadašnjeg GUP-a, po važećem pravilniku, definisan je kao generalno urbanističko rješenje (GUR) koje se obavezno radi za centar lokalne samouprave i za druge centre. Termin GUR će se koristiti za plansko stanje. Grafički dio Nacrta PUP-a ima dva atlasa. Atlas 1 sadrži ukupno 30 karata razmjere 1:50.000, 1:25.000, 1:10.000 i 1:5.000. Atlas 2 sadrži ukupno 13 karata razmjere 1:200.000, 1:50.000, 1:25.000 i 1:10.000.

5. Neki aspekti negativnih dešavanja u domenu ekonomskih sadržaja

Prema podacima Zavoda za statistiku Crne Gore, u Podgorici su, krajem 2011. godine, registrovana 7.042 privredna subjekata, što iznosi 33,3% ukupno registrovanih privrednih subjekata u Crnoj Gori. U posljednje tri godine, promjene u broju i strukturi preduzeća uslovljene su globalnom ekonomskom krizom i smanjenom privrednom aktivnošću. Smanjenje broja srednjih preduzeća nije rezultat samo prestanka rada jednog broja tih

preduzeća, već smanjenja broja radnika u njima usljed racionalizacije nametnute krizom, pa je jedan broj srednjih preduzeća stekao status malih preduzeća. U tom smislu treba shvatiti i uzrok rasta broja malih preduzeća. Stanje na početku planskog perioda (2012) bilo je uslovljeno trazincijom od 1990. g, a privrednu strukturu učinilo je, većim dijelom, ekonomski neodrživom, tako da u ovom vremenu značajni privredni sistemi ne postoje, ili postoje u tragovima (mašinska industrija, tekstilna industrija, metaloprerađivačka industrija, industrija solarnih agregata), što je uslovalo pad društvenog proizvoda, pad zaposlenosti, izražene socijalne razlike i druge neželjene posljedice koje takav proces, odnosno egzistencijalni ambijent, prati. Izražena metropolizacija – migracija stanovništva ka Glavnom gradu, bila je intenzivna u prethodnom periodu, a taj trend traje i danas. Regionalni razvojni pristup – disperzija privredne strukture – bio bi najbolji model ekonomsko-ekološke održivosti i unapređenja životnog prostora Podgorice, kako u okviru područja dvije gradske opštine – Golubovci i Tuzi, tako i na širem prostoru, naročito u područjima gdje za to postoje resursi (energetski, poljoprivredni, turistički, namjensko-industrijski i sl).

Direktni konflikt, nesumnjivo postoji u svim razvojnim planovima, budući da svi oni podrazumijevaju prostorno širenje i intenzifikaciju poljoprivredne proizvodnje. U prvom redu ovo se odnosi na strateški plan agro-melioracija na danas opustjelim zemljištima (još nije formalno prihvaćen), koje osim potencijalno vrijednih poljoprivrednih površina, predstavljaju i područja sa vrijednim staništima: suve livade i brojne endemske vrste. Osim toga, potrebno je za vrijeme izrade prostornih planova, preispitati trenutno stanje, ocijeniti koliko je održavanje stanja još uvijek poželjnije, te predloge novih zahvata ocijeniti prema novim spoznajama i kriterijumima, a ne na osnovu strateških ciljeva zacrtanih prije nekoliko desetina godina.

Sadašnja situacija pokazuje da je investitor „neograničen“ – neograničen u svojim apetitima i da može samostalno donositi odluke, te da svoje apetite uglavnom može realizovati bez obzira na to uklapa li se pojedinačni objekt ili ambijent u stvarni interes grada, građana, te predstavlja li manifestaciju javnoga interesa. Pojam privatno-javnoga partnerstva u prostornom planiranju je svakako koristan i omogućuje manifestovanje javnoga interesa, ali i njega bi trebao staviti u odgovarajuće okvire koji će s jedne strane sankcionirati efikasno apetite privatnog investitora, a s druge strane u najvećoj mogućoj mjeri manifestovati javni, opšti interes. Investitor bi trebalo da dođe na pripremljen, istražen teren, a (opštinska, državna) uprava bi investitoru trebalo da ponudi različite lokacije koje su unaprijed proučene i naznačene prema prioritetima. Dakle, urbanistička služba ili ministarstvo kroz gradsku ili republičku skupštinu određuje gabarite intervencija, gdje, koliko i zašto. Princip „pozitivnog ograničavanja“ apetita investitora trebalo bi da funkcioniše u prostornom planiranju u kontinuitetu. Dakle, treba razmisliti o hijerarhiji odlučivanja, koji su prioriteti gdje bi privatni investitor mogao, i po želji grada, investirati. Potpuno je razumljiva želja investitora da oplodi kapital izgradnjom, međutim donošenje odluka o tome gdje, koliko i kako investirati, mora biti na odgovarajući način osmišljeno uz usmjeravanje investitora na prioritetna područja grada, države uz poštovanje svih zakona i postojeće strukture prostora. U nekim slučajevima investitor bi se mogao stimulisati samo, ali samo ukoliko bi to bilo u interesu države i grada kao cjeline. Kao što je vidljivo, postoji više varijanti koje možda zvuče pomalo optimistično i nerealno, ali bi se takve stvari mogle početi kvalitetno primjenjivati u perspektivi. Na taj način bi se i stratejski drugačije mogao koristiti prostor, a planski pristup mogao bi biti element urbanog planiranja u kojem bi se kompletna struktura sadržaja Podgorice mogla analizirati u

drugačijoj percepciji. Osnovni problemi i dalje se sastoje u tome kako realizovati novu praksu urbanoga planiranja, kakve nove zakone i pravila uvesti, te na koji način odrediti mjesto privatnoga investitora u urbanom planiranju i odlučivanju u širem smislu. U svemu tome, najvažniji element je zaštita javnoga interesa, a manje izgradnja novih sadržaja, odnosno objekata. Ali to se u Podgorici stalno dešava. Samo u posljednjih deset godina realizovano je nekoliko projekata izgradnje stambenih zgrada i blokova za koje su planovi pokazivali jedno – zelene površine, uređene javne prostore – dok je rezultat gradnje bilo nešto sasvim drugo; u najvećem broju slučajeva samo zgrade i parking prostor. Onda graditelji odu dalje bez ikakvih posljedica, nastave da grade na drugoj lokaciji, i niko ih ne tereti za ranije propuste.

Posebno je važno da se u analizi problema u prostoru utvrdi pravi razlog negativnih dešavanja. Razlozi mogu biti čisto sistemski, kao što je promjena političkog i vrijednosnog sistema, zakonodavstvo, a mogu biti i rezultat pojedinačnih radnji koje su neprimjerene i bez kontrole. Bez navođenja razloga, ovdje je sigurno teško odlučiti između mjera/instrumenata za rješavanje takvih situacija. Neophodna je primjena načela dobre prakse na način da se, gdje je to moguće i prikladno, izbjegava trajno prekrivanje tla i sprečavanje obnavljanja ekoloških funkcija; građenje uz racionalno korišćenje površina i uz korišćenje lokalnih materijala; izbor područja i površine građenja prilagođen stvarnim potrebama po smještaju, industriji itd. (upozorava broj izgrađenih i neprodatih stanova u Podgorici), uz što manje korišćenje plodnog i ranjivog zemljišta. U tom smislu cijenimo da je više ili manje centralizovana država, kao snažna *agency* (agencija), (da tako kažemo), sigurno bila onaj strukturni element u ukupnom sistemu urbanog planiranja koji je mogao kontrolisati, usmjeravati, određivati, uz lokalnu autonomiju, osnovne obrise cjelokupnom urbanom planiranju na svim nivoa.

Izvori i literatura:

- Auge, M. *Non-Places. Introduction to an Anthropology of Supermodernity*, London, Verso. 1995.
- Bakić Radovan, *Specifična iskustva Crne Gori u planiranju prostora*, Geografski institut Filozofskog fakulteta u Nikšiću, 2012.
- Čaldarović, O. *Društvena dioba prostora*, Zagreb, Hrvatsko sociološko društvo. 1989.
- Čaldarović, O. *Urbana sociologija: socijalna teorija i urbano pitanje*, Zagreb, Globus, 1985.
- Čaldarović, O. *Urbano društvo na početku 21. stoljeća: osnovni sociološki procesi i dileme*, Zagreb, Jesenski i Turk, 2011.
- Hardy, T. John, *Climate Change. Causes, Effects and solutions*, Western Washington University Bellingham, Washington, USA 2004.
- Ivanović Zdravko, *Gradovi - komunalni centri Crne Gore*, SANU, Geografski institut „Jovan Cvijic“, knjiga 32, Beograd, 1979.
- Lješević M, *Nauka o životnoj sredini*, Beograd, 2002.
- Marinović-Uzelac A, *Prostorno planiranje*, Dom i svijet, Zagreb, 2001.
- *Plan pretvaranja neformalnih naselja u formalna i regularizacija objekata sa posebnim akcentom na seizmičke izazove*, Studija, 2012.
- *Projekat: Pravci razvoja Crne Gore ekološke države – finalni izvještaj*, Evropski centar za mir i razvoj Univerziteta za mir Ujedinjenih nacija, Beograd 1997.
- *Prostorni Plan Crne Gore do 2020. godine*, Podgorica, 2008.
- *Prostorno plan SR Crne Gore – nacrt plana*, Republički zavod za urbanizam i projektovanje, Titograd, 1984.
- Stojkov B, *Metode prostornog planiranja*, Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu, 2000.
- Tošković D, *Uvod u prostorno i urbanističko planiranje, drugo dopunjeno izdanje*, Akademska misao, Beograd, 2006, str. 327-333.

- *Vodoprivredna osnova Republike Crne Gore*, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, Podgorica, 2001.

- Vresk M, *Grad u regionalnom i urbanom planiranju*, Školska knjiga, Zagreb, 1990.

- Zakon o uređenju prostora i izgradnji objekata, „Službeni list“ br. 54, 2008.

- Zakon o uređenju prostora i izgradnji objekata, „Službeni list“ br. 54, 2008.

- *Zelena strategija Crne Gore 1991 – 2000, razvoj agrara na osnovama tržišnog privređivanja*, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, Titograd, 1992.

KOTORSKI LAPIDARIJUM

Gojko Andrijašević

The Kotor Lapidarium represents a unique and extremely important group of stone monuments on the eastern Adriatic coast. In 1906 the Antiquarian Society of Boka founded the first Lapidarium in Kotor which was placed in the Lady of Rožarija Church until 1945. After the war the Lapidarium was frequently moved through the Old City of Kotor. As of 2004 it has been placed in the Church of St. Michael where pieces created between the ancient and Baroque periods are displayed.

Nesporna je činjenica da je Kotor kulturna prijestonica južnog Jadrana, što je potvrdio i UNESCO stavljajući ga na svoju listu gradova pod zaštitom. Opština Kotor, statistički gledano, posjeduje oko 65% pokretnog i oko 30% nepokretnog kulturno-umjetničkog blaga Crne Gore. Podaci koji ne samo da zadivljuju, već i obavezuju. Ovaj kratak osvrt na dio kotorskog kulturnog blaga posvećen je kotorskom Lapidarijumu, tačnije, istorijatu sakupljanja lapida na ovom području.

Prvi pomen i podaci o antičkim (grčkim i rimskim) natpisima iz Kotora i njegove okoline potiču još iz XV vijeka, zahvaljujući

zapisima italijanskog putopisca Cirijaka iz Ankone. Kasnije je Theodor Mommsen uvrstio ove podatke u svoje čuveno djelo *Corpus inscriptionum latinarum*. Prvi sakupljač starina sa ovog područja (pretežno grčko-rimski kameni natpisi iz Risna) je bio humanista, teolog i erudita iz XVII vijeka, biskup Andrija Zmajević. Godine 1664. godine podigao je u Perastu svoje sjedište, palatu, poznatiju pod imenima „Zmajevića dvori“ ili „Biskupija“. Sa šireg područja Boke Kotorske, a naročito iz antičkog Risna, u svoju palatu je donosio grčke i rimske kamene natpise, koje je uživao prvo u svoju palatu, a zatim i u zidove crkve sv. Nikole u Perastu¹. Mnogi bogati patruni su u Kotoru, Dobroti i Prčanju nakon toga ugrađivali antičke i srednjovjekovne fragmente u zidove svojih palata i na neki način doprinijeli da se sačuvaju od propadanja i uništenja.

Sve do početka XX vijeka nije se ozbiljnije radilo na sistematskom sakupljanju i proučavanju kamenih spomenika. Pojedini historičari iz ovog vremena, kao što su Josip Đelčić, Simeon Rutar, Mladen Crnogorčević i Pavao Butorac, bavili su se proučavanjem istorije ovog kraja, ali obrada kamene plastike je bila sporadična i manje zastupljena. Nakon opsežnih sanacionih radova, koji su izvođeni u periodu od 1896. do 1907. godine na katedrali sv. Tripuna, u oltarskom prostoru su otkriveni brojni fragmenti crkvenog namještaja iz starijih faza katedrale, pa čak i iz drugih značajnih objekata Kotora. Upravo ovi nalazi su, zajedno sa drugim arheološkim i arhitektonskim ulomcima pronađenim u raznim djelovima Kotora, predstavljali povod i okosnicu za formiranje „Bokeljskog starinarskog društva“ 1906. koje je postojalo do 1914. godine. Društvo je imalo svoj Statut ili Pravila, čiji je cilj, između ostalog, bio i „sakupljanje, obrada i izlaganje starih kamenih spomenika“. Tada je, na prijedlog Frana Bulića, arheologa-konzervatora

¹ L. Čoralić, „Prilog životopisu barskog nadbiskupa Andrije Zmajevića (1671-1694)“, str. 242, *Croatica christiana periodica*, vol. 28. No. 53, Zagreb, Lipanj 2004.

tadašnjeg muzeja u Splitu, osnovan mali gradski muzej-lapidarijum gdje su smješteni i izloženi lapide-ekspoziti pronađeni prilikom pomenute sanacije Katedrale. Muzej je smješten u bivšoj crkvi Gospe od Rožarije, koja se nalazila sa zapadne strane, pored crkve sv. Nikole². Muzej-lapidarijum je tu ostao sve do kraja Drugog svjetskog rata.

Nakon 1945. godine, Lapidarijum se selio na više mjesta: ispod stare Ljetnje pozornice, kod Sjevernih gradskih vrata (bastion „Riva“), crkve sv. Mihaila u Starom gradu, i podrumu nekadašnje Mletačke kasarne. Tokom 1961. i 1962. godine, dio najvrednijih ekspozita je bio izložen u prostoru zapadnog ugla Trga od oružja, kod bastiona „Valijer“. Tadašnju postavku Lapidarijuma su osmislili arheolozi Ilija Pušić i Jovan Martinović. Međutim, nakon samo dvije godine, sav izloženi i deponovani materijal je bio preseljen u podrumске prostorije Pomorskog muzeja Crne Gore u Kotoru.

Nakon zemljotresa od 15. aprila 1979. godine počinje novo stradanje najznačajnijeg Lapidarijuma na istočnoj obali Jadrana. Prenijet je iz podruma Muzeja u polusrušenu crkvu sv. Duha, a odatle, teški i voluminozni komadi preneseni su na plato iznad Sjevernih gradskih vrata, dok su manji komadi prenijeti u bastion Gurdić. Ovi manji komadi lapida su, pošto je bastion preuređen za atomsko sklonište, prebačeni u napuštenu crkvu sv. Pavla.³

Crkva sv. Pavla je, odlukom opštinskih vlasti od 1992. godine, bila predviđena da, nakon sanacije, bude Istorijski ili Arheološki muzej Kotora, u kojem bi, između ostalih vrijednih ekspozita, bili izloženi i najznačajniji komadi kamene plastike od antičkih vremena pa do baroka. Međutim, nakon obnove i adaptacije 2013. godine, prostor crkve je namjenjen, kao polivalentna dvorana, za izložbe, koncerte, naučne skupove i sl.

² I. Stjepčević, *Voda po Kotoru s prilogom o važnim spomenicima u Boki*, Bokeška Štamparija, Kotor 1926, str. 57.

³ Podaci arheologa mr. Jovana Martinovića.

Dokumentacija koja je postojala za stariji period Lapidarijuma (dokumentacija „Bokeljskog starinarskog društva“) je u potpunosti uništena, tako da danas ne znamo ni broj eksponata koji su bili u Lapidarijumu. Međutim, za nalaze nakon 1945. godine, a posebno za kamene fragmente nađene tokom istraživanja, nakon zemljotresa 1979. godine, koje je izvodio tadašnji Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture Kotor, u pet romaničkih crkava u Starom gradu (crkva sv. Marije od Rijeke, crkva sv. Ane, crkva sv. Pavla, crkva sv. Mihaila i katedrala sv. Tripuna) postoji kompletna tehnička dokumentacija: inventarske knjige, fotografije i crteži, tako da su se mogli dobiti svi relevantni podaci za njihovu detaljnu stručnu i naučnu obradu.

Početkom 2003. godine, donijeta je, od strane tadašnje opštinske vlasti odluka, da se u pomenutoj crkvi sv. Mihaila, s obzirom da se radi o relativno malom izložbenom prostoru, privremeno smjesti i izloži dio najvrednijih eksponata kotorskog Lapidarijuma.

Crkva sv. Mihaila je romano-gotička jednobrodna crkva podignuta krajem XIII ili početkom XIV vijeka na temeljima starije, preromaničke crkve iz IX vijeka. Početkom XIX vijeka, od strane francuskih vlasti, pretvorena je u magacin-skladište, za potrebe vojske. Sanirana je adaptirana i vraćena u prvobitno stanje tokom 80-tih godina prošlog vijeka od strane tadašnjeg Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Kotora. U toku sanacije, rađena su arheološko-arhitektonska istraživanja, prilikom kojih je otkriven veći broj fragmenata crkvenog kamenog namještaja. Riječ je o ulomcima parapetnih ploča, stubića, djelovima oltarske pregrade kao i fragmentima arhitektonske dekoracije preromaničkih stilskih karakteristika⁴. Od 30. VI 2004. godine, kada je Lapidarijum otvoren za javnost, svi ovi fragmenti se nalaze u stalnoj postavci u crkvi, zajedno sa najznačajnijim eksponatima starog Lapidarijuma.

⁴ Z. Čubrović, *Crkva sv. Mihaila u Kotoru – istraživanja i restauracija*, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture Kotor, Opština Kotor – OJU Muzeji Kotor, 2002, str. 2–6.

U sadašnjoj postavci Lapidarijuma izloženi su eksponati iz antičkog i kasnoantičkog perioda, preromanike, romanike, gotike, renesanse i baroka. Među njima svakako treba izdvojiti svjetske unikate, kao što su portret rimskog imperatora Domicijana iz I vijeka naše ere, ilirsko-rimske kupaste *cipuse* (nadgrobnje spomenike) iz II–III vijeka naše ere, fragmente starohrišćanske epohe među kojima se ističe reljef Jagnjeta (Agneca) Božijeg, kao i djelimično rekonstruisan kameni crkveni namještaja iz perioda preromanike. Izložen je i veći broj izuzetno dekorisanih kapitela u rasponu od antičkog perioda, pa do baroka. U Lapidarijumu je izloženo i više grbova kotorskih providura i starih kotorskih i peraških porodica: Pezzi, Beskuća, Drago, Paskvali, Manjo, Bolini, Bembo, Buća, Bizanti, Vršaken, Contarini i Visković.

Materijal Lapidarijuma se i danas nalazi na više mjesta u Kotoru i na područjima van Kotora: u crkvi sv. Pavla, gdje je u toku 2017. godine izložen dio predmeta, staroj Ljetnjoj pozornici u Kotoru, u Centru za konzervaciju i arheologiju Crne Gore - odjeljenje Kotor, Pomorskom muzeju u Kotoru, depoima u zgradama

313. i 314. u Starom gradu, u katedrali sv. Tripuna, Centru za kulturu Kotor, crkvi sv. Marije od Rijeke, Muzeju grada Perasta, crkvama na ostrvu Gospa od Škrpjela i sv. Đorđe kod Perasta, natpisi u Perastu i eksponati iz antičkog perioda na prostoru rimskih mozaika u Risnu. Prethodnih godina urađena je evidencija i popis svih predmeta koji se nalaze u pomenutim ustanovama i objektima i kojih ukupno ima 874, što, sasvim sigurno, nije konačan broj. Takođe je uporedo sa evidencijom, započeta i arheološko-muzeološka obrada. Ovom prilikom treba pomenuti neke od značajnijih naučnih radnika i entuzijasta koji su se bavili, proučavali i objavljivali u stručnoj literaturi predmete-eksponate iz različitih epoha iz kotorskog Lapidarijuma: don Graciju Brajkovića, prof. dr Jovana Kovačevića, don Iva Stjepčevića, prof. dr Pavla Mijovića, mr Iliju Pušića, mr Jovana Martinovića i dr.

Bez ikakve sumnje, može se reći da predmeti kamene plastike kotorskog Lapidarijuma čine jednu jedinstvenu grupu spomenika naše prošlosti, sigurno najbogatiju u Crnoj Gori i jednu od najznačajnijih na istočnoj obali Jadrana. Zato teško pada činjenica da je ova jedinstvena zbirka, tokom posljednjih nekoliko decenija neopravdano zapostavljena kada su u pitanju najodgovorniji, pretrpjela znatna i gotovo nenadoknadiva oštećenja usljed čestih selidbi, krađa ili razbijanja od strane savremenih vandala. Kao što je već rečeno, kotorski Lapidarijum je trenutno smješten u bivšoj crkvi sv. Mihaila. U njemu je izložen samo dio najznačajnijih eksponata a razlog je relativno mali izložbeni prostor. Stoga je izuzetno važno da se svi eksponati kotorskog Lapidarijuma, bez obzira gdje se trenutno nalaze, stručno obrade, inventarišu, djelimično ili u cjelosti restauriraju i rekonstruišu, i na kraju prezentuju i izlože u adekvatnom prostoru.

HELENSKE MUZE I HRIŠĆANSKA CIVILIZACIJA

Marko Višić

The author of the Hellenic Muses and Christian Civilisation researched the attitude of Christianity toward the Hellenic muses as the symbols of the overall spiritual creativity, particularly music, epics and lyrics. This required an analysis of the medieval literary legacy in Latin, as well as of the modern age Italian, French, Spanish and English literary heritage. The multiannual research showed that Hellenic muses and Latin came-nae, as the creators and protectors of spiritual creation, in the ancient, medieval and modern ages, were likewise respected by talented creators who honoured these immortal creatures as the children of the Cretan-Mycenaean civilisation.

DIO PRVI

HELENSKE MUZE U PRVIH ŠEST VJEKOVA HRIŠĆANSTVA

I

Helenske muze i hrišćanstvo

1. Umjetničko djelo u ranom i srednjovjekovnom hrišćanstvu. Budući da kult antičkih, što će reći paganskih, muza kao inspiratora umjetnosti, posebno njenih grana, poezije i muzike,

u hrišćanstvu umnogome zavisi od hrišćanskog poimanja umjetničkog djela, ukazat nam je na dva oprečna poimanja umjetničkog djela, konkretno rečeno, poezije i muzike, slikarstva i sakralne arhitekture.

Po *prvom poimanju* umjetničko djelo, naročito poezija i muzika, uglavnom su *plod nadahnuća*, to jest duhovnog stanja u kojem umjetnik – pjesnik i muzičar – stvara u zanosu i opojnosti, stanjima u kojima do izražaja dolaze osjećanja i mašta koji se harmonično slivaju u umjetnički čin, u pjesmu ili u kompoziciju, što nas, ako je dobrih kvaliteta, ushićuje i uznosi u svijet snova i vizije. To je razlog zašto se umjetničko djelo, čemu treba pribrojiti i govorništvo, smatralo darom neba, darom bogova. Gornjem poimanju, odnosno stajalištu jeste antipod čisto *racionalističko*, to jest *teorijsko* i *naučno* poimanje umjetnosti, umjetničkog čina po kojemu je umjetničko djelo plod smišljenosti i znanja, a stvoreno je s unaprijed određenim ciljem i za određenu svrhu.

Prvo poimanje umjetnosti i lijepoga, odnosno poezije i muzike, caruje u drevnoj Heladi klasičnog i donekle poklasičnog ili tragičkog perioda koja je umjetnosti, posebno poeziju i muziku, poradi ushićenja što ga stvarahu, smatrala natprirodnim, odnosno darom božanstva u čijim se rukama nalazi sve, pa prema tome i ljepota koja se očituje kroz pjesmu i pjevanje. Božanski zastupnici ovih umjetnosti, kojima valja pridružiti govornički dar, rječitost, odnosno darovatelji ovih grana umjetnosti u drevnoj Heladi, kao što smo vidjeli, bile su muze. Samo je onaj mogao lijepo pjevati i biti dobar pjesnik koga su muze odabrale za *svo- ga slugu* i obdarile ga tim darima, a koga je mimoišao taj poklon, taj nije mogao biti tvorac tih duhovnih dobara, poezije i muzike, mada je imao sposobnosti da uživa u tim poklonima. Helen je, štoviše, svom dušom nastojao da mu ti darovi prodru u dušu da ga zanesu i opiju, jer je samo tako mogao da osjeti božansko, to jest da se prožimanjem s lijepim pjevanjem prožme s

božanstvom, u ime čega je, kao što smo vidjeli, Helen od umjetnosti tražio da ga veže za ono što ona prikazuje ili iskazuje. Na taj se način jedinka sva utapala u potvrđivanje svoje egzistencije, a pomoću dobrih i vrijednih, odnosno lijepih djela kojima se približuje i združuje s božanstvom, postaje sudionik Olimpa, što u krajnjem znači da je individua u poletu, u akciji, bilo kao stvaralac, bilo kao uživatelj dobrih olimpskih muza. Ovdje, dakle, umjetničke grane, kao što su poezija i muzika, razvijaju i oplemenjuju čovjekove duhovne snage, pa se čovjek ekstazom može približiti, ili čak izjednačiti s božanstvom, što nam svjedoče i legende o Arionu, Amfionu, Orfeju itd.

Drugo poimanje i pristup umjetničkom djelu susrećemo u srednjovjekovnom hrišćanstvu, u hrišćanskoj religiji u kojoj je, kao što je poznato sve podređeno vrhovnom božanstvu. Da bi čovjek zadobio njegovu naklonost i milost, što nije nimalo lagan posao, on mu se cijeloga vijeka treba klanjati, poslušno izvršujući njegove čudoredne zapovjesti koje sputavaju čovjekove emocije, posebno razmišljanje i umovanje, jer je on to zadržao za sebe: svaka je aktivnost pod njegovim nadzorom i ništa se ne može uraditi bez njega.

Kad je pak riječ o djelima *sakralne prirode*, sve je moralo biti prožeto bogom, odnosno voditi bogu: predmet, njegova forma, značenje i svrha, što međusobno činjaše čvrsto jedinstvo. Stoga se u srednjovjekovnom hrišćanstvu u umjetničkom djelu gledao „predmet izgrađen za određenu svrhu koji je svojim objektivnim oblikom mogao da u posmatraču, vjerniku izazove tako jako osjećanje da je dovodilo do promjene dotadašnjeg načina života“¹.

To je razlog zašto su likovne predstave đavola, paklenih muka itd., u srednjovjekovnoj umjetnosti imale toliko značaj i popularnost. Što se tiče *oblika* umjetničkog predmeta, on je bio nosilac svrhe, pa je samim time vidljiva stvarnost umjetničkog djela za-

¹ Isp. Asunto, *Teorija* 23.

snovana na nevidljivoj stvarnosti (paklu, raju) predstavljala najviši cilj umjetnosti, odnosno umjetničkog djela, takozvani anagoški smisao.

Po sebi je jasno da ovdje ne može biti govora o estetskom, što će reći neobaveznom posmatranju srednjovjekovnih umjetničkih djela, kao ni o traženju carstva neobaveznog, jer su slike i statue svetaca, posebno Isusa Hrista, obavezivale vjernike, bez obzira da li su postavljene na tamnom ili na svijetlom mjestu. Ta okolnost, naime, nije nimalo umanjivala funkcionalnost sakralnih predmeta koji su za vjernike bili stravična ontološka stvarnost pred kojom su molitvom i klanjanjem djelomično gradili put u *carstvo nebesko*. To je presudan razlog zašto se u srednjem vijeku umjetnička djela nisu izrađivala radi ljepote, što je običaj novoga vremena.

O ljepoti umjetničkog djela u srednjem vijeku moglo se govoriti samo kao o jedinstvu objekta, njegove forme, kvalitete, sadržaja i cilja, odnosno svrhe. Zbog toga se, za razliku od modernog shvatanja, po kojemu je ljepota osobeni, subjektivni izraz koji pobliže identificira ono što je čovjek izradio po pravilima umjetnosti, shvatanju po kojemu je i priroda lijepa ako se primiče pravilima umjetnosti, odnosno samoj umjetnosti, ljepota po srednjovjekovnom shvatanju sastoji u neotkrivenoj kompaktnosti objekta i forme, kvalitete i sadržaja, namjene i svrhe, što je čovjek mogao da postigne i time otkrije ljepotu, odnosno objektivnu osobinu bića. Prema tome, umjetničko djelo je slovalo kao lijepo ukoliko je bilo slično prirodi u koju zrači ljepota samoga boga koji je najviši izvor i uzor ljepote. Ovo je, dalje, uticalo da se osobitost umjetničkog djela, u modernom smislu toga pojma, sastojala u uzajamnom prožimanju tehnike i metafizike, što je u pogledu likovnih umjetnosti i poezije dovodilo do usmjerenosti na zemaljske i nadzemaljske ciljeve.

Dosljedno tome, u srednjovjekovnoj je umjetnosti *estetska* kvaliteta bila oblik materije pri čemu su i *riječi pjesme* smatra-

ne materijom. Tako se ljepota riječi sastojala kako u njenoj zvučnoj prirodi (asonanci, aliteraciji itd) tako i u formi pjesme, u grafičko-vizuelnom izgledu. To je razlog zašto je srednjovjekovlje svjesno, što će reći pomoću teorijskog znanja, išlo za vizuelnom impresijom, to jest za anagramima, akrostihovima i *technopaignia*, gdje je raspored stihova stvarao predstavu križa, kvadrata² i tome slično, što smo susreli i u helenističkoj književnosti kod pjesnika Simije.

Isto tako, i *muzika* se dijelila na dva dijela: na nauku o tonovima i njihovim matematičkim proporcijama i metafizičkim osnovama, što je valjalo dijeliti od komponiranja: prvo je spadalo u mehaničke, drugo u slobodne vještine.

Kao što vidimo, srednjovjekovno hrišćansko poimanje umjetnosti, posebno njenih grana muzike i poezije, sasvim je racionalističke prirode, što će reći da je sve svjesno podređeno formi i svrsi, i, dosljedno tome, tu nema spontanog izliva što ga kod pjesnika i muzičara stvara nadahnuće. Kod njih je, naprotiv, prilikom umjetničkog stvaranja carevao čist razum, odnosno razbor, dok su čustva i emocije slabo dolazili do izražaja. Najvjerovatnije ovoj činjenici treba zahvaliti što su srednjovjekovni pisci, odnosno pjesnici toliko pažnje poklanjali izrazu: formi i metrici.

Iz toga očividno proizlazi da helenske muze nisu imale što da traže u ovakvoj umjetnosti u koju se zapravo i nisu mogle uklopiti, a to što se ipak susreću u srednjovjekovnoj književnosti više treba zahvaliti hrišćanskim no antičkim književnim stvarateljima i duhovnom biću muza. Iako su, naime, muze kćerke Olimplanina Zeusa i Titanke Mnemosine, one gotovo nikada tijekom svojega dugog života ne imahu izrazitu ličnost i individualnost kao što je slučaj s bogovima Olimpa, tim prije što su ih umjetnici slabo predstavljali. One se, kao tvorci i simboli duhovnog života uopšte i posebno poezije i muzike, uvijek mogahu lako odvojiti, što se i događalo, od starog helenskog panteo-

² Isp. Asunto, *op. cit.* 20-22.

na s čijim su se božanstvima inače malo družile, radije se vrzmajući i šetajući po rosnim livadama i brsnatim šumama Parnasa i Helikona, neprestano izbivajući uz bistre potočiće u društvu Nimfa i Harita.

II

Rana hrišćanska književnost i antička književna tradicija

Hrišćanska književnost na *helenskom* jeziku javlja se već polovinom drugog vijeka. Nju započinje apologeta *Justin* koji je nastojao da hrišćanstvo prikaže kao najveću mudrost i istinu čemu su navodno i sami pagani naišli na trag. Njegovim su stopama udarili ostali predstavnici patristike: *Klement Aleksandrijski* (oko 150-215) zatim, njegov sugrađanin, kasnije anatemirani *Origen* (185-254) hroničar *Eusebije Kajsarejski* (oko 260-340) potom, graditelj i druge faze patristike u četvrtom i petom vijeku: *Grgur Nazijanski* (oko 330-390) i neoplatoničar *Pseudo-Dionisije Areopagita*.

Navedeni crkveni autoriteti mahom su učenici teolozi koji sjajno poznaju pagansku filozofiju i književnost pa bez mnogo okolišanja prihvataju pagansku književnu tehniku, književne vrste i oblike. Isto vrijedi i za hrišćansku književnost na *latinskom* jeziku čiji su najznačajniji predstavnici latinski crkveni oci *Minukije Feliks* (drugi i treći vijek) koji u svom glavnom spisu *Oktavije* ide putem grčkih crkvenih otaca, to jest brani hrišćanstvo od napadaja pagana, te Kvint Septimije Florens *Tertulijan* (oko 160-220?) koga slijede Kajkilije *Kiprijan* (oko 200-258) kartaški biskup koji u svojim spisima izmiruje širokogrudost Minukija Feliksa i uskogrudost Florensa Tertulijana. Za njima sije de Afrikanac *Arnobije* koji djeluje u drugoj polovini trećeg vijeka, autor djela *Adversus paganos* (*Protiv pagana*, u sedam knjiga) i Lukije Kajkilije Firmin *Laktantije* (rođen oko 250) *hri-*

šćanski Kikeron koji vješto spaja pagansko književno nasljeđe s hrišćanstvom, iako antičku filosofiju ne smatra pravim izvorom spoznaje, mada ona, po njemu, u dobroj mjeri može zadovoljiti čovjekovu želju za znanjem. Laktantije je prvi u spisu *De ira dei* (*Srdžba božja*) pokazao da je glavni razlog što pagani ne prihvataju hrišćanstvo - to što hrišćansko naučavanje nije zaodjeveno u umjetničko ruho, zbog čega se Laktantije i potrudio da svojim spisima dā umjetnički oblik paganske književnosti.

Te oblike prihvataju i drugi crkveni oci i pjesnici apologeti među kojima se ističe *Hilarije*, čija pjesnička djelatnost pada između 353-367. Ovaj Gal, biskup u Poitiersu, bori se protiv arijanstva u svojim djelima *De trinitate* (*Trojstvo*, dvanaest knjiga) i *Fragmenta historica*. Hilarije piše elegantno u ritmičkoj prozi. Za njim se povodi pisac-apologet *Ambrosije Milanski* koji piše himne, govore i pisma: raspravlja o dogmama i komentira biblijske spise. Svi naprijed navedeni apologeti, nad kojima se kao kruna nadvio *Aurelije Augustin* (354-420) uz izravno ili prešutno priznanje, služe se formama paganske umjetničke proze i poezije, u prvom redu stilizacijom i kompozicijom, te tropima i figurama. U djelima filofske prirode na prvome mjestu dolaze dijalog i retorika, često u ritmičkom obliku.

Prozni pisci, međutim, u paganskoj umjetničkoj književnosti nisu nailazili na nešto što bi im stvaralo nepremostivu prepreku u preuzimanju ove, dok takva sreća nije pratila hrišćanske pjesnike, posebno pisce umjetničke *epike* koja se stala razvijati početkom četvrtoga vijeka, u vrijeme Konstantina Velikog koji je s priznavanjem hrišćanstva istovremeno omogućio slobodno djelovanje i razvoj hrišćanske književnosti.

Hrišćansko pjesništvo koje se stalo razvijati pod Konstantinom da bi svoj vrhunac doseglo u petom i šestom vijeku, zadržalo je pjesnički jezik antičke, odnosno paganske, helenske i rimske književnosti. Hrišćanski pjesnici, zadržavajući antičku pjesničku tradiciju, nastojahu da u te forme unesu novi, hrišćan-

ski sadržaj. Pri tome se, međutim, već kod prvih obrazovanih pisaca, epičara, spontano postavilo pitanje: što s helenskim muzama bez kojih ne počinje ni jedno imalo značajnije djelo paganske književnosti, posebno ep i lirska poezija? Ovome se pridružilo i pitanje da li se može zaobići antička pjesnička tradicija? I ne samo to! Epsko djelo, naime, po svojoj veličini kao da je samo od sebe zahtijevalo pomoć i intervenciju viših, nebeskih sila, nukajući pisca da se u početku spjeva obrati nadzemaljskim silama da mu pomognu u velikom pothvatu. U takvim su se slučajevima paganski epski pjesnici, kao, na primjer, Homer i Vergilije, a vrlo često i liričari, obraćali muzama.

Kako su, međutim, hrišćanski epski i lirski pjesnici mogli da zazivaju helenske muze kad one pripadaju antičkom, to jest beznabožackom personalu? Tako smo stigli do presudnog pitanja u odnosu hrišćanske književnosti prema antičkim muzama kao pripadnicama antičkog personala, odnosno panteona.

Naredno istraživanje će nam pokazati kako se silan problem isturio pred hrišćanske pjesnike čitavoga srednjega vijeka i čemu se oni sve ne dovijahu da bi izbjegli spomen antičkih muza čije mjesto, ipak, nikada tokom srednjega vijeka u hrišćanskoj književnosti nije ostalo nepopunjeno. To samo po sebi ukazuje koliki je uticaj na hrišćansku književnost vršila antička, helen-ska i rimska književnost, koju hrišćanska, mada je često pokušavala, nije uspjela ni zaobići, a kamoli preteći i nadmašiti! Hrišćanski pjesnici srednjega vijeka, da bi zaobišli ova bića, iznađoše mnoštvo rješenja, ali uprkos tome, helenske muze nisu uspjeli istjerati iz svoje književnosti.

Valja, međutim, istaći da i među hrišćanskim pjesnicima i piscima srednjega vijeka susrećemo rigoriste i harmoniste, to jest takve koji su po svaku cijenu nastojali zatrti sve što je pagansko i, naspram rigoristima, harmoniste koji nastojahu da između antičkog kulturnog naslijeđa i hrišćanstva nađu koliko toliko snošljiv *modus vivendi*.

Prije no što počnemo podrobno raspravljati o sudbini muza u ranom i srenjovjekovnom hrišćanstvu – muza koje, istini za volju, u prvom redu zahvaljujući rimskim pjesnicima prvoga vijeka, daleko prije sklopiše oči no što su ih prvi hrišćanski pjesnici i epici stali nanovo sahranjivati – treba da pretresemo pitanje poimanja umjetnosti, a naročito poezije i muzike u prvim vijekovima hrišćanstva.

III

Poimanje umjetnosti poezije i muzike kod crkvenih otaca

Svaki pokušaj da se dâ opšti prikaz, odnosno stav patristike prema umjetnosti, posebno prema njenim granama, poeziji i muzici, unaprijed je osuđen na neuspjeh ukoliko se sistematski, hoću reći, sinhronijski i dijahronijski, ne izuče uticaji i uzajamna prožimanja relevantnih mišljenja crkvenih otaca i hrišćanskih pisaca i pjesnika iz doba cijele patristike, to jest od drugoga do sedmoga vijeka.

Uopšteno uzevši, po mišljenju crkvenih autora osnovni zadatak svih umjetničkih grana, odnosno umjetničkih djela, jeste potvrđivanje moralne i vjerske istine kako bi vjernici bili što pobožniji i što više poštovali boga kao izvor svih umjetnosti. Vjernike, štoviše, treba uvjeravati da je nešto lijepo upravo zato što potječe od boga i, dosljedno tome, svaka lijepa stvar treba da vjernika podstiče na boga kao na najistinitije i najplemenitije stvorenje. To i jeste razlog zašto se ljepota kao osnovna komponenta umjetničkog djela shvatala kao spoj istinitog i dobrog čije očitovanje utječe na moralno i religiozno opredjeljenje posmatrača. Zato su Augustin, Isidor Seviljski, Beda Venerabilis i drugi crkveni autoriteti ljepotu gledali u jedinstvu i cjelovitosti, redu i harmoniji, što se prvenstveno očitovalo u kosmosu, jer se preko njega bog najbolje očituje. Ovakvo je shvatanje uticalo da su upravo pomenuti mislioci branili klasično poimanje umjetnosti

kao reda i poretka, odbacujući tezu hrišćanskih rigorista po kojima je umjetnost u fino ruho obavijena obična laž. U ime toga *Augustin* kaže: „Istom onda, pošto se duša sredi pomoću umjetnosti, to jest kad postane skladna i lijepa, tek onda će moći promatrati Boga. Tada će razotkriti ljepotu koju svi lijepi predmeti samo imitiraju i prema kojoj su svi predmeti ružni.“³

Što se tiče *poezije*, o njoj je, kao što je istaknuto, vladalo uvjerenje da se ljepota verbalne forme sastoji u spoznajnom, objektivnom svojstvu riječi, uvjerenje po kojem je važniji smisao, recimo, neke pjesme, od formalne strane, fonetske ljepote. Ako je suditi po onome što *Augustin* kaže u spisu *Contra academicos* III 1,13, da filosofija ne bi smjela prezirati poeziju jer i pjesme pomoću figura mogu izraziti istinu, onda *Augustin* ustaje protiv etičkog rigorizma, zastupajući formalnu ljepotu riječi.

Slično stajalište zastupa i *Beda Venerabilis* koji ljepotu poezije vidi u rimi i metru, čemu se ne protivi ni *Isidor Seviljski*.

Cjelovitost i harmonija, skladnost i mjera, po *Augustinu* su osnovne komponente ljepote. Osim toga, kako ljepota prirode i predmeta predstavlja samo lošu reprodukciju iskonske ljepote koja je inherentna bogu, ona nužno posjeduje broj i red kao svoje determinante. „Taj red i broj doprinose da se među lijepim predmetima ističu lijepi, harmonijski likovi, u likovima mjere, a u mjerama brojevi.“

Po *Augustinu* na broju počiva vječna harmonija, red i sklad, pa zato: „Pred umjetnikovim duhom stoji broj vječan u mudrosti.“⁴ Budući da je „muzika nauka o modulacijama tonova“ koji se izražavaju proporcijom te takošću i likošću: 1:1, 2:2, 1:2 te 2:3, „muzika se uklapa u kosmičku harmoniju sfera, to jest u objektivnu, sveopštu, muzičku ljepotu kosmosa“. Sljedstveno tome, muzika se ne razlikuje od objektivne ljepote svjetlosti, boje i matematičkih proporcija. Ovakvo pitagorejsko poimanje muzi-

³ Cf. St. *Augustin*, *De ordine*, p. 27-28.

⁴ Cf. St. *Augustin*, *De gratia et libero arbitrio*, p. 93.

ke ne susreće se samo kod Augustina i Boetija nego i kod Bede Venerabilisa i Isidora Seviljskog.

Dosljedno tome, „pjevana ili na instrumentu izvođena muzika predstavlja odbijesak kosmičke muzike što je proizvode sfere“. Izučavanje matematičkih odnosa koji vladaju u tonovima, poput onih u sferama, kao i komponiranje koje vodi računa o tim proporcijama spadaše u nauku. Da li bi neko, ukoliko ne bi poznao te odnose, mogao da izvodi neko muzičko djelo? Svakako da ne bi. Zato je u srednjem vijeku i izvođenje muzičkog djela spadalo pod nauku. Muzika harmoničnim tonovima, to jest objektivnom ljepotom djeluje na dušu ljudi pritom im budeći uzvišene misli i osjećanja. O tome R. Asunto, u navedenom djelu, str. 78, kaže: „U svojoj objektivnosti su perceptibilna svojstva tonova i pjevanja (koja se zasnivaju na strogo matematičkim zakonima) nosioci značenja koje se manifestuje u dejstvu koje oni vrše na slušaoca. Ovo objektivno i alegorijsko shvatanje muzički lepog čini osnovu primene pjevanja u liturgiji.“

Upravo je ovo neoplatonsko-pitagorejsko poimanje muzike u prvim vjekovima doprinijelo da helenske muze kao inspiratori pjesme i pjevanja postanu stanovnici neba. Ovome je posebno kumovala pitagorejska alegoreza koja je harmoniju neba povjerila muzama što svojim skladnim pjevanjem stvarahu sfere, tako proizvodeći kosmičku muziku, dok je zemaljska muzika samo njen odraz, o čemu će kasnije biti još riječi.

IV

Rano hrišćansko pjesništvo i antičke muze

1. Muze i hrišćansko pjesništvo od Juvenka do Venantija Fortunata. Umjetnička hrišćanska književnost, kao što je rečeno, počinje u vrijeme Konstantina Velikoga kad hrišćanstvo iz obrane prelazi u napad. To je vrijeme kad je hrišćanstvo prema antičkom kulturnom naslijeđu, naročito prema antičkim umjet-

ničkim djelima iz područja arhitekture, slikarstva, kiparstva i djelima lijepih književnosti moglo biti blagonaklono ili ga odbacivati, odnosno uništavati.

Prvo i osnovno pitanje za epičare i pjesnike glasilo je: kako se postaviti prema antičkoj književnoj baštini, posebno prema poziji i epu, kao glavnim rodovima antičke književnosti? Kako zadržati antičku književnu formu ispunjujući je hrišćanskim sadržajem? Što s muzama i ostalim božanstvima što se susrećahu na svakoj stranici antičke književnosti?

To je dovodilo do dilema i sukoba s antičkim modusima umjetničkog izražavanja, što je za posljedicu imalo mirenje antičke književnosti s hrišćanskim koncepcijama ili njeno odbacivanje.

Prvi hrišćanski epičar Vetije Akvilin J u v e n k o, španski sveštenik, tvorac je prvog biblijskog epa, napisanog oko 330, odnosno poeme *Evangeliorum libri IV* (*Četri Evanđelja*). U ovome epu sastavljenom po svim pravilima antičkog, Vergilijevog pjesničkog stila, Juvenko u prologu, prilikom obrazlaganja svoga pothvata, otupljuje hrišćanski rigorizam uperen protiv paganske poezije tvrdnjom da mnogi ljudi žive vječno zahvaljujući poeziji koja im, poput Homerove i Vergilijeve, osigurava besmrtnost. Njegovo djelo koje preuzima *ukras zemaljskog govora* (IV 804) živjeće daleko duže, bar mu se tako činilo, od paganske lažne poezije, jer njegova poezija, zaboga, opjeva Hristova djela!

Juvenko se, da bi u paganskom poetskom ruhu mogao valjano opjevati Hristova djela, umjesto helenskim muzama za pomoć obraća Duhu Svetome:

Praef.

Ergo age! sanctificus adsit mihi carminis auctor
Spiritus, et puro mentem riget amne canentis
Dulcis Iordanis, ut Christo digna loquantur⁵.

⁵ Citati srednjovjekovnih latinskih autora uz koje nije naveden priređivač djela, preuzeti su iz navedenih Curtiusovih studija i *Migne*.

Juvenku je, dakle, izvor nadahnuća i pjesme Duh Sveti koji će pjesnika okrijepiti vodom Jordana. Zašto bi, naposljetku, bila djelotvornija voda s izvora muza, s Hipokrene, kad je u Jordanu kršten sâm sin Božji?!

Ono *Christo digna*, što susrećemo i kod Prudentija, stvoreno je prema Vergilijevom *Phoebo digna locuti* u *Aen.* VI 662.

Juvenko je svojim postupkom prvi pokazao kako treba vršiti zamjenu za antičke muze, ali se tolerantni Juvenko, kao što vidimo, nije ustručavao da gotovo čitave fraze uzima iz paganskih klasika. Juvenko je svojim postupkom želio da stvori ne samo protutežu paganskoj epskoj književnosti već da neprimjetno, bez žučnog napadaja na antičku književnost, stvori novu književnost s hrišćanskim sadržajem, čemu je težio i najoriginalniji i ujedno najznačajniji hrišćanski pjesnik, Juvenkov posljednik Aurelije Prudentije Klement (oko 348-410) jedini hrišćanski pjesnik za koga se može ustvrditi da se ponajmanje ugledao u antičku književnost i njene rodove. Njegova didaktična poezija, ako se izuzme elegantni izraz, ima malo što s poučnom pjesmom helenske i rimske književnosti. Zato je ovaj talentirani pjesnik i mogao da u svojim djelima, kao što su *Hamartigenia* (*Porijeklo grijeha*) *Apotheosis* i *Contra Simmachum*, onako slobodno zastupa hrišćansko učenje, žustro polemizirajući s paganskom tradicijom, vjerovanjima i herezom. I tada je, međutim, Prudentijev jezik i stil elegantan i jasan, sažet i snažan.

Uprkos rečenom, ipak su lirske pjesme te koje su Prudentiju osigurale ugled originalnog stvaraoca hrišćanskog umjetničkog pjesništva, odnosno lirike, među koje idu njegove himne, zapravo velike pjesme što ih je nazvao zajedničkim imenom *Cathermerinon*. U tom se djelu Prudentije obraća paganskim muzama,

Prevod stihova:

Deder, spusti se presveti Duše! Ti tvorče

Pjesme što duh čistom okrijepljuje vodom

Jordana slatkog da bi dostojno Hrista opjevat mog'o.

točnije kamenama od kojih traži da svoj vijenac od bršljana zamijene mističnim vjencem:

Cath. I 3, 26-30.

Sperne, Camena, leves hederas,
cingere tempora qui solita es,
sertaque mystica dactylico
texere docta liga strophio,
laude Dei redimita comas⁶.

Budući da su antičke muze ostale neumoljive, Prudentije dolazi do zaključka, odnosno na misao da je najpametnije stvoriti hrišćansku muzu, pa u ime toga dodaje:

Cath. I 9, 1-3.

Da, puer, plectrum, choreis ut canam fidelibus
dulce Carmen et melodum, gesta Christi insignia
hunc Camena nostra solum pangat, hunc laudet lyra⁷.

Iz *nostra Camena* moglo bi se brzopleto zaključiti kako je tobože već Prudentije stvorio hrišćansku muzu, ali nam istraživanje

⁶ Prudentius, *I, II*, ed. H. J. Thompson, London 1969, W.

Heinemann, 120. Prevod stihova:

Pohitaj Kameno, tričavi vjenac odbaci,

Vjenac kojim dugo se vremena krasiš,

Mistični vjenac plesti mi znaj,

S daktilskom strofom ga protkaj

Na glavi kosu, božjom slavom obavijenu imaj!

⁷ *Ibidem*, I 76. Prevod stihova:

Dodaj dječaće frulu da u trohejim smjernim

Pjevam slatku, umilnu pjesmu o Hrista djelima

Vrlim. Samo će njega naša Kamena opjevat,

Samo će njemu lira slavu odavat.

njegovih djela ne dozvoljava izvođenje takvog zaključka. Hrišćanstvo će, kao što ćemo kasnije vidjeti, dobiti svoju muzu tek početkom šestoga vijeka.

Umjesto muzama, Prudentije se obraća raznim svecima (*Peristephanon* X 1-2) bezbroj puta Duhu Svetome, ali i vlastitom duhu (Bergman 54,82):

Solve vocem, mens sonora, solve linguam nobilem,
Dic tropaeum passionis...⁸

Canene, međutim, kod Prudentija označavaju poeziju, *pjesmu*: *Contra Symm.* II 47; *Peristeph.* VI 153.

Dok se Juvenko i Prudentije ne stide, to jest ne zaziru od antičkog pjesništva, dotle se to ne može reći za netrpeljive epigone Meropija Pontija Anikija Paulina iz Nole (353-431) i Sedulija kojima ni na kraju pameti nije bila pomisao da mire antičku pjesničku tradiciju s hrišćanskim sadržajem, što su često činili Juvenko i Prudentije.

P a u l i n iz Nole, rodom iz Bordoa, Ausonijev učenik, u poređenju sa Prudentijem, pravi je autsajder u pjesništvu. Piše epigrame, himne, utjehe i hagiografije, ali bez posebnog patosa i pjesničke snage. Ovaj se hrišćanski pjesnik jedino proslavio svojim *Epistulama*, *Pjesničkim pismima*, odnosno pjesmama u kojima pjesnik na zabavan način raspravlja o svemu i svačemu. Koliko je Paulin imao žara da brani hrišćanstvo toliko je imao i prezira prema antičkim pjesnicima i njihovim nadahniteljima, muzama i Apolonu za koje kao ortodoksni hrišćanin neće ni da čuje:

⁸ Prevod stihova:

*Jakim glasom, duše zvonki, deder govor ovamo gromki,
Opjevaj trijumf muka gorki'...*

Carm. X 21.

Negant Camenis, nec patent Apollini
Dicata Christo pectora⁹.

Umjesto Apolonu i helenskim muzama neka se hrišćanski pjesnik obraća istinskom tvorcu pjesme, kao što i sâm čini:

Carm. XV 30-33.

Non ego Castalidas, vatum phantasmata, Musas
Nec surdum Aonia Phoebum de rupe ciebo;
Carminis incentor Christus mihi...¹⁰

Budući da je sva antička umjetnost lažna, pa prema tome i poezija, sve to treba odbaciti i prigrliti Hrista, jer je sam on istinska umjetnost, vjera i muzika:

Carm. XX

32. At nobis ars una fides et musica Christus...
43. Ille, igitur, vere nobis est musicus auctor...
59.... toto Christi chelys aurea mundi
Personat innumeris uno modulamine linguis.
Respondentque Deo paribus nova carmina nervis¹¹.

⁹ Prevod stihova:

*Muzam' i Apolonu nisu otvorena
Srca za Hrista za našeg stvorena.*

¹⁰ Prevod stihova:

*Zazivat neću kastalijske, pjesnika sjenke,
Muze, ni gluhog iz aonijske dubrave Feba,
Meni je Hrist pjesama tvorac...*

¹¹ Cf. Paulinus de Nola, *Opera*, ed. F. Madrisius, Venetiis 1737.

Prevod stihova:

*32. Nama je umjetnost, vjera i muzika Hrist...
43. On zbilja našu muziku tvori...*

Hrist je tako pod uticajem Klementa Aleksandrijskog koji govori o Hristu kao o novom Orfeju, kod Paulina postao svjetski muzičar, što ćemo susresti i kod njegova posljednika Sedulija koji je kao i on zastupao strogi nazor prema antičkom pjesništvu. S e d u l i j e, porijeklom Talijan, djeluje između 425. i 450. Dok je Paulin, makar u *Epistolama*, pokazao da ima talenta, do tle nam ovaj nadmeni i isprazni hrišćanski pjesnik to nije pružio u svojem epu *Paschale carmen* (*Uskršnja pjesma*, pet knjiga) koji vrvi od retorike.

Mada je Sedulije nastojao da u posvetnom pismu prezbiteru Makedoniju objasni kako se latio posla po *nebeskoj milosti* i da je ep njen plod, ipak bi bilo bliže istini da to potječe iz *okorjelosti njegova otupljenog srca* iz kojega zapravo nije iskočila ni jedna vrijedna *scintillula*, iskrica. Ono po čemu je ovaj razmetljivac dostojan spomena jeste preuzimanje metričkih i stilskih osobina antičke poezije i stvaranje nove, hrišćanske teorije književnosti što ju je nagovijestio riječima da želi građu opjevati poput Davida: *Daviticae modulationis cantus exercens*¹². Ne čudi nas što Sedulije u početku spjeva (I 60: *omnipotens aeternae Deus... angusto mihi calle viam, verbique lucernam*) zaziva boga, već nas čudi što ne napada helenske muze, ali ne treba odveć žuriti sa zaključkom. Ako, naime, i ne napada njih, Sedulije napada antičku poeziju, plod antičkih muza i antičke pjesnike:

Carm. Pasch. I 1-8.

Cum sua gentiles studeant figmenta poetae
Grandisonis pompare modis, tragicoque boatu,
Ridiculove Getae, seu qualibet arte canendi
Saeva nefandarum renovent contagia rerum

59. ...zlatna Hristova lira po svijetu po svom

Ozđvanja skladno jezicim' mnogim. . .

¹² Isp. Curtius, *Evr. književnost* 465-467.

Et scelerum monumenta canant rituque magistro.
Plurima Niliacis tradent mendacia biblis.
Cur ego Davidicis assuetus cantibus odas
Chordarum resonare decem santoque verenter¹³.

Tako smo s Prudentijem, Paulinom i Sedulijem spontano došli do pitanja zašto hrišćanski pjesnici toliko zaziru ili sasvim prešućuju antičke muze; čime su to ova spiritualna bića zaslužila? Odgovor vjerovatno leži u sljedećem: raspravljajući o poimanju umjetnosti, posebno poezije i muzike, kod crkvenih otaca, došli smo do zaključka da su muze uz pomoć neoplatonističkog i pitagorejskog naučavanja i razumijevanja muzike i poezije (koje je obvladalo mišlju paganskih i crkvenih pisaca i mislilaca) budući inspiratori navedenih grana umjetnosti, postale stanovnice neba. Pitagorejska je filozofijska alegoreza, štoviše, nebesku harmoniju povjerila helenskim muzama što svojim skladnim pjevanjem stvaraju harmoniju sfera koja, sa svoje strane, stvara kosmičku muziku, dok je zemaljska muzika samo odraz nebeske, božanske. Ovo, pak, savršeno odgovara hrišćanskom nazoru po kojemu sve ovozemaljsko, posebno ljepota, potječe od boga.

Tako je pitagorejska filozofijska alegoreza muze nehotimice učinila besmrtnim nebeskim stvorenjima koje, stanujući negdje u susjedstvu vrhovnog hrišćanskog boga, poput njega, pomoću pjevanja mogahu udijeljivati besmrtnost, mada samo umjetničkim dušama, to jest dušama posvećenim u njihov dar, u muziku

¹³ Prevod stihova:

*Kad pjesnici, svaki na jeziku svom,
Plodove svojega duha krasiti stanu,
Sa zvonkim ruhom, tragičnim stilom,
... il' inim pjesničkim darim,
Tada se laćaju bezbožnih stvari, rabote zle,
Te učitelju nalik, spomene zločina opjevaju.
Mnoga se u nilskim, u knjigama kriju nam zla...*

i poeziju. One kosmičkom muzikom i pjevanjem u ljudskoj duši bude čežnju za nebom odakle ta *rajska* muzika i dolazi. Ta muzika, ljudsku dušu, kao i misao, očišćuje od ovozemaljskih primjesa zbog čega duša i može spoznati vječne istine. Upravo zato ljudska duša želi što skoriji odlazak u nebeske sfere gdje će se očišćena pridružiti *nebeskim djevicama* i uživati u blaženom životu besmrtnika¹⁴.

V

Poimanje helenskih muza u kasnoj antici

Da je kasno antičko mišljenje muze uistinu smatralo besmrtnim stanovnicama neba koje čak posreduju između vrhovnog boga i čovječanstva koje ga poštuje, posvjedočuje nam i ranije spomenuti *Pseudo-Apulejev* spis *Asklepije* u kojemu se, štoviše, tvrdi da je sâm bog na zemlju poslao muze da ovozemaljski svijet ne ostane bez ukrasa i da njega koji je sâm sve i otac svega, ljudi slave milozvučnim pjesmama¹⁵.

Prema ovome traktatu paganske muze mu dođu kao neki anđeli, što je hrišćanstvo ponukalo da devet nebeskih sfera kojima gospodare muze pretvori u devet nebeskih horova i tako na najbolji način izbriše sjećanje na paganska božanstva, na muze. Slično piscu navedenog traktata o muzama umuje i ranije spominjani neoplatoničar Ambrosije Teodosije *Makrobije* (djelovao oko 400. godine nove ere) u svojem spisu *Commentarii in Somnium Scipionis* (*Komentari Skipionova sna*).

Ovaj prijatelj i pobornik antičke naobrazbe o muzama kaže:

Comm. Somn. Scip. II 3, 4 sq.

Musas esse mundi cantum Etrusci sciunt qui eas Camenas
quasi canenas a canendo dixerunt.

¹⁴ Isp. Curtius, *Evr. književnost* 242-243.

¹⁵ C f. Apuleius, *De philosophia libri* 44, 20, ed. F. Thomas.

Prema navedenom muze predstavljaju *sveopšte pjevanje*. Osnivač srednjovjekovne naobrazbe i slobodnih vještina *Martijan Kapela* (početak petoga vijeka) u svojem golemom djelu *Disciplinae (Nauke, devet knjiga)* muze je učinio gospodaricama sfera kroz koje prolazi djevojka Filologija čijoj svadbi s Merkurom prisustvuju i same muze. Prošavši kroz njihove sfere, Filologija se očistila od ovozemaljske patine i tako pripremila za vjenčanje s bogom. Ovo nas neodoljivo podsjeća na put očišćenja duše kroz međustanje, to jest od smrti do Ozirisova zagrobnog suda, nakon čega duša, ako joj pođe za rukom da se opravda na samome sudu odlazi na poljane blaženih, kako nas uči vjerovanje drevnih Egipćana.

Navedeno Martijanovo djelo što ga je Fulgentije krstio kao *De nuptiis Mercurii et Philologiae (Svadba Merkura i Filologije)* nedvojbeno je najviše doprinijelo da antičke muze zadobiju oreol besmrtnih božanstava koja su gotovo sasvim izjednačena s rajskim bićima, s anđelima.

Ispitivanje mišljenja i stavova glavnih predstavnika patristike, k tome, pokazaće, dopadalo se to nekome ili ne, da ni crkveni oci po pitanju muza ne bijahu, daleko od netom navedenih paganskih mislilaca.

VI

Crkveni oci i antičke muze

Jedan od najznačajnijih crkvenih otaca *Klement Aleksandrijski* u svojem djelu *Protréptikos (Bodrenje)* II 27, donosi fabulu o muzama kao robinjama porijeklom iz Mizije. Na Lezbu je, naime, vladao nesnosni kralj Makar: njegova kći da bi smirila oca, otkupi muze i naredi im da pjevanjem i sviranjem smiruju njegovu naprasnu narav. One u tome ne samo što su uspjele, nego

im je, štoviše, pošlo za rukom da sam Makar postane njihov poklonik koji, u znak zahvalnosti, naređuje da im se podigne spomenik od bronz.

Ova mentalna bića ne osuđuje ni najveći zagovornik i branitelj hrišćanstva *Aurelije Augustin* koji stoji pod jakim uticajem neoplatonizma. Augustin u svojem spisu *De doctrina Christiana (Hrišćanski nauk)* II 17, naslanjajući se na Varona, donosi sljedeću fabulu: stanovnici nekoga grada pozvaše na umjetničko nadmetanje tri umjetnika, tri kipara. Njihova je dužnost bila da kao umjetnici isklešu po tri muze koje će služiti kao ures hramu boga Apolona. Tako *tres fabri ternas creaverunt*, tri umjetnika stvoriše po tri muze koje podjednako bijahu lijepe. Grad je zato odlučio da svih devet statua stavi u hram, na tri mjesta po tri statue. Ovo stanovnici grada nisu učinili, kako kaže Augustin, samo radi ljepšeg izgleda nego u prvom redu stoga što je troglasje lijepo. Ono se, naime, može postići pomoću glasa, instrumenta s udaraljka i duhačkog instrumenta.

Tako je pomoću alegoreze slavni Augustin još slavnije okončao život ovih spiritualnih bića koja uz pomoć alegoreze u sistemu troglasja napustiše ovu zemlju i vinuše se u nebeske sfere gdje su, zahvaljujući istom onom mišljenju paganstva kojim se napajahu i prvi veliki crkveni oci, postala besmrtna, gledajući s nebeskih visina što se to čini s njihovom uspomenom na zemlji. Nakon izloženog, očividno je zašto paganske muze tako askrupulozno odbacuju, odnosno obezvrijeđuju hrišćanski rigoristički pisci, odnosno pjesnici koje je beskrajno ljutila i sama pomisao da uz njihovog *prepunog milosti*, vječno bivstvjućeg Boga, sjede besmrtna, i to paganska bića, odnosno božanstva koja, k tome, i sama mogahu dodijeljivati besmrtnost pod istim uslovom pod kojim činjaše i čini njihov svevišnji Tvorac!

Ovo je temeljna misao na osnovu koje se svi hrišćanski lirski pjesnici i epičari mogu bez posebnih teškoća razvrstati na rigoriste ili na harmoniste koji težahu osrednjem putu, to jest kompromisu.

Dosadašnje istraživanje potvrđuje da uglavnom bolji, originalniji književni stvaraoci pripadaju harmonistima, odnosno onima koji prema antičkom književnom nasljeđu bijahu trpeljiviji, posebno prema paganskim muzama što im šaputahu da nije odveć dolično ocrnjivati tuđu prošlost i veličinu, kao i to da je pametnije prihvatiti velika djela predaka nego se ponašati po onoj Ovidijevoj: *Vidim ja ono što je bolje i to u duši odobravam, ali sam mazgov pa slijedim ono što je gore.*

Tako se kod hrišćanskih pjesnika već od četvrtoga vijeka, nastavljajući se kroz peti i šesti vijek, kad su muze odavno uvrštene među stanovnike neba, susreću dva oprečna tabora: *harmonisti* i *rigoristi*.

VII

Hrišćanski harmonisti u petom i šestom vijeku

Juvenku se i Prudentiju u petom, odnosno šestom vijeku pridružuju F. Merobaudes, Sidonije i donekle Korip koji zastupaju kompromis i toleranciju.

F. M e r o b a u d e s (oko 435) latinski pjesnik, rodом iz Beaticе u Španiji, ne samo da ne zazire od paganskih božanstava, nego ih, štoviše, i u pomoć zaziva, što susrećemo u panegiriku upućenom Aetiju:

Paneg. 12, 35-44.

Ipse pater Mavors, Latii fatalis origo
festa ducis socii trucibus non impedit armis:
tela dei currusque silent vacuique iugales
pabula Rhipaeis retegunt abstrusa pruinis.
Exarmat Bellona camas galeamque remittens
pulveream glauca crinem praecingit oliva
cristatumque docet foliis mansuescere frontem.

Hanc tot bella tibi requiem, Romane, dederunt:
Pax armis accita venit, Victoria semper
auctoris sociem traxit praelata curulem¹⁶.

Ovaj retor i službeni pjesnik Valentina Trećeg i Aetija, pobjednika nad Atilinim Hunima, kao da je svojom indolentnošću hrišćanima želio staviti do znanja da je Aetiju na bojnopolju više pomogla *virtus Romana* no *clementia Christiana*.

Što se tiče Solija S i d o n i j a Apolinara (430, oko 485) rodom iz Liona, od koga su se očuvala dvadeset četiri pjesme, uglavnom panegirici, himne, epistole i devet knjiga *Pisama* pisanih u stilu Plinija Mlađeg, iako je to tek blijeda imitacija, i kod ovoga se učenog Gala susreće eklekticizam i indiferentnost. Kad se, naime, Sidonije obraća crkvenim licima tada se obara na antičke bogove i muze, dok ih pak u saobraćanju sa svjetovnjacima zaziva. Tako se u pjesmi upućenoj biskupu Faustu svom žestinom obara na antička numina, tražeći, da se crkvena lica za pomoć obraćaju Duhu Svetome:

Carm. XVI 1-5.

Phoebum et ter ternas decima cum Pallade Musas
Orpheaque et laticem simulatum fontis equini...
Sperne, fidis; magis ille veni nunc spiritus, oro¹⁷.

¹⁶ Prevod stihova:

*Sâm otac Mars, sudbonosni Latija početak,
Ne priječi oružjem strašnim slave sudrugu svom:
Počiva oružje k'o i kočija božja, a slobodna marva
U ripejskoj gori zimi nalazi skrivenu travu.
Belona napušta oružje, mač i kacigu divnu.
Prašnjavu kosu sad krasi masline grana
Želeć da gizdavo čelo na vjenac masline svikne.
Takav ti mir, Rimljane, toliki ratovi daše. . .*

¹⁷ Cf. Sidonius, *Poems and letters I, II*, ed. W. B. Anderson, London 1963,

Sličan stav susrećemo i u himni posvećenoj hrišćanskom svešteniku i filozofu Kl. Mamertu. Sidonije, uprkos tome, priželjkuje da njegova himna bude *atička* kao Atina i *muzička* kao muza¹⁸. Suprotno navodima, Sidonije u panegiriku caru Antemiju saopštava: I 9-14.

Castalidumque chorus vario modulamine plausit,
Carminibus, cannis, pollice, pede.
Sed post caelicolas etiam mediocria fertur
Cantica semideum sustinuisse deus.
Tune Faunis Dryades, Satyrisque, Mimallones aptae
fuderunt lepidum, rustica, turba, melos¹⁹.

Ovaj se Gal odužio i paganskim muzama i njihovom vodi Apolonu, mada ih u panegiriku caru Majorijanu (V 372) donekle obezvređuje, dodajući da će umjesto *nijemog Apolona i muza njemu pomoći Majorijanov Mars*. Vjerovatno da ono *vester Mars* bar donekle može objasniti što Sidonije veličajući puste

W. Heinemann, 1240-242.

Odbaci Feba, trikrat tri Muze i s njima desetu Paladu, Orfeja, o liro moja, k'o i čuvenu vodu s izvora konjskog.

Nek mjesto njih sada pristupi Duh Sveti po želji mojoj.

¹⁸ Cf. Epistulae IV 3,9: *arbitro me in utroque genere dicendi nec Athenae sic Atticae, nec Musae sic musicae iudica-buntur.*

¹⁹ *Ibidem*, I 2. Prevod stihova:

Hor kastalijskih nimfa razne modulacije tonova davaše

*Štono ih pjesma, frula, pljesak, glas i topot
nogu stvaraše.*

Kad pak ih Jupiter za nebasa stanare primi,

Sa njima, što kažu, osrednje pjesme polubogova uze.

Tad s Faunim Drijade, Satirim Mimalone stoje,

Seoska družina, umilnu pjesmu poje.

rimske careve zaziva paganska božanstva, time i muze. Sidonije se nedvojbeno priklanjao datim okolnostima, što potvrđuju toliki panegirici pisani u čast sve novih i novih careva.

Ovaj prilagodljivi Gal skreće pažnju na muze i u panegiriku caru Avitu (VI 30, 31, 36) te u himni svojem školskom drugu *bratu* Feliksu Velikom (IX 18) kao i na još nekoliko manje značajnih mjesta. Odužio se i Apolonu, navevši ga petnaestak puta, od čega je najvažniji spomen u *Carm.* VII 1-3, gdje ga Sidonije moli da na zemlju spusti svoje svijetle sunčane zrake.

Sidonijevim putem krenuće i njegov sunarodnik Magnus Felix Ennodius (473-521) rodом iz Galije, biskup u Paviji. Enodije djeluje pod okriljem gotskog kralja Teoderika koji zdušno nastojao da obnovi i sačuva starorimsku, pagansku kulturu zaostavštinu. Čini se da se upravo odzivom Teoderikovoј obnovi i može objasniti to što se ovaj hladni i učeni besjednik ne plaši paganske i opscene građe što je susrećemo u njegovih dvadeset osam govora, dvije stotine devedeset sedam *Pisama* i u dvije knjige pjesama. Osim toga, Enodije je sastavio i panegerik svojemu patronu i za nas interesantnu biografiju svoga predšasnika, biskupa Epifanija.

Suprotno od onoga što izjavljuje u svojim pjesmama, u ovoj se biografiji skrušeno obraća svojemu predšasniku, kontrastirajući hrišćansku paganskoј književnosti:

Vatibus antiquis dicendi maxima virtus
 Illa fuit, doctis si scirent fallere verbis:
 Laus erat in laude mentitum pangere Carmen.
 Tunc operi fraus apta fuit: nam more poetae
 Servantes quod crimen habet vetuere pudore,
 Vera loqui, carmenque fides despexit ubique.
 Ars placuit, quam culpa decet: nam doctior error
 Extorsit cartis metuenda poemata unguis.
 Lex docuit sine lege loqui, cum vindicat arte

Quidquid iura negant fandum: retinacula morum
Numina falaci finxerunt sordida cantu:
Phoebum et ter ternas dixerunt esse sorores,
Castalium laticem, varias quoque Palladis artes:
Tunc laurum tripodas cortinam tympana plectrum
Narrabant: illos a veri tramite fugit
Sensus, et errantes visus delusit imago.
Nunc linguam citharae, quae cantat pollicis ore,
Sperne, fides: magis, ille, veni nunc, spiritus, oro,
Cuius inexhausto reviviscit semper in anno
Quidquid terra creat, gignit mare, parturit aether²⁰.

Suprotno navedenim hrišćanskim autorima koji toleriraju antičke, paganske muze susrećemo hrišćanske epičare koji ih ne trpe, mada i ovdje ima velikih razlika, tako da se naredni naslov mora uslovno prihvatiti i razumjeti.

²⁰ Cf. Magnus Felix Ennodius, *Opera* 41, ed. F. Vogel, Berolini 1885, Weidmann, XLIII 1, 9. Stihovi u slobodnom prevodu glase:

*Starih poeta zbora višnja vrlina bijaše
Ako li učenim riječim' varati znaše:
Bijaše slava pohvalno lažnu ispjevat' pjesmu.
Tad s pjesništvom opsjena združena bi, jer se pjesnici
Služahu navadom zlom pa im stid sprečavaše
Istinu zborit, te pjesma svugdje istinu istiskivaše.
Umjetnost bi po volji grijeha, jer umniji grešnik
Sigurnim jezikom većma strahotne pjesme čini.
Prâvo učaše da se nepravo zbori kad umjetnost
Garantom bi da zborit se može što zakon priječiše.
Trice morala lažne bogove pjesmama lažni stvoriše,
Te kažu da ima Febo i trikrat tri sestre:
Kastalijski izvor kao i mnoštvo vještina Palade. . .
Odbaci to, Duh Sveti radije neka pristupi nama. . .*

VIII

Hrišćanski rigoristi u petom i šestom vijeku

1. **Hagiografski ep i antičke muze.** Kao što smo ranije ukazali hrišćanska epika početkom četvrtoga vijeka zapravo počinje ne čisto hrišćanskim, već pobliže rečeno biblijskim epom, to jest Juvenkovim spjevom *Četiri Evandelja*.

Dok je Juvenko bio prilično trpeljiv prema antičkoj duhovnoj zaostavštini, dotle se to ne može reći za stotinak godina mlađeg hrišćanskog epičara, Talijana *Sedulija* koji se nemilosrdno obara na antičku, za njega, pagansku kulturu, tako postavši vjerni nasljednik Paulina iz Nole.

Negdje pri kraju Sedulijeva života (oko 450) javlja se *hagiografski ep* u kojemu se, za razliku od biblijskog koji ne stajaše ni u kakvom odnosu s kultom, prikazuje život i smrt hrišćanskih svetaca i mučenika (*passio, vita* ili *vita i passio*) posebno njihova čudesa izvršena za vrijeme života i poslije smrti, odnosno mučenja.

Na mjestu je što živote svetaca, naročito mučenika, u egzaltiranom tonu neizrecivosti, što se posebno odnosilo na opisivanje smrti i čudesa, mogahu prikazivati crkvena lica *sasvim obuzeta Hristom i nebeskim žarom*. Na tom je istome nebu, međutim, paganstvo, kao što je ranije istaknuto, upravo u to vrijeme kao svetice ustoličilo svoje muze koje, uz to, da izazov bude veći, mogahu i besmrtnost udjeljivati! Nisu li to paganske muze postale svetice?!

Otprilike iz takvog *žara* i *zanosa* stala se izliviati silna gorčina na ova mentalna bića koja će hrišćanstvo, s ostalim paganskim božanstvima pretvoriti u demone kojih se treba plašiti. Kao da hrišćanstvu nije bilo dovoljno što ih je bezobzirno zbacilo s prijestolja. Usput dodajmo da je hrišćanstvo, pretvarajući muze u demone, slijedilo praksu stare indoiranske religije. Zar, naime, u

Iranu, ahure, mlađi naraštaj bogova, sa svojim vođom Ahura Mazdom, bogom svjetlosti, nisu pokorili stariju generaciju bogova zvanu deve, čiji je vođa bio Ahriman, bog tame, i pretvorili ih u zle duhove, a u Indiji, obrnuto deve, bogovi svjetlosti, pokorili asure i pretvorili ih u zle demone?

U blasfemiranju *poganskih svetica* posebno će se istaći hrišćanski predstavnik hagiografskog epa Paulinus de Périgueux i nepoznati autor djela *Pjesma Flaviju Feliksu, O uskrснуću mrtvih*, kojima pridružujemo Koripa i Fortunata, mada ova dvojica stoje negdje između rigorista i harmonista. Rigoristima ćemo pridružiti i jednoga od glavnih osnivača srednjovjekovne misli na Zapadu, Anikija Manlija Severina *Boetija*.

Paulinus de Périgueux (oko 450. godine) svoj *hagiografski ep* počinje parafrazom životopisa svetog Martina što ga je oko 400, godine sastavio hrišćanin Sulpikije Sever (oko 365, do oko 425) koji je ujedno i tvorac istorijskog djela *Hronica*. Sulpikijev životopis svetoga Martina spada među najstarije i najuticajnije hagiografije na hrišćanskom Zapadu.

Paulin se u *Vita Mart.* 245, obraća osobenoj muzi dajući joj rang svećenice ujedno joj pripisujući svoju duhovnu snagu:

Vita Mart. IV 245-254.

Perge, age, continuo virtutum stemmata tractu
Historiam pangendo refer, mea Musa, sacerdos,
Ingeniumque meum. Tu cordis plectra vel oris
Auxilio continge tuo. Vesana loquentes
Dementes rapiant furiosa ad pectora Musas:
Nos Martinus agat. Talis mutatio sensus
Grata mihi est, talem sitiunt mea viscera fontem.
Castalias poscant lymfatica pectora lymfas:
Altera pocla decent homines Jordane renatos²¹.

²¹ Prevod stihova:

Nuder u mirnom tonu, povijest vrlina

Ovaj biskup stvara pojam *mea Musa*, dajući joj epitet svećenice iz čega bi se moglo zaključiti da je na pomolu hrišćanska muza koja će ovdje kao svećenica parirati paganskim muzama. U ovome je pogledu korak dalje krenuo nepoznati autor citiranog djela *Carmen ad Flavium Felicem, De resurrectione mortuorum*, nastalog oko 500. godine. U njemu smjeli neznanac bez ikakvog obrazloženja paganske muze zamjenjuje hrišćanskim:

Qui mihi ruricolas optavi carmine Musas...
Iam mihi luciferas liceat contingere Musas²².

Nadomještanju paganskih hrišćanskim muzama, iako ne sasvim izravno, težio je Afrikanac Flavius Cresconius C o r i p p u s (oko 500. godine). Ovaj rimski lirski pjesnik i epik, inače bi-lježnik u vrijeme cara Anastasija i Justinov blagajnik, u panegiriku *In laudem Iustini Minoris (U slavu Justina Mlađeg)* napisanom u četiri knjige, nastoji da umjesto paganskih muza zazove hrišćanske *boginje* Budnost i Mudrost:

*Pjevajući reci, o Muzo, o svećenice,
O duše moj! Srce i usne zadahni
Pomoći svojom. Oni što bjesomučno zbore,
Lude, nek na objesne grudi postave Muze,
Nama Martin je vođa. Takva mi promjena
Značenja godi, za takvim zdencem duša mi žeda!
S vrela Kastalije objesne nek piju grudi,
Jer onim štono se na Jordanu preporodiše
Drukčiji napitak pristaje više.*

²² O tome isp. Curtius, *Die Musen im Mittel*, S. 141. Stihovi u slobodnijem prevodu glase:

*Zašto da zazivam paganske muze,
Bolje da prisegnem Muze što svjetlo nebesa daju.*

Paneg. I 8-13.

Vos divae, date verba et quae Vigilantia mater,
Et quae summa regens Sapientia protegis orbem.
Vos mihi pro cunctis dicenda ad carmina Musis
Sufficitis, vos quaeque latent arcana monetis.
Tuque dei genitrix sanctam mihi porrigite dextram
Et fer opem, quaeso²³.

Suprotno ovoj vještačkoj i ne baš skladnoj i inventivnoj hrišćanskoj invokaciji Korip u svojem epu *Ioannis* (*Joanida*, osam knjiga) u kojemu obrađuje propast Maura 546, pod vodstvom nekoga Ivana, *magistra militum*, u početku drugog pjevanja zaziva cara Justinijana i paganske muze:

Ioann. II 23-27.

Quis mihi tot populos gentesque et proelia vates
ordinet arte nova? tu, Iustiniane, favedno
cuncta doce: admisce blanda dulcedine Musam.
Temperet insuetis nutantia carmina verbis:
nam fera barbaricae letrant sua nomina linguae²⁴.

²³ Cf. Flavius Cresconius Corripus, *Opera*, ed.

I. Bekker, Bonnae 1836. Prevod stihova:

*Vi djeve, dajte mi riječi, ti, majko Budnosti,
K'o i ti višnja Mudrosti, što kraljujuć štitiš sav svijet.
Vi ste mi za poj pjesama od Muza od svih
Bolje, vi što svaka tajna vam znana.
I ti, rodiljo Božja, deder mi pruži
Desnicu svetu, pomoć mi, molim te, daj!*

²⁴ *Ibidem*. Prevod stihova:

*Koji bi pjesnik vještinom novom narode silne bojeve
Nabrojat mog'o? Ti Justinijane, što na korist si svemu,
Deder ljupkoj prijaznosti pridruži Muzu.
Nek se nestalne pjesme čudnijeh riječi klonu. . .*

Korip je najvjerojatnije muze zazvao u početku *Kataloga trupa* kako bi mu ep što više odisao starinom, to jest valjanošću, jer smo vidjeli da i Homer u početku *Kataloga brodova* zaziva muze da mu kao posjednice istorijskog znanja pomognu nabrojati brodove i junake, što, eto, sâm ne bi bio u stanju izvršiti.

Sličnog je kova i Venantius F o r t u n a t u s (530-609) rođen u okolini Ceneda u Treviso, školovan u Milanu i Raveni, gdje je po vlastitom tvrđenju, izliječio sljepoću namazavši oči uljem što ga je uzeo iz svjetiljke svetoga Martina. Fortunat se iz zahvalnosti godine 565, zapućuje pravo u Tours da bi se na Martinovu grobu zahvalio na povraćenom zdravlju, odnosno vidu. Ozdravljenje ga je, osim toga, podstaklo da sastavi i životopis ovoga sveca, što mu kao najboljem piscu svoga vremena i nije bilo teško. Boraveći u Poitiersu, gdje je bio biskup, posjetio je kraljicu Radegundu i upoznao se s Gregorom iz grada Toursa u kojemu će nešto kasnije i sam biti biskup.

Osim hagiografskog epa *Vita Martini* (četiri knjige) Fortunat je napisao i jedanaest knjiga pjesama koje se sastoje od himni, epistula, epitafa i stihova u čast njegove patrone Radegunde. Zahvaljujući velikoj retoričkoj naobrazbi i dobrom pjesničkom daru potpomognutom izučavanjem antičkih klasika u Raveni, ovaj iskreni hrišćanin nema odbojan stav ni prema svjetovnoj književnosti uopšte, ni prema čisto antičkoj književnosti. Kod njega, naime, crkvena poezija ide pod ruku sa svjetovnom. Tako nam u *Prologu* svoje zbirke pjesama Fortunat kazuje kako ga je dok je putovao podunavskim zemljama oduševljavala neka ponešto hladna muza pa je pjevao šumama poput novoga Orfeja, a one mu odgovarahu na pjevanje (*Ubi inter barbaros longo tractu gradiens aut via fessus aut crepula, brunali sub frigore, Musa hortante nescio gelida magis an ebria novus Orpheus lyricus silvae voces dabam, silva reddebat*).

Fortunat se, štoviše, antičkoj, paganskoj poeziji i njenim predstavnicima direktno obraća u fabuli o nekom putniku koji na julskoj žezi (*aestifer ignitas cum Iulius urit harenas...*) nalazi hladovinu:

Carm. VIII 8, 23-30.

Carmina si qua tenet, cantu modulante recurrit,
Provocat et placidos blandior aura sonos,
Si sibi forte fuit bene notus Homerus Athenis
Aut Maro Traiano lectus in urbe foro:
Vel si Davitico didicit sacra dogmata plectro,
Psalit honorificum fauce rotante melum,
Tangitur aut digito lyra tibia fistula canna:
Quisquis suis Musis carmine mulcet aves²⁵.

Fortunat, dakle, slično Koripu, u pjesmama svjetovnog karaktera ne zazire od paganske književnosti niti glasno osuđuje paganska božanstva, posebno muze, kao što čini Paulinus de Périgueux i onaj Neznanac koji paganske muze zamjenjuje hrišćanskim. Ovdje uzgred dodajmo da bi praksi pjesnika karolinške epohe koji u crkvenim spisima odbacuju muze, dok ih zazivaju u svjetovnim, možda izvor trebalo tražiti u navedenom ponašanju Koripa i Fortunata.

Dok su se Korip i Fortunat uzdržavali od blasfemije antičkih muza, dotle se to ne može reći za B o e t i j a (oko 480-524) u

²⁵ Cf. Fortunatus, *Opera*, ed. F. Leo, Berolini 1881, Weidmann. Prevod stihova:

*Kad li se neko pjesništva laća, ritmiku u pomoć zove,
Umilniji postajući, od zlata ljepše on daje glase.
Ako li Homer u Ateni dobro znan bi,
Il' Vergilije čitan na Trajana trgu,
Ili pak ako li neko nauči svete opjevat dogme,
sa plektrom Davida, taj dičnim glasom predičnu pjesmu poji...*

poodmaklim godinama pokrštenog poklonika i gojenca pagan-ske naobrazbe, posebno filosofije, muzike i književnosti. Iako se ovaj značajni utemeljitelj srednjovjekovne zapadne misli malo ugledao na priprosta biblijska naučavanja, sav se prepuštajući antičkoj kulturi i duhu, ipak se nedolično oborio na plod svojih predaka u svojem glavnom djelu *Consolatio Philosophiae* (*Utjeha Filosofije*):

Cons. I 1, 28-30.

.....„Quis“, inquit,
„has scenicas meretriculas ad hunc aegrum
permisit accedere...“²⁶

Boetije najvjerojatnije nije ni mogao slutiti koliko je ovom gotovo od Fulgentija pozajmljenom frazom²⁷ obezvrijedio lik muza što će srednjovjekovno hrišćanstvo isto tako rado prihva-titi kao što je prihvatilo i riječi što ih Filosofija upućuje muza-ma: *Cons.* I, 1, 39-41.

²⁶ Cf. Boethius, *De consolatione Philosophiae* 134, ed. H. F. Steward and oth., London 1973, W. Heinemann. Citat u slobodnijem prevodu glasi:

.....„Ko“, reče,
„dopusti da ove pozorišne bludnice
pristupe ovome bolesniku. . .“

²⁷ Cf. Fulgentius, *Opera II* 12, ed. Helm. Ovdje Fulgentije, raspravivši o Uraniji, kao o nebeskoj muzi, inače osmoj po redu, prelazi na Kaliopu, najčasniju među ostalim, to jest zemaljskim muzama. Kaliopa je, međutim, u poređenju s Uranijom, prava svjetovna muza što Fulgentiju kuca na srce i miluje mu vrat nježnije no što joj dolikuje. U ime toga je Fulgentije, mada joj je taj nemoral sam priskrbio, naziva *lasciviens amica*, frivolna družica. Čini se da je ovaj mitograf smetnuo s uma da su muze za čitavu antiku bile *et doctae et castae sorores et virgines*. One se čak i u *Priapea II* nazivaju čiste sestre: *nec Musas... castas, Pierium chorum, sorores!*

Sed abite potius Sirenes usque in exitium dulces meisque eum
Musus curandum sanandumque relinquit²⁸.

Ovo nas *abite... dulces Sirenes* podsjeća na ranije navedeno mjesto iz Vergilijeva *Kataleptona*.

Iz navedenog bismo mogli zaključiti da Boetijeva Filosofija, po uvjerenju hrišćanka, ima svoje, to jest hrišćanske muze koje čak znaju i liječiti!

Možda bi baš ovdje trebalo potražiti objašnjenje što slovenske vile, odnosno rusalka, nasljednice antičkih muza, znaju ne samo lijepo pjevati već i liječiti i brižno se brinuti o svojim miljenicima, o čemu će biti riječi kad budemo govorili o hrvatskoj književnoj tradiciji o muzama, odnosno o vilama.

Boetije izvrgava ruglu muze, odnosno kamene i na samome početku navedenoga djela:

Cons. I 1, 3-4.

Ecce mihi lacerae dictant scribenda Camenae
Et veris elegi fletibus ora rigant²⁹.

Iako se Boetije bezočno oborio na paganske muze, ipak je upravo on najzaslužniji što je muzika, taj elementarni dar muza, tako duboko uhvatila korijena u srednjem vijeku. On je taj koji je daleko premašio Augustinovo djelo *De musica* (šest knjiga) svojim djelom *De institutione musica* (*Načela muzičkog obrazovanja*, pet knjiga). Djelo je najopsežniji opus iz srednjega vijeka koji najkompetentnije raspravlja o harmonijskim i

²⁸ *Ibidem*, 134.

*Deder zasvagda odstupite miloglasne Sirene,
Muzama mojim brigu oko bolesnika prepustite.*

²⁹ *Ibidem*, 130.

*Gle, kako mi otrcane, što mi je pisat, kazuju Kamene.
Iskrenim suzama' svojega stiha usne natapajuć moje.*

akustičkim problemima muzike drevnih Helena, ujedno bivajući najznačajniji izvor za proučavanje muzike staroga svijeta uopšte.

O muzama, suprotno Boetiju, drukčije razmišlja hrišćanin Fulgentije i enciklopedist Isidor Seviljski s kojim počinje srednji vijek u pravom značenju toga pojma.

2. Odnos Fulgentija i Isidora Seviljskog prema antičkim muzama. Fulgentije i Isidor Seviljski nalaze se na kraju ovoga poglavlja zbog njihova posebnog odnosa prema paganskim muzama i posredničke im uloge.

Fabije Plankijad Fulgentije (468-533) rodnom iz Sjeverne Afrike (Telepta) sveštenik, odnosno biskup u Ruspi, plodan iako ne tako dubokouman hrišćanski pisac koji piše djela protiv arijanizma i pelagijanstva. Od njegovih djela značajnija su: *De fide (O vjeri)*; *De veritate praedestinationis et gratia Dei (O istinitosti predodređenja i o milosti božjoj)*; *De remissione peccatorum (O oproštenju grijeha)* te svjetovna djela *Mythologiarum libri tres (Mitologije, tri knjige)* i *Expositio Vergilianae continentiae secundum philosophos morales (Tumačenje Vergilijeva sadržaja prema filosofima moralistima)*.

U navedenim djelima, posebno u dva posljednja, dolazi do izražaja neoplatonističko naučavanje prožeto alegorijskom interpretacijom istočnjačkih okultnih i vjerskih predodžbi, što se susreće i u njegovom razumijevanju antičkih muza. One, prema Fulgentiju, s Apolonom obrazuju deseticu, što je identično s deset modulamina ljudskog glasa³⁰.

Baš to je, po Fulgentiju, osnovni razlog zašto se Apolon pojavljuje s desetožičanom gitarom, što je istovjetno s onim što navodi *Biblija*:

³⁰ Isp. Fulgentijevo djelo *Fabula de novem Musis (Helm 25f)*.

Ps. 92 (91) 1-4.

Dobro je slaviti Jahvu...
uz harfu od deset žica i liru
s pjesmom uz citru.

Navođenje Davidova *Psaltira* osiguravalo je koegzistenciju i harmoniju između ovih spiritualnih bića i hrišćanske, odnosno biblijske poezije, što je nesumnjivo doprinijelo da Fulgentije bude glavni širitelj slave paganskih muza u srednjovjekovnom hrišćanstvu, tim radije što je jednu od muza, Uraniju, učinio čisto nebeskom muzom na što, uostalom, upućuje i njeno ime. Tako je Fulgentije otupio oštricu uperenu protiv ovih paganskih, ali duhovnih bića.

Što se tiče I s i d o r a (oko 560-636) nadbiskupa u Sevilji, čija su djela bila osnovni izvor i temelj srednjovjekovnog obrazovanja, u više se mahova vraća helenskim muzama koje prema njemu predstavljaju bića voda koja štite muziku. Neka bude pomenuto ono što o njima donosi u svojem glavnom djelu *Etymologiarum seu Originum libri XX*, suma cjelokupnog do tada stečenog znanja. U poglavlju *O paganskim bogovima* Isidor o muzama kaže sljedeće: *Etym. II 8, 96 sq. Nymphas deas aquarum putant... Ipsas autem dicunt et Musas quas et nymphas, nec immerito. Nam aquae motus musucen efficit.*

U poglavlju *O muzici* kaže:

*Etym. I 3, 15 sq: Musica est peritia modulationis sono cantuque consistens. Et dicta Musica per derivationem a Musis. Musae autem appellatae από των μάσαι i. e. a quarendo, quod per eas, sicut antiqui voluerunt, vis carminum et vocis modulatio quaereretur. Quarum sonus, quis sensibilis res est et praeterfluit in praeiteritum tempus imprimiturque memoriae. Inde a poetis Jovis et Memoriae filias Musas esse confictum est*³¹.

³¹ Citati u prevodu glase: *Etym. II 8, 96 sq.*: Nimfe smatraju boginjama voda. Za njih se s pravom kaže da su identične Muzama. Tok vode, naime,

Završavajući istraživanje sudbine pjesničkog kulta muza u prvim vijekovima nove ere, odnosno u prvim vijekovima hrišćanstva i u kasnoj antici došli smo do sljedećih neospornih zaključaka: Hrišćanski mislioci koji su umnogome preuzeli ideje pitagorejstva i njegovu alegorezu jednako kao i stou i neoplatonizam, čime su bili zadojeni i paganski mislioci prvih pet vijekova nove ere, nastojali su da koliko toliko izmire hrišćansko naučavanje s filozofijskim pogledima antike. Drugim riječima, išli su za tim da paganske muze koliko god je bilo moguće pretvore u alegorijska bića koja simboliziraju spoznaju, tako ih vješto sklanjajući s hrišćanskog neba kamo ih je posadila kasna antika. Što se tiče hrišćanskih literata, posebno epičara i pjesnika, među njima susrećemo one što poštuju antičku književnu zaostavštinu, time i paganske muze, i takve koji ne dozvoljavahu nikakvo mirenje i trpeljivost prema antičkoj književnoj baštini, antičkim stvaraocima i njihovim nadahniteljima, helenskim muzama. Među prve, takozvane harmoniste mahom idu talentiraniji i originalniji književni stvaraoci, kao što su Prudentije, Sidonije i Juvenco, prvi hrišćanski epičar. Među druge, odnosno među rigo-riste spadaju književni stvaraoci osrednjih kvaliteta, među kojima se ističe rodonačelnik hagiografskog epa Paulinus de Périgieux te Sedulije i Paulin iz Nole.

Kod posljednjih predstavnika rane hrišćanske književnosti, to jest kod Enodija, Koripa i Fortunata zapaža se jedna posebna osobina koja će biti toliko naglašena kod književnih stvaralaca karolinške epohe, a sastojala se u tome da, kao što smo vidjeli,

stvara *musucen*, muziku.

Etym. I 3, 15 sq.: Muzika je vještina koja se sastoji iz ritmike i pjevanja. Muzika je nazvana po Muzama, dok su one nazvane po *apò toù māsai*, to jest po *traženju*, jer se od njih, po vjerovanju starih, tražilo pjesničko nadahnuće i ritmička modulacija.

Njihov glas, budući osjetilne prirode, prelazi u prošlost i urezuje se u memoriju. Stoga su pjesnici i vjerovali da su muze kćerke Jupitra i Memorije.

ti stvaraoci u književnim djelima svjetovnog karaktera zazivaju, ili bar navode paganske muze, dok ih u djelima sakralne prirode osuđuju i odbacuju, obraćajući se za pomoć Duhu Svetome, *hrišćanskim djevicama* itd.

Ako bi naknadno podrobno istraživanje ove pojave potvrdilo ovu tezu, onda bi se, suprotno sadašnjem gledanju, moglo govoriti o književnom kontinuitetu između prvih vjekova hrišćanstva i srednjovjekovnog hrišćanstva što u pogledu književnosti, time i u pogledu tretiranja problema odnosa srednjovjekovnog hrišćanstva prema antičkim muzama počinju realizirati anglosaksonac Aldhelm, Irac Dungal (Exul Hibernicus) te predstavnici karolinškog pjesništva Angilbert, Alkuin i drugi.

DIO DRUGI

SREDNJOVJEKOVNO HRIŠĆANSTVO I ANTIČKE MUZE

IX

Anglosaksonsko pjesništvo i antičke muze

1. Predstavnici anglosaksonske književnosti i antičke muze.

Srednjovjekovno anglosaksonsko pjesništvo počinje djelatnošću *Aldhela* (639-709) prvog anglosaksonskog latinskog pjesnika, biskupa iz Šerburna, školovanog kod irskog sveštenika Maildalfa (ili Melduna).

Aldhelm je autor traktata *O metrici*, spjeva *O djevičanstvu* i zbirke *Zagonetki* u kojoj se dotiče problema poezije, muzike i antičkih muza.

Što se tiče odbacivanja antičke književnosti i muza, Aldhelmu se mora odati priznanje da je istinski barjaktar srednjovjekovnog

rigorizma koga će donekle dostići Florus de Lyon i Milo de St. Amand. Osim toga, on je prvi veliki zagovornik *biblijske poetike* i njenog tvorca, silnog Jahve koji je za Aldhelma alfa i omega svakoga nadahnuća, jer je Jahve, vjerovali to ili ne, sposoban da i običnim magaricama, kao što se to vidi iz *Brojeva* 22, 28, da sposobnost govora: „Tada Jahve otvori usta magarici te ona progovori Bileamu: ‘Što sam ti učinila da si me tukao tri puta?’“

Ovaj, iz oblaka grmeći, Jahve je stvorio i silnog Behemota i još silnijeg Levijatana: *Job* 40, 15, 19: *A sad dèd' promotri Behemota...* Prvenac on je božjega stvorenja. Ako je Jahve mogao da stvori tako silnoga Behemota i Levijatana, pa, štoviše, i da vračarevoj magarici udijeli moć govora, što bi onda Aldhelmu hrišćaninu pomoć muza, Apolona i nimfa? Njemu će pomoći višnji Tvorac:

Enigm. 1-17.

Arbiter, aethereo iugiter qui regmine sceptrā
Luci fluumque simul caeli regale tribunal
Disponis moderans aeternis legibus illud,
Horida nam multans torsisti membra Vehemoth
Ex alta quondam rueret dum luridus arce
Limpida dictanti metrorum carmina praesul
Munera nunc largire...
Castalidas nimphas non clamo cantibus istuc
Examen neque spargebat mihi nitar in ore;
Cynthi sic nunquam perlustro cacumina, sed nec
In Parnasso procubui, nec somnia vidi.
Nam mihi versificum poterit Deus addere carmen,
Inspirans stolidae pia gratis munera menti,
Tangit si mentem, mox laudem corda rependunt,
Metrica nam Moysen declarant carmina vatem³².

³² Cf. Aldhelmus, ed. R. Ehwald, Berolini 1919, Weidmann.

Prevod stihova:

Sudijo, što vječno žezlom upravljajuć mudro zakonim

Aldhelmovo Nisam snatrio na Parnasu jeste aluzija na Persijevo *Nec in bicipiti somniasse Parnasso*. Ovaj sjevernjak, dakle, neće da čuje ni za Parnas, ni za muze. Umjesto nadahnuća, koje je Aldhelma uistinu malo kad pohodilo, preporučuje nam se filološka naobrazba, jer je ona neophodnija od nadahnuća pri tvorenju poezije: *De metr.* 12.: *Potius quam de fonte aut monte Musarum*. Što se tiče Aldhelmova stava prema muzama on se najjasnije razabire iz njegova spjeva *O djevičanstvu* koji počinje zazivanjem Svevišnjega:

De virg. 1-37.

Omnipotens genitor mundum dictione gubernans
Lucida stelligeri qui conditis culmina caeli,
Necnon telluris formans fundamina verbo...
Non rogo ruricolae versus et commata Musas
Nec peto Castalidas metrorum cantica nimphas,
Ouas dicunt Elicona iugum servare supernum,
Nec precor ut Phoebus linguam sermone loquacem
Dedit, quem Delo peperit Latona creatrix;

*Vječnim uređuješ božanski presto k'o svjetlo neba
Što kažnjavajući ništi strahotne ude Behemota
Kadno držeći padaše s utvrde silne.
Ded sada, vodiču zbora, na dar udjeli meni
Predične pjesme...
Kastalijske Nimfe pjesmama ne prizivam ja,
Nit' taj mi skup nektar u usta sipaše svoj;
Nikada ne bježi na Kintiji gori,
Nit' kada na predičnom Parnasu snatrih.
Umilnu pjesmu Bog mi podariti može,
Naklono skromnomu srcu dajući skrušene dare,
Ako li takne dušu, srce slavu širiti stane,
Jer metričke pjesme Mojsiju pjesnikom
Učiniše.*

Versibus infandis non umquam dicere dignor
Ut quondam argutus fertur dixisse poeta:
„Pandite nunc Elicona, deae, cantusque movete“
Sed potius nitar precibus pulsare Tonantem,
Qui nobis placidi confert oracula verbi;
Verbum de verbo peto: hoc psalmista canebat
Corde patris genitum
Sic patris et prolis dignetur spiritus almus
Auxilium fragili clementer dedere servo...³³

Aldhelm, kao što vidimo, ne želi pomoć kastalijskih muza ni Apolona već pomoć *Boga Oca*, *Boga Sina* i *Duha nadahnitelja*, što samo sobom čini invokaciju Trojstva. Doista je teško pronaći prave razloge koji su Aldhelma naveli na ovakovo rigorističko i kristijanističko shvaćanje pjesništva. Bilo kako mu drago tek je istina to da će Aldhelma rijetko ko slijediti u ovoj

³³ *Ibidem*. Prevod stihova:

*Svemoćni Tvorče što Riječju upravljaš svijetom,
Svijetle luče tvoreć zvjezdanog neba,
Istinskom r'ječju gradeć temelje zemlje...
Ne tražim verse od prostih Muza,
Kao ni pjesmu od kastalijskih Nimfa
Za koje kažu višnjega da su čuvarke Helikona,
Ne molim ni da mi govor podari Febo
Što ga na Delu porodi Latona, stvoritelj moćni;
I nikad neću stihovima uteć se jadnim,
K'o što je po pričanju neki uman poeta reko:
„Ded, s Helikona se boginje ogласite i pjesmu dajte“.
Rađe ću molitvom obratit se Višnjem
Što nam umilnim glasom proročke riječi daje;
Riječ od Riječi tražim – psalmista pjevaše tako. . .
Nek' se udijelit pomoć blag Duh Oca i Sina blago
Udostoji jadnome slugi svomu...*

biblijskoj i jahveističkoj poeziji. Tako ne postupa ni njegov sunarodnik, vijek mlađi, Irac D u n g a l ili *Exul Hibernicus* koji se na muze osvrće u *Epistuli* Karlu Velikome:

P. I 396, II 20-23.

Dilectus sotius Musae quoque dulcis alumnus
Haud equidem ignoro Musarum dulcia dona,
Sed dic nunc veterum vatū mihi maxima nutrix,
Quae nostrae laudis concludent saecula finem?³⁴

Dungal, štoviše, s muzama i razgovor vodi:

P. I 397, II 33-36.

Munera Musarum saeculis aeterna manebunt,
His regum veterum clarescunt inelita gesta,
Praesentum et saeculis narrantur facta futuris,
Musarum et donis laudatur conditor orbis³⁵.

Tako je Dungal svojom iskrenom ispovješću da će *darovi muza trajati kroz vjekove* odao najviše priznanje ovim besmrtnim bićima što u Dungal, preteći karolinške renesanse, nađoše svojga slavitelja i rehabilitatora.

³⁴ Prevod stihova:

*Voljeni sudrug i dični gojenac Muze,
Odveć se u slatke nam Muze dare razumjem ja,
No, deder mi ti, najbolja hraniljo pjesnika starih. . .*

³⁵ Prevod stihova:

*Navijeke vječni Muzâ ostaće dari,
Njima će blistat čuvena vladara starih djela,
I naše podvige pamtiće stoljeća silna,
Darima Muzâ Stvoritelj opjevan biva.*

X

Karolinška epoha i obnova antičke kulture

1. ***Shvatanje lijepoga, poezije i muzike, u karolinškoj klasičkoj kulturi.*** Osnivačem karolinške dinastije smatra se Pipin Herstalski koji godine 687, postaje majordom franačke države, dok njegov unuk Pipin Mali godine 751, uz papinu suglasnost s prijestolja svrgava posljednjeg merovinškog vladara, da bi sin Pipina Malog, Karlo Veliki godine 800, u Rimu bio okrunjen za cara. Vezivanje za papstvo i Italiju imalo je presudan uticaj na razvitak karolinške renesanse koja obuhvata period od osamsto-te do polovine desetoga vijeka, renesanse koja nastaje kao rezultat ugledanja na drevnu antičku, prvenstveno rimsku, kulturu. Dodajmo i to da se na dvoru Karla Velikog koji se oduševljavao ostacima rimske likovne umjetnosti okuplja znatan broj literata, učenjaka i umjetnika.

Umjetničko djelo prema nazoru ove epohe bijaše vjerna reprodukcija onoga što je prirodno lijepo, jer je u prirodu bog utkao ljepotu, te je prirodna ljepota bila i jeste samo odsjaj božje ljepote. To se poimanje odnosilo kako na slikarstvo tako i na arhitekturu koja u mnogim crtama, zahvaljujući imitiranju Teoderikova oduševljenja i oponašanja antičke kulture, o čemu smo ranije govorili, preuzima forme bizantijske umjetnosti zatečene u Raveni.

Iz poimanja da je umjetničko djelo vjerna kopija prirodno lijepog, rađa se uvjerenje da je ljepota objektivno svojstvo koje se odnosi na određeni cilj, što susrećemo kod Walahfrida Strabona (koji prvi muzu naziva *mudrom sestrom*) u njegovu opisu ljepote ljljana u djelu *Hortulus ad Grimaldum monasterii Scti Galli abbatis*. Dovoljno je navesti sljedeće stihove pa da se vidi što o ljepoti umuje ovaj pomalo kontroverzni učenik Hrabana Maura:

Lilia quo versu cadentis, carmine quove
Ieiuniae macies satis efferat ardia musae?
Quorum candor habet nivei simulacra nitoris³⁶.

Možda ovaj crkovnjak, podstaknut takvim nadahnućem, ustaje protiv paganske poezije suprotstavljajući joj hrišćansku. Sto se tiče *poimanja poezije*, osim onoga što se o moći poezije kaže u navedenom citatu prema kojemu je poezija sredstvo, a nipošto cilj za sebe i po sebi, o *književnoj ljepoti* donio je sud najveći predstavnik poezije ove epohe, čuveni Alkuin u svojem spisu *De rhetorica*. Po njemu se književna ljepota sastoji u jasnoći, mjeri, dobrom ustrojstvu, dispoziciji, što se prvenstveno odnosi na retoriku. Ni prema njemu, ni prema Hrabanu Mauru književno djelo, poezija, nije sebi cilj, odnosno subjekt, već atribut, dopuna. Po tome je pjesništvo sredstvo pomoću čijih se metafora čitaocu i slušaocu na podesan i lagan način u pamet usađuju prošli, uglavnom vjerski događaji koji će ga podsticati na bolji život. Slično mišljenje vlada i o antičkom pjesništvu koje se često alegorijski tumači ili se, kao što ćemo vidjeti, u cjelini odbacuje.

Što se tiče *muzičke umjetnosti*, nju prema Alkuinu sačinjava polifonija, ritam i melodija koja prema Hrabanu predstavlja, slično ostalim sudionicima univerzalne ljepote, opštu osobinu od Boga stvorenog kosmosa, a izražava se jasnošću i ugodnošću. (*Bez muzike nijedna nauka ne može biti potpuna. Ništa ne postoji bez nje*). Muzika, slično poeziji, ima simbolično, odnosno alegorijsku značenje. Rečeno treba imati na umu prilikom analiziranja i ocjene lijepoga, odnosno poezije i muzike u karo-linškoj epohi čiji duhovni predstavnici muzama dozvoljavahu pristup u svjetovnu, dok ih istjerivaše iz sakralne poezije.

³⁶ Prevod stihova:

*Kakvom se dostojnom pjesmom, stihovim' kojim,
Ljiljani opjevat mogu, o slabašne muze?
Sjaj im je nalik na snijegom blješteća polja.*

XI

Sudbina antičkih muza u karolinškoj epohi

Poštujući hronološki red izlaganja, kao prvi predstavnik poezije karolinške epohe koji navodi muze u figuralnom spjevu jeste slabo poznati *J o s e p h u s S c o t t u s* (umro poslije 791): *P. I* 158, 16-17.

Inclyta quapropter variatis carmina Musis
Laurigeraeque cruci semper devota canemus.
- Slavne ded pjesme s muzama novim
Lovoronosnom križu stalno pobožno pojmo!

Ono *drugim muzama* kao da nas upućuje na postojanje drugoga lika muza. I doista su antičke muze u karolinškoj epohi izmijenile svoje ponašanje; kao da same znaju da im više nije mjesto u sakralnoj već u svjetovnoj poeziji, što nam najbolje posvjedočuje Alkuinova pjesnička praksa.

A l k u i n, odnosno Albin Flak rodio se u Eboraku, u blizini Yorka, godine 735; školovao se u katedralnoj školi i bio biskup u Yorku od 766, godine.

U pogledu reforme školstva i odgoja Alkuin je Karlu Velikome, koji ga je pozvao na dvor, bio desna ruka. Na polju nauke i kulture pokazao se velikim organizatorom o čemu, pored ostalog, svjedoči utemeljenje dvorske škole i biblioteke. Karlo Veliki mu je povjerio opatiju Svetoga Martina u Toursu gdje je godine 806. i umro.

Od književne mu djelatnosti očuvalo se 311 pisama, spjev *Versus de patribus, regibus et sanctis Eboracensis eccllesiae; De fide Trintiatis; De animae ratione; De dialectica; Dialogus de rhetorica et virtutibus*.

Kako Alkuin razmišlja o antičkoj poeziji i antičkim muzama čut nam je od njega. Njegov odnos prema antičkim muzama najbolje se razabire iz sastava svjetovnog karaktera. Tako u *Panegiriku* caru Karlu Velikome koji odiše antičkom kompozicijom i bukolskim ruhom o muzama čitamo:

P. I 226, 1-20.

Magna quidem pavidō praebebet fiducia vati,
Condere subdulces rurali carmine laudes
Iudice nec etiam trepidat te dicere Musas.
Dum tacet illa magis...
O lux Ausonidum, mitis pater inclite mundi,
Hos lege Musarum calamos, rogo, pace serena:
Flavius Anicius Carlus laetare tropaeis!
Tibia nunc variis libeat vittata coronis
Haec tibi, rex felix, picto renovata colore,
Quae te Pieriis decantat versibus auctor.
Nomina digna patrum venerato ponere regi
Hac libet in Gnusa, quae nobis, magne reducis,
Tu pater o patriae, decus et victoria tecum.
Spes miseris et certa salus, O semper aveto.
Rex pius, hos etiam versus tutare canentis:
Flavius Anicius Carlus, per saecula salve!
Iure tuas iterum resonato fistula laudes,
*Lege et Castalia, Pitheo seu carmine ludit...*³⁷

³⁷ Prevod stihova:

*Odista odvažnost silna slabašnu pjesniku daje,
Da pjesmom priprostim pribavi predičnu slavu,
Dok sudac budeš nemoj okljevat zazvati Muze.
Kad ona čuti...
O svjetlo, o ausonsko, o preslavni, preblagi oče svijeta
Čitaj ova pismena Muza, molim, sa spokojom vedrim!
Karlo Flavije Anikije, pobjede slavi!*

Alkuin se ovdje poziva na *Calamos Musarum, Pierium versus, Pitheum carmen*, što čini i u:

P. 237, XIV 1-12.

Pergite, Pierides, musali pollice flores
Carpere, qui liquidis crescunt prope fontibus amnis:
Regali et iuveni faciatis sarta salutis.
Ut variis totus rutilet virtutibus ille,
Nobilitate cluens, laudabilis orbe, paterna,
Vertice *Castalidum* iuvenali et pangite stemna:
Fulgeat hinc roseo vertex virtutis honore,
Illic et sophiae clarescat lilia candens,
Iustitiae vidis variet per tempora fulgor,
Et croceo rutilet verecunda modestia vultu.
Talibus his iuvenem sertis ornate, Camenae,
Vertice fulgenti ut venerabilis orbe nitescat³⁸.

*Nek ti, o srećni kralju, umilno bude što na svirali
Kićenoj vjencim' i bojama novim,
O tebi pijerijskim stihom poeta pjeva.
Dopusti da se imena dična otaca
Štovanom kralju u Gnuzi pišu što nam ih silno veličaš,
Ti oče očevine, čast i pobjeda sa tobom što su.
Ufanje slabim, sigurni spase, navijeke zdravo!
Predobri kralju, pjevaču, ded, stihove zaštiti ove:
Flavije Anikije Karlo, navjeke budi nam zdravo!
Pravično nek's frule slava tvoja se širi...*

³⁸ Prevod stihova:

*Ded Pijerkinje, prstima vašim berite
Cvijeće što uz potoke bistre, raste uz rijeke:
Pozdravne vijence mladomu pletite kralju,
Vrlinam' da nam se vrlim ozari svima,
Ravan očevoj slavi, čuven po svijetu da bude,*

I ovdje, dakle, caruju Pijerkinje i kamene, što će im poći za rukom i u zavodničkoj pjesmi:

P. I 253, XL 1-13.

Nix ruit a caelo, gelidus simul ingruit imber.
Non fuit Albino „Expecta paulisper in urbe“
Quia iam dixisset „donec pertranseat imber,
Et calido pectus Parnassi fonte refirma“!
Tristis abit senior ieiuno ventre poeta
Et pueri tristes planxerunt carmine Flaceum.
Frigida quapropter taceat sibi fistula carmen,
Has tantum paucas balbutiat ore Camenas.
Carmina non curat David, nec Delia curat.
Dum redeunt iterum calidi bona tempora Phoebi,
Mox pristina redit virtus in carmine Flaceo,
Tunc ruet in David *Musarum* laetior odis,
Tunc pax, vita, salus David, tunc praelia Musis³⁹.

*Rodoslov pojte na vrelom Kastaiije vrhu:
Ovdje da stožer kreposti zasja velikom slavom,
Tamo nek blješti mudrost ljiljana bjelih,
Nek' se istine jasnost vjekovim' sja,
A čedna smjernost nek' se ozari pogledom križa.
Takvim nuder kamene, vjencim, mladića krasite.
I dok na vrhu blista nek' svjetom divotan sja...*

39 Prevod stihova:

*Noć se s nebesa spušta, s njome prohladna kiša.
Ne bi svojstvo Albina reći: „U gradu sačekaj malo“,
Rekavši k tome „dok prođe kiša
I toplim se izvorom Parnasa ne osvježi grud“.
Starina pjesnik tužan prazna želuca ode,
Žalosno dječaci pjesmom oplakuju Flaka.
Stoga nek' prestane pjesmom studena frula*

Dok u pjesmama i sastavima svjetovnog karaktera caruju muze, odnosno kamene i Feb, dotle ih Alkuin ili Alhvin ne pušta u sastave sakralnog karaktera kao što se razabire i iz samoga početka spjeva *Versus de patribus, regibus et sanctis Eboracensis ecclesiae*:

P. I 169, 1-9.

Christe deus, summi virtus, sapientia patris,
Vita, salus, hominum factor, renovator, amator,
Unica lingua dei, donorum tu dator alme;
Munera da mentis, fragili da verba poetae,
Irrorans stolidum vivaci flumine pectus,
Ut mea lingua queat de tua dicere dona:
Te sine nulla valet dignum quid dicere lingua.
Vos quoque suppliciter cives contestor Olympi,
O sancti, populus fortis, gens diva tonantis⁴⁰.

*Što samo tepaše imena neznatnih Kamena.
Za pjesme David ne mari, ne mari Delija.
Dočim dođu divotna vremena žarkoga Feba,
U tren se vraća prvotna snaga u pjesmu Flaka.
Tad će se David više veselit pohvalom Muza,
Tad mir, život, spasitelj David, kao i bitke
Sve sliče se u naručje Muza.*

⁴⁰ *Ibidem*. Prevod stihova:

*Hriste Bože, Višnjega Oca kreposti, mudrosti,
Živote, ufanje, tvorče ljudi, rodiljo ljubavi,
Jedini Božji zbore, ti hvalitelj, darova darovatelj;
Podari duha dare, slabašnu pjesniku riječ,
Pojeći bezumnu grud potokom vrlim,
Ne bi li jezik mi mog'o tvoje izreći dare.
Bez tebe jezik vrijedno ništa ne može zborit.*

Ovdje, dakle, kao nadahnitelj nastupa *Hrist*. Da se Alkuin ne bi oglušio o hrišćansku invokaciju ili je pak zaobišao, obnavlja je u istom spjevu:

P. I 746-749.

Non Pana rogicans, Phoebi nec numen inane
Sed tua cum toto suffragia corde precarer,
Ut mihi rori fluam donares, Christe loqueland,
Ad narranda pii digne praeconia patris⁴¹.

Alkuinova invencija pošla je još dalje. Zašto, naime, neki do-
stojanstvenik iz *Biblije* ne bi mogao poslužiti kao nadahnitelj,
kao što su antičkim, paganskim pjesnicima služili Homer, Kali-
mah ili Fileta? Zar Salomon nije mudrac? Neka on nadahnjuje
hrišćanskog pjesnika, što i čini u *Expositum Alchuini in Canti-
cum canticorum*: *P. I 299, LXXVIII 1-4.*

Nunc cecinit Salomon mira dulcedine librum,
Qui tenet egregias sponsi sponsaeque Camenas
Ecclesiae et Christi laudes hinc inde canentes
Et thalami memorat socios sociasque fideles⁴².

*Vas ponizno zazivam stanari Olimpa vječnog,
Sveci, družino moćna, božansko koljeno onog
Što grmi.*

⁴¹ Ibidem. *Prevod stihova:*

*Ja ne zvah Pana, kao ni lažno božanstvo Feba,
Nego se usrdno molih za pomoć tvoju,
Da ti mi Hriste besjedu podariš k'o rosa tečnu,
Kako bi dostojno opjev'o slavu preblagog Oca.*

⁴² Ibidem. *Prevod stihova:*

*Tu je Salomon čudesnom milinom' ispjev'o knjigu,
Te bi rekao da divne Kamene vjernika i vjernice,
Hrista i Crkve, opjevaju slavu
Navodeć drugove vjerne ložnice bračne.*

Dakako da je ovdje riječ o *biblijskoj poetici* što smo je ranije susreli kod Anglosaksonca, rigoriste Aldhelma. Uprkos tome, smatram da bismo ozbiljno pogriješili ako bismo i pomislili da izjednačimo reformistu Alkuina i jehovistu Aldhelma.

Alkuinovim putem krenuće A n g i l b e r t (oko 750-814) fra-nački latinski pjesnik i ministar Karla Velikoga, rođen u poznatoj porodici i odgojen u dvorskoj školi što ju je vodio Alkuin. Od godine 790, bio je opat u St. Riquieru, godine 800, prati Karla Velikoga u Rim na krunisanje.

Što ovaj srednjovjekovni Homer misli o paganskim muzama, odnosno o kamenama, čućemo iz *Ekloge* upućene Karlu Velikome:

P. I 360, 1-5.

Surge, meo domno, dulces fac, fistula, versus.

David amat versus, surge et fac, fistula, versus.

David amat vates, vatorum est gloria David...

P. II 48

Virginis egregiae Bertae nunc dicite laudes,

Pierides, mecum placeant cui carmina nostra.

Carminibus cunctis Musarum digna puella est⁴³.

Angilbert se, kao što vidimo, u sastavima svjetovnog karaktera ne plaši ovih paganskih spiritualnih bića, dok ih u djelima sa-

⁴³ *Ibidem*. Prevod stihova:

Sad hitro frulo, mojem gospodaru slatkim verse učini -

David stihove voli, deder frulo stihove stvaraj.

David poete štuje, David je pjesnicim' dika...

Nuder Pijerkinje slavu predične Berte

Kazujte kojoj će sa mnom goditi pjesmice naše.

Ova je djeva dostojna svake Muzine pjesme.

kralne naravi, to jest kad se obraća crkvenim licima izostavlja, kao što čini u spjevu *De conversione Saxonum carmen* (*Spjev o obraćenju Saksonaca*):

P. 380, 33-36.

Et demonum cultus colle inflectendo nefandos,
Suppliciter venerans proceresque, deosque, penates,
Barbarica rabie fluxas grassante medullas,
Pro rerum fortuna plebs miseranda rogabat⁴⁴.

Ovoj se Angilbertovoj negaciji antičkih božanstava nema što dodati izuzev pripomene da ni on nije mogao proći a da se na njih ne obori.

Slično postupaju i Th e o d u l f u s de Orléans, rođen vjerovatno u Španiji oko polovine osmoga vijeka u čuvenoj porodici gotskog porijekla. Teodulf je bio opat u Fleuryu i St. Aignonu, a godine 781, postaje biskup u Orleansu, stalno pomažući osnovne namjere Karla Velikoga, prvenstveno njegove prosvjetiteljske reforme, u ime čega je osnovao brojne škole. Po Alkuinovoj smrti, Teodulf, kao član učenoga kruga oko Karla Velikoga, postaje glavna ličnost na njegovu dvoru, ali je po Karlovoj smrti optužen za suučesništvo u konspiraciji Bernarda Talijanskog zbog čega je i bačen u tamnicu gdje i umire oko 821. Ovaj se hrabri reformator u svojim sastavima uopšte ne plaši antičkih božanstava, što se razabire iz pjesme *De vitiis capitalibus* (*o glavnim manama*) koja počinje:

Contriti et cordis sacra parare deo.
Tristia haec ratione viget, haec lege tenetur...

⁴⁴ *Ibidem*. Prevod stihova:

*Smjerno prignutom glavom štovaše demonu kult,
Nečastive, gospoda, bogove, penate,
Kao i duše, barbarskim prožete bjesom,
Žalosni, za sreću svega, zazivaše puk.*

U istoj pjesmi, osim paganskih božanstava, kao, na primjer Belone, u više navrata, iako u vidu refrena, navodi i paganske muze:

P. I 450, 255; 452, 313: Quae per prata parum vitiorum, Musa, Ti, muzo, si bila premalo kroz grešna polja kročila.

Kamenu spominje u pjesmi *Protiv sudaca*:

P. I 501, 29-292.

Quae errabunda meos paulo est digresa per actus
Ad coeptum redeat nostra Camena melos⁴⁵.

Kao što vidimo ovdje kamena znači tek nešto više od pjesma, što je slučaj i u pjesmi posvećenoj Ludvigu:

P. I 578, 44.

Vos potis est, quas nunc nostra Camena tacet.
-Vi ste u stanju izvršiti što naša Kamena prešućuje.

U pjesmi prijatelju, biskupu Modoinu, napisanoj u zatvoru Teodulf navodi Taliju, Erato i Musu:

P. I 563, 1-13.

Hoc, Modoine, tibi Teudulfus dirigit exul
Summo pontificum cernuus ecce melos.
Ito, Talia, celer, celeri transcurrere volatu...
Sum Theodulfi Erato, veniens de carceris antro...
67-68. Mittere, care, mihi libuit carmina quaedam,

⁴⁵ *Ibidem*. Prevod stihova:

*A ona grešna malo se od mojih udalji djela,
Neka se Kamena naša vrati staromu stihu.*

Nostra quibus lusit Musa iocosa parum⁴⁶.

Ono *Musa iocosa* Teodulf je posudio od Ovidija, *Tristia* II 354. Za oklevetanim, ali naprednim i pravednim Teodulfom povešće se i H r a b a n u s Magnentius Maurus (oko 780-856) rodom iz Mainza, Alkuinov učenik u manastiru Fuldi gdje je bio i benediktinski opat, a godine 847, nadbiskup u Mainzu. Pročuo se radom na prosvjetiteljstvu u Franačkoj u ime čega je dobio titulu *praeceptor Germaniae*.

Od njegovih djela spomenimo: *De clericorum institutione*; *De universo libri XII sive Ethymologiarum libri*; *De animo*.

Ovaj benediktinac poznaje ne samo sva pravila antičke književne tradicije već i pravila ophođenja. Kad, naime, piše o predmetima sakralne prirode ili se obraća crkvenim dostojanstvenicima tada je skrušen i ne poznaje antičke muze, kao što se lijepo vidi iz njegovih spisa *O svetome križu*:

P. II 160, 13-14.

Ast ubi sex lustra implevit iam scribere temptans
Ad Christi laudem hunc edidit arte librum⁴⁷.

Poniznost iskazuje i u pjesmi *Braći u Kenobiju* svetoga Dionisija mučenika. *Laska* razmetljivi Hraban opatu Grimaldu, papi

⁴⁶ *Ibidem*. Prevod stihova:

*Ovu ti pjesmu, Modoine, Teodulf, prognani šalje,
Tebi se, glavaru crkve, klanjajuć smjerno.
Pohitaj Talijo, brzo brzim poleti letom. . .
Teodulfa Erato sam ja što stižem iz zatvorske spilje...
Milo meni je dragi, pjesama poslati nešto
Onima s kojim' se zabavi malo naša šaljiva Muza.*

⁴⁷ *Ibidem*. Prevod stihova:

*A kad napuni trideset ljeta te potom pisati stade,
Tad knjigu vješto u čast Hristovu dade.*

Paskalu, biskupu Gerfridu, pa čak i običnom prijatelju:

P. II 172, lsq.

Salve, fidus amor, felix dilectio, salve,
Sospes in orbe mane, sospes in ore mone,
Carmina nempe tua dico meliora Maronis
Carminibus, celsi cantibus Ovidii,
Odis, quas cecinit Flaccus, verbosus Homerus...
Hi quia protulerant pomposis falsa Camenis...
Hoc, rogo, noster amor faciat, rogo versibus, oro,
Quod nostris scriptis sedulus ardor erat...
Det tibi summa patris sermonem lingua loquella,
Christus in arce deus, rector in orbe pius...
Spiritus atque suus faciat tibi corda benigna,
Mentibus ac verbis ut domino placeas⁴⁸.

Mišljenja smo da bi se učinila neoprostiva greška i pokazalo nedopustivo neznanje srednjovjekovne pjesničke stilistike ako bismo na temelju navedenog i njemu sličnih primjera Hrabana proglasili za običnog laskavca i neznaicu. Gornji primjer, nai-

⁴⁸ *Ibidem*. Prevod stihova:

Zdravo, ljubavi vjerna, vjernosti divna, zdravo,
U svijetu budi gostitelj, u usnam' nadahnitelj,
Odista tvoje od Maronovih pjesme su bolje,
K'o i od pjesmi nebesnog Nazona onog,
Od oda ispjeva što ih Flako, rječiti Homer...
Jer oni širiše laži svečarke što ih Kamene...
To stih neka nam biva što ljubav naša nam kaže...
Što ustrajni žar našim pjesmama biše...
Neka ti višnja rječitost i jezik Oca podari govor,
Hrist je na nebu Bog, na zemlji ne tako ravnatelj strog...
Njegov će poradit duh da srca ti naklona budu,
Da se dušom i rječju dopadneš Gospodu svom.

me, predstavlja jedan od osnovnih stilova srednjovjekovne književnosti, odnosno poetike. To je takozvani *topos nadmašivanja* koji se mora nužno shvatiti i kao stilska osobina koja je u srednjem vijeku dobila značenje teorije. Ovu će nam, u jedanaestom vijeku, teorijski izložiti Baudri de Bourgueil (1046-1130) svojom formalnom teorijom primjera iz paganske i biblijske, odnosno hrišćanske književnosti.

U datom nam navodu Hraban, osim kamena, donosi i trinitarnu invokaciju pozivanjem na Boga Oca, Boga Sina i Duha Svetoga kao na glavni izvor inspiracije, jer je ono što dolazi od kamena falsa. Hraban se muza dotiče u *Epistuli presbiteru Gerhohumu*:

P. II 187, XXIII, 1-7.

Clavi potens frater simul omonimusque sagittae,
Parvula haec liceat carmina ferre tibi,
Quae rapuit calamus subito dictantis ab ore,
Musaque lassa dedit tempore non solito.
Carmina sacra tibi resonent, carissime frater,
sit semper Christus carmen in ore tuo⁴⁹.

Muze se pojavljuju i u:

P. II 191, XXXII 1-2.

Accipe primitias Musae, pater, hoc breve carmen

⁴⁹ *Ibidem*. Prevod stihova:

Preslavni brate, što hitroj ravan si strelji,
Slobodno neka mi bude ove ti male posvetit pjesme
Što ote ih pero s usana onog što bez priprave zbori,
A sustala Muza u čudno vrijeme ih dâ.
Tebi će svete, o dragi brate, odzvanjat pjesme,
Navijek neka je Hrist pjesma u usnama tvojim.

Et nostris studiis tuque faveto pius⁵⁰.

Hraban navodi muze i u P. II 195, 66.

Dok se Hraban prilično usteže od spomena muza, dotle ih se ne plaši crkveni velikodostojnik M o d o i n, odnosno Mauduin (umro između 840-843) koga je 815, Ludvig Pobožni postavio za nadbiskupa. U *Epistuli* kojom nastoji utješiti prognanog Teodulfa Modoin kaže:

P. I 570, 9-12.

Vilis apud devotos namque est mea Musa poetas,
Condere ob hoc nullum carmine nitar opus.
Arte rudis cum sim, sic me quoque posse negabo
Respondere tuis versibus eximiis⁵¹.

Ovdje se, međutim, *mea Musa* može razumjeti kao moje nadahnuće, odnosno kao *moj talent*, što se može reći i za navođenje muza u dvorskoj eklogi nastaloj između 801-815, namijenjenoj Karlu Velikome:

P. I 385-387, 28-92.

Hic, audax iuvenis, qui te cupis esse poetam,
Rustica raucisonae meditaris carmina Musae?...
Horrida precipuus nuper tua carmina David
Sprevit et ingratae delusit munera Musae,

⁵⁰ *Ibidem*. Prevod stihova:

*Ded Oče, Muze prvjenac primi, ovu pjesmicu malu
I našem trudu naklon umilno budi!*

⁵¹ *Ibidem*. Prevod stihova:

*Zbilja je vrsnih kod pjesnika moja slabašna Muza,
Te se ne trudim da saznam djelo pomognut pjesmom.
Umjeću kad nevjest sam već, tog' budući svjestan,
Tvojim versima vrlim ravan ne mogu bit'.*

Nec te, credo, velit tantus cognoscere Caesar...
Aonias vide solitus recitare Camenas
Nardus ovans summo praesenti pollet honore⁵².

U pjesmama sakralnog karaktera Modoin, međutim, slično svojim prethodnicima, otklanja muze.

Praksa navedenih predstavnika karolinške epohe, kad je riječ o navođenju antičkih muza u poeziji, pokazuje da ih pjesnici ove epohe isključuju iz sakralne i hagiografske poezije, dok ih rado navode u svjetovnoj poeziji, naročito prilikom veličanja vladara, kao i u epistulama upućenim prijateljima i u dvorskom pjesništvu uopšte.

U ovome pogledu kao da su, kao što je ranije istaknuto, slijedili praksu hrišćanskih pjesnika petoga i šestoga vijeka. Za Alkuinom, Angilbertom i ostalim netom navedenim pjesnicima povešće se i ostali predstavnici karolinške književnosti među kojima hronološki prvi nastupa *Walahfrid Strabon* (808-849) franački sveštenik, teološki pisac i pjesnik, rođen u Bavarskoj, odgojen u manastiru u Reichenau, blizu Konstancije, gdje mu je učitelj bio Wettin. Odatle prelazi u Fuldu gdje mu je učitelj bio Hraban Maur. Godine 838, u Reichenau postaje benediktinski opat.

Glavno, zapravo najpoznatije, Strabonovo djelo jeste *Glosa ordinaria* koje je sve do sedamnaestoga vijeka bilo jedno od glavnih izvora teološkog naučavanja. Za njim slijede: *Vita san-*

⁵² *Ibidem*. Prevod stihova:

*Mladiću smjeli, što žudiš pjesnik da budeš,
Da li pomišljaš na seoske pjesme promukle Muze?...
Netom je tvoje strahotne pjesme David nam prezr'o
Vrli i dare neharne Muze ismio sasvim,
Pa te, vjerujem, ne bi veliki Kajsar upoznat htio...
Gle, kako aonijske Kamene po običaju pjevaju svom
A narod prisutnom iskazuje najveću čast.*

cti Galli; Liber de visionibus Wettini; Hortulus ad Grimaldum monasterii sancti Galli abbatem; De exortis et incrementis rerum ecclesiasticarum (nastalo između 840-842).

Kao inspiracija za djelo *De imagine Tetrici* (zapravo *Teoderici*) poslužila mu je statua Teoderika, gotskog kralja o kojemu je bilo riječi.

Što se tiče autentičnosti djela *Expositio quattuor evangeliorum* nije sasvim utvrđena.

Kod ovoga donekle paradoksalnog pisca, odnosno pjesnika, istovremeno se susreću Hrist, Duh Sveti i muze, ali i on poštuje ustaljenu praksu. Tako u djelu *Vita Mammes-a*, kapadokijskog mučenika, donosi žustro kontrastiranje paganske i hrišćanske poezije:

P. II 275, 1-12

Legistis, meminit vestra sagacitas,
Antiquos propriis carminibus viros
Horum subsidiis credere saepius,
Quorum facta stilo dona vel explicant.
Ut paucis valeas caetera discere:
Martem bella canens orat et Herculem,
Nymphas ruricolae Panaque praeferunt,
Extra haec sunt varia, vana sed omnia,
At nobis dominus ore vocandus est
Laudandusque pio corde vel actibus,
Cuius pandit opus, quisque honoribus
Sanctorum celebrat nomina congruis⁵³.

⁵³ *Ibidem*. Prevod stihova:

Čitaste, k'o što se sjeća umnost vam vaša,
Da stari radije vjeru davahu pjesmama onim
Uz pomoć stila smisao što im se daje.
Da bi i ostalo ukratko saznati mog'o:
Tu se bojeve pojeć' Mars zaziva, zaziva Herkul,

Ovdje, dakle, Valafrid odbacuje *priproste Nimfe* obraćajući se Bogu Ocu, pritom zazivajući u pomoć i samoga Anselma kako bi što bolje iskitio svečev život.

Pišući djelo *Liber de visionibus Wettini* ili *Visio Wettini* kao da se pjesnik zamorio te u pomoć zaziva Hrista, muze i Duha Svetoga: *P. II 303, 1-8.*

Christe novum qui pascha mihi concedis agendum
Suscipe dona precum laudisque salubria nostrae
Vota.....ut sit
Blanda mihi dulcisque patris sententia...

104-106

Musa soror, maiora refer celerique volatu
Pange melos, laudisque pacem generisque latebras
Cuius ab exortu Heitoni traditur heres⁵⁴.

Ovdje Strabon muzi nesumnjivo priznaje posjedovanje činje-

*Istječe Pan, k'o i priproste Muze,
I mnogo toga, al' sve to vam ništavost uboga.
Nama Gospodnje ime na ustim' neka je svagda,
Slaveć ga srcem kao i djelim čistim.
Njegova opjeva djela ko god doličnom čašću
Imena svetih usrdno svagdano slavi.*

⁵⁴ *Ibidem.* Prevod stihova:

*Hriste što dopuštaš novu da ispunim pashu,
Primi živuće dare molitve kao i zahvale naše,
Umilni da mi zavjeti... budu
Kao i slatka misao oca...
O muzo, o sestro, o višem pričaj, u hitrom letu
Ispjevaj pjesmu o slavi roda o kome se priča,
Čije porjeklo iz grada Heitona bi.*

ničnog znanja, nazivajući je čak i *sestrom*, što ni jedan pjesnik ove epohe nije izustio! Tako će je osloviti i u *P. II* 412, LXXV, I 34.

Hristu i helenskoj muzi pridružuju se Duh Sveti i italska kamena: *P.*

II 309, 173-175.

Spiritus alme, veni nostraeque adiungere Musae,
Unus et vitam praestanti fine capessam.
Perge, Camena, virium quem supra, tolle reliqui⁵⁵.

Dok je kamena ovdje ličnost, dotle se to ne može reći da je to u sljedećem navodu:

P. II 333, 4-5.

Non ignoro quidem vitiis sordere camenam,
Extortos apices protege, si valeas⁵⁶.

Isti je slučaj i u *P. II* 378, 259: *Non mirum est vitiis nostram sordere Camenam*, Nije za pohvalu našu Kamenu obsipati ljagama. U dva posljednja slučaja kamena ima značenje *pjesma*. U pjesmi *De imagine Tetrici* susrećemo dijalog između pjesnika i muze što nas podsjeća na Kalimaha i Ovidija:

P. II, XXXIII, 1-24.

Nec te, credo, latet, veteres quo more poetae

⁵⁵ *Ibidem*. Prevod stihova:

O blagi Duše, deder se našoj pridruži Muzi,

Da život s doličnim dočekam krajem.

Požuri Kameno, ojačaj snage što još ih osta!

⁵⁶ *Ibidem*: Prevod stihova:

Dobro znano je meni da ljagam Kamenu ruže,

Zaštiti skvrnjenu krunu moćan ako li jesi.

Digna diis terrisque canebant carmina magnis.
Aut etenim obrupto montis iuga sola sequentes,
Aut specubus fossis, aut saltus valle remoti
Omnigenam pharetrata echonem voce ciebant.
Hirta suis hederis circum bene tempore cincti-
Triste nemus testesque ferae timidaeque volucres
Mens secura, procul furibundae crapula curae...
Has umquam Musae si dilectere nitellas⁵⁷.

U istom djelu, prilikom ispovijesti učitelju Grimaldu, Strabon o muzama kaže sljedeće:

P. II 377, 226-230.

Quamvis subter agas regum tabularia vitam,
Non te praetereo, specubusne latebis, Homere?
Novi namque Sicana tibi spelea placere,
Solus ubi Musis Musarum et amore fruaris⁵⁸.

⁵⁷ *Ibidem*. Prevod stihova:

*Ne smatram da neznano j' tebi kako pjesnici stari
O zemljama, boz'ma silnim pjevahu dolične pjesme.
Il' pak kako li svemašnju jeku sa zvonkim glasom
Po obroncim planina, kosama samim idući i po spiljama
Pustim k'o i po dolovima' širokog klanca, stvarahu oni.
Kosmate glave si sa sjajnim ovjenčaje vjencim'
Od mene dalje, dubravo pusta, svjedokinje divlje,
Plašljive ptice, bezbrižne misli, zanosne brige...
Ako se Muze ovim iskricam' ikad radovat budu...*

⁵⁸ *Ibidem*. Prevod stihova:

*Mada po kraljeva po arhivim' provodiš vrijeme,
Ne zaobilazim tebe, da se u spilju ne kaniš
Homere sakrit?
Čuh da sicilské gudure mile su tebi,
Gdje s Muzama se i ljubavi njihovoj sladiš.*

U panegiriku caru Lotaru, Valafrid se tuži da su ga od muza i kamena odgnuli siromaštvo, tuga, bol i što još ne:

P. II LXXVI, 78-82.

Paupertas, maeror, luctus, angustia, terror,
Me fecere gravem versu depromere Musam.
Si laeto fortuna mihi subriserit ore,
Tristia deponam dulcesque ciebo Camenas,
Laudibus atque tuis longas impertiar horas⁵⁹.

Dok naš Valafrid žali za muzama dotle ih bezuslovno odbacuje Florus de Lyon (umro oko 860) čak u Lionu i upravnik katedralne škole. Flor je autor brojnih teoloških i kanonskih, a posebno polemičkih spisa u kojima neštedimice progovori krivovjerce, to jest one koji ne priznaju hrišćansku doktrinu.

Od spisa najčuveniji su mu: *De electione episcoporum* i *Capitula ex lege et canone collecta*. Osim toga, popravio je *Psalterij* i komentirao *Poslanice svetoga Pavla*, dok svoju učenost pokazuje u brojnim dodacima *Martirologiju* Bede Venerabilisa.

Prije no što pređemo na deprekaciju muza, možda je interesantno napomenuti da ih i ovaj strogi crkovnjak spominje u spjevima upućenom gramatičaru Volflinu:

⁵⁹ *Ibidem*. Prevod stihova:

Bjeda i sjeta k'o i tjeskoban strah
Nagnaše mene iz stiha da svečarku uklonim Muzu.
Ako se umilno sudbina osmehne meni,
Plač ja ću odbaciti i blage Kamene zazivat,
A pohvalnim djelima tvojim duge sate posvetiti.

P. II XXIII 21-22.

Certe tanta tuae tam florida carmina Musae
Haud parva ut pateant indiguere mora⁶⁰.

Ovdje, međutim, *tua Musa* znači jedva nešto više od talent, nadarenost. Flor se žestoko obara na muze u *Egzortaciji* upućenoj Modoinu u kojoj ga diskretno prekora zbog naklonosti prema antičkoj poeziji i muzama na što ne bi trebalo da obraća pažnju ako je *zadojen Hristom*:

P. II 553, 23-29.

Quod non Assyrii violatur fluminis undis
Nec sordescit aquis, turbide Nile, tuis,
Sed liquido potius Iordanis manat ab amne
Quo pulcher Christi laetificatur harena,
Aoniumque nemus fistula nulla sonet,
Laurus Apollinae mercescat denique silvae...⁶¹

Ako baš hrišćanski pjesnici kao nadahnitelje žele prizivati rijeke i planine, neka to budu one što ih *Biblija* spominje:

⁶⁰ *Ibidem*. Prevod stihova:

*Zacjelo tvoje muze toliko kićene pjesme
Ni za najmanju prepreku ne mare.*

⁶¹ *Ibidem*. Prevod stihova:

*Valima asirske rijeke da se ne okalja,
Ni da se, o dični Nile, vodama tvojim uprlja.
Već da sa Jordana sa rijeke poteče voda
Hristovu polju koja će na radost bit'.
Namah nek' na Kastalije izvoru pjesak postane suh,
Frula iz aonijske šume, nek' ne odzvanja više,
Lovorika iz Apolonova gaja nek' nestane većma...*

P. II 553, XXV 37-17.

Si placidi fontis vitalem quaerimus undam
Et Siloae nobis vena salubris est,
Quae naturales potis est abolere tenebras,
Atque diem caecis reddere hominibus
Si montes collesque iuvant sanctique poetae
Ecce Sionis apex moenia sacra feret.
In laudes Christi Tabor exultat et Hermon,
Libanus aeriis plaudit et ipse cedris,
Carmelus sacer est Heliae fulmine pollens,
Vertice sublimi fert holocausta dei
Nomine qui duplici signa vocitatur et Horeb⁶².

Veličajna je Florova lamentacija nad diobom franačkog carstva čiji početak glasi:

P. II 559, XXVIII 1-4.

Montes et coles, silvaeque et flumina, fontes,
Perpetuae repus pariter valesque profundae,

⁶² *Ibidem*. Prevod stihova:

*Ako li sa vrela života tražimo vodu,
Nama je takav izvor Siloe
Što prirodne tmine uklonit može
Kao i sljepome ljudstvu povratit dan.
Ako li gore i brda sveta pjevaču od pomoći jesu,
Vrh Siona, gle, utvrde svete nam ima.
Tabor i Hermon Hristovu uznose slavu,
A Liban visokim pljeska sa cedrim.
Svet je i Karmel, munja k'o Ilijina jak,
Na vrhu i Horeb žrtve božije ima
Imenom drugim znamenja štono se zovu.*

Francorum lugete genus, quod munere Christi
Imperio celsum iacet ecce in pulvere mersum⁶³.

Ovdje susrećemo invokaciju prirode što se kod karolinških pjesnika pojavljuje i u *P.* 1137, Br. VI 2, 4; 148, 14, 15.

Što reći za Flora? Veliki i ortodoksni hrišćanin koji je na neprirodan način želio odstraniti antičku književnu baštinu, odnosno tradiciju i antičke muze koje gotovo konvencionalno u njegovo vrijeme odbacuje Akvitanac *E r m o l d u s N i g e l l u s*, poznavalac franačkog jezika. Ovaj je klerik i dvorjanin, pavši u nemilost, morao ići u zatvor u kojemu Ludoviku Pobožnom piše panegirik sa željom da ga izbavi iz zatvora. U tom se panegiriku susreće odbacivanje antičkih muza, Apolona i antičkog pjesništva:

P. II 4, III 1-18.

Nymphas non deprecor istuc,
Insani quondam ut prisci fecere periti,
Nec rogo Pierides, nec Phoebi tramite limen
Ingrediar capturus opem, nec Apollinis almi,
Talia cum facerent quos vana peritia lusit
Horridus et teter depressit corda Vehemoth.
Lumina siderei potius peto luminis
Versus iustitiae dignetur dona precatu
Dedere.....⁶⁴

⁶³ *Ibidem*. Prevod stihova:

*O brda i planine, 'sunce i rijeke, izvori bistri,
Vječite hridi, k'o i dubodoline,
Franački oplakujte soj što po Hristovoj volji
Vladaše carstvom, gle leži u prahu str.*

⁶⁴ *Ibidem*. Prevod stihova:

*Ove za oproštaj neću moliti Muze,
K'o što negda tom' vični činiše pređi.*

U *Epistuli* namijenjenoj kralju Pipinu, Ermold Nigel kaže:

P. II 79, 122.

Perge, Thalia, placet, nostro sociata labori,
Magnifico regi fer mea dicta celer⁶⁵.

Ovdje, naprotiv, Ermold s Talijom vodi razgovor, navodeći ih češće u drugoj *Epistuli Pipinu*:

P. II 86, 21-24.

Sic arbusta iuvant, proprio plantata labore,
Ingenii nostri sic tibi Musa placet.
Quaesio, benigne satis gratanter dicta capessas,
Quae modo nostra libens *Musa iocosa* canit⁶⁶.

U istoj *Epistuli*, stihovi 165-166, čitamo:

Nostra nequit fateor *gracilis* nunc *Musa*
Referre inclita gesta viri⁶⁷.

*Pijerkinje ne molim ja, niti na Feba stazu
Krećem pomoć da tražim, k'o ni umilnog Apolona,
Onim što čine tako, lažnom vođeni vještinom
Behemot mrski i strašni satire srce.
Ja ću radije svjetlo od zvjezdana svjetla prizivat...*

⁶⁵ *Ibidem*. Prevod stihova:

*Deder, Talijo, s našim združena s marom,
Daj da rijek mi se smjesta dopadne kralju.*

⁶⁶ *Ibidem*. Prevod stihova:

*Kao što godi voćnjak vlastitom rukom gajen,
Tako i tebi Muza našega duha prija.
Usrdno molim naklono riječi da primiš
Šaljiva Muza što ih veselo poji.*

⁶⁷ *Ibidem*. Prevod stihova:

*Dobro znano je meni da naša dražesna Muza
Čuvene podvige mužâ, opjevat ne može sad.*

Nesrećni Nigel ovdje pagansku muzu naziva dražesnom, što nas neodoljivo podsjeća na Ovidijevo veličanje muza kad je otišao u progonstvo. Tada je nesumnjivo osjetio sudbinu progonjenog koja mu nije dala, odnosno dozvoljavala da sâm druge progoni. U prvoj polovini devetoga vijeka djeluje R a d b e r t u s de Corbie, zvani *Pascasio*, učeni teolog i biskup benediktinski, rođen oko 790, umro oko 860, godine u Corbie. Radbert godine 822, sa opatom Adalhardom i Walom učestvuje u osnivanju opatije u Corwey (nuova Corbie) u Germaniji, dok godine 847, uzima učešća na koncilu u Parizu. Godine 851, usljed nastalih nereda vraća se kao prost monah u manastir St. Riquier, a potom u Corbie. Ovaj crkveni političar i veliki teolog po svojim brojnim hagiografskim, egzegetskim i teološkim spisima ide među najznačajnije autore karolinškog perioda. Među Radbertove najznačajnije spise idu: *De corpore et sanguine Domini*; *Ecloga; Vita St. Adalhardi*; *Epitaphium Arsenii seu Vita Walae*.

Od ovoga ortodoksnog teologa uistinu ne možemo očekivati da uvažava antičke muze koje su, u pogledu kulta, sučeljene hrišćanstvu. Kad god se, naime, Radbertu pružila prilika da napadne paganske muze on ju je i iskoristio. Tako u posvetnoj pjesmi Vatinu, opatu iz Corbiea, odnosno u djelu *De fide, spe et caritate* dobacuje kameni:

P. III 51, II 1-4.

Rumpe, Camena, moras virtutum federa pange...
Dic, nivei flores quo vernant cespite fosso,
Bucolicosque relinque favos, sublimia carpe⁶⁸.

⁶⁸ *Ibidem*. Prevod stihova:

Raskini okove Kameno, opjevaj vrline sjela...

Reci kako li cvjetovi snježni u busenu cvatu,

Bukolske ostavi draži, duhovnom hrani se hranom.

U djelu *De corpore et sanguine Domini*, posvećenom Karlu Ćelavom, Radbert potpuno negira antičke muze:

P. III 52, IV 1-3.

Idoneae nunc gelida de rupe Camenae
Ut veniant, petimus: verum te Sophia virgo
Fulgentis niveum quae servas culmen Olympi⁶⁹.

Izgleda da se Radbert muzama podruguje i u *Eklogi* posvećenoj Adalhardu:

P. III 143-145.

Forte mirantur enim tanto pro funere Musae
Et stupefacta suos liquerunt carmina melos⁷⁰.

Ovome se teologu na njegovoj rigorističkoj dosljednosti uistinu nema što prebaciti.

Nekako u isto vrijeme hrišćansku invokaciju pokušava reafirmirati sveštenik A u d r a d u s M o d i c u s (između 848-853):

P. III 89, III 23-28.

Nos vero, quamvis modicum Iordanis ab amne
Potati indigni simus sermone vel actu,
Actus illorum celebremus carmine vero,
Et quos non meritis sequimur non viribus ullis

⁶⁹ *Ibidem*. Prevod stihova:

*Sad, molimo, da sa hridine hladne
Hitre dođu Kamene: ti djeva Mudrost nam jesi
Vrh što sniježna Olimpa svjetloga čuvaš.*

⁷⁰ *Ibidem*. Prevod stihova:

*Čudom se čude tol'kom pogrebu Muze,
A zaglušne pjesme svoj puštaju
Poј.*

Laudis amore fideque simul tangamus et illis
In caelo positis victricia facta canamus⁷¹.

Dok Flor, Radbert i Ermold izbjegavaju muze, dotle se njihova društva ne plaše biskup En gelmod i Mikon de St. Amand. En gelmod djeluje u vrijeme Karla Ćelavoga. Svoj stav prema muzama izražava u epistuli namijenjenoj Agiju, presbiteru na dvoru Karla Ćelavog:

P. III 57, 89-90.

Tu quoque carminibus Musis sacratus alumnus
Ingenua arte capi, care, valebis, Agi⁷².

Naše raspravljanje stiže do divne ljudske ličnosti imenom Micon de Saint-Amand (809-871/72) koji muze uvodi u blagovaonicu, spavaonicu, sakristiju, u vrtove i gdje još ne! On im, štoviše, dozvoljava da i misi prisustvuju, da pjevaju hrišćanske pjesme za svaki hrišćanski blagdan pa i za sami Božić! Otkuda ta pojava? Kao prvo, Mikon je po zvanju *skromni učitelj* u samostanskoj školi gdje je svoje gojence uvodio u osnove latinske književnosti u ime čega je i sastavio nekoliko gramatičkih djela u nastavne svrhe, u istu svrhu izdajući i zbirku pjesama koje otkrivaju osnovne Mikonove namjere u pogledu odgoja i nauke. Ne bi trebalo

⁷¹ *Ibidem*. Prevod stihova:

*Mi pak mada s Jordana s rijeke nemalo
Pismo, dostojni govora il' djela nismo;
Podvige onih istinskom slavimo pjesmom,
I one što ih bez zasluge slijedimo, vrline ike,
Iz ljubavi, vjere u slavu opjevajmo,
Kao i predična djela onih na nebu što su.*

⁷² *Ibidem*. Prevod stihova:

*Agije dragi, Muzama posvećen gojenče, ti ćeš
Naravnim umjećem svojim moći da pojmiš pjesme.*

zaboraviti da je ovaj zapadnofranački monah napisao i brojna teološka djela od kojih navodimo: *De fide, spe et caritate* (u kojem raspravlja o teološkim vrlinama); *De partu virginis*; *Homiliae de Assumptione*; *Historia de ortu sanctae Mariae*.

Što o paganskim muzama razmišlja ovaj uistinu pošten i magistar i vjesnik humanizma čut nam je od njega:

P. III 298, XVI 1-13.

Musa, manu in celsi tu basia fige magistri
Et mea da docto carmina valde viro...
„Pareo praeceptis“ veneranter ait quoque Musa⁷³.

Ova dobričina dozvoljava muzi da govori i o Hristovu tijelu. Muza pristaje uz uslov, jer ovo nije nimalo lagan posao, da joj njen učitelj dâ vrč piva:

P. III 300, 73-76.

Hactenus ut potui, lusi nunc postulo finem,
Exui sique libet, parum soporata plurima pandam.
Munere pro tali nec non pro versibus istis
Plenam *cervisae cuppam* merear quoque habere⁷⁴.

U spjevu *Epifanija*, gdje prisustvujemo razgovoru između muze i pjesnika, Mikon moli muzu za nadahnuće, što mu ona

⁷³ *Ibidem*. Prevod stihova:

Muzo. ponosnom rukom magistru cjelov udjeli,
A moje pjesme čovjeku učenu jako podari...
„Pokorno slušam“, smjerno mi zbori Muza.

⁷⁴ *Ibidem*. Prevod stihova:

Dovde me slušaše glas, a sad pjesmi ja tražim kraj.
Ako bi nastaviti dolično bilo, nimalo pospana rekla
Bih dosta. Uslugu za takvu k'o i za stihove te,
Zar piva vrč ne zaslužujem ja.

i obećava, dodajući da bi bilo pošteno, jer je u pitanju Božić, odnosno badnja večer da joj umjesto piva natoči vrč vina:

P. III 301, 33-34.

Iam quia cervisam minime merui quoque habere
Tempore natali, veniat nunc Bachus abunde⁷⁵.

Muze se pojavljuju i u pjesmi *Na dan palmi* (P. III 302,3 i P. III 321). Koliko je Mikon bio pošten prema antičkim muzama vidi se i iz njegova šaljivoga spjeva *De quodam lurgone meribibundo* (0 nezasitnom pijancu):

P. III 362, CLXI 1-8.

Inter florigeras lenti dum sedimus herbas,
Nostros se Bachus praetulit ante oculos.
Hanc quidam nimium verbis affatur amicis
Lurgo ait et: Noster sis quoque nunc sotius,
Exsomnes pariter moneamus, quaeso, hodieque
Ac libeat gremio sic cubitare meo,
Quo valeam cantare satur te Bacche iuvante
Inflatis buccis in carmina Pieria⁷⁶.

⁷⁵ *Ibidem*. Prevod stihova:

*Kako mi bar pivo o Božiću redovno slijedi,
Daj da o blagdanu tom obilno poteče vino!*

⁷⁶ *Ibidem*. Prevod stihova:

*Nama se bezbrižnim u travi sjedeć
Pred očima odnekud prikaza Bakh.
Pijanac smjesta ono što se najrađe dragima
Dopada reče: ded da odmah budeš nam drug.
Mada smo bunovni mi, mi ćemo opet savjete davat;
Danas nek bude ti milo u mojem boravit društvu,
Ne bih li, Bakho, uz tvoju nemalu pomoć,
Nabreklih obrazim pijerijske pjesme izvijat mog'o...*

Usput dodajmo da je ovo posljednji predstavnik karolinške renesanse koji ovako širokogrudno prima ova paganska mentalna bića. O njima doduše loše ne misli ni učenjak i poeta Irac S e d u l i u s S c o t t u s (848-858) *Iunior*, teolog i literata o kojem nismo sigurni da li je crkvena ili svjetovna ličnost. Sedulije s biskupom Artagarom (840-854) u Liegeu oko 848, godine osniva školu svetoga Lamberta i *Sedulijev kružook*. Od ovoga filozofa, gramatičara i književnog poslenika, kojemu se godine 858, gubi trag, ostala su brojna djela od kojih izdvajamo sljedeća: *In grammaticam Eutichii*; *Commentum super Priscianum*; *Expositio categoriarum*; zatim, zbirku *Collectaneum* – izvod iz paganskih i hrišćanskih autora; *Collectanea in omnes beati Pauli epistolas*; *Carmina* i *Specula principis*.

Životni nazor ovoga učenog gramatičara i pobožnog sveštenika (P. III 168, 14) koji je Zapadu donio darove mudrosti (P. III 179,32) ogleda se u sljedećim stihovima:

P. 225, LXXIV 1-6.

Aut lego vel scribo, doceo scrutorve sophian:
Obsecro celsithronum nocte dieque meum.
Vescor, poto libens, rithmizans invoco Musas,
Dormisco stertens: oro deum vigilans.
Conscia mens scelerum deflet peccamina vitae:
Parcite vos misero, Christe Maria, viro⁷⁷.

⁷⁷ *Ibidem*. Prevod stihova:

Čitao il'pisao, učio il' mudrost pretresao:
Danju i noću Svevišnjem molim se svom.
Blagujem, uživam pijuć', Muze zazivam pišuć',
Spavajuć' sanjam, bdijuć' Bogu se klanjam.
Duša mi svjesna grijeha, oplakuje opačine tijela:
Hriste, Marijo, stvorenju oprostitute svom.

Nužno se zapitati: što je ovaj humanist mogao još dodati molitvi, gozbi, piću i služenju muzama? Sasvim je na mjestu da ovakova priroda nije imala što da prebaci muzama. Sedulije će dapače štovanjem muza postati *novi Orfej*:

P. III 166, II 1-8.

Florida Thespiadum soror ac prae nobilis Eglae
Cignea, mellifluos nunc cane, posco, tropos;
Obsecro: Pegaseo flavum caput erige fonte,
Femina docti loquax organicumque decus;
Syrmate purpureo glaucisque venusta capillis,
Oscula da labiis Sedulio roseis;
Musugenum plectro cytharizans textito Carmen
Permulcens aures nobilis Hartgarii...⁷⁸

Istim tonom nastavlja i u:

P. III 172, 75-76.

Sit decus in populis doctus Maro, gloria Musae;
Orpheus atque novus sit decus in populis⁷⁹.

⁷⁸ *Ibidem*. Prevod stihova:

Dična i čila sestro Tespijada u Egli,
Ded, molim te, milozvučne verse mi poj;
Preklinjem tebe: iz Pegasa vrela zlatokosu podigni glavu,
Rječita i umna ženo, glasom čuvena;
Grimiznom odjećom blistaš sa kosom smeđom,
Usnama rumenim Seduliju poljubac udijeli;
Sa plektrom milozvučnim izvijaj pjesmu
Uši Hartgarija vrlog blazeći njome...

⁷⁹ *Ibidem*. Prevod stihova:

Nek' učeni Maron, ta dika Muza, na glasu bude;
Neka i Novi Orfej čuven nam bude!

Muza je za Sedulija čak i *sveta djevica*:

P. III 172-73, VII 7-16.

Indoluit tam grande nefas verbosa Camena
Et cigneas vultus abdidit ipsa suos:
Fonte Camenali glauco circumdata peplo
Summersit flavum *sacra virgo* caput
Ast ego maestificus tristabar Musis Orpheus,
Graecula graecizans ore sonora modos...
Tunc me solificum solatur carmine vatem
Armonico cantu mystica verba sonans:
„Sedulius, sat ave, tu Mosae filius amnis...”⁸⁰

I kod Sedulija se, međutim, uprkos navedenim mjestima i, uprkos tome što malo dalje za sebe kaže da je *rođeni pratilac Muza* (Musigenumque comes) kamena pojavljuje u značenju *stih*, pjesma:

P. III 176, 157.

Diligit ipse tuam, quamvis sit furva, Camenam.
- Ljubi on i tvoju, mada je crna, kamenu.

Kod Sedulija se inače često *mea Musa* upotrebljava u značenju *moj pjesnički talent*.

⁸⁰ *Ibidem*. Prevod stihova:

*Tako golema zla rječita gnuša se Kamena,
Skrivajući lice labuđe boje:
Djevica sveta, ogrtač noseći sivi,
U vrelo Kamene zlaćanu zagnjuri glavu.
Ja poput Orfeja sjetan s Muzama tužih,
Ritme govoreć grčke sa zvonkim glasom...
Tad mene, pjesnika sjetnog, pjesmom tješiti stanu,
Pjevanjem skladnim, mistične govoreć' riječi:
„Sedulije, pozdravljen budi, ti gojenče potoka Mose...”*

U titulu *Ad Hartgarium* XLIX 9-12, Sedulije o sebi kaže:

Scriptor sum, sum Musicus alter et Orpheus
Sum bos trituran, prospera quaeque volo,
Sum vester miles Sophiae praedictus armis.
Pro nobis nostrum, Musa, rogato patrem⁸¹.

Sedulije se ponaosob obraća muzama u *Pjesmi caru Lotaru* (P. III 216). On, međutim, poznaje i tamnoputu muzu koju naziva Etiopljankom, pritom se vjerovatno ugledajući na *Bibliju* (Br. 12,1):

P. III 201, 19-20.

Guttur sic liquido nam vos mea Musa sonabit
Aethiopissa loquax saturataque carmine dicet⁸².

Kod Sedulija se pojavljuje i *starozavjetna muza* u pjesmi biskupu Guntariju Kelnskom:

P. III 221, LXVIII 1-6.

Fontibus in liquidis versatur vestra Camena
Nec torrens Cedron conmaculavit eam,
Pegaseus haustus despexit vestraque Musa:
Sed fontis silva *sacra* fluenta bibit.
Ast neque Parnasi dignatur visere colles

⁸¹ *Ibidem*. Prevod stihova:

Pjesnik sam Orfej i prijatelj Muza.
Vršeće govedo što svaku donosi sreću,
Vojnik sam vaš, oružjem Mudrosti štono se glasi,
Za nas se Muzo, kod oca raspitaj našeg.

⁸² *Ibidem*. Prevod stihova:

Muza će moja vama se zvonkim oglasit glasom,
Etiopljanka srećna i rječita pjesmu će pjevat.

Montis in arce Sion vestra Talia sonans⁸³.

Kad je već muzu nazvao svetom, zašto ne bi i italsku kamenu:

P. III 225, LXXV 1-2.

Sacra Camena, refer quis te decoravit amictu,

Quis laetam faciem reddidit atque tuam?⁸⁴

Tako ovaj Irac, slično svojim sunarodnicima Dungalu i Jozefu Skotu, nije našao za shodno i dostojno da uprlja lik ovih misao-nih bića koja bijahu alfa i omega antičkoga pjesništva. Tako o muzama nije sudio Sedulijev sunarodnik Johannes Scottus E r i (u) g e n a (rođen oko 810, umro poslije 877) jedan od najvećih mislilaca rane skolastike. Kao učitelj u dvorskoj školi Karla Čelavog sa helenskog jezika je preveo na latinski spise Pseudo-Dionisija Areopagite, toliko značajno za srednjovjekovnu estetiku, o čemu će kasnije biti govora.

Ovaj je, daleko veći mislilac no pjesnik, u odnosu na vjeru davao prednost razumu i teorijskoj spoznaji. To je razlog zašto je i samoga boga idenfificirao s prirodom, u ime čega je na dva crkvena koncila proglašen heretikom. Sam papa mu godine 855, osuđuje djelo *De divina praedestinatione* što je godine 1225, doživjelo i njegovo glavno djelo *De divisione naturae*.

⁸³ *Ibidem*. Prevod stihova:

U vrelima bistrim boravi vaša Kamena,

Ni plahi Kedron ne oskvrnu nju;

Gutljaje Pegaza vaša prezire Muza:

Ona pak sveta obilje vode izvorske pije.

Talija vaša na vrhu pjevajuć Siona,

Ni brežuljke Parnasa vidjet ne htjede ona.

⁸⁴ *Ibidem*. Prevod stihova:

Kameno sveta, plaštom ko te ukrasi, reci,

Ko veselim tvoje učini lice?

Kao što je njega odbacila zvanična crkva, tako je i on, ne baš s velikim obzirom, odbacio paganske muze, smatrajući da je umjesto njih korisnije pozvati proroke, pritom ponavljajući kontrastiranje paganske i hrišćanske književnosti:

P. III 527,1 1-16.

Hellinas Troasque suos cantabat Homerus,
Romule prolem finxerat ipse Maro;
At nos caeligenum regis pia facta canamus...
Ille Iliacas flammas...
Ast nobis Christum...
Illi composito falso sub imagine veri
Fallere conducti versibus Arcadicis;
Nobis virtutem patris veramque Sophiam
Humanizare licet laudibus eximiis.
Moysarum cantus, ludos satyrasque loquaces
Ipsius usus erat plandere per populos;
Dicta prophetarum nobis modulamine pulchro
Consona procedunt cordibus ore fide⁸⁵.

⁸⁵ *Ibidem*. Prevod stihova:

Helene kao i Trojce opjeva Homer,
Romula porod sám Maron ovjenča slavom;
Mi pak pobožna djela pojmo nebesnog kralja. . .
On ilijске luče...
Nama je Hrist...
Oni s nakanom lažnom pod istine velom
Arkadskim versim' obmanu svikoše stvarat.
Nama vrlinu oca, istinsku Mudrost,
Hvalama dičnim nek je slobodno širit.
Pjevanje Muza, igre, satire bučne
Narodim' širit njihov običaj bješe;
Nama će proroka mudrost pjevanjem skladnim
Pobožnih usana preko u srce duboko zač.

Eri(u)gena nije možda ni usnio da će mu hrišćanski bog i njegova svita doći glave! Nije bilo teško ocrnjivati ova paganska bića koja u njegovo vrijeme niko, baš niko nije imao volju uskr-savati i klanjati im se! Kad je, pak, ovaj filosof svojim umom ustao protiv vladajuće religije ostao je toliko usamljen da se ne zna ni za mjesto gdje je umro! Čini se kao da je kasno shvatio da ni crkvena ni svjetovna vlast nisu najmilosrdnije kad im se dira u poredak, bez obzira koliko je usklađen s prirodnim poretkom i zdravim razumom. Uprkos svemu, istorija je ovome veličajnom umu povratila nepravедno mu oduzetu čast.

Eri(u)genu će u odbacivanju antičkih muza slijediti rigorista M i l o de Saint-Amand pres de Tournai, iako i on u spisima, kao, na primjer u posvetnom djelu *Vita Sancti Amandi* (četiri knjige) Karlu Velikome često spominje kamenu (cf. *P. III* 561) dok na samome početku navodi topos kontrastiranja hrišćanske i paganske književnosti:

P. III 568, 21 sq.

Antiquos pro! non puduit reticere poetas,
 Quis doctrina inerat vana caduca levis,
 Fallendi studium quos cunctum lusit in aevum
 Totaque vita fuit dedita criminibus,
 Carmina distincto verborum ferre coturno
 Ac nomen laudis quaerere per facinus;
 Dumque per errores variis anfractibus irent,
 Perfecere aliud nil nisi mortis opus,
 A qua decepti, inferno tumulisque reposti
 Fletibus assiduis talia facta luunt.
 Muta mihi et sicco languebit lingua palato?
 Falsaque qui damno, vera tacere queo?
 Nam meliore via Christi celebrare trophea

Muneris intuitu spes bene fida monet
Laus ut summo deo veneratio debito sancto
Exemplum populis sit quoque Christicolis,
Et mihi succrescat cumulado focuere
Transferar iusti huius ad astra prece⁸⁶.

Milo se, međutim, ne zadovoljava samo navedenim odbacivanjem antičke književne baštine, već kao dobar učitelj ukazuje koga to hrišćanski pjesnici mogu zazivati u pomoć. Po njemu nije potrebno nikoga drugoga zazivati do ribara Petra! Zar prvi pisac hagiografskog epa, *Život svetoga Martina*, Sulpikije Sever nije ribarima davao prednost u odnosu na druge izvore inspiracije. Kad je mogao on zašto ne bismo mogli i mi:

⁸⁶ *Ibidem*. Prevod stihova:

*Ko kani da naukom lažnim ispraznost kazuje svaku,
Taj pjesnike stare prešutjet, zaobić' ne smje;
Svagda se, živjeć', varanju učiče,
Života tijek zlodjelim' posvećivaše;
Pjesme slogom, kićenim, rječima krase,
imena slavu zlodjelim' traže.
I dok zabludam' bludnjama bludnim blude,
Oni jedino pakleni posao rade.
A kad ih prevarene, humka, pakao primi,
Postupke svoje vječnim oplakuju plačem.
Jezik mi nijem, kod grla suva zar klonut neće?
Ja što klonim se laži, zar želim istinu prekrit?
Istinska vjera, božje ljubavi dar, nauk su nama
Da pravi je put Hristova slijediti djela,
Hvaljenje višnjega Boga k'o i štovanje svojega
Sveca, hrišćanskom puku da bude primjer,
A meni molitvom žarkom da djela
Ovoga sveca do samih uzdignem zvijezda.*

P. III 579,10-28.

Non opus hoc orbis recitandum mitto magistris,
 Quorum sermo fluit torrentis gurgitis instar,
 Grandia qui oritoni ructantes verba Maronis
 Vocis olorinae concentum gutture promunt
 Quique suum carmen, dum Musis suavis aequant,
 Ostendunt vanum nullisque aptabile lucris.
 Non his ergo meos versus transmittito citandos,
 Sed monachis, quorum requiescit in ore salubris
 Thesaurus, psalmi et hymni seu cantica, Christo
 Quae per templa canunt tonitrus velut ore boantes.
Petrus piscator populos piscando poetis
 Praefertur cunctis, qui sancto flamine plenus
 Vertit multiplices uno sermone catervas.
 Quo facto docuit, quod non sermone paretur,
 Regnum sed domini solidum virtute levetur,
 I liber, i Carmen: tu, spiritus alme, venito,
 Pectoris et nostri penitralia pleniter intra,
 Digno quo valeam, quae sunt pangenda, relatu
 Scribere gesta virimundum spargendo per omnem⁸⁷.

⁸⁷ *Ibidem*. Prevod stihova:

*Ne dam da djelo ovo profani čitaju meštri
 Čije kazivanje poput bučnoga navire grotla. . .
 Moje da čitaju verse takvima ne dam,
 Već monasim' što im u ustima spasonosno
 Počiva blago, psalmi i himne il' pjesme
 U hramu što ih Hristu pjevaju glasno.
 Ribar nam Petar, narod što lovi, pjesnika
 Od svih draži da bude, on što, svetim ispunjen
 Plamom, govorom jednim brojne obrati čete.
 To nam pouka jasna da se vrlo kraljevstvo božje
 Nikako govorom već samo krepošču stječe.
 Odlazi knjigo, odlazi pjesmo: ti duše dođi*

Milo se na muze osvrće prilikom opisivanja svečeve smrti, prethodno zazvavši evanđeliste i, naravno, Bileamovu magari-cu:

P. III 599, II 40-43.

Eia, age, Vaeciam late mihi, Musa, vagantem,
Fridendem fraus, torquentem tela lacertis
Pande, rogo, et vulgo vulgari voce notato⁸⁸.

Kamena se dotiče u:

P. III 612, II 1-2.

Principibus priscis vatū placuisse Camenas
Novimus et sumptos tali pro munere honores⁸⁹.

Milo, kao ortodoksni rigorista odbacuje muze i u spjevu *De sobrietate*:

P. III 615, 17-19.

Haec alias: fletus causas nunc pande petenti,
Spiritus alme, mihi (Aonidas non invoco Musas,
Pierides Siculis mixtae iam longius absint⁹⁰.

Nam blagi, grudi nam, dušu ispuni svu,

Dostojnim da rijekom opišem djela

Štono ih ljudstvu treba širiti svom.

⁸⁸ *Ibidem.*

Ded sada, Muzo, zaštiti Vekiju pustu. . .

⁸⁹ *Ibidem.* Prevod stihova:

Vodama drevnim, čujemo, Kamene da se svidahu

Pjesnika starih, kao i časti zbog takvog dara.

⁹⁰ *Ibidem.* Prevod stihova:

Ded duše blagi, meni što tražim, razloge plača

Tako se Milo svrstao u grupu srednjovjekovnih rigorista čiji su glavni predstavnici Aldhelm, Flor, Ermold, Radbert i Eri(u)gena. Njihovim će putem krenuti i H e i r i c de Auxerre (rođen oko 841, umro oko 876) školovan kod slavnog gramatičara Lupusa iz Ferijera. Godine 859, pod Karlom Ćelavim postaje opat, dok 864. godine kao opat službuje u manastiru svetoga Germana čiji je život sastavio i naslovio kao *Vita Sancti Germani* (šest knjiga). Ovaj životopis po umjetničkim kvalitetama predstavlja jedno od najvrjednijih djela u ranom srednjem vijeku. U njemu susrećemo obradu *toposä epskog stila* od kojih izdvajamo topos kontrastiranja hrišćanske i paganske književnosti u kojemu navodi i antičke muze:

P. III 451. 1-16.

Priscos ingenui cura poematis
Vates cum raperet – quippe facetius
Purum molle canorum
Olim scribere laus erat -,

Phoebeis laribus vota potentia
Indebant solitis religionibus
Musas vela futuro
Credentes dare carmini.

Centum vocibus hic ora crepantia
Hic linguas totidem, pectus aeneum,
Oris ferrea plectra
Excibat studiosius.

Me robusta fides, mens bene credula

*Opjevaj ti (aonijske Muze ne prizivam ja,
Pijerijske sa sicilskim što dalje da budu Muze).*

Diversum petere et sane decentius
Ne dicam officiosum,
Importunius excitat⁹¹.

U ovom toposu ne samo što ne susrećemo neko izrazitije napadanje antičke poezije i muza, već se, štoviše, Hajrik pobrinuo da ničim nedostojnim ne uprlja antičku književnu tradiciju. Bio je, naime, svjestan ovaj savjesni hagiograf koliko duguje upravo toj, često nepravedno opadanoj književnosti. Ovaj se znalac ne stidi da pri patetičnom vrhuncu zazove i same antičke muze kako bi mu pomogle iskazati taj trenutak:

P. III 508, 277-301.

Dum per mirificos Germani volvimur actus...
Et tu permagni fraudatum munere fructus
Questuque et lacrimis quondam causabere, lector,

⁹¹ *Ibidem*. Prevod stihova:

*Kad bi pjesnici stari čuveno djelo
Opjevat stali, naum im bješe
Da se zanosno, lijepo djelo opjeva pređa.*

*Larima Feba zavjete moćne davahu,
Živeć u vjeri da Muze njihovoj pjesmi
Povoljne tokove daju.*

*Golemi romor, bezočne pjesme,
Govorom, glasom stameni duh
Širiše mirno.*

*A mene ufanje jako, pobožna mis'o
Doličnom radujem da se podstječe više,
K'o i da s razborom uslužan budem.*

Si summam coepto detrectet Musa labori
Imposuisse manum.....⁹²

U drugoj polovini devetog vijeka djeluje i A b b o de Saint-Germain des Pres, đak i monah u manastiru St. Germain. Autor je tri-deset sedam propovijedi i epa *Bella Parisiacae urbis*, u čijem se prologu obraća gradu, da bi se zatim obratio djevi Mariji:

P. IV 89, 332-333.

Pulchra parens salve Domini regina polorum.
Nostra nites altrix, orbis constans dominatrix⁹³.

Paganskim se muzama obraća u početku druge knjige donoseći lijepu sliku zore:

P. IV 98, 1 sq.

Surgito Musa celer, lampas accendit eoa
Climata: luciferam propera prevertere plantam⁹⁴.

Za našu radnju iz karolinške epohe značajno je djelo Carmen de sancto Landberto te autori Fridigord ili Fredegard de St. Riquier i Hucbaldus de St. Amand.

⁹² *Ibidem*. Prevod stihova:

Dok slavnih se Germanovih sjećamo djela...
Tebe bi dara golemog ploda, štioče,
Uz plač i jauk lišili znaj,
Kad Muza pothvatu našem ne bi
Na pomoć pružila ruku.

⁹³ *Ibidem*. Prevod stihova:

Zdravo, rodiljo, Gospoda lijepa, kraljice neba.
Hraniljo naša dična, gospodarice svijeta vična.

⁹⁴ *Ibidem*.

Ded hitro ustani Muzo, zora već luče posvuda
Pali: pohitaj da svijetli pretekneš zasad.

Carmen de Sancto Landberto ili još poznatije kao *Lamberti Vita* spjevao je oko 900. godine u metrima nama nepoznati pjesnik iz Lütticha. Djelo odaje paganski nastrojenog pisca što se može zaključiti iz same invokacije:

P. IV 143, Cap. I 1-9.

Pagani ritus coluerunt templa deorum:
Alter Saturni, Iovis aram praetulit alter;
Saturni – quod eo gratus saturabitur annus
Et *nous* quod mentem dicunt agnomine Graeci,
Celsior ac reliquis subiectum circulet orbem:
Unde Iovis uret ipse pater quod Iupiter unde
Dicitur a multis (erat hic narratio talis);
Martis-eo quod inest maribus per proelia virtus...
Solis – enim quia disponit sua lumina terris...⁹⁵

Osim toga, zazivaju se Venera, Merkur i Luna.

Ovaj se slobodoumni pjesnik naprosto čudi kako to da hrišćanski pjesnici ne mogu opjevati slavna djela prošlih vremena kad su to činili paganski pisci. Da li uostalom ti pjesnici nemaju baš ništa zajedničkog s *Biblijom* po kojoj bog za sedam dana stvara universum i uspijeva da se odmori?

⁹⁵ *Ibidem*. Prevod stihova:

*Paganim štovanje hramova božjih običaj bješe:
Neko je Saturnov, neko Jupitrov žrtvenik štovao više;
Saturnov – jer milošću njegovom god plodan će biti,
A nous će, duh Grci kakono zovu,
Smjelije no drugi običi čitavi svijet:
Na to će Div, Jupiter štono ga zovu,
Posvuda svoju širiti moć...
Martov -jer snagu morskim bitkama daje...
Sunčev – jer narode svojim zrakama miluje...*

Iako se kod ovoga Neznanca ne pojavljuje invokacija, ipak na vrhuncu priče zaziva *pojeću muzu*:

P. IV 150, 295 sq.

Eheu *Musa canens* causas canitura doloris,
Quis tibi flatus habet ciaras inducere voces...⁹⁶

Nakon toga pjesnik poziva muze da mu pomognu u prikazivanju čudesa što ih je svetac počinio poslije smrti:

P. IV 154, 446 sq.

Quas non nostra suis audet contingere plectrix
Calliope ludens, quia sunt miracula summi
Patris ab excelso qui conspicit omnia gyro,
Est et ei vilis stulti sapientia mundi⁹⁷.

Iz gornjeg citata razabiremo da ovaj pjesnik muzu Kaliopu uvažava kao poznavaoica prošlih događaja bez obzira na svjetovnu, odnosno sakralnu prirodu ovih.

F r i d i g o r d je značajan po tome što se u njegovom djelu *Allocutio inquisitoria mentisque responsio* pojavljuje dijalog između pjesnika i njegova duha, *mens*, što smo ranije susreli kod Prudentija, a prvi put kod Katula. Ovdje je *mens* oličenje duhovne snage koju Paulinus de Périgueux naziva *ingenium*.

⁹⁶ *Ibidem*. Prevod stihova:

Pojeća Muzo, što uzrok bola opjevat kaniš
Kakav ti dah zvonke može podarit glase...

⁹⁷ *Ibidem*.

Kazuj mi, Kaliopo blaga, ono čeg'
Naša se pjesma ne smije dotać',
Čudesa višnjega na nebu Oca što motri sve;
Blijeda je njemu mudrost suludog svijeta.

Iz karolinške epohe ostao nam je kontroverzni i učeni H u c b a l d u s (Hugbaldus, Hubaldus) rođen oko 840, u manastiru St. Amand, umro 930. Hukbalda u pomenutom manastiru školuje stric Milo koji ga godine 860, šalje na studije u samostan St. Germain d'Auxerre iz kojega se godine 872, Hukbald vraća u St. Amand i zamjenjuje strica.

Ovaj je veliki poznavalac muzike između 883-900, reformirao nekoliko muzičkih škola i iz muzike sastavio djela: *Harmonica institutio* i *Musica Enchiriadis*, sastavivši i eklogu *Encomion calvitii*, odnosno *Versus in laudem calvorum*, to jest *Pohvala ćelavosti*⁹⁸, posvećujući je nadbiskupu Hattou iz Mainza. Djelo

⁹⁸ Navedeno Hukbaldovo djelo pripada adoksografiji, što će reći književnoj vrsti odnosno djelima koja, ponekad, na učen način raspravljaju o ništavnim i bezvrijednim stvarima. Tako se već u staroj helenskoj sofistici susreću hvalospjevi u čast miševa i bumbara, kamenčića i lonaca, dok se u mlađoj sofistici (drugi vijek naše ere) susreću pohvale u čast mušica i papagaja.

Okavo nešto nije sebi dozvoljavala dosta racionalna i opora rimska književnost, izuzimajući učenoga retora M. C. Frontona (oko 100, n. e. – oko 166, n. e) rodnom iz sjevernoafričkog grada Kirte, današnje Konstantine u Alžiru, koji sastavlja *Laudes fumi et pulveris* (*Pohvala dimu i prašini*) i *Laudes neglegentiae* (*Pohvala nemarnosti*) najvjerovatnije se ugledajući na Diona iz Pruse (oko 40-120) koji je, po svjedočanstvu Sinesija, biskupa iz Kirene (oko 400, godine) sastavio djelo *Pohvala kosi*. Sâm Sinesije je, najvjerovatnije po uzoru na Diona, sastavio adoksografsko djelo *Φαλάκρας ἐγκώμιον* (*Pohvala ćelavosti*). Treba istaći da je Fronton pravo čedo svoga vremena po tome što se u rimskim retorskim školama njegova vremena njegovao formalistički i artistički stil udružen sa diletantizmom. Dodajmo i to da su deklamatorske vježbe, takozvane *Controversiae*, sa ispraznom sadržinom, bile uobičajene u tim školama.

Ova se zabavna forma retorike, na naše iznenađenje, susreće i u franačkom manastiru St. Amand u ličnosti Hukbalda de St. Amand o kome smo upravo govorili.

Enkomion calvitii napisano je pangramatički, to jest tako da se svaka riječ počinje istim slovom, ovdje sa „c“, jer se ćelavko na latinskom kaže *calvus*. Ovaj adoksografski spis, u kojem Hukbald brani ćelavost s tobože filozofijskih pozicija, uzimajući primjere iz crkvenog života, počinje zazivanjem muze Polihimnije da kao poznavalac brojnih pjesama pomogne u ovome ni malo lakome poslu:

P. IV 265, 1 sq.

Musa, decus, vatum, moderatio, Polimnia, gressum
Accelerans, laetum Hattonis cernere vultum
Praesulis, officio comple quod nomine signas:
Pangito priscorum memorans monimenta virorum,
Quis constat vatum non duplicuisse Camenas,
Sed multis cumulasse viros pro carmine donis⁹⁹.

Potom u proemiju zaziva kamene da opjevaju ćelavost:

P. IV 267, 4.

Carmina, clarisonae, calvis cantate Camenae.
Comere condigno conabor carmine calvos.
- Kamene sa zvonkim glasom, ćelavcima pjevajte pjesme,
Kanim ćelavce da dičnom ukrasim pjesmom.

U adoksografiju nesumnjivo ide i *Enkomion morias* (*Pohvala ludosti*) Erazma Rotterdamskog i Idila o besposlici u Lucindi Fridriha Šlegela.

Poštovani se čitalac o istorijskom razvoju antičke retorike, kao naučne discipline, može pobliže obavijestiti i iz moje studije „Poimanje i značaj besedništva kod drevnih naroda“ sačinjene kao Uvod u moj prevod Aristotelove *Retorike*, Beograd 1987.

⁹⁹ *Ibidem*.

Muzo Polihimnijo, pjesnika diko, vladarko,
Što hod Hatonu pospješuješ lice vođe da vidi,
Ded starih se muza sjećajući djela...

Ako se Hukbaldu ne može zamjeriti da je rigorist, njemu se još manje može zamjeriti da je ponižavao antičke muze i da se pridržavao bilo kakvih dogmi, u čemu je možda najveća vrlina ovoga podosta razvratnog teologa.

Rekapitulacija sudbine kulta muza u karolinškoj epohi

Karolinška je epoha, kao što smo vidjeli, razdoblje u kojem se umjetničko djelo smatralo vjernom reprodukcijom prirodno lijepog, što se odnosi na određeni cilj, tako da su u toj epohi muzika i poezija bile sredstvo kojim se slušaocu utuvljuju u glavu, odnosno u dušu, vjerske zasade i pobožnost. S obzirom na navođenje, odnosno negiranje antičkih muza, pjesnike ove epohe dijelimo na dva tabora. Na jednoj strani su hrišćanski harmonisti koji navode antičke muze, na drugoj rigoristi koji zdušno nastojahu da zatru svaki spomen tim paganskim božanstvima.

Karolinška epoha, suprotno ranom anglosaksonskom pjesništvu, počinje *harmonistima J. Skotom*, odnosno *Alkuinom* u čijem su svjetovnom pjesništvu antičke muze svakidašnji inventar dok ih ne pušta u sastave sakralnog karaktera u kojima se radije obraća Hristu i Salomonu trudeći se da obnovi hrišćansku invokaciju u čemu će ga nasljedovati *Audrad Modik*.

Slično Alkuinu postupa i *Angilbert*, ministar i dvorski pjesnik Karla Velikoga kome se pridružuje veliki propagator reformi Karla Velikoga *Theodulfus de Orleans*, kao i Alkuinov učenik Hraban Maur, poznati organizator prosvjetiteljstva u Franačkoj i tvorac trinitarne invokacije. Ovaj razmetljivi hvalospjevac ipak, mada sramežljivo, spominje ta mentalna božanstva koja neće odbacivati ni nadbiskup *Modoin*.

Navedeni književni stvaraoci antičke muze uglavnom navode u svjetovnoj poeziji, to jest u pjesmama, panegiricima, prijateljskim epistulama i, uopšte, u dvorskom pjesništvu, pritom se ne

obaraajući toliko na antičku mitologiju i poeziju. Posljednje u karolinškoj epohi prvi put susrećemo u stvaralaštvu *Walahfrida Strabona* koji u citiranom djelu *Vita Mammes-a* II 75, 1-12, donosi oštro kontrastiranje paganske i hrišćanske poezije.

Uprkos rečenom, ovaj je tvorac hagiografskog pjesništva u karolinškoj epohi, koji ponekad skupno zaziva Hrista, Duha Svetoga i antičku muzu, antičkim muzama uistinu priznao posjedovanje činjeničnog znanja, čak ih nazivajući *sestrama*. On, štoviše, s njima i razgovor vodi, smatrajući ih istinskim stvorenjima.

Ovim se stvaraocima koji priznavahu antičke muze pridružuju pjesnici, kao što je dobri učitelj *Mikon* koji ih je uveo u sakristiju, refektorium, spavaonicu itd., čak ih pojeći pivom i vinom; zatim, biskup *Engelmod*, učeni teolog i literata *Sedulije Skot*, podjednako hvaleći muzu i kamenu čime je sličan svojim zemljacima *Dungal*u i *Jozefu Skotu*. Putem gornjih harmonista krenuće i učenik slavnog gramatičara *Lupusa* iz *Ferijera*, *Heiric de Auxerre*, mada i on navodi topos kontrastiranja paganske i hrišćanske književnosti u kojemu, međutim, ne ocrnjuje ni antičku književnost, ni antičke muze koje dapače pri patetičnom završetku i u pomoć zaziva. Slično njemu postupa i *Abbo de St. Germain des Pres* kao i nepoznati autor djela *Lamberti Vita* koji uz ostala paganska božanstva, zaziva *pojeću*, odnosno *pjevajuću muzu*.

Nasuprot pomenutim autorima nazvanim harmonisti, stoje *rigoristi* koji, nastavljajući praksu Anglosaksonca *Aldhelma*, antičke muze bezuslovno, ponekad i bezobzirno, otklanjaju, odnosno odbacuju. Među njima se posebno ističe lionski đakon *Flor*, progonitelj heretika, nastojeći da neprirodnim putem odstrani antičku književnu baštinu i antičke muze, suprotstavljajući im *biblijsku poetiku*, biblijske izvore inspiracije i *starozavjetnu* ili *biblijsku invokaciju*¹⁰⁰. *Flora* nasljeđuje i donekle premašuje veliki teolog

¹⁰⁰ Ako se suština invokacije sastoji u zazivanju viših, nadzemaljskih sila oličenih u raznim božanskim bićima, što svoje postanje duguje čovjekovu iskonskom vjerovanju da mu pri stvaranju, odnosno ispjevanju značajnijeg

Radbertus de Corbie koji je antičke muze i kamene blasfemirao kad god mu se za to pružila prilika. U nešto blažem vidu slijedi ga *J. S. Eri(u)gena* (kod koga susrećemo topos kontrastiranja paganske i hrišćanske književnosti) obarajući se na pagansko pjesništvo i muze.

Ovaj najveći mislilac rane skolastike u svojem čuvenom djelu *De divisione naturae* raspravlja o pitanjima i iz muzike, kao, na primjer, o odnosu između harmonije i polifonije.

duhovnog djela treba pomoć viših sila, onda u osnovi nema značajnije razlike između *paganske* i *starozavjetne* ili *biblijske*, odnosno *hrišćanske* *invokacije*.

Starozavjetna ili *biblijska invokacija* prvenstveno se obraća Višnjemu, to jest Jehovi koji je duhom i govorom mogao nadahnuti ne samo ljude već i životinje, kao, recimo, Bileamovu magaricu, *Brojevi* 22. 21.

Hrišćanska se invokacija, uobičajena u hagiografiji prilikom egzaltiranog prikazivanja života svetaca, navlastito obraća *Duhu Svetome*, čemu je najbolji primjer najstariji hrišćanski epski pisac Juvenko te Walahfrid i Rodulfus Tortarius (1063-1122).

Kad je pak riječ o *paganskoj invokaciji* viših božanskih sila u antičkoj književnosti, ona svoje postanje duguje misaonim i sjetnim Helenima koji istinski vjerovahu da sve ono što je van uobičajenog, svima ljudima prirođenog, potječe od viših sila, odnosno od božanskih bića.

Budući da su umjetnosti, kao što su, uzmimo, muzika i poezija, slikarstvo i kiparstvo, van domašaja uobičajenog, one po uvjerenju drevnih Helena bijahu dar bogova, što posebno vrijedi za muziku i poeziju, jer se iz uvjerenja da je pri ispjevanju značajnijih spjevova, posebno epova, potrebna pomoć božanskih bića, razvila tradicija zazivanja istih. Kad je riječ o počecima invokacije muza, onda u tom pogledu Homerovi epovi, kao najraniji i ujedno završni oblik evropske poezije, imaju prvorazrednu ulogu, jer se već u prvom stihu *Ilijade* traži njihova pomoć. Uprkos netom iznesenom, vidjeli smo da je *kultna poezija* koja opjevaše slavu Zeusa i ostalih Olimpljana, začetnik i koljevka invokacije, jer je upravo kultna poezija izvršila presudan uticaj na vjeru drevnih Helena u njihova iskonska božanstva. Time se iz oblasti vjerske, razvila književna tradicija, što vrijedi ne samo za Homerove epove već i za bliskoistočne književnosti.

Eri(u)geni se pridružuje *Milo de St. Amand* koji poput Eri(u)gene i Walahfrida navodi topos kontrastiranja hrišćanske i paganske književnosti, savjetujući hrišćanskim pjesnicima da se za inspiraciju obraćaju Petru Ribaru.

Dok se *Fridigord* ne dotiče helenskih muza dotle im se za pomoć obraća učeni *Hukbald* koji u proemiju navedenog djela *Pohvala ćelavosti* zaziva Polihimniju i kamene.

Kontrastiranje antičke i hrišćanske poezije, odnosno postojanje pjesnika harmonista naspram rigoristima kazuje nam da u karolinškoj epohi postoje dvije različite oblasti, odnosno sfere koje se, kao što smo vidjeli, u krajnjem, ne isključuju, već se, štoviše, međusobno dopunjuju. Na uhodanost dviju različitih sfera u poeziji ne treba, dakle, gledati kao na osiromašenje već kao na obogaćenje pjesničke ekspresije i invencije. Da li ćemo to susresti i u sljedećem razdoblju, u eposi visoke *romanike*, to jest u desetom i jedanaestom vijeku, ostaje da se vidi.

XII

Deseti i jedanaesti vijek

Socijalna i politička zbivanja

1. **Klinijevska reforma.** Raspadom karolinške dinastije spontano dolazi i do naglog opadanja na polju književnog stvaralaštva koje se u vrijeme Karla Velikoga i njegovih nasljednika u devetom vijeku držalo dvora, što mu je davalo jedinstven duh. U desetom vijeku, međutim, spomenutim raspadom Karlove imperije razilaze se, kako putevi istorijskog razvoja francuskog i njemačkog carstva, tako dobrim dijelom i književno djelovanje u novonastalim carevinama. Kulturna i književna djelatnost u

naredna dva vijeka u kojima dolazi do velikog prodora raznih naroda u bivše franačko carstvo, ograničava se na samostane i katedralne škole. Mada se deseti vijek obilježava kao jedno od najcrnijih u francuskoj istoriji ipak je i ono, počev od tridesetih godina, posebno u njemačkom dijelu, pod vladavinom triju Otona (936-1000) počelo živjeti svojim životom. Upravo se u desetom vijeku u Francuskoj rađaju dvije krupne novine sa značajnim posljedicama: klinijevska reforma i sekvencijsko pjesništvo nastalo na jugu Francuske, o čemu kasnije.

Klinijevska reforma poniče u Clunyu, gradu u srednjoj Francuskoj u kojemu godine 900, vojvoda Akvitanski, Vilim osniva opatiju čije samostansko ustrojstvo prepušta opatu Bernonu koji je uređuje prema regulama benediktinskog reda. Osnovna namjera osnivača vojvode Vilima, opata Bernona, kao i samoga pape bijaše obnavljanje čistote i strogosti monaškog života koji je s obzirom na moral podosta popustio. Manastir je u pogledu svoje misionarske djelatnosti i autoriteta tokom desetog i jedanaestog vijeka u Zapadnoj Evropi bio toliko uticajan da je diktirao i samo postavljanje papa, posebno se brinući o duhovnoj izobrazbi monaha i svjetovnog klera.

Ideje o umjetnosti i lijepom u vrijeme otonskog preporoda i klinijevske reforme

1. *Eri(u)gena i spisi Pseudo-Dionisija Areopagite*. Kao što po zalasku sunca još dugo traje svjetlost, opirući se sve jačoj i jačoj tami, tako se i karolinška renesansa odupirala vlastitom zatiranju, ostavljajući neizbrisive tragove u kulturi desetog i jedanaestog vijeka, posebno u teoriji lijepog, odnosno u formiranju srednjovjekovne estetike. Ovome je, kao što je ranije istaknuto, znatno doprinio najveći mislilac karolinške epohe J. Skot Eri(u)gena (Irak) svojim prevodom i komentarima spisa Pseudo-

Dionisija Areopagite, najoriginalnijeg anonimnog grčkog teološkog mislioca iz druge polovine petog vijeka koji se poslužio imenom učenika svetoga Pavla iz Atine.

U tim se spisima izlaže: pojam ljepote kao savršenosti bića, intuicija kao krajnji cilj spoznaje i simbolika umjetničkih oblika.

Naučavanje da je sve što postoji lijepo, to jest da i ružne stvari participiraju u sveopštoj ljepoti tako što nam u uspoređenju s lijepima ukazuju na viši, odnosno niži stupanj savršenosti bića, bilo je presudno za formiranje *figurativne* umjetnosti u otonskom carstvu i visokoj romanici.

Sličan odjek imalo je i Eri(u)genino naučavanje o *perceptibilnoj ljepoti* kao *analogiji natčulnog* gdje posmatrač, gledajući lijepe predmete ili osobe, ima pred očima onoga koji je to stvorio, to jest Svevišnjeg Tvorca. Uprkos tome što je Eri(u)gena anatemiran ipak se njegovo naučavanje, kao i metafizika Pseudo-Dionisija nalaze u osnovi klinijevske reformacije, kao i u sličnim pokretima desetoga i jedanaestoga vijeka.

Na prvom je mjestu stajala ideja o *ekvivalenciji boga i svjetlosti* što se posebno odrazilo na arhitekturu gdje je zamračeni enterijer crkava simbolizirao tamu ovoga svijeta u koju bog šalje svoju svjetlost.

Sličnu su namjenu imale i ikone na kojima se otjelovljavala ideja o ljepoti izopačenog i jezivog što je doprinijelo da se u klinijevskoj teologiji Isus prikazuje kao strogi i ljutiti sudac, a paklene muke živo i plastično predočavaju.

Kao što su slike samo blijedi odslik božjega sjaja tako je, po shvatanju crkvenih autoriteta klinijevske reforme i *poezija* samo *sjenka* uz čiju se pomoć samo donekle može upoznati natprirodno, više biće.

2. Odnos predstavnika duhovne kulture desetog vijeka prema antičkim muzama. Upravo takvo mišljenje o poeziji zagarovara drugi opat Clunya O d o de Cluny, porijeklom iz poznate

porodice u Meinu, rođen 878/9, umro u St. Mijenu de Tours, 18. XI 942.

Odo u navedenoj opatiji slijedi reformu što ju je 910, započeo benediktinac Bernon koga godine 927, nasljeđuje. Od djela ovoga opata, kao što su *Moralia in Job* (bez neke književne vrijednosti) te *Collationum libri tres* i *Occupatio*, za nas je posljednje najznačajnije. Mada je ova poema u sedam knjiga, odnosno sedam hiljada heksametara osrednje vrijednosti u njoj se, uprkos tome, susreću dragocjeni podaci o poimanju poezije, posebno o odnosu i stavu prema antičkoj poeziji i antičkim muzama. Prema ovome opatu *slobodne umjetnosti* su *san* (III 1120-1180) a služe za izoštravanje duha, pritom proizvodeći samo sjenke koje treba da imaju vjersku potku:

III 1141-1180.

Est velut *umbra* rei potius quam visio veri.
Non rethor aut vates mendax, nec Apollo vel Hermes,
Nemo, licet sciulus penetratque profunda sophiae...

Somniat has ipsas, alalos qui blaterat, artes
Inmemor oblitae meminit partimque sophiae.
Plurima repperiunt tales et plurima fingunt,

Quae prosunt studiis horum, quos gratia legit;
His accunt acies mentes quasi cote ligones¹⁰¹.

¹⁰¹ Prevod stihova:

To sjenke su prije no istine slike.
Ni retor, lažni poeta, Apolon ni Hermes,
Niko, ma učen bio, mudrosti u temelj ne zađe...
Ko poput blebeće njemka, taj bešćutno vještine
Sanja, mudrosti slabo se sjećajuć te.
Premnogo toga smišljaju, snuju vam ti

Što ovaj reformator misli o poeziji čućemo iz sljedeća dva stiha:

III 1218/19.

Nam plerisque nocet, sui quos lactamine mulcet,
Nausea dogma quibus fit, vana poetria pastus¹⁰².

Što se tiče *antičke poezije* za nju Odo ne želi ni da čuje. On je dapače u šestoj knjizi metodično napada, time se svrstavši među rigoriste karolinške epohe:

VI 721-736.

Dicta poetarum quoque sicut inania vitant,
Quam prestetque vident mitis doctrina coturno,
Que rethores tumidis conflant sua carmina buccis,
Quae extenuant mentes, palpent sonitu licet aures.
Ergo odio ducunt quemqumque sophistice fassum,
Qui sua miscillis texunt commenta coturnis.
Sic voluere dii per eos sua carmina dici,
Ut quasi melle litum porgat vas dulce venenum
Et placeat vitium melico sermone relatum,
Pressius inculcent cultoribus ut quoque crimen.
Quod fuerint rabidi, produnt, saevi atque petulci,
Quisquis ut exemplum gaudens imitetur eorum,
Tam placiturus eis, quam deteriora patrarit.
Per rethores igitur delirat maxime mundus,
Crimina qui suadent, quae gesta loquuntur ab ipsis.
More nihil horum fucat doctrina piorum¹⁰³.

Što trudu će koristit onih milost odabra što ih;

Vještine oštre im duh k'o što se motike tociljem oštre.

102 Prevod stihova:

Većini škodi ko druge prevarom sladi,

Dogma kome je jad, ništavna poezija tome je slad.

103 Prevod stihova:

Pričanja pjesnika starih k'o ništavnih nek' klone se stvari,

Slično postupa i u V 675-695.

Mada je Odo izbjegavao muze, navodeći ih samo na početku ili svršetku pojedinih pjevanja istovremeno osuđujući epsku muzu (III 1247) ipak je i sam u uvod četvrte knjige uveo, doduše *čednu muzu*. Ovo nije za čuđenje tim prije što je ovaj opat bio obrazovan čovjek i ujedno veliki poznavalac muzike. Zahvaljujući tome, svojim naučavanjem o Duhu Svetome priznao je božansko porijeklo antičkoj poeziji, odnosno antičkoj pjesničkoj inspiraciji sadržanoj u invokaciji, bilo antičkih muza, bilo samih Olimpljana, vješto je spajajući s učenjem o Duhu Svetome, što se vidi iz dva naredna stiha:

Spiritus hic, veterum qui replet pectora vatum
Se probat esse deum replens et corda novorum¹⁰⁴.

*Blag nauk da j' bolji od kićenog stiha,
Od onog što retori nadmenim glasom tvore,
Što dušu tupi, uši umilnim rječima gladeč,
Odišu zlobom, ma kol'ko sofistički rečeno bilo,
Oni što laži svoje u kićene stavljaju verse.
Bogovi po njima htjehu svoje objaviti riječi,
Da bi poput medena suda pružali otrov,
Ne bi l' se dopala varka slatkim rječima dana
I zločin štiodim' u dušu što prije ušo.
Da zli su, zloradi i divlji kažu,
Pa se najvećima od onih što njihovim putem kročiti hoće
Raduju onom ko više opakih počini stvari.
I tako svijet najvećma bunca usta preko retora
Na grijeh nagovaraju štono...*

104 Prevod stihova:

*Taj duh što grudi punijaše pjesnika starih
Da bog je dokazuje, puneći srca i pjesnika novih.*

Nasuprot ovome, donekle uskogrudom reformatoru po kome je problem invokacije ipak prešutno ostao vezan za antičku poeziju, stoji nama nepoznati autor djela *E c b a s i s c a p t i v i*. Anonimni pisac ovoga epa o životinjama, nastalog u vrijeme Henrika I, osjećajući da nije dorastao paganskom epu, traži pomoć muza kako bi ispjevao *tešku sudbinu* teleta što je lutajući dospjelo u ruke isposnijelom vuku. Gladni vuk se na žalost po običaju svojih pređa ne osvrće ni na molitve same vidre koja opominje kurjaka da prema pravilima samostanskog života ne bi bilo u redu da pojede nedužno tele, što se na kraju i ostvaruje nakon čega bik usmrćuje vuka.

Ovaj raspusni Neznanac o antičkim muzama, odnosno kame-nama nema jasnu predstavu, jedino držeći da stanuju po šuma-ma, poljanama i rijekama, što je čuo od Horatija, Ovidija i Mar-tijala. To mu, međutim, ne smeta da ih zazove u pomoć:

St. 26-32.

Scribitur et legitur, priscorum carmine scitur,
Per campos, silvas, fluvios properare Camenas,
Quo pede pervolitent vel que sibi carmina dicent:
Exitus et reditus quarum per maxima cautus,
Commonet insulsum, ne fimo polluat aurum,
Increpat indoctum de celis scribere verum,
arguit invalidum per fortia tendere gressum¹⁰⁵.

¹⁰⁵ Prevod stihova:

*Čita se i piše, iz pjesme pređa svi saznaju,
Kamene da se poljima, šumama, potocim' vrzmaju,
Ma gdje hodile i pjesme svoje pjevale:
Odlazak njihov k'o i povratak brižan je jako,
Upute ludome daje da zlato ne ukalja kalom,
Neuka grdi što istinu o nebu piše,
Nemoćna kori na jačeg što upravlja hod.*

Gotovo istovremeno s Odom i ovim Neznancem što nam gornjim citatom stavlja do znanja da i on poznaje epski način pisanja, djeluje i najstarija saksonska, odnosno germanska pjesnikinja H r o t h s v i t h von Gandersheim, rođena oko 935, umrla vjerovatno poslije 973, u Gandersheimu gdje je cvjetao studij klasika što ga je Hrothsvitha marljivo izučavala.

Ova pjesnikinja na latinskom jeziku piše pjesme, drame i epove. Od epova, odnosno istorijskih poema do nas su doprli *Gesta Ottonis* (*Otonovi podvizi*) i *Primordia coenobii Gandershemensis* (*Stasanje manastira u Gandersheimu*). Od pjesama, zapravo spjevova, pisanih leoninskim distisima očuvale su se sljedeće: *Pelagius*, *Gongolfus*, *Basilius*, *Agnes*, *Dionisius*, *Historia natiuitatis Beatae Virginis* (*Istorija rođenja Blažene Djevice*) *Ascensio Domini* (*Hristovo uzašašće*) i *Conversio Theophili Vicedomini* (*Obraćenje Teofilovo*). U posljednjoj pjesmi, odnosno legendi ova nam saksonska djevica i svetica priča kako se svrgnuti biskup Teofil pogodio s đavolom, to jest prodao mu dušu da bi mu Satana, koji je više *manifestacija Đavola*, no *đavo po sušastvu*¹⁰⁶, za uzvrat pomogao da se ponovo domogne svoga izgubljenog biskupskog položaja. Ovu pojedinost ne ističemo toliko stoga što je ovo u zapadnoj evropskoj književnosti nesumnjivo najranija književno obrađena fabula o pogodbi čovjeka s đavolom, odnosno *motiv o prodaji ljudske duše đavolu*, što će ga pjesnički genijalno uvijekovječiti J. W. Goethe u *Prafaustu*, odnosno *Faustu*¹⁰⁷, koliko zbog *odnosa strogo moralnih osoba prema suštini zla i grijeha*, to jest *odnosa prema zabranjenom, respektive tragičnom, božanskom*¹⁰⁸.

¹⁰⁶ Isp. Džefri Berton Rasel, *Mit o đavolu*, Jugoslavija, Beograd 1982, 35.

¹⁰⁷ O ovome motivu, kao i o liku Fausta u kojemu ga je Goethe uvijekovječio više vidjeti u mojoj studiji *Goetheov Prafaust*, pisanoj kao uvod u moj prevod *Prafausta* sa njemačkog, *Forum*, glasilo JAZU, br. 10-11, 1979, str. 753-815.

¹⁰⁸ Budući da odgovor na ovo pitanje čini suštinu ne samo hrišćanske religije i hrišćanske književnosti već i bit brojnih drugih religija i književnosti

ono zahtijeva detaljnije objašnjenje. Ako se, naime, suština grijeha sastoji u kršenju zakona, to jest zabrane, zabranjene oblasti, odnosno oblasti tragičnog i božanskog, što je predmet i glavni motiv starih helenskih tragedija, pri čemu se ogrešenje o zakone smatra ogrešenjem o božansko i sveto koje ga takvim čine upravo zakon i zabrana, onda je jasno da je polje zabranjenog, božanskog, to jest polje grijeha sa stajališta savršenosti ravno savršenom dobru. Kao takvo, polje zabranjenog postaje ne samo unutarnji poziv i izazov (sjetimo se prvih ljudi i božje zabrane da ne jedu sa stabla *spoznanja* dobra i zla, kako to stoji u *Bibliji* da se ovo upozna, već je polje zabranjenog to iz kojega se, ako se u njega kroči, ide u polje grijeha time i zla koje je, kao takvo, druga strana savršenog dobra, odnosno sama savršenost, pa samim time polje zabranjenog najviše i zaokuplja najmoralnije duše.

Kako je, dalje, književnost ogledalo zla, to jest polja zabranjenog koje je za ljudsko biće oduvijek imalo vrhovno značenje, i, kako, nadalje, književnost nastoji ne samo da zlo upozna u njegovoj biti, već da i s njime bezgranično opšti, to onaj ko nastoji da preko književnosti opšti sa zlom, da ga ono ne bi zavelo, mora uistinu biti visokomoralna ličnost. To je razlog zašto baš visokomoralne ličnosti, kakve su, na primjer Hrotsvita i Emili Bronte, najbolje spoznaju i poznaju bit zabranjenog, tragičnog, odnosno božanskog, u istom putem književnosti suučestvujući, o čemu se može konsultirati sjajna studija Žorža Bataja, *Književnost i zlo*, BIGZ, Beograd 1977, str. 5, i d.

To je razlog zašto Faust, želeći da upozna bitnost, mikrokosma i makrokosma, što će reći da upozna polje božanskog, samim time polje zabranjenog, prodaje dušu đavolu, tom iskonskom otjelotvorenju načela zla kao *doživljaja svetog*, natprirodnog, božanskog. Tako gledajući na zlo, đavo nam se pokazuje kao oličenje ne samo zla i tame, već i dobra i svjetla, a samim time i kao očitovanje ambivalentne božje naravi koja se pokazuje kao dobra i zla, o čemu govore dvosmislena, ambivalentna božanstva drevnih religija Sumera, Egipta, Irana, drevne Helade itd., kao što su En-lil, Marduk, Seth itd., koji su kao uništitelji starog i tvorci novoga života simboli zla i dobra koje iz toga dobra proističe. Ne kaže li se u hinduizmu da je Brahma uništitelj i tvorac ljudskog roda?

Sasvim je na mjestu što je čovjek, budući da je stvoren na božju *sliku i priliku*, kao što to hoće naše hrišćanstvo, kao i njegov tvorac (u hrišćanstvu

Svoje, za javne nastupe pisane drame *Abraham*, *Callimachus*, *Dulcitius*, *Gallicanus I*, *Gallicanus II* te *Pafnutius* i *Sapientia*, Hrothsivtha sastavlja po ugledu na Terentija čije je opscene komedije nastojala zamijeniti.

Što se tiče njenog stava prema antičkim muzama, one se kod nje pojavljuju sad kao *ličnost*, sad u značenju *pjesma*.

Kao *ličnost* susrećemo ih u spjevu *Historia nativitatis Beatae Virginis* (Migne 137, 1063 D):

St. 1-15.

Unica spes mundi, dominatrix, inclyta coeli,

Sancta parens Regis, lucida stella maris...

Tu dignare tuae famulae clementer adesce,

Jehova, mada je ovaj kasni pridošlica u hebrejskom panteonu – posljedniku kanaansko-ugaritskog panteona – iz kojega je istisnuo svoga suparnika Baal-Alijana, tek manifestacija El-Šadaja) utjelovljenje božanskog i đavolskog, dobra i zla. (Nas, naime, ne samo dualističke već i monističke religije uče da nema boga bez đavola, kao što nema ni dobra bez zla, prema onoj *Nullum malum sine aliquo bono*).

Na mjestu je i to, ponovimo to, da element grijeha, to jest zabranjenog, čovjeka podjednako uzbuđuje i izaziva kao i element božanskog, dobra i svjetla što je čovjek bezgranično *uživao* u svetom prostoru, u zemaljskom raju kao slici i prilici od *Višnjeg stvorenog kosmičkog svijeta*, isto prvim grijehom izgubivši, stalno nastojeći da bar u mislima zade u taj zabranjeni – u metafizički, transcendentni, božanski, – od Tvorca misaono projicirani i omudreni Universum. Prema tome, problem grijeha, odnosno zla i tame, time i problem ružnog, što sobom simbolizira đavo, te problem dobra i svjetla, time i problem lijepog čije je oličenje dobro božanstvo jesu problemi koji čine temeljni sadržaj ne samo hrišćanske književnosti, odnosno hrišćanskog poimanja lijepog, umjetnosti, što je tema drugoga dijela ove radnje, već i poimanja gornjih estetskih kategorija u umjetničkim granama, posebno u muzici i poeziji drugih naroda.

Hrosvithae votis carminulisque novis.
Quae tibi femineae studio famulante Camenae,
Iam supplex modulis succino dactylicis,
Exoptans...
Necnon regalem pangere progeniem.
Hoc tamen agnosco, fragiles excesere vires.
Laudibus ut tentem te meritis canere.
Digne pro meritis quam totus non canit orbis...¹⁰⁹

Ovdje, dakle, Hrothsvitha zaziva Djevicu Mariju i paganske *Camenae*. U spjevu *Muka svetoga Gangolfa mučenika* (Migne 137,1085 C) kaže:

Certum non nostrae possunt dictando Camenae
Composito modulis texere dactylicis...¹¹⁰

¹⁰⁹ *Ibidem*. Prevod stihova:

*Jedino ufanje svijeta, nebesna Gospo slavna,
Kralja rodiljo sveta, sjajna zvijezdo mora. . .*

*Dostoj se sluškinji svojoj u pomoć priteći blago,
Željam' Hrothsvithe k'o i pjesnicim' novim.
Ljupke ti kamene revnosno služe,
Ja ti ponizno u daktilskim stopama pjevam,
Želeć...
Kraljevski porod ne opjevam ja.
Ovo pak znano je meni da krhka me napušta snaga.
Opjevat tebe ću pokušat dostojnom slavom
Kakvom te dostojno zasluga radi cijeli ne opjeva
svjet...*

¹¹⁰ *Ibidem*.

*Doista kamene ne mogu naše daktilskim
Stopama pojeć' opjevat skladno. . .*

Suprotno navedenom, kod ove pjesnikinje kamena može značiti *pjesničko* nadahnuće, kao, na primjer, u spjevu *Muka svete Agnete* (Migne 137, 1122 C):

Carmine non culto pangit quam nostra Camoena.
-Naša kamena pjeva samo loše pjesme.

I muza, slično kameni, dolazi u značenju *pjesma* u navedenoj poemi *Stasanje manastira u Gandersheimu* (Migne 137, 1148B):

Istius exiguae quae mox in vertice Musae.

Iz ovoga se vidi da prema ovoj pjesnikinji pjesnički dar mogu udjeljivati muze, odnosno kamene, Djevica Marija pa i sami sveci, što ćemo vidjeti iz predgovora spjevu *Passio sciti Pelagii* (Migne 137, 1093D):

Inclyte Pelagi, martyr fortissime Christi,
Et bone regnantis miles per saecula Regis,
Respice Hrothsvitham miti pietate misellam,
Me tibi subjectam devota mente famellam
Quae te mente colo, Carmen quoque pectore promo,
Et fac exigui superno de rore rigari
Pectoris obscurum iam mis clementis antrum,
Quo possim laudum condigne mire tuarum,
Famosumque tuum calamo signare triumphum...¹¹¹

¹¹¹ *Ibidem*. Prevod stihova:

Pelagije dični, Hrista svjedoče vrli,
Vojniče dobri u službi vječnoga Kralja,
Blagošću blagom Hrothsvithu pogledaj suznu,
Mene sluškinju smjernu dušom odanu tebi
U srcu štono te štuje, u duši pjesmu ti snuje,

Osim toga, ova se skromna pjesnikinja zna obraćati i običnim smrtnicima (Migne 137, 1063, st. 174).

U desetom vijeku susrećemo djela koja se obraćaju paganskim i hrišćanskim izvorima inspiracije. Takvo je djelo *G e s t a A p o l l o n i i*, prepjev starohelenskog romana koji se tijekom petoga i šestoga vijeka dosta raširio. U ovome djelu koje u vidu ekloge obrađuje roman Apolonija Rođanina, u razgovoru između dva fiktivna lica, Saksonca i Strabona, pojavljuje se *sinkretička invokacija*: P. II 485, 19-34.

STRABO

Me libet acceptis de te, karissime, dictis
Viribus ad Christum totis clamare supernum.
O pater, aeterno suffultus in aethere regno,
Atque tuus natus, dominans aetate
Spiritus et patri similis, qui perenni...
Namne divisio, sed non deitate remoti,
Angelici cives reboant quos caelitus omnes,
Ymnos pangentes sanctos pariterque canentes,
Cum prece sincera petimus suffragia vestra:
Pectora Pegasici potetis flumine rivi.

SAXO

Rursus te Christum petimus de Virgine natum,
Angelus intactae quem dixit quippe Mariae,
Regia partheniae captasti viscera purae
Perque, tuum partum dignatus solvere mundum.

Daj da s visine rosa prsiju blagih

Spilju natopi tamnu da hvale ti

Čuveni trijumf perom opisat dostojno mogu...

Omnia de caelo nobis demitte sereno.
Hoc strictim nostrae possint finire Camenae.
Iam sat erit nostra Christo clamasse Thalia¹¹².

Ovdje se, kao što se vidi, molitva Trojstvu završava obraćanjem Pegazovu izvoru i paganskim kamenama. Ovaj se sinkretizam da objasniti preuzimanjem ekloge u čijem se obliku izlaže građa romana. Možda nije naodmet dodati da se otvoreno zazivanje antičkih izvora nadahnuća u desetom vijeku susreće uglavnom u anonimnim djelima, dok ih zvanična crkvena lica većinom negiraju. To čini i veliki crkveni autoritet R a t h e r von Lüttich, ili Rathier de Liege. Rather se rodio oko 887. u blizini Liègea, umro 25. IV 974. u Namuru. Veliku naobrazbu stiće u

¹¹² *Ibidem*. Prevod stihova:

STRABON

*Rječima datim mili se meni
Hrista iz sve zazivat snage.
Oče, u vječnom što stoluješ carstvu,
Čedo, ti što vremenom vlada,
Pa Duh što ocu je nalik. . .
Anđelâ hori na nebu poje
Himne tebi pjevajuć, svece opjevajuć'.
Iskreno tražimo pristanak vaš:
Na Pegaza vrelu vašu napojte grud!*

SAKSONAC

*Tebe od Djeve rođena Hriste, tražimo opet,
Tebe anđeo koga Mariji navjesti Djevi,
Divotnu u utrobu djevice čiste uniđe ti
Rođenjem što se udostoji spasiti svijet.
Daj da nam s nebesnih visina dolazi sve.
Jedino ovo mogu naše postići Kamene:
Taliju našu zazvat biće dovoljno Hristu.*

školi kojom je upravljao opat L. Ilduin s kojim Rather godine 926. dolazi u Italiju da bi godine 932. bio izabran za veronskog biskupa. Za vrijeme biskupovanja u Veroni, kao strasni istraživač i veliki poznavalac antičke i starohrišćanske književnosti, otkriva rukopis Katulovih pjesama. Nešto kasnije ovoga erudit, koji hotijaše misliti svojom glavom, to jest društvene i crkvene prilike uzimati kritički, sa znom soli, što bi rekla latinska poslovice, zatvaraju u Paviji, da bi nakon toga, godine 953, postao biskup u Liègeu, ali ga, zbog *lošeg vladanja*, godine 955. smjenjuju, pa ga ponovo susrećemo u Veroni, da bi nešto kasnije i iz nje bio progнан.

Od brojnih djela ovoga vrsnog stiliste i dobroga poznavaoa pravila govorničke vještine, spomenimo ona najznačajnija, kao, na primjer, djelo *Praeloquiorum*, libri sex (*Predgovori*, šest knjiga) napisano između 935-37, u zatvoru u Paviji u kojem na satiričan način raspravlja o moralnim dužnostima dobroga hrišćanina. Ovamo, osim značajnog djela *Dialogus confessionalis* u kojemu se daje ispit savjesti, ide i Ratherovo djelo *Epistolae* te *Sermones et Exhortationes*.

Od ovoga naprasnog i strogog teologa ne može se očekivati do osuda i odbacivanje antičkog pjesništva i muza, što susrećemo u epistuli upućenoj trijerskom biskupu Rotbertu (*Migne* 136, 650 A): *Naucipendens itaque quid mendax Graecia, quid poetica garrulitas de falsitate semper referat ornata; his ediscendis dedi operam quae mera latinitas et apostolicorum virorum promulgavit sincerissima puritas: posthabens fontem Caballinum bicipitemque Parnassum, vitae fontem si cognoscerem, non solum ad salutem, verum ad peritiam credidi, Christum*¹¹³.

¹¹³ Prevod citata:

Nimalo ne cijenim što lažna Grčka, što pjesnika pričljivost ukrašena lažju kazuje; upoznavši to nastojah upoznati što poručuje istinska latinska književnost i vrlo čistoća apostolskih muževa: nakon boravka na Konjskom izvoru i dvoglavom Parnasu, da bih spoznao izvor života obratih se Hristu, ne

Nasuprot ovome odbacivanju svega što je antičko, potkraj desetoga vijeka ponovo susrećemo djelo u kojemu se zazivaju antičke muze: *E p i s t u l a d e a m i c i t i a* (*Poslanica o prijateljstvu*) što ju neki Anonimus franačkog porijekla posvećuje monahu Bovonu¹¹⁴.

Što o muzama misli ovaj Neznanac čut nam je od njega:

St. 33 sq.

Cum tibi virtutem faveant insignia clara,
Cum sis vir sapiens, quam magnis viribus ardens,
Pollens ingenio, sophyae sectator amator
Fossor, Pieridum musarum semper amicus,
Pierides cum te doctum fecere poetam.
Te docuit Clio coniuncta sororibus octo,
Felicis cum sis depastus prata Capellae
Phylologiae te septem docuere puellae.
Ast ego quem tetris tenebris inscita condit,
Tectus obumbrificor sophyae seu temptor et exors,
Fonte caballino qui numquam labra perunxi,
Stertens Parnasi nec umquam somnia crevi,
Phylologiae quem numquam novere ministrae,
Despicio a doctis mentis velut impos et artis...¹¹⁵

samo kao izvoru spasenja već i kao izvoru istinske spoznaje.

¹¹⁴ Tekst *Poslanice* objavio je Dümmler u *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, 1877.

¹¹⁵ *Tebi pristaju vrlina odličja vrla,*

*Ti muž si mudar kog' mnoge vrline krase,
Snažnoga duha buduć', sljeditelj, mudrosti ljubitelj,
Istražitelj, muza iz Pijerije vječni prijatelj,
Pjesnikom učenim jer te Pijerkinje učiniše.
Klio te učila što od sestara deveta bila,
Kadno livadam' Kapele srećnog uživaše
Sedam te djeva Filologije učiče.*

Kao što vidimo ovaj Neznanac u trideset devetom stihu aludira na djelo Martijana Kapele *Nuptiae Philologiae et Mercurii*, istovremeno navodeći Persijev obrazac poniznosti, takozvani *excusatio propter infirmitatem* te se ni njemu ne smije zavidjeti zbog neznanja, jer ni on nije bio na gori Parnasu.

Protiv antičke poezije i njenih muza ne ustaje ni Englez *Frederick* *de la* *Hal* *de* *Canterbury*, rođen u desetom vijeku što se vidi iz njegova djela *Vita Walafri* *di*, zapravo prepjeva biografije Wilfrida, nadbiskupa u Yorku 709. godine, što ju je u osmom vijeku sastavio Stephanus Aeddi (e. Reine):

I 107.

Inscius egregios egris conatibus actus
Ordior insipidum quo fert fiducia sensum.
Ausibus infidis aderit sed calculus ignis.
Forcipe vatidicum solitus purgare labellum.
Cunctipotens opifex, arcani pandulus index,
Spiritus internis animans dulcioribus antra
Cordis amara mei, ne quid displodat inepti
Lingua tenax iusti, quo non fervente serenas
Efficit haud Phoebus taedas aut Cynthia parcas¹¹⁶.

Ja pak kog tmina strahotne tame stvori,
Zasjenjen istom, mudrosti istom težeć',
Ja što na izvoru Konjskom usta nigda osvježio nisam,
Nit igda na Parnasu pijuć snove ti snivah,
Niti me ikad Filologije sluškinje spoznaše vrle,
Učeni preziru mene, bezuman, nevješt kao da jesam. . .

- ¹¹⁶ *Nesvjesno podvige sjajne slabašnim upravljam snagam'*
Uzdanje sjetila slijepa upravlja kamo.
U ušima u nevjernim ognjen kamičak stoji,
Štono k'o klješta plama proročku pliticu mije.
Svemoćni tvorče, nebesnih tajni znalče,

3. *Sekvencijsko pjesništvo Južne Francuske i rehabilitacija antičkih muza.* Druga veoma značajna novina što ju susrećemo u pjesništvu desetoga vijeka jeste pojava posebne lirske vrste, pojava sekvencijskog pjesništva što se razvilo u Saint-Martial u Limogesu i Moissacu u Južnoj Francuskoj.

Po nekim istraživačima sekvencijsko pjesništvo, kojemu postanje najvjerojatnije treba tražiti u liturgiji, stvara *Notker Balbulus* tako što završno dugotonsko *a* u hebrejskom uskliku *Aleluja* ispunjava prigodnim tekstovima, dok su po drugima, za pojavu ovoga pjesništva bitna dva sljedeća faktora: prodor svjetovne muzike u bogoslužje i unošenje bizantijske himnike u franačko carstvo oko 800. godine. Time se i objašnjava okolnost što se u najstarijoj poeziji sekvencija susreću i svjetovni sadržaji, to jest kitice koje je najveći istraživač sekvencijskog pjesništva, Hans Spanke, nazvao *ekstravagancije*, a koje su u međuvremenu otpale¹¹⁷. Poslije određenog vremena ovo pjesništvo dobija zvanično priznanje i dospijeva u ruke crkvenih muzičara i pjesnika¹¹⁸.

Susretanje muza u liturgijskim sekvencijama iz najstarijega perioda može se objasniti time što ove po svojem sadržaju nisu bile toliko različite od neliturgijskih, svjetovnih sekvencija, kao i činjenicom da se začetak sekvencije krije u instrumentalnoj i vokalnoj muzici. Ako se tako gleda na sekvencije, onda su muze u sekvencijskom pjesništvu zastupnice muzike, što smo susreli u kasnoj antici i ranom hrišćanstvu, odnosno u patristici.

Sekvencijsko pjesništvo tokom jedanaestog i dvanaestog vijeka

Duše što nutrinu gorku, srce mi

Zasladam sladiš da jezik kruti pravedne duše

Nešto rekao ne bi priječilo što bi da u njoj

Apolon ili Dijana svjetlu zapale luču.

¹¹⁷ Cf. Hans Spanke, *Beziehungen zwischen romanischer und mittellalterlicher Lyrik*, Berlin 1936.

¹¹⁸ Isp. Curtius, *Evr. književnost* 245.

prelazi u čisto svjetovno pjesništvo, doživljujući najveći procvat u dvanaestom vijeku izjednačivši se s crkvenim himnama. Među najpoznatije sastavljače sekvencija, osim navedenoga Notkera, idu: *Wipo*, papa *Inokentije III*, *Adam de Saint-Victor*, *Toma Celano*, otac hrišćanske teologije *Toma Akvinski* i *Jacopone da Todi*¹¹⁹.

Kakav odnos vlada prema antičkim muzama u ovome pjesništvu pokazaće nam sljedeći primjeri porijeklom iz Saint-Martiala:

Age nunc, dia
Camoena,
In hac praecelsa
Annua
Prome carmen laeta.

Ia
Eia, Musa, dic quaeso
Praelara chorea
Blandificaque libens
Perstrepe organa¹²⁰.

¹¹⁹ O srednjovjekovnom sekvencijskom pjesništvu i brojnim teorijama o njegovom postanju, kao i o hrišćanskim srednjovjekovnim autorima o kojima je riječ u ovoj radnji, vidjeti krajnje dokumentirano djelo Maxa Manitiusa, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters I*, izišlo kao deveti tom, drugi svezak, prvi dio čuvene edicije *Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft*, München 1911, S. 363, *passim*.

¹²⁰ *Ded sada, božanska*

Kameno,
U ovo divotno godišnje doba
Radosno pjesmu nam poj.

Ia
Nuder Muzo, troheje lijepe,
Umilno, molim te, kazuj,

U jednoj sekvenciji iz Saint-Martiala gledamo kako puk s muzom slavi posvetu crkve Višnjemu:

9a

Cum Musa Thalia
Te conlaudans adorat,
Sancte rex, in hac aula,
Praesens turba¹²¹.

Ovako nešto moglo se susresti jedino kod *dobrog učitelja* Miona u karolinškoj epohi.

Osim toga, u sekvencijskom pjesništvu desetoga vijeka iz Moisaća susrećemo tješnje povezivanje crkvenog s klasičnim pjesništvom. Tako je jedna himna posvećena helenskim muzama koje se prizivaju da dođu na zavjet što one najvjerovatnije nisu odbile:

Ia

O Musae Siciliades,
Seu prestat, Pierides,

Ib

Nunc ad vota faciles
Advenite celeres¹²².

U talambase voljko udaraj.

121 9a

*Presveti kralju, nazočno mnoštvo
Te u crkvi ovoj
Sa Muzom Talijom
Poštuje slaveć.*

122 Ia

*O Muze sa Sicilije,
Još bolje iz Pijerije,*

Nismo li se raspravljajući o sudbini muza u Vergilijevu opusu upoznali sa *Musae Siciliades* (Ecl. IV 1-3) odnosno sa *Musae Pierides* (Ecl. III 85)? U devetoj strofi susrećemo Musa *iocosa*, što nas podsjeća na Ovidija (*Rem.* 387).

Sažet prikaz istraživanja sudbine pjesničkog kulta antičkih muza u desetom vijeku pokazuje nam da su muze imale svoje prizivatelje, odnosno slavitelje, ali i one koji su ih odbacivali. U prvu grupu na prvome mjestu idu anonimni pisci naprijed navedenih djela, kao i autori sekvencijskog pjesništva kojima se donekle pridružuje Englez Fridegod. U drugoj grupi se susreću dva crkvena dostojanstvenika, reformatori Odo de Cluny i Rather von Lüttich.

Sve ovo nedvojbeno ukazuje da je zvanična crkva u desetom vijeku nastojala da ova paganska božanstva istjera iz poezije, kao i to da su im poštovanje odavali mahom slobodoumniji i tolerantniji pjesnici koji se često nisu ni potpisivali na svojim djelima. Slično stanje susrećemo i u narednom, jedanaestom vijeku.

XIII

Antičke muze i njihovi pobornici u jedanaestom vijeku

Prva polovina jedanaestog vijeka jeste razdoblje u kojemu je klinijevska reforma duhovnog, odnosno crkvenog života bila na vrhuncu da bi oko polovine tog vijeka stala polako silaziti sa scene, čemu je više razloga. Kao prvo, prvi su joj stali pružati otpor sami redovnici, kao, na primjer, u Saint-Galenu, naročito svećenstvo okrenuto svijetu i promjenama koje su bile na pomo-

Ib

Deder na zavjet ljubazno,

Odmah dodite hitro.

lu. Ovo je, naime, vijek kad se gradovi počinju naglo razvijati postajući središtima duhovnog života; ovo je vijek kad se nauke i umjetnosti polako osamostaljuju, odnosno udaljuju od crkve i njenih samostana koji zauzvrat, ne mogavši naći zajednički jezik s novim strujanjima, iz svojih aula izbacuju svjetovne discipline: pravo, poeziju i medicinu. Tako je crkva ostala izvan druge renesanse antičke kulture u narednom dvanaestom vijeku. Zato nije čudo što ćemo već na samome početku jedanaestoga vijeka naići na djela u kojima se brani crkveno naučavanje, kao što je slučaj s djelom *E c l o g a T h e o d u l i*, veoma cijenjeno i popularno djelo u kojemu se opisuje prepirka između helen-skog pastira Pseustisa, zastupnika paganstva, i, pastirice Alitije, zastupnice hrišćanstva. Djelo se pripisuje Hrabanovom učeniku Gottschalku (Godescalcus) Saksoncu, svešteniku i učitelju koji djeluje između 805-869. Ovo djelo, naime, nosi njegovo ime, jer antroponim Gottschalk na germanskom znači isto što i *Theódulos* na helenskom, to jest *božji sluga*.

U navedenoj *Eklogi* susrećemo dobro poznati *tópos kontrastiranja* paganske i hrišćanske poezije. O antičkim muzama se raspravlja s teološkog aspekta, kao što ćemo uočiti iz sljedećeg dijaloga:

St. 285-292.

Pseustis:

Prata virent, silvae frondent, nunc omnia rident:
Huc, Elicon, Musas, huc, Protheu, mitte Napaeas;
Assint praecipuae, si curant florida Tempe,
Quos in distichii série complecteris, Enni.

Alithia:

Erroris causas finxit timor atque voluptas:
Singula si baratro sunt, numina singula caelo,
Si sua mundus habet, si pontus, quid modo restet?

Ni quot membra tenes, tot confiteare penates¹²³.

Što se tiče zazivanja muza u *panegiricima*, tu su, kao i u vrijeme karolinške epohe, dobro došle iz razloga što su panegirici svjetovnog karaktera. Osim toga, bila je poželjna patina vijekova da se što više doprinese kraljevu dostojanstvu.

Tako devet učenih sestara susrećemo kod prvog povjesničara Normandije imenom D u d o de Saint-Quentin, rodnom iz Rouena (960-1043) u Normandiji – u njegovom djelu *De moribus et actis primorum Normaniae ducum* (u tri knjige) nastalom između 1015-1026, a služi kao osnovni izvor za upoznavanje rane historije Normandije. Da bi autor ove hronike pisane u čast Rikarda Prvog mogao dostojno opjevati podvige ovoga vojvode on se u trećoj knjizi obraća muzama da mu, kao posjednice činjeničnog, to jest historijskog znanja, u tome pomognu (*Migne* 141, 682 B):

Florida clarisonae solitae sat carmina Musae
Tinnitus modulo psallere multi fidi,
Clio, Melpomene, Polyhymnia, Erato, Thalia.
Terpsichore, Euterpe, Calliope, Eurania,
Praecipuum lyrici munus resonante boatu

123 *Pseust:*

*Livade zelene, listaju gore, smiješi se sve:
Ovamo Muze Helikona, ovamo Proteja Napeje;
Ovamo dične, kad o zelenim o dubravam brinu,
Što ih u distisim Enije opjevaše svojim.*

Alitija:

*Zablude uzrok strah i naslada bjehu:
Jedna ti božanstva paklu, druga nebesim' vode.
Ako li svijet svoja k'o more božanstva ima,
Ostalo što je? Da l' tol'ko zazivat
Penata kol'ko se udova ima?*

Dulcisoni cantus, vocis et altivolae.
Patricio celebri, comitique ducique verendo,
Qui studuit summo rite placere Deo.
Quae canat vestrum singillatim peto dulce,
Alterni metri syrmate dissimili¹²⁴.

Nakon toga svaka od njih pjeva po jednu pjesmu u čast vojvode Rikarda dajući primat Kaliopi, muzi vladara i istorije. Slično postupa i W i p o, njemački povjesničar, porjeklom iz Burgonje, sveštenik i kapelan cara Konráda Drugog i Henrika Trećeg, umro oko 1050. god.

Wipo je autor više djela od kojih navodimo: *Vita Chuonradi Secundi imperatoris* (Život cara Konrada Drugog) sjajna Konradova biografija; zatim, *Tetralogus*, zbirku poslovice nazvanu *Proverbia* i uskršnju sekvenciju *Victimae paschali laudes*. Od navedenih djela pisanih jasnim jezikom i sažetim stilom za nas je najvažniji *Tetralogus*. U ovome panegiriku caru Henriku Trećem nastupa pjesnik, zakoni, Milost i muze koje pjesnik oslovljava (*Migne* 142, 1251B):

Doctae Pierides memorandas edite laudes
Dicite perpetuas Heinrico deprecor odas¹²⁵.

¹²⁴ *Ibidem*.

Dražesne pjesme Muze sa zvonkim glasom
Stihove pojeć dobre glasove daju dobro znane nam
Klio, Melpomena, Polihimnija, Erato i Klija.
Terpsihora i Euterpa, Kaliopa i Klija pak
Poseban njihov je dar da lirsko pjevanje
Glasno pjevanjem odzvanja slatkim,
K'o i zvonkijem glasom.

¹²⁵ *Ibidem*.

Učene Pijerkinje, spomena vrijednu kazujte slavu,
Hvalospjev vječni Henriku pojte.

Nakon toga zbore muze, kazujući što im je činiti (*Migne* 142, 1251C):

Principio Regi benedicimus omnipotenti,
Qui caput est regum, quo gloria crescit eorum;
Qui Pater in Nato pariter cum Pneumate sancto
Lege sub aeterna Dominus regnabit et ultra.
Hunc pie laudemus, nam summam laudis habemus¹²⁶.

Osim toga, u njihovoj je moći (*Migne* 142, 1253 C):

Nos damus officium, quo crescat gloria rerum;
Ex nostris donis manifestant verba Maronis,
Quid pius Aeneas, quid Turnus posset in armis.
Fistula Musarum Flacco dictaverat odas,
Ut Maecenatem fecisset laude perennem.
Haec eadem docuit Lucanum dicere bella
Caesaris et Magni, quae durant ultima secli.
Ex nostris monitis callebat Statius auctor
Thebanos miseris iuvenes discernere flammis.
Nasonis studium totus recitaverat orbis,
Ex nostris curis ornavit scripta figuris.
Regibus antiquis laudes cantavimus olim,
Et de principibus scribendi creverat usus¹²⁷.

¹²⁶ *Ibidem*.

*Najprije svemoćnog hvalimo Kralja,
Vodam' štono je glava, slavu njihovu šireć;
K'o Gospod Bog što će sa Sinom i Duhom
Svetim, vječnim zakonom vođen, vladati dugo.
Smjerno slavimo njega, jer višnju imamo slavu.*

¹²⁷ *Po našoj volji slava svemu se širi;*

*Uzdarjem našim Marona versi su dični,
Što bi Ajneja smjerni, što Turno u boju mog'o?*

Uistinu je u srednjem vijeku teško naći ma koga ko je iskreni-je opisao ulogu antičkih muza u starome svijetu od ovoga kape-lana koji je tako muzama priznao funkciju inspiratora i tvoraca antičke umjetnosti, posebno poezije.

Među autore jedanaestoga vijeka koji ne zaobilaze antičke muze idu i Anselmo de Besate i Wido de Ivrea.

Anselmo de Besate, ili Anseimus Cantuarensis (ukoliko ovo nisu dvije različite ličnosti) učenik Lafranka, nadbiskupa u Canterburyu. Rodio se u Aosti oko 1033, umro 1109.

Anselmo je nesumnjivo najveći mislilac jedanaestoga vijeka zbog čega je i nazvan Peripatetičar. Ovaj putujući učitelj čijem su dolasku klicale Italija, Njemačka i Francuska, ujedno je i prvi predstavnik skolastičke dijalektike. Njegovo se naučavanje sačuvalo u monumentalnom djelu *Rhetoromachia* (posvećeno caru Henriku Drugom kod koga je služio kao kapelan) u njemu razvijajući Kikeronovu teoriju o korisnosti retorike. Osim toga, značajna su mu djela: *De veritate (O istini)* *De casu diaboli (O padu đavola)* *De libertate arbitru (O slobodi volje)* itd.

Što se tiče njegove, u *Retoromahiji* navedene muze, mora se priznati da je suviše učena. Njoj je autor, štoviše, povjerio ulogu učiteljice *artis grammaticae*.

Dok se Anselmova muza, poput svoga autora, bavi naučnim

Svirala Muzâ Flaku diktiraše ode,

Ne bi l' Mecenom vječnim po slavi učinila njega.

Muza Lukanu kaza kako Kajsara Silnog

Ratove opjevat treba što u posljednjem vijeku se zbiše.

Statije pjesnik po proroštvu našem Tebance

Mlade pojenjem tužnim razlučit znaše.

Nazona djela čitav čitaše svijet,

Pomoću našom verse ukrasi svoje.

Kraljevim starim nekoć širismo slavu,

I o vojvodom' slava staše se širit.

problemima, dotle će se kod njegova zemljaka W i d o de Ivrea koji djeluje oko 1075, u djelu *Erotska idila* (300 stihova, ed. Dummmler) latiti drugog posla. U ovome djelu kanonik Wido opisuje susret s lijepom djevojkom na obalama rijeke Pada kojoj pjesnik nudi sva blaga ovoga svijeta da bi joj naposljetku pokazao sliku Merkura i Filologije s propratnim riječima:

St. 241-244.

Cum dii letantur, nobis exempla parantur:
Quod nos letemur, velut et utrumque femur.
Nos Venus invitat, cum natam divam maritat;
Etas cum cogat, ludere Juno rogat¹²⁸.

Da bi djevojka znala ko to nju prosi samozadovoljno joj i ponosno kazuje da je sluga muza pa će on i njegovo djelo ostati besmrtni, a ona neka sad bira:

St. 285-292.

Sum sum sum vates, Musarum servo penates,
Subpeditante Clio queque futura scio.
Me minus extollo, quamvis mihi cedit Apollo,
Invidet et cedit, scire Minerva dedit.
Laude mea vivit mihi se dare queque cupivit,
Immortales erit, in mea Musa perit.
Musa mori nescit nec in annis senescit,
Durans durabit nec quod amavit abit¹²⁹.

¹²⁸ *Bogovi kad se vesele u tom nam primjer dijele:*

Mi da se veselimo, to zdušno da želimo;

Sve nas Venera poziva, kad mlada se udaje diva;

Kad vrijeme k'o usud bane, Juno nas na igru pozivat stane.

¹²⁹ *Ja pjesnik s Muzam' se družim,*

Muzâ penatim ja vjerno služim,

Uz pomoć Klije, sve buduće znano mi je.

Ovaj kanonik što ne zna za prijekor antičkih muza već naprotiv za veličanje ovih pisao je i crkvene himne.

Nasuprot pomenutim piscima, odnosno pjesnicima jedanaestoga vijeka koji ne zazirahu od antičkih muza, stoje autori koji nisu baš uvijek prijateljski raspoloženi prema njima, mada i među njima susrećemo pisce koji ih gotovo konvencionalno otklanjaju, kao što to čini Amarkije.

XIV

Duhovni gojenci klinijevske reforme koncem desetog i tokom jedanaestog vijeka i antičke muze

Među protivnike antičkih muza u pravom smislu te riječi ide zlovoljni biskup Adalveron de Laon, rođen poslije 947, umro poslije 1030, učenik jednog od najobrazovanijih i najčuvanijih ljudi desetoga vijeka, humaniste Gerberta, kasnijeg pape Silvestra Drugog, upravitelja katedralne škole u Reimsu od godine 970-980.

Adalveron se, slično svome učitelju, isticao znanjem i rječitošću u ime čega je i izabran za biskupa u Laonu. Napisao je satiričnu epistolu, odnosno poemu upućenu Robertu Franačkom u kojoj ovaj dosta zajedljivi crkovenjak napada Odoa de Cluny zbog bavljenja poezijom. Umjesto toga, po Adalveronu, je bolje *nosse Deum*, to jest *spoznati Boga*, jer inače:

*Tol'ko se ne dičim, kol'ko Apolon preda mnom uzmiče,
Zavidi i uzmiče, Minerva znanje mi namiče.
U slavi dok budem bio, imaću što budem htio.
Sve besmrtno biće, sa Muzom mojom nestaće.
Muza mi ne zna za smrt, hiljade godina neće je strt.
Što traje trajaće, što ljubi uspjeće.*

St. 181 sq.

Aut regis cineres, aut nostras flabo Camenas.

Rex:

Si Musas celebres, clament: musarde sacerdos.

Praesul:

Persius indignans promet: tu lusca sacerdos
Qui legit, sapit officium Musae, sine Musis¹³⁰.

Sasvim drukčijeg raspoloženja je drugi gojenac klinijevske reforme i njenog duha, nama slabo poznati *A m a r c i u s* Gallus Piosistratus, veliki poznavalac antičke književnosti koji djeluje oko polovine jedanaestoga vijeka. Što Amarkije umuje o antičkom pjesništvu i muzama čut nam je iz njegova satiričnog djela *Sermones (Razgovori)* koji broji četiri knjige. U njemu Amarkije, slično Horatiju, šiba mane svoga vremena, pritom ističući vrline dobrog hrišćanina:

III 248-251.

O Musae fragiles, o fallax nenia vatum,
Qui tantum coitus transformatasque figuras
Finxerunt hominum nugas, quid fabula Terei
Enomaique valet, quid Horestis, quid Poliphemi?¹³¹

¹³⁰ *Il' ću u kraljev pepeo duhati, il' u naše Kamene puhati.*

Kralj: Slaviš li Muze, buče: sveštenik odan si Muzam'.

Predvodnik: Persije srdito kaže: ti slijep sveštenik jesi

Ko uman je, bez Muzâ ulogu vidi Muzâ.

¹³¹ *Himbene Muze, lažne popjevke poetâ,*

Zašto li soj ljudi nam taj utvare,

Ludorije smišlja, koliko vrijedi o Tereju priča,

O Enomaju, O Orestu koliko vrijedi o Polifemu priča?

Iz gornjega je jasno da su muze po Amarkiju *phantasmata*, to jest utvare koje svoje postanje u krajnjem duguju božjoj providenciji koja je paganskim piscima dala duhovnu, nadahnuteljsku snagu što su je izražavali posredstvom invokacije mentalnih bića.

Da je bog bdio i nad antičkom poezijom posvjedočuje nam i antičko satirično pjesništvo koje svojom moralnom, parenetičkom poukom stoji nasuprot mitovima, herojskim legendama, erotskim pričama što kao sablažnjivu materiju valja odbaciti. Navedeno nam lijepo posvjedočuju naredni stihovi:

III 795-799.

Illis ingenium subtile deus dedit et cor
Scribendi quodcunque placeret eis, alioquin
Nequicquam excirent fictas Helicone Camenas
Edere digna hederis. Nostri causa deus illis
Cessit, ut ex scriptis nos proficeremus eorum¹³².

Sudeći prema navedenom, hrišćanski autori, dakle, pagansku književnost nisu odbacili zato što je nehrišćanskog, neznabožackog porijekla, što će reći da hrišćanski pisci, odnosno pjesnici, kao i muzikolozi, ne imahu u glavi shematizirani šablon *hrišćansko naspram paganskog*. Ovo, dalje, znači da se odnos hrišćanskih književnih stvaralaca, prevashodno pjesnika u prvom redu temeljio na moralnoj štetnosti, odnosno korisnosti antičkog pjesništva, kao, na primer, satire. Zato nas ne čudi što Amarkije

¹³² Prevod stihova:

*Duh tanan i srce dade im bog,
Da pišu što mili se njima,
Kako bi drukčije helikonske podstakli
Hinjene Kamene da kazuju bršljana
Dostojno što je. Njima rad nas pristupi
Bog pisanje njino da nam od koristi bude.*

toliko vrjednuje antičke satiričare, zalažući se i za sami spas njihove duše: III 268-272.

Nunc age, Nasoni, num Gallo, num Iuvenali
Et Parce parcant et Gratia sit pia? Verum
Alchimus, Arator, Sedulius, atque Iuencus
Non bene tornatis apponunt regia vasis
Fercula. Miror eos, non audeo vituperare¹³³.

Iz gornjeg se citata vidi da Amarkije problem epskog pjesništva postavlja na širu osnovu, protežući ga, naime, i na hrišćanske epike koji se ugledahu na antičku poeziju, te nas ne treba čuditi što je njegova završna molitva upućena Trojstvu začinjena antičkim duhom i antičkim licima:

IV 471-480.

O sator, o soboles, o sancte spiritus, une
Subsistens sine fine deus, quem nostra mathesis
Separe non scindit ductu...
Da, precor, ut supere compos sit Amarcus aule,
Apprendes fidei litus Celeste saburra.
Cesar et Emathie strages et fama Catonis
Lucanum celebrem faciunt laudatur Opheltem
Stacius evolvens devotaque prelia Dircas,
Et Marii referens virtutem astumque Jugurthe.

¹³³ *Ibidem.*

*Ded nek se Nazonu, Galu, k'o i Iuvenalu
Smiluju Parke, Gratija naklona bude!
Alkuin, zbilja, Arator, Sedulije k'o i Iuvenko
Posuđu divnom služavnik dostojan ne nose
Oni. Njima se čudim grdit ih ne smjem.*

Te, deus, et calamus meus et mea lingua resultat¹³⁴.

Iz navoda proizlazi da u Amarkiju susrećemo ličnost koja je, iako zadojena klinijevskim duhom, u odnosu na Adalverona, ipak veoma uravnotežena, učena i tolerantna, imajući puno razumijevanja za antičku kulturu i njene muze.

Možda najrealniji i ujedno najispravniji sud o muzama u srednjem vijeku susrećemo kod enciklopediste Papije i u *Florilegi-umu* latinske poezije iz sredine jednaestoga vijeka.

O P a p i j i istorija i dalje uporno ćuti. Zna se da je porijeklom Talijan iz Lombardije i da je autor djela *Elementarium doctrinae rudimentum*, izdato 1053. godine. Djelo je abecedni glosar enciklopedijskog tipa koji, osim objašnjenja rijetkih riječi, donosi i nekritička objašnjenja i obavještenja o raznim licima i pojavama, pored ostalog i iz mitologije. Tako o muzama Papija kaže: *Musas pagani ipsas dicunt quas et Nymphas i.e. deas aquarum – Musa vel sapientia dea litterarum: sed nunc alias. Sunt autem numero IX... Sed hoc pagani fingunt. Musa dicitur a mos aegyptiaco i.e. aqua graece, quia musicus sonus maxime ex aqua et aere fit. Quas ideo novem fingunt quia vox humana per novem fit officia: ex plectro linguae, pulsu quatuor dentium; re-percussione duorum labiorum; cavo gutturis, adiutorio pulmo-*

¹³⁴ *Ibidem*.

O Oče, Izdanče, O Duše Sveti, bože

Što jedini nav jeke traješ...

Daj Amarkije stanar višnjeg da bude dvora,

Držeć se čvrsto nebesne obale vjere nam naše.

Kajsar, poraz u Ematiji, Katona slava

Lukanu čuvenost daju; Statija slave jer

Ofelta, opake bojeve Dirke opjeva on,

Marija vrlinu opisujući k'o i himbu Jugurte.

Jezik i pisaljka moja navijek

Kliču ti bože.

nis quasi foliis. Musae sunt dictae filiae Jovis et Junonis: quia omnis vox ex aere et aethere fit; secundum philosophos autem musa dicitur quasi mosis, id est aquatica: quia nulla sonora vox potest esse sine aqua: nam aquae motus musicam facit.

Pomenućemo i članak *Musica*.

*Musica in plaerisque locis sacrae scripturae honorabiliter posita invenitur. Nam non sunt audiendi gentilium errores qui Musas novem esse Jovisque et Memoriae filias esse finxerunt: quos etiam Varro inter eos doctior refellit. Nam omnium sonorum quae materies est cantilenarum, triformis est natura; aut enim voce editur, aut flatu, aut pulsu*¹³⁵.

Kao što se iz navedenog pasusa dâ zaključiti, ovaj ljubimac reda u poimanju antičkih muza oponaša ranije citirano Isidorovo djelo *Etimologije*, poimajući ih kao simbole muzike u patrističkom duhu što smo susreli u Augustinovoj fabuli o tri kipa. Da srednjovjekovni pisci, odnosno pjesnici i muzikolozi nisu imali u pameti kontrastiranje – hrišćanstvo prema paganstvu – posvjedočuje nam *Florilegium Latinum* ili *Carmina*

¹³⁵ Pagani smatraju da su Muze isto što i Nimfe, to jest boginje voda – Muza ili mudrost jeste boginja književnog obrazovanja... Ima ih devet... To pak tako pagani umišljaju. Muza je dobila ime po *mos*, što u helenskom znači voda, jer muzički tonovi uglavnom nastaju pomoću zraka i vode. Vjeruju da ih ima devet zato što ljudski glas nastaje sadejstvom devet radnji: pokretom jezika, trenjem četiri (para) zubâ; uzajamnim djelovanjem dviju usana; usnom dupljom i pomoću pluća kao nekom vrstom mijeha. Muze smatraju kćerkama Jupitra i Junone zato što svaka vrsta glasa nastaje pomoću zraka i etera; po filosofima, međutim, *musa* se naziva *mosis*, to jest vodna, jer nijedan zvonki glas ne može nastati bez vode: tok vode, naime, stvara muziku.

Muzici se na više mjesta u *Bibliji* odaje visoko priznanje. Nisu, naime, zablude nastale iz želje da se uvažava poznatiji po kojima se smatra da ima devet Muza i da su kćerke Jupitra i Memorije, jer tako nešto pobija Varon učeniji od mnogih drugih. Naime, narav svakoga tona iz kojega se sastoji napjev, sastoji se iz tri dijela: glasa, duhanja i udaranja.

Cantabrigiensia, tako nazvana prema *Codexu* koji se čuva u Cambridgeu.

Kembridžske pjesme, nastale oko 1050. godine u porajnskoj oblasti, čine jednu od najboljih zbirki srednjovjekovne poezije, to jest ritmičkih pjesama iz Francuske i Njemačke, vjerskog i profanog karaktera, kao, na primjer, sekvencije (15) s crkvenim i svjetovnim sadržajem; pjesme iz klasičnog i merovinškog perioda; panegirike, te šaljive priče o lažovu, samostanskoj magarici itd. Autor je pjesme rasporedio po napjevima vodeći na prvom mjestu računa o muzikalnom svojstvu pojedinih pjesama, potpuno zaobilazeći razdiobu na pjesme antičkog, odnosno hrišćanskog postanja. Ovaj se Neznanac, štoviše, divi pjesničkoj umjetnosti antičkog Rima, zazivajući njegove muze da mu pomognu ispjevati storiju o tome kako je nadbiskup Heriger pravedno kaznio lažnog profetu što je tvrdio da je bio u paklu i na nebu gdje su ga čak i pogostili (*Br.* 24).

Dok ovaj Neznanac, sljedeći ustaljenu praksu, ne odbacuje ni antičku književnu baštinu, ni antičke muze, tvorce duhovnog života, dotle ih nastoji otkloniti Amarkijev savremenik, imenom *E u p o l e m i u s* koje bi se moglo shvatiti i kao *cognomen ex contrariis*, prema miroljubivom Amarkiju: Ratoboran - Neratoboran. Ko se u zbilji krije pod ovim pseudonimom nama je za sada nepoznato. Iz natuknica u njegovem djelu *Messias (Mesijada)* vidi se da djeluje u Francuskoj, odnosno u Franačkoj u Amarkijevo vrijeme. Eupolemije u početku svoje *Mesijade*, koja spada među najstarije u srednjem vijeku, služeći se obrtom, poput Porfirija, donosi sljedeću invokaciju... *non hoc mihi Clio, non mihi Calliope, sed summa vocanda Sophia est.*

Ovome neznanom Francuzu, što se među prvim u srednjem vijeku stao, makar alegorijski, zalagati za spas Hebreja, dakle, ne trebaju Klija i Kaliopa, već višnja Mudrost.

Oštrij stav prema antičkom pjesništvu i duhovnom životu antike zauzima *W a r n e r i u s* von Basel koji djeluje oko polovi-

ne jedanaestog vijeka. Varnerije je autor teološko-poučne poeme *Paraclitus* u kojoj vode razgovor Gratia, to jest božanska Milost i grešnik-pokajnik. Osim toga, Varnerije, je po ugledu na Teodulovu *Eklogu*, sastavio i alegoričnu poemu imenom *Synodicus* u kojoj dva lica, starac Thlepsis, koji simbolizira Stari Zavjet, i mladić Neocosmus, koji simbolizira Novi zavjet, pretresaju najvažnije istorijske i crkveno-teološke događaje pod vodstvom Sophiae, Mudrosti.

Iako je Sofija kod obaju pohvalila umjetničku stranu što su je obojica ispoljila prilikom ritmovanog izlaganja događaja, ipak je dala prednost hrišćaninu Neocosmosu:

St. 401-409.

Est merito pluris praesentibus atque futuris
Hoc quam quod Maro declamavit carmine raro,
Quam quod tu, Stati, quam quod tu dicis, Horati;
Stupra deos fatum fert horum pagina vatum
Omneque non certum, dubia ratione repertum.
Hic que narrantur rata sunt veramque probantur
His solidare fidem, quibus est deus unus et idem.

Hec igitur cernat sapiens, gentilia spernat,
Que sunt pulchra satis, sed non sunt crudelitatis¹³⁶.

¹³⁶ Prevod stihova:

*Ovo zbilja je od sadašnjeg bolje od pjesništva kao i
Potonjeg. Rjeđe i od onoga, od Marona u pjesmi danoga,
Spjevaše što ga Statije, k'o i dični Horatije;
Pogrdan poj poeta starih, usud bogova opjeva svih,
U njem' sigurno ništa vam nije, crv sumnje tu ti se krije.
Ovdje pak štono se poji, to čvrsto k'o bedem stoji,
Istinsku vjeru kaleć' učvršćuje, onom k'o boga jedinog štuje.
Razborit što dobro je vidi, istinu jedino sli'di.*

Varnerija slijedi i nadmašuje P e t r u s D a m i a n i (rođen u Raveni 1007, umro 23. 2. 1072) jedan od najvatrenijih pobornika crkvenog rigorizma u jedanaestom vijeku. Ovaj veliki reformator crkvenog života i obnovitelj brojnih crkava i manastira, godine 1058. postaje kardinal u Ostiji čemu je dobrim dijelom išao na ruku njegov negatorski stav prema paganskoj književnosti. On se, osim toga, glasno izrugivao monasima što se više zanimaju za gramatička pravila no za Hristov život koji je jedini *fons vitae*.

Iako je Damiani imao negativan stav prema plodu antičkih muza, ipak je upravo on jedan od najplodnijih autora svoga vremena: pisao je hagiografije, epistule, teološke rasprave, pa čak i pjesme, kao, na primjer *Rhythmus de gaudio paradisi* (Pjesma o rajskom užitku) te *De die mortis* (Dan smrti) u kojima pjeva o rajskoj sreći i strahu duše što dolazi pred strogoga suca.

Što ovaj rigorist misli o onima koje interesira antička poezija čut nam je od njega (Migne 145, 306 C): *Ut autem cum stomacho loquor, ex istorum numero sunt ii, qui grammaticorum vulgus adeunt, qui relictis spiritualibus studiis, addiscere terrenae artis ineptias concupiscunt: pervipedentes siquidem regulam Benedicti, regulis gaudent vacare Donati. Hi porro fastidientes ecclesiasticae disciplinae peritiam, et saecularibus studiis insistentes, quid aliud quam in fidei thalamo coniugem relinquere castam, et ad scenicas videntur descendere prostitutas*¹³⁷.

Ovo *scenicas videntur descendere prostitutas* Damiani je posudio od najvećeg hrišćanskog pokuditelja antičkih muza, od

¹³⁷ Istinu govoreći, istoj sviti pripadaju svi oni koji se povode za onom svjetinom od gramatičara, kao i oni što, zanemariivši duhovni nauk, hrle da izučavaju trice i kućine ovozemaljskog nauka: dobro razmotrivši pravila reda Svetoga Benedikta, nalaze užitak u izučavanju pravila Donatove latinske gramatike. Osim toga, oglašujući se o vjekovno iskustvo crkvenog naučavanju i živo se baveći svjetovnim naukom, što oni drugo čine do da u ložnici vjere napuštaju vjernu suprugu i odlaze k onim kazališnim bludnicama.

gojenca antičke kulture, Boetija. Damianiev protest nesumnjivo je upućen *dijalektičarima*, odnosno racionalistima jedanaestoga vijeka.

Sličnoga kova je i S i g e b e r t de Gembloux, benediktinac, rođen oko 1030. blizu Gembloux, umro oko 5. II 1112. Više od dvadeset godina bio je predavač u monaškoj školi Svetoga Vinkenta u Metzu. Po okončanju prosvjetiteljske karijere ovaj se čuveni polihistor, hroničar i povjesničar književnosti vraća u opatiju u rodni Gembloux.

Od brojnih mu se djela napisanih jasnim jezikom i čistim stilom ističu: *Apologia contra eos qui calumniantur misas coniu-gatorum sacerdotum*; *Epistula Leodicensium adversus Paschalem papam*; *Chronicon universale*; potom, historijsko djelo *De viris illustribus*; *Vita Scti Lamberti*, zaštitnika njegove zemlje. Literarno stvaralaštvo ovoga strogoga crkovenjaka sušta je suprotnost književnom stvaralaštvu pacifista, odnosno harmonista ovoga vijeka, kao što su Dudo, Wipo i Wido de Ivrea. Suprotno njima Sigebert je zaokupljen crkvenim klerom, zagovarajući strogost i disciplinu svetaca što se uviđa iz njegova djela *Passio ss. Thebeorum* u kojemu se zaziva Hrist umjesto antičkih muza koje na kraju prve knjige bespoštedno odbacuje:

I 693-710.

Umbras alarum fessus, deus, opto tuarum.
Quero, deus, fontem, non Libetron, neque Dircen.
Vestras, Aonie, nec delicias, Aganippe,
Non Yppocrenem, Musis hi nempe dicantur,
Hic iocundari solitis vel deliciari
Psallendo cordis vel voce, vacando choreis,
Solos inter eas iuvat insanire poetas,
Ipse nempe suas audent concredere nugas.
Nam pulsus, fiatu, vel vocis ab ore boatu,
Que tria sola homini sunt instrumenta canendi.

Hi grave spirantes, carmenque suum variantes
Exametris, elegis, epicis, lyricis quoque metris,
Nunc eptaptongon, pulsant, nunc enneaptongon.
Hinc nil suspirem, nil prorsus hinc ego sperem:
Si suspirarem, non aspirare valerem,
Coram tam doctis non apparebo poetis,
Pro sensu tenui qui non aspiro poesi.
Inflat enim tumidas humana scientia buccas¹³⁸.

Gornji nam pasus pokazuje da Sigebert poznaje pravila antičke poezije kao i antičke muze što ih, kao i muziku, pojmi u Augustinovu duhu.

Dok se u prvoj knjizi uzdržao od napada na antičku poeziju, dotle se u drugoj na nju nepoštedno obara:

¹³⁸ Prevod stihova:

*Skrhan životom cjelim, zaštitu tvog krila ja bože želim
Izvor Libetron ja, bože, neću,
na vrelu Dirke ne tražim sreću.
Ni Aonije, Aganipe vrela, radost što vam je cjela,
K'o ni Hipokrene vrela, gdje Muzama istinsko sjelo.
Tamo se navijek igraju, duši oduška daju,
Uz citru glasom si pojeć, trohejim brzim se baveć.
Druženje s njima poete štiju, za njima stalno luduju.
Jedino njima Muze se ne boje, pjesmice povjerit svoje.
Udaranje, duhanje, kao i glasom glasanje,
Sredstva su što tvore ljudsko pjevanje.
Oni ti nadmeno duhajuć' i pjesme svoje šarajuć',
Elegijskim, epskim heksametrim, kao lirskim metrim',
Čas sedmoglasje stvaraju, čas devetoglasje izvijaju;
Ako bih za nečim žudio žud, zalad bi bio mi trud,
Pred poetam' učenim jako, ne bih se smio pojaviti lako,
Opojne pjesme duša mi neće, znanje nam ljudsko ne
daje sreće.*

II 228-240.

Stulti cum caros sic credunt perpetuandos
si spargant famam per vani nominis auram,
Multum dedecorant quos eternare laborant,
Turpia dum memorant vel facta pudenda colorant,
Error ad errorem, color additus adque colorem
Accesit fame; pictores atque poete
Quidlibet audendi quibus est permisa potestas
Non bona falsantes, sed feda colore tegentes
Decipiunt hebetes falsis, hebetantque videntes,
Carmina dum mentem mulcent, oculumque colores,
Dum sculptor pingit, dum scriptor inania fingit,
Stultus homo quid sit deus, ipse quid est, quia nescit,
Credit quod cernit, bene si credat male cernit¹³⁹.

Odbacivanje antičkih muza i antičke poezije, kao i Sigebertov rigorizam, međutim, treba razumjeti kao suprotnost između svjetovnog, slobodoumnijeg, i redovničkog, to jest rigoroznijeg

¹³⁹ *Ludi što misle da mile će učinit vječnim*

Ako im slavu imena tašta po narodu šire,

Il' krase one što vječnim učinit ih žele,

Sramna im djela opisujući, il' gnusna ukrasujući,

Slavu im tako grijeh i laži svakakve kite;

Slikari k'o i poete po volji, smjelo po moći

Svojoj umjetna djela stvarati mogu.

Što dobro j' ne izvrguju, već gnusno prikrivaju,

Lažnim varajući tako zatupljuju, ljude, odreda zaglupljuju,

Dok pjesme im miluju dušu, a šare oči miju,

Dok kipar ukrasuje, pisac bezumlje snuje.

Lud je k'o misli božje da tajno razumje biće,

Ko ne spoznavši isto u to vjeruje čvrsto.

klera, a posebno kao rastuću protivrječnost između monaških i novonastalih svjetovnih institucija koje se sve više i više udaljuju od crkvenog naučavanja, o čemu je bilo riječi.

Mada Sigebert odbacuje antičku književnu tradiciju i njene tvorce, ipak je morao zazvati, makar *nebesku muzu* Uraniju, tako omiljenu hrišćanskom pjesništvu još od Fulgentija:

II 362-367.

Nostram, docta, velim pulses, Urania, chelim,
Tu septem chordis divino pectine motis,
Eia Thebeum paucis memorato tropheum.
Non opis est nostre per nos celestia nosse,
Tu meminisse potes, tu nota remove calles,
Pande tuum nomen celestia commemorando¹⁴⁰.

U drugoj polovini jedanaestog vijeka, suprotno netom navedenim rigoristima susreće se određen broj pjesnika, od kojih su neki i monasi, koji se, baveći se svjetovnom i sakralnom poezijom, mogu svrstati među harmoniste. Ovim se stvaraocima kao vjesnicima novih strujanja završava jedanaesti i počinje dvanaesti vijek, vijek prve istinske renesanse antičke kulture u srednjem vijeku.

¹⁴⁰ U našu, Uranijo mudra, udaraj liru,
Dèd' na strunama, božanstvo pokrenu što ih,
Slavu Tebanske ukratko opjevaj braće.
Nama ti nije dano nebesko spoznati što je,
Ti se sjetiti možeš, spoznato obznanit umješ.
Nebesko pojeć, imenu svojem slavu daj.

XV

Stav pojedinih predstavnika franačkog pjesništva u jedanaestom vijeku prema antičkim muzama

Među harmoniste iz druge polovine jedanaestog vijeka ide Godfried de Reims (umro oko 1092) poznati pjesnik i kancelar u Reimsu koji je, između ostalog, sastavio i biografiju biskupa Odoa. Svoj pomirljiv stav prema antičkom pjesništvu iznosi u poemi koju je u čast muze Kaliope nazvao *Calliope*. U ovoj poemi Gotfrid opisuje mnoga mitološka lica iz antičke književnosti.

Rodulfus Tortarius ili Raoul le Tourtier, rođen 1063, umro oko 1122, monah u proslavljenom manastiru, odnosno opatiji Fleury sur Loire, toliko zaslužnoj za potonju latinsku i romansku književnost. Rodulf je autor mnogih djela među kojima se posebno ističe *Epistula ad diversos* te *Libri de memorabilibus*, stihovano djelo Valerija Maksima *Facta et dicta memorabilia*. U jednoj stihovanoj epistuli svjetovnog karaktera upućenoj nekom pjesniku Radulf zaziva Apolona i muze:

Accipe descriptam, Guarneri Burdo, salutem,
 Dirigit a Torta quam tibi nomen habens.
 Nostra Pierides te tempestate poetam
 Intonsusque sibi Cynthus instituit;
 Musa licet silvis olim migraverit omnis
 Atque chorus montes liquerit Aonidum.
 Desertae valles licet obticeant Aganippes,
 Areat et fontis copia Pegasei,
 Vix licet invenias legat ut quis si qua laboras,
 Tu tamen arguto pollice plura canis.
 Gloria praeteriit, fuerit cum multa poesis,

Cumque lira plectrum viluit et cithara;
Conticuere fides, iam nullus adest honor illis...¹⁴¹.

Isto tako, muzama se obraća i u prologu devete knjige citiranog djela *De memorabilibus*, dok se u hagiografijama obraća Duhu Svetome ili Hristu, što nas podsjeća na praksu pjesnika karolinške epohe.

Za Rodulfom slijede tri najveća predstavnika visokog svjetovnog klera s kraja jedanaestoga i početka dvanaestoga vijeka, tri zapadnofranačka pjesnika: Baudri, Marbodus i Hildebert koji svojim djelom zalaze i u dvanaesti vijek.

B a u d r i ili B a l d e r i c u s de Bourgueil, rođen 1046, u Meung sur Loire, umro 1130, opat u Bourgueilu do 1089, potom biskup Dola u Bretanji. Baudri je klerik vedroga duha koji je dosta putovao i istovremeno svoje utiske u pjesme pretakao. Tako su nastali brojni sastavi koji sadrže epitafe, enigme, laudacije ili zahvalne pjesme, potom hagiografije i istorijsko djelo *Historia Hierosolymitana* (četiri knjige) u kojemu opisuje križarske ratove do 1099. Ističe mu se nenija za učiteljem Gotfridom i spjev *De sufficientia votorum suorum*.

¹⁴¹ Cf. M. B. Ogle D. M. Schulian, str. 250. Prevod stihova:

Gvarnerije Burdo, lijep pozdrav primi
Što ti ga šalje onaj po Torti što nosi ime.
Naša te Pijerkinja voljko k'o i s bujnom kosom
Apolon u hor pjesnika stavi;
Davno nam Muza napusti dubravu svaku,
K'o i zbor Aonijki vječita brda.
Dolova pustih Aganipe presta,
Obilne vode na vrelu Pegasa nesta,
Jedva bi nekoga naš'o djelo da čita tvoje,
Pa ipak vješto brojne pjesme izvijaš svoje.
Otiđe slava što s vel'kim pjesništvom bi,
Kad lira, kitara i poj posvud se vi;
Zaćuti struna, slave nestade njoj...

Kao što Tortarije tako ni Baudri, odnosno Balderih život u manastiru ne podvaja u značajnijoj mjeri od svjetovnog života, jer se i u manastiru mogu čitati i pjevati pjesme, što mu dopuštaše Ovidijeva *Musa iocosa* spodobna *vitae iocosae* što ga je provodio u Bourgueilu, pritom izbjegavajući *facta iocosa*¹⁴², mada je kod njega *musa iocosa* i simbol prijateljstva koja se podjednako podthranjuje prijateljstvom i radom što nam posvjedočuju naredni stihovi posvećeni smrtnom času njegova učitelja Gotfrida (Br. 97):

Iocundus magnae thesaurus philosophiae
Magnaque Musa perit, cum Godefridus obit.
- *Presrećno blago silne filosofije nesta,*
K'o i velika muza, kad Gotfrid živjeti presta.

Muza kod Baudrija pomaže i mrtvima, što se dá zaključiti iz sljedeća dva stiha (*Migne* 166, 1083 B):

Si quid defunctos posset mea musa iuvare,
Debueram Musam revera¹⁴³.

Ovdje, međutim, *mea musa* može značiti i *moj duh*. Kad se pak Balderih obraća učenoj i muzikalnoj osobi tada muzu upoređuje sa Sibilom (*Migne* 166, 1189B):

Ipsius pectus ditavit littera dives,
Ut potuit credi dia Sybilla tibi¹⁴⁴.

¹⁴² Cf. *Migne* 166, 1182-1208, Br. 36, 21; 139, 128, 158, 42; 148; 161, 8; 231, 104.

¹⁴³ *Kad bi mi muza mrtve pomoći mogla,*
Tad bi se zbilja Muzi obratit mor'o.

¹⁴⁴ *Dušu joj ispuni učenost mnoga,*
Da bi božanska Sibila mogla vjerovat tebi.

Gornjem se ne bi trebalo čuditi zato što su već kod Augustina Sibila i Muza dosta bliske.

Prilikom ocjene Hrabanova stava prema antičkim muzama i paganskom pjesništvu susreli smo se s toposom nadmašivanja kao jednom od osnovnih osobina stila srednjovjekovnog pjesništva koji je upravo u Balderihovu pjesništvu dobio vrijednost teorije, što se lijepo razabire iz njegove formalne teorije primjera iz hrišćanske, odnosno biblijske i paganske književnosti.

Primjere za topos *nadmašivanja* i formalnu teoriju primjera, po kojoj istorija čovječanstva nije ništa drugo do skup primjera, susrećemo u Balderihovim *Istorijskim primjerima*. Tu nailazimo na izjednačavanje hrišćanskih s paganskim autoritetima i samo nadmašivanje posljednjih.

Tako (Br. 84, 123, 137) bi anžujski grof bio ravan Hektoru, a da mu Suđaje ne uskratiše život postao bi čak Oktavijan; Rahe-rije je drugi Ahilej, dok je Gerhard svijetlio poput Aristotela. Ba-udrijev učitelj Gotfrid od Remsa je novi Orfej, a da je kojom sre-ćom živio istovremeno s Kikeronom nema sumnje da bi ga kao odšale nadvisio (Br. 161, 63, 99). Ako to, međutim, njemu nije pošlo za rukom pošlo je Vitaliju, a ni sam Ovidije ne bi bolje prošao da je u njegovo vrijeme živio Hildebert.

Kako navedeno drukčije shvatiti do kao manir koji je dobio vrijednost teorije?

Formalna teorija primjera najbolje će se spoznati iz sljedećih redaka:

St. 105-134.

- 105 Ut sunt in veterum libris exempla malorum,
Sic bona quae facias sunt in eis posita
Laudatur propria pro virginitate Diana,
Portenti Victor Perseus exprimitur..
117 Quod si de libris nostris exempla requiris,
Ipsa tot invenies quot videas apices.

In nostris non unus apex, non linea libris,
Quae nos non doceat alta sitire, vacat.
Sed volui Grecas ideo praetendere nugas,
Ut quaevis mundi littera nos doceat,
Ut totus mundus velut unica lingua loquatur,
Et nos erudiat omnis et omnis homo.
Captivos ideo gentiles adveho nugas,
Laetor captivis victor ego spoliis.
Divos captivos habeat Prognaria(?)servos
Laetetur Graia Cambio mancipiis.
Burgulii victae nec captivantur Athenae,
Barbara nec servit Grecia Burgulio.
Hostili praeda ditetur lingua Latina,
Grecus et Hebreus serviat edomitus.
In nullis nobis desit doctrina legendi,
Lectio sit nobis et liber omne quod est¹⁴⁵.

145 105

*K'o što u knjigama starih zlih primjera ima,
Tako i dobra štono ih činiš stoje u njima:
Dijanu tako zbog čednosti hvale,
Persej se k'o pobjednik nemani štuje...*

117

*Ako li iz naših iz knjiga primjere želiš,
U njima tol'ko ih ima kol'ko je pjesništva vrlog,
U knjigama našim nikakva pjesništva vrlog,
Nijednog retka, da nas za višim ne uči žudit.
Zato pjesničke trice Grka nastojah staviti naprijed,
Jer nas književnost naroda svakog podučit može,
Svijet jezikom jednim zboriti umje,
K'o što nas svako podučit zna.
Sužnjima stoga mile ja pružam pjesme,
Pa se k'o pobjednik nagradi danoj radujem ja...*

Iz prethodnog slijedi da biblijski primjeri u odnosu na paganske imaju viši edukativni i anagoški smisao, što ukazuje da i paganska književnost ima dobrih primjera. Oni se, štoviše, susreću gotovo u svim književnostima, posebno u pjesništvu. Upravo nas dobri, u moralne svrhe upotrebljivi, primjeri obavezuju da izučavamo književnost svih naroda. Ovakvo Balderihovo naučavanje svakako je doprinijelo da se na drevne, paganske književnosti stalo gledati s manje podozrenja i da su se počele jače povezivati s hrišćanskom književnošću, posebno sa sličnim primjerima iz ove, u čemu ga slijede Alanus ab Insulis, Bernardus Silvestris, Hildebert i naročito Dante Alighieri.

Tako se *biblijska poetika* uklapa u poetsko blago drugih naroda i njihovih književnosti pritom ublažujući svoj rigorizam i isključivost. Zahvaljujući ovakvom naučavanju možemo razumjeti Balderihovu sklonost prema paganskom, odnosno svjetovnom pjesništvu, što susrećemo i kod njegova posljednika Maroboda.

M a r o b o d u s R e d o n e n s i s ili Marbodus de Rennes, rođen oko 1035, umro 1123, odrastao i školovan u Angersu. Po završetku školovanja u rodnom gradu postaje arhiđakon i upravitelj katedralne škole sve do 1096. kad, navodno protiv svoje volje, biva izabran za biskupa u Rennesu.

Upravo ovakav Marbodov tok života može nam objasniti njegovu poeziju obojenu crkvenim i svjetovnim koloritetom. U glavnim mu djelima, kao što su *Liber decem capitulorum*; *Liber*

Svladana Atena u Burgeju, neka ne bude rob,

Divlja nam Grčka Burgeju služiti neće.

Dušmanskim plijenom latinski neka se bogati jezik,

Grčki i hebrejski blago na usluzi nam bude.

Nauk čitanja dobro nek poznat je svima,

A knjiga svaka pouka da bude nama.

lapidum; De ornamentis verborum, zahvaljujući Balderihovu naučavanju i Marbodovom načinu života, jedno pored drugog susrećemo čulnu ljubav i Spasitelja. Tako u pjesmi *Paenitudo lascivi amoris* koja počinje stihom *Strictus eram loris vesani nuper amoris*, Marbod, oplakujući uživaoce čulne ljubavi kaže (Migne 171, 1655 D):

O bone Salvátor! quam decipit omnis amator!
Turpia pulchra putat, pro nigris Candida mutat¹⁴⁶.

Stoga Marbod malo dalje ljubavnicima dobacuje:

Ergo maneto foris, puer aliger, auctor amoris,
Nullus in aede mea tibi sit locus, o Cytherea!
Displicet amplexus utriusque quidem mihi sexus,
Sed plus me laedit, qui plus a iure recedit¹⁴⁷.

Dok se u pjesmama religioznog karaktera Marbod uzdržava od antičke poezije i mitološkog aparata, dotle to ne izbjegava u dvorskom pjesništvu. Tako u jednoj epistuli izvjesnu groficu upoređuje s Kintijom (Migne 171, 1659 C):

Filia Fulconis decus Armoricae regionis,
Pulchra, pudica, decens, Candida, clara, recens,

¹⁴⁶ *Ibidem*. Prevod stihova:

O Spasitelju, o dobri! zaljubljenom oči otvori!
On sramno za lijepo drži, bjelo ti sa crnim ruži.

¹⁴⁷ *Ibidem*. Prevod stihova:

Zato napolju ostaj, krilati momče, ljubavi tvorče.
U mojem pjesničkom hramu za tebe
Kiterko mjesta bit neće!
Ničiji zagrljaj ne volim ja,
Više daje mi muka od reda ko više odstupa.

Si non passa fores thalamos, partusque labores,
Posses esse meo Cynthia iudicio¹⁴⁸.

U pjesmi namijenjenoj nekom pjesniku Galteru (*Migne* 171, 1724 D) u kojoj se Marbod dva puta obraća svojoj muzi Kliji, vidimo da muza može značiti *pjesmu*:

Assuetam turbis et luxu divitis urbis,
Et sic obtusam cum rus volo mittere musam,
Illa retrocedit, sibi nec tutum fore credit.
A te Gauteri, metuente poeta, videri...
Paruit imperio mihi non incredula Clio,
Et quidquid *mittat*, sic te tamen ecce salutat:
Tu vivas omnis, quot minis labitur annis...
Ergo tibi cedit, tibi Clio libenter obedit¹⁴⁹.

Iako Marbod zaziva Kliju, ipak se ne odlikuje prevelikom tolerantnošću prema antičkom pjesništvu i mitologiji, što razabiremo iz njegovih djela *Knjiga iz deset poglavlja* i *Ogled o ljudskim dobrima* (*Migne* 171, 1694 A):

¹⁴⁸ *Ibidem*. Prevod stihova:

*Fulkona kćerko, diko svojega kraja,
Ti smjerna i lijepa, stidna i čista, čedna i mlada,
Ložnicu ako li ne poznaš, porođaja muke ne spoznaš,
Po mojem sudu Dijanom možeš se zvati.*

¹⁴⁹ *Ibidem*. Prevod stihova:

*Naviklu na buku i raskoš bogata grada,
Otupjelu na selo moju želim upravit muzu,
Uzmiče ona, u se ne gajeć vjere.
Ti Gauterije poeta štono se bojiš...
Zapovjest moju Klio vjerno mi sluša,
Ma što da prećuti, opet te pozdravlja ona:
U zdravlju bio dok budeš živio...
Klio pred tobom uzmiče, ona smjerno ti kliče.*

Praeterea iuvenem cantare iocosa decebat,
Quod manifesta seni ratio docet esse negatum,
Cuius morali condiri verba sapore
Convenit et vitiis obsistere fronte severa¹⁵⁰.

U *Ogledu o ljudskim dobrima*, o školskom dobu i bezbrižnom djetinjstvu kaže:

Praetereo cunas, pannorum foeda relinquo.
Infantum fletus, nutricum sperno labores.
Ad pueri propero lacrymas quem verbere saevo
Iratus cogit dictata referre magister,
Dediscenda docens quae confixere poetae,
Stupra nefanda Jovis seu Martis adultera facta,
Lascivos recitans iuvenes turpesque puellas,
Mutua quod iunxit, sed detestanda, voluptas.
Imbuit ad culpam similem rude fabula pectus,
Praeventusque puer vitii ferventis odore
Iam cupit exemplo committere foeda deorum¹⁵¹.

¹⁵⁰ *Ibidem*. Prevod stihova:

*Mladiću šaljivo pjevat dolično bješe,
Što pamet zdrava odraslog uči odbacit da treba;
Čije nam riječi ukusom morala začinit valja,
Manam' se toga nazorom strogim oduprijet treba.*

¹⁵¹ *Ibidem*. Prevod stihova:

*Ostavljam zipku, napuštam haljina kal.
Plač djece, patnje doilja prezirem ja.
Suzama žurim dječaku sa bičem ljutim štono ga
Tjera naglas da stihove zbori, učitelj strogi,
Drevnom učeći njega, što pjesnici smisliše negda,
K'o što su opaka Jupitra djela, il' Marta preljube čini,
Razvratne navodeć momke, besramne one djevojke,*

Smatramo da ovakvom načinu razmišljanja nije potreban komentar!

Hildebert de Lavardin, posljednji veliki predstavnik zapadno-franačkog pjesništva s kraja jedanaestog i početka dvanaestog vijeka, rođen 1056, umro 1134. Hildebert je, slično Marbodu, odrastao i školovao se u katedralnoj školi u Le Mansu u kojoj je kasnije bio upravitelj. Godine 1091. postaje đakon, god. 1096. biskup u Le Mansu, a godine 1125. nadbiskup u Toursu. Od brojnih djela ovoga najznamenitijeg srednjovjekovnog, ali kroz vjekove loše shvatanog pjesnika, koji se služio mješovitim jezikom i stilom *Biblije* i paganske poezije, što čini osebuju ljepotu u srednjovjekovnom pjesništvu, spomenimo ona što su ga najviše proćula. Na prvom mjestu dolazi dražesni spjev *De exilio suo* (*O svom progonstvu*) nastao pod uticajem Ovidijevih *Tristia ex Ponto* u kojemu pjesnik obrađuje lićne zgode i nezgode. Potom, dvije elegije posvećene Rimu, od kojih prva velića antićki Rim, dok se u drugoj personificirani Rim obraća našem pjesniku objašnjavajući mu kako ga je više usrećio ribar Petar, nego imperator Kajsar, odnosno Hristov križ više od orla. Nerazumijevanje Hildebertova opusa, a posebno miješanje paganskog i biblijskog stila i jezika u prvom se redu zasniva na nerazumijevanju Hildebertova odgoja, kao i funkcije odgojitelja u katedralnoj školi.

Ovaj, u neku ruku Danteov preteća, bio je, naime, upućen kako u crkvene zasade tako i u cjelokupnu antićku i starohriććansku kulturnu, posebno književnu baštinu, dobro poznajući Balderihovu teoriju primjera iz hrićććanske i paganske književnosti. Hildebert je podjednako uvaćavao kako antićku tako i hriććććan-

Njihova požuda gnusna vezaše što ih.

Prića istome grijehu mladu navodi dušu,

Mladić obuzet opojnim mirisom zla,

Ćeli da bogom slično sramna izvrši djela.

sku valjanu poeziju, pritom se obilno služeći antičkim mitološkim inventarom, budući bez ikakvog poštovanja prema antičkim bogovima koji su za njega lažni, što će nam potvrditi sljedeći navodi.

U spjevu *De exilio suo* koji počinje
Nuper eram locuples, multisque beatus amicis,
Et risere diu fata secunda mihi,
- Jednom ja bogat bijah i goste mnoge ti imah,
Sreća dugo se smješila meni,

Hildebert se prosto razmeće s paganskim božanstvima (*Migne* 171, 1418C):

Larga Ceres, deus Arcadiae Bachusque replebant
Horrea, septa, penum, farre, bidente, mero¹⁵².

Ovdje, međutim, Kerera dolazi u značenju kruh, a Bakh u značenju vino. Hildebertov stav prema antičkim božanstvima posebno se razabire iz njegova spjeva *De ordine mundi* (*Migne* 171, 1234 A):

Idola monstrasti, fanorum sede locasti,
Quae stultae gentes coluerunt sacra ferentes.
Sic cum Neptuno Thetis est dea, cum Iove Iuno,
Numina digna luto; sic et Proserpina, Pluto;
Intonsus collo deus est mendosus Apollo.
Quid de Silvana dicam triviaque Diana?
Quid de Latona magnum fugientem Pythona?
Scylleique canes non sunt deitatis inanes.

¹⁵² *Ibidem*. Prevod stihova:

Podašna Kerera k'o i Bakh Arkadije bog

Podrume brašnom, torove živeži puniše dobrom.

Impedit esse deam meretricem quid Erythream?
Non sunt mortales Pan, vel Scylleius ales.
Num circa lymphas non est fas quaerere Nymphas?
Saepe madent divi qui sunt in gurgite rivi.
Quos melius dices moechos fore vel meretrices
Illos errores primi fecere timores¹⁵³.

Uprkos navedenom i Hildebert je u početku pjesme *De ornatu mundi* u pomoć zazvao muzu (*Migne* 171, 1235 A):

Erige, Clio, stilum; cultum sermonis inaura,
Os resperge meum nectaris imbre tui.¹⁵⁴

Mada Hildebert rijetko zaziva muze, o njemu je bilo podrobnije riječi u prvom redu zato što je svojim načinom pisanja, posebno čestim korištenjem elemenata iz antičke književne tradicije i mitologije, zapravo jedan od najvećih pobornika preporoda antičke kulture u dvanaestom vijeku.

¹⁵³ *Ibidem*. Prevod stihova:

Na idole upućivaše, u zavičajni hram ih stavljaše,
Puk ljudi ih volio, darove njima nosio.
Tako j' Tetida uz Neptuna bila, Juno se uz Jupitra svila,
Božanstva dostojna blata, k'o i Proserpina Pluta;
Za Apolona grešnog, zna se da kosmat je bog.
Što da kažemo o bajnoj, o Dijani posvuda znanoj?
Što spominjat Latonu, umače što silnu Pilonu?
Skilina božanstva psi, nipošto nisu ništavni.
Što to Eritreji ne dâ da svijet je k'o bludnicu gleda?
Pan i Skilina ptica, besmrtni nisu.
Zar oko izvora tražiti Nimfe pametno nije...?

¹⁵⁴ *Ibidem*. Prevod stihova:

Ded Kilo, lati se pera; ukrašen govor pozlati,
Rosom nektara tvoga usne osvježi moje...

Istraživanjem odnosa književnih stvaralaca jedanaestog vijeka prema antičkoj književnoj tradiciji i antičkim muzama došli smo do neospornog zaključka da se hrišćanski autori u pogledu paganskog pjesništva i antičkih muza mogu podijeliti na dva tabora: hrišćanske harmoniste i rigoriste. Dok prvi ne odbacuju niti preziru antičku književnu baštinu i njene muze, mada ih nadomještaju hrišćanskom invokacijom, dotle drugi nastoje da u svemu nađu hrišćansku paradigmu, uzor i primjer. Oni oprezno, a ponekad askrupulozno odbacuju sve što je pagansko, posebno se obarajući na antičke muze, inspiratore i simbol umjetnosti, poezije i muzike.

U posljednjoj se, dakle, četvrtini jedanaestoga vijeka osjeća nagli razvitak novih društvenih i ekonomskih prilika koji se stao osjećati u duhovnim sferama građanskog života. Ovo je pak uslovalo realniji pogled ne samo na crkvu i njenu organizaciju, već i na duhovni život uopšte, samim time i na hrišćansku, posebno pagansku kulturu i njenu književnost koja prvi preporod doživljuje u dvanaestom vijeku.

XVI

Dvanaesti vijek i obnova antičke kulture

Opšte karakteristike socijalnog i kulturnog razvitka

Da bi se mogao razumjeti procvat antičke kulture u dvanaestom vijeku, posebno književnih grana, kao što su epika, lirika, drama itd., neophodno je da se osvijetle osnovni uzroci koji su doveli do procvata.

Ranije je istaknuto da se od devetoga vijeka uz crkvene školske institucije počinju javljati i svjetovne koje sve više i više počinju napuštati crkvena naučavanja, pritom se opredjeljujući za

praktične nauke, kao što su medicina, pravo itd. Ovome je umnogome doprinijelo formiranje feudalne hijerarhije i viteštva koje poprima staleški oblik i, slično kleru, marljivo izučava klasike. Osim toga, duhovnom napretku dvanaestoga vijeka u pogledu opšte kulture i naročito razvitku književnih rodova dobrim dijelom je doprinijela i trgovina s Bliskim istokom, kao i križarski ratovi pomoću kojih Zapadna Evropa dolazi u jači dodir s bizantijskom književnošću i književnim tokovima Bliskog istoka. To uslovljava procvat prve skolastike u francuskim gradovima Chartresu, Toursu, Orleansu o čijim će estetskim idejama zasnovanim na srednjovjekovnom platonizmu i njegovom naučavanju o muzici i poeziji biti posebno govora.

Kad je riječ o latinskoj književnosti, na njen procvat, posebno na procvat lirskog pjesništva, jako je uticao nagli razvoj *ritmičkog* pjesništva, to jest pjesništva u kojemu se ritam temeljio na pravilnom izmjenjivanju naglašenih i nenaglašenih slogova. Ova vrsta pjesništva zamjenjuje klasično *metričko* pjesništvo u kojemu su se stihovi tvorili prema pravilnom smjenjivanju dugih i kratkih slogova. Što se tiče ritmičkog pjesništva, ono se stalo razvijati još u kasnoj antici kad sve više i više raste osjećaj za naglasak, polako prelazeći u sve romanske jezike. Uprkos tome, ne treba zaboraviti da se uz ritmičko njegovalo i metričko pjesništvo, posebno u karolinškoj epohi, kao i u zlatnom vijeku latinskog pjesništva, u dvanaestom vijeku.

Pjevana, crkvena poezija, posebno sekvencije, u ritmičkom je pjesništvu koje se odlikovalo dvosložnim i višesložnim rimama, bila ograničena namjenom i ritmikom.

Što se tiče svjetovne poezije u njoj susrećemo vinske i ljubavne pjesme, pastore, parodije i satire, mada ne bi trebalo zaboraviti da su i svjetovni pjesnici sastavljali napjeve, odnosno pjesme religioznog, a crkveni svjetovnog karaktera, u što ćemo se uskoro osvjedočiti.

1. **Shvatanje muzike i poezije u dvanaestom vijeku.** Osnovne ideje Pseudo-Dionisija i Eri(u)gene o ljepoti kao savršenosti bića, o perceptibilnoj ljepoti kao analogiji natčulnog te o intuiciji, instinktivnom poimanju, kao o krajnjem stupnju spoznaje¹⁵⁵ nisu naišle na plodno tlo samo u desetom i jedanaestom vijeku u kojima ih je u život provodila klinijevska reforma, već i u dvanaestom vijeku u kojemu, kad je riječ o primijenjenim umjetnostima, dolazi do posebnog izražaja ideja o istovjetnosti boga i svjetla. Po ovoj se ideji bog pomoću sunčanih zraka kroz visoko postavljene vitraže uvlači u unutrašnjost katedrale koja je masivnim i dekorativnim zidovima potpuno odvojena od vanjskog, profanog svijeta. Mnogoznačna plastična figurativnost sakralnih objekata u dvanaestom vijeku ima, naime, opravdanja u Pseudo-Dionisijevom djelu *Crkvena hijerarhija* prema kojemu se bog upravo na taj način utjelovljuje, to jest približuje nam se kako bismo ga bar donekle upoznali. Tako raznolikost umjetničkih oblika ljudskoj duši omogućuje da lakše upozna apsolutnu ljepotu iz koje proističu svi vidovi zemaljske ljepote.

¹⁵⁵ Možda ovom prilikom nije naodmet spomenuti da i moderna, prvenstveno kvantna fizika naučava da će u budućnosti *naučni način razmišljanja* dovesti do *sintetizirane spoznaje*, to jest do intuicije kao oruđa naučnog dokazivanja, o čemu vidjeti dobru studiju L. Ponomarjeva, *S onu stranu kvanta*, Školska knjiga, Zagreb 1973, str. 301-302. Sa svoje strane, kao istraživač duhovnog i vjerskog živote drevnog Egipta, Sumera i Babilonije, mogu posvjedočiti da je intuicija bila najznačajnije spoznajno oruđe drevnih civilizacija i to intuicija kao plod sazrijevanja iskustva brojnih tisućljeća, intuicija, kao duhovno promišljanje i umno sagledavanje osjetilima zamijećenih i intelektom apsorbiranih pojava u makrokosmosu i mikrokosmosu! Ostaje da se zapitamo koliko su savremene fundamentalne nauke, u prvom redu fizika, svojom naučnom metodom posmatranja i izučavanja prirodnih pojava bliske posmatranju ovih u drevnim civilizacijama, odnosno koliko je moderna fizika bliska prirodnom umovanju, to jest prirodnoj filosofiji, čime se odlikovahu drevne civilizacije?

Te su ideje pohranjene i u pjesništvu dvanaestoga vijeka čije je teorijske postavke obrazložio čuveni Bernardus Silvestris u svojem djelu *Komentari Vergilijeve Eneide*. Tako na jednom mjestu (*Comm.* 2) kaže da pjesnik-filosof opisuje prirodu ljudskog života (*naturam vitae humanae*) tako što pomoću alegoreze u biti opisuje ono što radi, odnosno, trpi ljudska duša koja se samo privremeno nalazi u ljudskom tijelu.

Kao što je poezija, tako je i muzika dobila alegorijsku tumačenje, mada je ona još od davnina bila podložna raznim tumačenjima.

Među autoritetima koji su najviše doprinijeli razvitku muzike i notnog pisma u srednjem vijeku počasnio mjesto zauzima Guido d'Arezzo (oko 995-1050) čuveni teoretičar i reformator muzike. Ovaj opat pažnju usredsređuje na praktičnu stranu muzike i njenu svakodnevnu primjenu u svrhu veličanja boga i odgoja ljudske duše. To kao i psihološko djelovanje muzike Guido analizira u svojem glavnom djelu *Micrologus de re musica*, potom u *Prologus in Antiphonarium*, kao i u stihovanom *Mikrologu* te u *Regulae rhythmicae*.

Tako nazivi nota na sistemu od četiri linije imaju čisto prenosno značenje, jer su to početni slogovi himne u čast Ivana Krstitelja, dok je muzika prema Guidu, objektivna harmonija od boga danoga svijeta. Za nju, kao i za svijet u kojemu se manifestira, možemo zahvaliti višnjemu Tvorcu i Muzičaru. Ovakvo naučavanje o teoriji harmonije kao objektivnog svojstva postojećeg svijeta, i to spiritualne i intelektualne harmonije koja služi kao osnova i u ostalim granama umjetnosti i nauke susrećemo kod opata imenom *Odo de Saint Emeramus*, rođen oko 1010, umro oko 1070, konkretno u njegovom djelu *Dialogus de tribus questionibus* (Migne 146, 119, XLIII): *Sed priusquam de huiusmodi consonantia aliquid audias, oportet ut, quid sit eadem consonantia, plenius agnoscas. Quia enim non solum in sonis proportionem numerorum coaptatis, verum etiam in rebus quibu-*

*slibet rite ordinatis consonantia efficitur; omne quod ordinatum constat, conveniens profecto et congruum efficitur...*¹⁵⁶

Učenje opata *Absaloma* iz *Springirsbacha* kod Trieria, s kraja dvanaestog i početka trinaestog vijeka, sačuvano u djelu *Sermoes festuales* dobrim je dijelom nazor srednjovjekovnog platonizma po kome su tonska i vokalna muzika samo odsjaj *objektivne harmonije stvorenog svijeta*, odnosno slika objektivne muzike koja u našoj duši prouzrokuje harmoniju, sredenost čula i oblagorođenost navika te krepost duše i ljubav prema bližnjemu, kao i skrušenost prema višnjem Tvorcu koga će posmatrati poslije smrti tijela (*musica animalis, spiritualis et coelestis*).

U duhu gore izloženoga treba posmatrati i odnos književnih stvaralaca dvanaestoga vijeka prema antičkoj pjesničkoj tradiciji, prema antičkim muzama kojima se sve više i više potamnjuje slava. Iako, naime, ovaj vijek oživljava antičku kulturu, on ipak sve manje preuzima njen mitološki aparat, u kojem i ova spiritualna božanstva, mada će i one u ovome vijeku imati svoje slavitelje među koje spadaju bolji i originalniji pjesnici, kao što su Hugo Primas, Alanus ab Insulis itd., o kojima će biti riječi nešto kasnije.

XVII

Antičke muze i poezija dvanaestoga vijeka

1. Harmonisti dvanaestoga vijeka i povratak antičkih muza.

Među pjesnicima dvanaestoga vijeka koji ne zaziru od antičkog pjesništva i njegovih muza počasnno mjesto zauzima pjesnik H u g o P r i m a s d' Orléans, rođen oko 1095. u Orleansu, jedan

¹⁵⁶ Prevod citata:

Prije no ma što čuješ o ovome mističnom sazvučju, potrebno je da pobliže upoznaš njegovu suštinu. Ono se, naime, ne nalazi samo u tonovima raspoređenim prema odgovarajućem odnosu brojeva, već se očituje u ma kojim, po određenom poretku raspoređenim stvarima; sve što je valjano raspoređeno jedno drugom pristaje i međusobno se slaže...

od najboljih srednjovjekovnih pjesnika u ime čega su ga njegovi učenici i prozvali *Primas*.

Pjesme ovoga putujućeg učitelja poetike koji je imao buran život, pune su humora, dosjetki i oštrine. Među najznačajnije pjesme prigodnog karaktera, napisane jasnim stilom spadaju: *Dives eram et dilectus* (193 stiha) zatim, *Pauper mantelle*, epigram od 15 heksametara, te mitološki spjevovi *Orpheus et Euridica*, *Troia* itd. Ovaj francuski pjesnik koji se nerijetko osvrćao na antičku mitologiju, helenske muze zaziva u hvalospjevu:

Docte vos forsitan detinent Athene
Et delectabiles poetarum cene;
Sed que vos retinent, laxentur catene.
Cetere sex ibi maneant camene:
Vos autem, que turbe principes novene,
Nostre principium date cantilene,
Ut cantare queam de domino bene¹⁵⁷.

Slično Hugu od antičkih muza ne zazire ni Galfriid de Monmouth, na keltskom Grufud ap Arthur, rođen oko 1100. u Monmouthu, Wels. Galfrid je bio kapelan flandrijskog grofa Vilhelma, sina Roberta od Normandije. Po povratku u domovinu neko vrijeme živi u okolini Oksforda gdje počinje pisati povjesno djelo *Historia regum Britanniae* u kojemu obrađuje i mitsku prošlost Britanije. Pripisuje mu se i djelo *Vita Merlini* (*Život žreca Merlina*)

¹⁵⁷ Prevod stihova:

Da l' to vas Atena učena zadržava
Il' pjesnika hrana vam prava;
Što pak vas zadržava, to stege olakšava.
Kamena šest nek' bude sa nama:
Vas devet što vođe ste puka,
Staroj pjesmi mi početak dajte,
Gospoda dostojno da bih opjevat mog'o.

ep sestavljen od 1529 heksametara. U ovome se epu pisanom u stilu panegirika, zazivaju antičke muze:

Vita Merl. 1-7.

Fatidici vatis rabiem musamque iocosam
Merlini cantare paro...
At vos, consuete mecum cantare camene,
Propositum cantemus opus cytharamque sonate¹⁵⁸.

Hugu i Galfridu, kao poštovateljima antičkih muza u dvanaestom vijeku, treba pridružiti i jednog *Neznanca* koji u hvalospjevu u čast opata Roberta od Ebesberga¹⁵⁹ ustaje u odbranu božanstava prirode i antičkih muza:

Nempe carent felle Fauni Driadesque puelle,
Dat proprii fenus, capitis pater ipse Silenus.
Pan, deus Arkadiae, pars est bona philosophiae.
Nimfas Junonis non spernit homo rationis
Et lapides Pirre, jactos in culmine Cirre,
Et passim Musas Cintheo gramine fusas¹⁶⁰.

¹⁵⁸ Prevod stihova:

*Proročkog žreca srdnju k'o i šaljivu muzu
Merlina kanim opjevat ja...
Kamene, što sa mnom svikoste pjevat,
Ded da uz kitaru pothvat opjevan bude.*

¹⁵⁹ Cf. Neues Archiv der Gesellschaft für altere deutsche Geschichtskunde
U 392, 39 ff.

¹⁶⁰ Prevod stihova:

*Fauni k'o i djeve Drijade, srdžbe u njih nemade,
Sâm otac Silen dužnicim postade pljen.
Pan, bog Arkadije, dobra je strana filosofije.
Razborit čovjek one ne prezire nimfe Junone,
Ni kamenje Pire, na vrh bačene Kire,
Ni Muze što se po Kinta lugovim druže.*

Kao posljednji *laudator Musarum* dolazi Walter Map, rođen oko 1140. u Welsu, umro oko 1209. Dosta zagonetna ličnost koja se nakon studija u Parizu, godine 1167. vraća u domovinu gdje postaje kancelar Henrika Drugog u Linkolnu i đakon u Oksfordu.

Map je autor pjesama *Carmina* te djela *Dissuasio Valerii* i zbirke anegdota *De nugis curialium* (*Dvorske zabave*, nastalo oko 1190) koje je objavio M. R. James 1914. U ovome se djelu (str. 140, 30 ff) autor teško jada na prilike svoga vremena u kojemu je nestalo pravde i mira, samim time i antičkih muza (141, 23): *cum orbe mutate sunt Musae et iam non oportet ab antris earum loqui, nec in regulis artium artari* – Sa svijetom se izmijenije i muze; niti ih više treba zazivati iz dubrava niti navoditi u umjetničkim djelima.

Čini se da su mnogi autori ovoga vijeka dobro poslušali Mapov glas i pohitali da odbacuju antičke muze kojima se kao i latinskoj književnosti polako primiče kraj.

2. Negiranje antičkih muza u dvanaestom vijeku. Naspram širokogrudosti pomenutih pjesnika stoji prividna netrpeljivost nekolicine pjesnika koji, doduše prema potrebi, zaobilaze antičke muze, iako neki od njih u dobroj mjeri posjeduju dar ovih božanskih bića, kao, na primjer, nama nepoznati Nijemac ili Francuz što se krije pod pseudonimom *Archipoeta*. Iz njegova života znamo toliko da je rođen oko 1140; da ga je pomagao Reinald, nadbiskup Fridriha Barbarose, čiji je bio dvorski pjesnik. Ovaj se ne baš Olimpljanima zastrašeni pjesnik, kad zatreba „zna oboriti“ na muze, kao što ćemo vidjeti iz sljedećih stihova (ed. Manitius, str. 39):

Filius ecclesiae fidem sequor sanam,
Contemno gentilium falsitatem vanam,

Unde iam non invoco Febum vel Dianam
Nec a Musis postulo linguam Tullianam.
Christi sensus imbuat mentem Christianam¹⁶¹.

Iako nam se iz navedenih stihova pokazuje pobožnim, sva je prilika da se njegova narav može daleko bolje spoznati iz njegovih golijardskih, odnosno vagantskih pjesama među kojima se posebno ističe *Confessio Goliae* (200 stihova) u kojoj se slave pjesma, vino i žene.

U sličnom raspoloženju antičke muze odbacuje i P i e t r o d' Eboli, rođen oko 1160, umro oko 1200, učitelj u Salernu, autor stihovane trilogije, panegirika *Liber ad honorem Augusti*, nastalog oko 1195. (ed. E. Rota). U početku treće knjige pjesnik umoljava muze da odu od njega i njegovih pjesama, jer on u pomoć zaziva *Sapientiam Patris*:

Desine, Calliope; satis est memorasse quod olim
Tityrus ad fagi tegmina duxit oves;
Desine tu, Paean, celeberrima desine Clio...
Te peto, te cupio, summi Sapientia Patris¹⁶².

Nakon toga Mudrosti odaje pravu hvalopojku. Dok u navedenom djelu ovaj hvalitelj politike Henrika Šestog odbacuje antičke muze i njihov plod, dotle ih je najvjerojatnije zazivao

¹⁶¹ Prevod stihova:

*Sin crkve buduć', ja pravu vjeru slijedim,
Nadmene laži plemstva s prezirom gledim,
Zato ne zazivam Dijanu il' Feba
Kikera jezik od Muza mi ne treba,
Hrišćansku dušu nek' natopi kiša Hristova neba.*

¹⁶² *Odlazi Kaliopo, sjetit se dosta Titira*

*Što nekoć pod krošnjom bukve čuvaže ovce;
Odlazi Pane, k'o i ti preslavna Klio...
Za tobom ludim, ja tebe želim Mudrosti višnjega oca.*

u izgubljenom djelu, epu *Gesta Friderici* posvećenom Fridrihu Barbarosi zato što su gotovo svi epovi o Barbarosi pisani latinskim jezikom počinjali invokacijom muzâ.

Odbacivanje antičkih muza u gotovo konvencionalnom duhu pruža nam *Gottfried de Viterbo* (1169-1186) Saksonac, hroničar i kapelan Konrada Trećeg, Fridriha Prvog i Henrika Šestog koje je često pratio na putu po Italiji, Francuskoj itd.

Od istorijskih djela uglavnom posvećenih Henriku Šestom ističe se *Speculum regum*, stihovano rodoslovlje vladara od najstarijih vremena do njegova doba; zatim, *Gesta Friderici* koje u vidu pjesama obrađuje istoriju od 1162-1180. i, posebno veće djelo *Pantheon*, bazirano na hronici Otona Frisinga. U ovome djelu što ga je objavio G. Waitz u dvadeset drugome tomu edicije *Monumenta Germaniae historiae*, 1872, 21-338, Viterbo se za pomoć obraća Bogu, Mariji, istinskoj Mudrosti, anđelima i kome sve ne. Dok u ovome djelu susrećemo hrišćansku invokaciju bez posebnog napadaja paganskih izvora inspiracije, dotle to susrećemo u njegovom djelu *Fulco* namijenjenom križarskim ratovima:

Ista mihi fictum, nil tegmine fraudis amictum,
Sed puri veri referet narratio fructum.
Non sic Pegasei gestimus pocula fontis,
Nec Parnasiaci spelaea loquacia montis,
Nec libet Aonio deducere vertice Musas,
Quae sibi ter ternas finxit mendosa vetustas.
Sed petimus trinae virtus deitatis et unae
Rore suae lucis nostra arida colluat ora...¹⁶³

¹⁶³ Ed. Duchesne IV 890. Prevod stihova:

Hinjenog ništa ni velom laži skrivenog,
Moje kazivanje iznosi plod samo istinitog.
Napitak s Pegasa vrela moja ne žude prsa,
K'o ni dubrave šumne gore Parnasa,

Dok nas ovo konvencionalno odbacivanje muza, koje prilično podsjeća na Persija i Statija, ne može uvjeriti u rigorističko držanje prema antičkim muzama ovoga biskupa, dotle se to ne može tvrditi o stavu Jozefa od Iskana i Bernarda od Morlasa koji ih svjesno i iz uvjerenja odbacuju.

J o s e p h u s Iscanus, engleski sveštenik, živio u vrijeme Henrika Drugog, umro oko 1210, nazvan *Iscanus* prema zavičaju Isca ili Exonia. Autor je nekoliko metričkih epova od kojih su najčuveniji izgubljeni ep *Antiocheis* (*Antiohida*) i sačuvani ep *De bello Troiano* (šest knjiga) sačinjen na temelju dva antička prozna spisa. Ovo djelo što ga je izdao J. Jusserand, na veliko iznenađenje, nema ni hrišćansku ni pagansku invokaciju, što bi se donekle moglo objasniti posvetom prijatelju Tomasu Balduinu, kenterberijskom nadbiskupu. Zašto izbjegava zazivanje muza sâm nam kazuje u predgovoru epa: *paganismum enim incideret, si Phebum vel Musarum aliquam... invocaret*, to jest ako neko zaziva Muze ili Apolona naginje paganstvu.

Sličnog je uvjerenja i B e r n a r d de Morlas, benediktinac u manastiru Cluny. Pored ostalih djela, Bernard je godine 1140. sastavio spjev *De contemptu mundi* (*Preziranje svijeta*) koji odiše kako prezirom prema ovome svijetu ispunjenom nevjerstvom, sodomijom i preljubom, tako i čeznućem za nadahniteljskim Jeruzalemom što ga navodi na preveliku skrušenost. Vjerojatno je iz takvog raspoloženja proistekao njegov negativan stav prema antičkom pjesništvu i njegovim muzama:

St. 25-30

Non ibi visio, non ibi mansio luce repleta;
Non locus ordinis, aulaque luminis, arvaque laeta.

Zbor nam se Muza na Aonije brdu ne mili,

Da ih je devet, grešna starina veli.

Mi pak od Trojstva tražimo krepot,

Rosa njegova svjetla usnama nek podari blagost.

O Maro, falleris hic, ubi conseris arva piorum;
Elysios ibi non reperis tibi, scriptor eorum.
Musa poetica, lingua scholastica, vox theatralis,
Haec quia disseris, et male falleris, et male fallis¹⁶⁴.

Ako sažmemo istraživanje sudbine invokacije antičkih muza u dvanaestom vijeku vidimo da one, počev od pjesničke djelatnosti Huga Primasa, Galfrida, Waltera Mapa, pa sve do Archipoe-tae, Gotfirda i Petra od Ebolia, nisu imale tako ogorčenih neprijatelja i protivnika, što dobrim dijelom treba zahvaliti preporodu antičke kulture u dvanaestom vijeku, ali i činjenici da ova spiritualna i nikada tako konkretna i virtuelna božanstva prelaze u čisti kliše i topos, čak i u običan *epitheton ornans* lirske i epske poezije, epitet koga se plaše jedino uskogrudije duše poput Jozefa od Iskana i Bernarda od Morlasa, kao i predstavnici hrišćanske invokacije koja je u ovome vijeku dosta napuštena, ma-da je imala dugu i čvrstu tradiciju.

3. Hrišćanska invokacija u dvanaestom vijeku i njeni zastup-nici. Kao prvi poznati nam zastupnik hrišćanske invokacije u dvanaestom vijeku javlja se *Galterus Anglicus*, pisac basni iz druge polovine dvanaestog vijeka:

Ut mensis pretius de vili surgat agello,
Verbula sicca, Deus, implue rore tuo¹⁶⁵.

¹⁶⁴ Ovdje prikazanja, boravka svjetloga nema;
Uredna mjesta, dvorane svjetle, dražesnog polja nije.
Poljane blaženih, Marone, loše odredi ti,
Blaženih nije ti tamo kamo veliš da jesu.
Pjesnička muza, izbirljiv jezik, svečani ton,
Pošto o ovom' zboriš, ljuto se varaš i teško varaš.

¹⁶⁵ Cf. L. Harvieux, *Les fabulistes latins II* 385.

Prevod stihova:

Bog Otac, kao nadahnitelj poezije, dolazi i kod pisca imenom *Hugo de Trimberg*, (rođen u Veroni oko 1230, umro oko 1313) u njegovom djelu, zapravo stihovanoj istoriji književnih autora antike i srednjega vijeka, *Registrum multorum auctorum*, nastalom oko 1280. godine:

Divinum flamen nos instruat et iuvat! Amen¹⁶⁶.

Njega, dakle, treba da nadahne i potpomogne božanski plamen, žar. Kao što je navedeno djelo u hrišćanskom duhu počeo tako će ga i završiti:

Nunc in hoc opusculo lassum pedem sisto
Rogans et in domino nostro Jesu Christo.
- Umornu od djela nogu miru predajem
Moleć se Isusu Hristu ja ne prestajem.

S Hugom smo stigli i do pitanja srednjovjekovnog platonizma i stava platoničara iz Chartresa, Toursa i drugih gradova prema antičkim muzama.

4. Neoplatonizam u dvanaestom vijeku i antičke muze. Navedena estetska načela umjetnosti što vladahu u sakralnoj arhitekturi početkom dvanaestoga vijeka, oko polovine ovoga mijenja ju svoje ruho usljed različitih vjerskih, političkih i filozofijskih interpretacija srednjovjekovnog platonizma čiji su protagonisti ranije navedeni Bernardus Silvestris te opat Sigert de Saint-Denys i Hugo de Saint-Victor. Umjesto tamnih i sivih boja kao i masivnih i teških zidova sada preovladavaju lagane i prozirne

Nek vrijeme slabašnu polju podigne cijenu,

Isprazne riječi, Bože, rosom natopi svojom.

¹⁶⁶ Cf. K. Langosch, *Germanische Studien* CCXXXV, 1942, S. 65.

konstrukcije ispunjene svjetlošću, mirnoćom i realnošću što je umnogome doprinijelo ugledanje na Augustinova i Boetijeva djela o muzici i harmoniji. Navedeno se posebno inkarniralo u filozofijskom naučavanju biskupijske škole u Chartresu koja se bavila izučavanjem lijepog kao harmonije brojnih odnosa, dok je škola u Clairvauxu romaničko naučavanje o strahu nastojala zamijeniti naučavanjem o ljubavi i svjetlosti. Prema naučavanju Alanusa ab Insulis poezija je utoliko vrednija i prirodnija ukoliko se više temelji na retoričkim nijansama, mnogostrukosti i prikladnosti izraza kao i na upotrebi stilskih figura, čega se drže Matej iz Vandoma i Golfred iz Vinsofa.

Filozofijska škola iz Chartresa nije se samo interesirala za lijepo kao harmoniju brojnih odnosa u prirodi već i za pomno posmatranje prirode, i, što je za ovaj rad od velike važnosti, za filozofijsko izmirenje antičkog mudroslovlja i hrišćanske objave gdje su baš muze sa svojim vođom Apolonom dobro došle. Korijene ovoga naučavanja što ga Bernardus Silvestris obrađuje u djelu *De universitate mundi* susreli smo već u Balderihovoj formalnoj teoriji primjera. U citiranom djelu Bernard se obraća božanskoj Noys, odnosno emanaciji Višnjega koja je za njega živuća Minerva:

De univers. 7, 4.

.....Vitae viventis imago,
Prima Noys, Deus orta Deo, substantia veri,
Consilii tenor aeterni, mihi vera Minerva...¹⁶⁷

Prema navedenom, Noys je slika postojećeg života, Bog od Boga, bît istine, obuhvatitelj vječnoga nauma izjednačena s

¹⁶⁷ Ovakovo Bernardovo naučavanje o *Nousu* uveliko nas podsjeća na drevno egipatsko naučavanje o *Nu* iz heliopoljskog misterija. Oboje su izvor i sjelo kako besmrtnih bogova tako i životvornih potencija što ih obdržava Energetska Harmonija, odnosno Neter-Neterû, Počelo-Počela, Apsolut.

istinskom boginjom mudrosti, s antičkom Minervom. Ako se ovome pridoda i alegorijska figura u Bernarovu navedenom djelu, to jest muza Uranija koja stanuje na nebesima (str. 37, 44) i pijerijske muze (*op. cit.* 25, 343) kao sastavni dio božanskog ovozemaljskog plana, onda se ovo ne može shvatiti samo kao izmirenje između antičke misli i hrišćanske objave, što čine i drugi hrišćanski autori, već i kao odbrana antičke misli i književne tradicije sa svim arsenalom mitoloških bića.

Ovaj platonski sinkretizam doći će do izražaja u djelu *Architrenius (Ukroćeni plašljivko)* J o h a n n a de Hanvilla (Alta Villa). U ovoj poučnoj poemi dovršenoj 1184, susrećemo podužu invokaciju boga, kao i kod Alanusa ab Insulis i u Danteovu opusu.

A l a n u s ab Insulis ili Alain de Lille, rođen oko 1120, umro u Sitou oko 1202, teolog, pjesnik i prirodnjak. Autor je mnogih teoloških, biblijskih i filozofijskih spisa, od kojih ističemo: *De planctu naturae*, djelo napisano u prozi i stihovima, predstavlja tužbalicu nad ljudskim zlom i izopačenošću; *De fide catholica contra haereticos*; *Ars praedicandi* i *Anticlaudianus*, enciklopedija cjelokupnog ondašnjeg znanja u šest hiljada stihova. U njemu se, kao i u drugim djelima, Alan obraća raznim mitološkim bićima, kao, na primjer, Apolonu, muzama itd.

Iako *Anticlaudianus* u prologu ne posjeduje invokaciju, ona se susreće na polovini djela, u sredini pete knjige, kad *Phronesis* - Razum, usljed neke nezgodne uzvisine ne može da nastavi put Višnjemu - od *arcem supremi Jovis*. Tada se Alan obraća vjeri da mu ona prokrči put. Dovde su mu, naime, u pisanju i vođenju misli pomagale antičke muze i Apolon, ali sada to mora preuzeti *musa coelestis et supremus Juppiter*. Zemaljske riječi i zemaljski Olimp treba da uzmaknu pred nebeskim riječima (*verba poli*) i hrišćanskim Jupitrom (*Migne* 210, 534 B):

Hactenus insonuit tenui mea Musa susurro;
In fragili lusit mea musa pagina versu

Phoebea resonante chelys: sed parva resignans-
Maiorem nunc tendo lyram totumque poetam
Deponens, usurpo mihi nova verba prophetae.
Caelesti musae terrenus cedet Apollo,
Musa Jovi, verbisque poli parentia cedent
Verba soli, tellusque locum concedet Olympo¹⁶⁸.

S Alanom smo dospjeli do posljednjeg velikog vijeka latinske književnosti, do trinaestog vijeka koje gotovo potpuno zanemaruje antičke muze.

XVIII

Antičke muze i pjesništvo trinaestoga vijeka

U trinaestom vijeku u odnosu na dvanaesti dolazi do još većeg oživljavanja svakodnevnog života, posebno trgovine, intelektualnog i uopšte duhovnog života, što se donekle da objasniti i ravnotežom crkvene i svjetovne vlasti – gradova i viteštva. Usljed procvata trgovine i zanatstva dolazi do jačeg buđenja duhovnog života u gradovima kojima se pridružuju kraljevi u borbi protiv feudalaca i papstva. Značajno je napomenuti da u ovome vijeku

¹⁶⁸ *Ibidem*. Prevod stihova:

*Dovde Muza mi moja šaptala tiho,
Muza mi slabašne stihe pjevala uz zvuke
Febove lire: neznatne opjevajuć' stvari -
Riječima novim proroka nazdravljam.
Pred Muzam' nebesnim, Apolo nek'
uzmakne zemaljski,
Nek' Muza Jupitru ustukne,
zemna nebesnoj riječi uzmakne,
Zemlja s Olimpom Jupitru smjerna da bude.*

dolazi i do pomirenja između vjere i razuma, što će reći vjerovanja i racionalnog znanja, na čemu, između ostalih, radi Aristotelovac Toma Akvinski i Roger Bakon (1214-1294). U ovome se vijeku rađa i gradska umjetnost i književnost prožeta racionalizmom, hoću reći, likovima iz svakodnevnog života, zaodjevajući ih u ruho satire i farse kako bi se izvukla pouka, naspram književnosti dvanaestoga vijeka koja je težila uglađenosti i kićenosti.

Kao što se u dvanaestom, tako se i u trinaestom vijeku pjesnici pridružuju svjetovnoj i narodnoj književnosti, što uostalom i nije bila nepremostiva prepreka, jer su sakralna i svjetovna bile prožete poukom i učenošću.

U ovome posljednjem vijeku latinske književnosti dolazi do stalnog opadanja djela pisanih latinskim jezikom u korist djela pisanih nacionalnim jezicima, odnosno na francuskom, talijanskom, španskom, engleskom itd. U književnostima na navedenim jezicima latinski, kao jezik narodne, odnosno svjetovne poezije sve više i više blijedi, zadržavajući dominaciju jedino u crkvenoj poeziji, potom, u filozofiji, teologiji, pravu, medicini itd.

Ovo je vijek kada je upravo na polju nauke došlo do temeljnog podvajanja između zvanične crkve i gradova u kojima se širom Evrope osnivaju sveučilišta, kao, na primjer, u Bolonji, Parizu, Tuluzu, Sevilji, Kembridžu itd. Ovaj vijek se nije odlikovao osjećanjem za lijepi stil niti je mario za antičku poeziju. U njemu se podjednako izbjegava kako pisanje poezije na latinskom jeziku tako i zazivanje antičkih muza; u njemu se, štoviše, izgubio osjećaj i smisao za invokaciju čemu su svjedoci slabo poznati latinski pjesnici, odnosno latinisti *Marije, Albert de Stade i Heinrich de Avranches*¹⁶⁹.

Vrednovanje antičkih muza susreće se kod najvećeg srednjovjekovnog pjesnika, kod Dantea Alighieria (1265-1321) čija se godina smrti uzima kao kraj poezije na latinskom jeziku.

¹⁶⁹ Cf. Curtins, *Die Musen* 261.

Antičke muze u Danteovom opusu

1. *Danteovo shvatanje poezije i muzike.* Estetske ideje o lijepom i Danteovu teoriju pjesništva upoznajemo iz njegovih teorijskih djela kao što su *Convivio* i *Monarchia*, posebno iz djela *De vulgari eloquentia* (*Narodni govor*) u kojemu se detaljno razrađuje teorija pjesništva koja je po Danteu umjetnost riječi sastavljena po svrsishodnim načelima muzike. Iz ovoga proizlazi da se u pjesništvu mora voditi računa o muzikalnom, anagoškom i značenjskom aspektu pojedinih riječi koje čine nerazrušivo jedinstvo. Usprkos tome, riječ u nevezanom govoru ima osobine racionalnog i čulnog zato što preko čula prenosi ideje i značenje. Ona i tada ima svojstvo ljepote zasnovane na svrsishodnosti i načinu izgovora, to jest da li se izgovara muzikalno ili amuzikalno. Prema tome, pjesnik prilikom pisanja valja voditi računa o tonalnosti, racionalnosti riječi, o vrsti pjesme i metru. Navedeno se mora uskladiti sa svrhom što ukazuje da je za Dantea, kao uostalom i za cijeli srednji vijek, umjetnost obična tehnika, a poetska kreacija – vještačka tvorevina izvedena u određenju svrhu.

Ovaj posljednji teoretičar srednjovjekovne estetike, ljubitelj klasika u kojemu se iskazao gotovo čitavi srednji vijek što ga je svojom orijaškom dušom zakrilio, kao najveći hrišćanski pjesnik, razbija antagonizam između antike i hrišćanstva. On je, slično Amarkiju, nastojao da antičkim pjesnicima i autoritetima uopšte osigura nebeski raj, dopuštajući da ga rimski Homer, sjetni i nježni Vergilije, vodi kroz pakao pokazujući mu eone i ono što se u njima dogodilo. Zato nije čudo što Dante ne može bez antičkih muza, pa se, kao darovateljice, uz Apolona i Minervu, javljaju u *Raju*:

Par. II 7-9.

L'aqua ch'io prendo già mai non si corse:
Minerva spira, e conducemi Apollo,
e nove Muse mi dimonstran l'Orese¹⁷⁰.

Kao inspiratori muze nastupaju kad treba opisati Jupitrovo nebo. Ovdje se Dante muzama obraća u singularu:

Par. XVIII 82-86.

O diva Pegasea che li 'ngegni
fai gloriosi e rendili longevi,
ed essi teco le cittadi e' regni,
illustrami di te, si ch'io rilevi
le lor figure com'io l'ho concette:
paia tua possa in questi versi brevi!¹⁷¹

Izrazom diva *Pegasea* Dante označava svaku muzu, što će reći da mu je to opšti naziv¹⁷².

Muze su kao izvorska bića dojkinja:

¹⁷⁰ Cf. C. Grabher, Dante Alighieri, *La Divina Commedia*, Milano 1975; Paradiso, p. 13. Stihovi u prevodu M. Kombola glase:

*Vodom kud pođoh, niko još ne krete:
Minerva puše, Apolon me vodi,
Devet će Muza Kolâ da me sjete!*

¹⁷¹ *Ibidem*, p. 185/86. Stihovi u prevodu Mate Marasa:

*Božice Pegazejo, što mudraci
dug vijek i slavu s tobom stječu mnogu,
a gradovi i carstva s njima, baci
luču svoju na me, obličje da mogu
istaknut njino, kao što ga gledam:
nek moć ti sja u ovom kratkom slogu!*

¹⁷² *Ibidem*, p. 185, ff. 82-87.

Purg. XXII 102-105.

che le Muse...

che sempre ha le nutrici nostre seco¹⁷³.

Kako i čime muze zadajuju pjesnike čut nam je iz:

Par. XXIII 55-57.

Se mo sonasser tutte quelle lingue

che Polimnía con le suore fero

del latte lor dolcissimo piu pingue...¹⁷⁴

Budući da muze i Apolon pripadaju višim silama kojima se valja obraćati za pomoć pri pisanju, odnosno tražiti nadahnuće, nije čudo što se invokacija ovih susreće na težim mjestima, kao, na primjer:

Inf. II 7-9.

O Muse, o alto ingegno, or m'aiutate;

o mente che scrivesti ciò ch'io vidi,

qui si parrà la tua nobilitate¹⁷⁵.

¹⁷³ Stihovi u prevodu M. Kombola:

što Muza. . .

što dojilja je naših sjelom davnim.

¹⁷⁴ Stihovi u prevodu M. Marasa glase:

Dosad zazvoni svih jezika jeka,

Od Polihimnije od sestara j' što

pretili zbog slatkog su mi mlijeka.

¹⁷⁵ Stihovi u prevodu M. Kombola:

Nek muze mi i genij pomoć dadu!

Pamet što pisa kud mi noga gazi

nek ovdje vrijednost pokaže na radu!

Ovdje pak uz zazivanje muza susrećemo i zazivanje *vlastitog duha*, što smo susreli još kod Homera i Pindara. U *Božanstvenoj Komediji* susrećemo i *zazivanje blizanaca*, odnosno zvijezda Kastora i Poluksa:

Par. XXII 121-123.

A voi divotamente ora sospira
l'anima mia, per aquistar virtute
al passo forte che a se la tira¹⁷⁶.

Iz gornjih, posebno iz prethodnih stihova (XXII 112 sq) vidi se da Dante vjeruje u moć zvijezda, što je svojstveno astrološkim teorijama staroga i srednjega vijeka.

Osim zazivanja muza, vlastitog duha i zvijezda, Dante poznaje i invokaciju boga i invokaciju Riječi, što susrećemo u početku spisa *De vulgari eloquentia*: Verbo spirante de coelis – Uz nebesko nadahnuće Riječi.

Kao što vidimo ovaj velikan ljudskoga roda prevazišao je nesuglasice između srednjovjekovnih rigorista i harmonista, srećno spajajući antičke i hrišćanske elemente u jednu oblagorođujuću cjelinu koja će umnogome potonjim pokoljenjima služiti za uzor i imitaciju.

¹⁷⁶ *Ibidem*. Stihovi u prevodu Mate Marasa glase:

*Odano sada moja duša kliče,
pred silni prijelaz što je sebi vuče,
vama da u vas svoju jakost stiče.*

DIO TREĆI

HELENSKE MUZE I NOVOVJEKOVNA HRIŠĆANSKA KNJIŽEVNOST

XIX

Odjeci kulta antičkih muza u evropskim književnostima novoga doba

1. **Glavni predstavnici talijanske književnosti četrnaestog, petnaestog i šesnaestog vijeka i antičke muze.** Kad se početkom četrnaestog vijeka ugasio život jednog od najvećih sinova čovječanstva i ujedno najvećeg pjesnika talijanske književnosti, na njenom je nebu stala blistati veličajna zvijeda imenom *F r a n c e s c o P e t r a r c a* (1304-1374) prvi veliki pobornik i širitelj antičke kulture. Svojim radom na oživljavanju antike i njenog kulturnog blaga, u sebi srećno spajajući kulturnu baštinu antike s hrišćanskim moralom, Petrarka nije samo preteča renesanse, već istinski predstavnik njenog ranog perioda. To se posebno očituje u njegovu zagovaranju ljubavi prema antici, senzualnoj ljubavi i ponosu na lično znanje, što susrećemo u djelu *Secretum meum*, napisano 1342/43.

Od brojnih Petrarkinih djela, kao što su *Canzoniere*, *Bucolica*, *De viris illustribus*, *Epistulae* itd., za upoznavanje Petrarkina odnosa prema antičkim muzama najznačajniji je ep *De Africa*, isto-rijski spjev koji opjeva svršetak drugog punskog rata. U ovome nedovršenom epu (devet od projiciranih dvanaest knjiga) Petrarka, sljedeći antičku tradiciju epa, ne zaziva muze samo u početku

djela već i na svim mjestima gdje osjeti da mu je ponestalo snage. Petnaesti vijek talijanske književnosti kao da je sasvim zaboravio zazivanje antičkih muza. Umjesto njih susrećemo zazivanje njihovog vođe Apolona, što čini *L o d o v i c o A r i o s t o* (1474-1533) najveći pjesnik talijanske renesanse, autor komedija, lirskih pjesama i čuvenog epa *Orlando Furioso*, što ga je pisao deset godina (1504-1514).

Iako Ariosto svoj ep *Bijesni Orlando*, ispjevan u oktavama, započinje bez invokacije, ipak nije mogao zaobići dugu tradiciju epskog stila. Zato se u trećem pjevanju pita:

Ko će mi zgodan glas i riječi dati
Za takvu pjesmu i poj plemeniti?
Ko zajmit krila da mi okrilati
Zamisao, k nebu da se mogu viti?

Tu mu, izgleda, jedino može pomoći nebeski vozar Apolon:

O Febo između svih dičnih gospara,
Kojima s neba vlast je zemlje data,
Ne vidjeh sjati silna roda stara
Ko tog u vrijeme i mira i rata...
Da proslavim ih sa svim počastima,
Trebam ne svoju već tvoju kitaru,
S kojom si iza rata s gigantima
Pjevao slavu etera vladaru...¹⁷⁷

Za antičke muze i njihov Helikon ne mari mnogo ni *T o r q u a t o T a s s o* (1544-1595) najveći pjesnik Protureformacije, autor pastirske drame *Aminta*, omanjeg spjeva *Rinaldo* i *Gerusalemme Liberata*.

¹⁷⁷ Isp. Lodovico Ariosto, *Bijesni Orlando*, Zagreb 1953. (Preveo s talijanskog D. Angelinović).

U prologu *Oslobođenog Jerusalema* Taso odbacuje antičku muzu, zazivajući nebesku:

Oslob. Jer. I

2

O muzo, ti što taštım lovorima
ne kitiš čelo, ne u Elikonu,
već u Nebu, med svetim korovima,
besmrtnih zvijezda, noseć zlatnu krunu;
Ti podaj žara grudima ovima,
Spjev moj obasjaj i prosti u punu
istinu ako pjesme ures koji
utkam, ljepota dijel' drugih neg' tvoji'.

3

Znaš svijet da hrli tamo gdje milinâ
najviše svojih laskav Parnas lije,
u stihove da ovita istina
najtvrdęg mameć' uvjerit uspije;
tako se bolnom čedu tekućina
slatka na rub čaše obavije,
on gorki uto sok prevaren pije,
prevarom svojom život zadobije.

Ako muze simboliziraju misao, zašto se onda ne bi u pomoć mogla zazivati *misao* (I 36):

Pameti, čuvar, darovatelj stvari,

Godina ti si, dušman zaboravi,
daj, snagom svojom ti me sad obdari
da svakog vođu, četı riječ obdari
stara da slava jekne im, zažari,
Što muk već, tmica kroz godine zavi,

da iznijet blagom tim, jezik lijep to rekne,
dob svaka sazna a on trajnost stekne.

Kad, pak, treba nabrojiti careve, bojne čete, saveznike i njihovo oružje, tada se Torkvato, jer tako zahtijevaše Homerova tradicija *Kataloga*, obraća antičkim muzama (XVII 3):

O muzo, koje doba, stanje koje
bješe stvari, sad si u pamet dozovi,
kakvo oružje silni imao je
car, kakve snage, ko bjehu drugovi,
ko saveznici, kad s Juga mako je
carstva i skrajni Istok u rat ovi.
Tek ti mi moš pod oružjem pol' svijeta
Nabrojiti vođe i redove četa¹⁷⁸.

Iz sažetog prikaza odnosa najvećih predstavnika talijanske književnosti navedenih vijekova prema antičkim muzama da se zaključiti da Dante, prvi i najveći predstavnik talijanske književnosti ne samo što ne zazire od antičkih muza, već se i svjesno koristi cjelokupnim mitološkim arsenalom antike; Ariosto ih zaobilazi, ali zato u pomoć zaziva njihovog vođu Apolona, jer je konačno i on bog i zaštitnik pjesnika; Taso pokušava da ih zaobiđe, ali su mu kao posjednice cjelokupnog historijskog znanja više nego neophodne pri nabranjanju saveznika, četa i oružja. Kao zaključak slijedi da su antičke muze relativno postojan element talijanske književnosti navedenih vijekova, što je slučaj i s francuskom književnošću u petnaestom i šesnaestom vijeku.

2. Odnos glavnih predstavnika francuske književnosti u petnaestom i šesnaestom vijeku prema antičkim muzama. Istraži-

¹⁷⁸ Isp. Torquato Tasso, *Oslobođeni Jeruzalem*, Zagreb 1965. (Preveo s talijanskog Đorđo Ivanković).

vanje sudbine invokacije antičkih muza u francuskoj književnosti petnaestog vijeka započecemo s F r a n ç o i s R a b e l a i s - o m (1494-1553) najvećim, odnosno najobrazovanijim humanistom, pravnikom, liječnikom i književnikom, koji antičke muze parodira. Kad, naime, namjerava da izloži storiju kako se Pantagruel borio sa tri stotine divova, osjeća da nema snage te se obraća muzi:

Pant. chap. 28.

O ma muse! ma Calliope, ma Thalie, inspire moy à ceste heure! Restaure moy mes esprits: car voicy le point aux asnes de logique, voicy le trebuchet, voicy la difficulté de pouvoir exprimer Thorrible bataille qui fut faicte¹⁷⁹.

- O muzo moja, Kaliopo moja, Talijo moja, nadahni me u ovaj čas! Daj mi da se potpuno priblerem, jer evo magarećega mosta za svaku logiku, evo klopke, evo teškoće da izrazim kakva se jeziva bitka bila¹⁸⁰.

Ovdje Rabelais nesumnjivo parodira antičke muze i njihovu moć nadahnjivanja.

Muze iskreno u pomoć zaziva J o a c h i m du Beilay, rođen 1522. u Anjou, u čuvenoj porodici Beilay. Nakon teškog djetinjstva u Turmuieru odlazi u Pariz na studije prava, gdje se godine 1549. upoznaje s Ronsardom. Godine 1560. umire u Parizu. Ovaj se sjetni i nesrećni, polugluhi pjesnik i prijatelj prirode u svojim pjesmama veoma često poziva na antičke muze i Apolona. Tako muze susrećemo u himni posvećenoj Ronsardu, a posebno u pjesmi *De l'immortalité des poets*, p. 24.

¹⁷⁹ F. Rabelais, *Oeuvres, Gargantua et Pantagruel*, ed. Y. Gille Quin, Paris, s. a.

¹⁸⁰ Isp. Fransoa Rable, *Gargantua i Pantagruel*, Beograd 1950. (Preveo s francuskog Stanislav Vinaver).

V. 1-4.

Sus, Muse, il faut que l' on s' éveille,
Je veux somner un chant divin.
Ouvre doncques ta docte oreille,
O Boujou, l' honneur angevin¹⁸¹.

Prevod stihova.

*Dražesna Muzo, na noge ustani hitro,
Božansku pjesmu htio bih sanjat,
Otvori, dakle, tvoje uho bistro,
Boujou, dikom anžujskom tebe će zvat.*

Prijatelju Boujou obraća se i u pjesmi *Les conditions du vrai poète*, govoreći:

Boujou, celui que la Muse
D'un bon oeil a vu naissant,
De l'espoir qui nous abuse
Son coeur ne va repaissant¹⁸².

U pjesmi *Gospođi Margareti*, sestri Henrika Drugog, vojvotkinji Savojskoj i Ronsardovoj zaštitnici Bellay kaže:

P. 9.

Qui suivra la divine Muse
Qui tant sut Achille extoller?¹⁸³

¹⁸¹ Cf. Joachim du Beilay, *Oeuvres choisies*, ed. A. Perier, Paris 1923.

¹⁸² *Boujou, kom' Muza na času poroda*

Umilne cjelove pogleda udjeli,

Prevarnom nadom ljudskoga roda,

Duh tome se ne hrani smjeli...

¹⁸³ *Božansku Muzu što želiš slijedit...*

U sonetu I, p. 45, inspiriranom Ovidijevim *Tristijama* IV 1, kaže:

V. 1-2.

Si je n'ai plus la faveur de la Muse,
Et si mes vers se trouvent imparfaits...

V. 25-28.

La Muse ainsi me fait sur ce rivage,
Où je languis, banni de ma maison,
Passer l'ennui de la triste saison,
Seule compagne à mon si long voyage¹⁸⁴.

One su mu dopustile da u slobodi na (VI):
vert tapis d'un rivage écarté
Je les menais danser aux rayons de la lune¹⁸⁵.

Imajući u vidu navedeno ne čudi nas što ih u svojem grotesknom epu *Musagnoemachie* suprotstavlja neznanju.

Slično postupa i Joakimov prijatelj i savremenik, renesansni pjesnik P i e r r e de Ronsard (1524-1585) koji ponovo uspostavlja dijalog između muze i pjesnika, što se vidi iz himne posvećene *Treschrestienu* Francuske:

¹⁸⁴ *Ako me plam Muze ne drži,
I stihovi loši ako su moji...*

*Muza potače da na pribrežju tom,
Gdje prognan od kuće moje čamim,
Nesrećnog doba okružen nevoljam samim,
Sama bude mi drug na putu pustom.*

¹⁸⁵ *Na zelenom sagu obale bajne
Da plešu, gledaju zrake mjeseca sjajne.*

Muses, quand nous voudrions les lounes chanter
Des Dieux, il nous faudra au nom de Jupiter
Commencer, et finir, comme aux Dieux qui la bande
Des autres Dieux gouverne...
Mais quand il nous plaira chanter l'honneur des Roys¹⁸⁶.

Ovdje su, dakle, muze, kao i kod pjesnika Augustova vremena, posebno kod Ovidija, posrednice između pjesnika i vrhovnog boga Jupitra kao glavnog izvora inspiracije. Posljednji stih nam kazuje da je, ovaj, pred stare dane ogluvjeli pjesnik, znao pravila ophođenja, jer, kao što sâm reče, kad je u pitanju kralj, tada s njim treba početi i završiti, kao što su paganski pjesnici počinjali i često završavali svoje pjesme sa muzama.

Ronsard nije u pomoć zazivao samo vladara i njegov duh već i crkvene ličnosti, kao, na primjer, Odeta, kardinala iz Chatillo-na koji je za njega muza:

V. 1-4.

Mon Odet, mon prelat, mon seigneur, mon confort.
Mon renom, mon honneur, ma gloire, mon support,
Ma Muse, mon Phebus, qui fais ma plume écrire
Et qui animes ma langue et reveilles ma Lyre¹⁸⁷.

¹⁸⁶ Cf. Pierre Ronsard, *Oeuvres Complètes, Paris 1935, I-VIII. Prevod stihova:*

*Kad pohvale, Muze, bogom želimo pjevati
S Jupitrom započet nama će trebati
I svršiti kao sa bogom što svitom
Bogova upravlja drugih. . .
Kad pak čast kraljeva hoćemo opjevati. . .*

¹⁸⁷ *Odet, diko, gosparu, utjeho moja.*

*Slavo, časti, ugledu, pomoći moja,
O Muzo, o Febe moj, što snagu daješ mi pera,
Što govor krijepiš, što činiš da svira mi lira.*

Mada Odet nije mogao biti direktno Ronsardova muza, odnosno Apolon, ipak je indirektno, kao kardinal, mogao ispuniti ono što on kaže u posljednjem citiranom stihu.

Muzi Kliji obraća se u *Himni Filozofiji* (p. 85):

Si quelquefois Cleio m'a decouvert
Son cabinet, a pe de gens ouvert
Pour y choisir un present d'excellence,
Present, qui fust la digne recompense
D'avoir servy la trompe de ses soeurs¹⁸⁸.

U prvoj knjizi *Oda* iz godine 1550, Ronsard muzama posvećuje šesnaestu odu koja počinje:

Muses aus yeus noir, mes puelles,
Mes muses dont les estincelles,
Ardent mon nom par l'univers,
De Maclou sacrez la memoire
Et faites distiller sa gloire
Dans le dous sacre de vos vers¹⁸⁹.

Maclou je zapravo Salamon Macrin, pisac djela *Carmina* koji je u četiri knjige, godine 1530, sastavio i *Odu Nimfama*.

¹⁸⁸ *Ponekad meni otvori Klio*

*Svoj stan što rijetko otvoren bio
Da u njem' uzberem uzdarje milo,
Uzdarje plaćom što bi mi bilo,
Sestara vaših što zov bjeh slijedio.*

¹⁸⁹ *Muze očiju crnih, djevojke moje,*

*Vaše iskrice sjajne, o muze moje,
Posvuda šire diku imena moga,
Makluu vječni učinite spomen,
I beskrajan slave da bude mu domen
U pomazanju dičnom vašega sloga.*

Ovakvo poštovanje ovim antičkim spiritualnim božanstvima u francuskoj književnosti potonjih vjekova uistinu neće više niko odavati.

Muze susrećemo i kod nešto mlađeg francuskog pjesnika i pisca imenom D u B a r t a s, zapravo Guillaume Salluste D u B a r t a s (rođen oko 1544, umro 1590).

Ovaj gaskonjski plemić, vojnik i diplomat što se prvi među francuskim pjesnicima šesnaestoga vijeka obratio *Bibliji* kao univerzalnom pjesničkom izvoru (zbog čega je i dobio naziv hrišćanskog Ronsarda) – svoje prvo djelo napisano godine 1574. titulira sa *La Muse chretienne*. U njemu se Du Bartas obraća nebeskoj muzi, Uraniji, koju u jednom epitafu pohvaljuje, jer je: *Musas ereptas profanae lasciviae sacris montibus reddidit, sacris montibus aspersit, sacris cantibus intonuit*¹⁹⁰.

3. Sudbina antičkih muza u španskoj književnosti petnaestog, šesnaestog i sedamnaestog vijeka. Španska književnost petnaestog vijeka ispunjena je duhom inkvizicije, to jest duhom rigorizma kako prema antičkoj poeziji, tako i prema njenim muzama.

Od većih pjesnika ovoga vijeka koji nisu u potpunosti odbacivali antičku pjesničku tradiciju idu Juan de Mena i Jorge Manrique.

J u a n de Mena (rođen 1411, umro 1456) u prologu svoga spjeva *Labirinto de Fortuna* (st. 3-6) obraća se muzi Kaliopi i Apolonu da ga nadahnu kako bi što bolje opjevao labirint sreće.

Ne znam zašto, ali je Mena zbilja morao da ovu slobodu i ugledanje na antičku poeziju i muze okaje u nedovršenom djelu koje raspravlja o sedam smrtnih grijeha, djelu koje počinje zati-
vanjem hrišćanske muze: *Canta tu **Christiana** musa*. Rigoristi

¹⁹⁰ Cf. Sainte-Beuve, *Les grands ecrivains françois*, Paris 1926, p. 223.

Prevod citata: *Muze je, oslobođena svake svjetovne raspusnosti, vratila svetim brdima, po njima ih naselila i svetim se pjesmama oglasila.*

Manrique Gomezu, nastavljajući djela, nije se čak dopalo ni ime muze pa ga u novom prologu otklanja, obraćajući se milosti božjoj, što oponaša i *Yñigo de Mendoza*. Ovome možemo pridružiti *Juana del Encina* (1468-1529) koji u svojoj *Poetici* tvrdi da su antički narodi ti koji su iznašasće poezije pripisali Apolonu, Merkur, muzama i Bakhu.

Od ovih se pjesnika pjesničkim talentom i tolerantnošću odvajaju *Jorge Manrique* u što se vidi kako iz njegovih proznih djela tako i iz lirskih pjesama¹⁹¹. On je pjesnik španske poezije koji se na najbolji način oprostio od toposa zazivanja antičkih muza, kao što se vidi iz njegove pjesme posvećene očevoj smrti¹⁹².

U španskoj književnosti šesnaestoga i sedamnaestoga vijeka koji nisu upoznali ni renesansu paganske kulture, ni reformaciju, ni protureformaciju, susrećemo dva različita prilaza antičkim muzama.

Satiričan, odnosno negativan stav prema antičkim muzama zauzima *Miguel de Cervantes* (1547-1616) najveći španski fabulista, autor drama, komedija i čuvenog romana *El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha* (1605). Cervantes muze parodira u četvrtom dijelu svoga djela *Vijaje del Paradiso* koji počinje posvetom na latinskom jeziku.

Positivan odnos prema antičkoj književnoj tradiciji, koji je u skladu sa stavom sedamnaestog vijeka prema antici, zauzima *Calderón de la Barca* (1600-1681) posljednji dramski pisac španske književnosti sedamnaestoga vijeka, autor brojnih drama i dramatizacije *Biblije*.

Ovaj pisac kao da je želio slijediti praksu svoga zemljaka, širokogrudnog Juvenka iz četvrtoga vijeka koji je nastojao pomiriti antičku književnu baštinu i hrišćansko naučavanje. Kaldeon, naime, oživljuje naučavanje crkvenih otaca iz ranog hri-

¹⁹¹ Cf. Curtius, *Die Musen* 263.

¹⁹² Isp. Curtius, *Evr. knjiž.* 247.

šćanstva, naučavanje po kojemu se, kao što smo vidjeli, u paganskoj mitologiji, posebno u filosofiji, krije božje providenje koje je u odnosu na *Bibliju* skrovitije i nedokučivije, ali ne i nedokučivo, jer je:

la voz de la Escritura
Divina en los Profetas
Y humana en los poetas¹⁹³.

Ovaj harmonizirajući stav i konkordacija zasnovana na učenju Klementa Aleksandrijskog posebno se osjeća u njegovom djelu *El divino Orfeo* u kojemu Kalderon upravo dokazuje da su, kad je riječ o otkrivanju istine, proroci i pjesnici veoma bliski, što se u prvom redu mora zahvaliti Harmoniji postojećeg svijeta koja se izražava brojem i mjerom.

Prema ovome, u suštini pitagorejskom naučavanju što smo ga ranije prikazali, sám bog je vječni muzičar, a njegov sin Orfej koji svojom lirom privlači živu i neživu prirodu, što nas podsjećá na Sedulijeva Hrista, odnosno na Klementova orfičkog Hrista. Kalderonove ideje o pomirenju, harmoniji i slozi između paganstva i hrišćanstva posebno su došle do izražaja u djelu *Sacro Parnaso* u kojemu se dotiče i problema muza. One se po njemu kriju u onim sviračicama što ih navodi *Psalam* 67, 26: *Praevernerunt principes coniuncti psallentibus in medio iuvenularum tympanistriarum*.

U istom djelu (IV 35a) vidimo da su, po kazivanju Vjere, muze izjednačene sa Sibilama, a Sion sa Parnasom, dok Hrist postaje *verdadero Apolo*, istinski Apolon. Ako stvari stoje tako što bi nam onda smetalo paganstvo sa svojim muzama i Apolonom:

¹⁹³ Cf. *Autos sacramentales* 1717, II 172. Prevod stihova:

Glas je Biblije
Božanski kod proroka,
Ljudski kod pjesnika.

Pues aqui ay otros cantare,
Que en el Parnaso las musas,
Ninfas de Ciencias y Artes,
A Apolo ofrecen¹⁹⁴.

Dobroj namjeri i širokogrudosti ovoga velikana španske književnosti nije potreban nikakav komentar. On je jedan od rijetkih predstavnika evropske književnosti koji je tako živo nastojao spojiti antičku mudrost i književnu tradiciju s hrišćanskom književnom tradicijom i naučavanjem, dobro znajući da prožimanje i harmonizacija suprotnih ideja rađaju dobra i za oponašanje vrijedna djela.

4. *Antičke muze i engleska književnost u šesnaestom i sedamnaestom vijeku.* Šesnaesti vijek engleske istorije bio je naklonjen pjesničkom stvaralaštvu koje poput španskog nije bilo opterećeno klasicizmom i rigorizmom. Zato se ono moglo slobodno nadovezivati na antičko i srednjovjekovno pjesništvo, kao što sa svojim pjesničkim stvaralaštvom postupa Edmund Spenser (1552-1599) poslije Šekspira najveći renesansni engleski pjesnik. Svoje glavno djelo *Faerie Queene (Vilinska kraljica)*, inače, najveći alegorijsko-istorijski ep u engleskoj književnosti, zasniva na Homeru, Vergiliju i Ariostu. U prvoj strofi ovoga nedovršenog djela, autor nam kazuje zadaću djela, u drugoj i trećoj donosi invokaciju, a u četvrtoj posvetu kraljici Elizabeti:

¹⁹⁴ *I druga božanstva opjevat možeš,*

K'o što su Parnasa muze,

Nimfe što vještinu, nauk

Nam s Apolonom daju.

11, 11.

Lo! In the man whose Muse whylome did maske,
As time her taught, in lowly Shephards weeds
Am now enforst, a farre unfitter taske,
For trompets sterne to chaunge mine oaten reeds,
And sing of Knights and Ladies gentle deeds;
Whose praises having slept in silence long,
Me, all too meane, the sacred Muse areeds
To blazon broade emongst her learned throng;
Fierce Warres and faithful loves shall moralize my song.

2. Help then, O holy virgin! chiefe of nyne,
Thy weaker Novice to performe thy will;
Lay forth out of thine everlasting scryne
The antique rolles, which there lye hidden still.
O, helpe thou my weake wit, and sharpen my dull tong.

Iz prvoga reda druge strofe izlazi da je muza za Spensera, Sve-
ta djevica. Osim toga, on se obraća Veneri i Marsu:

3. And thou, most dreaded impe of lughest Jou
Faire Venus sonne, that with thy cruell dart.
Lay now thy deadly Heben bowe apart,
And with thy mother mylde come to mine ayde
Come both; and with Jou bring triumphant Mart¹⁹⁵.

U trećoj se knjizi (III 3, 4) obraća Kliji zato što ona kao zaštit-
nica istorije posjeduje katalog morskih i riječnih božanstava (IV
11,10). Autor se muzama obraća i u početku šeste knjige kako bi
ga iscrpljenog okrijepile¹⁹⁶.

¹⁹⁵ Cf. Edmund Spenser, *The Works*, ed. R. Morris, London 1910.

¹⁹⁶ Muzama se obraća i Šekspir u trideset i osmom sonetu sa Željkom da
stvari hor od deset muza:

Zazivanje antičkih muza poznaje i J. M i l t o n (1608-1674) najveći engleski pjesnik sedamnaestoga vijeka, autor čuvene ode *On the morning of Christ's Nativity* nastale 1629. godine; potom, pastoralne elegije *Lycidas*, drame *Comus* i politički angažiranog djela *Areopagitica*.

Nakon povratka iz tamnice (1660. godine) posvećuje se poeziji, nastojeći da cijeli universum obuhvati u jednoj viziji, što i ostvaruje u tri djela: *Paradise lost* (izišlo 1663. godine; drugo izdanje u dvanaest pjevanja pojavilo se 1674) *Paradise Regaind* i *Samson Agonistes*.

Za našu temu najznačajnije je prvo djelo navedene trilogije, to jest *Paradise lost* (*Izgubljeni raj*) čiji prolog sadrži sve osobine umjetničkog djela, što će reći temu, zazivanje viših sila i predmet pjevanja. U prvom pjevanju Milton u pomoć zaziva nebesku Uraniju:

Par. lost I 1 sq.

Of Man's first disobediens, and the fruit
Of that forbidden tree whose mortal taste
Brought death into the world...
With loss of Eden, till one greater Man
Restor us, and regain the blissful seat,
Sing, Heavenly Muse, that, on the secret top
Of Oreb, or of Sinai, didst inspire
That shepherd who first taught the chosen seed
In the begining how the heavens and earth
Rose out of Chaos: or if Sion hill
Delight thee more, and Siloa's brook that flowed
Fast by the oracle of god, I thence
I voke thy aid to my adventrous song...
And chiefly thou, O spirit, that does prefer

Be thou the tenth Muse, ten times more in worth

Than those old nine which rhymers invoke.

Before all temples the upright heart and pure,
Instruct me, for thou know'st...
That with no middle flight intends to soar
Above the Aonian mount, while it pursues
Things unattempted yet in prose or rhyme.

Prema rečenom ova muza, nažalost nije antička muza sa Olimpa ili ispod Pijerije već *nebeska muza* koja boravi na Horebu i Sinaju. Budući nebesko biće Milton je poziva da s neba siđe na zemlju:

VII 1 sq.

Descend from Heaven, Urania by that name
If rightly thou art called, whose voice divine
Following, above the Olympian hill I soar,
Above the flight of Pegasian wing!
The meaning, not the name, I call; for thou
Nor of the Muses nine, nor on the top
Of old Olympus dwell'st, but heavenly-born,
Before the hills appeared or fountain flowed,
Thou with Eternal Wisdom didst converse,
Wisdom thy sister, and with her didst play
In presence of the Almighty Father, pleased
With thy celestial song¹⁹⁷.

Milton, dakle, s neba zaziva Uraniju, ali ne kao jednu od devet sestara s Olimpa već kao nebesku muzu rođenu prije gora i rijeka, Uraniju koja se daleko prije stvaranja svijeta pred višnjim Tvorcem igrala sa sestrom Mudrošću iz čega slijedi da Miltonova Uranija nema nikakve veze s paganskom Uranijom. Nevjerovatno je ali istinito da se anglosaksonsko pjesništvo na čelu s Aldhelmom oglasilo kao rigorističko i da taj rigorizam prema

¹⁹⁷ Cf. John Milton, *Poetical Works*, ed. Rouse, New York 1910.

antičkom pjesništvu i antičkim muzama, nije, dakle, iščezao ni nakon hiljadu godina.

Zazivanje antičkih božanstava, posebno antičkih muza i *H e n r i j u F i e l d i n g u* (1707-1754) autoru najvećeg romana u engleskoj književnosti osamnaestoga vijeka, *Istorija Toma Džon- sa*, liči na čistu ludost.

Mada se ovi predstavnici anglističke književnosti sedamnaestoga i osamnaestoga vijeka gotovo nedostojno odnose prema antičkim muzama kao inspiratorima lijepog i umjetnosti koje je i samo srednjovjekovno hrišćanstvo dugo vremena smatralo živim bićima, ipak je upravo engleskoj književnosti pripala čast da u čast antičkih muza ispjeva najljepšu oproštajnu pjesmu u cijeloj zapadnoevropskoj književnosti. Tu čast antičkim muzama ukazao je besmrtni *W i l l i a m B l a k e* u pjesmi *To the Muses*:

Whether on Ida's shady brow
Or in the Chamber of the East,
The Chambers of the Sun, that now
From ancient melody have ceased;
Whether in heaven ye wander fair,
Or the green corners of the earth,
Or the blue regions of the air
Where the melodius winds have birth;
Whether on crystal rocks ye rove,
Beneath the bosom of the sea,
Wandering in many a coral grove,
Fair Nine, forsaking Poetry;
How have you left the ancient love
That bards of old enjoy'd in you!
The languid strings do scarcely move,
The sound is forced, the notes are few¹⁹⁸.

¹⁹⁸ Isp. Curaus, *Evr. knjiž.* 252/53.

SPISAK SKRAĆENICA ČEŠĆE CITIRANIH DJELA

Asunto, <i>Teorija</i>	Rozario Asunto, <i>Teorija o lepom u srednjem veku</i> , Beograd 1975. (Preveo s njemačkog G. Ernjaković).
Chamoux, <i>Civilizacija</i>	F. Chamoux, <i>Grčka civilizacija</i> , Beograd 1967. (Preveo s francuskog B. Radović).
Curtius, <i>Evr. književnost</i>	E. Robert Curtius, <i>Evropska književnost i latinsko srednjovekovlje</i> , Zagreb 1971. (Preveo s njemačkog S. Markuš).
Curtius, <i>Die Musen im Mittel.</i>	E. Robert Curtius, <i>Die Musen im Mittelalter</i> , Zeitschrift für romanische Philologie, Nr. 59, 1939, S. 129-188.
Curtius, <i>Die Musen</i>	E. Robert Curtius, <i>Die Musen</i> , objavljeno u nav. časopisu. Br. 63, 1943, S. 256-268.
Đurić, <i>Istorija</i>	Miloš N. Đurić, <i>Istorija helenske književnosti</i> , Beograd 1972.
Grasi, <i>Teorija</i>	Ernesto Grasi, <i>Teorija o lepom u antici</i> , Beograd 1974. (Preveo s njemačkog I. Klajn).
Kern, <i>Die Religion</i>	O. Kern, <i>Die Religion der Griechen</i> , Bd. I-III, Berlin 1926.

SPISAK SKRAĆENICA ČEŠĆE CITIRANIH IZVORA

Helenski autori

- Greek elegy* *Greek elegy and iambus with Anacreontea*, I-II, ed. J. M. Edmonds, London 1968, W. Heinemann.
- Eshil, *Tragedije* Eshil, *Tragedije*, Beograd 1966.
(Sa starohelenskog preveo Miloš N. Đurić).
- Hesiodi, *Theogonia, Op. et dies* Hesiodi *Theogonia, Opera et dies, Scutum*, ed. F. Solmsen, Oxonii 1970.
- Homer, *Il, Od.* Homer, *Ilijada, Odiseja*, Podgorica 2014-2016. (Sa starohelenskog preveo Marko Višić).
- Lyra* *Lyra Graeca*. vol. III. ed. J. M. Edmonds, London 1967, W. Heinemann.
- Pind.* *Pindar*, vol. I. ed. J. Sondys, London 1968, W. Heinemann.
- Soph., *Aj., El, Trach, Philoc.* Sophocles, *Ajax, Electra, Trachinae, Philoctetes*, ed. F. Storr, London 1967, W. Heinemann.

Helenistički autori

Bucolic poets

The greek bucolic poets, ed. J. M. Edmonds. London 1970, W. Heinemann.

Call., *Aet.*, *lamb.*, *Hec.*

Callimachus. *Aetia, lambi, Hecale* and other *Fragments*, ed. C. A. Trypanis, London 1975, W. Heinemann.

Call., *Hymn.*, *Epigr.*, *Lycophr.*, *Arat.*

Callimachus, *Hymns and epigrams, Lycophron Aratus*, ed. G. R. Mair, London 1969, W. Heinemann.

Rimski autori

Cat., *Tib.*, *Pervig. Ven.*

Catullus, Tibullus, Pervigilium Veneris, edd. F. W. Cornisch, J. P. Postgate, J. W. Mackail, London 1968. W. Heinemann.

Hor., *Ars poet*

Horatius, *Ars poetka*, ed. E. Schäfer, Stuttgart 1972, Ph. Reclam.

Hor., *Od. et Ep.*

Horatius, *Odae et Epodi* K ed. C. Bennett, London 1968, W. Heinemann.

Hor., *Sat.*

Horatius, *Satirae*, ed. K. Büchner, Stuttgart 1972, Ph. Reclam.

Ovid., *Met.*

Ovidius, *Metamorphoses*. ed. R. Merkel, Lipsiae 1883, in aed. B. G. Teubneri.

Propert., *Eleg.*

Propertius, *Elegiae*, ed. E. H. Butler,
London 1967, W. Heinemann.

Verg., *Aen.*, *Buc.*, *Georg.*

Vergilius, *Aeneis, Bucolica, Georgica*,
ed. H. Rushton Fairclough, London
1974.

Verg., *En.*

Vergilije, *Eneida*, Podgorica 2010.
(Sa latinskog metrički preveo Marko
Višić).

Karolinška epoha

P

Poetae Latini aevi Carolini, Bd. I-IV,
in aed. *Monumenta Germaniae
historica*; Bd. I-II, ed. E. Dümmler,
1881, 1884; Bd. III, ed. L. Traube,
1896; Bd. IV 1. pars, ed. P. von
Winterfeld; 2. pars, ed. Karl Strecker,
1923; Bd. V, ed. K. Strecker, 1937,
sub titulo *Die lateinische Dichter des
deutschen Mittelalters*.

Migne

Migne. J. P., *Patrologiae cursus
completus*, Series Graeco-Latina,
Paris 1857, sq. Iz latinske serije uzeti
su brojni autori, posebno oni iz
jedanaestog, dvanaestog i trinaestog
vijeka.

Literatura:

- Andreis, Josip, *Povijest glazbe I*, Liber-Mladost, Zagreb 1975.
- Asunto, Rozario, *Teorija o lepom u srednjem veku*, Srpska književna zadruga, Beograd 1975. (Preveo s njemačkog G. Ernjaković).
- Baldwin, Charles, *Medieval rhetoric and poetic*, Peter Smith, Clou-
cester-Mass. 1959.
- Bataj, Žorž. *Književnost i zlo*, BIGZ, Beograd 1977. (Preveo s fran-
cuskog I. Čolović).
- Brenan, Džerald, *Španska književnost*, Beograd 1970. (Preveo s en-
gleskog M. M. Veličković).
- Budimir, Milan – Flašar, Miron, *Pregled rimske književnosti*, Za-
vod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd 1963.
- Chamoux, François, *Grčka civilizacija*, Jugoslavija, Beograd 1967.
- Curtius, Ernst Robert, *Evropska književnost i latinsko srednjovjeko-
vlje*, Matica Hrvatska, Zagreb 1971. (Preveo s njemačkog S. Markuš).
- Curtius. Ernst Robert, *Die Musen in Mittelalter*, objavljeno u *Ze-
itschrift für romanische Philologie*, No. 59, 1939. S. 129-188.
- Curtius, Ernst Robert, *Die Musen*, objavljeno u nav. časopisu, Br.
63, 1943, str. 256-268.
- Đurić, N. Miloš, *Istorija helenske književnosti*², Zavod za udžbe-
nike i nastavna sredstva SR Srbije, Beograd 1972.
- Đurić, N. Miloš, *Iz helenskih riznica*, Prosveta, Beograd 1959.
- Đurić, N. Miloš, *Kroz helensku istoriju, književnost i muziku*, Ko-
smos, Beograd 1955.
- Gavela, Branko, *Istorija umetnosti antičke Grčke*, Naučna knjiga,
Beograd 1969.
- Gortan, Veljko-Vratović, Vladimir, *Hrvatski latinisti*, I-II, Zora –
Matica Hrvatska, Zagreb 1969/70.
- Grasi, Ernesto, *Teorija o lepom u antici*, Srpska književna zadru-
ga. Beograd 1974. (Preveo s njemačkog I. Klajn).

-
- Jaeger, Werner, *Paideia*, I-III, Berlin – Leipzig 1934.
 - Joel, K., *Geschichte der antiken Philosophie*, Tübingen 1921.
 - Kern, Otto, *Die Religion der Griechen*, I-III, Berlin 1926.
 - Kombol, Mihovil, *Povijest hrvatske književnosti do preporoda*, Matica Hrvatska, Zagreb 1945.
 - Lasserre, F., *De la musique*, Verlag Ölten, Lausanne 1954.
 - Manitius, Max, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, I-III, München 1911, 1923, 1931.
 - Musić, August, *Povijest grčke književnosti*, I, Matica Hrvatska, Zagreb 1893.
 - Raby, F. I. E., *A History of Secular Latin Poetry in the Middle Ages*, I-II, Oxford 1957.
 - Raby, F. I. E., *A History of Christian-Latin Poetry from the Beginnings to the Close of the Middle Ages*, Oxford 1963.
 - Rasel, Džefri Berton, *Mit o đavolu*, Jugoslavija, Beograd 1982. (Preveo s engleskog P. Ćurčija).
 - Russo, I. *Compendio storico della letteratura italiana*, Firenze 1961.
 - Štefanić, Vjekoslav, *Hrvatska književnost srednjega vijeka od XII do XVI stoljeća*, Zora – Matica Hrvatska, Zagreb 1969.
 - Ulrich von Wilamowitz-Moelendorf, *Der Glaube der Hellenen*, I-II Bd., Berlin 1931/32.
 - Višić, Marko, *Odnos muzike i poezije u drevnoj Heladi – Plutarh, O muzici*, Centar za kulturu Zrenjanin, Zrenjanin 1975.

IZVJEŠTAJ MIĆA LJUBIBRATIĆA MATIJI BANU

Upon the request of Matija Ban, head of the Secret Service Department in the Principality of Serbia, his agent Mićo Ljubibratić submitted a report on his operations in the so called Herzegovina Uprising (1875). Ljubibratić wrote the report in the summer of 1876 in Graz (Austria), where he had been interned by the Austrian authorities because of his attempt to organise an uprising in Bosnia as well as for maintaining connections with Garibaldi. The original of this report is kept in the „Personal Fund of Matija Ban“, in the Archive of the Serbian Academy of Science and Arts; this is the first time that the transliteration and facsimile thereof are published.

Poštovani gospodine Bane,

Pored sve dobre volje da vam tačno odgovorim na vaša pitanja, ipak nije sad moguće to učiniti, prvo zato što se većim delom moje beleške ne nahode pri meni, a drugo – zato što i ovo beležaka što se nahodi pri meni nisu stavljene u red – jer nisam imao raspoloženja da se s tim poslom zanimam – „Veselo srce kuđelju prede“.

No, ipak ja ću vam odgovoriti koliko mi bude moguće. A pismo kog sam pisao, 1. maja 1876-e iz Linca, knjazu Nikoli Petroviću, i od kog vam ovde pod br. ./ prilažem kopiju, odgovoriće na mnoga vaša pitanja. Smisao ovog pisma podpuno je

razumljiv samo knjazu Nikoli, zato vas molim da od mene izvolite potražiti objašnjenje za sve što ne biste razumeli u njemu.

Na prvo vaše pitanje moraću vam malo izdalje odgovoriti: 1866-e godine pokonji Ilija Garašanin uputi me u Ercegovinu da spremim ustanak za 1867-u. Tad sam, sa Zimonićem¹, Baćevićem, Petkovićem i mnogim drugim glavarima, spremio bio ustanak u celoj jugo-istočnoj Ercegovini, a Serafim² i Jovan Perović, Leontije Radulović i fra Grgur Skarić behu spremili ustanak u sjevero-zapadnoj Ercegovini.

1867-e Garašanin me brzojavno pozva u Beograd gde stigoh baš kad su Turci predali Gornji grad.³ Garašanin mi reče da koncem

¹ Pop Bogdan Aćimov Zimonjić (1813-1909), vojvoda od 1863.

² Serafim Perović, iguman manastira Žitomislići, glavni agent Ilije Garašanina za Hercegovinu; radio na realizaciji tajnog političkog programa *Načertanija*. Zbog toga djelovanja turske vlasti su ga prognale, u februaru 1871, u Afriku (prvo u Tripoli, a zatim u Fes). Nakon intervencije carske Rusije, pušten je 1876. godine.

³ Odnosi se na predaju ključeva gradova (Beograd, Užice, Smederevo, Zvornik i dr.) knezu Mihailu Obrenoviću, od strane paše Beogradskog pašaluka. Porta je pristala na taj ustupak iz više razloga. Osim ruskog pritiska, u samoj Turskoj su se, pored finansijske krize, javili problemi: ustanak na Kritu i težnja Egipta za samostalnošću. Na donošenje pomenute odluke vjerovatno su uticali problemi u Bosni koji su se, povremeno, javljali od 1827. godine, kada je odlučeno da se ukinu janjičari i zavede redovna vojska; ukidanje kapetanija i pobuna feudalaca (pod Husein-kapetanom Gradašćevićem); bosanski vezir ukinuo je (1835) kapetanije, što je izazvalo ustanak (1836) koji je ugušen, a njegove vođe proćerane u Malu Aziju. Mjesto kapetana postavljeni su musulimi, ali bez prava nasljeđivanja titule. Posebno teške posljedice nastale su u ustanku feudalaca 1851. godine, kada je Omer-paša Latas napao ustanike sa redovnom vojskom, a poslije bitke kod Krupe pohvatao pobunjene kapetane i prognao ih u koncentracioni logor u Brusi. Omer-paša Latas izvršio je reorganizaciju uprave u Bosni i Hercegovini (vidi: Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo, 1982; – Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1980).

aprila ili u početku maja ima buknuti ustanak na više tačaka Balkanskog poluostrva. Odredi dva oficira (Jevrema Markovića i Mitra Kovačevića), koji su imali da idu sa mnom u Ercegovinu. Kaza mi da ćemo oružje i municiju dobiti iz Italije.

Na Đurđev dan 67-e bio je ručak u Košutnjaku kod Hajdučke česme. Na tome ručku bio je Tanasije Nikolić, bio sam ja, bio je Jevrem Marković⁴, Mitar Kovačević i vođe bugarskog i makedonskog ustanka, i još neki. Cel⁵ tog ručka bila je da se poznamo i oprostimo, jer je kroz koji dan imao da svak ide na svoju stranu.

No, ne znam iz kog razloga, taj ustanak se odlagao i najposle izjalovio se. Zatim, prvo Garašanin padne⁶, pa onda knjaz Mihailo pogine. Braću Perovića i Radulovića Turci uhvate i pošalju u zatočenje u Afriku, fra Grgur Skarić dobegne u Beograd. I tako se napušta prava sprema za ustanak.

Meni i mnogim Ercegovcima nije bilo mило odreći se rada na oslobođenju i zato se nekolicina nas sastasmo u Beogradu, u avgustu mesecu 1872-e i rešimo da se ustanak digne 1873. godine. Kao što ćete to videti iz pismene naše zakletve koju vam pri lažem pod br. II. Ustanak taj imao je da se spremi tajno i da se digne iznenadno. Evo kako: Vojvoda Bogdan Zimonić, vojvoda Simo Baćević, Stevan Zimonić, Luka Petković, Rade Babić, Trivko Vukalović, Tomo Tomašević, Aleksa Jakšić, Šćepan Papić i mnogi drugi sazakletnici, imali su da spremе što je moguće veći broj vojnika iz Banjana, Rudina, Gacka, Nevesinja, Zubaca, Kruševica, Korjenića, Krivošija, Grahova i drugih mesta. Vojvoda Žarko Lješević, Okica Kaljević, Marinko

⁴ Jevrem Marković (1839-1878), brat Svetozara Markovića, učesnik poljskog ustanka, optužen da je sudjelovao u Topolskoj buni; od vojnog suda osuđen i strijeljan.

⁵ Cilj.

⁶ Ilija Garašanin smijenjen je u jesen 1867, jer se nije složio da se knez Mihailo Obrenović oženi svojom rođakom Katarinom Konstantinović.

Leovac, Jovan Gluščević i Zelen Kulić, imali su takođe da spre-
me što je moguće veći broj vojnika iz Pive, Jezera, Šaranaca i
Zatarja.

Na jedan mah imalo je da se javi glavarima da na urečeni dan
dovedu svoje vojnike na određeno mesto će će se ustroj(i)ti voj-
ska, urediti Narodna vlada, i krenuti da se udari na neki turski
grad, te da se time odpočne borba za oslobođenje.

Nika Okan rađaše u Bosni i spremaše da se tamo podignu
nekolike čete čim u Ercegovini plane ustanak. Sa vojvodom
Panajotom, Ilom i Baja Cekom ugovarao sam da oni u
Bugarskoj i Makedoniji podignu nekoliko četa kad čuju da je u
Ercegovini buknuo ustanak.

Imajući na umu (s) koliko je simpatija Evropa pomogla ujedi-
njenju Italije, a znajući da su se sve naše dotadašnje borbe, pak
i samo crnogorsko ratovanje, u Evropi karakterisalo kao prosto
razbojništvo, ja sam se paštio da se našem novom ustanku pri-
bavi simpatija obrazovane Evrope. I to se je postiglo, kao što se
videlo, 1875, jer su tad prvi put videli ercegovački i crnogoski
krši Talijanaca, Francuza, Nemca, Ingleza, Čeha i td., gđe hitaju
da im pomognu: novcom, puškom i perom. Dostojno je i prave-
dno je, da se spomenu dvoje novine koje imaju golemu zaslugu
što je naš ustanak stekao simpatiju u evropskoj publici. A to je
tršćanski „Cittadino“ koga je saurednik bio Dubrovčanin, čestiti
patriot Ljudevit Vuličević⁷ i zadarski „Narodni list“.

U proleće 1873, Zimonići, Bačević, Petković i Jakšić, javiše
mi da su pripremili vojnika koliko je nužno da se digne ustanak.
Ja se spremih za polazak u Ercegovinu. No, kako naša zakletva
glasi, da treba pripitati vladu knjaza Milana, to se ja pismeno
obratih presedniku Ministarskog saveta g. Jovanu Ristiću.
Nestrpeljivo sam čekao odgovor, no ministar-predsednik ode na
skoro u inostranstvo i ne vrati se pre jeseni. U oktobru dođe na

⁷ Vuličević Ljudevit (Cavtat, 1839 – Napulj, 1916), književnik, novinar,
autor religiozno-filozofskih djela.

njegovo mesto g. Jovan Marinović. Eto pravog uzroka te 1873. godine ne buknu ustanak u Ercegovini. To je bilo sudbinsko po našu stvar.

U zimu 1873-e – 4-e obraćao sam se za to g. Jovanu Marinoviću koji isprva nije ni prihvatio ni odbio tu stvar, no 27. septembra 1874. potpuno me odbi.

Od toga dana bio sam na čisto sa tim: da Srbija neće uzeti inicijativu, i da treba stvar dovesti do toga da se ona, htela nehtela, mora umešati u borbu za oslobođenje ili priznati da nije srpski Piamont. I reših se da 1875-e dignemo ustanak pa kud puklo da puklo! – Antagonizam između Crne Gore i Srbije jamčio mi je da će se umešati obedve.

Pisah dakle mojim drugovima, da budu gotovi i spremni za proljeće 1875-e. Dozvah Aleksu Jakšića iz Rusije i uputih ga Zimonićima, Petkoviću i ostalim sa porukom, da se glavari pripreme za tajnu skupštinu u planini Viduši. Kako je posle stvar tekla videćete iz kopije pisma knjazu Nikoli.

Da je kojom srećom ustanak buknuo 1873, nema sumnje da bi mu početak bio smišljeniji, a svršetak korisniji po ceo naš narod. Jer u tom slučaju ne bi niko bio imao vremena da sazna našu radnju, te se ne bi mogao umetati u našu stvar i stvarati zbrku taku, da joj niko (pa ni sam ja) ne zna krsnog imena. Odugovlačenje ustanka dalo je vremena te je gramzljiva Austrija primetila i saznala šta se sprema u Ercegovini pa je radila da svrati vodu na svoju vodenicu. Crna Gora, bojeći se da tu nije prst Srbije, kvarila je sve što joj se činilo da ne godi njenoj sebičnosti.

Eto zašto ustanak nije mogao poći pravim putem i zašto nije mogao imati dobar svršetak. Da sam barem mogao otići u početku maja 1875, kad me prvi put pozvaše moji drugovi, može biti da bih bio stigao još na vreme da se ustanku položi dobar osnov. Ali je zla kob htela da tad nisam imao putnog troška!!!

I na II vaše pitanje moram početi izdalje. O izmirenju sa ercegovačkim Turcima radio sam 1862-e i nešto i 1861-e, i to u

Trebinju i Mostaru. Ercegovački i bosanski Turci mrze osmanlije, ali nisu smeli ništa preduzimati protivu njih jer se boje hrišćana da ne budu protivu njih kao što su bili 1850-1. I zato se vrlo polako širila misao izmirenja, i to u početku samo kod nekih begova i aga.

1866-e, polazeći iz Beograda, povedoh reč o tome sa p. Ilijom Garašaninom, njemu se to jako dopade; preporuč mi da na tome radim, rekavši: da će Srbija rado pristati na svaku moguću koncesiju bosanskim i ercegovačkim Turcima, i da će im dati sve garancije. Stignuv u Ercegovinu nagovorih Boška Zotovića, kneza Ljubomirskog, da on povede o tome pregovore sa Resulbegovićima.

Evo, gotovo od reči do reči, razgovora između Boška Zotovića i Adam-bega Resulbegovića:

Boško: Šta ima, Beže, novo iz svijeta?

Adam-beg: Vi, vala, sve znate šta se radi po svijetu, a mi Turci ništa ne znamo. Mi smo sreću i pamet izgubili odkako nas je saplaisala ova pašja vjera osmanlijska, nego kaži mi, Boško, šta se čuje iz Rusije, šta misli beg-Milošev sin?

Boško: Pa šta ja znam? Rekao bi da nešto tutnji, ko zna oće li biti kiša.

Adam-beg: Oće, dina mi, i grada, pa još grdna! Ne šalje beg-Milošev sin badijava⁸ topove, puške i džebanu na Cetinje, i ne talumi⁹ on utamah Crnogorce.

Boško: Vala, Beže, ako punu mutni vjetrovi, dobro bi bilo da se uvatimo za jedan štap.

Adam-beg: Ei, Boško, kad bi se mogla naći kakva čara (lek)¹⁰, tako mi Boga jedinoga, ja bih prvi uzjao na hata i potegao sablju na osmanliju. Ali se bojim rišćana, bojim se tebe, Boško, da mi ne udariš s leđa; bojim se da me ne doćeraš da ti budem drvar i vodar, a ja to neću, volim poginuti!

⁸ Badava adv. (pers.-ar.) – uzalud (A. Škaljić, str. 110).

⁹ Talum m. (ar.) – vježba, vojna obuka (*op. cit.*, str. 598).

¹⁰ Čara (pers.) – spas, lijek, pomoć (*op. cit.*, str. 163).

Boško: Ama, Beže, ja sam čuo da beg-Milošev sin oće barbarluk¹¹ – bi li bilo munasip¹² da vam on jemči za mal (imanje), rz¹³ i obraz?

Adam-beg: Turske mi vjere mi bismo se na njega spuštali. Ali ko će doći do beg-Miloševog sina? Ko li će to isposlovati? Mi smo se begovi smeli i skamenili – bojimo se jedan drugoga – mi smo bitisali (propali).¹⁴

Boško mu reče da će se, može biti, naći koji prijatelj koji će tu stvar donijeti do uši beg-Miloševom sinu.

Smisao ovog razgovora ja sam odma dostavio Garašaninu.

Pošto je poginuo knjaz Mihailo, ja sam prvom namesniku M. Blaznavcu govorio o mogućnosti izmirenja sa Turcima ercegovačkim i bosanskim. On je isprva sumnjao da se može što postići u tome poslu. Ja sam mu govorio da Turke u Bosni i Ercegovini treba podeliti na tri klase, a imeno na aristokraciju, buržoaziju i seljake. Aristokracija sve će učiniti da održi imovinu i svoj položaj – to ju je nateralo da primi islam. Seljaci muslimani ne razlikuju se od seljaka hrišćana: ne diraj mu u veru, njivu i livadu, on će biti sluga ko mu bude gospodar. Sa buržoaziom je mnogo teže, u njoj ima mnogo više fanatizma nego u one druge dve klase, ali kad se one dve dobiju, ova se neće moći odupreti.

Dakle, s Turcima u Bosni i Ercegovini zaista se ne bi moglo doći do nikakva izmirenja ako mi budemo hteli da ih načinimo našom rajom. Ali kad bismo mi iskreno hteli i radili, da im se ujemči neprikosnovenost imovine i podpuna sloboda vere, ja sam tvrdo uveren da bi se postiglo podpuno sporazumljenje kod one dve klase (plemića i seljaka) koje po narodnosti pripadaju Srbima.

Najposle Blaznavac zahte (sic!) da se uveri o tome i ja, u zimu 1868-e g., pisah dvojici Turaka i pozvah ih da dođu u Beograd,

¹¹ Barabariti – izjednačavati (*op. cit.*, str. 120).

¹² Munasip (ar.) – povoljno (*op. cit.*, str. 474).

¹³ Rz (ar.) – čast, obraz (*op. cit.*, str. 537).

¹⁴ Bitisati-išem – propasti, nestati.

ako su još na reči koju su mi zadali. 4. ili 5. aprila 1869. brzoja-više mi iz Užici, da polaze za Beograd.

Oдох Blaznavcu, kazah mu da Turci dolaze i zamolih ga, da s njima bude podpuno iskren i da im otvoreno kaže može li im se, ili ne, dati i ujemčiti ono što sam im ja obećao.

Pošto Turci dođoše u Beograd ja ih odvedoh prvom namesniku knjaževskog dostojanstva M. Blaznavcu. Namesnik ih lepo primi, divno ih občara svojim odrešitim i vrlo zgodnim rečima i, u ime Knjaza, obeća im sve što su želili.

Tad onaj stariji Turčin zapita: „Gospodine seraščere¹⁵, tako ti Boga jedinoga i obadva svijeta, je li to tvrdo što nam obećavate? – Jeste, odgovori Blaznavac. – E, kunem ti se Bogom jedinijem i svijem peigamberima¹⁶, kunem ti se i ovijem i onijem svijetom, ja ću ti biti u intatu (u pomoći) sa četiri stotine vojnika kad ti top pukne na osmanliju. Zatim se tako isto zakle onaj mlađi Turčin, i obeća da će biti u intatu sa tri stotine vojnika kad top pukne na osmanliju.

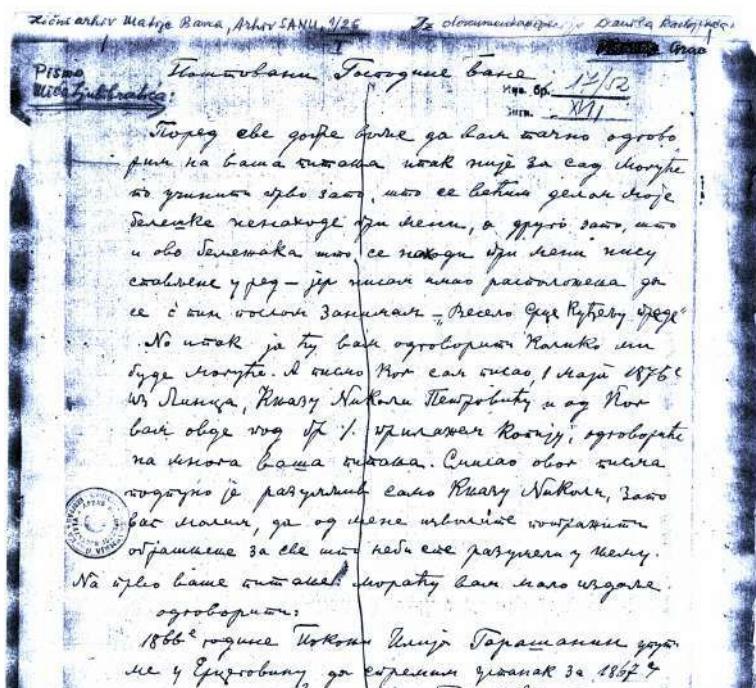
Po tome reče onaj stariji Turčin: Gospodine seraščere, sa našijem gradom i kadilukom lijepo si svršio, sad dobavi od svakog kadiluka po nekoliko glavnijeh Turaka i svrši š njima kao što si ovo s nama, vjera ti je božja biće s tobom sva Ercegovina.

Blaznavac im je blagodario i lepo ih je ispratio, sa darovima za njihovu čeljad. Po tada ja sam češće govorio Blaznavcu da se produži ta radnja, ali on je okolišio i najzad mi reče, da je on hteo uveriti se o mogućnosti tog izmirenja, i kad dođe vreme, onda će se raditi o tome. Iz toga sam se uverio da Blaznavac ne misli ništa ozbiljno raditi po toj stvari pa sam, nemajući oslonca, tek mimogred radio na tom poslu.

U proleće 1874. godine obnovih tu radnju kroz Muhamed-bega Sandžaktarbegovića iz Stoca. Za tu stvar smo dobili prvog Amzi-bega Rizvanbegovića i njegovog sina koji je stanovao u Sarajevu.

¹⁵ Seraščer (pers.-ar.) – glavni vrhovni komandant (*op cit*, str. 559).

¹⁶ Peigamber (pers.) – božji vjesnik.

Evo šta sam, u glavnome, s njima ugovorio:

I Da knjaz Milan svojeručnim potpisom potvrdi sve tapije i privilegije bosanskih i ercegovačkih Turaka.

II Da im takođe pismeno podjamči slobodu vere i ravnopravnost u svemu.

III Da zatim Turci podignu ustanak protivu otomanske uprave u Bosni i Ercegovini, i

IV Da izberu za svog vladara knjaza Milana i da mu između sebe pošalju deputaciju koja će ga, u ime naroda, zamoliti da uzme upravu nad Bosnom i Ercegovinom.

U setembru dobismo pismo od Rizvanbegovića, koji nam javljaše da su gotovi, u ime tog posla, doći u Beograd, prvo sedam begova, od kojih četiri iz Bosne i tri iz Ercegovine. To je pismo neđe kod mene i nadam se da ću ga moći nekad izneti na javnost.

27-og septembra odoh Ministru Predsedniku g. Jovanu Marinoviću i počeh mu govoriti o Sandžaktarbegoviću i rezultatu rada kog sam preko njega vodio... G. J. Marinović ne dade mi ni dovršiti, nego reče:

– Srbija se ne može upuštati u take stvari.

– Gospodine, ja mislim da je Srbija stožer srpstva i da ona treba da se upušta u ovake stvari, rekoh mu ja.

– Srbija nije stožer srpstva i ona ne može biti utočište okolnih naroda, – dodade g. Marinović.

– Ja sam, iz partera, mislio da je Srbija zaista stožer srpstva, a kad vi sa predsedničke stolice velite da nije, ja vam moram verovati i od sad ću raditi, kako s kim budem mogao, na oslobođenju moje domovine, – rekoh g. predsedniku i odoh napolje.

Eto kako je propao taj pokušaj izmirenja. Begovi su na prvom koraku videli da Srbija smišlja da ih sasvim satre i 1876-e junački su se borili protivu srpske vojske. Šta sam radio u tome pravcu 1875, to ćete videti iz priključene proklamacije pod br. III, i iz kopije pisma na knjaza Nikolu.

Na III vaše pitanje:

Iz Beograda sam pošao u Ercegovinu, u mesecu junu 1875. Prilažem vam proklamaciju pod br. IV.

Na IV vaše pitanje:

Još u jesen 1874-e dalo je povoda uzrujanosti u Nevesinju i mnogim mestima u Ercegovini porez na stoku. U odupiranju tome porezu mnogi su se Ercegovci, najviše iz Nevesinja, komprometirali toliko, da su morali prebeći u Banjane i Crnu Goru. 1875. oni su se vratili, gotovo svi, svojim kućama. Ali je radnja za ustanak bila već toliko uspela da je moralo pući. Po povratku ovih begunaca svojim kućama, dogodi se u Nevesinju sukob u kome poginuše dva Srbina i nekoliko Turaka. No, da nije, kao što rekoh, već bilo sve spremljeno za ustanak i taj bi sukob ostao bio, ili se ne bi ni dogodio, (ostao) bez posledica, kao što su pre toga ostajale mnoge druge zađevce. Prava borba za oslobođenje

počela je u subotu 12-og jula 1875, na Divinu, između Bileće i Dabra. U tome boju poginula su četiri Srbina, a Turaka mnogo više; ovo je onaj boj kog ja spomenuh u mom pismu na knjaza Nikolu. Pa i posle ovog boja jedva sam zadržao glavare bilećkog, ljubinjskog i trebinjskog okruga da se ne smire, pošto čuše da je Peko¹⁷, u ime knjaza Nikole, rasterao narodnu skupštinu i da je mene lupeški opljačkao. Vidite pismo k. Nikoli.

Na V, VI, VII i VIII vaše pitanje naći ćete odgovor u pismu na knjaza Nikolu.

Na IX vaše pitanje:

Peka Pavlovića niti je ko proglasio niti je on bio vrhovni vođa ustanka. Na kratko, Peko je u početku pokreta bio poslan u Ercegovinu, prvo - da pazi da pokret nije maslo Srbije; drugo, da ustanak, ako ga zaista bude, podvrgne uplivu Crne Gore; treće, da vidi kod Kostać-paše i drugi(h) Turaka ne bi li se moglo doći do ovake nagodbe: da Porta ustupi Crnoj Gori Banjane i još neka pogranična mesta, a Crna Gora da joj za to pomogne stišati ustanak! U avgustu mesecu Peko je bio poslan u Ercegovinu sa okolo 200 crnogorskih dobrovoljaca, prvo zato da pazi na Ercegovce, drugo – da im pomaže, ali samo onde gde je sigurna pobeda. I ovu je instrukciju Petar Vukotić Peku povtorava ovakim rečima: „Pušti Ercegovce da se biju a ti čuvaj Crnogorce“. Jedno od ovakih pisama ima neđe kod mene. Eto zašto su se Ercegovci tužili da ih Peko izdaje. I on je zaista izdavao na Nevesinjskoj kasabi; mene prvo na Zupcima pa onda na Utovu (Prapratnici); Zimonića i Soćicu na Krscu i mnogim drugim bojevima.

Kad je crnogorsko neprijateljstvo spram mene prevršilo svaku meru, ja sam ostavio Ercegovinu (koncem decembra 1875-e) i

¹⁷ Peko Pavlović (Čevo, 1828 – Cetinje, 1903), crnogorski senator, vojvođa. O Peku su hercegovački ustanici govorili da je opštevoljeni junak i čovjek „vazda zahvalnoj Hercegovini“ (M. S. Radoičić: *Hercegovina i Crna Gora 1875–1878*, Nevesinje, 1866, str. 180).

otišao u Dubrovnik, odkud sam izdao proklamaciju na Ercegovce, savetujući ih da se junački bore za svoju slobodu i da slušaju svoje glavare. (Ovu proklamaciju možete čitati u zadarskom „Narodnom Listu“, od Januara 1876-e).

Ni Zimonić, ni Sočica, ni nijedan ercegovački glavar nije trpio Peka, najviše zato što ih je ovaj izdavao u teškim trenucima. Uostalom, Crna Gora nije trpila da niko (pa ni njen Peko) bude vrhovni vođa ustanka. Da se ne bi mogao zavesti nikakav red i da bi ona sama mogla, ma i naopako, rukovoditi ustankom, ona je zavađala glavare među sobom.

Na X vaše pitanje odgovoriće vam pismo na knjaza Nikolu.

Na XI vaše pitanje:

Bio sam u Dubrovniku. Spremao sam se za polazak u prekoneretvansku Ercegovinu i u Bosnu. Još pred moje treće i poslednje putovanje na Cetinje, dođe k meni jedan poslanik od vlade srpske i, u njeno ime, ponudi me da pređem u Bosnu i da tamo radim za nju.¹⁸ Pre nego se toga primim, hteo sam da još jedan put pokušam kod knjaza Nikole, te da, ako bude moguće, ostanem u Ercegovini. Iz pisma knjazu Nikoli videćete da to nije bilo moguće.

I ja pristadoh na predlog srpske vlade, pod uslovom da mi se odmah pošalje 2–3 hiljade pušaka i municije za nji(h); nekoliko oficira i 20–30 podoficira; da mi se dade pravo na proizvodjenje do majora; i da mi se pošalje nešto novca.

Po povratku tog poslanika u Beograd dobih brzoglasnik u kome mi se javi da je srpska vlada pristala na moje uslove i da će mi se skorim sve poslati. U to vreme gospođica Merkus¹⁹ dade nužne

¹⁸ Za srpsku vladu.

¹⁹ Kralj Nikola, u *Memoarima*, str. 304, kaže da je tada u novinama pisalo da se u četi Ljubibratića nalazi „neka Merkus Holandkinja, koja se odmah proslavila svojim junaštvom bijući se s Turcima, rame uz rame s Ljubibratićem (...). U stvari ustaši hecegovački nijesu imali prilike vidjeti tu junakinju, niti pare od njezina bogatstva“. Kralj zapisuje da je Merkus samo bila na granici

novce te poslah francuskog kapetana Barbija i pruskog oficira fon Hatova da kupu (sic!) jednu bateriju brdskih topova (pošto sam ja zatvoren ovi su topovi odvezeni u Crnu Goru).

Čim sam izstupio iz Ercegovine i došao u Dubrovnik, odmah sam poslao mog sekretara Celsa Ceretti starom Garibaldi u saopštio mu sve neprilike koje sam od vlade knjaza Nikole trpio u Ercegovini i od kojih sam se morao ukloniti. Tom prilikom saopštih mu moj sporazum sa vladom srpskom i skori moj polazak preko Neretve u severozapadnu Ercegovinu i Bosnu.

Garibaldi mi posla Ceretti-a sa pismom, u kome mi odobri prelazak preko Neretve. Izjavljuje svoju tugu što ga bolest sprečava te ne može lično učestvovati u borbi za naše oslobođenje. Ali da će, iz svog kreveta, ipak učestvovati i to u licu svog sina Menoti i svog zeta đenerala Kancija, sa 2–3 hiljade dobrovoljaca snabdevenih oružjem i municijom. Javi mi da je on na dotičnom mestu izradio da se ti dobrovoljci mogu ukrcati u ravenskoj šumi, i to će biti kada mu ja brzojavom naznačim mesto gde se mogu slobodno iskrcati.

U početku januara išao sam u Zadar da se sporazumem sa Klaićem i drugim članovima glavnog odbora i da ih umolim da produže podpomagati našu stvar kad pređem Neretvu.

Sve je, dakle, izgledalo lepo i krasno, i obećavalo je dobar početak na desnoj obali Neretve – Srbija obećala oružja i municije, nešto para i kadra – g-ca Merkus poslala pare za topove – Garibaldi šalje 2–3 hiljade dobrovoljaca – Glavni odbor dalmatinski podpomaže i obećava podpomagati – nekoliko stotina biranih Ercegovaca spremno da pređu sa mnom Neretvu. Pa šta bi? Kako se sve to izjalovi? Evo kako. Prođe januar i polovina februara, a Srbija ne posla ništa. Njen agenat (a u isto vreme bio je agenat i Crne Gore i Austrije) Jovo Skobla iz Spljeta, neprestano me

hercegovačkoj, da se poslije pojavila u Beogradu i Bosni, ali „neopaženo, opet iščezne“; ovaj ironični zapis kralj završava opaskom, da bi njeni dolasci ostali neopaženi da u srpskim listovima „ne nahodahu odjeka“.

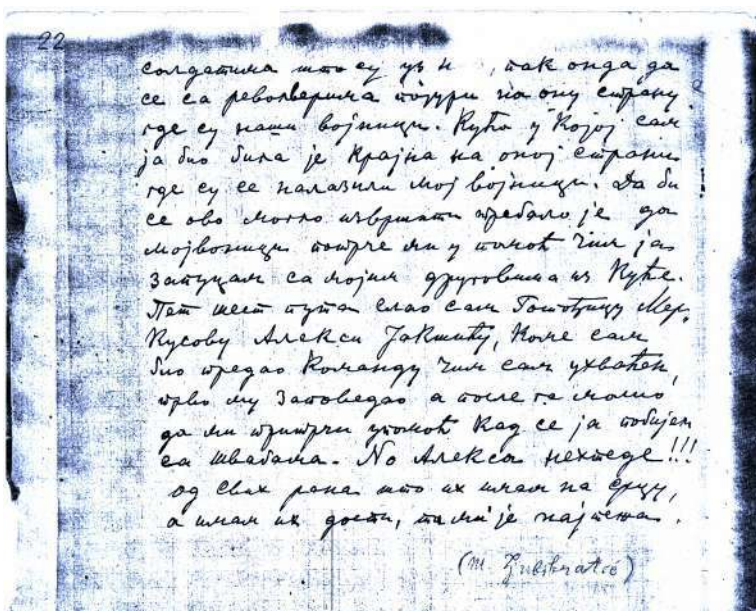
zavaravao sa dolaskom srpske pomoći. To odugovlačenje dade vremena da se obelodani moj pohod preko Neretve, te da Crna Gora, nešto pretnjom a još više njenim spletkarenjem, odvрати veći deo Ercegovaca da ne pođu sa mnom preko Neretve i, što je još najgore, da podstakne Austriju protivu mene.

To je „Glas Crnogorca“ znao iz pravog izvora pa zato i reče, u 14. svom broju od 76-e, da mi je neko rekao u Dubrovniku, da će me Austrija zatvoriti. No, pošto ja lično ne bijah ništa kriv Austriji, i pošto Peko Pavlović, Zimonić, Sočica i drugi ustaški glavari slobodno prolazahu kroz austrijske varoši, to ni ja nisam imao osnovana uzroka da se bojim. No, taj glas ipak me baci u neku sumnju i ja se iznenadno krenuh na Neretvu. Dva ili tri dana posle mog polaska iz Dubrovnika, Rodić je, vrativ se s Cetinja u Kotor, razaslao telegrafom naređenje na sve vlasti, da me uhvate po svaki način. Austrija me, dakle, arestirala u sporazumu sa Crnom Gorom. U Lincu i Gracu uverio sam se o tome od lica koja zauzimahu velike položaje u Austriji. Kako na levoj tako na desnoj obali Neretve imao sam da se borim protivu intriga, pa i potajne puške iz Crne Gore.

Prešav Neretvu, išao sam sve duž austrijske granice, prvo zato što je to bilo nužno radi snabdevanja municijom i hranom; drugo, zato što mi je bilo u planu da od Neretve do Lijevna podignem narod pa da se opet vratim na Neretvu, gde sam imao da prvo prihvatim topove i italijanske dobrovoljce i tek tada da se otisnem u unutrašnjost.

U selu Košću imao sam sukob sa 150-200 konjanika iz Mostara i Ljubuškog. Po naglom ali kratkom napadu Turci okrenuše pleća i pobegoše poljem Ljubiškijem, ostaviv nekolike lešine. Ja nisam imao nikakvih gubitaka.

Odatle poslah Celsa Ceretti u Spljet da telegrafira Garibaldu da se dobrovoljci iskrcaju u ušću reke Neretve. Tako isto naredih Barbiju da doveze topove u ušće Neretve. Pošto sam četvrti dan bio uhvaćen, to sam morao nanovo telegrafirati Garibaldu da

obustavi polazak dobrovoljaca. Tako isto Barbiju da čeka novo naređenje.

Sutra dan po tome sukobu, krenem se dalje u pravcu Gorice koja leži blizu Imockog. S puta vratih don Ivana Musića sa jednim odelenjem, da održava svezu sa Neretvom. U Gorici sam imao jedan mali sukob sa Turcima.

Iz Gorice sam se krenuo u selo Vinjane koje leži do austrijske granice, gde sam imao da se snabdem sa municijom koju mi je tu imao dati Komitet iz Imockog.

Okolo pola noći stigao sam u selo Vinjane. Pred zoru uputih jedno odelenje k Viru gde imaše jedna turska kula sa malom posadom, i jednu izvidnicu u pravcu Županjca. Ja ostadoh u Vinjanima sa 50-60 momaka da pričekam municiju. U 9 sati pre podne iskrсну austrijska vojska. Bilo je redovne vojske, žandara i domobranaca, u sve okolo 250 do 300 momaka. Vojskom je zapovedao major Filhauz. S njim je bio kapetan okružni.

Šta da radim? Da li da se bijem? Ako se pobijem sa austrijskom vojskom to će Austriji dati povoda da protivu nas uzme položaj otvorenog neprijateljstva i da ukinе narodne komitete koji su jedini pomagači tog preduzeća. Naumih da prvo pokušam na lep način pa ako se ne bude moglo tako, a mi da se bijemo pa kud puklo da puklo.

Ja stupih u pregovore sa kapetanom okružnim i sa Filhauzom. Oni mi rekoše da imaju naredbu da me arestiraju, našto im ja odgovorih da je moguće da oni imaju naredbu da me arestiraju, ali samo na austrijskom zemljištu; da su Vinjani selo u turskoj granici, i da bi po međunarodnom pravu bilo razložno da ja njih arestim, ali ja to ne bi učinio jer sam rad ostati u prijateljstvu sa austrijskim vlastima.

Posle kratkog ćutanja reče Filhauz: Ovo je selo u teritoriji austrijskoj. Na to ja pokazah Raskijevića kartu, pa onda zapitah prvo putevođe, pak onda neke seljake: Jesam li ja vas uzeo da me vodite u selo Vinjane? Je li ovo selo Vinjane? – Jeste, gospodine, – odgovoriše i jedni i drugi. – E, pa šta oćete, gospodo? – zapitah Filhauza i kapetana okružnog. Oni su bili jako zbunjeni. Zatim rekoše: Dobro, a vi idite. Ja naredih da vojnici izlaze iz kuće i lično sam nastojava da se nebi dogodio sukob u onim kućama koje su bili soldati obkolili. Kad moj(i) vojnici iziđoše, ja se pozdravih sa okružnim kapetanom i Filhauzom i pođoh za svojim. Tad kapetan okružni pođe zamnom nekoliko koraka i zazva me da mi nešto kaže, a se okrenuh i stadoh da ga pričeka, u to Filhauz znakom kog ja nisam vidio, naredi te me vojnici obkoliše. Ja sam protestirao i pretio da ću viknuti moje vojnike, da će se zametnuti boj. Okružni kapetan reče da oni imaju precizno naređenje da me arestiraju, ali pošto je to učinjeno van austrijske teritorije, on ide (da) to javi Rodiću i da se nada da će taj razlog pobuditi g. Rodića da odustane od tog aresta. Do same noći ostali smo tu i tek po noći krenuli smo za Imocki, a odatle u Spljet pa u Linc.

Iz Imockog, iz Knina, iz Spljeta i sa Nabrezine protestirao sam i dokazivao da su Vinjani u Turskoj i da Austrija nije imala prava da me aretira. Sve je bilo badava.

No da kažem nešto što mi je veoma teško kazati, ali moram istine radi – ne čega drugoga.

Pošto sam u Vinjanina uvidio da se Austrijanaca nemogu oprostiti bez krvi, ja se reših da se pobijem pošto počne da se mrak hvata. Kod mene je bilo šest dobrih momaka oružanih sa revolverima i ostragušama. Na moj znak imao je svaki da zagrabi po šaku pepela sa ognjišta, da je baci u oči onim soldatima što su uz nas, pak onda da se sa revolverima pojuri na onu stranu gde su naši vojnici. Kuća u kojoj sam ja bio bila je krajna, na onoj strani gde su se nalazili moj(i) vojnici. Da bi se ovo moglo izvršiti trebalo je da moj(i) vojnici potrče mi u pomoć čim ja zapucam sa mojim drugovima iz kuće. Pet šest puta slao sam Gospođicu Merkusovu Aleksi Jakšiću, kome sam bio predao komandu čim sam uhvaćen, prvo mu zapovedao a posle ga molio da mi pritrči u pomoć kad se ja pobijem sa Švabama. No Aleksa ne htede!!! Od svih rana što ih imam na srcu, a imam ih dosta, ta mi je najteža.

O stvarnoj ulozi Mića Ljubibratića u hercegovačkom ustanku

The Herzegovina Uprising spread across a part of present Montenegrin territory which was ruled by the Ottomans, as well as the eastern part of Herzegovina. The true leader of the uprising was Duke Peko Pavlović. After the uprising began, Mićo Ljubibratić who was an agent of the Secret Service was sent from Belgrade in order to be asserted as the leader of the uprising with help of the agitation network of Matija Ban. In that way the Serbian agents would have the opportunity to prevent the annexation of eastern Herzegovina to Montenegro and to prepare its future annexation to Serbia. When he failed to become the leader, Mićo Ljubibratić attempted to undo and prevent the rebellion.

O hercegovačkom ustanku (1875) postoji obimna literatura, ali su ostajale zatamnjene neke važne činjenice kad je u pitanju odnos tadašnje srpske vlasti i njene „Tajne delatnosti“ prema Crnoj Gori. Podaci koje sadrži do sad neobjavljeno pismo Mića Ljubibratića koje je on pisao u egzilu, u Gracu, kao odgovor na pitanja Matije Bana¹, načelnika Odeljenja tajne delatnosti u Popečiteljstvu spoljnih poslova Kneževine Srbije – čine jasnijim*

* Ovo pismo donosimo kao prilog tekstu.

¹ Matija Ban (Petrovo Selo kod Dubrovnika, 1818 - Beograd, 14. III 1903); pripadao je franjevačkom redu (od 1834); jedno vrijeme živio je u Turskoj; u Beograd dolazi 1844, đe je stekao povjerenje srpske vlade i obavljao tajne misije (Zagreb, Zadar, Dubrovnik, Sr. Karlovci i Cetinje); sastajao se tri puta sa Njegošem (o tome je, tri i po decenije docnije, pisao u Preodnici, 1884) i sa knjazom Danilom, ali im nije otkrivao tajni politički program Srbije, zbog koga je i dolazio da ispita njihova opredjeljenja. Godine 1854. napisao je *Odu turskom sultanu*. Kada je Popečiteljstvo spoljnih poslova osnovalo Odeljenje tajne delatnosti koje je imalo zadatak da stvara mrežu agenata za rad na realizaciji ciljeva iz *Načertanija*, – za načelnika je određen Matija Ban.

njegovo osiono i naredbodavno postupanje prema vođama hercegovačkog ustanka. Pismo je napisano u ljeto 1876. godine. Rukopis se čuva u Ličnom fondu Matije Bana (četiri kutije), u Arhivu Istorijskog instituta SANU.² Ljubibratićevo pismo, koje ima karakter izvještaja instituciji za koju je radio, napisano je na 21 i po stranici velikog formata. Tekst je pisan ekavski jer se Ljubibratić, radeći za srpsku vladu, jezički „prilagodio“; samo su mu se povremeno omicali oblici iz njegovog maternjeg jezika (vidio, kuđelja, ođe, sjevero-zapadnoj, pokonji, pašja vjera, i dr). Italijansku oblast Pijemont on pominje u obliku „Piamont“ pa je tako ostavljeno i u transliteraciji.

Matija Ban je uputio Miću Ljubibratiću pismo u Grac (Austrija), đe se nalazio u internaciji, u kome je tražio da mu odgovori na jedanaest pitanja o svome učešću u hercegovačkom ustanku. Ljubibratić, na početku svog izvještaja, upućuje M. Bana da će naći odgovore na mnoga postavljena pitanja u pismu koje je, iz Linca, uputio knjazu Nikoli Petroviću, 1. maja 1876. godine, i šalje mu kopiju.³ Pismo knjazu Nikoli Petroviću sadrži jedan dio podataka o angažovanju Mića Ljubibratića u podizanju ustanka u Hercegovini, i stavu knjaza Nikole i njegovih ljudi, koji su radili da ga onemoguće da ispuni zadatak zbog koga je upućen od Matije Bana u Hercegovinu. Mićo Ljubibratić zamjera knezu zbog sumnje da je u dosluhu sa srpskom vladom. U pismu je i komentar članka koji je objavljen u Glasu Crnogorca, u kome stoji da je Ljubibratić materijalno koristio stanje u Hercegovini da bi se obogatio i da je u dosluhu sa srpskom vladom koja teži da dijelove Hercegovine, ako bi bili oslobođeni, pripoji Srbiji. Pošto je Crna Gora pretendovala na istočni dio Hercegovine, težnje Srbije su joj smetale. Ljubibratić je želio da dokaže Matiji Banu svoju potpunu odanost načerta-

² Inv. br. 17/52. Sign. XVII.

³ Pomenuta kopija čuva se u Ličnom arhivu Matije Bana, pod sign. 17/51/XVII.

nijevskom programu o širenju Srbije pa ističe da ga je „1866-e godine pokonji Ilija Garašanin uputio“ u Hercegovinu da spre- mu ustanak za 1867. godinu.

O hercegovačkom ustanku sačuvana je obimna građa iz koje se izdvajaju nepomućenošću ideologijom i svojom izvornošću: Memoari kralja Nikole⁴ i Memoari diplomate Gavra Vukovića, u kojima nalazimo dovršene slike duhovnog stanja glavnih aktera, sudare aspiracija prema prostorima zapadnog dijela Balkanskog poluostrva, opise amoralnih sredstava koja su korišćena radi rea- lizacije tajnih planova, mnoštvo detalja koje nije moguće skraćeo interpretirati u ovom tekstu. U literaturi o hercegovačkom ustanku prisutne su kontradiktorne ocjene o ulozi Mića Ljubibratića u tijem dramatičnim događajima, što se odražava na pravilnost zaključivanja uopše o tome ustanku, njegovoj početnoj usmjerenosti, kao i o učinku glavnih aktera. Pošto mnogi čitaoci uzimaju enciklopedijske članke kao oslonce za svoje poglede na neke ličnosti i događaje, ovđe je potrebno pomenuti jedinicu o Miću Ljubibratiću u Enciklopediji Jugoslavije, čiji je autor Hamdija Kapidžić, istoričar koji se bavio istorijom Bosne. On za Ljubibratića kaže da je, poslije neuspjelog ustanka Luke Vuka- lovića kome je bio sekretar, prebjegao u Srbiju pa je „kao povje- renik srpske vlade radio na pokretanju ustanka u Hercegovini“. Kapidžić je zanemario literaturu koja potvrđuje da je Ljubibratić upućen iz Beograda kad je ustanak već trajao, s ciljem da se nametne za vođu, da bi tako bili stvoreni uslovi za buduće proši- renje Srbije na Hercegovinu. To znači da je Kapidžić netačno naznačio Ljubibratića kao „pokretača“ hercegovačkog ustanka (1875). Da bi ojačao značaj njegove uloge, on kaže da je Ljubibratić bio „vojvoda hercegovački“, ali je izostavio da pome- ne da mu je tu titulu dao crnogorski knjaz Nikola, kao i pod ka- kvijem se okolnostima to dogodilo. Pomenuti autor svodi tadašnje

⁴ Cjelokupna djela Nikole I Petrovića Njegoša, knjiga peta, Cetinje, 1969. – Tekst Memoara priredio je za štampu Risto J. Dragičević.

konflikte između Crne Gore i Srbije na ustaljeno i obmanjujuće „objašnjenje“ da su u pitanju „dinastički sukobi“; navedena sintagma je asimilatorska formula kojom se sugerira da su Crnogorci i Srbi „jedan narod“ pa da su dvije dinastije samo faktor razdvajanja. Iz takvoga stava autora pomenute jedinice izlazi i njegov pogrešan zaključak o razlozima zbog kojih je Mićo Ljubibratić napuštio ustaničko područje i pokušao da prijeđe u Bosnu. Posebno je zanimljivo da u toj jedinici Kapidžić ne pominje da je M. Ljubibratić bio istaknuti agent legije propagatora Načertanija i da je u Hercegovinu upućen od Matije Bana, da bi ustanak usmjerio u interesu Srbije.⁵

Memoare kralja Nikole objavljivao je Dušan Vuksan u *Zapisima*.⁶ Kralj kaže da je Ljubibratić radio da „uređuje ustanak koji je već bio uređen i toliko uspjeha već imao“, ali kad je te promjene uporno zahtijevao, sukobio se sa Pekom Pavlovićem.⁷ Nakon toga je Ljubibratić pošao na Cetinje, đe ga je kralj Nikola savjetovao da se „valja potčiniti jedinstvu radnje“ i „odjenuo ga bogatijem odijelom crnogorskim“.⁸ Međutim, on je produžio da djeluje po uputstvima iz beogradskog centra, davao je dopisnicima novina „krupne neistinite vijesti“ pa i da se liječio od rane koju je zadobio u bitki, iako „nije ni bio ranjavan, niti je bilo te bitke“. Pored toga, saopštavao je novinarima da je ruska vlada iskazala potrebu da se u Hercegovini obrazuje ustanička privremena vlada „sa Ljubibratićem na čelu“.⁹ Kad ocjenjuje ulogu Crne Gore u

⁵ Enciklopedija Jugoslavije, knj. 5, Zagreb, 1957, str. 564.

⁶ U predgovoru, *Nekoliko podataka o Autobiografiji i Memoarima*, Risto J. Dragičević kaže da je Dušan Vuksan objavljivao, sa prekidima, kraljeve *Memoare*, u *Zapisima*: 1928 (segment o Berlinskom kongresu); od avgusta 1930. do jula 1931; od novembra 1932. do aprila 1937.

⁷ *Memoari*, str. 297.

⁸ *Op cit*, str. 298.

⁹ *Op cit*, str. 300.

hercegovačkom ustanku, kralj Nikola kaže da je „od samog početka svoga bio rat Crne Gore s Turskom“. ¹⁰

Punu sliku o hercegovačkom ustanku, ulozi velikih sila, glavni-
jem akterima u samome ustanku, angažovanju crnogorskog i
srpskog dvora, i dr, nalazimo u Memoarima Gavra Vukovića¹¹,
diplomate prodornog uma koji je i sam bio uključen u neka zbiva-
nja. Kod njega nalazimo zabilježen i stav srpskog kneza Milana
Obrenovića, iskazan u razgovoru sa austrougarskim ministrom,
grofom Andrašijem: „Prije ću glavu dati nego li kome pustiti
Hercegovinu“. G. Vuković je zaključio da se ta ispoljena odluč-
nost kneza Milana odnosi na Crnu Goru, „jer da se Austrije tica-
lo, ne bi tako što mogao izreći“. ¹² Kad govorimo o angažovanosti
crnogorske države u hercegovačkom ustanku, potrebno je pose-
bno obratiti pažnju na sažetu ocjenu Gavra Vukovića o ulozi kra-
lja Nikole: „K njemu se dolazilo, oko njega se je vilo kolo stra-
šnog preduzeća. On je bio stožer cijelom pokretu. O njemu su se
lomili talasi Portinih ugrožavanja i akcija diplomatije velikih
sila“. ¹³ O udjelu Mića Ljubibratića u hercegovačkom ustanku G.
Vuković saopštava da je bio upućen iz Beograda pošto je ustanak
počeo, ali ne pominje da je to učinio po nalogu Matije Bana.
Ljubibratić je došao „i umiješao se je među ustašima“, a s njim
je došla „jedna mala četa dobrovoljaca“. ¹⁴ Peko Pavlović je već
bio okupio nekoliko četa ustanika i crnogorskih dobrovoljaca, pa
je Mićo Ljubibratić došao u logor kod Peka, „kojeg je gledao s
neke visine“ kao i ostale glavare pa je Peko Pavlović razmišljao
„kako bi se otresao od toga čovjeka“, a s Pekom su se složili i
ostali glavari jer su shvatili iz Ljubibratićevog „diktatorskog

¹⁰ *Op cit*, str. 301.

¹¹ G. Vuković, *Memoari*, knj. 1, Cetinje, 1985. - Priredio Slobodan Tomović.

¹² *Op cit*, str. 135-136.

¹³ *Op cit*, str. 111.

¹⁴ *Op cit*, str. 137.

tona“ da je, kako je mislio G. Vuković, upućen od kneza Milana Obrenovića. Razumije se, glavari na koje misli Vuković, kao ni on sâm, dok je pratio događanja u hercegovačkom ustanku 1875. godine, nijesu mogli znati za postojanje tajnoga srpskog (asimilatorskog) velikodržavnoga programa¹⁵, pa zato Vuković nije pomenuo da je u Hercegovinu Mićo Ljubibratić upućen od Matije Bana koji je bio načelnik Tajne delatnosti i organizator mreže agenata u krajevima van Srbije. To se vidi i iz činjenice da Ljubibratić podnosi izvještaj o svome radu na zahtjev Matije Bana. Pokušaj Ljubibratića da se nametne za vođu ustanka rezultat je instrukcija koje je dobio pri polasku iz Beograda od M. Bana, koji je bio u strahu da će Crna Gora uspjeti da pripoji pobunjeni istočni dio Hercegovine. Ponašanje Mića Ljubibratića pokušava se, u nekim tekstovima, objasniti samo njegovim karakternim osobinama, kao da je u Hercegovinu došao po vlastitoj odluci i želi da se stavi na čelo ustanka pa i da postane predsjednik privremene vlade. Ljubibratiću se, olako, pripisuje da je sam „privlačio“ novinare, da im je, po vlastitoj odluci, davao lažne podatke o sebi da je ključna i vodeća ličnost ustanka. Na taj način se odstranjuju bitne činjenice, da je iza njega stajao veoma organizovani agitacioni blok na čelu sa Matijom Banom. O velikom broju istaknutih osoba koje su bile uključene da pomognu Ljubibratiću da ustanak razbije, kad je postalo jasno da Srbija, odvojena širokijem turskijem koridorom, nema izgleda da, u tom trenutku, pripoji Hercegovinu - potvrđuje i podatak da je, u davanje savjeta i pomaganje Ljubibratiću, bio uključen i Nikola Pašić, koji je došao preko Trsta i Dubrovnika u Hercegovinu da Ljubibratiću prenese nove instrukcije i uruči mu prikupljenu pomoć. Prema pretpostavci Radoslava Rotkovića, po nagovoru M. Ljubibratića, Valtazar Bogišić je uradio (prije nego je saznao

¹⁵ Načertanje je prvi put objavio Milenko Vukićević, pod naslovom: „Program spoljne politike Srbije na koncu 1844. godine“, u časopisu *Delo*, knj. 38, Beograd, 1906, str. 321-336.

da je crnogorski stav protivan ideji o formiranju privremene vlade u pobunjenom dijelu Hercegovine), Uputstva za privremenu vladu. Nikola Pašić je ta uputstva podržao jer su odgovarala političkom usmjerenju srpske vlade.¹⁶

Da bi njegova verzija vijesti o ustanku bila što prisutnija u štampi, Ljubibratić je okupljao u svoj štab ljude koji mogu raditi na tome projektu. Tako mu se, jedno vrijeme, bio pridružio i Simo Matavulj, je radio u „birou dopisnika i pisara“.¹⁷

Istoričar Vladimir Ćorović kaže da je Ljubibratić učestvovao u ustanku, „ali nije bio dovoljno ozbiljan“, niti je ozbiljno primljen od „trebinjske okoline“. On, dalje, piše da je Ljubibratić „pokušavao bez uspeha da u Hercegovini stvori stranku za kneza Milana“.¹⁸ Ćorovićevo svođenje problema na Ljubibratićeve karakterne osobine, da nije prihvaćen od ustanika u istočnoj Hercegovini zato što nije bio „dovoljno ozbiljan“, znači izbjegavanje pravih odgovora koji bi dali sliku ondašnje vazalne pozicije Srbije (za koju je radio agent Ljubibratić): da sa Turskom nije imala konflikata šezdeset godina, tj. od 1815. godine, i da je bila odvojena od Hercegovine širokom turskom teritorijom. U tome se sastoji i odgovor na Ćorovićevu konstataciju da Mićo Ljubibratić nije uspio da u Hercegovini formira „stranku za kneza Milana“.

Zanemareni crnogorski istoričar Milo Vukčević, o kome nijesu unijeti podaci ni u Istorijski leksikon Crne Gore¹⁹, istraživao je

¹⁶ Milo Vukčević, *op. cit.*, str. 197-198.

¹⁷ Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, Beograd, 1939, str. 74. – Matavulj je zapisao da su dobrovoljci u četi Ljubibratića gajili osećanje opiranja „crnogorskom duhu“.

¹⁸ *Narodna enciklopedija*, knj. 2, Beograd, 1928, str. 616. – V. Ćorović veli da je M. Ljubibratić interniran u Austriju naročito zbog toga što je održavao veze sa „talijanskim revolucionarima“, tj. sa Garibaldijem.

¹⁹ Vidi: knj. 5, Podgorica, 2006. – Milo Vukčević (Farmaci, Podgorica, 1896 – Alibunar, Vojvodina, april 1941). Pošto je M. Vukčević poginuo na početku 2. svjetskog rata, njegove istorijske studije ostale su u rukopisu, sačuvala

period oko hercegovačkog ustanka, u studijama: Nevesinjska puška, Lovčenski skup, Doba zvaničnih reforama i Uoči sutorinskog sastanka. Vukčević je koristio obimnu stranu i domaću literaturu o tom periodu, tako da je uspio značajno osvijetliti tokove događaja, miješanje i uticaj stranih faktora i dr. Na osnovu analize građe, M. Vukčević je došao do zaključka da su hercegovački ustanak otpočeli sami Hercegovci, „ali da su pokretači sve svoje uzdanje imali u Crnoj Gori“.²⁰ Osim toga, Vukčević kaže da je Porta znala da su ustanici imali moralnu i materijalnu pomoć iz inostranstva, prvenstveno iz Crne Gore.²¹

U Beogradu je objavljen prijevod, sa dopunama, Larusove opšte enciklopedije; priređivačima nijesu odgovarala francuska poglavlja o istoriji jugoslavenskih naroda jer su bila nedovoljna, pa su napisana nova. Način na koji su, u nekim dijelovima pomenute dopune Larusa, dati podaci o pojedinim ličnostima i događajima, podstakao je Radoslava Rotkovića da napiše kritički osvrt.²² Rotković je opravdano izrazio čuđenje kako je moglo, u pomenutoj dopuni Larusa, u osvrtu na hercegovački ustanak, da bude izostavljeno ime Peka Pavlovića, a da Mićo Ljubibratić bude tretiran kao vođa ustanka. Rotković konstatuje da se tako nešto moglo pročitati u štampi prije stotinu godina, ali poslije dugog izučavanja i objavljivanja dokumenata, nije shvatljiv takav

su ih njegove sestre. Zahvaljujući angažovanju istoričara Jagoša Jovanovića, Vukčevićeve radnje je objavio Istorijski institut NR Crne Gore, pod naslovom *Crna Gora i Hercegovina uoči rata 1874–1876*, Cetinje, 1950. – U redakcijskoj „Bilježici o piscu i djelu“ data je krataka biografija M. Vukčevića, za koga stoji da je „bio poznat još prije rata kao ozbiljan naučni radnik koji je naročito obrađivao XIX vijek u istoriji Crne Gore“ (str. 289).

²⁰ M. Vukčević, *op cit*, str. 99.

²¹ *Op cit*, str. 109.

²² R. Rotković: *SFRJ ili SHS i mit o Miću Ljubibratiću. Povodom prevoda i dopuna Larusove opšte enciklopedije*, „Vuk Karadžić“, Beograd, 1971–1973, *Stvaranje*, br. 7, Titograd, 1974, str. 849–857.

stav autora dopune. Rotković je utvrdio da dopuna nije vršena na osnovu valjane dokumentacije, već na osnovu lažnih vijesti iz ondašnje štampe, koje je upućivao Ljubibratić: „Ali pisati danas naučni osvrt na hercegovački ustanak, ne pomenuti uopšte Peka Pavlovića, a unaprijediti Mića Ljubibratića u rang vođe, znači prepisivati novinarske patke“.²³ Ocjenjujući stvarni učinak Ljubibratića u hercegovačkom ustanku, Rotković je došao do zaključka da je Ljubibratić „razjedinjavao oslobodilački front, unosio zabunu“ među ustanike.²⁴

Pismo Mića Ljubibratića, napisano u Gracu, velikijem dijelom tiče se crnogorske povijesti: ustanka na crnogorskoj teritoriji²⁵ (Banjani, Drobniak, Grahovo, Jezera, Krivošije, Piva, Rudine, Šaranci, Zatarje); pomenuti su crnogorski istaknuti sudionici u ustanku, kao i crnogorski državni vrh. Ovo pismo jednjem dijelom osvijetljava metode djelovanja nosilaca ideja koje čine tajni politički program Načertanije, jer je cijelo angažovanje u ustanku Mića Ljubibratića imalo skriveni smisao: da razbije ustanak, da ne bi došlo do prisajedinjenja istočne Hercegovine crnogorskoj državi.

Danilo Radojević

²³ U zaključnom pasusu R. Rotković kaže da je Ljubibratić izabrao štampu kao poprište, a ne stvarna bojišta, pa da mu je „zakašnjelo i nezaslužno priznanje“ dato u dopuni Larusove enciklopedije. Rotković zaključuje da bi iz „sentimentalnih razloga“ lako priješao preko takve rehabilitacije Ljubibratića, „da ona istovremeno ne povampiruje i njegove ideje, a zbog tih ideja je svakako i izvršena rehabilitacija“ (*op cit*, str. 857).

²⁴ R. Rotković, *op cit*, str. 856.

²⁵ Naziv *Hercegovina* javlja se tek u drugoj polovini XV stoljeća, po tituli Stjepana Vukčića Kosače, koji se, 1448. godine, proglasio hercegom (njem. Herzog); taj novi naziv je potisnuo stare (dukljanske) toponime (*Travunija, Podgorje*).

S

7 prism

7 "We are all sworn by it": dilemmas of constitutional patriotism
Predrag Zenović

T

31 law

31 Labour legislation in the light of social ontology
Čedomir Bogićević

Z

41 Human rights and fight against terrorism
Nikola Banićević

E

55 Legal maxims in Bogišić's General Property Code
Milija Rašović

75 anniversaires

T

75 Historical lessons of the Russian Revolution of 1917
Dragutin Lalović

101 history

Z

101 Relations of Montenegro and Venice in the time of the Crnojević Dynasty
Božidar Šekularac

O

115 Mustafa Celalettin Pasha
Admir Adrović

C

145 Stjepan Radić and the Montenegrin issue (1923–1927)
Novak Adžić

163 Enemies of Communism in the Public Administration of the Bar Canton in 1945
Milan Šćekić

The path of Prince Vladimir **187**
Miroljub Orlandić

literature 199

Mirko Banjević – the poet of time **199**
Slobodan Vukićević

A song book of Nikola Mazarović **229**
Aleksandar Radoman
Adnan Čirgić

Literary and cultural activities of **251**
Vukajlo Kukalj in Macedonia
Aleksandar Spasov

Early literary works of **257**
Viktor Besali
Savo Marković

Poetics of Jovo Knežević's **279**
literature for children and youth
Sofija Kalezić

njegoshology 295

Njegoš in the ideology and **295**
propaganda of Nikola I Petrović
Boban Batrićević

art culture 323

Anastas Bocarić **323**
Snežana Ivović

Review of Lubarda **345**
Mladen Zadrina

portraits 353

Montenegrin sculptor and **353**
emigrant Janko Brajović
Nenad Stevović

2017
G
N
R
P
S

S

393 memories

393 People that should be remembered
Velibor Čović

T

403 phenomena

403 Margin
Mirjana Popović Radović

Z

421 aphorisms

421 The moment hunter
Rafael Arguiola
(prepared by *Tamara Đermanović*)

E

441 spatial planning

441 Spatial and urbanistic experiences of
Podgorica in the transitional period
Miroslav Doderović
Zdravko Ivanović

T

459 museums

459 The Kotor Lapidarium
Gojko Andrijašević

Z

465 ancient cultures

465 Hellenic muses and
Christian civilisation
Marko Višić

O

653 archive

653 The report of Mićo Ljubibratić to
Matija Ban
(Prepared by *Danilo Radojević*)

C
